

114 1759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

(27)

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

1520

1

AKADÉMIAI KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társ szerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215 – 96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215 – 11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYOIRATA

1983.

99. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

**MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), BÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR,
MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR**

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA
VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Friedrich Ildikó</i> : XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága	32
<i>Haimann György—Ballér Piroska</i> : „Megegyeztetvén a három kollégiumokat...” Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról, I—II.	21, 321
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája	138
<i>Huber Kálmánné</i> : A Symposion és köre (1924—1928)	243
<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV—XVI. században	1
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : „Délsziget” 1946—1947 (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)	154
<i>Lázs Sándor</i> : Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén	345
<i>Mészáros István</i> : Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei	129
<i>Pajkossy Györgyné</i> : Ellobodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban	225
<i>Rejtő István</i> : Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap	332

KÖZLEMÉNYEK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Egy szemtanú levele az 1501-i budai úrnapi szabadtéri színjátékról	42
<i>Bessenyei József</i> : Egy olvasó nemesúr a 16. században	165
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Adalékok kódexeink címereihez	366
<i>Csonka Ferenc</i> : Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához	171
<i>Erdő Péter</i> : Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházi tartalmú középkori kódextöredékei	251
<i>Fried István</i> : Pompéry János, a cenzúra és a horvátok	184
<i>Haraszi Erika Ágnes</i> : 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a győri Milkovich—Zámory különgyűjteményben	80
<i>Hegedűs Judit</i> : A Győri Olvasó Társaság történetéhez	86
<i>Kókay György</i> : Egy Bessenyei-mű sajtóviasszhangja 1773-ban	182
<i>Kókay György</i> : Bessenyei utolsó kéziratának sorsa	382
<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint antik olvasmányaihoz	170
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az esztergomi Hriágyel-kézirat (curtius Rufus magyar verseiben)	262
<i>Kükedi József</i> : A Vizsolyi Biblia — nyomdai kézirat-töredékei tükrében	370
<i>Kürthy András</i> : A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből	384
<i>Monok István</i> : Csanaki Máté könyvjegyzéke	256
<i>Nemeskürty Harriet</i> : Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról	49
<i>Németh S. Katalin</i> : Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa	66
<i>Sándor László</i> : A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1919—1980-ig	186
<i>Téglásy Imre</i> : Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticánában	45
<i>Váradi Sternberg János</i> : Jászi Oszkár levelezése Rubakin Nyikolajjal	393
<i>Varga Imre</i> : Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767—1775-ből	57
<i>Zsigmondy Árpád—Zsigmondy Árpádné</i> : Adalékok két 17. századi naptárhoz	181

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : Bibliográfiai adatok a korai magyar nyelvű perikópás-könyvekhez	404
<i>Borsa Gedeon</i> : Albert Grawer munkája két kiadásának története	409
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében	272
<i>Heltai János</i> : Szelei Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléseiről	273
<i>Holl Béla</i> : A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet	286
<i>Király László</i> : Két Bocaius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban	397
<i>Pavercsik Ilona</i> : Adalékok a bártfai és löcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz	282
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis impresszumú könyvek a XVIII. századi Magyarországon	292
<i>Vásárhelyi Judit</i> : Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből	264

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnymtatványkatalógusa	111
<i>Borsa Gedeon</i> : Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban	195
<i>Borsa Gedeon</i> : Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás	208
<i>Borsa Gedeon</i> : Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban	308
<i>F. Csanak Dóra</i> : Gergely Pál (1902–1982)	306
<i>Dán Róbert</i> : Scheiber Sándor köszöntése	306
<i>Fried István</i> : Szemző Piroska (1907–1982)	88
<i>Fried István</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései	89
<i>Havasi Zoltán</i> : Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom	89
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten	197
<i>Klanciczay Tibor</i> 60. születésnapjára	305
<i>Veszprémy László</i> : Művészet I. Lajos korában (A székesfehérvári István király Múzeum kiállítása)	307
<i>Zeman László</i> : Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága	102

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	415
---	-----

SZEMLE

Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa Gedeon</i>)	219
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1978. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1982. (<i>Szabó Sándor</i>)	313
A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1981). Összeáll. M. Katona Júlia (<i>Lanzeritsch Mária</i>)	314
A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. (<i>Heltai János</i>)	216
Biblioteca Corviniana. 3. bőv. kiad. Bp. 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	118
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Kraków, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	220
Braun Tibor–Bujdosó Ernő–Ruff Imre: A tudomány mint a mérés tárgya. Bp. 1981. (<i>Környei Márta</i>)	122
Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465–1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp Géza</i>)	212
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda Kálmán</i>)	218
Csuka Zoltán. Bibliográfia. Összeáll. Harmat Béla. Szentendre, 1982. (<i>Németh S. Katalin</i>)	123
Dán, R.: Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Bp.–Leiden, 1982. (<i>Scheibert Sándor</i>)	311
Jókay-kódex, XIV–XV. század. Bev. és kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. (<i>Tarnai Andor</i>)	210
Kazinczy Ferenc-bibliográfia. Összeáll. V. Busa Margit. Miskolc, 1981. (<i>Csóra Karola</i>)	314

Kiss István: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1981. (<i>Voit Krisztina</i>)	310
Köpeczi Béla: Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja) Bp. 1982. (<i>Bitskey István</i>)	309
Kuzmin, A. G.: Nacsalnüje etapü drevnerusszkogo letopiszania.: Moszkva, 1977. (<i>Magyar Marianna</i>)	316
Lohrmann, K.: 1000 Jahre Österreichische Judentum. Ausstellungskatalog Eisenstadt, 1982. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981–1982. (<i>Kókay György</i>)	121
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	219
Peregrinuslevelek 1711–1750. Szeged, 1980. (<i>Szabó András</i>)	119
Pozdeeva I. V.–Kaskarova I. D.–Lerenmann M. M.: Katalog knig kirillicseszkoj pecsati XV–XVII. V. V. Moszkva, 1980. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	124
Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája (<i>Beöthyne Kozocsa Ildikó</i>)	217
Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	214
Útmutató a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya irataihoz. Bp. 1981. (<i>Fallenbüchl Zoltán</i>)	315
Válaszúti György: Pécsi Disputa. Bev. és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin. Bp. 1981. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	117

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 383
 Abonyi Arpád 336
 Ábrahám Ibn Ezra 311
 Ács Mihály 294—296, 298
 Aczél Tivadar 243, 245—246
 Aczél Zsuzsanna 358
 Ádám Péter 40
 Adamantius 239
 Adamik Tamás 25
 Ady Endre 147, 151, 217
 Aelianus, Claudius Praenestinus 229, 239, 261
 Ágai Adolf 184, 336
 Ágnes, Szent 351, 354
 Ágoston, Szent 117, 260
 Ágoston Péter 143
 Ágota, Szent 353
 Aiszkülosz 230, 238
 Aiszóposz l. Ezoposz
 Ajtay Andor 154
 Aklia 258
 Alarcón, Pedro Antonio de 158—159
 Alator 64
 Albert (magyar király) 70
 Albert, III (ausztriai herceg) 4—5, 14, 20
 Albert Gábor 88
 Albertus Magnus 168
 Albo, Joseph 311—312
 Alexa Károly 361
 Alexander de Villa Dei (Villedieu) 3
 Almási Gyula Béla 154, 158
 Alsted, Johann Heinrich 326
 Alszegehy Zsolt 59
 Alvinczi Péter 322—326
 Amade László 64
 Amadé Tamás 10
 Ambrosius Lam Sebestyén 409, 411, 413
 Ambrus, Szent 260
 Ambrus Zoltán 336
 Amling, Wolfgang 411
 Amplonius, Ratinck de Berka 14
 Andersen, Hans Christian 101
 András, II. (magyar király) 70
 Andreas von Santa Theresia 49, 53—57
 Andreas Comiatinus Ungarus l. Kecskés András
 Andreas Pannonius l. Pannonius Anna, Szent 16
 Anonymus (P. Magister) 69
 Anna Amalia 199, 201, 206
 Apáczai Csere János 257
 Aphthonius 239
 Apian, Petrus 206
 Apollóniosz Düszkolosz 230, 239
 Appianosz 63, 236—237
 Aquila, Egidius 237
 Aquinoi Tamás, Szent l. Tamás, Aquinoi
 Arany János 88, 101, 248, 306—307
 Aranyasi Gellértfi János 252
 Aratosz 63, 238
 Arezzói Antal 9
 Argens, Jean Baptiste de 98
 Arisztophanész 229, 238, 261
 Arisztotelész 47, 106—107, 117, 167—168, 170, 228—231, 233, 235—238
 Arje Jehuda Leb Kahana 316
 Arkhimédész 63
 Aschbach, Joseph 4—5
 Ashbrook, William 392
 Asulanus, Andreas 236
 Áts Mihály l. Ács Mihály
 Attila 67, 70
 Aubigné, Théodore d' 397
 Auerbach, B. 101
 Augustinus Aurelius l. Ágoston
 Ausonius 239
 Austerlitz, Carl 101
 Avicenna 233
 Babits Mihály 162, 243, 311
 Badalió, Josip 111
 Badensis, Thomas A. 241
 Bähr, Christian Heinrich 199
 Bajza József 216
 Balasfy, Thomas 67
 Balassa József 147
 Balassi Bálint 170—171, 248
 Balázs Éva, H. 219
 Balázs János 73
 Balász János, P. 210—212, 346, 364
 Balbinus, Johannes 103
 Baldus de Perugia 261
 Bálint (pap) 361
 Bálint György 311

- Bálint Miklós 190
 Bálint Sándor 159
 Balla László 191, 194
 Ballagi Mór 101
 Ballér Piroska 21—31, 321—331
 Balogh Károly 245—246
 Bán Imre 23—24, 257
 Baranyi Pál 275
 Barbiano di Belgioioso, Ludovico 400, 401
 Bárdos Kornél 387
 Bardua, Carolina 206
 Barhó Margit I. Nagyivánné Barhó Margit
 Barkóczy Sándor 152
 Barlay Ö. Szabolcs 42—45, 271
 Barletius, Marinus 167
 Barta, E. 7
 Barta István 8
 Barta Lajos 188
 Bartha Dénes 64
 Bartholomäi, Johann Christian 201
 Bartholomäi, Wilhelm Ernst 201
 Bartholomaeus Brixienis 253, 255
 Bartholomaeus de Pisis 211
 Bartók Béla 306
 Bartók Lajos 332
 Bartoniek Emma 16
 Bartos Róza I. Vajda Jánosné
 Basilius István 117
 Basta, Giorgio 78, 400
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 76, 78, 105
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 73, 77—78, 264—265
 Báthori István, Ecsedi 256
 Báthori Kristóf 265
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 74—78, 264—265, 271
 Batsányi János 122
 Báttaszéky Lajos 336
 Baththian, Balthasar de 234
 Batthyány Boldizsár 232—234
 Batthyány Ignác 5, 18
 Bauch, G. 104, 108
 Bazini János 103
 Beálló Döme 86
 Beatrix (magyar királynő) 233
 Bebek György 108
 Bebelius, Ioannes 238
 Beck, Karl 101
 Beck, Leopold 78
 Beck, Marcus 72
 Beckmann, Hermann 11
 Beethoven, Ludwig van 386
 Beham, Hans Sebald 409
 Beke Antal 10
 Beke Margit 262
 Békefi Remig I, 13
 Bél Mátyás 95—96, 217, 233
 Béla, IV. (magyar király) 316
 Belia György 363
 Beliczay Angéla 216
 Belleardus, Alexander 67
 Bellini, Vincenzo 388, 391
 Belsius Erzsébet 402—403
 Benda Kálmán 33, 35, 40—41, 121, 216, 218—219, 225
 Benedek Elek I. Székely Huszár 334, 338—339, 341
 Benedek János 148
 Benedek Marcell 145, 262, 393
 Benyhe János 159
 Benkő Loránd 359
 Benkő Sámuel 37, 64
 Beöthy István 248
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 217—218
 Bérauld, François 237
 Berg, B. 357
 Beriszló Péter 9
 Berkovits Ilona 366
 Berlász Jenő 234, 251
 Berlicz, Hector 389
 Bernardus Balbi Papiensis 253
 Bernardus de Bottone 254—256
 Bernát (Szent, Clairvaux-i) 260
 Beroaldus, Franciscus 168
 Beroaldus, Philippus 168
 Berzeviczy Gergely 93
 Berzeviczy Márton 231
 Berzsenyi Dániel 243, 248—249
 Bessenyei György 36, 96, 122, 182—183, 216, 382—384
 Bessenyei József 165—170
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 78—80, 171, 174—175, 180—181, 260, 273, 277, 401, 403
 Beuve, Sainte 101
 Bèze, Théodore de 117, 397
 Biasz 63
 Bibó Lajos 157
 Bierdumpfl 226
 Bigaroni, Marino 211
 Binder, Pavel 112
 Biró Lajos 151
 Birkás Géza 249
 Bischoff, Bernhard 351, 359
 Bisterfeld, Johann Heinrich 258, 261—262
 Bisztray Gyula 332—333, 342
 Bitskey István 309—310, 361
 Blandrata György 73
 Bleyer Jakab 49
 Bloch, Marc 362
 Blotius, Hugo 73, 231
 Blumenthal, Hermann 204
 Blücher, Gebhard 404
 Bobory Zoltán 262
 Bocatius, Johannes 104, 171, 174—175, 397—404, 411—413
 Bock János I. Bocatius
 Boeckai István (erdélyi fejedelem) 75, 399—401
 Boczkowski, Szezesny 221
 Bod Péter 23—24, 256—257
 Bodáky István 190
 Bodrogi Fülöp 14
 Boerhaave, Herman 120
 Bogáti Fazakas Miklós 167

- Bogáti Miklós 78
 Bogdański, Henryk 220–221
 Bognár András 345–346, 348–350, 352–353, 355
 Boito, Arrigo 390, 392
 Bojanowski, Paul von 204
 Bókay Árpád 142
 Bona György 230
 Bonaventura, Szent 211
 Bonellus, Joannes Maria 236
 Bonfini, Antonio 48, 67, 69, 106, 108
 Bonifác, VIII. (pápa) 8, 252, 255
 Bonifác, IX. (pápa) 7, 11
 Bónis György 18, 20, 251
 Bör László 315–316
 Bori Imre 244
 Bornemissza Pál 233
 Bornemissza Péter 170–171, 370
 Borsa Gedeon 45–47, 111–116, 195–197, 208–209, 212–214, 219–220, 271, 278, 282, 287, 308, 322, 379, 404–414
 Borzsák István 171
 Bosnyák Béla 152
 Bossányi Árpád 8
 Botka Ferenc 193
 Bottyán János 217
 Bozinius János I. Bazini
 Bökényi Dániel 129
 Bökényi János 58–61
 Brant, Sebastian 205
 Brasavola, Antonio Musa 240
 Braun Tibor 122
 Bredebscheid, Johannes I. Johannes
 Brederodius, Petrus 401
 Breithkopf, Johann Gottlieb 386
 Brewer 292, 409
 Brewer, Lorenz 121, 281, 285
 Brexel, Johann 285–286
 Brito, Guillelmus 16
 Brutus János Mihály 67
 Brylingerius, Nicolaus 240
 Bródy Sándor 336
 Brognolus, Benedictus 67
 Bruckner Győző 411
 Bucsay Mihály 217
 Budai Gergely 13–14, 20
 Budai János 5–20
 Budenz József 356
 Budiša, Dražen 308
 Bugenhagen, Johannes 169–170
 Bujalsky, Andreas 285
 Bujdosó Ernő 122
 Bulwer-Lytton, Edward George 101
 Bunyitay 9
 Burdigalesis, Arnoldus Ferronus 237
 Burgensis, Paulus 16
 Buridanus I. Johannes
 Busa Margit, V. 57, 314
 Busau, Andreas 265, 271–272
 Buzinkay György 39
 Büchler Sándor 316
 Büky Béla 361
 Calepinus, Ambrosius 24
 Calvin, Jean I. Kálvin
 Camerarius, Joachim 102, 106
 Candeloro, G. 385
 Candidus Pantaleonis 67
 Canisius, Petrus 309
 Canter, Theodorus 261
 Capinus, Martinus 72
 Čaplovič, Ján 272
 Carillo, Alfonso 74
 Cario, Johan 81
 Carion, Johannes 168, 170
 Caroli, Petri 312
 Castelli, I. F. 101
 Castelvetro 238
 Cato, Marcus Porcius 3, 401
 Cavour, Camillo Benso 385
 Chajjim b. Aser Ansel 316
 Cherubini, Luigi Maria 387, 391
 Christophorus Lassinda Pestiensis 14
 Cicero, Marcus Tullius 48, 106–107, 167–168, 170–171, 228, 234, 261
 Cimarosa, Domenico 391
 Clauberg, Johannes 31
 Claudel, Paul 248–249
 Claudinus, Julius Caesar 261
 Clausetti, Carlo 392
 Clausetti, Fratelli 389
 Clausetti, Piero 387
 Clavius, Christophorus 261
 Cloșca, Juon 63
 Clusius, Carolus 227–228, 231–233, 241–242
 Colbinger 401
 Colinaeus, Simon 238
 Collinus, Matthias 102–103
 Columna, Guido de 168
 Comenius, Johannes Amos 132, 303, 398
 Comestor, Petrus I. Petrus
 Comnenus, N. P. 45
 Condulmer, Francesco 366
 Conrardus (betűöntő) 286
 Copinger, Walter Arthur 114–115
 Cordier, Marthurin 24
 Cornarius, Diomedes (Hagenbut) 232
 Cornides Dániel 93, 96
 Corvin János 43
 Corvinus, Aelius 68
 Costil, Pierre 229–230, 237–240
 Coudray, Clemens Wenzeslaus 200
 Cranach, Lucas 206
 Crato, Johannes 104, 106
 Crescentiis, Petrus de 168, 170
 Csacskó Imre I. Csatskó Imre
 Csáky István 77
 Csáky Móric 218–219
 Csanak Dóra, F. 307
 Csanaki Máté 256–262
 Csapó József 37–38
 Csapodi Csaba 15, 17, 118–119, 167, 196, 359
 Csapodiné Gárdonyi Klára 118–119, 167, 366–369

- Csatskó Imre 86
 Csémy Lajos 58
 Cserei Mihály 82
 Cserépfalvi Imre 311
 Csernátoni Gajdó Dániel 120
 Csernoch János 138
 Cserny László 86
 Cservenka Júlia 1. Fleckensteinné
 Csesztregi Imre 14, 20
 Csiky Gergely 336
 Csirkei György 104
 Csóka J. Lajos 66, 183
 Csomorkányi Pál (Simonka György) 154, 157
 Csonka Ferenc 171—181
 Csontos János 16—17, 66—67, 252
 Csóra Karola 314
 Csorba Győző 159, 163
 Csordás Nagy Dezső 157—158, 163
 Csuka Zoltán 123—124
 Cunradus, J. 180
 Curtius Rufus, Quintus 168, 262—263
 Cuspinianus, Johannes 72
 Czabán Samu 190
 Czege Imre 324
 Czeike, Felix 16
 Czine Mihály 124
 Czobor Mihály 400
 Czuczor Gergely 86, 101, 216

 Dachs, K. 362, 365
 Daczycz, de Philippus 16
 Dainerius, Thomas 42—44
 Dallapiccola, Luigi 391
 Damasus Hungarus 253
 Dán Róbert 117—118, 175, 306, 311—313
 Dániel (prófeta) 58—59
 Dankanits Ádám 36, 170
 Dankó József 8
 Dante, Alighieri 101, 385
 Darázs Endre 159
 Daróczy György 264
 Dávid (bibl.) 54, 296, 403
 Dávid Ferenc 117, 255, 311—312
 Debreceni Campensis János 324, 326, 330
 Debreceni Kalocsai János 324
 Debreczeni Tamás 258—260, 286
 Décsy Gyula 357
 Decsy Sámuel 37
 Deetjen, Werner 203—204
 Delej Lajos 141
 Demeter (barsi főesperes) 13
 Demetrius Phalereus 45—48
 Demkó Kálmán 257
 Denifle, Hermann 2
 Denis, Michael 208, 215
 Dercsényi Dezső 307
 Dersffy, Franciscus 77
 Despot, Jacobus Bracides 108
 Dezsényi Béla 88
 Dézsi Lajos 24, 171
 Dhonna, Abraham Burggravius 175
 Dickens, Charles 101
 Dietrichstein, Sigismundus 72
 Dingelstedt, Franz 101
 Dinkelsbühl, Nicolaus 16, 19
 Diomedesz 325
 Dionysziosz Halikarnasszosz 237
 Dionysziosz Periegetesz 238
 Dlugosz, Józef 220
 Dobó István 165
 Dobronoki György 291
 Dodonaeus, Rembertus 261
 Doering, Matthias 16
 Dokoupil, Vladislav 116
 Dombi Sámuel 37
 Dominicus (karmelita szerzetes) 57
 Domokos János 194
 Donatus 3
 Donizetti, Gaetano 388, 391
 Donnet, Daniel 238
 Dornavius, Caspar 175, 180—181
 Dömötör János 154
 Dömötör Tekla 59
 Draskovics György 234
 Drenitz, Sámuel 316
 Dryander, Franciscus 110
 Dubsky, Johann Nepomuk 84
 Duby, Georges 40
 Duchesne, Joseph Quercetanus 261
 Dudith András 228—230, 237, 239
 Dugonics Titusz 98
 Dumas, Alexandre 101
 Durandus, Guillelmus 18
 Durstmüller, Anton 208—209
 Dümmerth Dezső 66, 225
 Dürer, Albrecht 217

 Ebendorfer, Thomas 363
 Eckermann, Johann Peter 203
 Eckhardt Sándor 171, 249
 Ecsedy Judit, V. 272—278, 286
 Egerer, Christina 47
 Egerer, Coloman, ifj. 47
 Egerer, Coloman, id. 47
 Egerer, Jacobus 47
 Eitner, Robert 391
 Ellebodus Nicasius (Helbault) 225—242
 Ember Gedeon 161
 Ember Jenő 149, 151
 Ember Pál 324
 Emo család 366
 Emphastus (kanonok) 4
 Endlicher, I. L. 18
 Engel Gyula 187
 Engel János 34
 Engel János Keresztély 93, 96, 98
 Ennius, Simon 103
 Enyedi György 278
 Enyedi István 120
 Eösi András 311
 Eötvös József 101
 Epikurosz 107
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 167—168, 170, 228, 236
 Erdei Sándor 157

- Erdélyi János 65, 122
 Erdő Péter 251—256
 Erdőbényei Deák János 23—25
 Erdődi Tamás 74
 Erdődy György 38
 Erényi Ferenc 86
 Erich, Ericus (Ericson, Eric) 325
 Ernst August (weimari herceg) 201, 203
 Ernst, Paul 249
 Ertsey Péter 159
 Erzsébet, Szent (Árpádházi) 68, 70, 360
 Erzsébet (magyar anyakirálynő) 307
 Escarpit, Robert 40
 Escluse, Charles de 232—233
 Esperus, Thomas 261
 Estienne, Charles 236
 Estienne, Henri 230, 236—237
 Estreicher, K. 282, 285
 Eukleidész 240
 Euripidész 106, 229, 238, 242
 Eustratius, Nicaenus 236
 Ezékiel (bibl.) 404
 Ezopusz 349
 Fáber Oszkár 138, 140—145, 151—152
 Fábrián Ferenc 394
 Fábri Gergely 302
 Fábry Zoltán 188
 Faccio, Franco 390
 Fallenbüchl Zoltán 315—316
 Faludi Ferenc 64, 216
 Faludi János 243
 Falvy Zoltán 357
 Faragó Jenő 156, 159
 Farkas Ágnes 284, 409
 Farkas Gyula 346, 360—361
 Farkas Imre 181
 Fáy András 99
 Fazakas József 24
 Fazekas Sándor 152
 Fedák László 194
 Féja Géza 245—246
 Fejér György 5
 Fejérekőy István 234
 Fekete István 216
 Fényes Samu 151, 188
 Fenyő Sándor 335—336
 Fenyves Katalin 92
 Ferdinánd, I. (magyar király) 68—69, 104, 165, 232
 Ferdinánd, II. (magyar király) 80, 174—175
 Ferenczfi Lőrinc 226
 Ferenczi Zoltán 278
 Fernow, Carl Ludwig 202
 Fest, Joannes 272—273, 276—277
 Festetics Károly Albert 98—99
 Fésűs József, id. 187
 Fettich Nándor 245, 248
 Fievet, Daniel 82
 Finácz Ernő 33
 Fischer, Joannes 276
 Fisher, John 408
 Fleckensteinné Cservenka Júlia 129
 Flórián Tibor 159
 Fodor Adrienne 366
 Fögel József 118
 Forchielli, Giuseppe 5
 Forgách Ferenc 77, 232
 Forgách Simon 232
 Forgách Zsigmond 77, 282
 Foscari, Francesco 367
 Foucard, Cesare 42
 Fournemont, Léon 138—139
 Földesi Gyula 186—187
 Fraknói Vilmos 10, 13, 307, 315
 Francke, Johann 411—412
 Frankenburg Adolf 100, 121, 306
 Frankl, L. Au. 101
 Fransen, Gérard 253
 Fráter György 104
 Fráter Lajos 282—283
 Frellonius, Ioannes 240
 Fried István 88, 89—101, 184—185
 Friedberg, Aemilius 253, 255
 Friedländer Sára 100
 Friedrich Ildikó 32—41
 Frigyes, II., Nagy (porosz király) 64
 Frigyes, III. Habsburg (német-római császár) 72
 Frind, Anton 5
 Fröbel, Karl 100
 Fukász György 138
 Funk, Sebastianus 82
 Furlano, D. 237
 Fuxhoffer Damján 260
 Fülöp Géza 32, 86, 212—214
 Füredi Mór 336
 Fürst, Paulus 82
 Füstkuti Landerer Mihály 39
 Füssi, Pius 302
 Gábor Gyula 7, 17
 Gabriel, Asztrik 3—5, 8, 11—12, 14, 19, 356
 Gajdó Dániel I. Csernátoni Gajdó D.
 Galeotto, Marzio 105—106, 165
 Galilei, Galileo 206
 Gall, F. 47
 Galli Katalin 273
 Gálos Rezső 93
 Galyasi Miklós 154, 156—157, 160
 Garabonciás (!) 162
 Garay János 101, 122
 Gárdonyi Albert 35, 37
 Gardthausen, Viktor 229—230, 239—240
 Gardy, Frédéric 398
 Geiger, Peter 88
 Gelbermann Hermann 187
 Gellis Mózes 187, 190
 Gentz 200
 George, L. de 45
 George, Stefan 247—249
 Gerely József 141
 Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 260, 307
 Gergely, IX. (pápa) 252, 254—256

- Gergely Pál 251, 306—307
 Gerhard, Christoff 82
 Gerle, A. W. 101
 Gerstinger, Hans 47, 228
 Gesner, Conrad 201
 Giacosa, Giuseppe 390, 392
 Glirius, Matthias I. Vehe-Glirius
 Gluck, Christoph Willibald 206
 Gobbi Hilda 154
 Goethe, Johann Wolfgang 200, 202—207
 Goff, Frederick Richmond 115
 Goffredus de Trano 255
 Gombási István 64
 Gombocz Endre 231
 Gonzales, Thyrs 288—291
 Gore, Catherine Grace Frances 202
 Gorfunkel, A. H. 125
 Gorgiasz 237
 Gorkij, Makszim 393
 Gorraeus, Johannes 261
 Gottfried, Johann Ludwig 84
 Gottsched, Johann Christoph 205
 Gouth Kálmán 217
 Gömöry János 104
 Gönci István 413
 Gönczy Jenő 149
 Görög Demeter 122
 Gräber Paul 412
 Graesse, Theodor 211, 352—355
 Gratianus 253, 255—256
 Grawer, Albert 409—414
 Gray, Arthur 4
 Greyss, Rudolph von 75
 Grillparzer, Franz 99
 Grimaldi, Nicolino 387
 Gross testvérek 187
 Grundelius, Johannes 68
 Grünstein Mór 187
 Guillaume, Eduardo 388
 Gulyás József 259
 Gulyás Pál 47, 108, 225, 271—273, 276, 315, 379
 Gumowski Marian 367
 Gutenberg, Johannes 212
 Gutgesell Dávid 83
 Gvevarai Antal 83
 Gyalui Torda Zsigmond 102—110, 165, 236, 241
 Gyerendy Dorottya 108
 Gyergyai Albert 246—249
 Gyöngyösi János 64
 György Endre 336
 Győry Endre 86
 Gyulai Bora 408
 Gyurikovics György 66
 Habersagkh, Johannes 72
 Hagenbut I. Cornarius
 Haiman György 21—31, 276, 321—331
 Hain, Ludwig 114—115
 Hajnal, István 3
 Hajnóczy József 219
 Halasi Béla 152
 Halász Béla 183, 243, 245—246, 248—249
 Halász Jenő 147
 Halvax, Franciscus Xaver 85
 Han, Ulrich 209
 Händel, Georg Friedrich 391
 Haraszi Erika Agnes 80—85
 Hardegg, Ferdinand von 75
 Hariton Alexandr 395
 Harkányi Ede 139, 142, 152
 Harnat Béla 123
 Harrsen, Meta 18
 Harsányi István 257—261, 303, 315, 379
 Härtel, G. Chr. 386
 Hasszán (boszniai pasa) 74
 Hatvani István 37
 Hatvani Judit 159
 Havas Emil 190
 Havasi Zoltán 89
 Haydn, Joseph 206, 386
 Hebbel, Christian Friedrich 206
 Heckenast Gusztáv 88, 101
 Hedvig (lengyel királynő) 4, 15
 Hegedűs, I. 106
 Hegedűs Judit 86—87
 Hegyi István 245, 248
 Heilig Konrád 363
 Heine, Heinrich 205, 207
 Heinrich (braunschweigi herceg) 399
 Heinrich Gusztáv 91
 Helbault I. Ellebodius
 Helgenmeyer 241
 Hellebrant Árpád 45
 Heltai Gáspár 102, 255, 264—273, 275—276, 279, 322, 325, 404, 409
 Heltai Gáspárné, özv. 271
 Heltai János 216—217, 279—282
 Helvetius, Claude Adrien 98
 Henning, Hans 197—208
 Heraclides Jakab 165
 Herberstein (királyi tanácsos) 106
 Hercules (ferrarai herceg) 42—43
 Herczeg Ferenc 121
 Herder, Johann Gottfried 202, 206—207
 Herepei János 256
 Heresinczy Péter 234
 Herman, Ádám 141
 Herman József 64
 Hermogenész, Priénéi 229, 239
 Hermolaus, Barbarus 240
 Hérodotosz 106, 261
 Herolt, Johannes 353
 Herrlingen, Áron Wolf 316
 Heruagius Ioannes 238
 Hervay Ferenc 282
 Hésziodosz 45
 Hesychius, Alexandrinus 241
 Hevenesi Gábor 233
 Heverdle László 138—153
 Hevesi András 394
 Heyne, Christian Gottlieb 98, 201
 Hidas Antal 187
 Hieronymus I. Jeromos
 Hílka, A. 357

- Himmelreich, Tiburtius 74, 77
 Hinár János 86
 Hindemith, Paul 391
 Hirzel, Hans Caspar 40
 Hochmeister Márton 38—39
 Hodinka Antal 317
 Hoffgreff György 322, 404
 Hoffhalter Rafael 409
 Hoffmann Gizella 120
 Hoffmann György 400
 Holl Béla 277, 286—292, 357, 361
 Holländer, Eugen 175
 Holub József 232
 Hóman Bálint 363
 Homérosz 45, 106—107, 229—230, 234, 238
 Honorius Augustodunensis 168
 Hopp Lajos 220—221
 Horatius, Quintus Flaccus 105—107, 400, 402
 Horia, Nicolae 63
 Horn, Ewald 286
 Hornyák Sándor 187
 Horvai József 345
 Horváth András 86
 Horváth Ferenc 58—59
 Horváth Gergely 409, 411
 Horváth Gyula 333—342
 Horváth Ignác 283
 Horváth János 102, 356—358
 Hostiensis 255—256
 Howell, W. S. 47—48
 Hölderlin, Johann Friedrich 248—249
 Hörsik Pál 216
 Hörk József 408, 411
 Hörling, D. 84
 Hörmann János 83
 Hriágyel Márton 262—263
 Huber Kálmánné 243—250
 Hufeland, Christoph Wilhelm von 38—39
 Hugo, Victor 101
 Humbertus, Romanis de 346
 Humboldt, Alexander von 206
 Hunger, F. W. T. 233
 Hunnius, Aegidius 409, 411
 Hunyadi János 68, 70, 102, 367
 Hunyadi László 183
 Huszár Péter 77
 Husszein (gyulai bég) 77
 Hutter, Philipp Heinrich 85
 Huuz, Georgius 68
 Hübner, Johann 84
 Ignác, Loyolai I. Loyola
 Illés Endre 310
 Illés László 346—347, 350
 Illésházy István 77, 400, 402
 Illica, Luigi 390, 392
 Illicinus, Petrus 68, 227—228
 Illyés Gyula 157, 163
 Illyefalvi Vitéz Árpád 245—246
 Ilona, Szent 352
 Imrey Ferenc 336
 Ince, IV. (pápa) 255—256
 Ince, VIII. (pápa) 10
 Indy, Vincent d' 391
 Ipolyi Arnold 228
 Irinyi Károly 41
 Irsay, St. d' 4
 István, I. Szent (magyar király) 17—18, 63, 69
 Istvánffi Gyula 231
 Istvánffy Miklós 67, 225—228, 230—234, 241
 Itterus, Johannes Christianus 286
 Iunius, Hadrianus 231
 Iunta, Bernardus 238—239
 Iványi Béla 110, 225
 Iwanich Pál 70
 Izabella (magyar királynő) 104
 Jäcklin, Johann 52
 Jagemann 202, 206
 Jakab, id. (apostol) 18
 Jakab (nógrádi főesperes) 13
 Jakó Zsigmond 28, 258—261, 264
 Jakositz Gergely 9
 Jakubovich Emil 16
 Jammes, Francis 158—159
 Janiczius, Johannes 68
 Janin, Jules 101
 Jankó Mihály 86
 Jankovics József 120
 Jankovics Miklós 99
 János (apostol) 63
 János, Szent (Keresztelő) 106
 János I. Corvin János
 János (magyar király) I. Szapolyai
 János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 108, 165
 Jánosi Mónika 18
 Janovics Pál 336
 Janson Vilmos 174
 Janus Pannonius 109, 119
 Jászi Oszkár 138, 141, 146, 148—153, 393—396
 Javellus, Chrysostomus 236
 Jedlicska Pál 53
 Jékely Zoltán 120
 Jemnitz Sándor 249
 Jenei Ferenc 276
 Jenő, IV. (pápa) 366
 Jeremiás (próféta) 295—296
 Jeromos, Szent 16, 117, 169
 Jeszeni János 78
 Jeszenszki János 403
 Joachim (brandenburgi herceg) 165
 Joannovics György 184
 Johann Baptista de la Porta 261
 Johann Wilhelm 198
 Johanna (nápolyi királynő) 68—69
 Johannes, Andreas 252, 255
 Johannes de Bredebscheid 307
 Johannes, Buridanus 16, 19
 Johannes, Occam 15
 Johannes, Theutonicus 253, 255

- Johannes, Wenceslai 6
 Jókai Mór 88, 184—185
 Jónás (próféta) 400
 Jordán Tamás 232
 Josephus Flavius 169
 Jósika Miklós 101
 Jovius, Paulus 167
 József, II. (magyar király) 36, 63—64, 96—
 97, 215, 218, 292, 303
 József Attila 159
 Jugăreanu, Veturia 112
 Juhász Gyula 155, 244, 247—249
 Juhász Kálmán 231
 Juhász László 232
 Juhász Máté 38
 Juhász Vilmos 243, 245—246, 248—249
 Justinus 168
 Jusztina, Szent 353
 Juvenecus Presbyter 168
- Kabos Ede 336
 Kádár Zoltán 118—119, 219
 Kaffka Margit 151, 249
 Kaiser, George 249
 Kajali Klára 216
 Káldi György 282, 309, 361
 Kallierges, Zacharias 235
 Kallimakhosz, Philipposz 67
 Kálmán (magyar király) 17—18
 Kálmáncsehi Márton 102, 106, 109
 Kalmár György 64
 Kálnoki Izidor 336
 Kálvin János 63, 103, 117, 279, 404, 409, 412
 Kamarás Borbála 169
 Kammael, H. 230
 Kant, Immanuel 247
 Kanzlir Ambrus 9
 Karácsonyi Sándor 9
 Karadzić, Vuk 99
 Kárász József 155
 Kardos Tibor 44—45
 Karl August 201—203
 Kármán József 93, 248
 Károly, Nagy (frank király, római császár) 1
 Károly, IV. (német-római császár) 4
 Károly, V. (német-római császár) 180
 Károly Sándor 361
 Károlyi Árpád 356
 Károlyi Gáspár 279, 361, 370, 372, 374,
 378—379, 382
 Károlyi Mihály 394
 Károlyi Zsuzsanna 403
 Karpff Kálmán 86
 Karpff Sándor 86
 Karvasy Ágoston 86
 Kaskarova, I. D. 124
 Kassel, Adolf 237
 Kassel, Rudolf 237
 Kasztrióta György I. Szkander bég
 Kátay Mihály 400
 Katona Imre 158—159
 Katona Julianna, M. 314—315
- Katona Lajos 211
 Kazinczy Ferenc 49, 93, 95, 99, 122, 216,
 314, 383
 Kazinczy Gábor 49
 Kázmér, IV. (lengyel király) 71
 Kecskeméti György 245—249
 Kecskeméti Pál 245—249
 Kecskés András 226, 231
 Kecskés János 225—226, 235—237
 Kégl János 152
 Keil, Johann Georg 203
 Kelecsényi Ákos 287
 Kelemen, V. (pápa) 8
 Kelemen, VIII. (pápa) 76
 Kelemen Andor 248
 Kelemen Lajos 278
 Kelemen Márton 297, 304
 Kelemen Sámuel 304
 Kemény Endre 337
 Kemény Lajos 174, 272—273, 285
 Kemp Mihály 6
 Kempelen Béla 63
 Kempff, Alexander 304
 Kempis Tamás 276, 278
 Keöncsh Boldizsár 139
 Kepler, Johannes 261
 Kerczel, Marcus 79
 Kerecsényi Dezső 170
 Kerekes Sámuel 122
 Kerényi György 245—246
 Kerer, Johannes 11—12, 14
 Keresztényi Kollár Ádám 66—67
 Keserű Bálint 119, 256—257, 261
 Keszi Imre 163
 Kétházi Pál 14
 Keudell 203
 Kézai Simon 68
 Kézdivásárhelyi Péter 325—326
 Khundorffer, Nicolaus 72
 Kibédi András 120
 Kimchin, Dávid 311
 Kink, Rudolf 4
 Király István 333
 Kis Miklós I. Tótfalusi
 Kisfaludy Károly 49, 99
 Kisfaludy Sándor 99
 Kiss Alajos 159
 Kiss Áron 129
 Kiss István 310—311
 Kiss József (1765—1830) 38
 Kiss József (1843—1921) 188, 335—336
 Kiss József 64
 Kiss László 188
 Kitonich, Johannes 255
 Klaniczay Tibor 2—3, 196, 226—229, 231,
 237—238, 262, 305
 Klauber Ferenc 140
 Klauer, Martin Gottlob 206
 Klein Sámuel 187
 Klement István 260
 Kloska I. Closca
 Klösz Jakab 24, 83, 276—277, 283—286,
 409

- Knauz Nándor 5, 7, 9–10, 13, 15–16, 18,
 251, 254, 256
 Knebel, A. 206
 Kneifel Mária 231
 Kner Imre 220
 Kner Izidor 21, 220
 Kniezsa István 360
 Koberger, Anton 16, 217–218
 Koberger Dániel 104
 Kodály Zoltán 306
 Kodolányi János 156–158
 Koerner, Valentin 212
 Kohán György 154–156
 Kohn Dávid 336
 Kókay György 90, 92, 94, 121–122, 182–
 184, 382–384
 Kölcsény Ferenc 246
 Kollányi Ferenc 6–7, 9–14
 Kollár Ádám 17–18
 Kollár Ádám Ferenc 66–67, 183
 Kollataj, Hugo 221
 Koltay-Kastner Jenő 160, 162
 Komáromy Sándor 85
 Komenský, Jan Amos I. Comenius
 Kónyi János 34
 Koós Judit 216
 Koós Károly 217
 Kopányi György 159
 Korobko, O. 194
 Kósa János 92
 Kosáry Domokos 66, 90
 Kosiński, Józef Adam 220
 Kossuth Lajos 158–160, 217
 Kosztolányi István 54
 Kotvan, Imrich 17, 111–116
 Kovách Zoltán 8
 Kovachich Márton György 95–97, 108,
 292
 Kovács Károly 188
 Kovács Pál 86
 Kovács Sándor, V. 25, 170–171, 210, 262–
 263, 346–348, 362, 367
 Kovacsóczy Farkas 231
 Kovacsóczy István 79
 Kováts József 86
 Kováts Mihály 39
 Kováts Miklós 190
 Kozárdi László 13–14, 20
 Kozma Miklós 191
 Köhler, J. D. 180
 Köhler, Reinhold 204
 Köllen, Johannes 78–79
 Köpeczi Béla 309–310
 Köppf (könyvkereskedő) 37
 Körmeny Kinga 1–20, 214–216, 251,
 256, 261
 Körner, Christian Gottfried 202
 Környi Márta 122–123
 Kőszegfalvi Ferenc 154–164
 Kracker, Bernhard 181
 Krakofszky János 285
 Krämer, Konrad 285–286
 Kratipposz 105
 Kraus János 403
 Kräuter, Friedrich Theodor 203
 Kreisler Géza 186
 Kristó Nagy István 154, 157, 160–161
 Kriza János 306
 Kroh, P. K. 47
 Królik, Mikolaj 282
 Krompecher Bertalan 379
 Kulcsár Péter 22, 111, 323
 Kunfi Zsigmond 139
 Kúr Géza 62
 Kuranda, Ignaz 101
 Kurucz D. István 154
 Kušan, Dragojlo 185
 Kuthassy Györgyi 10
 Kuthy Lajos 101
 Kuttner, Stephan 253
 Kuzmin, A. G. 316–317
 Kükedi József 370–382
 Kürthy András 384–392
 Kürthy Emil 336
 Kyriss, Ernst 217
 Lablache, Luigi 389
 Lackner, Franz 16
 Lactantius, Firmianus 16, 19
 Lajos, I. Nagy (magyar király) 67, 69, 307
 Lajos, II. (magyar király) 72, 165
 Lakatos Ernő 315
 Lám Elemér 186–188, 190
 Lam Sebestyén I. Ambrosius
 Lamartine, Alphonse Marine Louis Prat
 de 99
 Lambecius, Petrus 66, 68
 Lanari, Alessandro 388
 Landere 295
 Landerer Anna 39
 Landere Mihály 37–38, 183, 297–298
 Lang, Helmut W. 209
 Lange Márton 37
 Langenstein, Heinrich 4
 Lanzeritsch Mária 314–315
 Lassocki, Mikolaj 367–368
 László, I. Szent (magyar király) 17–18,
 67–68
 László, III. (magyar király) 68
 László, IV. Kun (magyar király) 71
 Lauterwald Mátyás 109
 Lazius, Wolfgangus 68, 70, 73
 Lázs Sándor 212, 345–365
 Ledesma 225
 Lefebvre, Charles 253
 Légrády Károly 332, 334–335, 338–339,
 342–343
 Lehmann, Paul 364
 Lénárt Gitta 151
 Lenghel, Ion 112
 Lengyel Alfréd 80
 Lenin, V. I. 393
 Leoncavallo, Ruggiero 389
 Lépes Bálint 402
 Lerche, Otto 203
 Lerenman, M. M. 124

- Lessing, Gotthold Ephraim 205—207
 Lesznai Anna 249
 Levárdy Ferenc 18, 345—346, 348—350, 352—353, 355
 Libanius Sophista 46
 Lindauer János 37
 Linde, S. B. 221
 Lingelius, Michael 232
 Lintholz, Johannes de Muncheberck 168
 Lipót, I. (magyar király) 67
 Lippomanus, Aloysius 261
 Lipsiasi Pál 216
 Liphay Péter 10, 14
 Liszt Ferenc 206, 389
 Liszti László 216
 Livius, Titus 167, 261
 Locarnus, Jacobus Antonius 69
 Logaus, Balthasar Friedrich von 200
 Lohrmann, K. 316
 Lomonoszov, Michail 215
 Longo, Gaetano 388
 Loon 203
 Lóránd Jenő 152
 Lozsánszky Ferenc 187
 Loyola Ignác (Szent) 227
 Löbl Zsófia 56
 Löffler, K. 364
 Lőrinc (esztergomi érsek) 17—18
 Luca, Szent 353, 355
 Lucca, Francesco 387, 389
 Lucius, Jacobus 265
 Ludolphus de Saxonia 353
 Ludwig János 296—297, 303—304
 Lukács (evangelista) 59
 Lukács László 227—228, 265, 287
 Lukácsy Sándor 161
 Luther Márton 205, 262, 403
 Lübeck, Johann Karl 95
 Lükurgosz 106
 Lülffing, Hans 113
 Lycophron 239

 Macrobius 106
 Madách Imre 206
 Madácsy László 157, 159—160
 Madarassi Ferenc 383
 Madarász K. János I. Vogler, Hans
 Madarász Márton 281
 Madas Edit 16
 Mándl Antal 92
 Magelhaes Lima 139
 Magyar Marianna 316—317
 Magyari-Kossa István 57—65
 Magyari-Kossa József 62—63
 Magyari-Kossa Mihály 62
 Magyari-Kossa Péter 62
 Magyari-Kossa Sámuel 62
 Magyary-Kossa Gyula 174—175, 256—257
 Mailáth Gusztáv Károly 138
 Mailáth János 101
 Makai Nyíró János 275, 277—278
 Makkabeus, Judas 54
 Makkai László 258

 Makó Pál 131
 Malibran, Maria 389
 Malipiero, Gian Francesco 391
 Málnási László 23
 Mályusz Elemér 1—3, 13, 16, 18, 361
 Mandrou, Robert 40
 Manlius János 181, 409
 Mannel, Hans 121
 Mansfels (grófok) 411
 Mantskovit Bálint 370, 372
 Manutius, Aldus 229—240
 Marcello, Benedetto 386
 Marcellus, Nonius 167
 Marcus Aurelius 83
 Margit, Szent 357—358, 360
 Margitai János 39
 Mária, Szűz 358
 Mária Anna (II. Ferdinánd német-római császár lánya) 55
 Mária Terézia (magyar királynő) 33, 65—66, 85, 183, 215
 Marikowszki 38, 40
 Martinuzzi I. Fráter György
 Márton, Szent 265
 Márton József 216
 Marton Sándor 145
 Mascagni, Pietro 389
 Mather, Increase 21, 31
 Mátyás (főherceg) 402
 Mátyás, I. (magyar király) 42, 68—69, 71—72, 105, 118, 165, 167, 195—197, 233, 366—367
 Mátyás, II. (magyar király) 69—71, 75—78, 402
 Mátyás Sándor 157
 Mátyus István 38—39
 Mavrucseva, K. G. 393
 Mayer, Wilhelm 17
 Mayr, Simone 387
 Mazal, Otto 219, 362
 Mazzani, Giuseppe 384—385
 Mécs László 187
 Mehmed (budai pasa) 79
 Mehmed, II. (török szultán) 72
 Meisels Bernát 187
 Melanchton, Philipp 102—104, 106—107, 109—110, 168—170, 205, 325
 Melchior Menyhért I. Veres
 Melezer István 110
 Melezer János 110
 Melezer Kristóf 110
 Melich János 24, 27, 307, 360
 Melius Juhász Péter 38, 117, 404
 Melzer Jakab 99
 Menesik Ferdinánd 231
 Mercadante, Giuseppe 388
 Mercuriale, Girolamo 230
 Méreiné Juhász Margit 342
 Merelli, Bartoloemo 388
 Mérimée, Prosper 99
 Mester István 251
 Mészáros István 20, 129—137, 171
 Mészöly Gedeon 210, 362

- Mexner József 104
 Meyer, Anton 208
 Meyer, Heinrich 206
 Meyer, Marton 82
 Meyer, O. 362
 Meyerbeer, Giacomo 389
 Mezei Ernő 143
 Mezey László 1—2, 12—13, 20, 88, 251—252, 356—360, 362, 366
 Mihalik József 315
 Mikes Kelemen 216
 Miklós, Szent 18
 Miklós (barsi főesperes) 7
 Miklós (nyitrai főesperes) 13
 Miklós, IV. (pápa) 8
 Miklós Andor 311
 Miksa (bajor fejedelem) 57
 Miksa, I. (magyar király) 67, 69—73, 106, 108, 232, 408
 Mikszáth Kálmán 332—344
 Mikszáth Kálmánné 333
 Milesius, Hesychius 231
 Milesz József 37
 Milič, Jan 8
 Milkau, Fritz 198
 Milkovich Zsigmond 81
 Milkovich Zsigmondné Zámory Mária 80—82
 Miller Jakab Ferdinánd 384
 Minquitz, Gaspardus de 73
 Miravcsik György 187, 190—191
 Miskolczy Ambrus 216
 Miskolczy Csulyak István 257
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi
 Mitrák Sándor 187
 Modrone, Carlo Visconti di 388
 Mohamed 44, 103
 Mohamed (szultánok) I. Mehmed
 Moldvay Győző 154—159, 162
 Mollay Károly 92
 Molnár Gergely 22, 31, 321—331
 Molnár József 279
 Mombritus, Bonimus 353, 355
 Monaki család 279
 Monaldi, Gino 388
 Monardes 231
 Monok István 256—262
 Monte, Philippe de 231
 Montemezzi 392
 Montesquieu, Charles-Louis 98
 Monteverdi, Claudio 391
 Móra Ferenc 188
 Moretus, Johannes 45
 Móricz Zsigmond 162, 311
 Mornay, Philippe de 234
 Mossóczy Zakariás 225—226, 231—237, 240—241
 Motsi Carol 37
 Moussong Géza 150
 Mozart, Wolfgang Amadeus 206, 391
 Munkácsy Kálmán 342
 Munsterus, Sebastianus 81
 Murai Károly 341—342
 Musculus, W. 117
 Müller Jakab 37, 296, 303
 Müller János 302
 Müller, Nicolaus 272—273
 Nabutius, Paulus 229
 Nacsády József 332
 Nadal 225
 Nádasdy család 360
 Nádasdy Ferenc 64, 74
 Nádasdy Tamás 104, 170, 356, 360
 Nagy Barna 403
 Nagy Endre 151
 Nagy Géza 120
 Nagy Iván 408
 Nagy Lajos 363
 Nagy László 65, 271, 397—404
 Nagyfalusi Jenő 244—246, 248—249
 Nagyivánné Barhó Margit 89
 Napóleon, I. 215
 Napragy Demeter 77
 Nedeliczy Váli Mihály 38
 Négyesy László 64
 Nékám Lajos 257
 Némédi Lajosné 36
 Nemeskürty Harriet 49—57
 Németh Antal 245—246, 248—249
 Németh László 154—164
 Németh S. Katalin 66—80, 117—118, 123—124, 313—314
 Némethy Lajos 262
 Nero 329
 Nesztor 317
 Neuser, Adam 311—312
 Nicasius I. Ellebodius
 Nicolaus (esztergomi prépost) 307
 Nicolaus, Glewitz 4
 Nicolaus de Lyra 16, 260
 Nicolaus de Tudeschis 254
 Nidermayr, Georgius 69
 Nietzsche, Friedrich 243
 Norbert, Szent 356
 Notter Antal 5
 Nucerin, Sebastian 282
 Nydbruck, Gasparus de 106
 Nyíri Antal 346
 Occam I. Johannes Occam
 Occam, William 19
 Ojtozi Eszter 124—125
 Okál, Miloslav 102—110
 Oláh Miklós 10, 66, 69, 226—228, 232—233
 Oláhné Erdélyi Mária 129
 Omer (effendi) 84
 Oporinus, Johannes 47
 Opsopoeus, Vincentius 240
 Orff, Krenek 391
 Ormos Ede 146
 Ortel, Jeremias 82
 Ortenburg, Gabriel de 72
 Országh Kristóf 233
 Országh László 21

- Ossoliński, Józef Maksymilian 220—221
 Osváth Béla 154—155
 Osztern Rózsa 89, 100
 Otatea, Andrei 108
 Ottendorfius, Henricus 69
 Ovidius, Publius Naso 105—107, 261, 402
- P. Magister I. Anonymus
 Paer, Ferdinando 387
 Paintner Mihály 215
 Pais Dezső 210, 359
 Paisiello, Giovanni 387
 Pajkossy Györgyné 225—242
 Pákozdy Ferenc 157—159, 162—163
 Pál Endre 216
 Páldi Székely István 31
 Pálffy János Antal 53, 56—57
 Pálffy János Károly 53, 56—57
 Pálffy Kata 282—283
 Pálffy Pál 53, 56—57
 Pálóczi Horváth Ádám 64—65
 Pannonius, Andreas 367
 Pápai Páriz Ferenc 21, 23—24, 27, 37, 306
 Paradeyser, Jörg 76
 Paratus 353
 Parisotti, A. 391
 Partinger Gáspár 226
 Pártos Jenő 146
 Pasta, Giuditta 389
 Pataki Pál 40
 Pataki Vidor 9
 Patzkó Ferenc József 39
 Paulus, Hungarus 253
 Paur Iván 215
 Pavercsik Ilona 220, 273, 277, 281, 282—
 286, 292, 302
 Paxy Anna 102
 Payr Sándor 302—303
 Pázmány Péter 83, 282, 287, 309, 361
 Péchy Tamás 9
 Péczely Attila 154, 158—159
 Pejčinović, Kornelija 308
 Pellechet, Marie 115
 Perényi Péter 102, 109, 170
 Perlaky József 294
 Peruscus, Comillus 239
 Pesti Ferenc 73
 Pesti Gábor 408
 Pesti Gergely 9—10, 13—14, 20
 Péter, Szent 347
 Péter (moldvai vajda) 74
 Péter András 310
 Péter László 244
 Péterffy Károly 227
 Pethy Ferenc 194
 Petőfi Sándor 121
 Petrik Géza 39
 Petrus Comestor 1
 Petrus Lombardus 19
 Piccolomini, Enea Silvio 363
 Pikler Gyula 148
 Pinamonti János Péter 303
- Pindaros 261, 234
 Pinder, Udalricus 169
 Pinelli, Vincenzo 229—230, 232—233, 237—
 240
 Pintér Jenő 262
 Pirandello, Luigi 249
 Pirozinski, Jan 284
 Pisanus, Joannes 168
 Pisterfeld I. Bisterfeld
 Pius, II. (pápa) I. Piccolomini
 Plantin, Christoph 231, 234, 241
 Platon 106—107, 117, 326
 Plessing, J. 84
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 170
 Plutarkhosz 106, 234
 Pogány Béla, M. 245—246
 Pograny Benedek 77
 Poklostóy Máté 10
 Polchy István 190
 Polgár László 227
 Polcz, A. G. 101
 Pompeius, Sextus Festus 167
 Pompéry János 184—185
 Ponchielli, Amilcare 389
 Ponori Thewrewk Aurél 181
 Porphyrius 237
 Portnerus, Johannes Albertus 69
 Porzsolt Kálmán 336
 Pósa Lajos 336
 Pósa János 282
 Poszler György 243
 Póth, István 92
 Pozdeeva, I. V. 124
 Pöstyéni Tamás 7, 13—14, 17—18
 Prachtler, G. M. 290
 Prágai András 83
 Prágai Jeromos 19
 Pražák, Richárd 216
 Pray György 83, 215, 360
 Preller, Ludwig 204
 Prelus (Proelus) diac. 353
 Prerau Margit 188
 Priscianus 3, 167, 325
 Probst Ferenc 86
 Prohászka Ottokár 144
 Proklesz 238
 Prónay Dezső 303
 Prónay Gábor 303
 Pseudo-Arisztotelész 307
 Ptolemaiosz, Claudius 119, 261
 Puccini, Giacomo 385, 389—392
 Pukánszky Béla 91—92
 Purjesz Lajos 145
 Purkicher György 109, 228, 231—233
 Puschera, Casper Gropper de 77
 Puskás (Pusi) Tivadar 162
 Puskin, Alexandr 101
 Pusztai István 346
 Pyrker László 94
- Quercetanus I. Duchesne
 Quintilianus, Marcus Fabius 325
 Quintus Aemilianus 67

- Raby Sámuel 303
 Ráchel (bibl.) 401
 Rácz Pál 187, 190
 Rácz Sámuel 37
 Ráday Gedeon 216
 Ráday Pál 216
 Radecius, Valentinus 31
 Radéczy István 28, 230—234
 Radermacher, L. 48
 Radnóti Miklós 159
 Radó polikárp 307
 Radziwill 282
 Raimundus de Pennaforte 253
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 309—310
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 24, 257—259, 261—262
 Rakolupszky János 226
 Rákosi Jenő 145
 Rakovský, Martin 109—110
 Rambaud-Buhot, Jacqueline 255
 Ramus, Petrus 47, 261
 Ranschburg (antikvárius) 251
 Ranzanus, Petrus 69
 Ráskay Lea 346, 348—351, 354
 Raszlavicz Mihály 285
 Rát Mátyás 93
 Ráth György 409, 413
 Raupau, Venceslaus Gvilelmus à 79
 Recuerdos család I. Ricordi 385
 Regiomontanus, Johannes 240
 Reh, Paul 287
 Reichling, Dietrich 114—115
 Reinitz Béla 151
 Rejtő István 332—344
 Remete László 395
 Respighi, Ottorino 391
 Révai József 122
 Révai Miklós 122, 130
 Révay Ferenc 102, 408
 Révay Mihály 104, 407—408
 Reyger, Arnold 412
 Réz, Heinrich 89, 92
 Rezik János 82
 Rhodiginus, Coelius 261
 Rhódy Alajos 285
 Rhor, David de 175
 Ricordi család 385
 Ricordi, Emmanuele 392
 Ricordi, Giovanni 384—392
 Ricordi, Giulio 389—392
 Ricordi, Luigi 392
 Ricordi, Tito 388—390, 392
 Riemer, Friedrich 203
 Rimaszombati István 69
 Rimay János 400
 Ritoók Zsigmondné 22, 325
 Ritzler, Remigius 369
 Roberts, W. R. 48
 Robortello, Francesco 229—230, 238
 Rodemacher, Margarete von 205
 Rogarius, Valentinus 236
 Rohmer, Theodor 100
 Rolland, Romain 393—394
 Rómer Flóris 215
 Rónai Zoltán 152
 Roosellus, Jacobus 80
 Rosenberg, Nicolaus de 69
 Rossini, Gioacchino 386—388, 391
 Róth Mór 187
 Rothan, Paulus 102, 109
 Rotman Miklós 194
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus
 Rousseau, Jean-Jacques 97—98
 Rózsa Ede 145, 149
 Rozsondai Marienna 217—218
 Rubakin, Alekszej Nyikolajevics 393—396
 Rubakin, Mihail Nyikolajevics 396
 Ruben, Leonard 264—265, 271—272
 Rubesics, Stanislaus 69
 Rubigallus Pál I. Rothan, P.
 Rubini, Giovanni 389
 Rubinyi Mózes 333
 Rubrius, Johannes 241
 Rudolf, I. (magyar király) 68—69, 73, 75, 78, 232, 399
 Ruff Imre 122
 Rulandus, Martinus 261
 Rummy Károly György 93—95, 99
 Rupp Jakab 9, 260
 Sabatier 211
 Sachs, Hans 205
 Sáfáry László 187
 Sagitz, Johannes 69
 Sajó Géza 16—17, 111, 114, 235
 Saladini F. 369
 Salamanca, Gabriel 72
 Salamon (magyar király) 68
 Salamon Ferenc 9, 49
 Sallos Erzsébet 58
 Salomo, Isaac ben 233, 311
 Samassa József 149
 Sambucus, Johannes I. Zsámboki János
 Sammaria, Ferdinand 74
 Samogitius, Johannes 74
 Sándor, Nagy 262—263
 Sándor, VI. (pápa) 42
 Sándor László 186—194
 Sándor Pál 229
 Saphir Mór G. Gottlieb 100
 Saphir, Sigmund 100
 Sarkadi Imre 156, 161, 163
 Sárközi György 243, 246, 248, 310
 Sartorius, Johannes 117—118, 294
 Sas Páter 217
 Satzai János 64
 Saul (bibl.) 403
 Scaliger 261
 Scaliger, Philippus 69
 Scharffenstein, Crenza 77
 Schedel, Christoph 285
 Schedel Ferenc 99, 101
 Schedel, Hartmannus 167
 Schedius Lajos 95, 98—99
 Scheiber Sándor 306, 311—313, 316

- Schenda, Rudolf 33
 Schier, X. 215
 Schiller, Johann Ch. 88, 202, 206—207
 Schimberg, Teodosius I. Vehe-Glirius, Matthias
 Schlieff, Anthon 401—402
 Schmidt, Adolf 217
 Schmitt, Elmar 219—220
 Schöber, Franz von 202
 Schöll, Adolf 204
 Schönherr Gyula 182
 Schönvitzky Bertalan 225
 Schöpflin Aladár 147, 333
 Schrabsz G. Mihály 296
 Schrauf Károly 6, 16
 Schreck, Wolfgang 271
 Schröter, Corona 206
 Schuchardt, Christian 203
 Schulek Tibor 296—297, 302, 304
 Schultz, Daniel 273, 397
 Schumann, O. 357
 Schumann, Robert 389
 Schurzfleisch, Conrad Samuel 200—201
 Schwandtner, Johann Georg 106
 Schwendi Lázár 108
 Scipio Africanus, minor 168
 Scipio, P. C. Africanus maior 105
 Scotus, Henricus 103
 Scserbacsev (tábornok) 396
 Sculteti, Severinus 413
 Sebők Zsigmond 341—342
 Seckendorff, Veit Ludwig von 206
 Sefcsik Ferenc 80—81
 Sefrin, Pirminius 369
 Seidl, J. G. 99, 101
 Seidler Ernő 395
 Semmelweis, Karl 208
 Seneca, Lucius Annaeus 106
 Sennert, Daniel 261
 Servet, Michael 265
 Shakespeare, William 101, 158—159
 Shelley, Percy Bysshe 162
 Siennicki 284
 Sigismundus Gelous Torda I. Gyalui Torda Zsigmond
 Sigonio, Carlo 229, 236, 241
 Simándi S. János 259
 Simon Menyhért 190—191
 Simonka György I. Csomorkányi Pál
 Simonyi Imre 156—157, 159
 Simplicius 235
 Singrenius 209
 Sinka István 157
 Sinzendorff, Joachim 73
 Siskowski, Martin 282
 Skarica Máté 117—118, 217
 Solla Price, D. J. de 122
 Soltész Zoltánné 16—17, 28, 111, 114, 235, 265, 271, 275
 Sólyom Jenő 294
 Somi Józsa 43
 Somlay Artúr 154
 Somló Bódog 148
 Sommer, Johannes 312
 Somogyi Béla 149
 Sonzogno, Eduardo 389
 Sótér István 90
 Spaiser Christian 84
 Spaiser Ferencz 84
 Spiera, F. 103
 Spilker 203
 Spira, Petrus de 287
 Spira, Vindelinus de 16, 19
 Spitzel, Theophil 412
 Stadnitzky, Stanislaus 76
 Stainhofer, Kaspar 406, 408
 Stancaro, Francesco 103, 109
 Starowolski 285
 Steinacker Artur 140
 Steinacker, Gustav 93
 Steinhoffer, Caspar 47
 Steinhuber, Andreas 227
 Stephanus, Carolus 237
 Stephanus, Henricus 229—230, 236—238
 Stifter, Adalbert 88, 101
 Stoeffler, Johannes 261
 Stoll Béla 57, 60, 210, 346, 353, 360
 Stozing, Rupert von 76
 Stöckel Lénárt 103, 109
 Störck 37
 Strada, Achille 387
 Stralendorf 403
 Strassburger, August Friedrich 199
 Straub, Lucas 52
 Streibig József 38, 294, 302—303
 Streinius, Richardus 74—76
 Ströhl H. G. 369
 Supka Géza 142—143
 Süpek Ottó 90
 Sütő Kálmán 188
 Sylvanus, Johannes 311
 Sylvester János 361, 408
 Symon Darwas de Hanwa 16, 20
 Szabad György 184
 Szabó András 119—120, 370, 379
 Szabó Dénes 210—211, 345—346, 363
 Szabó Dezső 155, 158—159
 Szabó Ede 159
 Szabó Endre 336
 Szabó Flóris 214
 Szabó Károly 45, 272, 282, 287, 322—325, 404
 Szabó Lőrinc 156, 158, 162—163, 243, 306
 Szabó Magda 163
 Szabó Miklós 217
 Szabó Sándor 313—314
 Szabolcsi Bence 248, 386
 Szakály Ferenc 217
 Szakolczai István 65
 Szalay József 356
 Szaller György 84
 Szamota István 42
 Szana Tamás 336
 Szántó Kovács János 155
 Szapáry Gyula 333—334, 340
 Szapolyai János (magyar király) 68, 400

- Szarvas Gábor 356
 Szász Károly 307
 Szathmári István 279, 282
 Szathmári Paksi Pál 216
 Szathmárnémeti Mihály 21
 Szathmárnémeti Sámuel 22
 Széchényi Ferenc 121, 216, 384
 Széchényi István 215
 Széchy Károly 49, 56
 Szécsi Balázs 104
 Szedő László 243
 Szedő Mihály 243
 Szegedi István 261
 Szegedi Kis István 217
 Székely Artur 151
 Székely Ferenc 149
 Székely György 2, 4, 6, 8, 15, 45
 Székely Huszár I. Benedek Elek
 Székely Mózes 271
 Székelyhidi N. Mihály 120
 Szelestei Nagy László 251, 292—304
 Szemere Attila 336
 Szemere Huba 336
 Szemző Piroska 88, 92
 Szenci Egyed 407—408
 Szenci Kertész Ábrahám 325
 Szenci Molnár Albert 24, 82, 216, 257, 279—
 282, 296, 399
 Szende Pál 145, 148, 150, 152
 Szentgyörgyi József 60
 Szentiványi Dezső 129
 Szentiványi Pál 9
 Szentmártoni Bodó János 59
 Szentmihályi Mihály 38
 Szentpétery Imre 181—182
 Szentsei György 363
 Szentyel Mihály 325
 Szép Ernő 249
 Szép Ilona 65
 Szerb Antal 243, 246, 248—249
 Szeredai-Sváb Leó 336
 Sziesz József János 297—298, 302—303
 Sziklay László 90, 92
 Szilády Áron 356
 Szilágyi Sándor 184, 240, 264
 Szilágyi Sámuel 120
 Szinyei Gerzson 324, 384
 Szinyei József 39, 257, 262
 Szkander (bég) 167
 Szokratész 326
 Szöllősi Jenő 149
 Szomaházy István 336
 Szombathy János 132—133, 259, 324, 383
 Szondy Pál 5
 Szőnyi Nagy István 21
 Szophianosz, Michael 229—230, 237, 239
 Szörényi László 211
 Szophoklész 238
 Sztripszky Hiador 22
 Szűcs Jenő 216
 Szűnkelloz, Michael 239
 Tabernigg, Theodor 111
 Takács Béla 259, 286
 Takács Ferenc 154
 Takács Tibor 156, 159
 Takáts Gyula 159, 163
 Takáts István I. Takács Tibor
 Tamás (apostol) 182—183
 Tamás, Aquinói (Szent) 167, 170, 247—
 248
 Tamás (pap) 361
 Tancsics Mihály 88
 Tanner, G. 229
 Tárkány Szűcs Ernő 154—156
 Tarnai Andor 210—212, 262
 Tarnovius (krakkói kapitány) 104
 Téglássy Imre 45—48
 Tejfalvi Csiba Márton 63
 Tekeli, Sava 97
 Telegdi Miklós 226, 234
 Telegdi Pap Sámuel 22—23, 25, 28, 31
 Telekesi 108
 Teleki Pál 120, 311
 Teleki Sándor 119—120
 Temesi Alfréd 110
 Temesvári Pelbárt 211, 353, 355
 Temlinus Bernát 15
 Temlinus Tamás 13
 Tegnagel, Sebastian 78, 80
 Tessedik Sámuel 34
 Teszársz Kálmán 149
 Tettoni L. 369
 Teuffenbach, Christophorus 73
 Thaisz András 99
 Thalberg, Sigismund 389
 Thallóczy Lajos 165, 169
 Themisztoklész 105
 Theodolus 3
 Theodoricus de Appoldia 70
 Theodórosz Gazész (Gaza) 239
 Theodorowicz, Michael 80
 Théognidész 102, 106
 Theophrasztosz 237
 Theutonicus I. Johannes Theutonicus
 Thienemann Tivadar 244, 246
 Thomas de Hibernia 15, 18
 Thomas de Kempis I. Kempis Tamás
 Thomas de Psychan 17
 Thorda Zsigmond I. Gyalui
 Thuróczi-Trostler József 249
 Thurzó György 225, 402—403
 Thurzó Imre 79
 Tichtl 233
 Timon Sámuel 233
 Tischbein, Friedrich August 206
 Tissot, James 40
 Tisza Kálmán 332—334, 340
 Tisza Kálmánné 333
 Titelman, Franciscus 271
 Toldy Ferenc 93—94
 Toller, Ernst 249
 Tolnai Dali János 259
 Tolnai Gábor 21, 322
 Tolnai Papp István 258—261
 Tomek, W. W. 4

- Torkos János 38
 Torkos József 294, 297, 303
 Tótfalusi Kis Miklós 21—31, 275—276, 321—331
 Tóth Árpád 162
 Tóth Kálmán 278
 Tóth László 160
 Tóthné Polonyi Nóra 217
 Tömörkény István 248, 315
 Török Györgyi 196
 Törs Kálmán 336
 Trapezuntius, Georgius 168
 Trattner János 37
 Traube, Ludwig 362, 364
 Trautenfeld, Christophorus a 180
 Tremellius 311
 Trithemius, Johannes 359
 Trócsányi Zsolt 264
 Tronchin, Rémi 397
 Tronchin, Théodore 397
 Tschernemel, Georgius de 72
 Tserci Mihály I. Cserei Mihály
 Tsétsi János 27—28
 Turnebius 230
 Turóczy-Trostler József 257
 Tüskés Tibor 244
 Twardawius, Christorphorus 76
 Tyl, J. K. 101
 Tzetzta, Joannes 239
- Ulászló, I. (magyar király) 367
 Ulászló, II. (magyar király) 42, 67, 70, 72
 Ulászló, II. Jagelló (lengyel király) 71
 Ungnadius, Johannes 72
 Unterkircher, Franz 13, 15
 Ursinus Velius Casparus 70
- Vahot Imre 122
 Vajda János 88, 158, 160, 162, 336
 Vajda Jánosné Bartos Róza 88
 Vajda Péter 58
 Válaszúti György 117—118
 Valcarenghi, Renzo 392
 Valerius Cato 168
 Valerius Maximus 106, 168
 Valjavec, Fritz 92
 Valla, Lorenzo 235
 Vámos Henrik 152
 Ványi Ferenc 262
 Várady Imre 7
 Várady István 285
 Várady Sternberg János 393—386
 Várady Zsigmond 139
 Váradi Béla 333
 Váradi Pál 72
 Várady Pál 9
 Varga Imre 57—66, 363
 Varga János 58
 Vargha Damján 348, 355—356
 Várhelyi Endre 155
 Varjas Béla 171, 311—312, 361
 Várkonyi Hildebrand Dezső 245—248
 Várkonyi Nándor 160, 244—250
- Varró István 146
 Varro, Marcus Terentius 168
 Vásárhelyi Baba Ferenc 120
 Vásárhelyi Gergely 272—278
 Vásárhelyi Judit 117—118, 264—272, 278, 280
 Vásárhelyi Sámuel 37—38
 Vass Gusztáv, ifj. 148
 Vass József 140
 Vazul, Nagy, Szent 260
 Vehe-Glirius, Matthias 311—312
 Venetus, Camillus 239—240
 Verancsics Antal 108—109, 165, 167, 228, 231
 Verancsics Faustus 231
 Verdi, Giuseppe 285, 388—392
 Veres (Melchior) Menyhért 413
 Veress Endre 231, 256—257, 264
 Verestói György 120
 Vergilius Polydorus 168
 Vergilius, Publius Maro 105—107, 109, 167, 400
 Verhovay Gyula 337
 Verseghy Ferenc 136, 216
 Verzár Frigyes 256
 Vespasiano da Bisticci 366
 Veszprémy László 307
 Vettori, Pier 229—230, 237—238
 Vettori, Pietro 47
 Victorius, Petrus 229—230, 237—238
 Vida Tivadar 38
 Vigyázó Ferenc 251
 Vikár Béla 306
 Villedieu I. Alexander de Villa Dei
 Vince, Ferrarai, Szent 302
 Virág Benedek 216
 Vitéz János 70, 119, 367
 Vitkovics Mihály 36, 99
 Vitoria, Ioannes de 227—228
 Viviani, Vittorio 392
 Vizkelety András 88, 214, 251
 Vogel, Marie 229—230, 239—240
 Vogl, J. N. 99
 Vogler, Hans Konrad 406
 Voglmayr (Voglmeyer), Franciscus 288—291
 Voigt, Christian Gottlob von 202, 204, 207
 Voit Krisztina 311
 Volf György 345, 347—348, 356
 Voltaire, François Marie Arouet 98
 Vozáry Aladár, R. 190
 Vörös László 163
 Vörösmarty Mihály 100—101, 216, 248, 306
 Vöröss István 155—159, 162
 Vulpius, Christian August 202—203
- Wagner, Christian Ulrich 219—220
 Wagner, Dieter 226, 229—230, 233—235, 238—239
 Wagner, Johann 52
 Wagner, Matthäus 219
 Wagner, Richard 389, 391
 Waldapfel József 245, 248

- Waldbauer Imre 151
 Walki, Hieronymus 77
 Walsh, J. E. 45—47
 Wassmann 144
 Wathay Ferenc 363
 Wattenbach, Wilhelm 364
 Wehli Tünde 307, 316
 Weidlein, Johann 92
 Weigl József 386
 Weingand 37
 Weiss, Johann Friedrich 206
 Welber, A. 187
 Werbóczy István 72, 209
 Wernher Eufémia 103
 Wernher György 102—103, 106, 108, 110
 Wernher Pál 110
 Wernher Sabina 110
 Wesely, Eugen 99, 101
 Weszprémi István 38—39, 256—257
 Wieland, Christoph Martin 202, 206—207
 Wilhelm Ernst (szász herceg) 200
 Windek, Eberhardus de 70—71
 Windisch Károly Gottlieb 92—93, 95—96, 122, 183
 Wolff, Christian 120
 Wolphus, Adamus 70
 Wordsworth, William 101
 Wujek, Jakob 264

 Xenophanesz 237
 Xerxész, I. 105

 Zabłocki, Franciszek 220—221
 Zacutus, Abraham 240
 Zalai Béla 247
 Zametzky, Samborus 76
 Zamoisckius, Johannes 74
 Zamojski, Jan 241
 Zámory Mária I. Milkovics Zsigmondné
 Zandonai, Riccardo 392
 Zay Ferenc 165—170
 Zay János 169

 Zay Mátyás 169
 Zay Miklós 167
 Zay Péter 231
 Zborowsky, Petrus 73
 Zedler, Johann Heinrich 411
 Zelei Miklós 163
 Zelliger Alajos 7
 Zeltin, Carolus à 73
 Zeno 237
 Zentai János 89
 Zichy Ferenc 304
 Zichy János 138, 150
 Zigány Zoltán 139—140, 143, 147—151
 Zilahi Kiss Béla 336
 Zilahy Lajos 311
 Ziletti, S. G. 241
 Zimmel, Mesullám 316
 Zimmermann, Michael 237
 Zmeskál Josef 86
 Zolnai Béla 171
 Zolnai Gyula 356
 Zombat Antal 86
 Zorja, Hajnal 191
 Zoványi Jenő 105, 256—259, 287, 325, 411
 Zrínyi Adám 54
 Zrínyi Mária Katalin 56
 Zrínyi Mária Terézia 57
 Zrínyi Miklós 49—57
 Zrínyi Miklós (költő) 70, 309
 Zrínyi Péter 54—55, 70
 Zuber Marianna 91
 Zucchelli (Zucchi, Zucchetti) család 369
 Zucchetti, Sebastianus 369
 Zunger, Johannes 288
 Zymieczysz 282
 Zyn, Johann Anton 75
 Zsámboki János 45—48, 69, 219, 228—231
 Zsigmond (magyar király) 70
 Zsigmond, III, Vasa (lengyel király) 74, 76, 80
 Zsigmondy Árpád 182
 Zsigmondy Árpádné 182, 404
 Zsochkke, H. 5
 Zsuzsanna, (bibl.) 58—59

Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században

Európa oktatásrendszere a Karoling-kor öröksége. Évszázadokra meghatározta a középkori oktatás tartalmát és szervezeti kereteit Nagy Károly azzal, hogy az egyház feladatává tette az iskoláztatást.¹ A szerzetesi és a székesegyházi iskolákban tanultakra hárult az a kötelesség, hogy a középkori művelődés hordozói, továbbadói és továbbfejlesztői legyenek. Ezzel a tevékenységükkel nemcsak saját utánpótlásukat nevelték fel, hanem az egész társadalom számára képeztek az adott kor írásbeliségének technikai és tartalmi követelményeit teljesíteni tudó írástudókat, literátusokat.

A székesegyházi iskolákban ennek a feltételeit a III., illetve a IV. lateráni zsinat biztosította. 1179-ben a III. lateráni zsinat a székesegyházak kötelességévé tette, hogy javadalommal lássák el a magisztert, hogy „qui clericos eiusdem ecclesiae et scholares pauperes gratis doceat”. Az 1215-ös IV. lateráni zsinat azt kívánta, hogy az oktatás „in grammatica facultate” legyen, az érseki székhelyeken pedig „... theologus ... in sacra pagina doceat et in his praesertim informat, quae ad curam animarum spectare noscuntur ...”

Ezek alapján már a XIII. században egy jelentős klerikus réteg létezett, amelynek tagjai a magasabb műveltséget is megszerezhették, és ezt egyházi és világi központokban képzettségüknek megfelelően kamatoztathatták.² A XIV. században pedig már éppen ezért a káptalanoknak nagyobb a társadalmi, mint az egyházi jelentősége.³

Ahhoz, hogy a káptalan művelődési központtá válhasson, két alapvető tényező kellett: az iskola a hozzá kapcsolódó könyvtárral és a magasabb képzést biztosító anyagi lehetőségek. A káptalani iskola adta azt a tanulmányi alapot, aminek birtokában tanulói képesek voltak a felsőfokú tanulmányok elvégzésére. Ennek bizonyítéka az a XIII. századi oxfordi glosszák kódex, amelyben Petrus Comestor *Historia Scolastica*-ját magyar szavak segítségével magyarázta a Párizsban vagy Bolognában végzett székesegyházi iskolai magiszter. Petrus Comestor műve nem az artes elsajátításához tartozó könyv volt, hanem már a teológiai képzésbe tartozó biblíamagyarázat bevezetésének volt alapműve. A magyarországi székesegyházi káptalanok tehát lehetőséget nyújtottak arra, hogy tagjaik magasabb fokú tanulmányokat végezzenek és ők éltek is ezzel a lehetőséggel.⁴

¹ MEZEY László: *Deáksg és Európa*. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 67–68., ill. 77–87.

² BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1910. 367–368. vö. MEZEY i. m. 135., 141., 150.

³ MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 120.

⁴ MEZEY L.: *Az oxfordi glosszák*. M. Nyelv 77 (1981) 3. 376.

A XIII. századtól a korszerű műveltséget a felsőfokú képzést nyújtó egyetemeken lehetett megszerezni. A tanulni vágyók kezdetben csak a régi híres, spontán fejlődéssel létrejött egyetemeket, mint a párizsi és a bolognai, kereshették fel. A XIV. században azonban egymást követték az uralkodói alapítású egyetemek: Prága (1347), Krakkó (1364), Bécs (1365), Pécs (1367). Ezek közül Prága volt a legjelentősebb, hiszen ez volt teljes, tehát teológiai karral is rendelkező egyetem. Bécs (1384), Krakkó (1387), Óbuda (1395) csak az ún. második egyetemalapítási hullámban kapta meg a teológiai kar felállításának engedélyét.

Az egyetemek alapításának sikere több tényezőtől függött. Az egyik az volt, hogy az alapítás helyén studium generale (lehetőleg domonkos) vagy: székesegyházi, esetleg társaskáptalani vagy városi iskola legyen. (Prága: studium generale, Köln, Erfurt: társaskáptalan, Bécs: városi iskola.) Oxford és Cambridge esetében studium generalévá tudott fejlődni az oktatási intézmény egy püspöki kancellár vagy scholasticus vezetésével anélkül, hogy székesegyházi iskola lett volna előbb. A másik fontos tényező az új alapításoknál az egyházi vagy világi hatalom tudatossága.⁵

Magyarországon mind a három rövid életű egyetem káptalani székhelyen alakult. A pécsi egyetem a püspök személyéhez kapcsolódott a domonkos kolostorral való kapcsolata mellett.⁶ Az óbudai egyetem a budai káptalan iskoláján alapult. Itt a prépost volt az egyetem kancellárja és a kanonoki javadalmak szolgáltak a tanárok fizetésére.⁷ Pozsonyban szintén a prépost volt a kancellár, a tanárok pedig jórészt a káptalan tagjai voltak, az előadók a káptalan könyvtárát használták.⁸ A magyarországi egyetemek alapításának sikertelenségét Klaniczay Tibor nem abban látja, hogy nem maradtak tartósak, hanem abban, hogy nem tudtak újjászerveződni, mint Bécs és Krakkó. Mindkét városban az uralkodó a városi polgárság és a klérus megnyerésével és együttműködésével biztosította az egyetem jövőjét. Pécs püspöki város volt, polgárság és az uralkodói érdeklődés híján a püspök és a klérus egyedül nem volt képes biztosítani az egyetem fennmaradását.⁹ Buda, a főváros nélkülözte a jelentős egyházi intézményeket.¹⁰ Az egyetemi oktatás feltételei leginkább Esztergomban lettek volna meg, ahol a székesegyházi káptalan és iskolája volt, valamint megvolt két koldulórendnek (ferencesek és az ágostonosok) a studium generaléja. De itt meg az uralkodó jelenléte hiányzott, valamint a főváros forgalma. A várost provinciális jellege is akadályozta abban, hogy egyetemi székhely legyen.¹¹

Az egyetemi tanulmányok iránti igény a korabeli Esztergomban is jelen volt. A székesegyházi iskola és az artes fakultásának a tananyaga elvben azonos volt. Eltért viszont az oktatás színvonalában és céljában. A székesegyházi

⁵ DENIFLE, Hermann: *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin, 1885. 723–726.

⁶ SZÉKELY György: *A pécsi és óbudai egyetemalapítások*. Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1967. 119–120. Uő.: *Fakultät, Kollegien, akademische Nation*. Annales Univ. Scient. Budapest de R. Eötvös nom. Sectio Hist. XIII (1972) 54–55.

⁷ MÁLYUSZ i. m. 109–111.

⁸ Uo.

⁹ KLANICZAY Tibor: *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül*. In: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 164–165.

¹⁰ MÁLYUSZ i. m. 110.

¹¹ MEZEY i. m. (1979) 171–173., ill. MÁLYUSZ i. m. 111.

iskolában gyakorlati célú oktatás folyt, az egyetemen tudományos képzés.¹² Az igazi különbséget a tanárok felkészültsége jelentette.¹³ Az esztergomi káptalan rendelkezett székesegyházi iskolával, könyvtárral és egy olyan intézménnyel is, amely kizárólagosan a felsőfokú oktatáshoz kapcsolódott. Ez volt a Collegium Christi.

A kollégium a középkor jellegzetes, a mindenkori igényeknek megfelelően változó oktatási intézménye volt. Létrejöttében részben a középkor karitatív gondolkodásmódja, részben pedig gazdasági szempontok játszottak szerepet. A kollégiumok nemcsak a tanítással foglalkoztak, hanem a tanulók anyagi ellátását is magukra vállalták. Majdnem az összes kollégiumnak gazdasági jellege is volt.¹⁴ A kollégium tulajdonképpen egy autonóm, ill. félautonóm közösség, amelyet meghatározott jogokkal és privilégiumokkal ruházott fel az alapító. Közös, rendszerint az alapítványi épületben, egy választott vagy kinevezett vezető igazgatása alatt, meghatározott és jóváhagyott statútumok szerint éltek a tagjai, akiknek elsődleges kötelessége a tanulás volt.¹⁵ A nagy oktatási központokba seregülő diákok számára az együttlakás csökkentette a tanulás költségeit és egyúttal keretet is adott az oktatásnak.

A XIII. század folyamán a kollégiumok kezdtek kiemelkedni a különböző tanulóházak sokaságából és az egyetemek magjává váltak, főleg a párizsi típusú egyetemek esetében.¹⁶ A kollégiumok virágkora a XIV. század. Az alapítások indítéka a század krízis-hangulatában gyökerező jótékonykodás, ami a gazdasági és a szociális hanyatlás idején, mintegy nosztalgikusan visszaemlékezve Párizs fénykorára, biztosítani akarta a tanulóknak, hogy „libere, pacifice et quiete” éljenek.¹⁷

A kollégiumokba való felvétel, különösen a kezdeti időben éppen úgy nem volt meghatározott életkori és tanultsági feltételekhez kötve, mint egyetemekre való beiratkozás. Általában 8–12 évesen kerülhettek be és 12–13, illetve 16. életévükig tartózkodhattak ott a diákok. Az artes-fakultásra való előkészítő tanítás a kollégiumokban elsősorban a grammaticára vonatkozott, de foglalkoztak a logikával is. A tanítás két fázisban folyt: az elsőben az írást, a liturgikus gyakorlatot sajátították el és a latin nyelvtan elemeit tanulták Donatus alapján. A második szakaszban Alexander de Villa *Dei Doctrinale*ja, a *Grecismus*, *Priscianus* és főképp a különböző vocabulariumok voltak a tankönyvek. Az auktorok közül Cato és Theodolus voltak népszerűek. Az erkölcsi nevelés alapja a Szentírás, a Zsoltárok könyve volt és az aktív liturgikus élet, valamint a proverbiumok.¹⁸

A középkorban mind az egyetem, mind a kollégium az oktatást vállalta magára, de alapvető különbség volt köztük. Az egyetem testület volt, amely

¹² KLANICZAY i. m. 156.

¹³ MÁLYUSZ i. m. 105.

¹⁴ HAJNAL, I.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Bp. 1959. 99.

¹⁵ GABRIEL, A. L.: *Motivation of the Founders of Mediaeval Colleges*. In Garlandia. Studies in the History of Mediaeval University. Notre Dame 1969. 211.

¹⁶ HAJNAL i. m. 93.

¹⁷ GABRIEL, A. L.: *The College-System in the Fourteenth Century Universities*. Baltimore, 1962. 8.

¹⁸ GABRIEL, A. L.: *Preparatory Teaching in the Parisian Colleges during the XIV. Century*. In Garlandia i. h. 98., I. még HAJNAL i. m. 86–88., ill. GABRIEL: *Motivation* i. h. 216–217. A kollégiumokban való oktatást, tankönyveket, viszonyát az egyetemi oktatáshoz I. HAJNAL i. m. 60–116., ill. GABRIEL: *Preparatory Teaching* i. h. 99–113.

tagjainak az iskolázás után fokozatot adott. A kollégium egy közösség volt és nem vállalta a teljes iskolázást, hanem az oktatás mellett az életfeltételeket biztosította a tanulók számára.¹⁹ A középkor első egyetemeinek történetében lényeges szerepet játszottak a kollégiumok, és ezek története, viszonya az egyetemhez lényegében feldolgozott. A kollégiumoknak feladata volt a szegény diákok támogatása mellett az egyetemi tanulmányok feltételeinek biztosítása. A két intézmény kapcsolatát a kollégiumi statútumok alapján tudjuk csak tisztázni. Ezt azonban megnehezíti az, hogy az alapszabályok nem mindig állnak rendelkezésre egykorú szerkesztésben.²⁰

A XIV. században a közép-európai egyetemek között a legjelentősebb a prágai volt. IV. Károly a prágai egyetem mellett a Károly és a Mindenszentek kollégiumot az egyetem tanárai számára alapította. Ezek a kollégiumok az egyetem magisztereinek voltak a közösségei, ahol szerzetesi életmódban, közös háztartásban éltek, és mindenben az egyetem előírásai voltak az irányadók.²¹ Hasonlóképpen egy kollégium keretében biztosította Albert a bécsi egyetem tanárainak a javadalmazását. A domonkos kolostor mellett egy házat adott át az egyetemnek az artes fakultás 12 magistere számára. A Szt. István káptalanban 8 kanonikátust kellett mindig üresen tartani a Collegium ducale tagjai számára. Heinrich Langenstein Alberthoz írt beadványában a kollégiumi rendszerben látta a sikeres egyetemi oktatás alapját: „... Nichil enim aliud Parisiense studium indefectibiliter firmavit et extulit, nisi ibidem solida tot collegiorum fundatio.”²²

A párizsi és oxfordi kollégiumok hosszú ideig önállóak voltak, csak később kapcsolódtak az egyetemhez, míg Bécsben az egyetem volt a kiindulópont, s a kollégiumokat kapcsolták hozzá.²³

A külföldiek számára alapított kollégiumokkal az egyetemi központokban már a XIII. században találkozunk. A szerzetesrendek voltak az elsők, amelyek tagjaik számára Párizsban kollégiumokat létesítettek.²⁴ 1292-ben Emphastus, Vätjö és Skara kanonokja házat vásárolt Párizsban, hogy az ott tanuló svédeknek lakása legyen. A ház „domus Scharensis ecclesiae ad ymaginem Nostre Domine” nevet viselte.²⁵ Volt kollégiumuk Párizsban a dánoknak, angoloknak, skótoknak, lombardoknak.²⁶ Prágában Hedvig lengyel királynő a litván teológiai hallgatók számára alapított kollégiumot. A prágai Óvárosban levő Jeruzsálem házat vásárolta meg erre a célra és örökjáradékot biztosított a kollégiumnak. 1397-ben népesült be a kollégium.²⁷ 1420-ban Nicolaus Glewitz boroszlói kanonok vásárolt házat a Bécsben tanuló sziléziaiak számára. A bursa később 60 szegény scholaris számára lett coderia és nemsokára Polenhausnak vagy Domus Pankotának nevezték.²⁸

¹⁹ GRAY, Arthur: *The Beginnings of Colleges History*. The Quarterly Journal of the Historical Association 6 (1921–1922) 1–10.

²⁰ GABRIEL, A. L.: *Preparatory Teaching* i. h. 98.

²¹ TOMEK, W. W.: *Geschichte der Prager Universität*. Prag, 1849. 22–24.

²² ASCHBACH, Joseph: *Die Wiener Universität*. Wien, 1865. I. 34.

²³ KINK, Rudolf: *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*. Wien. 1854. I. 145.

²⁴ GABRIEL A.: *Magyar diákok a középkori Párizsban*. Bp. 1938. Klny. 12.

²⁵ GABRIEL, A. L.: *Skara House of the Mediaeval University of Paris*. Text and Studies and the History of Mediaeval Education IX. Notre Dame, 1960. 159–161.

²⁶ d'IRSAY, St.: *Histoire des universités*. Paris, 1933. I. 156.

²⁷ SZÉKELY: *Fakultät, Kollegien* i. h. 66.

²⁸ ASCHBACH i. m. I. 201. A bursa szó jelenti azt a pénzegységet, amelyet a diák egyheti élelemre, lakásra költött. Az adózást az egyetem a bursa után szabta meg. Aki

A magyarországi tanulókat a külföldi egyetemeken nem várta magyar alapítású kollégium a középkorban. A Bolognában levő magyar—illír kollégiumot csak 1537-ben hozta létre Szondy Pál esztergomi kanonok és rozoni püspök, zágrábi prépost. Célja az volt, hogy egyházi és világi ifjak számára a teológia és a mindkét jogbeli tanulmányaikat lehetővé tegye. A kollégium fölött az ellenőrzést a zágrábi káptalan gyakorolta.²⁹

A káptalanok és az egyetemek kapcsolatát az előzőekben már érintettük. Láttuk, hogy az uralkodói alapítólevéllel létrehozott egyetemek esetében a tanárok fizetésére káptalani javadalmak is szolgáltak. Bécsben az egyetemi magiszterek a Szt. István káptalan tagjai voltak, számukra létesítette Albert a Collegium ducalet.³⁰ Esztergomban, a székesegyházi káptalanban a Collegium Christit külföldi egyetemi tanulmányokat végző diákok számára alapította Budai János a XIV. század végén.

A kollégium létezéséről több mint két évszázada van tudomásunk.³¹ A múlt század közepén Knauz Nándor összegyűjtötte az összes okleveles adatot és ezek alapján megírta a „Krisztustársulat” történetét.³² Mivel az eltelt száz évben lényegében új adat nem került elő, a szakirodalom a mai napig az ő forrásösszeállítására hivatkozott. Knauz összefoglalása alapján azonban nem tudjuk megválaszolni a legfontosabb kérdéseket a kollégiummal kapcsolatban. A kollégiummal való újbóli foglalkozást ezenkívül még az indokolja, hogy a rávonatkozó forrásokat gyarapítani lehetett a kollégium könyveivel.

Az első adatot a Collegium Christiről az esztergomi egyház 1397-es *Visitatio Canonica*-jában találjuk. Mivel nem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy fennmaradt volna a kollégium statútuma, (ha egyáltalán volt) az előbbi adat az egyetlen, amire a kollégiummal való foglalkozásunkkor támaszkodhatunk. A többszöri hivatkozásra való tekintettel közöljük a szöveget Kollányi kiadása alapján.³³ Ebből nyilvánvalók a következők: a kollégium az eszter-

nem tudott fizetni, kénytelen volt szegénységet esküdni. L. GÁBRIEL A.: *Magyar diákok* 13. Ugyanakkor bursának nevezték az olyan intézményeket, ahol a diákok fizetés ellenében ellátást kaptak. A teljesen szegényeknek jelképes összeget kellett fizetni. A szegény diákok bursait coderia-nak hívták. L. ASCHBACH i. m. 68–69. és FRIND, Anton: *Die Kirchengeschichte Böhmens*. Prag, 1866. II. 338.

²⁹ FORCHIELLI, Giuseppe: *Il collegio ungaro-illirico di Bologna*. In: Notter Antal emlékkönyv. Bp. 1941. 208–226.

³⁰ ZSOCHKE, H.: *Geschichte des Metropolitän-Capitels zum heiligen Stephan zu Wien*. Wien, 1895. 229., ill. 236.

³¹ Batthyány Ignác a *Leges ecclesiasticae* Kolozsvár, 1827. III. kötetének 323. lapján kivonatban ismertette az esztergomi egyház 1397-es *Visitatio canonica*-ját, majd Fejér György a *Codex diplomaticus* X. 2. kötetében az 506–518. oldalon közölte a vizitáció általa lényegesnek tartott részeit. A Collegium Christi az 516–518. lapokon szerepel.

³² KNAUZ Nándor: *A Krisztustársulat*. Magyar Sion 1 (1863) 349–360.

³³ „Item in ipsa ecclesia Strigoniensi est Collegium Christi pauperum scholarium studere volentium, fundatum per magistrum Johannem de Buda, archidiaconum Barsiensem et canonicum Strigoniensem, dotatum quatuor domibus cum censibus earundem in civitate Budensi existentibus, et habitis, quarum situs et loca in litteris dictae civitatis plene describitur. Cui Collegio praesidet archidiaconus Borsiensis et ipsum Collegium indiget reformatione. Item archidiaconatus iste Borsiensis simul cum canonicatu est annexus ipsi Collegio Christi. Et cum vacant, habet conferre dominus archiepiscopus, pro tempore existens, non tamen nisi alteri ex filiis Collegii ipsius, hoc est illi, qui ex pecuniis Collegii Christi studuit, seniori tamen, sive digniori, et talis in ipsa sua creatione sit praesidens ipsius Collegii; talis etiam archidiaconatus et canonicatus, quidquid supererit ipsi Collegio succedit, nec testari potest in morte sed omnia cedent pro Collegio. Et talis praesidens semper tenetur eligere aliquos pauperes scholares, studiosus tamen, et illos

gomi egyházhoz tartozott, Budai János barsi főesperes, esztergomi kanonok 4 budai házának jövedelmét adta a kollégium anyagi fedezetül. A kollégium elöljárója a barsi főesperes volt. A kollégiumhoz tartozott a barsi főesperesség és a hozzácsatolt esztergomi kanonokság. Az esztergomi érsek köteles volt a barsi főesperességet mindig a kollégium tagjai közül betölteni, vagyis olyan-
nal, aki a kollégium pénzén tanult. A barsi főesperes csak haszonélvezője volt az esperesség és a kanonikátus jövedelmeinek. Mindent a kollégiumra kellett hagynia. Köteles volt néhány szegény tanulót kiválasztani, akiket külföldre küldött tanulni, oda, ahova akartak, és ott biztosítani a tanulás költségeit. Ha az így javadalmazottak jövedelmező állásba jutottak, tartoztak megtéríteni a rájuk fordított költségeket. Ha erre nem volt módjuk, a kiadásait elengedték.

A szakirodalomban Budai János személyére ellentmondó adatokkal találkozunk. Kollányi szerint Budai János, Márk fia, magiszteri fokozattal rendelkező barsi főesperes és esztergomi kanonok, aki 1391-től volt tagja a káptalannak, a XIV. század végén alapította a Collegium Christit. 1427-ben halt meg.³⁴ Egyetemi tanulmányait a prágai egyetemen végezte. 1374. szept. 17-én „mag. Johannes Wenceslai praesentavit Joannem de Buda baccalarium alterius universitatis, qui receptus erat ad facultatem [artium].”³⁵ Budai János tehát eredetileg egy másik egyetem hallgatója volt, de melyiké, nem tudjuk. Székely György nemcsak Prága vonzóerejét látja ebben a tényben, hanem egy másik, esetleg közép-európai egyetem létbizonytalanságára utaló tényt is.³⁶ 1383-ban a prágai egyetem jogi karán volt Budai János a cseh nemzet tagjai között.³⁷ 1385. febr. 9-én elnyerte a licenciatus artium fokozatot, 1385. júl. 10-én pedig magister artium lett.³⁸ 1385-ben Bécsben is találkozunk vele.³⁹ 1385. júl. és 1391 között nincs adatunk róla. 1856-ban az esztergomi bazilika fölszentelésére Kemp Mihály összeállította a székesegyház történetét és az érsekek, kanonokok névsorát. Ez az összeállítás, a *Memoria Basilicae Strigoniensis* szerint 1393-tól volt Budai János barsi főesperes, Kollányi szerint 1391-től már esztergomi kanonok volt.⁴⁰ A fenti összeállításban Budai János 1309-ben alapította mint barsi főesperes a kollégiumot, szegény iskolások számára az esztergomi egyházban.⁴¹ Budai Jánosról, mint barsi főesperesről okleveles

mittere extra regnum ad loca studii ubi proficere valeant, talibusque et Collegio ipso expensas ministrare tenetur, quibus vivere valeant in loco studii; ita tamen, ut quando tales studentes ad pinguorem fortunam venient, tenetur persolvere ipsi Collegio Christi omnem pecuniam, quam inde pro studio levaverunt; si autem moriuntur sine aliqua fortuna domini, tunc expediti erunt a solutione.” KOLLÁNYI Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. Történelmi Tár 1901. 241–242.

³⁴ KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*. Esztergom 1900. 72–73.

³⁵ *Monumenta historica universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis. I. Liber decanorum*. 1367–1585. 160. A továbbiakban MUP.

³⁶ SZÉKELY György: *A pécsi és óbudai egyetemalapítások* i. h. 163.

³⁷ *Album seu matricula facultatis iuridicae ab anno 1372 usque ad annum 1418*. Pragae, 1834. II/I. 37.

³⁸ MUP I. 227., ill. 232.

³⁹ SCHRAUF Károly: *Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. Bp. 1892. 6., ill. 154.

⁴⁰ *Memoria Basilicae Strigoniensis anni 1856 die 31. Augusti consecratae*. Esztergom, 1856. 126–127. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 72.

⁴¹ *Memoria* i. h. 122.

adatunk azonban csak a XIV. század végéről van.⁴² 1396 körül másoltatott le Budai János egy prágai perrendtartást Pöstyéni Tamással, a kollégium első tagjával.⁴³ Az 1397-es vizitáció szerint „Archidiaconatus Borsiensis, quem tenet dominus magister Johannes de Buda”.⁴⁴ Egy elveszett kódexe 1406-ban készült. Halálozási évéről hitelesen az esztergomi rituale bejegyzése tudósít bennünket.⁴⁵

Honnan származhatott a *Memoria* tévedése, amit Knausz alapján átvett a szakirodalom? 1309-ben János, küüllői főesperes ugyan esztergomi kanonok, de a barsi főesperes Miklós, az érseki udvar embere.⁴⁶ A tévedés oka a kollégium alapítási évének a bizonytalansága. Évszám hiányában — következtetésünk szerint — a *Memoria* összeállítója az 1309-es óbudai zsinat határozatához kapcsolta Budai János alapításának évét:

„... ut in qualibet metropolitana ecclesia nostre iurisdictioni subiecta constituatur aliquis in dicto iure peritus, in ceteris vero ecclesiis cathedralibus magister idoneus in grammatica seu logica facultate, qui clericos eiusdem ecclesiae et *scholares pauperes* gratis, ac alios etiam instruat iuxta posse, et sic demum legendi et proficiendi opportunitate captata, fructum in Dei ecclesia afferre valeant opportunum.”⁴⁷

Erre alapozta Várady Imre is a véleményét, szerinte a papság morális és kulturális emelkedését kívánta elősegíteni a zsinat, és ebbe a folyamatba kapcsolódott bele Budai János.⁴⁸ Ennek azonban nemcsak Budai János életrajzi adatai mondanak ellent. IX. Bonifác pápa 1399. ápr. 28-án erősítette meg János, Márk fia esztergomi kanonok és barsi főesperes alapítását, amely egy „Collegium pauperum Scolari, qui literarum studio in loco, ubi illud vigeat generale, in qualibet licita facultate insistere debeant” javára történt.⁴⁹ Pöstyéni Tamás, a Collegium Christi első tagja 1395-ben iratkozott be Prágában az egyetemre.⁵⁰ A *Memoria* szerint a barsi főesperes 1393–1427 között Budai János volt. A Collegium Christi alapításának tehát 1393–1395 között kellett történnie. Ez látszik magyarázni az 1397-es vizitációnak azt a mondatát, amely a Collegium reformálására vonatkozik: „Cui Collegio praesidet archidiaconus Borsiensis et ipsum Collegium indiget reformatione”. Ha Budai János mint barsi főesperes nem azonnal alapítja a kollégiumot, ami valószínű, és Pöstyéni Tamás nem rögtön az alapítás évében megy Prágába, akkor az 1394-es év látszik a megközelítő alapítási évnek.

Az alapítás indokairól csak közvetve értesülünk. Ha a XIV. századi kollégiumalapítások indokaira gondolunk, akkor elsősorban a jótékonykodás jön

⁴² Zsigmond-kori okmánytár I. 500–501. 4518. sz. oklevél, ill. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 73.

⁴³ GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori könyvtárak történetéhez*. MKsz. 20 (1912) 309–310.

⁴⁴ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 88., ill. ZELLIGER Alajos: *Egyházi trók csarnoka*. Nagyszombat, 1893. 56., valamint KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion 7 (1869) 733.

⁴⁵ Kollányi: *Esztergomi kanonokok* 73. p. OSzK. Clamae 408 f. 1° 1427. febr. 4.

⁴⁶ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 32., ill. 33.

⁴⁷ *Monumenta Vaticanae Hungariae Series I.* Tom. II. 282.

⁴⁸ VÁRADY, Emerico: *Docenti e scolari ungheresi nell'antico studio bolognese*. Bologna, 1951. 16.

⁴⁹ Mon. Vat. Hung. I/4. 119.

⁵⁰ BARTA, E.: *L'université Charles de Prague et la Hongrie*. Revue d'histoire comparée 26 (1948) 2. 220.

számításba. Azonban az alapítások indítékai fokozatosan bővültek, a XV. századra már a szellemi színvonal általános javítása, a tanulmányi helyzet jobbítása is célja lett az alapítóknak.⁵¹ Ezzel tulajdonképpen VIII. Bonifác és V. Kelemen, illetve IV. Miklós törekvéséhez kapcsolódtak, akik megfelelő számú tudományosan képzett embert szerettek volna látni az egyház szolgálatában. A szegény tanulók számára tett alapítványok ehhez jelentősen hozzájárultak.⁵² Budai János kérvénye a Collegium alapításával kapcsolatban nem maradt fenn, mivel 1370–1415 között nincsenek meg a pápai kérvénykönyvek.⁵³ De IX. Bonifác bullájából következtetni tudunk az alapítvány céljára:

„... petitio continebat, quod olim ipse pie considerans quod per literarum studia divini nominis et fidei catholice cultus protenditur, iustitia colitur, tam publica quam privata, et humane conditionis prosperitas augetur, ad exaltationem fidei orthodoxe divini cultus huiusmodi augmentum quoddam Collegium pauperum Scolarum, qui literarum studio in loco, ubi illud vigeat generale, in qualibet licita facultate insistere debeant, loci ordinarii ad id accedente consensu, fundavit...”⁵⁴

A vizitációban ezt olvassuk:

„Et talis praesidens semper tenetur eligere aliquos pauperes scolares, studiosos tamen, et illos mittere extra regnum ad loca studii ubi proficere valeant, talibusque et Collegio ipso expensas ministrare tenetur, quibus vivere valeant in loco studii...”⁵⁵

Az alapítás indítékai a fentiek alapján: szegény tanulók külföldi iskoláztatása, amelyet Budai János a kollégium formában látott biztosítottnak.⁵⁶ Barta István Budai János prágai élményeinek tulajdonítja az alapítást.⁵⁷ Székely György az Esztergomban található prehuszita kéziratokra gondol, mint a közvetlen prágai kapcsolatok bizonyítékára. Jan Milič nagybőjti szentbeszédei (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 23) a XIX. sz. elején került a könyvtárba. A huszita antifonale (Ms I. 313) Dankó József esztergomi kanonok hagyatékában volt a múlt század végén.⁵⁸ Tehát az Esztergomban levő kéziratok nem korabeli közvetlen kapcsolat dokumentumai. Budai János megfordult a bécsi egyetemen is. Azonban sem a prágai, sem a bécsi egyetemen nem találjuk a Budai János által választott formát, amikor egy székesegyházi káptalanhoz kapcsoltak kollégiumot. Mire alapozta Budai János a Collegium Christit? Honnan vehette a mintát? A kollégiumok sikeres működési feltételei közül⁵⁹ a következőkre van adatunk a Collegium Christi esetében:

a. megfelelő anyagi bázis — Budai János négy budai házának és a barsi főesperességnek a jövedelmét bocsátotta a kollégium céljára;

b. az érdeklődés szabadsága — semmiféle kikötést nem tett;

⁵¹ GABRIEL: *Motivation* i. h. 219–221.

⁵² DENIFLE: i. m. 793–794.

⁵³ BOSSÁNYI Árpád: *Regesta supplicationum*. Bp. 1918. II. 459. 1. sz. jegyzet.

⁵⁴ Mon. Vat. Hung. I/4. 119.

⁵⁵ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 242.

⁵⁶ SZÉKELY György úgy véli, hogy a kollégiumot esetleg Óbudához, ill. Prágához kapcsolta Budai J. *A pécsi és óbudai egyetemalapítások* i. h. 126.

⁵⁷ BARTA István: *Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek*. Regnum 1937. 109.

⁵⁸ KOVÁCH Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. Esztergom, 1964. Kézirat. 64., ill. 65.

⁵⁹ GABRIEL: *The College-System* 29.

c. a kollégium kormányzatának alapja a statútum és a hagyományok tiszteletben tartása — a Collegium Christi esetében utalás sem történik a statútumra. Mivel a székesegyházi káptalanhoz tartozott, több mint bizonyos, hogy a székesegyházi iskola, illetve a káptalan statútumainak előírásai voltak érvényesek a kollégium tagjaira;

d. a könyvtárral felszerelt szellemi környezet biztosítása — a káptalani iskola és könyvtár mellett a Collegium Christi possessor-bejegyzéseivel ellátott kódexek és nyomtatványok bizonyítékai, hogy Budai János ezt a feltételt sem hanyagolta el.

A megfelelő anyagi bázis: „... dotatum quatuor domibus cum censibus earundem in civitate Budensi existentibus, et habitis, quarum situs et loca in litteris dictae civitatis plene describitur.” Budai Jánosnak az Olasz utcában levő házaról van tudomásunk. A középkori utca nyugati oldalán kb. a mai Országház utca 8. helyén álló ún. Szerecsen nagyháznak volt déli szomszédja Budai János 1403-ban.⁶⁰ Az Olasz utcában volt még egy háza a Collegium Christinek. 1512-ben Arezzói Antal Olasz utcai házat, amelynek szomszédjai északról Kanzlir Ambrus, délről Beriszló Péter fehérvári prépost, a Collegium Christinek adományozta. Pesti Gergely, a kollégium előjárója 1512. aug. 26-án a budai káptalan előtt kijelentette, hogy a kollégium Olasz u.-i házat örökbérbe adta Péchy Tamás budai polgárnak azzal a feltétellel, hogy évenként 10 aranyat fizessen és a házat jó karban tartsa.⁶¹

A Collegium Christi a budai házaknak a jövedelmét kapta. A saját háza Esztergomban volt. Várday Pál esztergomi érsek 1530. szept. 1-én Fehérszőlő nevű szőlőjét örök alapítványként az esztergomi székesegyház Szent Kereszt oltárának és a Collegium Christi házának adományozta misék fejében. Ez a ház a barsi főesperesség háza mellett volt. „Feher Zewlew communiter appellatum, altari S. Crucis, in dicta ecclesia nostra Strigoniensi extructo et domui collegii Christi in vicinatu domus archidiaconatus Barsiensis.”⁶² A barsi főesperesség háza is kapcsolatban volt a kollégiummal, mivel a barsi főesperes volt a kollégium előjárója:

„Item domus condamn domini Johannis de Buda est annexa per eundem archidiaconatum Borsiensis, sub certis condicionibus, puta si ipse Borsiensis fuerit praesidens Collegium Christi pauperum studentium.”⁶³

⁶⁰ PATAKI Vidor: *A budai vár középkori helyrajza*. Budapest régiségei XV. 291. 53. jegyzet. Itt köszönöm meg Kubinyi Andrásnak a budai házak azonosításához adott segítségét.

⁶¹ Az okmányt teljes egészében közölte KNAUZ Nándor: *A Krisztus-társulat*. Magyar Sion 1 (1863) 351–353. A Pozsonyban levő óbudai káptalani protokollum alapján. L. még RUPP J.: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest, 1868. 150. SALAMON Ferenc: *Budapest története*. Bp. 1878–1885. III. 229., ill. 239. PATAKI Vidor i. m. 262. Ezért a házért 1536-ban már János király előtt pereskedett Jakositz Gergely és Szentiványi Pál. PATAKI i. m. 277. Ennek alapja az ún. városias hűbér volt, a purgrecht. Ugyanis a várbeli házak egy részét nem bírták teljes tulajdonjoggal. Hűbér szerű kötelezettség terhelt némely telket és házat, amely csak abban különbözött a hűbértől, hogy nem személyre terjedt ki, hanem bizonyos tartozást volt köteles fizetni, aki hűbérül bírta a telket. Ilyen volt a Péchy Tamás által fizetett tíz forint is. Pesti Gergelyt mint háztulajdonost említi Salamon Ferenc. I. m. III. 223., 229., 239.

⁶² BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp. 1904. II. 54–55. Az iskolások lelki gondozása a Szt. Kereszt oltár igazgatójának feladata volt. Vö. KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 252.

⁶³ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 256. L. még KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 72–73. Az 1397-es vizitációkor Budai János még életben volt. A jegyzőkönyv azonban nem egykorú, hanem XV. sz. végi másolat, és ekkor kiegészítették az oltárigazgatóságok felsorolásával. Az ekkor már nem élt személyek elé ezért került a *condamn* (quondam) szócska. KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 73. p.

A kollégium nem mentesült azonban az anyagi nehézségektől. 1492. júl. 7-én „universi scolares Collegii Christi pauperum nuncupati in ecclesia Strigoniensi” könyörögtek VIII. Ince pápához, hogy kiváltságaik védelmére néhány conservatort nevezzen ki.⁶⁴ VIII. Ince pápa bulláját, amellyel megerősítette a kollégium kiváltságait 1509. dec.-ben Pesti Gergely a Collegium Christi tagja átíratta Amadé Tamás esztergomi érseki helynökkel. A bulla szövegét sajnos az átírás nem közölte.⁶⁵ VIII. Ince pápa intézkedéséhez kapcsolódhatott a kollégium „reformatio”-ja, amely az 1397-es vizitáció XVI. sz. eleji másolatának kiegészítései között olvasható: mivel a „confraternitas quondam pauperum scholarium, collegium Christi” ügyei részint az idők mostohasága, részint az előjárók miatt elhanyagolódtak annyira, hogy évek óta egyetlen scholarist sem küldtek „ad studia literalia”, elhatározták, hogy a kollégium előjárója tartozik a jövedelemtől évente elszámolni a káptalannak, és a felesleget „in armarium pro eruditione scolarium” elhelyezni. Ezenkívül köteles négyévenként új tanulókat küldeni „ad loca studii”, a régieket pedig visszahívni.⁶⁶

A kollégiumnak a mohácsi vész előtt 1000 rajnai forint készpénze volt. Ezt az összeget a mohácsi csata előtt Bécsbe vitték és az egyetem előjáróságának adták át, és a Collegium ducaleban helyezték letétbe. Még ugyanebben az évben Liphay Péter barsi főesperes visszavette a pénzt és kamatra adta ki bécsi polgároknak, amiből kettő vagy három szegény tanuló bécsi egyetemi tanulmányait kellett fedezni. Erről Liphay kérésére a bécsi káptalan hiteles okmányt állított ki.⁶⁷

A Collegium Christi működése szempontjából az 1526. év a döntő. Ekkor határozta el Liphay Péter barsi főesperes, hogy a bécsi egyetemen tanuló két-három diákot kell részesíteni támogatásban, ezzel a Collegium Christit a bécsi egyetemhez kapcsolta. Az anyagi és szellemi önállóságát a kollégium az Oláh-féle alapítvánnyal való összevonáskor, 1569-ben veszítette el.⁶⁸

A Collegium Christi működése anyagi szempontból biztosított volt. Az igazgatás alapja a statútum lett volna, erre azonban semmiféle utalást nem talál-

⁶⁴ BEKE Antal: *Római emlékek a magyar egyház XV. sz.-i életéből*. Történelmi Tár 1900. 15.

⁶⁵ KNAUZ Nándor: *A Krisztustársulat* i. h. 349. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms II. 507. 190. Nyás-féle formularium.

⁶⁶ Esztergom, Főkáptalani Magánlevéltár, Lad. 77. Antiquissima Visitatio. 141 – 142.

⁶⁷ KNAUZ: *A Krisztustársulat* i. h. 353 – 354. KOLLÁNYI: 136., valamint LUKSICS Pál: *Az esztergomi káptalan a mohácsi vész idején*. Esztergom évlapjai. 1927. 95.

⁶⁸ Oláh Miklós végrendeletében 1000 magyar forintot hagyott „ad erudiendos et alendos pauperes studiosos et adolescentes bonae indolis, eos tamen qui sacris initiari et sacerdotibus esse volunt, et non alios in moneta fl. hung. 1000”. Ezt az összeget a bécsi egyetemen Oláh Miklós alapítványának elfogadásakor 1569. dec. 7-én a Collegium Christi tőkéjéhez csatolták és „Olahianum stipendium” címmel kezelték. 1570-ben még Kuthassy György, 1571-ben Poklostóy Máté járult hozzá az alapítványhoz. Mindkettőnél szerepelt még a Collegium Christi, de az alapítvány felügyelőjét már az esztergomi káptalan nevezte ki és a javadalmazottakra már az Oláh-féle alapítvány szabályai lettek kötelezőek. 1566-ban nevezte ki az esztergomi káptalan az utolsó két magyarországi tanuló, az ő visszahívásuk után már egy oppelni származású részesült az alapítványból. A bécsi egyetemen levő magyar alapítványokat 1623-ban összevonták és a Pazmaneumra, a bécsi papnevelő intézetre ruházták át. 1664-ig a növendékeket és az alapítványok kamatait a Pazmaneum igazgatója vette fel, de ez annyi kellemetlenséggel járt, hogy az igazgató lemondott róla. Az esztergomi káptalan sem ügyelt többé az alapítványokra, így azok feledésbe merültek. 1677-ben már csak az Oláh-féle alapítványt említik. 1752-ben a Collegium Christit a bécsi egyetemi tanács már csak névről ismerte. L. FRANKÓI Vilmos: *Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. 208 – 212. KNAUZ: *A Krisztustársulat*. i. h. 359.

lunk. Budai János kikötése csak a kollégium elöljárójára vonatkozott. Az 1397-es vizitáció szerint az érsek feladata, hogy a kollégium elöljáróját, a barsi főesperest olyanok közül válassza ki, akik a kollégium költségén tanultak, korban vagy méltóságban alkalmasak a tisztség betöltésére. IX. Bonifác megerősítésében a teológia, az orvostudomány vagy az artes magisteri, kánon- vagy civil jogi doktori fokozat volt a feltétele az elöljáróságnak.⁶⁹

A kollégium tagjaira vonatkozó semmiféle előírást nem adott Budai János. Nem szabta meg sem a tanulmányok helyét, sem idejét. A megerősítésben felsorolt tudományos képzettségi feltételek azt mutatják, hogy bármely tudományág szabadon volt választható. A kedvezményezetteknek csak egy kötelezettségük volt, ha megfelelő javadalomhoz jutottak, vissza kellett fizetniük a tanulmányok költségeit.⁷⁰

Összehasonlításul a párizsi Ave Maria kollégium statútumait vesszük. Ennek alapján előttünk áll egy XIV. századi kollégium élete. Az 1386/7. febr. 13-i statútum, amely korban közel esik a Collegium Christi alapításához, a következőkben határozta meg a kollégiumi tagság feltételeit:

„Tenebitur prefatus magister dictos scolares instruere et docere in studio et moribus grammaticalibus et logicalibus et aliis si ad hec sint sufficientes, quosque habeant sexdecim annos completos prout et secundum quod laciuss cauetur (sic) in antiquis sive primariis ordinacionibus et statutis dicti collegii et poterit unus vices alterius supplere in premissis.”⁷¹

Az Ave Maria kollégium tagjainak továbbtanulását a kollégium költségére a gubernátor engedélyezte:

„Item licet sit superius ordinatum quod pueri qui exire habent de societate puerorum anno sexto decimo completo teneantur in scolis cum expensis domus si facultates ipsorum patientur”⁷²

A XVI. században, 1541. jún. 25-én az Ave Maria kollégium rectora és superiorja elrendelte, hogy az alapító akaratanak megfelelően három Hubant környéki diák kapjon helyet a kollégiumban és számukra hetenként három solidust a kollégium jövedelméből a primarius fizessen ki.⁷³

A freiburgi egyetem mellett alapított Collegium Sapientiae statútumai egy XV. század végi kollégium életét szabályozták. A preses intézte a gazdasági ügyeket. Neki a szabadművészetek magisterének, de legkevesebb az egyik fakultás baccalaureusának kellett lennie. A tanulók kiválasztása és felvétele egy bizottság kezében volt. Ennek tagjai: a partikuláris iskola vezetője és az egyetem négy fakultásának dékánja. Kezdetben 6, később 12 volt az alumnusok száma és ezekre egyenként 10 rajnai forintot fordítottak. A statútum szerint az összes fakultás hallgatói számára lehetséges volt a kollégiumba való bejutás, de a 12 tanuló számára visszatérítést írt elő az alapító, ha későbbi életviszonyaik megengedik.⁷⁴

⁶⁹ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 241., ill. Mon. Vat. Hung. I/4. 119.

⁷⁰ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 242.

⁷¹ GABRIEL, A. L.: *Student Life in Ave Maria College, Mediaeval Paris*. Mediaeval Studies 14. Notre Dame, 1955. 411.

⁷² Uo. 372. A statútum 145. pontja.

⁷³ Uo. 419.

⁷⁴ KERER, Johannes: *Statuta Collegii Sapientiae. Satzungen des Collegium Sapientiae zu Freiburg im Breisgau*. Faksimile Ausgabe. Einführung Hermann Beckmann. Konstanz, 1957. Einführung 12–13.

Ha a Collegium Christi mintáját keressük, láthatjuk, hogy működésének mindegyik mozzanata megtalálható a korabeli kollégiumok statútumaiban. Budai János kénytelen volt a sajátságos hazai viszonyokat figyelembe venni. Az országban nem működött biztos alapítású egyetem.⁷⁵ A kollégiumokban a grammatika és a logika tanításával az artes fakultására készítették elő a tanulókat. Az esztergomi székesegyházi iskolában a grammatika és a logika oktatásának már az 1309-es zsinat értelmében is a facultas artiumra való előkészítő jellegének kellett lennie. Budai János így biztosítva látta a kollégiumnak ezt az előkészítő szerepét, amire a példát az Ave Maria kollégium statútumából hoztuk. A továbbtanulás költségeit az Ave Mariában kétféleképpen oldották meg: a XIV. század közepétől a kollégium (domus) költségén tanultak a fakultásokon, a XVI. században „ösztöndíjat” kaptak. Ennek a gyakorlatnak az érvényesülését követhetjük nyomon a Collegium Christi működésében is. A Collegium Sapientiae-ban, Freiburgban a XV. században már mások voltak a körülmények. Itt a kollégiumnak már nem előkészítő jellege volt, hanem kiegészítő szerepet kapott. Ez megnyilvánult a hallgatók kiválasztásában is. A Collegium Sapientiae is előírta a visszatérítést, amennyiben lehetséges. A Collegium Christi és a Collegium Sapientiae megegyezik abban is, hogy az előjárónak egyetemi fokozattal kellett rendelkeznie.

Az esztergomi Collegium Christi tagjai a székesegyházi iskolában végezték tanulmányaikat, így a székesegyházi iskolások számára adott előírásokat kellett betartaniuk. Ezek az előírások alig különböztek az egyetemek mellett működő kollégiumok rendszabályaitól.

„Ut autem scolares in scolis residentibus sublectorem, sive magistrum, tamquam suum majorem et caput recognoscant, hac regulatione in scolis manere debent . . . et nullus audeat exire de scolis, nisi cum licentia magistri . . . Item quod nullus scholaris de nocte discurrat post unam horam noctis, contra facientes incarcerentur et puniantur ad voluntatem magistri.”⁷⁶

Az Ave Maria kollégium statútuma részletesen leírta az elhelyezést, a liturgikus köteleességeket, a kápolna könyveinek ellenőrzését, a diákok öltözetét, a körmenetekben való részvételt.⁷⁷ A freiburgi Collegium Sapientiae a mindennapi életet a legapróbb részletig szabályozta. Felkelés, lefekvés, napi misehallgatás stb. A szabálysértésért büntetést kaptak. Az előjáró engedélye nélkül nem hagyhatták el a házat, nem bérelhettek a városban másik lakást, zárás után nem nyithatták ki a kollégium ajtaját.⁷⁸ Esztergomban minden nap három előadást hallgattak, a nagymisén, amit a főoltárnál tartottak és a vesperáson részt kellett venniük. Szobáikban nem tarthattak előadást, a kisebbeket vagy más iskolásokat a magiszter külön engedélyével taníthatták, a testi fenytést el kellett tűrniük, sőt az engedetlenek megfenyítésében segídezniük kellett. Akik ezt megtagadták, elzárással büntették őket. Nem járhattak hosszú késsel vagy más fegyverrel. Az éjszakai kijárást börtön, illetve a magiszter akarata szerinti büntetés járt. Az iskolások lelki gondozását a Szt. Kereszt oltárának igazgatója látta el. Az egyházi zenében a succentor péntek-

⁷⁵ Magyarország történeti kronológiája. I. Bp. 1981. 233. Vö. MEZEY i. m. (1979) 192–193.

⁷⁶ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 92–93.

⁷⁷ GABRIEL: *Student Life* 319–383.

⁷⁸ KERER: i. m. *Einführung* 13–16.

ken, szombaton és ünnep előtti vigiliákon, valamint húsvét és karácsony előtt egy héttel készítette fel a tanulókat.⁷⁹ A váradi statútumból tudjuk, hogy a grammatikát reggel adták elő az összes tanuló számára, délben vagy délután a jártasabbak részére magyarázták a nyelvtani szabályokat vagy logikát adták elő. Délután, Zágrábban a Vesperae után, Váradon a Vesperae és a Nona között foglalkoztak retorikával. Esztergomban és Váradon az előírt előadásokon kívül is tarthatott előadást a scholasticus, ill. a succentor.⁸⁰ A quadrivium tárgyai közül a computus és a zene kapott hangsúlyt a káptalani iskolákban. A quadrivium anyaga nem esett messze a facultas artiumon előadottaktól.⁸¹ Az artes volt a jogi és teológiai tanulmányok előkészítő anyaga.⁸² Így a XV. századi káptalani iskola tényleg betöltötte egyetemi előkészítő szerepét. Az esztergomi Collegium Christi tagjai a székesegyházi iskola elvégzése után nyugodtan mehettek külföldi egyetemre.

Mivel a barsi főesperesség hozzá volt kapcsolva a kollégiumhoz és a betöltésénél az érseknek a kollégium tagjai közül kellett választania, a barsi főesperesek biztosan tagjai voltak a kollégiumnak. Knauz Nándor Miklós nyitirai, Jakab nógrádi főespereseket is a kollégium tagjainak tartotta 1317-ből,⁸³ de ezt a téves, 1309-es alapítási évből következtette. Knauz Nándor Pesti Gergelyen kívül több tagját nem ismerte a kollégiumnak. Fraknoi Vilmos szerint Demeter 1380 körül, Kozárdi László 1453, Budai Gergely 1459-beli barsi főesperesek tartoztak Budai János (1393) mellett a kollégium tagjai közé.⁸⁴ Demeter és Budai János szintén az 1309-es évszám miatt került be a kollégiumi tagok közé. A kollégium első tagját ismerjük: Pöstyéni Tamás, aki 1395-ben iratkozott be Prágába, a jogi kar hallgatójaként. 1399-ben baccalaureus iuris, 1401-ben megszerezte a licenciátust, 1402-ben decretorum doctor. Mályusz Elemér feltételezi esetleges azonosságát Temlinus Tamással, aki 1394-ben egy Biblia másolását fejezte be az esztergomi várban.⁸⁵ (Wien, ÖNB Cod. lat. 1215. Rec. 31.) A kötetben a Collegium Christi possessor-bejegyzése szerepel, ami tizenötödik századinak látszik (f. 152^v), de a mikrofilm alapján ezt kétséget kizáróan nem lehet eldönteni.⁸⁶ Így egyelőre nem vehetjük Temlinust a kollégium tagjának. Ugyanígy látjuk a Collegium Christi esetleges másik tagjának a meghatározását is. A szintén Bécsben levő, egykor a Collegium Christi tulajdonában volt kódex a Commentarius in libros quinque decretalium. (Wien, ÖNB Cod. lat. 5051. Rec. 415.) A f. 470^v-on olvasható: „per me Symonem darwas de hanwa tunc temporis arcium liberalium magistrum ope eius finem huius adeptus extitit qui celum terramque regit anno 1451°.” A mikrofilm alapján itt is két kéznek látszik a másoló és a possessor-bejegyző.⁸⁷ Így az egyetlen biztos támpontunk a barsi főesperesség, annak ellenére, hogy éppen Pöstyéni Tamás, aki 1413–1425 között volt esztergomi

⁷⁹ KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 92–93, 95, 105, 252.

⁸⁰ BÉKEFI i. m. 266–267., ill. KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 92.

⁸¹ A hazai iskolázás tartalmát l. MEZEY i. m. (1979) 175–193.

⁸² MÁLYUSZ i. m. 105–106.

⁸³ KNAUZ: *A Krisztustársulat* i. h. 348.

⁸⁴ Uo., ill. FRAKNOI: *Hazai és külföldi iskolázás* 209.

⁸⁵ MÁLYUSZ i. m. 334.

⁸⁶ MTAK. Mf. 1150/1. l. 96. jegyzet.

⁸⁷ UNTERKIRCHER, Franz: *Katalog der datierten Handschriften in ÖNB. 1451–1500.* Wien, 1974. Bd. III. Teil I. 154. p. Abb. 15. MTAK. Mf. B 4648/I.

kanonok, előbb honti, 1418-tól nyitrai főesperes volt.⁸⁸ Az is bizonyos, hogy többen tanultak a kollégium költségén, mint amennyiből barsi főesperes lehetett. Ha a barsi főesperesek egyetemet végzett emberek voltak, akkor a kollégiumi tagságuk bizonyos Budai János kikötése alapján. Pöstyéni Tamás esetében azért nem lehet ez ellenbizonyíték, mert haláláig, 1427-ig maga Budai János volt a barsi főesperes. Így 1427-től vehetjük csak számításba a főespereseket. Kollányi és a *Memoria* összeállítása szerint a következő névsort kapjuk:

- 1393–1427 Budai János
 1446 Albert — az egyházjog doktora
 1453–1459 Kozárdi László az egyházjog doktora
 1459–1480 Budai Gergely a szabadművészetek magisztere, az egyházjog licenciatusa
 1480–1486 Csesztregi Imre — fokozatát nem jelölték, 1471-ben a bécsi egyetemen teológiai előadást tartott.
 1489–1495 Kétházi Pál, 1495-től nagyprépost, tanultságáról nincs említés.
 1495–1512 Bodrogi Fülöp mind két jog doktora
 1512–1521 Pesti Gergely, aki 1497-től esztergomi kanonok, az egyházjog licenciatusa. 1509-ben a Collegium Christi tagjaként íratta át Ince pápa bulláját.
 1525–1539 Liphay Péter. Egyetemi végzettségéről nincs tudomásunk. Ő tért el Budai János szándékától, amikor 1526-ban a bécsi egyetemhez kapcsolta a kollégiumot és az esztergomi káptalanra bízta a felügyelet biztosítását. Ezzel a kollégium elveszítette eredeti funkcióját, alapítvány lett a bécsi egyetemen. Liphay halálával szűnt meg a Collegium Christi és a barsi főesperesség kapcsolata.

A bécsi egyetemen 1526 után egyetlen egyszer találkozunk csak a Collegium Christi-vel: 1527. okt. 13-án iratkozott be Christophorus Lassinda Pestiensis alumnus Collegii Christi Strigoniensis.⁸⁹

A XIV. századi kollégiumok sikeres tanulmányi működésének a bennük folyó oktatás mellett a könyvtár volt az alapja. Az eddigi összehasonlításul szolgáló Ave Maria kollégiumnak adományozott könyvtárat így jellemzi a statútum:

„Item voluit, dedit et concessit de nouo eisdem libros grammaticales et logicales necnon omnes libros pertinentes ad capellam et necessarios ad diuinum officium faciendum per ipsos pueros, capellanum et magistrum in dicta capella necnon omnia ornamenta capelle que reperientur in dicta domo et capella tempore mortis sue et unam legendam auream et bibliam quas se dicebat habere.”⁹⁰

A Collegium Sapientiae alapítója, Kerer is nagy gondot fordított a könyvtárra. A könyveket egy boltozatos teremben helyezték el, 3 kulcsa volt. Egy az egyetem rektoránál, egy a karthauziak priorjánál, egy pedig a kollégium elöljárójánál, aki azt átadta a tagok által közösen választott könyvtárosnak. A könyvtár bizonyos órában nyitva volt, könyvet elvinni csak az összes tag beleegyezésével lehetett. A statútum kéziratában a könyvtárral kapcsolatos előírásokat miniatűrakkal díszítették.⁹¹ 1412-ben az erfurti egyetemen Amplo-nius Ratinek de Berka saját könyvtárával alapította meg a Collegium Amplo-

⁸⁸ KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 86.

⁸⁹ Die Matrikel der Universität Wien. Graz–Köln, 1959. Bd. III. 44. p. Matrikel 1527. II. H. 1.

⁹⁰ GABRIEL: *Student Life* 367–368. 127. pont.

⁹¹ KERER i. m. Faksimile Ausgabe 44^r, 45^r, 46^r, ill. Einführung 15–16.

niumot. A Hedvig által Prágában alapított litván kollégium is rendelkezett könyvtárral.⁹²

A Collegium Christi könyvtáráról konkrét említés nincs sem az 1397-es vizitációban, sem az 1399-es megerősítésben. Mivel tanulmányilag a székes-egyházi iskolához kapcsolódott, kezdetben az ottani könyvtárra is támaszkodhatott a kollégium. A Collegium Christinek azonban volt önálló könyvtára. Ezt a possessorbejegyzéssel ellátott kódexei, ősnymtatványai bizonyítják. A könyvek őrzési helyéül csak feltételezhetjük a kollégium házáat Esztergomban, amely a barsi főesperesség háza mellett volt.⁹³ A kollégium könyvei is osztoztak az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsában, széjjel-szóródtak. Ma Bécsben, Pozsonyban, Budapesten találhatók.⁹⁴

A kollégium possessorbejegyzése két XIV. századi, három XV. századi kódexben és két ősnymtatványban található jelenlegi ismereteink szerint. A XIV. századi kódexek közül az ÖNB Cod. lat. 1611. (Rec. 38.) jelzetű Thomas de Hibernia *Manipulus florum*a datált kézirat, 1306-ból. Az előzőklapon levő possessorbejegyzés nem egykorú. A XV./XVI. század fordulója lehetséges a mikrofilm alapján mint beírási időpont.⁹⁵ Az ÖNB Cod. lat. 1215. (Rec. 31) jelzetű Bibliája csonka. Az eredeti lapszámozás szerinti 173^v f.-on olvasható:

„Explicit prima pars sive medietas biblie scripta post secundam in vigilia beati luce ewangeliste. Utraque per Bernhardum incepta, per Temlinum vero finita in Castro Strigoniensi Anno Domini m^o nongentesimo quarto. Laus domino Amen.”

A Collegium Christi possessorbejegyzése az explicit alatt olvasható.⁹⁶ Csapodi Csaba kutatásai szerint 1686-ban a kötet a budai várban volt, onnan került Bécsbe.⁹⁷ Ez a kódex több feltevésnek lett kiindulópontja. Knauz Nándor a következőket tartotta róla: „a 152. lapon (az utólagos lapszámozás szerint !) a beírás szerint a könyv Esztergomban készült, a bécsi (!) Krisztustársulat növendékeinek engedték át. Későbbi kéztől: Collegii Christi Strigoniensis.”⁹⁸ Temlinusnak még egy kódexe található Bécsben. Wien, ÖNB Cod. lat. 2146. (Rec. 88.) Johannes Occam: *Directorium iuris* c. munkájának másolója volt. Ez a kötet is csonka. A 340^v f.-on olvasható: „finitum in castro Strigoniensi. Amen dicitur scriptor nec maledicatur Thomas vocatur nec Temlinus dene-gatur.” A kötetben possessorbejegyzés nincs.⁹⁹ A Temlinus által másolt *Biblia* (ÖNB Cod. lat. 1215.) alapján, amely a Collegium Christi tulajdona

⁹² SZÉKELY György: *Fakultät, Kollegien* i. h. 66–67.

⁹³ L. 62. jegyzet.

⁹⁴ A kódexeket több esztergomi kódexszel együtt Csapodi Csaba fedezte fel Bécsben. Tanulmánya most van megjelenés alatt. Kutatásainak eredményei alapján foglaltam össze a kódexek Bécsbe kerülését: A Knauz-hagyaték kódextörédei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. MTA Könyvtárának közleményei új sorozat 7. 30–33., ill. 78–83. jegyzet. Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért ismételt köszönettel tartozom.

⁹⁵ UNTERKIRCHER, Franz: *Die datierten Handschriften der ÖNB*. Wien, 1969. Bd. I. Teil 1. 42. Teil II. Abb. 67. MTAk. Mf. 1151/1.

⁹⁶ Uo. 37. „Besitzeintragung (16. Jh.)” Abb. 241. 1. 86. jegyzet.

⁹⁷ CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 400. 715. tétel.

⁹⁸ KNAUZ jegyzetei. *Esztergomi vonatkozású kéziratok a bécsi könyvtárban*. MTAk Ms 4543/5. f. 1.

⁹⁹ MTAk Mf. 4617/IV.

volt, ezt a kötetet is a kollégium tulajdonának tekintették, a másolót pedig a kollégium tagjának.¹⁰⁰ Azonban a Biblia tulajdonbejegyzése Knauz szerint sem egykorú, így mind a két kötet az esztergomi iskola másolótevékenységének terméke. Ugyanezen az alapon tulajdonította Csontos János a Collegium Christi tulajdonának az OSZK Clmae 410 jelzetű *Tractatus*-át. (Egykor Wien, ÖNB Cod. lat. 4723.)¹⁰¹

Ugyanígy a kötetnek csak másolója, és nem a kollégium tagja az a Philippus de Daczyz, aki a bécsi domonkosoknál a Cod. Praed. 107/73. jelzetű kódex scriptora volt. A kódex Johannes Buridanus: *Questiones librorum Physicorum* c. művét tartalmazza, a XIV./XV. század fordulóján másolták. A f. 41^r-on olvasható: „Explicunt questiones longe Buridiani primi libri physicorum (con)finite ante dominicam Iudica philippus de daczyz.” A másoló személyéről semmi többet nem tudunk. Bécsben nincs nyoma az egyetemen, Esztergomban nem szerepel sem a káptalanban, sem az egyházmegye plébánosai között. A kódexben a f. 2^r-on olvasható a Collegium Christi possessorbejegyzése, amely Franz Lackner szerint a XV. század első feléből való.¹⁰²

Egykorú a tulajdonbejegyzés a XV. századi kódexekben. ÖNB Cod. lat. 3992. (Rec. 21.) Dinkelsbühl, Nicolaus: *Commentarius in librum Sententiarum* kötetében az előzéklapon található a possessor jelölése: Collegij xpi strigonien-sis Liber.¹⁰³ A XV. század közepén másolta Symon Darwas de Hanwa az ÖNB Cod. lat. 5051. (Rec. 415.) jelzetű kódexét, amely *Commentarius in libros quinque Decretalium*. A kötet csonka, a f. 470^v-on található a másoló bejegyzése: „... per me Symonem darwas de hanwa, tunc temporis arcium liberalium magistrum ... anno 1451°.” A kollégium tulajdonát bizonyító bejegyzés más kéz írása. A kötet az ambrasi könyvtárból került az ÖNB-be.¹⁰⁴ A bécsi egyetemen 1442. ápr. 14-én iratkozott be Symon Darwas de Hanwa, aki Schrauf szerint a szépeességi Szent Annáról származott.¹⁰⁵ Az esztergomi káptalannak ilyen nevű tagját nem ismerjük, nem található az egyházmegye plébánosai között sem, így minden egyéb adat híján nem tarthatjuk a kollégium tagjának.

Pozsonyba került a kollégium két ősnymtatványa, amelyek közül a *Lactantius: Opera*. Venetiis, Vindelinius de Spira 1472. (HC 9810.) jelenleg a pozsonyi Káptalani Könyvtár Philos. 222 jelzetű kötete. A másik ősnymtatvány egy *Biblia cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering*. Nürnberg, A. Koberger 1487. (HC 3167. GW 4289. Sajó-Soltész 667.) A kollégium birtokában a mű harmadik kötete volt a XVI. század

¹⁰⁰ MÁLYUSZ i. m. 333–334. p., ill. KÖRMENDY i. m. 20, 22, 32. o. téves indoklással.

¹⁰¹ CSONTOSI János: *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai*. MKSz 1884. 209. JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glossza bécsi kódex*. M. Nyelv 23 (1927) 35–36. BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi*. Bp. 1940. 376. Itt már kérdőjellel szerepel a Collegium Christi mint possessor.

¹⁰² A kötetre MADAS Edit hívta fel a figyelmemet. Köszönöm az ő és Franz LACKNER (Wien, ÖNB) segítségét a kódex adatainak azonosításában. Vö. CZEIKE, Felix: *Verzeichnis der Handschriften des Dominikanerkonvents in Wien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Wien, 1952. Gépirat. MTAk. Mf. B 2799/I. f. 105. *Unterkircher, F.: Die Datierten Handschriften in Wien*. Wien, 1981. Bd. V. I. Teil 185–186. 2. Teil Abb. 472.

¹⁰³ MTAk. Mf. 1155/1.

¹⁰⁴ L. 87. jegyzet. A mikrofilmen nincs rajta az előzéklap az ambrasi bejegyzéssel.

¹⁰⁵ SCHRAUF: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. 91–92.

elején, majd a pozsonyi ferences konvent possessor bejegyzése olvasható a XVII. századból. A budapesti belvárosi ferencrendi zárda pecsétje szerint a kötet Pozsonyból a pesti ferencesekhez került, és tőlük 1951-ben az OSZK-ba. (OSZK Inc. 283/b.)¹⁰⁶

A Collegium Christinek egyetlen olyan tagját ismerjük, aki másoló tevékenységet is folytatott. Budai János magyar viszonyokra dolgozott át egy prágai perrendtartást. Az eredeti *Processus iudicarius Pragensis* valószínűleg 1386-ban készült. Hat darab XV. századi másolatát ismeri a szakirodalom. Három a lipcsei egyetemen, egy a St. Florian kolostorban található. A Göttingenben és az egykori Königsbergben levő példányokról megállapították, hogy azokat magyar mintapéldányról másolták. Az eredeti magyar művet 1396 körül íratta le Budai János Pöstyéni Tamással. Ez sajnos elveszett, így csak a göttingeni és a königsbergi példány tudósít bennünket erről a kéziratról. A göttingeni példány (Göttingen, Egyetemi Könyvtár, Luneb. 48.) több félreértés forrása lett. A tartalomjegyzék 4. pontja:

„Valde utilis et noviter collectus tractatus secundum stilum modernum de processu iudicario magistri de Buda archidiaconi Borsiensis et canonici in ecclesia Strigoniensi.”

Kolofonja (f. 126.):

„Finitus est autem iste processus iudicarius secundo die festi beati Martini confessoris, per Thomam de Psychan, collegy pauperum Christi facti per magistrum Joannem de Buda archidiaconum Borsiensem et canonicum in ecclesia Strigoniensi, studente primum deo gratias.”

A göttingeni példány másolója a tartalomjegyzék szerint Budai Jánost tette meg szerzőnek, a königsbergi pedig (Königsberg/Kalinyingrád Egyetemi Könyvtár Nro CXIV.) „Thomas de Pueschan (!)”-t. A kódexekkel foglalkozó német szerzők Prágában keresték először a kollégiumot, mivel Budai Jánost és Pöstyéni Tamást megtalálták a prágai egyetemen. Wilhelm Mayer Prágában azonban nem talált ilyen kollégiumot, rájött az esztergomi eredetre, de szerzőnek továbbra is Budai Jánost tartotta. Csontos János, aki először ismertette itthon a göttingeni kódexet, azt Budai János Bécsben levő, de elveszett *Rationale*ja párjának tartotta.¹⁰⁷ Ez a kódex az egykori bécsi udvari könyvtárban 414. sz. alatt volt található. Kolofonja szerint:

„Anno Domini MCCCCVI die XVII mensis Aprilis completus est iste liber Rationalis ad gloriam Dei mandatum Domini Magistri Johannis de Buda Canonici Ecclesiae Strigoniensis et Archidiaconi Borsiensis.”

A kódex fólió nagyságú volt, Szent István, László dekrétumait, Lőrinc esztergomi érsek zsinati határozatait és Kálmán dekrétumainak egy részét tartalmazta. A kötetet Kollár Ádám említette először. Őrá hivatkozva írta

¹⁰⁶ A kötetekre CSAPODI Csaba hívta fel a figyelmemet. L. KOTVAN, I.: *Inkunabuly kapitulnej knižnice v Bratislave*. Martin, 1959. 40., ill. SAJÓ—SOLTÉSZ: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I. Bp. 1970. 218. 667. tétel.

¹⁰⁷ *Vegyes közlemények. Múzeumi Könyvtári tisztviselők buvárlatai 1885-ben*. Csontos János göttingeni kutatásai. MKsz. 1885. 274. GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori könyvtárás történetéhez. II. Jogkönyvek recepciója hazánkban. I. A prágai „Processus iudicarius”*. MKsz. 20 (1912) 308—313.

le Knauz Nándor a Magyar egyház régi szokásaiban, a következő megjegyzést fűzve hozzá:

„E Rationale szó kétes értelmű, némelyek Pectorale-t, csattokat, mások püspöki ruhát értenek alatta. Itt azonban, mint nyilván látjuk, könyvet jelent, még pedig minden esetre egyházi szerkönyvet.”¹⁰⁸

A kódex Kollár után már nem volt található Bécsben. Endlicher szerint a kódexet Kollár eltulajdonította és az ő hagyatékában kellene felkutatni. Bónis György szerint a kódexnek az Országos Levéltárban kellene lennie mint a Kollár-gyűjtemény 7/113. kötete. Jánosi Monika azonban nem találta a fenti jelzet alatt a Kollár-gyűjteményben a kódexet. A Budai János féle *Rationalét* a XVIII. században lemásolták Bécsben, mégpedig Kollár Ádám, és ezt a másolatot adta ki Batthyány Ignác a *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* II. kötetének 54–68. oldalán. Batthyány még látta a kódexet, de a későbbiekben már csak az ő kiadása alapján tudtak foglalkozni a szöveggel. A Kollár-gyűjteményben van egy másolat, amely a Lőrinc-féle esztergomi zsinat, Kálmán zsidótörvényeinek, Szt. István törvényeinek szövegénél a császári könyvtár meg nem recenzeált 414. sz., 1406-ban írt kódexére hivatkozik, amely egykor az esztergomi egyházé volt. István és Kálmán dekrétumainak szövegénél még a Budai János féle kódex kezdő oldalszámát is feltüntette a másoló.¹⁰⁹ Ebben a kódexben eredetileg az esztergomi egyház possessorbejegyzése volt, ezt külön meg is jegyezte a másoló. Így a Budai János által készített kódexek egyike, Pöstyéni Tamás másolata talán a Collegium Christi könyvtárhoz tartozott, míg a *Rationale* az esztergomi egyház könyvtárába került.

A Collegium Christi könyvtárával kapcsolatban Mályusz Elemér megjegyzi: „Külföldi példák nyomán bizonyára nem hiányzó kollégiumi könyvtár alapjává lettek a Collegium Christi tagjainak másoló tevékenysége által létrejött kéziratok.”¹¹⁰ A fentiekből azonban láthatjuk, hogy az egyetlen Pöstyéni Tamást tekinthetjük bizonyosan a kollégium másolást is végző tagjának. Meta Harrsennek az a feltevése, hogy az Anjou-legendarium ún. harmadik mestere, aki id. Jakab apostol és László király életét, valamint Szt. Miklós életének töredékét festette, illetve a Nekcsei Biblia XVII–XX. táblájának festője, Esztergomból, a Collegium Christi környezetéből származott volna,¹¹¹ a kollégium 1309-es, téves alapítási évszámára épült.

A kollégium könyvtárának jellegére a jelenleg ismert hét kötetből csak következtethetünk. A *Biblia* (ÖNB Cod. lat. 1215. és OSZK Inc. 283b.) minden középkori könyvtárban az alpművek közé tartozott. Thomas de Hibernia *Manipulus florum* (ÖNB Cod. lat. 1611.) a középkor legolvasottabb és használt, szinte kézikönyvként szolgáló műve volt. A *Commentarius in libros quinque Decretalium* (ÖNB Cod. lat. 5051.) a Liber decretalium, a pápai határozatok, ügyiratok, leiratok gyűjteményének kommentára. Az egyházi jogi bírás-

¹⁰⁸ KNAUZ: *A magyar egyház régi szokásai*. M. Sion VII (1869) 733. Az egyházi szerkönyv csak Guillelmus Durandus (OP 1237–1296, kánonjogász) *Rationale divinorum officiorum*-a lehet. Számos nyomtatott példánya is van. L. Sajó–Soltész 1224–1246. tétel.

¹⁰⁹ JÁNOSI Monika: *A Szt. István törvényeit tartalmazó kódexek*. MKsz 94 (1978) 3–4. 225–231. Másolata OLT 1/7. Kollár gyűjtemény „Weiss. 152 (267)” r. sz. 55.

¹¹⁰ MÁLYUSZ i. m. 334.

¹¹¹ LEVÁRDY Ferenc: *Magyar Anjou legendarium*. Bp. 1973. 26., valamint HARRSEN, Meta: *The Nekcsei-Lípócz Bible*. Washington, 1949. 1–2., ill. 30.

kodásban nélkülözhetetlen, szintén kézikönyve a középkori jogi irodalomnak. Számos kommentárt írtak hozzá, neves jogászok és névtelen szerzők. A kollégium rendelkezett a középkori teológiai oktatás alapművének számító Petrus Lombardus *Sententiarum libri I–IV*. művének a kommentárjával is (ÖNB Cod. lat. 3992.) a bécsi egyetem tanára, Nicolaus Dinkelsbühl munkájával. Dinkelsbühl a bécsi egyetem korai szakaszának legjelentősebb személyisége volt, Prágai Jeromos egyik ellenfele, Ockam nominalizmusához állt közel. A szentenciák könyveihez írt kommentárjai 1422–24 között keletkeztek. Számos műve kéziratban maradt fenn Bécs, München, Graz, Melk, Subiaco könyvtáraiban. Legalább egy példány, amint látjuk, a középkori Esztergomban is olvasott volt. Szintén a nominalizmushoz kapcsolódott a kollégium egy másik kódexe. Buridanus éppen nominalizmusa miatt jött el Párizsból és Bécsben talált katedrára. Művei nyomtatásban a XVI–XVII. században több kiadásban is megjelentek. A kollégium könyvtárában a *Questiones librorum Physicorum* c. műve, amely a fizika problémáival foglalkozott, volt meg. (Wien, Dominikanerkonvent, Cod. Praed. 107/73.)

A reneszánszban a tiszta és szép latinsága miatt kedvelt Lactantius is helyet kapott a kollégium könyvtárában, műveinek Velencében, Spira nyomdájában 1472-ben megjelent kiadása volt meg. (*Lactantius: Opera*. Venetiis, Spira, 1472. HC 9810. Bratislava, Kapitulna knižnica Philos. 222.) Főműve a *Divinae Institutiones* a kereszténység alapelveinek első latin nyelvű összefoglalása. Érveit a görög-római hitvilágra alapozta, ezért is számított jelentős szerzőnek a reneszánszban. A kollégium könyvtárában levő kötetben ez az első mű. A rendkívül termékeny szerző, úgy látszik, később is hatással volt az esztergomi egyház leendő papjaira.¹¹²

A fennmaradt kötetek alapján a kollégium könyvtára a felsőfokú oktatás célját szolgáló általános szempontokat figyelembe vevő gyűjteménynek látszik, ha összehasonlítjuk más középkori kollégium könyvtárának állományával. A kollégiumok könyvállománya inkább a székesegyházi iskolák képzési szintjének felelt meg.¹¹³ Így az alapképzéshez szükséges könyvek Esztergomban a székesegyházi iskolában álltak a tanulók rendelkezésére, míg a kollégium könyvtára, a többi kollégiumtól eltérően, a szakképzésben segítette a tagjait. A hét kötet annyira kevés, hogy ebből speciális gyűjteményre vonatkozó következtetést nem vonhatunk le.

A Collegium Christi egykori könyvtárából a meglevő kódexek közül biztosan magyarországi eredetű az esztergomi várban másolt *Biblia* (ÖNB Cod.

¹¹² LACTANTIUS, Firmianus: *Az egyház harcai és győzelmei*. Ford. Az esztergomi növen dékpapság. Esztergom, 1874.

¹¹³ GABRIEL: *The College-System* 27., ill. Uő. *Preparatory Teaching* i. h. 99–113. Az Ave Maria kollégiumban: „De libris existentibus in libraria puerorum et in scolis ipso- rum. Vetus logica cum Prisciano minori . . . Noua logica . . . Liber anime . . . Phisica . . . Metafisica . . . Glose super libro Priorum Posteriorum et Anime . . . Sophismata et alia diversa scripta . . . Sofismata in logica et in grammatica . . . Plura scripta in logica . . . Summa Lemberi . . . Dyaletica . . . Grecismum glosatum . . . Doctrinale glosatum . . . Glose et plures questiones grammaticales . . . Omnes predicti libri sunt ligati cum cat- henis ferreis.

Computus glosatus . . . Computus recti ordinis; Algorismus glosatus . . .

Item Pater Noster Glosatus; Ars dicandi; Chato glosatus; Quidem Dirimaciones; Cartula; Theodolus glosatus . . . Legeram glosatus; Rustica deflenti; Declinationes quo- rumde verborum; Facetus in Latino; Facetus in Gallico; Chato in Gallico; Ars Notaria; Omnia ista in uno volumine cooperto de rubeo.” L. GABRIEL: *Student Life* 185–198.

lat. 1215.), valamint a Symon Darwas de Hanwa másolta *Commentarius in libros quinque Decretalium* (ÖNB Cod. lat. 5051.). A többi kötetben a possessor-bejegyzés későbbi, illetve más kéz írása. Ezeket a köteteket a kollégium tagjai magukkal hozhatták tanulmányaik színhelyéről is. A két ősnymtatvány lehet külföldi, de hazai vásárlás is. A kollégium könyvtára segítette a felkészülésben a barsi főesperesek közül Albertet, Kozárdi Lászlót, akik az egyházjog doktorai lettek, Budai Gergelyt, az artes magisterét, a kánonjog licenciatusát, Csesztregi Imrét, aki teológiát hallgatott, Pesti Gergelyt, aki az egyházjog licenciátusával rendelkezett.

A fentiek alapján úgy látszik, mintha a kánonista utánpótlást biztosította volna a kollégium.¹¹⁴ Híttel érdemlő adataink azonban csak a barsi főesperesekről vannak, és nekik valóban egyházjogi ismeretekre volt szükségük. De a kollégium tagjai között olyanok is voltak, akik csak az artes fakultásán vagy a teológián tanultak, fokozatot nem szereztek, lényeges javadalomhoz nem jutottak, és így forrásainkban nem szerepelnek. A kollégium megközelítően másfél százados működése hozzájárult az egyéb tudományszakok magasabb műveléséhez is,¹¹⁵ ha nem is mindig sikerült tagjainak a legmagasabb fokozatot megszerezniük.

*

Kéziratom lezárása után Mészáros István szívességéből alkalmam volt megjelenés alatt levő dolgozatát ugyanerről a témáról elolvasni. Mészáros István oktatás- és iskolatörténeti elemzéssel szintén arra a következtetésre jutott, hogy a Budai János által alapított Collegium Christi tényleges kollégium volt, amely tartalmában és formájában is megfelelt a XIV. századi kollégiumoknak.

KÖRMENDY, KINGA

Le Collegium Christi d'Esztergom et sa bibliothèque aux XIV—XVIe siècles

Toutes les trois universités qui ont fonctionné durant peu de temps dans la Hongrie médiévale, celle de Pécs, celle d'Óbuda et celle de Pozsony — ont été fondées à des sièges de chapitre. L'exigence s'est montrée pour les études universitaires à Esztergom aussi; à l'école de la cathédrale il n'y avait qu'une instruction pratique et pas scientifique. Le chapitre d'Esztergom avait pourtant une telle institution aussi qui était liée à l'instruction supérieure: c'était le soidisant Collegium Christi. Il était l'un des collèges européens qui jouaient un rôle important dans l'histoire des universités; outre leurs tâches sociales, ils devaient assurer les conditions des études universitaires aussi. Leur période d'éclat était au XIVe siècle.

Le Collegium Christi a été fondé par János Budai à la fin du XIVe siècle, dans le chapitre de la cathédrale. Bien que son existence soit déjà connue depuis plus de deux siècles, les problèmes y relatifs les plus importants restaient sans réponse. Ce qui a motivé encore l'actualité de ce sujet, c'est que le nombre des sources a peut être augmenté par les livres retrouvés du collège. La présente étude s'occupe à fond des problèmes de la fondation du collège, du personnage de János Budai, des modèles du Collegium Christi et des conditions de son fonctionnement. L'auteur fait des comparaisons entre les collèges d'Esztergom, de Paris et de Freiburg et il publie la liste des membres du collège d'Esztergom. Il s'occupe en détail de la bibliothèque du Collegium Christi et de son sort: à la base des volumes conservés et disparus, il tire des conclusions concernant le caractère de la bibliothèque.

¹¹⁴ BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 44.

¹¹⁵ MEZEY i. m. (1979) 192.

„Megegyeztetvén a három kollégiumokat...”

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról

I.

Tótfalusi Kis Miklós, miután 1689-ben hazaérkezett Hollandiából Kolozsvárra, könyvnyomtatói tevékenységét csak négy év múlva kezdte meg.¹ Ez a négy év kiadói, közművelődési programja kidolgozásának, írói, fordítói, szerkesztői előkészületeinek ideje volt, amellelt, hogy nyomdáját is be kellett rendeznie.

Előkészületeinek gyümölcsei a már nyomdával is rendelkező kiadó működésének 1694—1696. évi, igen termékeny időszakában értek be. E három évre esik négy kalendárium szerkesztése. Kiadja Increase Mather: *A napnyugati Indiában . . . az új-angliai pogányok között az Evangéliomnak terjedéséről írott levél* c. könyvecskéjét, melyet Országh László az Amerikáról szóló első magyar könyvnek nevez és Tótfalust tartja a könyv fordítójának. Nagy gonddal, a szerző teljes megelégedésére korrigálta és gondozta a szövegét a tudós Pápai Páriz Ferenc három könyvének, az *Ars heraldicának*, a *Pax corporisnak* és a *Pax aulaenak*. Szőnyi Nagy István *Magyar iskola* című ábécéskönyvét a *Mentségben* *Abc* vagy *Synopsis* néven úgy említi, hogy augeálta, azaz jobbitotta, gazdagította (a szerző munkáját). Újra kiadta Szathmárnémeti Mihálynak 1673-ban megjelent *Mennyei tárház kulcsa* című imádságoskönyvét, bővítve elmélkedésekkel és imádságokkal, amelyeket maga írt, illetve válogatott. Nagy apparátussal vizsgálta felül a heidelbergi káté („Öreg catechesis”) korábbi kiadását, amelynek általa javított és nyomtatott példánya, sajnos, nem maradt fenn. Régi kiadásoknak és korabeli kéziratoknak rengeteg hibáját javította ki, többek között az ugyancsak elveszett Alsted-féle *Rudimenta linguae Latinae* „töméntelen vétkeit”.

Nem egészen önkényes, amikor itt Tótfalusi kiadói működésének kezdeti szakaszáról beszélünk. Ő maga ugyanis, elsősorban a kiadványok szövegébe, nyelvezetébe, helyesírásába való illetéktelen beavatkozásának vádját visszautasítva, kiadói tevékenységének lényegét e művek kiadástörténeti adataival szemlélteti *Mentségében*, különösen a 74. lapon.² A *Mentség* idézett lapja e korszaknak egy fontos mozzanatát örökítette meg.

„Munkámhoz kezdvén én [tehát kiadói tevékenységének kezdetén], a' *Nostrás* mind Urak, mind Papok együtt lévén, töttem erről szót, hogy megegyeztetvén a' három *Collegiumokat* a' *Classicus Authorok* iránt, *corrigálják* kívált a' *Grammaticát*, melly igen

¹ Az 1694-re kiadott kalendáriumát, amely minden bizonnyal 1693 őszén készült, tekintjük első kolozsvári kiadványának.

² *Mentség*, 74. lap. Lapszám-hivatkozásaink a Kner-féle betűhű kiadásra vonatkoznak, szerk. TOLNAI Gábor, Gyoma 1940. Idézeteinkben s-et használtunk a hosszú í helyett.

vitosè vagyon. Fogadván akkor ő Kegyelme, hogy meg leszen, azután semmi sem tölt benne. Azonban a' Scholák meg-szüksülvén, hogy tsak úgy ne menne-ki a' *Grammatica*, magamnak úgy kellett hozzá nyúlnom, és sok munkával *reformálnom*. Azt (minthogy annakelőtte, a' melly t.i. kéznél volt, az-az, a' mellyet tanúltak, igen nagyra nevededett volt már a' sokszori *additio* miatt) én *abbreviáltam*-is, *augeáltam*-is. Ugy hogy most jóval-is kissebb a' *Grammatica*, még-is több dolog vagyon benne. Kihányván a' szükség-telen *additio*kat, a' szükségesekeket beléje töttem."

A 88. lapon újra említi ugyanezt az akciót. Utal itt a kiadás gazdaságossá-gára, s a három kollégium egyeztetését illetően azt is megtudjuk belőle, hogy Szathmárnémethi Sámuel kollégiumi professzor, Tótfalusi ismert ellenfele, utólag értesülvén róla, rosszalta Tótfalusi kezdeményezését.

„A' *Typographianak* jobban való *florealására* felette szükséges volna az, és azért ad-tam elő az Ország vagy a' mi Uraink előtt-is, hogy a *Collegiumok* egyeznének-meg, a' *Classicus Authorkok* iránt [.]. Mert ha minden *Collegium* külön *Authort* kíván; avagy keve-set nyomtat a' *Typographus*, és így kevésért sok munkát tévén, ki nem jö a' költség belőle. Ha sokat nyomtat; ugy-is tsak romlik: mert rajta vész avagy hever sokáig. Abban pedig (noha akkor ígérék) igen kevés tölt mind eddig. Egykor T. Némethi Uram udvartól megjövé, emlitém, mitsoda *discursusunk* volt ez iránt, mellyért ő Kegyelme még meg-neheztelt, hogy nála nélkül lött."

A „*Grammatica*”, azaz Molnár Gergely: *Elementa grammaticae Latinae* 1698. évi kolozsvári, Tótfalusi-féle (második) kiadásában³ a tipográfus előszava így utal a kollégiumi professzorok be nem váltott ígéretére s a tervnek saját vál-lalkozásban való kivitelére:

„... Ad hoc cum nemo compareret eorum, à quibus id expectari ordinariè poterat; ... coacti sumus audere ipsi, quicquid hoc operis est, pro nostri ingenio, & experientiae in Grammaticis obtentae modulo, publicae utilitati consecrare.” (... Midőn ehhez azok közül, akiktől természetszerűleg elvárható lett volna, senki sem fogott hozzá, ... kény-telenek voltunk arra merészkedni, hogy mindazt, ami e munkához szükséges, saját szerény tehetségünk és a grammatikában szerzett jártasságunk csekély mértéke szerint magunk fordítsuk a közhaszonra. Kulcsár Péter fordítása.)

Egy másik kiadvány azonban már a címlapján expressis verbis tudósít arról, hogy az erdélyi református iskolák megegyezése alapján látott napvilágot:

„Dictionariolum Latinò-Hungaricum, Vulgò Centuria Vocabulorum, ex duodenis scilicet vulgatis Sententiarum Moralium Centuriis, nec non aliis lexicis collectorum: continens omnia vocabula familiaria & fundamentalia linguae Latinae. Nunc ex consensu Reform. Scholarum Transsylvanicarum⁴ in usum principistarum ad classem rudimentariam destina-ta.”

Ennek a latin szószedetnek eddig csupán a Kolozsvárott, Tótfalusi utóda, Telegdi Pap Sámuel által 1702-ben nyomtatott kiadását ismertük.⁵ Előszava — *Ad Praeceptores Principistarum* — Ritoók Zsigmondné fordításában így hangzik:

A principisták tanáraihoz.

Miután az illetékesek beszámolóiból ismeretessé vált, hogy számos kényelmetlenség támad az iskolák különböző és eltérő módszereiből és a kezdőknek szóló latin nyelv-

³ SZTRIPSZKY II. 2684/232. A göttingeni Egyetemi Könyvtár unikum példányának mikrofilmje az OSZK-ban: RMK II. 1921a.

⁴ Az én kiemelésem, H. Gy.

⁵ RMK II. 2108, MTA Könyvtárának kéziratára RM. I. 8° 656.

könyvek kiadásából e hazában, amely az ilyenfajta eszközökben nem nagyon gazdag — az elmúlt napokban Erdély tekintetes ref. rendjeivel egyetértésben és azoknak meghagyásából három hírneves kollégiumunk tanárai elhatároztak bizonyos összehangolást a latin-tanítás segédeszközei és a klasszikus szerzők kijelölése tekintetében. A cél az, hogy a három intézmény egymás között, továbbá az alapfokú iskolákkal, amelyekhez hol innen, hol onnan hívnak tanítókat, kölcsönös egyezséget kötve elkerüljék, hogy eltérő módszerrel egymás munkáját lerontsák, és nehogy a különféle szerzőkkel az elméket és a költségeket megterheljék. Elsősorban ezt, a gyulafehérvári iskolában egykor használt *XII. Centuriae Sententiarum*ból (amelyről úgy tartják, hogy a latin nyelvnek valamennyi alapvető szava benne van) összegyűjtött *Dictionarium Vocabulorum*ot ítélték alkalmazásnak és méltónak arra, hogy mindenütt az első osztályokban elfogadják, hogy ebből összegyűjthessék mind a dolgok [latin] nevét, mind azt az elégséges szókincset (úgy mint a fáknak, köveknek és más dolgoknak csoportját), amelyekkel a főnévragozásban, melléknév fokozásban és az igeragozásban, meg az egyéb szóhajlításokban (mint a szóképzés, stb.) magukat bőségesen gyakorolhassák. Szándékosan elhagyjuk belőle és megrövidítjük a kiadást az említett *XII. Centuriae Sententiarum*mal, amelyek mind, amint említettük, ezekből az egyszerű szavakból tevődnek össze, és amelyek nagymértékben meghaladják az irodalomba frissen beavatott gyermekkor zsenge tehetségét, amikor a nehezebb dolgokhoz érkeztünk, itt is más dolgok vannak, mint régen, mert a fejlettebb előrehaladottak képesek ezt is felfogni. Így megérve szándékunkat nem csodálkoztok azon, hogy megváltoztattuk e könyvecske címét, és hogy az eddig szokásos előszót elhagytuk. Inkább azon legyetek, hogy ezt [a könyvet] célotokhoz hozzáértéssel és okosan alkalmazzátok a botladozó elmék gyakorlására. Ilyen jóváhagyásokkal nekünk, akik a ti több és nagyobb javatokra törekszünk, [mintegy] lépcsőt emeltek.

Kolozsvárt, az 1694. esztendőben.

A *Mentség* és az előszó adatainak megegyezése önmagában is amellett szól, hogy a szöszedetnek első kiadása Tótfalusinál jelent meg 1694-ben, s hogy az előszó változatlan mása a Tótfalusi-féle kiadásnak. Maga a könyv is, minden bizonnyal, többé-kevésbé változatlan utánnomása Tótfalusi 1694. évi kiadásának. Hiszen Telegdi Pap Sámuelnek, ennek a jól képzett, de elődjéhez nem fogható és kezdeményezéseivel nem jeleskedő nyomdásznak 1702-ben, amikor az új kiadást készítette, sem oka, sem készsége nem volt ahhoz, hogy a régi kiadást átdolgozza.

A Tótfalusi-féle kiadásról tudott Bod Péter is, amikor arról a magyar szótárkiadások múltjáról szólva, a Pápai Páriz-féle szótár 1767. évi, általa szerkesztett szebeni kiadásának ajánlásában így emlékezett meg:

Circa exitum superioris saeculi, *Nicolaus Kis M. Tót-falusi*, Typographus sine pari; ex annuentia Illustrum, qui tunc Collegiorum in Transilvania res moderabantur Curatorum, collegit & edidit *Dictionariolum Latino-Hungaricum*, vulgò *Centuriam vocabulorum ex duodenis Sententiarum Moraliū centuriis collectorum, continens omnia vocabula, familiaria & fundamentalia Lingvae Latinae*. &c.⁶

Íme, Bod Péter is említi az erdélyi kollégiumok közös elhatározását, továbbá úgy szól Tótfalusiról, mint ennek végrehajtójáról („collegit & edidit”).

Sajnos, az erdélyi kollégiumokról szóló munkákban az akciónak nem találtam nyomát. Nem kétséges azonban, ezt már Bán Imre is így tartja nyilván a *Mentség* 1952. évi kiadásában, hogy az akció részvevői a kolozsvári, az enyedi és a gyulafehérvári kollégiumok tanárai voltak.⁷

Ezek után nyugodtan feltételezhetjük, hogy Tótfalusi, amikor a *Mentség*nek ugyanazon lapján, ahol a három kollégium megegyezéséről szól, és a *Centuriát*

⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*, újra kiadta Bod Péter, Szeben, 1767. Bod Péter ajánlása Málnási Lászlónak. Felsorolja a latin–magyar szótárkiadásokat (ERDŐBÉNYEI DEÁK János Januárját nem említi). A (*) 4 jelű lapon.

⁷ 101. jegyzet.

említi, akkor a *Dictionariolum Latinô-Hungaricum*, vulgò *Centuria Vocabulorum*ról szól: „A' *Centuriát accuratè* igyekeztem nyomtatni: hogy senki ne carpálhatná.” Dézsi Lajos, majd Bán Imre ugyanis a *Mentség* e megjegyzését Mathurin Cordier: *Colloquiorum Centuria* c. művére vonatkoztatták.⁸

Dézsi ennek ellenére is tudott Bod Péter megemlékezéséről és az ő nyomán szólt az ismeretlen Tótfalusi-kiadásról is, a *Magyar író és könyvnyomtató* c. művének Pápai Páriz Ferencről szóló iker-fejezetében.⁹ Dézsi közlésére támaszkodott Melich János, kimutatva, hogy a szószeret 1702. évi kiadásának forrása Erdőbényei Deák János *Januája*.¹⁰ Megállapításait a *Janua* 1654. évi váradi kiadására alapozza.¹¹ Melich az F kezdetű szavak készletével, valamint a Z állományából vett példákkal igazolja, hogy az 1702. évi kiadás, melyet Tótfalusiénak ismer el, néhány szó kihagyásával „elejétől végig egyszerű lenyomata” Erdőbényei *Januájának*. Majd megállapítja, hogy Tótfalusinak „csak az az érdeme e mű körül, hogy benne a magyar szavak helyesírása következetes”.

A *Janua* kiadástörténetéről ma már többet tudunk. Szerzője a váradi református kollégiumban tanult, majd Gyulafehérvárott és Marosvásárhelyt tanított. 1634-től I. Rákóczi György fiainak nevelője. 1635-ben tanítványaival Gyulafehérvárott kiadja a *Januát*, amelynek egy teljes példánya az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.¹² A mű címe:

Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica, sive modus ad integritatem lingvarum compendio cognoscendam maxime accomodatus, ubi sententiarum selectiorum centurijs duodenis omnia fundamentalia, necessaria et frequentiora vocabula semel sineque repetitione comprehenduntur. Praecedente dictionario. Albae-Juliae 1635. (10 + 297 lap.)

A könyvet Rákóczi György és Zsigmond ajánlása vezeti be, melyet a tanulókhöz intéztek 1634. május 3-án, s elmondják benne, hogy a szótárt tanítójukkal szerkesztették. Ezt követi a *Proemium* a mű szükséges és hasznos voltáról, amit Szinnyi szerint¹³ Erdőbényei írt. Majd *Ad Lectorem* Erdőbényei tollából, forrásainak, Calepinusnak és Szenci Molnár Albertnek megjelölésével. A bevezető részt *Dictionariolum Latino-Hungaricum* ... címmel betűrendes latin—magyar szószeret követi az 1—179. lapon. A 180—286. lapokon a *Sententiarium moralium*, azaz az erkölcsökről való szentenciák következnek, tizenkét centuriában csoportosítva. A kötet a 287—297. lapokon közölt appendixszel zárul.

További kiadásai: Lőcse 1641, RMK II. 579, egyezik az első kiadással, teljes példánya az MTA Könyvtárának kéziratárában, Ráth 640. alatt. Ugyanezen évben Klósz is kiadta Bártfán: példánya RMK I. 708c. alatt az OSZK-ban. Egy korábbiaként vélt, de címlap nélküli (1635—1641 közötti) lőcsei kiadása RMK I. 1573b. jelzet alatt az OSZK-ban.

⁸ Tótfalusi nyomt. Kolozsvár, 1697. RMK II. 1879. Vö. Dézsi L.: *Magyar író és könyvnyomtató, Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1899. 132. lap; Bán Imre kiad. *Misztótfalusi Kis Miklós ... Mentsége*, Bp. 1952. 100. jegyzet.

⁹ Bp. 1899. p. 296.

¹⁰ MELICH János: *A magyar szótárírodalom*. Bp. 1907. 148. lap.

¹¹ RMK I. 899 azaz RMK II. 819. MTA Könyvtárának kéziratára RM. I. 8° 877, első 8 lapja hiányzik.

¹² RMK I. 644a; ismertette FAZAKAS József, OSZK Évk. 1959. 182. lap. RMNY 1613.

¹³ Magyar írók élete és munkái I. 876. lap.

Tótfalusi feltehetőleg a már említett, hozzá időben legközelebb eső és leginkább hozzáférhető 1654. évi váradi kiadást használhatta, amely lapról lapra azonos az első, gyulafehérvári kiadással egészen a 286. lapig. Az appendix szövegét a váradi kiadásban szűkebbre tördelték, de azon sem változtattak. Tótfalusi, amint az 1694. évi előszó is közli, megváltoztatta a könyv címét, előszavát, elhagyta a szentenciák tizenkét csoportját, tehát csupán a szövegetet adta ki.

Eddigi feltevéseink arra utaltak, hogy az 1694. évi kiadás valóban létezett, hogy annak kezdeményezője, szerkesztője, kiadója, előszavának írója és nyomdása Tótfalusi volt, s hogy az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel-féle kiadás többé-kevésbé pontos mása az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadásnak. Ezek az előzmények jogossá és szükségessé tették, hogy az 1702. évi kiadást összehasonlítsuk Erdőbényei Januájával, annak érdekében, hogy Tótfalusi szerkesztői munkáját tartalmi és helyesírási vonatkozásban is igazoljuk. Ezt az összehasonlítást, amelyhez az eredeti Tótfalusi-kiadás helyett az 1702. évi Telegdi Pap -féle kiadást használtuk, Ballér Piroska végezte el, ezért a következőkben az ő megállapításait közlöm.¹⁴

Megvizsgálva az Erdőbényei Deák János 1654-es kiadású *Janua linguarum*-ában levő magyar–latin szótárt s ennek 1702-es, feltehetően Tótfalusi Kis Miklós által készített változatát, választ kerestem arra, hogy van-e különbség a két kiadás között, s az 1702-es változatlan utánnyomása-e az 1654-esnek; továbbá lehetséges-e, hogy az 1702-es változat Tótfalusi Kis Miklós munkája.

A következő megállapításokra jutottam: a két kiadás különbségei arra engednek következtetni, hogy az 1702-ben megjelent változat kiadója szóelemzőbb helyesírásmóddal és pontosabb, következetesebb fordítási technikával dolgozott, továbbá a Tótfalusi helyesírási elveit tükröző munkák és az 1702-es kiadású szöveget összehasonlítása számos olyan rokon vonást jelez, amelyből Tótfalusi keze munkájára lehet következtetni.

Következtetésem az első kérdést illetően négy, a másodikat illetően pedig három csoportra bomlanak, amelyeken belül több alcsoport bevezetésére volt szükség.¹⁵

1.1. A szótárak magyar helyesírási sajátosságai.

1.1.1. Az 1654-es kiadásban a *c* jele *cz*, a *cs*-é *cs*, az *ő*-é *o* vagy *eő*, az *ü*-é *ü*; az 1702-es változatban e jelek rendre: *tz*, *ts*, *ö*, *ü*. Az *ö*, *ü* egyik kiadásban sincs jelölve. *Chorea*: Táncz (1654). *Tántz* (1702), de: *Cancellarius*: Kanczellarius (1702). *Fistula*: Síp, cső (1654). Síp, tső (1702), de: *Delibero*: Tanátskozom (1654 és 1702). *Congressus*: Éöszve gyűlés (1654). Öszve-gyűlés (1702), de: *Comparo*: Öszve hasonlítom, szerzem (1654). *Levis*: Könnyű (1654). Könnyű (1702). A *dzs*-nek nincs külön jele. *Lancea*: Dárda, láncsa (1654). Dárda, lántsa (1702).

1.1.2. Az 1702-es kiadásban a befejezett melléknévi igenév képzője mind magánhangzó, mind mássalhangzó után *-tt*, az 1654-esben *-t*. *Accuratus*: Szorgalmatossággal csinált (1654). Szorgalmatossággal tsináltt (1702). *Perfectus*: Tökélletes, el-végeztetett (1654). Tökéletes, el-végeztetett (1702).

1.1.3. Az *-it* képző az 1702-es kiadásban következetesen *i*-vel, az 1654-esben *i*-vel szerepel. *Devotus*: Ahítatos (1654). Áhítatos (1702). *Emendo*: Meg-jobbitom, emendálom (1654). Meg-jobbitom, émendálom (1702).

1.1.4. A középfok jele magánhangzó után az 1702-es kiadásban *-bb*, az 1654-esben többnyire *-b*. *Extimus*: Leg-utolsób, külsőb (1654). Leg-utolsóbb, külsőbb (1702). *Providus*: Gondviselő, továbbra gondolo (1654). Gondviselő, továbbra gondoló (1702). *Amplius*: Bővebben, tovább (1654). Bővebben, tovább (1702), de *Minuo*: Kisebbitem (1654). Kisebbitem (1702).

¹⁴ Az együttműködést az ELTE részéről ADAMIK Tamás és V. KOVÁCS Sándor támogatták, amiért itt mondok köszönetet.

¹⁵ Példáinkban itt is *s*-et alkalmaztunk a hosszú *f* helyett.

1.1.5. A szóvégi *-ó, -ú* az 1702-es kiadásban jelölt igékben, melléknévi igenevekben, melléknévekben és főnevekben egyaránt hosszú; az 1654-es kiadásban a hosszúság nincs jelölve. *Fur*: Lopo (1654), Lopó (1702). *Eruditus*: Tudos (1654). *Tudós* (1702). *Conversus*: Domboru (1654). Domború (1702). *Flo*: Fuvom (1654). Fúvom (1702). *Fores*: Ajto (1654). Ajtó (1702). *Calcar*: Sarkantyu (1654). Sarkantú (1702).

1.1.6. Az *-l* határozórag, illetve képző előtti *u* az 1702-es kiadásban hosszú, az 1654-esben rövid. *Intempestive*: Alkalmatlanul (1654). Alkalmatlanúl (1702). *Erubescio*: Megpirulok (1654). Meg-pirúlok (1702). *Prodeo*: Elő-járulok (1654). Elő-járúlok (1702).

1.1.7. Az *-n* határozórag előtt az *-s* melléknévképző az 1654-es kiadásban a legtöbb esetben megkettőződik, az 1702-esben nem. *Argutē*: Okosson, eszessen (1654). Okoson, eszesen (1702). *Expostulo*: Erőssen kérem, panaszkodom (1654). Erősen kérem, panaszkodom (1702).

1.1.8. Latin vagy görög eredetű szavak átvételekor az 1702-es kiadás a magyar helyesírás szerint jelöli a hangalakot, az 1654-es megőrzi az eredeti formát. *Praeda*: Praeda, ragadomány (1654). Préda, ragadomány (1702). *Gehenna*: Gehenna (1654). Gyehehna (1702). *Charta*: Papyros (1654). Papiros (1702).

1.1.9. Előfordulnak az 1654. és az 1702. évi kiadást megkülönböztető nyelvjárási alakváltozatok is. *Presbyter*: Űdös, tanító vén ember (1654). Idős, tanító vén ember (1702). *Encomium*: Dicsiret (1654). Ditséret (1702). *Lurco*: Nagy ehető, tobzodo (1654). Nagyehető, dobzodo (1702). *Mapalia*: Galyiba (1654). Kalyiba (1702). *Porjicio*: El-vetem, hagyítom (1654). El-vetem, hajítom (1702). *Balista*: Számszerigy (1654). Számszer-ij (1702). *Amphibologia*: Bizonytalan beszéd (1654). Bizontalan beszéd (1702). *Desuper*: Onnan felül (1654). Onnan-felyül (1702). *Excedo*: Fölyül mulom, ki-megyek (1654). Felyül-mulom, kimegyek (1702). *Futillis*: Föcsögő (1654). Fetsgő (1702). *Parvipendo*: Kicsinre böcsülöm (1654). Kitsinyre betsülöm (1702). *Penicillum*: Ruha-sópró, képfestő ecetecske (1654). Ruhaseprő, kép-festő etseteske (1702).

1.1.10. Megfigyelhető, hogy az 1702-es kiadás helyesírása etimologikusabb, mint az 1654-esé (vö. még 1.1.7.). *Gravitas*: Nehesség, emberség (1654). Nehézség, emberség (1702). *Platea*: Ucza (1654). Utsza (1702). *Praeses*: Tisztarto, Helytarto (1654). Tiszt-tartó, helytarto (1702). *Attendo*: Reá halgatok (1654). Reá-hallgatok (1702). *Circus*: Kerengő, kerekdedség (1654). Kerengő, kerekdedség (1702). *Cuncti*: Minnyáján (1654). Mindnyáján (1702). *Protinus*: Mindgyarást (1654). Mindjarást (1702). Ugyanígy az *Illico* és *Extemplo* címszavakban, de *Evestigio*: Mindgyarást (1654 és 1702). *Consensus*: Eggyet értés (1654). Egyet értés (1702). Ugyanígy a *Concordia*, *Consentio*, *Consonus*, *Congredior*, *Conscisco* szavak fordításakor is, de *Compatior*: Eggyütt szenvedek (1654). Edgyütt-szenvedek (1702). *Designo*: Meg-jedzem, el-jedzem (1654). Meg-jegyzem, eljegyzem (1702).

1.1.11. A kötőjelek használatát, illetve az egybe- és különírást vizsgálva föltűnő, hogy 1.1.11.1. az 1702-es kiadás szorosabban kapcsolja az igekötőt az igéhez: ahol az 1654-es kiadás külön írja az igét az igekötőtől, ott az 1702-es kötőjelet alkalmaz. *Compingo*: Öszve kötöm (1654). Öszve-kötöm (1702). *Flecto*: Meg hajtom (1654). Meg-hajtom (1702). Ahol az 1654-es kiadás kötőjelet ír, ott az 1702-es az igekötőt az igével egybeírja. *Appendo*: Fel-függesztem (1654). Felfüggesztem (1702). *Debenero*: El-fajulok (1654). Elfajulok (1702).

1.1.11.2. a számneves szókapcsolatokat és az összetett számneveket az 1702-es kiadás kötőjellel vagy egybe, az 1654-es külön írja. *Quadrans*: Negyed resz (1654). Negyed-rész (1702). *Quadrannium*: Négy esztendő (1654). Négy-esztendő (1702). *Quingenti*: Öt száz (1654). Ötszáz (1702).

1.2. A két szótár szókészlete.

1.2.1. A csak az 1654-es kiadásban előforduló szavaknak két csoportja van.

1.2.1.1. Ritkán előforduló vagy görög eredetű miatt zárványoknak ható köznevek. *Gradarius equus*: Poroska-ló. *Peripetasma*: Kárpit, fedel. *Psitta*: Tengeri halacska. *Parergon*: Valami csinálmány mellé ékességnek okáért adatot dolog.

1.2.1.2. Tulajdonnevek, melyek szintén nem tartoznak az alapszókincshez. *Lycambes*: Neobules attya. *Pontus*: Asiának Arméniatul fogva a Ponticum tengerig-valo tartománya.

1.2.2. A melléknévek semlegesnemű alakjának főnévi értelemben is lehetséges használatát az 1702-es szótár nem tünteti föl, az 1654-es kiadás viszont a melléknévi alakot és jelentést hagyja ki. *Bonum*: Jó dolog (1654). 1702: —. *Bonus*: Jó (1702). 1654: —. *Incertum*: Bizontalan dolog (1654). 1702: —. *Incertus*: Bizonytalan (1702). 1654: —.

1.2.3. Az 1702-es kiadás nem közli a melléknévek rendhagyó közép- és felsőfokait. *Major*: Nagyob, öregeb (1654). 1702: —. *Pessimus*: Leg-roszab (1654). 1702: —. *Plus*: Több [sic!] (1654). 1702: —. Az adverbiumi használatot viszont az 1702-es szótár is föltünteti: *Minus*: Kevésbé (1654). *Minus*: Kevésbé (1702).

1.2.4. Az azonos alakú szavakat egyik szótár sem különíti el egymástól következetesen. *Populus*: Nép, község, nyár-fa (1654). Nép, község, nyár-fa (1702). *Decido*: Le-metszem, végét vetem, le-esem (1654 és u. így 1702). Előfordul azonban ilyen megkülönböztetés (s úgy tűnik, az 1702-es szótár e tekintetben következetességre törekvőbb): *Educo*: Ki viszem; *Educo*: Fel-tartom, nevelem (1654). *Educo*, -is: Ki-viszem; *Educo*, as: Feltartom, nevelem (1702). *Hic*: Ez, itt (1654). *Hic*: Ez; *Hic*: Itt (1702).

1.3. Eltérések a latin szavak írásmódjában.

1.3.1. Az adverbiumokat az 1702-es kiadás a legtöbb esetben külön jelöli. *Parum*: Kicsinnyé, kevéssé (1654). *Parum*: Kitsinnyé, kevéssé (1702). *Magis*: Inkább (1654). *Magis*: Inkább (1702).

1.3.2. Némely szót az 1702-es kiadás többes számban ad meg. *Lachryma*: Köny hullatás (1654). *Lachrymae*: Könyhúllatás (1702). *Corrigia*: Saru kötő (1654). *Corrigiae*: Saru kötő (1702).

1.3.3. Az 1702-es szótár igen ritkán vonzatot is megad. *Pudet me*: Szégyenlem (1702). *Pudet*: Szégyenlem (1654). (A „szégyenlem” fordítás csak az előbbi esetben helyes.)

1.3.4. Sorrendi különbséget két esetben vettem észre. A *Bubalus* szó az 1702-es szótárban a helyes ábécé-rend szerint következik, az 1654-esben négy szóval később található; az *Intus* pedig az 1654-es kiadásban az *Intro* és az *Intuor* szavak után, az 1702-esben pedig ezek között szerepel.

1.4. Fordítási jellegzetességek.

1.4.1. Az írásjelek léte vagy nem léte jelentés szempontjából sem mindegy; az 1702-es kiadású szótár ebben a kérdésben minden esetre pontosabbnak tűnik.

1.4.1.1. A szinonimákat vesszővel különíti el. *Psalmus*: Soltár ének (1654). Soltár, ének (1702). *Peregrinus*: Idegen jövevény (1654). Idegen, jövevény (1702).

1.4.1.2. A kötőjel használata a szó szerkezetből szóösszetételt teremt. *Bubulcus*: Őkör pásztor (1654). Őkör-pásztor (1702). *Hypodidascalus*: Tanító társ (1654). Tanító-társ (1702). *Hinnulus*: Vad kölyök (1654). Vad-kölyök (1702).

1.4.1.3. Más esetben a kötőjel jelöli a jelentésszerkezetben a közvetlen összetartozást. *Diploma*: Függő pecsételés levél (1654). Függő-pecsételés levél (1702). *Calamus*: Nád, nád sip író penna (1654). Nád, nád-sip, író-penna (1702).

1.4.2. Az 1702-es szótár inkább törekszik a félreérthetőség elkerülésére, mint az 1654-es. *Libum*: Mézes sajtos béles, czipó (1654). Mézes-béles, sajtos-béles, tzipó (1702). *Postridié*: Másod nap (1654). Másod napon (1702). *Puteo*: Büdös, nehéz szagu vagyok (1654). Büdös vagyok, nehéz-szagu vagyok (1702).

1.4.3. Az 1702-es kiadás általában tágabban értelmezi a szavakat, több jelentést rendel hozzájuk. *Ducatus*: Herczegség (1654). Herczegség [sic!], formás arany (1702). *Hedera*: Folyó borostyán (1654). Folyó-borostyán, tzégér (1702). *Peplum*: Fő-háló konty (1654). Fő-hálós, konty, fáttyol (1702).

1.4.4. Az 1654-es szótár pontatlan fordításait az 1702-es legtöbbször kijavítja. *Cum*: Veled (1654). Véle (1702). *Diaeta*: Etelben való szabad rend-tartás, Ország gyűlése (1654). Etelben való szabott rend-tartás, Ország-gyűlése (1702). *Parens*: Szüléink (1654). Szülő (1702).

1.4.5. Jellemző különbség végül, hogy az 1654-es kiadás a cselekvésnek nem az irányát hangsúlyozza, hanem a végpontját. *Despero*: Kétségben esem (1654). Kétségbe-esem (1702). *Illaqueo*: Törben ejtem (1654). Törbe-ejtem (1702). *Lethargia*: Mély álomban ejtő betegség (1654). Mély álomba ejtő betegség (1702).

Ezek tehát az 1654-es és az 1702-es kiadású szótár közötti legfontosabb különbségek.

2. Lehet-e az 1702-es kiadás Tótfalusi Kis Miklós kezének munkája? Megnéztem ebből a szempontból Tótfalusi *Apologia Bibliorum*ának harmadik részét, a *Mentséget*, valamint — Melich János adata alapján — Tsétsi János *Observationes*... címen megjelent helyesírási szabály-gyűjteményét.¹⁶

2.1. Az *Apologiából* két olyan szabályt kell megemlítenem, amelyeknek a kérdés szempontjából jelentősége van.

2.1.1. Regula II. „... Erössen scribitur vulgo per geminum s... sed unde est alterum horum? ... Neq; tantum in litera s fit talis non-necessaria geminatio ed etiá in ... talibus: miképpen ... &c pro miképpen, sicut szép szépen. Quia radix est kép ...” Az „Erössen” szóhoz vö. pl. 1.1.7. A „Miképpen”-nel kapcsolatban ilyen példák fordulnak elő (1702):

¹⁶ MELICH i. m.; JOHANNIS TSÉTSI: ... *Observationes Orthographico-Grammaticae* ... in *Dictionarium Hungarico-Latinum* ..., ed. F. PÁPAI PÁRIZ, Lőcse, 1708. RMK I. 1746.

Qualitercunque: Akar-miképen. *Quomodo*: Miképen, hogyhogy. *Quodammodo*: Valamiképen. (Az 1654-es kiadásban következetesen -pp szerepel.)

2.1.2. Regula III. „*Verba Qualitativa (scilicet quae qualitatem inferunt rebus, de quibus dicuntur) in ítek, item . . . item üloők, üloők . . . formantur ab Adjectivis Qualitatis, adjunctis ad ea terminationib' dictis Verborü Formativis Ítek&c, ut: tág-ítom, tág-üloők, . . . éh-üloők . . .*” (l. 1.1.3. és 1.1.6.).

2.2. A *Mentségben* számos olyan példa akadt, amely beleillik az 1702-es kiadásban megfigyelt helyesírási rendszerbe. P. 24: segittessenek (vö. 1.1.3.); p. 53: elfordúlt (vö. 1.1.6.); p. 54: erősebben (vö. 1.1.4.); p. 55: tsak, bútsút (vö. 1.1.1.); p. 57: tapasztalhatóbb (vö. 1.1.4. és 1.1.5.); p. 84: forgó (vö. 1.1.5.); p. 87: elkészül, megfurta (vö. 1.1.11.); p. 14: rántja és p. 16: hallgató (vö. 1.1.10.). Vannak viszont olyan példák is, amelyek nem ebbe a rendszerbe illenek bele. P. 10: kívánnya (vö. 1.1.10.); p. 38: exiliumban megyek (vö. 1.4.5.); p. 45: Debreczeniek (vö. 1.1.1.); p. 53 és 59: elfordult (mint melléknévi igenév; vö. 1.1.2.).

2.3. Az *Observationesben* — amelyben Tótfalusi Kis Miklós helyesírási elveit foglalta össze Tsétsi János — négy szabály érdekes a föltett kérdést illetően:

2.3.1. Regula I.2. „*Loco c scribenda est tz*” (vö. 1.1.1.). Valamint uo. 1. alatt: *Diphthongi Latinae ae, oe per e exprimendae sunt*” (vö. 1.1.8.).

2.3.2. Regula I.7. „*Ts accuratiüs exprimitur per ts quam per cs, idem ferè imitantibus etiam Belgis*” (vö. 1.1.1.).

2.3.3. II. Regula III. „*Nomina Comparativi Gradus a Positivo formantur addito b vel bb. Si deinat vox in Con onam, additur b . . . i in Vocalem, bb.*” (vö. 1.1.4.)

2.3.4. II. Regula VI. „*Adverbia Qualitatis scribuntur per an aut en.*” Ut szorosán . . . erősen . . . non erőssen. *Patet hoc ex szépen c.* (vö. 2.1.1.).

Az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadás példánya után kutatva, az egyetlen lehetséges támpontot az ún. „marosvásárhelyi töredék” nyújtotta. A töredék eredetije a marosvásárhelyi Teleki – Bolyai könyvtárban van. Az Országos Széchényi Könyvtárban található fényképmásolatra Soltész Zoltánné hívta fel figyelmemet.¹⁷

A töredék címlapja, előszava és 1 – 2. lapja hiányzik, megvan azonban a szószedet 3 – 164. lapja. A címlap szerinti azonosításra eszerint nem volt lehetőség. Megállapítható azonban, hogy a szószedet szókészlete lényegében azonos az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel sajtóján nyomtatott *Centuria Vocabulorum*éval. Szedésében előfordulnak bizonyos, nem jelentős eltérések az 1702. évi kiadáshoz képest. Ilyen az igekötők egybeírása: bémegyek, felkeresem, megtiltom, meghagyom stb., szemben az 1702. évi bé-megyek stb. írásmóddal. E tekintetben mindkét kiadás eljárása tudatosnak tűnik. A *c* és *cs* írásmódjában következetlenségekkel találkozunk. A töredékben tízmer, 1702: czímer. A töredékben csupor, 1702: tsupor. Ha *e* nem túl gyakori eltéréseket egybevetjük a *Mentség* szövegével, ott is találunk hasonló következetlenségeket, ahol a *c* írásmódjában mind az *utza*, mind a *czikkely* példái előfordulnak. A *cs* hanghoz azonban leginkább a *ts* jelölést használja.

Megvizsgáltuk a két kiadás tipográfiai sajátosságait is. A két kiadást közel azonos lapméretű papírra nyomtatták. A szedéstükör szélessége mindkettőnél ugyanaz, a magassága is megközelítőleg azonos. Mindkét kiadást Tótfalusi antikva, illetve kurzív betűjéből szedték. Amíg azonban a töredék egy lapján 31 sort helyeztek el 11 pontos betűből, addig az 1702. évi kiadás egy lapján 34 sor helyezkedik el, 10 pontos betűből szedve.¹⁸ Ennek megfelelően a töredék szó-

¹⁷ Az OSZK jelzete RMK. I. 1650b, mikrofilmje FM2–3465.

¹⁸ A marosvásárhelyi töredéknek az Országos Széchényi Könyvtárban levő fényképmásolata nem hiteles méretű, kisebb, mint az eredeti könyv mérete. Itt mondok köszönetet Jakó Zsigmondnak, akinek segítségével meg tudtam állapítani a könyv helyes méretét. Csak így vált lehetővé a két kiadás tipográfiai összehasonlítása.

66	C E N T U R I A
Hilaris	Vidám, vig.
Hinc	Innét.
Hinnulus	Vad-kölyök.
Hio	Nyilok, fámát támogatón.
Hircus	Ketske-bak.
Hirfutus	Borzas, fertés.
Hirundo	Fetske.
Hirudo	Nadály.
Hisco	Szúfogok.
Hispidus	Borzas, fertés.
Historia	História, lott dolgoknak emléke.
Histrion	Alakos, komédia játéka. (zeti.)
Hiuleus	Hafadozott, repedezett.
Hodie	Ma.
Holocaustum	Egész áldozat.
Holofericus	Selyemből való, bürsény ruha.
Homerus	Egy híres Görög Poéta.
Homagium	Ember díja, Urunk hírségére való esküvés.
Homicidium	Ember-ölés, gyilkosság.
Homilia	Gyűlésben való beszéd.
Homo	Ember.
Honestus	Emberséges, tisztességes.
Honos	Tisztesség, betsület.
Hora	Ora.
Hordeum	Arpa.
Horologium	Ora-űrő, óra-mutaték.
Horreum	Tsűr, pajta.
Horror	Irányodás.
Hortor	Intlek.
Hospes	Gazda, vendég.

Hospit

1. kép. A *Centuria Vocabulorum* 1694. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 11 pontos betűjéből szedve. Mérethelyes reprodukció a marosvásárhelyi töredék fényképmásolatáról. (A kétszeres reprodukálás miatt a betűk némileg torzultak.)

szedete 164 lap terjedelmű, míg az 1702. évi kiadás apróbb betűs szószedete 149 lapon ért el. Ez is a két kiadás közel azonos szókészletét igazolja: a két különböző tipográfiai kivitel egyaránt kb. 5000 szó befogadására alkalmas.

A töredék 11 pontos betűje, illetve az 1702. évi kiadás 10 pontos betűje

66	CENTURIA
Infirmus	Erőlen.
Infligo	Beli-tölöm, tsapom.
Informatio	Oktatás, tanítás.
Infortunium	Szerentétlenség.
Infra	Alatt, alá.
Infula	Patyolat.
Infundo	Beli-tölöm.
Ingemino	Meg-kettőz:etem.
Ingenium	Elme.
Ingens	Igen nagy, öreg.
Ingenius	Nemes természetű.
Ingluvies	Torkoság.
Ingredior	Bé-mégyek.
Ingruo	Reá-robanok.
Ingurgito	Dobzódok.
Inhibeo	Meg-tiltom.
Inimicus, a, um	Ellenséges.
Inimicus	Ellenség.
Iniquus	Hamis
Initium	Kezdet, elei.
Injungo	Meg-hagyom, parantsolom.
Injuria	Bőkfűség.
Iniuste	Hamisan.
Innocens	Ártatlan.
Innocuus	Ártatlan.
Innumerus	Számtalan.
Inops	Szűkölködő.
Inposterum	Ennek-utánna.
Inprimis	Leg-először.
Inquilinus	Sollér, lakos.
Inquino	Meg-fertőztetem.
Inquo	Mondom.
Inquiro	Fel-keresem.
Insania	Bolondság.
	Inscitia

2. kép. A *Centuria Vocabulorum* 1702. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 10 pontos betűjéből szedve

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus c. munkám 41. lapján látható betűmintákkal, valamint a könyvben látható több Tótfalusi-nyomtatvány hasonmásával megbízhatóan azonosítható volt.¹⁹

¹⁹ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Bp. 1972. Példák Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiból: 139—293. 1.

Felmerül a kérdés, hogy a marosvásárhelyi töredék nem származhat-e későbből, nem lehet-e az 1702. évi kiadást követő utánnyomás? Ezt a kétséget eloszlatja a töredék betűkészletének igen jó állapota és tiszta nyomása. Tótfalusi utódainak nyomtatványaiiban, már Telegdi Pap Sámuelnél is, a betűk megkülönböztethetően kopottabbak, elhasználtabbak voltak és a nyomtatás tisztasága is elmaradt a Kis Miklós nyomdájából kikerült nyomatokhoz képest. Ismeretes, hogy az utódok közül Páldi Székely István volt az egyetlen, aki méltó módon újította fel Kis Miklós betűit, de az ő öntését a betűközök szűkítése miatt meg lehet különböztetni az eredeti Tótfalusi-betűktől.²⁰

Arra a kérdésre, hogy vajon volt-e már 1694-ben, nyomtatói működésének első évében 11 pontos betűje Tótfalusinak, igennel felelhetünk. Ebből a betűből szedte például Johannes Clauber: *Logica contracta*, Increase Mather: *A nap-nyugati Indiában* vagy Valentinus Radecius: *Disciplina ecclesiastica* c. munkáit is.²¹

A kiadástörténeti adatok, a tipográfiai ismérvek és a nyelvészeti vizsgálat alapján bizonyítottnak tekintjük, hogy a *Dictionariolum Latinō-Hungaricum vulgō Centuria Vocabulorum*, a három erdélyi református kollégium Tótfalusi által kezdeményezett akciójának egyik terméke, e formájában először Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1694-ben Kolozsvárott, mégpedig a kiadó által önállóan szerkesztett, javított, nyelvi és helyesírási szempontból korszerű kiadásban. Felsorolt érveink alapján a marosvásárhelyi töredéket az 1694. évi kiadás példányának tekintjük és megállapíthatjuk, hogy ezzel ismét eggyel szaporodott a tetten érhető Tótfalusi-kiadványok száma.

A marosvásárhelyi töredékre vonatkozó adatok egy részéhez azonban csak a legutóbbi időben jutottunk hozzá, s ezért munkánk során az 1702. évi kiadást használtuk, erre hivatkozunk tanulmányunkban is. Utóbb kiderült, hogy ezzel nem követtünk el nagyobb hibát, lévén az 1694. évi kiadás megközelítőleg azonos az 1702. évi kiadással.

A *Mentség* 74. lapjáról közölt idézetünk a három erdélyi református kollégium megegyezése kapcsán a (Molnár Gergely-féle) *Grammaticának* Tótfalusi-féle kiadásáról is szól. Az akció e másik fontos mozzanata külön vizsgálatot igényel, amire más alkalommal kívánunk visszatérni.

²⁰ Uo. Páldi 1755. évi nyomtatványa: 91. kép a 126. lapon.

²¹ Uo. 9.2; 11 és 14.2 példák.

XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága

A népnek írott egészségügyi orvosi könyveket forgatván, felmerül a kérdés, vajon milyen mértékben használták ezeket a kiadványokat: kik vásárolták és kik olvasták őket? Eljutottak-e a köznép, az „együgyű” parasztok, az orvos nélkül szűkölködők kezébe, volt-e tudomásuk arról, hogy léteznek anyanyelven írott, egészségügyi tanácsokkal szolgáló, mérsékelt árú könyvek?

Az olvasásszociológia modern eszközei: pontosan kimutatható példányszámok, könyvtári és könyvtári statisztikák, szociológiai felmérések egy-egy mű, műfaj olvasottságáról, egyes művek népszerűségének felmérése egy adott társadalmi rétegben vagy osztályban természetesen nem állnak rendelkezésre annak, aki a XVIII. század olvasási szokásait, kultúráját, egy társadalmi osztály esetleges érdeklődését, tájékozottságát vagy tájékoztatlanságát szeretné utólagosan felmérni egy meghatározott témakörben.

A XVIII. századi egészségügyi könyvek olvasottságának kérdését mindenekelőtt az írni-olvasni tudás, valamint a korabeli könyvkiadás és könyvkereskedelem tükrében kell vizsgálni — e megközelítési módszerek természetesen csak hipotéziseket eredményezhetnek.

Az orvosi témával szolgáló könyvek szerzőit egy jellegzetesen felvilágosult szándék késztette írásra: a társadalom széles körében, az eddig elhanyagolt és figyelembe nem vett parasztság soraiban is terjeszteni az egészségügyi tudnivalókat, a kor szintjére emelni a köznép alacsony színvonalú higiéniai-orvoslási szokásait, tanítani, felvilágosítani, a babonától a racionalizmus útjára irányítani minden rendű és rangú tagját az országnak.

A felvilágosodás idealista practicista jegyeit hordozta azonban nemcsak a szándék, a cél, hanem a mód is: könyvvel, a betű erejével akarták a megörögzött szokásokat, a hibás gyakorlatot, a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó életmódot megváltoztatni. Könyvet nyújtottak a társadalom legelesettebb, legműveletlenebb osztályának, bár többnyire maga a könyvet író szakember is sejtette, hogy segítő szándéka megfeneklik az analfabetizmus, az együgyűség, az értetlenség és a közöny zátonyán.

A felsorolt okok közül mindenekelőtt a nép nagymértékű analfabetizmusa akadályozta meg a könyvek által nyújtott ismeretek elterjedését. A tudatlanság a korabeli népoktatás primitív, megoldatlan helyzetéből eredt „A magyarországi oktatás azonban egészében alacsony színvonalú és a nemzeti érdekektől idegen volt, a polgárosodó magyar könyvkultúra olvasói bázisának kialakításához kevéssel járult hozzá.”¹

¹ FÜLÖP Géza: *Közönségszervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1974. 52—53.

Az elemi ismeretek terjesztése az iskolák feladata volt, a XVII. századi népiskolák azonban alig tudták ellátni ezt a feladatot — gazdasági és kulturális tényezők akadályozták működésének eredményességét. Az iskolaépületek rozoga állapota vagy hiánya, a tanítók szakmai képzetlensége, az iskolai tanításból szinte teljességgel hiányzó tervszerűség, a szűk keresztmetszetű tananyag csak nagyon alacsony szintű tudásanyag terjesztését tette lehetővé.

A tanítók esetleges buzgalmának azonban gátat vetett a nép közönye is: „Somogy megyének 138 iskolája közül 47 iskola teljesen üres: »a jobbágyok barmok módjára nevelik gyermekeiket« — tehát nyilván nem taníttatják őket.”² Ugyancsak Somogy megye korabeli jelentéséből derül ki, hogy 5135 iskoláskorú gyermekből csak 1244, tehát 22,4% járt iskolába.³

„Vajon lemérhető-e, hogy milyen hatásfokkal működött ez a XVIII. századi iskola? Az eddigi kutatások alapján részletekre menően nem, de annyi nyilvánvaló, hogy nem sokban bővítette vagy módosította a hagyományos paraszti műveltséget. Egyáltalán, hogy állt a parasztság az írás olvasással? ... Ahogy az iskolák száma csökkent, az ország közepétől a szélei felé, úgy csökkent azoknak a száma, akik le tudják írni a nevüket. ... Országos átlagban a községi előjárók (tehát a paraszti elit) legföljebb 14%-a értett a betűhöz. A paraszti tömegek közt ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen.”⁴

A XVIII. századi iskola nem válik a korszakot uraló eszmének, a felvilágosodásnak terjesztőjévé, hatása nem mutatható ki sem az alfabetizáció, sem a paraszti műveltség terén. A helyzet Európa-szerte azonos — a népi olvasmányok jellegét és elterjedését kutató Rudolf Schenda kimutatta, hogy Nyugat-Európában a XVIII. század végén a parasztságnak legfeljebb 10%-a tudott olvasni.⁵

Tovább vizsgálva a magyarországi népiskolák színvonalát, szembevetendő az a tény, hogy a protestáns tanítók rangos helyet vívtak ki maguknak a nemzeti jellegű népoktatásban — a teológiát végzett lelkészjelölteknek ugyanis papi hivatalka betöltése előtt tanítaniuk kellett. A protestantizmus a magyar nyelvű népiskolák létesítésével és működtetésével biztosította az újonnan felnövekvő — írni, olvasni tudó, a hit dolgaiban eligazodó hívők táborát.

A tanüggyel kapcsolatos első állami intézkedés Mária Terézia nevéhez fűződik, aki 1769-ben összeíratta a helytartótanáccsal a szűkebb értelemben vett (Erdély és a határőrvidék nélküli) Magyarország papjainak és tanítóinak számát. A helyzet a Dunántúlon volt a legkedvezőbb, ahol egyes vidékeken minden falura jutott tanító.

A tanítóképzés megoldatlansága és az alacsony jövedelem szintén hozzájárult a tanítói pálya lejárataéhoz. A királynő idejében föllállított ún. normális iskolák, melyek eredetileg tanítóképzésre szolgáltak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket — a primitív silabizálásnál itt sem jutottak tovább, nem szerepeltek a tantárgyak között a mezőgazdasági ismeretek, a reáliák oktatása teljesen háttérben maradt, bár a Ratio Educationis többek között súlyt helyezett az egészségügyi ismeretek tanítására is. Tessedik joggal ejtett bíráló szavakat ezekről az új iskolákról, ahol

² FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740–1773. Bp. 1899.*

³ BENDA Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. Valóság, 1976. 19. évf. 4. sz. 55.*

⁴ Uo. 56.

⁵ Idézi BENDA Kálmán uo. 56–57.

„még mind eddig kevés valóságos vitetik-végbe, kivált a' falusi ifjúsággal . . . de gondoljuk és fontoljuk meg: mi történt még eddig Magyar országban leg inkább a' falusi iskolabéli gyermekeknél a' rend-szerént való ételnek [Könyi a Diätik szót fordítja „étel”-nek, holott itt kizárólag életmód értelemben használja Tessedik a kifejezést.] tanítása eránt? És hol is szükségesebb a' rend-szerént való ételnek módja, mint a' faluban, hol az Emberi-Nemnek leg-nagyobb és hasznosabb része az orvosoktól és orvosságoktól távol lévén, a' rendetlen ételnek ezerféle balgatagságai által, . . . segedelem nélkül ragattatik-el a' haláltul gyakorta az Ifjúságnak leg szebb virágjában?”⁶

Szóvá teszi még Tessedik, hogy az oktatás

„a' valóságtól elvonyatott; a' Paraszthoz, az ő gondolkodásának módjához és szükségéhez nem igen szabattatott. Leg elsőben ki-kell tanulnunk a' Parasztot, az ő gondolkodásának módját, tselekedetét, szokását, erkölcsét, bal-ítéletét, (ezt pedig a 18dik században még egy Oskolában sem tanulják) így osztán, de bizonyára nem előbb kezdünk lenni jó és alkalmas Község-Tanítók.”⁷

A népoktatás reformja, a jobbítás szándéka nemcsak az egyes „gondolkodó elmék”-et foglalkoztatta, hanem a felvilágosult abszolutizmus uralkodóit is tettekre ösztönözte. A század hatvanas éveiben kezdik megérteni kormánykörökben, hogy a nép szellemi szintjének emelése politikai és gazdasági szempontból egyaránt szükséges — a tudatlanok tömegétől ugyanis nem lehet kívánni sem politikai állásfoglalást, sem az adófizető képesség fokozását.

Ellentmondások találkoznak ellentmondásokkal. Az államilag megszervezett egészségvédelem a század folyamán teszi meg kezdő lépéseit — egyszerre kellene megoldania az egészségügy napi és távlati gondjait. A kollégáktól, hivatalos közegektől elszigetelten élő tanult orvos türelmetlenül és nyugtalanul figyel a fejlődés alig tapintható érverését. Egmaga akar segíteni a már-már katasztrofálissá váló egészségügyi helyzeten: nem tud kórházat építeni, nem tud egyetemet alapítani, nem képes egymaga bábákat képezni és távoli falvak betegeit személyesen ellátni — ehelyett alapfokú ismereteket taglaló könyvet ír. A felvilágosult filantropizmus jellegzetes megnyilvánulása volt ez, mely valójában nem számolt a társadalmi realitással: könyvet adott az analfabéta nép kezébe, lehetőséget, mellyel nem tudott élni az, aki kapta.

Az egészségügyi tudatlanság szerves része volt a kor általános szellemi elmaradottságának, felszámolása csak úgy lett volna lehetséges, ha egyidejűleg megoldják az oktatás, az alfabetizáció s a tudati elmaradottság számos más kérdését is: a babonák, a hibás nevelési elvek, a mindennapi életvitel problematikáját.

A felvilágosodás hívei, s maguk a felvilágosult abszolutizmus uralkodói is programjukba iktatták az állati körülmények között élő néptömegek életmódjának megjavítását: az úrbérrendezés, a tanügyi reform, az egészségvédelem, az árvákról, szegényekről való gondoskodás mindezen törekvéseknek egy-egy vetülete volt.

Ha egyes kiadványtípusok olvasottságát, elterjedését, esetleges keresettségét, népszerűségét próbáljuk számba venni, nem csupán a könyv és az olvasó közvetlen kapcsolatát kell megvizsgálnunk, hanem magának a nyomtatvány létrejöttének feltételeit, a korabeli könyvkiadás mennyiségi és minőségi jel-

⁶ TESSEDIK Sámuel: *A' paraszt ember Magyar országban, Mítsoda és mi lehetne . . .* Ford. KÖNYI János. Pécs, 1786, Engel János betűivel. 41–42.

⁷ Uo. 84–85.

legzetességeit, valamint a könyvkereskedelem helyzetét is, hiszen egy kor könyvkultúráját mindenekelőtt a kiadás és a terjesztés színvonala, lehetőségei, törekvései határozzák meg.

A könyvnyomtatás a XVIII. századi Magyarországon anyagi és szellemi érdekek függvénye volt; fejlődésére gátló tényezőként hatott az ország szegénysége, a szellemi elmaradottság és a politikai reakció.

A könyvnyomtatás volt az első olyan iparág, mely figyelembe vette a tömegszükségleteket is, és üzleti érdekből alkalmazkodott ennek jellegéhez. „Ahol nincsenek tudományos központok, ott nem nyomnak és árusítanak tudományos könyveket. Ilyen helyeken a könyvnyomtatás a nép szükségleteihez kénytelen idomulni, ha boldogulni akar.”⁸

A népnek nyomtatott könyvek kiadásánál két szempontot kellett figyelembe venni: az anyanyelvűséget és a tartalmat. Tartalmilag ez időben a nép körében az ábécés- vagy iskolakönyvek, a kalendáriumok, a vallásos művek voltak népszerűek, de közkedveltek voltak a kevésbé hasznos — éppen ezért kicsit megvetett — népies szépirodalmi olvasmányok is. Az ún. hasznos könyvek csoportját bővítették az egészségügyi ismeretekkel szolgáló művek is — kiadásukat nemcsak a XVIII. századi „kiadói politika”, hanem a kormányprogram is szorgalmazta.

A hasznosság elvének növekvő érvényesülését figyelhetjük meg a korai felvilágosodástól, tehát az 1760-as évektől kezdve a század végéig.

A könyvkiadás változó arculatáról és törekvéseiről vall az a két nagyon jelentős és egymással szerves összefüggésben álló tény is, hogy a vallásos irodalom mennyisége a század végére több mint a felére csökken, a „megvetett” szépirodalom viszont 20%-kal növekszik.

Az 1712–1800 közötti időszak magyar nyelvű kiadványait tartalmilag öt csoportra osztotta a témával foglalkozó kutató: 1. vallásos irodalom, 2. jog és politika, 3. történelem, földrajz, államismereti irodalom, 4. természettudományok és orvosi könyvek, mezőgazdasági és műszaki ismeretek — a tipikusan hasznos könyvek csoportja, és végül 5. szépirodalom versben és prózában.⁹ Bár a szerző vitathatónak érzi ezt a felosztást, a csoportok durvák és általánosak. A *Magyarország Könyvészete* 5. kötetének címanyaga alapján nem lehetett pontosan tisztázni a könyv tartalmát, és a kizárólagosan magyar nyelvű művek számbavétele bizonyos mértékben torz képet ad a könyvkiadásról. Ennek ellenére ez a felosztás mégis tükrözi a korabeli könyvkiadás bizonyos tendenciáit, és segítségével könnyűszerrel meg lehet figyelni a változó kor változó ízlését, igényét: a vallásos, a „hasznos” és a szépirodalmi művek arányának megváltozását.

A XVIII. század elején kiadott magyar nyelvű könyvek 2%-a volt természet- tudományos, mezőgazdasági és műszaki témájú. A század közepén napvilágot látott anyanyelvű kiadványok közül már 9% tartozik ebbe a kategóriába, a későbbi évtizedekben pedig 10%. Az ötszörös növekedésben a felvilágosodás hazai hulláma mellett szerepe volt annak a bécsi politikának is, mely szorgalmazta Magyarország ésszerűbb, kulturáltabb mezőgazdaságát, valamint a jobb egészségügyi ellátást — mindkettőt természetesen az osztrák birodalom

⁸ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*. Bp. 1917. 3.

⁹ BENDA Kálmán i. m. 57.

érdekében. „... Az 1760–70-es évektől kezdve megszűnik a vallásos irodalom kizárólagos uralma, hogy helyét a korábban alig képviselt szakmáknak, köztük műszaki és természettudományi munkáknak adja át. Nyilván nem alap nélkül következettünk ebből a felvilágosodás hatására.”¹⁰

A magyar nyelvű nyomtatványok száma észrevehetően az 1740-es években kezdett megnövekedni — a nyomdák szaporodásával párhuzamosan. A század elején 7, a végén 40 nyomda működött az országban.¹¹ „Fel kell figyelünk arra, hogy a válságok megszakította fejlődés első csúcspontja a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának végén következett be a kiadványok száma, az anyanyelvűség és a művelődés utilitarisztikus vonulata szempontjából egyaránt.”¹²

A felvilágosodás eszméinek terjedését elsősorban a nyomtatott betű minden eddiginél nagyobb hatalma biztosította — szaporodtak a könyvnyomtató műhelyek, új kiadványtípus jelentkezett, a hírlap — elsőként a *Magyar Hírmondó*. A hasznos könyvek számát gyarapították az első ismeretterjesztő művek: a nép számára írt tanító, oktató — elsősorban természettudományos jellegű könyvecskék.

A példányszámok a század végére ugyancsak megnövekedtek. Az 1780–1790 közötti időszakban 709 latin és 651 magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg — vagyis a kiadványok 36,8%-a volt latin, s 33,8%-a már anyanyelvű.¹³ Éppen ebben az időszakban vált tudatossá az anyanyelvűség politikai, nemzetmegőrző ereje, s ez a tudatosság feszült neki II. József germanizációs, beolvasztó törekvéseinek. Bessenyei tudós társaságot alapító szándéka voltaképp nyelvteremtő és nemzetmentő igyekezet volt. Az 1790-től kezdődő időszakban a latin–magyar könyvkiadás aránya döntően megváltozik: az anyanyelvű kiadványok javára billen a mérleg.

De a nyomdákban kikerülő könyvek terjesztése még korántsem volt megoldva. Vitkovics Mihály 1821-ben még mindig azt panaszolta a *Tudományos Gyűjtemény*ben, hogy nincsenek magyar könyveink. Ennek oka szerinte az volt, hogy a magyar olvasóközönség többnyire mezővárosokban, falvakban lakott, ott pedig csak a könyvkötők foglalkoztak könyvárusítással, többnyire ajtatos és iskolai könyvekkel, kalendáriumokkal bajlódva.

A magyarországi könyvkereskedelem fő jellegzetessége azt volt, hogy *nem magyar*. Az idegenből bevándorolt kereskedők többnyire német műveket terjesztettek. A nemesség nagy része elnémetesedett, a városi polgárság is jobbra német ajkú lévén, a germán kultúra és irodalom népszerűségnek örvendett.

Néhány könyvkereskedői és könyvkötői hagyatéki lajstrom átnézésékor helyt kell adnunk annak a panasznak, hogy „magyartalan Könyvárosaink a’ más nyelven írott könyveket inkább iparkodnak eladni mind azért, mivel ... több hasznot és hamarább látnak ezekből”.¹⁴

¹⁰ Uo. 58.

¹¹ NÉMEDI Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deákitalanok” szolgálatában*. Bp. 1964. 164.

¹² DANKANITS Ádám: *A XVIII. század helye a könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 31. évf. 8. sz. 1252.

¹³ NÉMEDI Lajosné i. m. 167.

¹⁴ VITKOVITS Mihály: *A’ Magyar Könyvek’ Terjesztéséről*. Tudományos Gyűjtemény, 1821. IX. köt. 38.

A fent említett lajstromokban igen gyéren szerepelnek a magyar nyelvű orvosi munkák is. Müller Jakab pesti könyvkötő 1775-ben bekövetkező halála után jegyzéket készítettek a raktáron levő könyveiről, kb. 150 kötetről. A fűzött könyvek között szerepel 2 példányban Csapó József *Új füves és virágos magyar kert* c. műve. A pozsonyi Landerer által szállított nyomtatványok között szerepelt egy Pápai Páriz-kötet is, ezt a hagyatéki leltárban már nem találhatjuk meg — valószínűleg megrendelésre kérte, tehát eladta. Hogy a *Pax Corporis* volt-e a megrendelt könyv vagy Pápai valamely más műve, nem derül ki a számlából.¹⁵

1787-ben Köppf pesti könyvkereskedő özvegye és Weingand nevű üzlettársa jelentették meg nyomtatásban a cég által árusított orvosi, sebészi és kémiai könyvek jegyzékét. A magyar nyelvű orvosi irodalmat két mű képviseli a Köppf-féle állományban, mindkettő németből való fordítás. A Dombi Sámuel fordította bábakönyv betűhív címléírását érdemes idéznünk annak illusztrálására, hogy milyen áthághatatlan akadályt jelentett a német ajkú könyvtárosoknak a magyar nyelv kiejtése, helyesírása, elsajátítása — és nem nehéz belátni, hogy a nyelvismeret hiánya lehetetlenné tette a kereskedő számára az idegen nyelvű kiadványok terjesztését. A magyar könyv mostoha sorsát idézi a Köppf-katalógus leírása is: Motsi (Carol) *a' Bába Mesterségnek elji [!] mellyek a' Magyar Bábáknak szamarakra [!] fordittattak magyarra Pesten 1785.*¹⁶

A Köppf-katalógus megemlíti még egy magyar nyelvű orvosló könyvet, amelynek eredetije Störck: *Medicinisch praktischer Unterricht für Feld- und Landwundärzte des österreichischen Staaten* c. munka volt. A kétkötetes szakkönyv jellegű kiadványt két magyar orvos is lefordította ugyanabban az időben: Milesz József, a debreceni főiskola tanára, Hatvani professzor veje, és Rácz Sámuel, a pesti orvosegyetem tanára s a magyar nyelv lelkes pártfogója, művelője.

Lindauer János budai könyvkereskedő 1795-ben közzétett könyvjegyzékében is meglehetősen gyéren szerepel az anyanyelvű orvosi irodalom, holott ebben az időben már nem számított ritkaságnak a magyar nyelvű orvosló könyv. A jegyzéken megtalálhatjuk Lange Márton *Leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjok* (1791) c. művét 5 példányban, Grant angol nyelvű munkájának Benkő Sámuel által való fordítását *A fekete epés mértékletnek ... leírása* címmel (1791) 2 példányban, valamint Vásárhelyi Sámuel *Az egészséges hoszszu életről való ... elmékedések*-et (1792) 6 példányban.¹⁷

A magyar nyelvű kiadványoknak tehát mostoha sorsuk volt mind az olvasóközönség közönye, mind a könyvtárosok nyereszkeskedési vágya miatt. Decsy Sámuel *Pannóniai Fénisz* c. — a magyar nyelvet istápoló munkájában szónak tette, hogy a kompaktorok és a könyvkereskedők „még zöldellő fűvében megfojtyák a' magyar Tudósoknak hazájok hasznára intézett igyekezeteket”, mert huszonöt-harminc százalékos haszonra törekednek, felcsapják a könyv árát „s ekképpen mind neki, az írónak mind a közönségnek ártalmára vagy-nak”.¹⁸

¹⁵ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 12, 13, 16.

¹⁶ *Allgemeines Verzeichnis medizinisch-chirurgisch-chemischer Bücher, die in Pest und Kaschau bei G. Köppf Witwe und Compagnie ... zu haben sind*. Pest, 1787. 33.

¹⁷ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 52—53.

¹⁸ DECSY Sámuel: *Pannóniai Fénisz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Bécs, 1790. Trattner János. 116—117.

Míg a könyvkiadásban kimutatható az 1770-es, 1780-as évektől kezdődően egy egyre erősödő jellegű törekvés az anyanyelvű irodalom felkarolására, a könyvkereskedelem viszont elsősorban üzleti okokból nem fordított elég figyelmet e kiadványok terjesztésére. Elképzelhető-e azonban, hogy a különböző nyomdák számításán kívül hagyták volna az eladhatóság szempontját, nem törődtek volna azzal, mi érdekli az embereket? Nyilvánvalóan nem, hiszen a nyomdák is az eladott könyvekből éltek!

Noha a könyvkereskedői katalógusokban megdöbbenően kevés a magyar orvosi kiadvány, elgondolkoztató az a tény, hogy a század 70-es, 90-es éveiben megjelenő népszerűsítő jellegű orvosi munkák közül nem egyet kétszer, háromszor, netán többször is kiadtak bővített, átdolgozott, esetleg rövidített formában. A több kiadást megért művek számbavétele éppen azt bizonyítja, hogy az újrakiadásnál elsősorban az üzleti szempont, a kelendőség érvényesült, nem pedig a szakmai-tartalmi érték; a nem orvosok által írott füveskönyvek (Juhász Máté, Nedeliczi Váli Mihály, Szentmihályi Mihály) négy-öt kiadása mellett Wespřeminek, Marikowszkinak, vagy Vásárhelyi Sámuelnek meg kellett elégednie az egyszeri megjelenéssel. Az egyes művek újabb kiadásaihoz következethetünk arra, hogy melyek voltak az 1700-as évek legismertebb, legnépszerűbb anyanyelvű orvosi könyvei.

Mindenekelőtt a házi recepteket tartalmazó orvosságos könyveket lehet több kiadásban megtalálni. Csapó József *Új füves és virágos Magyar Kert* c. munkája kétszer jelent meg Pozsonyban Landerer Mihály betűivel. Juhász Máté minoritarendi szerzetes és Szentmihályi Mihály boczonádi plébános és egri kanonok házi orvosságos könyvei minden bizonnyal a XVIII. század legtöbb kiadást megérő nyomtatványai közé tartoznak. Juhász Máté *Házi különös orvosságok* c. munkája hat kiadást ért meg húsz egynéhány év alatt, valamennyi Kolozsvárott jelent meg.

Szintén a gyógynövények hasznosításáról, a házi orvosságok készítésének módjáról szól Nedeliczi Váli Mihály, gróf Erdődy György házi orvosának könyve, a *Házi orvos szótárotka* — a címlap tanúsága szerint 1759-ben készült el a munka, először azonban csak 1792-ben jelent meg Streibig Józsefnél Győrben. A több évtizedes késedelem okáról Wespřémi István tájékoztat, aki leírja bibliográfiájában, hogy Erdődy gróf — akinek Váli Mihály a művét ajánlotta — elküldte azt Torkos János orvosdoktornak, nézze meg, érdemes-e kiadni. Torkos fölfedezte, hogy a mű szövege azonos a debreceni Melius Juhász Péter *Herbáriumával*, melyet 1578-ban nyomtattak Kolozsváron. „S másban nem is különbözik egyik a másiktól, mint hogy a növénygyűjtésnél és az érvágásnál lehetetlen asztrológiai megfigyeléseket ad hozzá.” Erdődy elűzte a plagizátort udvarából. Wespřémi hozzáteszi még, hogy „az idegen kézzel összetoldott mű azonban mindmáig kiadatlan maradt”.¹⁹

Népszerűek voltak — a többszöri kiadást tekintve — azok a művek, melyek az egészséges életmódra, a hosszú élet titkára tanítottak, így a német Hufeland, Kiss József, Mátyus István és Wespřémi munkái.

Kiss József *Egészséget tárgyazó Katechismusa* 3 kiadást ért meg. Sopronban jelent meg 1794-ben, majd 1796-ban. Forgalomban volt még egy rövidített kiadás is, amely 1797-ben jelent meg a kolozsvári Hochmeister-nél — ez utóbbi

¹⁹ WESPŘÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. 3. száz, I. és II. tized. (IV. köt. Bécs, 1787.) Ford. Vida Tivadar. Bp. 1970. 633.

kiadást csak Szinnyei könyvészete jelzi, Petriké nem. A vizsgált kiadványok közül ez volt az első rövidített kiadás és talán túlzás nélkül állítható, hogy egyúttal az első tudatos törekvés is egy könyvnek népkönyvvé, olcsó áron megvásárolható tudománnyá tételére.

Hochmeister egy másik orvosi munkát is kiadott rövidített változatban: *Az emberi élet meg-hosszabításának mesterségét*. A német Hufeland által írott kétkötetes munka 1798-ban jelent meg Pesten, Kováts Mihály fordításában. Még ugyanebben az évben kiadta Hochmeister 81 oldalas terjedelemben — a 360 és 480 oldalas vaskos kötetek helyett előállított egy vékony kötetet, melyet nyilván lényegesen olcsóbban lehetett megvenni. Hochmeister ez irányú ténykedését mindenképpen ügyes „üzleti fogás”-nak kell nyilvánítanunk, de a könyv kelendősege — és éppen a szegényebb rétegben való kelen-dősege szempontjából — hasznosnak és szükségesnek is.

Hufeland műve 1799-ben ismét megjelent (Pest, Patzkó) és megint csak két kötetben, a 3. „kiadat” már a XIX. században, 1825-ben látott napvilágot Budán, Landerer Annánál.

Kétséggkívül Mátyus István erdélyi főorvos volt az első, aki anyanyelven írt „a' jó egészség' meg-tartásának módjá”-ról. A kétkötetes *Diaetetica* Kolozsváron jelent meg 1762, ill. 1766-ban. Húsz év múltán, 1787-ben újra kinyom-tatták a mű első kötetét. Mátyus nagy vállalkozásba kezdett: „A' maga előbbi *Diaeticájá*”-t bővebben ki magyarázta.” A 6. kötet 1793-ban lett készen a pozsonyi Fűskuti Landerer nyomdájában. A mintegy 3000 oldalas munka ékes cáfolata annak a panasznak, hogy a magyar nyelv nem eléggé palléro-zott, s alkalmatlan a tudományok művelésére. A nagy munkára az ösztönözte a szerzőt, hogy előbbi *Diaeticájának* „minden Exemplumai” elkeltek. „Jó Uraim, Barátim annak újabb ki-nyomtatását sok felől sürgették...”²⁰

E témakörbe tartozik még Wespri István könyvecskéje: *Az egészségnek fenn-tartására, és a' hoszsú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák*. A regi-men sanitatisok mintájára készült orvosi tanácsokkal szolgáló munka kétszer jelent meg, mindkét alkalommal Wespri István egy másik munkájával egybe-kötve, kolligátumként. Első ízben *A' kisdud gyermekeknek nevelésekről* c. könyvvel együtt látott napvilágot 1760-ban Kolozsvárott, majd a *Pannoniae Luctus* c. munkával egybekötve 1799-ben Pozsonyban.

Az 1739-es pestisjárvány alkalmával írta Debrecen város főorvosa, Buzin-kai György oktató jellegű könyvét: *Miképpen kellessék magunkat Isten' segítségével jó Praeservatívák által a' Pestis ellen védelmezni*. A debreceni nyom-dász, Margitai János még ugyanebben az évben újra megjelentette a pestis-traktátust.

Három kiadást ért meg a németből fordított *Szükségben segítő könyv*, amely nemcsak orvosi, hanem gazdasági és háztartási tanácsokkal is szolgál. Kiadá-sának éve 1790, 1792 és 1822.

Bár nem egy XVIII. századi egészségügyi kiadvány több kiadásban is meg-jelent, néhány közülük fel-felbukkant még a XIX. században is, a felvilágoso-dás írói, a magyar nyelv ügyével, kérdéseivel foglalkozók, de az utókor is egy-értelműen azt állította, azt panaszolta, hogy a magyar könyv nem kell senki-nek, nincs rá igény — Magyarországon a XVIII. század végére sem alakult ki jelentős olvasóközönség.

²⁰ MÁTYUS István: *Ó és új Diaetetica* ... Pozsony, 1787. Fűskuti Landerer Mihály. Az Olvasóhoz I.

A paraszti művelődés reménytelen helyzete ugyancsak jól illett ebbe az összképbe. A XVIII. századi orvos-szerzők, akik anyanyelven írott könyveikkel igyekeztek kulturáltabb, higiénikusabb életmódra nevelni a népet, eleve kudarcra ítéltnek érezték törekvéseiket, ismervén a körülményeket: „Tizenkilenc huszaduk — ez kétségtelen — soha meg sem fogja tudni, hogy ez [a könyv] létezik; sokan el sem fogják tudni olvasni; s még többen lesznek olyanok, akik nem fogják megérteni, bármennyire egyszerű is” — írta Tissot francia nyelvű orvosló könyve előszavában.²¹ E sorokat a németre fordító Hirzel, s a magyar Marikowszki is hűen visszaadták — az analfabetizmus, az együgyűség és az érdektelenség Európa-szerte azonos volt.

A XVI., XVII., XVIII. századi európai irodalom már zömmel nyomtatott könyv formájában jelent meg, de még a XVIII. század folyamán is csak nagyon szűk társadalmi körben terjedt el. Európa legkevesbé írástudatlan országában, Angliában a legnagyobb könyvsikerek a Pamela, Joseph Adrews sem érték el néhány ezres példányszámnál többet. Az írott kultúra, a literatúra egy szűk arisztokráciának íródott.

„A XVIII. század utolsó harmadában az olvasmányszükségletet hirtelen sürgetni kezdtek a különböző eszmeáramlatok — a metodista tan Angliában, az enciklopédizmus, majd a forradalmi szellem Franciaországban, és kisebb mértékben az Aufklärung Németországban, — amelyek ugyan ellentmondásosak voltak, de egyként arra törekedtek, hogy elterjesszék a könyvet a nép között.”²²

Hozzátehetjük még ehhez: hogy kiszélesítsék a könyv fogalmát, mely az alsóbb társadalmi osztályoknál a vallásos világnézet által megszabott szűk körre korlátozódott; elsősorban a bibliát és a különböző hitbuzgalmi műveket forgatták, silabizálták. A világi jellegű kiadványok közül pedig mondhatni kizárólagos jelleggel a kalendáriumokat vásárolták, olvasták. A magyar nyelvű könyvek közül e két fajta kiadvány jutott el a parasztsághoz — a felvilágosodás eszméinek egyik sem volt a hordozója.

Ha számba vesszük ezenkívül a nagyfokú analfabetizmust, el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy a falvakban vagy a tanyákon közkezen forogtak az anyanyelvű orvosi kiadványok vagy másfajta „tudós” művek. A történészek sem optimisták e kérdésre adott válaszaikban: „... a felvilágosodás eszméi a XVIII. század folyamán a nyomtatott irodalom révén sem érték el a magyarországi paraszti társadalmat.”²³ — írja Benda Kálmán, s ugyanezen a véleményen van a francia Robert Mandrou is: „Nyilvánvaló tény viszont az, hogy a falvak lakosságának túlnyomó többségéhez nem jutott el a felvilágosodás: a régi, többé-kevésbé babonás hiedelmek érintetlenül fennmaradtak csakúgy, mint a hit...”²⁴

Ha ellenben a könyvkiadás oldaláról közelítjük meg a kérdést, meglepődve vesszük tudomásul, hogy számos egészségügyi kiadványt újra meg újra megjelentettek a nyomdák. Buzinkai pestistraktátusát első ízben 1025, majd

²¹ TISSOT: *Avis au peuple sur sa santé, ou traité des maladies les plus fréquentes*. 2. ed. Paris, Didot, 1763. [Bevezetés] XLIII.

²² ESCARFIT: *A könyv forradalma*. (La révolution du livre. Ford. VIGH Árpád.) Bp. 1973. Gondolat, 132.

²³ BENDA Kálmán i. m. 59.

²⁴ DUBY, Georges — MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. (Histoire de la civilisation Française. Ford. ADÁM Péter, PATAKI Pál.) Bp. 1975. 378.

másodszor 1000 példányban adták ki²⁵ — e példányszám tekintélyesnek mondható. Mindezek a tények a nyilvánvalóan létező igényekről és érdeklődésről tanúskodnak.

Feltételezésünk szerint e kiadványok olvasói mindenekelőtt a papság és a nemesi családok nőtagjai lehettek — az orvoshiány következtében elsősorban rájuk hárult a család, a környék népének gyógyítása. Számításba jöhetnek még a tanítók, bírák, a városok módosabb, kulturáltabb — tehát olvasni tudó polgárai, gazdái. Lényegében egy vékony értelmiségi elitről van szó — ezen keresztül jutottak el az egyes ismeretek, így pl. a szakszerű gyógyítási eljárások a nép különböző rétegeibe. Ez a folyamat természetesen bizonyos fáziseltolódással zajlott le. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a századfordulón, vagy még inkább a XIX. század második felében érett be Magyarországon a felvilágosodás „vetése”.

FRIEDRICH, ILDIKÓ

Die Belesenheit der ungarischsprachigen medizinischen Bücher im XVIII. Jahrhundert

Die Belesenheit der hygienischen Bücher des XVIII. Jahrhunderts kann — aus Mangel an anderen zeitgenössischen »Messungen« und Statistiken — hauptsächlich im Spiegel des Lesen- und Schreiben-Wissens und der zeitgenössischen Buchausgabe und Buchhandel untersucht werden. Der verbreitete Analfabetismus und der Rückstand des Volksunterrichts waren die größten Hindernisse der Verbreitung der hygienischen Kenntnisse und der Aufklärung. Obwohl die Nummer der ungarischsprachigen Publikationen, parallel mit der Verbreitung der Aufklärung eine zunehmende Tendenz zeigt, doch kann man es in der Verbreitung, im Buchhandel kaum wahrnehmen. Darüber bezeugen auch die zeitgenössischen Buchhändlerkatalogen, die ungarischsprachige Werke kaum erhalten. Doch, am Ende des XVIII. Jahrhunderts, erreichten einige medizinische Publikationen popularisierenden Charakters mehrere Ausgaben. Die Berücksichtigung und die Analyse dieser erfolgreichen Werke kann uns mit der Lehre dienen, daß in gewissen Kreisen — hauptsächlich wahrscheinlich bei der Intelligenz — war doch eine ziemliche Interesse für die ungarischsprachigen medizinischen Werke.

²⁵ BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A 400 éves debreceni nyomda. 1561—1961.* Bp. 1961. 343.

KÖZLEMÉNYEK

Szemtanú levele az 1501-es Úrnapi szabadtéri színjátékról Budán. Mielőtt az olasz nyelven írt beszámolót magyar fordításban közölném, összefoglalom azokat az adatokat, melyek egyrészt kiegészítik és korrigálják a levéllel kapcsolatos problémákat, másrészt rávilágítanak az esemény művelődéstörténeti értékére.

A levél írója Thomas Dainerius, aki rendszeresen küldi beszámolóit Ferrarába Hercules hercegnek, Ferrara uralkodójának. A modenai levéltárban található levelek egy részét Cesare Foucard adta közre a *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. et XVI.* című, Budapesten 1881-ben megjelent könyvben. Ugyanaz év szeptemberében Nemzetközi Földrajz-Kongresszus volt Velencében; ekkor tartott előadást Foucard mint a modenai Archivio di Stato igazgatója. Ezért olvasható a főcím alatt: *Edita nell'Occasione del Congresso Geografico Internazionale a Venezia.* Ugyanezen kiadványnak van egy magyar címe is: *Modenai és velencei követek jelentése Magyarország földrajzi és kulturai állapotáról a XV. és XVI. században.* Thomas Daineriustól több levél található a kiadványban, de ezek közül csupán az alább közölt, 1501. augusztus 8-án Budán keltezett levélről szerzett tudomást a szakirodalom. De — mint látni fogjuk — erről is csak kivonat készült felületes fordításban. Ti. 1891-ben Szamota István közreadásában a *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten* c. kötet 497—498. lapja érinti a budai körmenetről szóló beszámolót a fent említett olasz nyelvű kiadvány alapján, és a kutatók eddig — a jelek szerint — nem az eredeti teljes szöveget használták, hanem Szamota magyar változatát. Ő pedig nem említette, hogy csak egyes részeket fordított le a 480 évvel ezelőtt írt jelentésből. Ennek tudható be, hogy a legfontosabb művelődéstörténeti adatot nem szó szerint, hanem csak feltételelesen és körülírva emlegetik. Ez az adat pedig egyértelműen bizonyítja, hogy még az olasz szemtanú számára is óriási élmény volt a nép közreműködésével lezajlott szabadtéri „játék”, „reprezentáció”, templom előtt rendezett „spektakulum” (misztériumjátékhoz hasonlítható jelenet).

A történelmi tabló hitelességének kedvéért röviden összefoglaljuk a legfontosabb adatokat. Az uralkodó II. Ulászló; — Mátyás király 11 éve halott, de fényes, reneszánsz pompával felépített udvartartása még érintetlenül áll és bővületbe ejti a külföldi követeket. Ennek egyik tanúja épp e levél írója, Thomas Dainerius, aki neve alá eredeti foglalkozását is leírja: „phisicus”. Az 1881-ben megrendezett kongresszuson bemutatott egyéb beszámolóiból kiderül, hogy különösen érdekelte őt, de a ferrarai uralkodót is a csillagászat, — a budai udvarban ekkor még használták az előbbi évtizedekben készített csillagászati eszközöket („cose astrologiche”). Hercules herceg utasítja követét, hogy ezekről pontosan számoljon be és szerezzon be műszereket, ha kell, Krakkból is . . . Természetesen a herceget elsősorban a legégetőbb kérdésről tájékoztatja, Magyarország törökellenes magatartásáról, a nép hangulatáról. A budai epizód előtti hónapokban csatlakozott a magyar király VI. Sándor pápa és Velence 1499. ápr. 15-én kötött törökellenes szövetségéhez. II. Ulászló ezt 1501. május 12-én ünnepélyes keretek között hir-

dette ki Budán. Az ország határán garázdálkodó, a lakosságot kegyetlenül kínzó, életüket, vagyonukat nem kímélő török hadsereg ellen ádáz gyűlölet vett erőt a lelkekben. A védekezés és támadás jegyében indultak útnak épp ezekben a hónapokban (tavasztól novemberig) a magyarországi csapattestek Szerbiába Somi Józsa főkapitány, ősszel pedig Corvin János herceg horvát bán vezetésével. Egyik hadisiker követi a másikat; ekkor még úgy tűnik, hogy sikerülni fog a török kiűzése esetleg a Balkán egész területéről. A későbbi belső anarchiának csírái még lappanganak . . .

1501. augusztus 8-ára esett az Űrnapja, melyen ősi szokás szerint részt vettek a király, a kormányzat, az ország előkelőségei, a külföldi uralkodók követei, — és a n é p ! Lásuk, mi történt a körmenet után; ime a levél eredetiben és magyar fordításban. A címzett:

La festa del Corpus Domini, a Buda

III^{mo} ac Excell^{mo} Principi Domino Hereuli, Duci Ferrarie etc, Domino meo observan^{mo} etc.

Ferrarie,

IIIme ac excell^{me} Princeps et Domine mi observan^{me} etc. Il di del Corpo de Christo, in signo de alegrezza de la liga facta, fece Monsig^{or} mio R^{mo}, manti a la casa de la sua habitatione, che è su il cimiterio de la giesa magior, quando era reportata la sacratissima Eucharestia ala prefata giesa, acompagnata da la maiestate del Re et da tuto il popolo, uno spectaculo over representatione, il cui subiecto era questo: fingeva, anzi intendo che fu il vero, che stava una profetia, che allora la fede Maumetana serebe destructa, quando larcha Maumeto ruinasse; mo dicono che la saeta la percosse e fecala ruinare ne quello tempo che il Catholici Re de Spagna presono Granata. Hora, nanti la casa nostra, era fincta la Moschea de Maumeto et dentro larcha sua, che stava pendula ne laere et intorno stava il Garn Turcho in genochiono, cum una multitudine de Bassa et altri Turchi. Ecco apuncto, quando giunse ne dicto loco questa Ma^{td} cum la processione se spicò da alto uno gran raggio de fuocho, in similitudine de uno fulgure, et percossa la dicta archa, la qual era congeniata cum raggi, tal che brusò gran parte de epsa et dicti Turchi circumstanti. Il residuo autem che restò, che non puote brusiare, fu da gran moltitudine de Ungari circumstanti, che stavano a vedere, assalita, come da cani arabiati; et chi li bateva cum legni, chi li gietava pietre, chi cum mane, chi cum denti li straciava, tal che de la Moschea, archa et Turchi, non li restò peccio de la quantità de uno palmo. Era cossa incredibile et de gran piacere vedere cum quanto impeto irruerano in quelli, quasi come facessene una lor gran vendicta. Di poi uscasu uno tabernaculo, molto bane ornato, uno vestito in similitudine de Sibilla, qual, facto signo de silentio, cum gran legiadria, dixit certe parole latine, exponendo dicta profetia in persona de questa Ma^{td} che li stava presente. Ultra di questo era congiegnata in megio del piazzale una fontana molto pulita, che tutto il giorno e la nocte sequente gietò uno optimo vino. Dio volesse ala capsula del iubileo fusse stata frequentia de le persone che era a quello vino, qual cum pinte, qual cum pignate, chi cum lo proprio capello et chi cum la bocha aperta, beato chi ne poteva hever meglior parte. Non se vedeva se non spingere, urtarse et gietarse per adosso bochali e pentule. Non fu mai la magior festa. Molti ebrui stravachati li dormevano acercha, in similitudine de quelli custodi del monumento de Christo, multi, presi per mane e pedi, arene portati ale case lor. E cossa stupenda il piacer se detono tuto quello giorno. Agiungeva ale lor rixe, che dale fenestre nostre tutavia, quando li era mai magior calcha, erane gietati giu caponi, papari et pizoni, dove li concorreva tanti a pigliarli che erane discerpti in cente parte, uno non se ne haveva integro. Et questo basti pur troppo de la predicta festa.

Ex Buda Hungarie, die 8. Augusti 1501.

Eiusdem Dominationis V. IIIme

Servitor Thomas Dainerius,
phisicorum minimus.

Ferrarie,

Fenséges Herceg, legkegyelmesebb Uram! Úrnapján a szövetség megkötése feletti öröm jeleként, főtisztelendő Uram háza előtt, mely a Nagytemplom közelében fekvő temetőnél van, a következő jelenetnek voltam szemtanúja a körmenet végén, amikor a Legszentebb Oltáriszentséget visszavitték a templomba a király Öfelsége és az egész nép kíséretében. Ennek (a spektakulumnak) következő volt a témája: ismeretessé vált — és ez igaz is —, hogy a mohamedán vallásról egy jövődőlés azt állítja, hogy akkor szűnik meg, ha Mohamed koporsója megsemmisül. Bár azt mondják, hogy ez már egyszer megtörtént, amikor ugyanis a spanyol király Granadát ostromolta: villám vágott a koporsóba. Most itt (Budán) házunk közvetlen közelében újból felállítottak egy mecset-szerűséget, melyben lebegett Mohamed koporsója, körülötte pedig térdén állva voltak láthatók a Szultánnak és a török basáknak figurái (bábuk). Épp abban a pillanatban, amikor a menet Öfelsége, a Király elé ért, egy tűzcsóvát dobtak a magasból arra (az elkészített mecsetre), teljesen olyan volt, mint a villám és azonnal kigyulladt és leégett majdnem az egész, a benne lévő török-bábukkal együtt. Ami azonban megmaradt, azt a körmeneten részt vevő magyarok, mint dühödt ebek megrohanták; voltak, akik fával, kővel, mások pusztá kezükkel verték szét, — sőt láttam olyanokat is, akik fogukkal szaggatták az el nem égett darabokat, úgy hogy Mohamed koporsójából, a törökökből, (összeszerkesztett) mecsetjükből semmi sem maradt. Hihetetlen élmény és igen nagy öröm volt nézni, milyen dühvel rohantak rá; olyan volt ez, mintha óriási bosszút álltak volna (a törökökön). Ezután egy feldíszített emelvényen Sibillához hasonló férfi jelent meg és csendre intett, majd könnyedén latin szavakkal a Király Öfelsége nevében elmondta az előbb említett jövődölést. Ezen kívül láttam egy szépen kitisztított kutat a téren felállítva, melyből egész nap és még a következő éjjel is igen finom bor folyt. Isten adná, hogy annyian tolongának a jubileum perselyénél, mint ahányan e bor körül forgolódtak: ki bögrével ki, lábos-sal, ki kalapjával, ki pedig tátott szájjal fogta fel a finom bort. Csakúgy lökdösődtek és verték egymást, na meg a bögréket és fazekakat. Soha nem volt ennél nagyobb ünnep! Sokan részegen aludtak a földön elterülve, mint annak idején Krisztus sírjának őrzői. Ezeket kezüknél, lábuknál fogva cibálták haza. Bámulatos volt nézni egész nap a nép örömet. Aztán nagy tülekedés támadt, amikor kappanokat, libákat, galambokat dobáltak az ablakainkból; mindenki rohant, hogy elkapjon belőlük valamit. Persze darabokra téptek szét mindent! De legyen elég ennyi eme ünnep leírásából.

Kelt Budán, Magyarországon, 1501 augusztus 8-án. Fenséged szolgálja:

Thomas Dainerius, phisicorum minimus.”

A levél második sorában találjuk azt az utalást a szerződésalkötésre, melynek ünnepélyes kihirdetése szentesítette a törökellenes harcok megindítását (alegreza de liga facta). Ezzel magyarázható, hogy ez az úrnap körmenet más volt, mint a többi. A kormányzat népünnepélyt kívánt rendezni és ennek szerves része volt ez a látványosság; és ezt a levél írója azzal a szakkifejezéssel jelöli meg, melyet a színháztörténelem a Commedia dell'arte kategóriájába sorol. Az eredeti szöveg ismerete ebből a szempontból lényeges; ti. végre találunk egy olyan adatot, mely vitán felül áll és nem kell erőltetve belemagyarázni az előadás megrendezését és tényét. Ha ezt a „spektakulumot” összehasonlítjuk pl. Kardos Tibor sokat vitatott ún. Gritti-játékával, akkor még élesebben domborodik ki Dainerius beszámolójának jelentősége. A különbség önmagában a két adatban rejlik. Míg ui. *La festa del Corpus Domini*, a *Buda* néven közölt levélből nem tudunk meg semmit a „representatio” szerzőjéről, de még rendezőjéről sem, addig hírt kapunk a szereplőkről, sőt még a helyszínről is (Mátyás templom? előtti tér). A király és a nép együtt jelenik meg a „színpadon”, mely akarva, nem akarva csupán jelképpé zsugorodik. Hiszen valójában maga a történelem, az élő valóság válik spektakulummá.¹ Mohamed koporsóját és a szul-

¹ Színháztörténelem vagy történelem? című tanulmányomban részletezem a kérdést, — (sajtó alatt).

tán alakját 1501-ben csak jelképesen sikerült megsemmisíteni, — és nemsokára a bosszú visszájára fordul: 30 év múlva a Mátyás templomban személyesen jelenik meg a török szultán, kidobtatja az Eucharistiát és felgyújtatja a várost. Valódi „drámát” látott a ferrarai fizikus; és épp a nép közreműködése, statisztálása miatt kiáltott fel, hogy ilyet még nem látott. Ez nem írott, irodalmi mű, hanem a magyar történelemnek, drámának egy felvonása. A valóságnak és a színházi mutatványnak ezt a soha nem tapasztalt egygyólvadását érezte a követ döbbenetesnek (*cosa incredibile... stupenda*). A nép azonnal tudta, hogy miről van szó, — ezért vált mindenki „színészé”. Ez valóságos és adattal igazolható „*ludus magnus*”, — míg a Gritti-játék bizonyítatlan.²

BARLAY Ö. SZABOLCS

Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában. ZSÁMBOKY János [trans.]: Demetrii Phalerei de epistolis doctrina. Item rhetoricae, dialecticaeque summa Ioan[nis] Sambvci P[annonii]. Antverpiae, MDLXVII. Plantinvs.

A—B⁷⁺¹ = [30] fol. — 16⁰ — 1 ins., init.

Zsámboky János (Sambucus) Demetrius [Phalereus?] fordításáról, a hozzá csatolt kis értekezésről és a nyomtatvány latin verseiről nem tud a Szabó—Hellebrant által szerkesztett *Régi Magyar Könyvtár*,¹ létezéséről nem tudósít a Plantin-nyomtatványokat számba vevő múlt századi monográfus, De Georg sem.² Meglepetésünk még inkább fokozódik, hogyha a Zsámboky által 1583-ban megjelentetett Önbiográfiát³ vesszük szemügyre: még a szerző felsorolásából is hiányzik ez a tétel. Igaz, ezen kívül is tudunk még néhány olyan Zsámboky-műről, ami itt szintén nem szerepel,⁴ magyarázatot azonban ez a körülmény sem ad, sőt fokozza a hiány felett érzett tanácstalanságot. Mindez arra figyelmeztet, hogy számítanunk kell még néhány teljesen ismeretlen vagy csak címből ismert Zsámboky-auktorkiadás és önálló mű felbukkanására, melyekkel tovább gazdagodik majd XVI. századi hungarica nyomtatvány-gyűjteményünk.

Szerzőnk e művét tudomásunk szerint mindmáig csupán egyetlen forrás, az 1615-ben, Antwerpenben megjelent *Index librorvm* jelezte: „DEMETRII PHALEREI *De Epistolis doctrina: item, Rhetoricae Dialecticaeque summa* IOANNIS SAMBVCI, in 16.”⁵ Egy másik

² A Gritti-játék keletkezése c. tanulmányt KARDOS T. többször is közreadta; vö. KARDOS T.: *Az emberség műhelyei*. Bp. 1973. 511. — Felfogásának bizonyítatlanságát l. SZÉKELY György szövegmagyarázata in: SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Bp. 1979. 389 l.

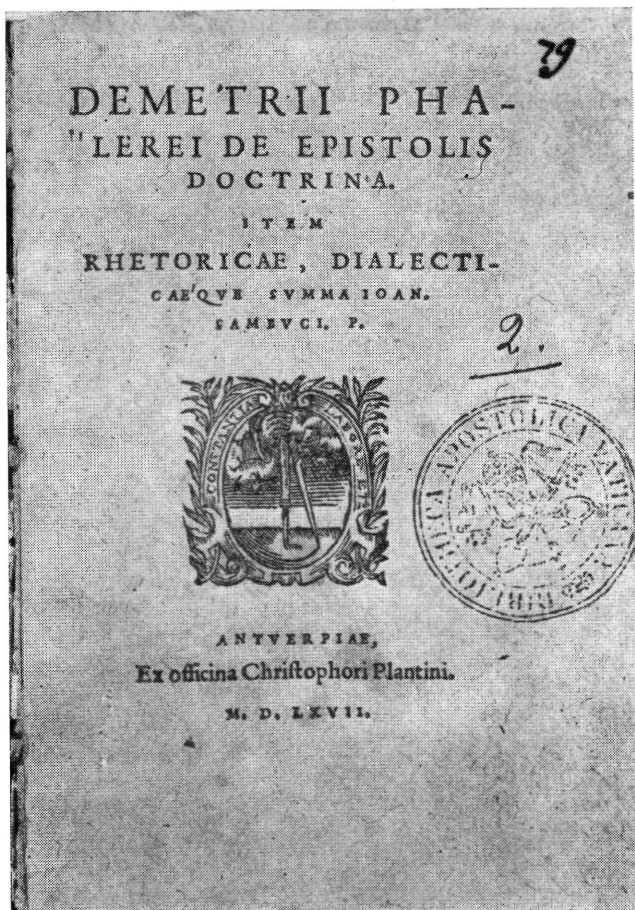
¹ SZABÓ K.—HELLEBRANT Á., *Régi Magyar Könyvtár III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent, nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. I. rész Budapest, 1896. A továbbiakban: *RMK III.*

² L. DE GEORGE, *La maison Plantin a Anvers*. Paris, 1886³.

³ BORSA G.—J. E. WALSH, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus*. Magyar Könyvszemle 81 (1965) pp. 128—133.

⁴ Itt ragadom meg az alkalmat, hogy kutatótársaim figyelmét felhívjam ezekre. Ime néhány ma ismeretlen Zsámboky-kiadás vagy mű: „*Epitheta Graeca*”, „*Carmina Ethica*”, „*Tabula de LXX discipulis Christi ex Cod. Vetustiss.*”, „*Expositio simplex Orationis Dominicae*”, „*Bornii Salae de Patientia, ad mortem praeparatione*”, „*Hephaestion Grammaticus*”. Cfr. N. P. COMNENUS, *Historia Gymnasii Patavini* vol. 2., Venetiis, 1726, p. 244. Nem ismerünk példányt az Önbiográfiában említett Hésziodosz-, illetve Homérosz-kiadásból sem: „*Haesiodi opera & dies cum Batrachomyomachia*. Ferrar. 1557.” Cfr. BORSA G.—J. E. WALSH, *op. cit.* p. 132.

⁵ *Index librorvm qui ex typographia Plantiniana prodierunt*. Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Apud Viduam filios Io. Moreti, MDCXV. p. 44.

1. ábra

kiadványból viszont az olvasható ki, hogy már a XVI. században is nagy zűrzavar uralkodott e kis nyomtatványok számontartásában. Az a nevét eltitkoló fordító ugyanis, aki 1614-ben Libanius és Demetrius Phalereus ars epistolandiját adta ki, az első szerzőről úgy nyilatkozik, mint akit elsőként ő fordított le (holott Zsámboky jó néhány évtizeddel megelőzte őt ebben)⁶ és csupán a másodiknál jelzi, hogy tolmácsolása újabb vállalkozás.⁷

⁶ Cfr. BORSA G. — J. E. WALSH, *op. cit.* p. 130. Zsámboky előszava arról tanúskodik, hogy Libanius Sophista *Ἐπιστολῆμαί τοι χαρακτήρες* című művét 1551-ben, Párizsban fordította latinra. Ugyanitt készítette el egy évvel később Demetrius [Phalereus?] *Τύποι ἑπιστολικοί* című munkájának latin fordítását. Ezeket az *ars epistolandi* témakörét tárgyaló műveket más, hasonló témájú alkotásokkal együtt 1552-ben jelentette meg a bázeli Ioannes Oporinusnál (Cfr. RMK III. 403).

⁷ ΛΙΒΑΝΙΟΥ Σοφιστοῦ ἑπιστολῆμαί τοι χαρακτήρες *Libanii Sophistae characteres (hoc est) Notae, & formulae Epistolarum. Nunc primum cum latina Interpretatione editae: & Commentariis illustratae. Accesserunt duo Libelli eiusdem Argumenti; Demetrii Phalerei, & Philostrati Lemnij, cum noua interpretatione.* Lvgdvni, MDCXIII.

Demetrius írásaival korábban már Zsámboky olasz barátja, Pietro Vettori is behatóan foglalkozott.⁸ Nem lehet pusztán véletlen, hogy az addig csak görögül ismert mű⁹ fordítására elsőként épp e magyar szerző vállalkozott, még ha nem is a teljes opust ültette latinra. Sarkallhatta erre a munkára a birtokában levő kézirat is.¹⁰

Figyelemre méltó a kiadvány megjelenésének időpontja és az ajánlás címzettje is. A címlapot követő ajánlólevél Bécsben, 1567. február 13-án kelt és ifjabb Coloman Egererhez íródott. Ez a bizonyos Colimannus Egerer Ivnior nem más, mint Zsámboky későbbi sógora. Ismeretes, hogy szerzőnk 1567. augusztus 4-én vette feleségül Christina Egerert, a tehetséges bécsi kereskedő, Coloman Egerer lányát.¹¹ Kálmán és a Zsámboky ajánlólevelében testvérként említett Sebestyén egyaránt az új atyafisághoz tartozott.¹² A füzetecske alkalmi jellegét sugallja a Christina Egererrel tervezett házasság közelsége. Arra gyanakodhatnánk, hogy a csinos kis nyomtatvány ajándék, egyfajta tisztelgés a jövődóbeli ara rokonságának. Ha azonban felfedezzük Zsámboky egykori könyvtárának Gulyás Pál által közzétett jegyzékét, akkor kiviláglik, hogy sejtésünk a műre vonatkoztatva igaz lehet, a kiadásra értve azonban nem. A könyvjegyzékből ugyanis kiderül, hogy Zsámboky ezt a művet Bécsben is megjelentette, mégpedig a Plantin-kiadással egy évben. A Caspar Steinhoffer nyomdájából kikerült műből valamikor két példány is volt Zsámboky birtokában, ma sajnos egyetlen példányt sem ismerünk belőle.¹³ Úgy gondoljuk, hogy ez a bécsi kiadvány tölthette be az alkalmi szerepet (talán előbb is látott napvilágot), míg a Plantin-féle a tudományos világnak szánt kiadványát. Biztosat azonban csak a Steinhoffer-nyomdában megjelent nyomtatvány megkerülése esetén mondhatunk majd.

A füzet szerény terjedelme fordított arányban áll tudományos jelentőségével. Fontosságát jelzi az a tény, hogy bár Zsámbokytól eddig is több, dialektikával foglalkozó írást ismertünk, a pusztán címen kívül mást nem is tudunk róluk.¹⁴ Ez a most előkerült munkácska lehetővé teszi számunkra, hogy részletesebben is vizsgálat alá vessük Zsámboky-nak a retorika és a dialektika mibenlétéről, összefüggéséről alkotott nézeteit. Howell feltételezését például, mely szerint Zsámboky feltehetően követte Ramus új, alkalmazott

⁸ Cfr. P. VETTORI, *Commentarii in librum Demetrii Phalerei De elocutione*. Florentiae 1552, 1562.

⁹ Vitatott, hogy a *De elocutione* címen is idézett *Περὶ ἑρμηνείας* az Arisztotelész iskolájához tartozó Demetrius Phalereus alkotása-e avagy egy másik Demetrius művéről van szó. Cfr. P. K. KROH, *Lexicon der antiken Autoren*. Stuttgart, 1972. pp. 158–159.

¹⁰ Gerstinger a 189. tételesszám alatt jelzi ezt a kéziratot: [Demetrius Phal.] e. a., „Opera rhet. var.”. Előző tulajdonosa egy bizonyos Joannes Baptista Posthumus de Leone volt. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a Zsámboky-kódex nem azonos-e a *Vindobonensis cl. IV (phil. et philol.)* 60 jelzet alatt számon tartott bécsi Demetrius-kódexszel. Zsámboky 1554-ben, azaz Vettori kommentáros kiadása után két évvel tett szert erre a kéziratra. Cfr. H. GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler*. in: *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien* 1926, p. 366.

¹¹ Cfr. H. GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554–1584*. Wien–Graz–Köln, 1968, pp. 17–18., 336–337.

¹² Valószínűleg az a „Jacobus Egerer Vien[nensis]” is Christina rokona, aki 1550. október 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre Sebestyénnel együtt. Cfr. *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1518 (II-1579) I.*, Ed. F. GALL, Graz–Köln, 1959, p. 92.

¹³ „(2329) Demetrii Valerij (r. Phalerei) de Epistolis doctrinae. Item Rhetoricae Dialecticaeque summa Joan[nis] Sambuci [Pannonii]. Viennae Austriae, Caspar Steinhoffer. 1567. in 8° solut.” (GULYÁS P., *Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámbooky János könyvtára*. Budapest, 1941. p. 346.)

¹⁴ Cfr. BORSA G.—J. E. WALSH, *op. cit.*

logikáját,¹⁵ e kiadvány elemzésével máris alátámaszthattuk.¹⁶ E helyütt csupán a nyomtatvány felosztását és vázlatos tartalmát ismertetjük.

Az ajánlást (A1^r—A2^r) követi a levélírás művészetéről szóló latin fordítás (A2^r—A3^v). Zsámboky Demetrius *De elocutione* című művének azt a kis szakaszát¹⁷ fordítja, amely kifejezetten a levélírásról szól. Ezután a retorika tárgyát, célját és a dialektikával való kapcsolatát stb. tárgyalja. Erről szólnak a *Rhetorice, dialecticaeque summa*, a *Quid est Rhetorica?*, a *Quis finis?* (A4^r), a *Quomodo id consequimur?* és a *Circa quid praecipue versatur?* című fejezetek (A4^v). A retorika és a dialektika összefüggését behatóbban is vizsgálja a *Quae inter se horum affinitas?* szakaszban (A5^v). A *Quid a Grammatica & Dialectica differt?* (A5^v) kérdését, vagyis azt, hogy a retorika mennyiben tér el a grammatikától, illetve a logikától, már korábbi munkáiban is előszeretettel fejtegette.¹⁸ A *Quae parteis Oratoris?* című részben a szónoklat néhány technikai vonatkozásáról szól, majd a szónokkal szemben támasztott erkölcsi követelményeket érinti (A5^v—A6^r). Ezt követően a nyilvános szónoklat azon neméről értekezik (A6^v—A8^r), melynek legkiválóbb művészt Demetrius Phalereusban látta a reneszánsz által oly nagyra becsült Cicero.¹⁹

A *De dialectica* címet viselő fejezet a másik tudományág mibenlétét tárgyalja. Itt előbb a logika tanításának pedagógiájáról, módszertanáról beszél és csak aztán tér rá a tudományág fő részeinek meghatározására (B1^v). Szót ejt a diszciplína eszköztárába tartozó „analysis”, „translatio”, „enthymema” és „syllogismus” (B2^v), majd pedig a retorikában is nagy szerepet játszó „exercitatio” fogalmairól (B3^r—B4^v).

Mindezek után jön Zsámboky meditációs fohásza, a *Precatio Sambuci*, melyben a keresztény világot sújtó bajok — éhség, pestis, tűzvész, rablás, török csapás — elhárítását kéri Istentől (B5^r—B5^v).²⁰

A nyomtatvány az *Ad mensam precativncula cum accedis* és a *cum recedis* című asztali imádságokkal (B7^r), illetve az *Adde orationem Domine* utasítással bevezetett latin versikével zárul (B7^v).

Az előkerült mű egyetlen ismert, teljesen ép (vizsgálatunkig felvágatlan) példányát Racc. I. V. 743(int. 2) jelzet alatt őrzi a Biblioteca Apostolica Vaticana.

Roma *Bibl Apost Vat* ① Budapest *Nat phot*.

TÉGLÁSY IMRE

¹⁵ W. S. HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500—1700*. Princeton, New Jersey, 1956. p. 132.

¹⁶ Zsámboky ráimizmusának mibenlétével részletesen foglalkozik a szerző *Humanista nyelv- és irodalomelmélet Magyarországon a XVI. század derekán* című kéziratosszerű disszertációjában (Szeged, 1982.).

¹⁷ Incip. „Ἐπει δὲ καὶ ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ . . .” Expl. „. . . καὶ ὅμα περὶ τοῦ χαρακτήρου τοῦ ἱσχνού.” Cfr. DEMETRII Phalerei *De elocutione*. Ed. L. Radermacher, Lipsiae, 1901, pp. 47—49., 223—235. Újabb kiadása: *On style*. The Greek text of Demetrius *De elocutione*. Ed. after the Paris manuscript by W. R. Roberts. (Az 1902-es cambridge-i kiadás utánnyomása:) Hildesheim, 1969.

¹⁸ Cfr. ZSÁMBOKY J., *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis* . . . Antverpiae, 1564. Plantin, p. 88., ZSÁMBOKY J., *Emblemata*. Antverpiae, 1564. Plantin, pp. 142—143.

¹⁹ Cfr. M. T. Cicero, *De officiis*. I. 1, 3.

²⁰ Ez a meghatóan szép meditáció némi stilisztikai javítással és bővített címmel — *Precatio hisce temporibus accommodata et usibus: Sambuci*. — Zsámboky 1568-as Bonfini-kiadásának *Appendix*-ében is megjelent (RMK III. 570 pp. 794—795).

Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról. Salamon Ferenc a *Budapesti Szemle* 1886. évi 47. számában érdekes Zrínyi-dokumentumra hívja fel a figyelmünket.¹ Ez a dokumentum egy addig ismeretlen Zrínyi-gyászbeszéd szövege, amelyet a müncheni Szent Miklós-templomban tartott 1664. december 6-án, Miklós napkor a sarutlan karmelita rendjébe tartozó Andreas von Santa Theresia szerzetes, Bécs császári székváros rendes hitszónoka. A beszédből kiderül, hogy András barát Zrínyit személyesen ismerte, s őt csáktornyai birtokán meg is látogatta.

Salamon figyelmét a pap beszédére Kazinczy Ferenc egyik levele hívta fel, amelyben Kazinczy említi, hogy birtokában van egy Zrínyi-gyászbeszéd, bizonyos András karmelitáé.² Salamon Kazinczy adata nyomán kutatott a gyászbeszéd után, s megtalálta azt az Egyetemi Könyvtárban, András pap prédikációinak gyűjteményes kötetében. A kötet címe:

Tugendriechender Blumen-Büschel / Das ist: Lob-Schuldige Ehren-Predigen / von Christo den Herrn / vnnnd denen lieben Heyligen / Gottes. Auch allerley andere Canzel-Reden ... Jetzt ... vnder die Preß gelegt / vnd in Truck verfertigt hat DER Ehrwürdige P. F. Andreas von S. Theresia / Barfüsser-Carmeliter vnd Ordinari Prediger in der Kayserlichen Haupt- vnd Wohnh-Statt Wienn ... IM Jahr Vnseres ErLöseris taVsent seChshVndert neVn VnD sIbentzlg.

A beszédet azonban nem a Kazinczy által jelzett helyen, a 3. lapon fedezte fel, hanem a kötet 830. oldalán. Nyilvánvaló tehát, hogy Salamon egy másik kiadásra bukkant, mint amit Kazinczy olvasott, de kételkedés nélkül elfogadta, hogy a kötetben közölt beszéd mindenben azonos vele. Fel sem tételezte, hogy a két szöveg között eltérés lehet: így a gyűjtemény Zrínyi-gyászbeszédét forrásértékűnek tekintette, az általa fontosnak vélt részleteket ismertette, illetve magyarra lefordította.

Hogy mégis lehetséges másik kiadás, arról Bleyer Jakab *Német siralmas énekek gr. Zrínyi Miklós halálára 1664-ből*³ c. cikkéből értesülhettünk. Itt több más gyászének és vers mellett pár sorban említett egy bizonyos 1664-ben megjelent, röpirat jellegű kiadást, András pap gyászbeszédét. Nem tulajdonított azonban különösebb fontosságot a beszédnek, mert a prédikációt csak lapalji lábjegyzetben ismertette pár szóval. Hasonlóan érthetetlenül került el Széchy Károly figyelmét is a két különböző kiadás. Zrínyiről írott monográfiája V. kötetének 173. lapján még képet is közöl az első, 1664-es kiadás címlapjáról, idézni viszont mindenütt csak a Salamon Ferenc által ismertetett 1679-es prédikációs kötet gyászbeszédének magyarra fordított soraiból idéz.

András karmelita Zrínyi-émlékbeszéde tehát igencsak egyedi pályát futott be a magyar irodalomkutatásban. *Külön-külön* sok szem látta, de *egy kézben* — *mindkettőt* — még senki nem tartotta!

Az évtizedekig bujkáló 1664-ben kiadott Zrínyi-émlékbeszédre most sikerült rábukkannom az Apponyi-Hungarica 2068. jelzete alatt. Szerencsére az 1679-es prédikációs kötet most is a Salamon Ferenc által jelzett helyen, az Egyetemi Könyvtárban található, így végre módunk nyílik a két szöveg összevetésére. Mivel a Salamon fordította prédikáció irodalomtörténészeink előtt már ismert, sokat idézett forrás, teljes szövegközlésre pedig egy leírás szűk keretei nem nyújtanak lehetőséget, úgy hiszem, elég, ha a két prédi-

¹ SALAMON Ferenc: *Halotti beszéd Gróf Zrínyi Miklós fölött 1664-ben*. Budapesti Szemle 1886. 47. köt. 404–423.

² Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével. Széphalom. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Kiadja KAZINCZY Gábor. Pest, 1860. 96.

³ BLEYER Jakab: *Német siralmas énekek gr. Zrínyi Miklós halálára 1664-ből*. ItK 1900.

330

Widergelegte Christliche Dayfferkeit

Widergelegte Christliche Dayfferkeit/

Das ist:

Schuldige Klagred / oder Leich- vmbd Ehren-Predig
von dem Christ-Nitterlichen Leben / vnd von dem vnder-
muthlichen hochberthlichen doch seligen Ableben

Weyland

Ihro Hochgräflichen Excellenz

Deß Hoch- vnd Volgebohrnen Herrn / Herrn

V A L D I S I A

Grafen von Trm/

Der Röm: Kayß: Mayt. geheimen Rath / Camerern /
Nittern deß guldnen Stuß / General Feld-Wachmeistern / in
Dalmatien / Croatia / vnd Sclavonien Ban / Obristen Span. der Spanisch-
ten Symp vmbd Zhaladi / Auch durch das Königreich Hungarn Obri-
sten Stallmeister / vnd bestellten Ober-Hauptmanns zu
Legat / vnd in der Insul Murat deß

Welche

Zu München in der Churfürst. Residenz. vnd Hauptstatt deß
Herzogthumb Bayern / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeiertaglichen von
seiner Churfürstl. Kirchen- vnd seines Damens A. Parronen Just S. Nicolai des
Voldreichem Consistent auff der Langst beygebracht worden /

Im Jahr 1664.

Deus meus es tu : in manibus tuis fortes meæ.

Du bist mein Gott : mein Glück ist in deinen Händen.

Sors bona nihil aliud.

Pfal. 30.
v. 16.

Dies kombt mir gar kläg-
lich vor (Durchleuchtig-
ste / auch Hochadeliche vnd
Hochgeehrte Rühbree)
lauter Trawrigkeit spür-
ich / vnd gedunckt mich nit anders / als
hörte ich auß dem Croatischen Feld. et-
nen kläglichen Widerhall der schwarz-
überzogenen Heerpauggen vmbd mit
Trawrfahnen behengten Trompeten:
Es ist mir nit anders / als erschallere in
meinen Ohren das Soldaten-spil / die
Trummel vmbd Pfeiffen / aber gar zu
langsam / gar zu still / gar zu kläglich.
Ich bilde mir ein / ich sehe von weitem
gleichsam durch ein Perspectiv einen
ungewöhnlichen Aufzug der Soldaten
mit vmbkehrten Waffnen / vnder welche
man daher führt ein mit schwarzem
Tuch biß auff die Erdenbedecktes Leib-
pferd eines darsffern Helden. Es schei-
net als trage man in schöner Klag-ord-
nung durch viel löffte flug-wellende Bap-
nen / Stendaerden vnd allerley Schilde /
auff welchen vnder einer zierlichen Cron
ein grausamb erzgrimber Tract / vnd ein
vest-gegründter Thurn gemahlet ist.
Ach! ich erschrick / dann dieses hochade-
liche Wappen ich gar wol kenne / es ist
ein Zeimisches Wappen / welches mit
seinen Vorbildungen zeigt / das dieses
Hochgräfliche / vhralt / weltberühmte /
vnd hochgeprüfene Geschlecht / als wie
der Todt-tropende Tract / ein Schrö-
cken

káció-változatnak csak azon közös elemeit emelem ki, amelyek ismételt idézését elengedhetetlenül fontosnak tartom a szövegek közti különbség megértéséhez. A zárójelben közölt számok közül az első az 1664-es kiadás lapszámát jelöli, a második az 1679-es prédikációs kötetben található beszéd helyét.

A címlap

A két prédikáció címe tartalmilag azonos. Az 1664-es kiadás címe:

Nidergelegte Christliche Tapferkeit. Das ist: Schuldige Klagred / oder Leich- vnnd Ehrn-Predig von dem Christ-ritterlichen Leben vnnd von dem vnvermuettlichen hochbetrübliehen doch seeligen Ableiben Weyland Ihr Hochgräffliche Excellantz Deß Hoch- vnnd Wolgebornen Herrn / Herrn NICOLAI Grafen von Serin / Der Rom: Kays. Mayt. geheimen Rath / Cammerern / Rittern deß guldenen Fluß / Genr. Feld-Wachtmeistern / in Dalmatien / Croatien / vnd Slavonien Ban / Obristen Span- der Spanschafften Symch vnd Zhaladi / Auch durch das Königreich Hungarn Obristen Stallmeistern / vnd bestelten Ober-Hauptmanns zu Legrad / vnd in der Insul Muraköeß.

Az 1679-ben megjelent prédikációs kötetbe fölvett gyászbeszéd címe:

Nidergelegte Christliche Dapfferkeit / Das ist: Schuldige Klagred / oder Leich- vnnd Ehren-Predig von dem Christ-Ritterlichen Leben / vnd von dem vnvermuthlichen hochbetrübliehen doch seeligen Ableiben Weyland Ihro Hochgräfflichen Excellantz Deß Hoch- vnd Wolgebohrnen Herrn / Herrn NICOLAI Grafen von Zrin . . .

Természetesen mindkét kiadáson más nyomdász és más kiadó dolgozott. Az 1664-es kiadás impresszuma: „Getruckt zu München/bey Lucas Straub Buchtruckern. Bey Johann Wagner Buchhandlern allhie zufinden.” Az 1679-es prédikációgyűjtemény megfelelő adatai: „München / Getruckt vnd Verlegt / durch Johann Jäcklin / Churfürstlichen vnd Hochfürstl. Freysing. vnd Regenspurg. Hoffbuechtruckern.” A kötetben megjelent gyászbeszéd nem tartalmazza az 1664-es kiadás nyomdai-kiadói adatait. Ebből, valamint a betűtípusok különbségéből következik, hogy a két prédikációváltozat szövege tipográfiaiilag is más elemzést kíván. A címlapok ismertetik a gyászbeszéd előadatásának körülményeit, de tartalmilag már apró eltérések mutatkoznak. Az 1664-es kiadásban ezt olvashatjuk:

„Zu München in der Churfürstl. Residentz- vnd Hauptstatt deß Hertzogthumbs Bayrn / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnserer Churfürstl. Kirchen- vnd seines Namens H. Patronen-Fest St. Nicolai bey Volckreichem Gottsdienst auff der Cantzl mit lebhaftten Worten hat beygebracht Zu erzeigung seiner schuldigen Danckbarkeit Der Ehrwürdige P F. Andreas von S. Theresia Barfüssiger Carmeliter / vnd Ordinari Prediger.”

A kötetben megjelent gyászbeszéd tömören csak ennyit közöl:

„Zu München in der Churfürstl. Residentz- vnd Hauptstatt deß Hertzogthumb Bayrn / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnserer Churfürstl. Kirchen- vnd seines Namens H. Patronen Fest S. Nicolai bey Volckreichem Gottsdienst auff der Cantzel beygebracht worden / Im Iahr 1664.”

Bár ez lényegtelen apróságnak látszik, hiszen a mondat így is értelmes, az olvasó hangulatát azonban tudat alatt minden bizonnyal befolyásolja a személyes hang hiánya.

Az ajánlás

A prédikációs kötetben közölt gyászbeszédnek külön címlapja nincs, a szöveg folyamatos: a címet nyomban a prédikáció követi. Ezzel szemben az 1664-es kiadás címlapját előbb ajánló szöveg követi, amely a kötetbe fölvetett beszédből hiányzik. Címzettjei Pálffy Pál nádor fiai, az ekkor 22 éves *János Antal*, Pozsony leendő főispánja és a 19 éves *János Károly*, a későbbi tábornagy.⁴ A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a pap és a Pálffyak személyes ismeretségben álltak, hiszen a prédikáció megírásához is ők adtak a papnak felhatalmazást!

„... die Danckbarkeit will erzeugen gegen dem in GOtt ruhenden lieben Herrn Grafen von Serin /deme ich zu ehren dise gleichwol geringe Leich-Lobpredig hab wollen vermittelst der Zungen vnd Feder /mündlich vnd schriftlich vnder die Leüth an das Liecht geben /mit der Zuschrift an E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. zu dem mich veranlast dero-selben grosse Gefälligkeit /so sie ob seinen heroischen Heldenthaten allzeit rühmlich getragen haben.”

A szövegből kiderül, hogy a Pálffyak András barátot már máskor is megbízták feladatokkal:

„Dessen geben mir auch genugsambe Ursach die (weit über meine Verdienst) sonderbare hoch-Gewogenheiten /mit denen E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. schon etlich Jahr hero mich gewürdigt /vnd zu beharrlicher Dienstbeflissenheit vilfältig verpflichtet haben. . .”

András pap a Pálffy-fiúk elé példaképül állítja Zrínyit és a nádort, éreztetve, hogy a magyarországi főurak közül őket tartja a legkülönbeknek, épp hogy nem a legmagyarabbaknak!

„Weil nun der Hochgräfliche Palfische Namen von der Tapferkeit in dem gantzen Königreich Hungarn allzeit nach Verdiensten hoch ist geprisen worden /vnd E. E. Hochgräfl. Gn. denselbigen im geringsten nicht vermindern /sonder hauptsächtlich vermehren wollen /können sie zu disem grossen Helden-Gebäw keinen bessern Abriß vnd Vorbild haben (neben ihrem hochgeehrtisten Herrn Vatter seel.) als den Tugend-tapfern löblichen Wandel deß in GOtt verschidenen Herrn Grafen von Serin mit seinen vnvergleichlichen Heldenthaten /die E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. mit allzeit in ihme gelobt /vnd sein Person sehr geliebt haben . . .”) (3 /

A bibliai idézet

Az ajánló szöveget az 1664-es kiadásban bibliai idézet követi az Ótestamentumból, a Makkabeusok könyvéből. Az 1679-es prédikációs kötetbe fölvetett gyászbeszédből ez a példabeszéd is hiányzik! Igen figyelemre méltó, hogy katolikus pap prédikációjában az Ótestamentumból és nem az Újszövetségből idéz! Közlöm a bibliai idézet teljes szövegét:

„Im ersten Buech der Machabäer am dritten Capitl. Judas (Serin) stund auff /vnd sein Bruder stunde ihm bey / vnd führten den Krieg Israel (der Christenheit) mit freuden. Vnd er breitete die Ehr seines Volcks auß: er zohe seinen Pantzer an / wie ein Held / vnd vmbgürtete sich mit seinen Kriegs-Waffen zum Streit / vnd beschürmete das Läger mit seinem Schwerdt. Er ward einem Löwen gleich in seinen Wercken / vnd einem jungen brülenden Löwen in der Jagt. Vnd er verfolgte die Gottlosen /vnd trachtete ihnen nach: vnd verbrandte die Jenigen mit fewr / die sein Volck betrübeten. Vnd seine feind

⁴ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1914.; JEDLICKA Pál: *Eredeti részletek gr. Pálffy család okmánytárához. 1401–1653. Gr. Pálffyék életrajzi vázlatai*. Bp. 1910. 507.

wurden zuruck getriben / dieweil sie sich für ihn fürchteten: Vnnd alle Vbelthäter wurden geschröckt: vnd es glückte wol durch seine Hand / dessen Gedächtnuß wird ewiglih im Segen bleiben.”

A bibliai példabeszéd Zrínyi hősiességét, a pogány török elleni küzdelmeit hivatott hangsúlyozni. Kosztolányi István szerint, aki a Makkabeusok könyvéhez fűzött magyarázatot, „A Makkabeusok szerzője csodálattal van eltelve hősei iránt, akik . . . visszacserezték népüknek a nemzeti függetlenséget”.⁵ Hogy a bibliai példa politikai aktualitása mindenki számára érthető — és félreérthetetlen — legyen, a szónok szükségesnek érzi a szimbolikus szöveget megmagyarázni. Egyedül Judas Makkabeus testvérének személyét nem nyomatékosítja, („Judas (Serin) . . . vnd sein Bruder” . . .), de minden bizonynyal nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, ez a testvér, aki fivérének odaadó híve és társa a pogányság elleni harcban, csak Zrínyi Péter lehet!

A prédikáció

Az 1664-es kiadást a példabeszéd után követi a prédikáció. Ez tehát a szövegkiadás első oldala — sem ajánló szöveget, sem a bibliai idézetet semmilyen módon nem jelöli a szerző —, a prédikációs kötetnek pedig a 830. oldalán tartunk.

„Deus meus es tu: in manibus tuis fortes meae. Du bist mein Gott: mein Glück ist in deinen Händen.” És alatta Zrínyi jelmondata olvasható: „Sors bona nihil aliud.” A Dávid zsoltárából idézett sor indítja a szónok gyászbeszédét. Dávid szavai András pap szerint rímelnék Zrínyi jelmondatával, mintegy egyik magyarázza a másikat. A szónok hosszasan elemzi Zrínyi mottóját, sőt a szavakat egymással fölcseréli, újabb hangokkal helyettesíti be, így más értelmet kölcsönöz a jelmondatnak.

„Bona sors, nihil aliud, gutes Glück / sonst nichts. Ich aber erkühne mich mit vnderfangung / daß ich einen Buchstaben hier außlösche nemlich das S. an dessen platz ich hinschreibe ein M. vnd kommet darbey vnser aller glückliche Wuntsch herauß / vnd haist: Bona Mors, nihil aliud, Ein guter Todt / darmit ists genug. Bona Mors, est Bona Sors, dann ein gutes End ist ein gutes Loß / ja das beste Glück / so er verlangte / sintemalen sein Denckspruch mit disen Davidischen Worten überein stimbt: Deus meus es tu: in manibus tuis fortes meae, du bist mein GOtt / mein Loß ist in deinen Händen . . .” (4.; 832.)

A szónok ihletett szavakkal ecseteli mérhetetlen gyászát, mindannyiunk tragédiáját, hogy ez a „bátor hős” már nem lehet köztünk. A beszédnek mindkét kiadása közöl pár soros verset is. Az egyik Zrínyinek állít emléket:

„Der Tag vnd Nacht gantz vnverzagt
Mit Türcken hat gestritten;
Sein Blut vnd Leben oft gewagt /
Vnd nie kein Gfähr gelitten;
Nun ist er hin / der Graf Serin;
Begerstu mehr zu wissen?
Ein wilde Schwein (Ach wie kans seyn!)
Hat ihn endlich zerrissen.” (2.; 831.)

A másik verset a szónok Zrínyi Miklós fiának, Ádámnak ajánlja:

„Der Stammen hat noch Wurtzen ins jungen Grafen Faust /
Wir hoffen doch in kurtzen / daß eben wie geграust /
Den Türcken vor den Waffen Vatters von Serin /
Also nicht werde schlaffen Graf Adams Muth vnd Sinn.” (31.; 846.)

⁵ Biblia, 1976. 526. l. Magyarázat: Dr. Kosztolányi István.

Az Epitaphium

Mielőtt a két prédikáció szövege közti eltérésről beszélnék, szólnom kell a gyászbeszéd végéhez csatlakozó Epitaphium latin nyelvű szövegéről, amelyet a prédikációgyűjteménybe fölvett beszéd szintén nem tartalmaz. Elképzelhető, hogy az epitaphium tüzetesebb tanulmányozása néhány újabb mozzanatra irányítja a Zrínyi-kutatás figyelmét. Csak néhány érdekességre szeretnék itt rámutatni. Az epitaphium 46 soros latin vers. Minden egyes sor kiemelt betűinek összege 1664, vagyis Zrínyi halálának éve. Példaképpen az első három sort idézem:

„hIC sIstItO VIator graDVM, & Lege.	= 1664
LVgete eheV pLIssIMa CorDIS ora!	= 1664
LatenteIs peCtorIs fVNdIta geMITVs!”	= 1664 (33.)

Nem véletlen, hogy az epitaphium éppen 46 sorból áll. András pap értesülései szerint ugyanis Zrínyi halálakor 46 éves volt. „... vnd zwar in seinem gestandenen besten Alter / da er den verwichnen 1. May das 46. Jahr erfüllt hat.” (2.; 831.) Az epitaphium utolsó oldalán, ami egyúttal a kiadásnak is utolsó, 35. oldala, a befejező három sorban olvashatjuk a szerző nevét, amely hasonló számjáték. A végösszeg most is 1664.:

„sVspIrans posVIIt	= 12
p.f. anDreas à S. TheresIa.	= 501
CarMeLIta.	= 1151
	1664

A két kiadás szövege szóról szóra megegyezik egymással, eltérés csak két helyen fedezhető fel: ezek igen jellemzőek a két kiadás megjelenési éveire, 1664-re, illetve 1679-re; ebből következően más értelmet is kölcsönöznek a szövegnek. Az egyik Zrínyi Péterrel, a költő öccsével kapcsolatos. Róla olvashatunk a prédikáció 1664-es kiadásában, az 1679-ben megjelent prédikációgyűjtemény gyászbeszédében viszont már nem. 1664-ben ezt olvashatjuk:

„Bey ihr Excellentz dem Herrn Grafen Serin / bedörffte es nichts anders / als nur ein Gelegenheit wissen / dem Feind einen Einfall zuthun / da entlehnet er alsbald den Denckspruch / seines hochgeehrten Herrn Bruders / vnd es heiste gleich: Aut vincere, aut Mori, eintweders überwinden / oder sterben” 13.

A prédikációs kötet gyászbeszédében a mondat így hangzik:

„Bey Ihr Excellentz dem Herrn Grafen von Zrin / bedärffte es nichts anders / als nur ein Gelegenheit wissen / dem Feind einen Einfall zuthun.” (836.)

A módosítás szándéka nyilvánvaló: 1679-ben, nyolc évvel Zrínyi Péter és társai kivégzése után sem Zrínyi Péter neve, sem pedig tragikusan találó mottója — „eintweders überwinden / oder sterben” — nyomtatásban nem jelenhetett meg!

A prédikációgyűjteménybe fölvett gyászbeszédből kiderül, hogy András papot Mária Anna, a bajor fejedelem, Ferdinánd Mária édesanyja, II. Ferdinánd császár lánya bízta meg a templomi gyászbeszéd megtartásával. Erről viszont az első kiadásban nem olvashatunk. A kötetben megjelent gyászbeszédből idézek:

„Vnterdessen / was ich dise zweytägige / gar zu kurtze Zeit habe können eylfertig / doch warhafftig auß wochentlichen wolgegründten Nachricht in die Augen meiner Gedächtnuß fassen / will vnnd muß ich auß Befelch Ihr Durchl. vnserer gnädigsten Frawen / der verwittibten Churfürstin / zu Ewren begierigen Ohren mit gebührender Ehrenbietigkeit schuldiger massen ablegen / vnnd mach ein Anfang im Namen vnser an dem Creutz verstorbenen Heylands Christi Jesu.” (831.)

Az 1664-es kiadásban ezt olvashatjuk:

„Vnderdessen / was ich dise zweytägige gar zu kurtze Zeit habe können eylfertig / doch warhafftig in mein gleichwol schwaches Gesicht fassen / will ich zu Ewren begürigen Ohren mit gebürender Ehrnbietigkeit schuldiger-massen ablegen / vnd mach ein Anfang im Namen vnsers an dem Creütz verstorbenen Heylands Christi Jesu.” (3.)

A templomi prédikáció minden bizonnyal a fejedelemsasszony, pontosabban a *bajor udvar* megrendelésére hangzott el. A prédikáció *kinyomtatását* viszont a Pálffyak rendelték meg a paptól. Ők Zrínyi Miklós emlékére és tiszteletére jegyeztették le a baráttal a gyászbeszéd szövegét, s nem tartották fontosnak megemlíteni a fejedelemsasszony nevét.

Ez az adat csak nyomatékositja a nádor és a bán politikai kapcsolatát, hasonló törekvéseiket. És ebben a kapcsolatban igen érdekes láncszem András karmelita! Minden jel arra mutat, hogy a barát közéről és jól ismerhette a Pálffyakat és a Zrínyi-családot is. Csáktornyai látogatása alkalmával két ízben is említi például Zrínyi feleségét, Löbl Zsófiát, akiről vajmi keveset tudunk. Szól egy levélről, amit Zrínyi írt feleségének.

„Eines absonderlich fallt mir jetzt bey / wie daß er nit vnlängst sein liebste Fraw Gemahlin von Tsackathurn nacher Wienn mit stummen Worten durch Briefe anredet. . .” (18.; 839.)

András barát révén így egy ismeretlen Zrínyi-levélről szereztünk értesülést! Minden valószínűség szerint ismerte Zrínyi gyermekeit is, Ádámot és nyolc éves nővérét, akit ugyan név szerint nem említ, de csak Mária Katalin lehet.⁶

„Welche vnzeitige grosse Niederlag vns allen / absonderlich aber seiner new verwittibten mit zwey lieben Leibs-Erben (einem zweyjährigen jungen Herren un achtjährigen Fräwlin) hinderlassenen Fraw Gemahlin . . .” (2–3.; 831.)

Többször hangsúlyozza a barát, hogy Zrínyi szívesen imádkozott a karmeliták bécsi templomában:

„. . . so ein Schutzfraw . . . ist . . . Gottes Maria / dero wunderthätigen Gnadenbilder er aller Orten fleissig verehret / vnder welchen auch eines in vnserer Carmelitischen Kirchen zu Wienn ist auff einem Kayserlichen Altar . . .” Dannenhero kommet mit desto grösserm Vertrauen Herr Graf von Serin . . . zu disem Marianischen Gnadenbild vmb Hülff vnd Beystand anzuhalten / wohin er allzeit sein Zuflucht gehabt hat / bevorab in hochwichtigen Verrichtungen vnd Feldzüg.” (25.; 842.)

Beszédében hosszan fejtegeti, hogy Zrínyi Szent József tiszteletére Münchenbe, a karmeliták templomába küldene bizonyos, a töröktől zsákmányolt zászlókat, amelyek már úton vannak Bécsből a bajor fővárosba.

„. . . nechster Tagen zwey grosse mit dem Türckischen Blut gefärbte / alte Constantinopolitanische zimblisch zerrissene / vnd eben darumb desto sighafftere Fahnen allhier in diser vnserer Churfürstlichen Kirchen erscheinen werden; die ich vor vier Monat von disem vnüberwindlichen Helden begehrt hab / darauff er mich anfänglich hat wissen lassen / daß er den allerersten Fahnen / so er dem Türcken entnehmen werde / hieher wolle schicken zu Ehren deß hochwerthisten heyligen Vatters Joseph. Vnderdessen nach etlich verflrossenen Wochen hat er mir widerumb gnädig entbieten lassen / weil ihme die Gelegenheit entzogen seye worden / den Feind seiner Fahnen zuberauben / vnd sich mit neuen Sieg zubereichen / könne er seinem Versprechen / wie er geren wolte / nit völlig nachkommen / wolle mir doch von den vorher abgenommenen Türckischen Fahnen ein

⁶ SZÉCHY Károly: *Gr. Zrínyi Miklós. IV. köt. 49.*

paar überschicken / wie es auch ist geschehen bloß einem Tag vor seinem Todt / an deme sie auff seinen Befelch von Tsackathurn nacher Wienn seynd abgeführt worden / vnd würcklich von dannen hieher schon auff dem Weg seynd / den hochgeprisenen heiligen Joseph zube dienen / zu dessen Altar sie nach seinem Wuntsch sollen geopfert vnd auffgesteckt werden . . ." (20–21.; 840–841.)

Szoros tehát a kapcsolat Zrínyi és a karmeliták között. Ennek saját családjában is igen fontos jelelt láthatjuk. Zrínyi elsőszülött gyermeke a keresztségben a Mária Terézia nevet kapta, amely nyilvánvalóan utal Szent Teréz tiszteletére. A kislány 1655-ben született, de csak három évet élt. Második gyermeke Mária Katalin 1656-ban jött világra. Ő az, akit András barát gyászbeszédében is említ, s aki Bécsújhelyen a karmeliták apáca-rendjébe lépett!⁷

A karmelitákról eddig csak azt tudtuk, hogy a jezsuitákkal párhuzamos, de misztifikált katolicizmust képviselnek. Arról nem volt tudomásunk, hogy a politikai életben is fontos szerepet töltöttek volna be. Rendjük Bajorországban volt a legerősebb, legnépszerűbb. Egyik papjukat, P. Dominicust Miksa fejedelem szentként tisztelte. Ferdinánd Mária atyja után „örökölte” a karmeliták tiszteletét. András barát diplomáciai feladatokat bíz. Megbízást kapott a Pálffyaktól is. S minden jel arra mutat, hogy fontos kapcsolatban állt Zrínyivel, illetve Zrínyi Miklós András barát közvetítésével a bajor udvarral. Ebben az összefüggésben pedig nem lehet véletlen, hanem komoly fontossággal bíró tény, hogy Zrínyi Miklóst éppen Bajorország fővárosában, Münchenben búcsúztatja a bajor udvar felkérésére és színe előtt Andreas von Santa Theresia sarutlan karmelita barát.

Úgy vélem, Zrínyi Bajorországhoz, illetve a karmelitákhoz fűződő kapcsolata újabb adat a költő és hadvezér politikájának értékeléséhez. Természetesen igen sok a nyitott kérdés, a megoldásra váró feladat. A jövőben is szándékozom e kérdésekkel foglalkozni és rájuk választ találni.

NEMESKÜRTY HARRIET

Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767–1775-ből. Az OSZK kézirtattárának Quart. hung. 3651. számú kézirtatos gyűjteményére az iskolai színjátszás magyarországi emlékeinek néhány éve megindult tervszerű kutatása hívta fel a figyelmet.¹ A kézirtattal a XVIII. századi protestáns iskolajátékok sajtó alá rendezési munkálatai közben kellett behatóbban foglalkoznunk. Ennek során sikerült megállapítanunk mindazt, amit az alábbiakban az 1767. március 13-a és az 1775 közt Ekelele (Komárom megye) játszott hat iskoladrámáról, kézirtatának keletkezéséről, tartalmáról mondunk.

A darabokkal kapcsolatosan a kézirtatban az előadások címszerű tájékoztatásai kétségtelenné teszik, hogy a drámákat az ekeli református egyház iskolájában játszották.

⁷ SZÉCHY i. m.

¹ A kézirtat nem szerepel *A magyar kézirtatos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiájában*. (Összeállította STOLL Béla. Bp. 1963.) — Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztályától a kutatás segítésére rendszeresített adatlapokra a *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzetei* címet viselő kolligátumból BUSA Margit vette fel az iskolajátékokat. Megállapítása szerint sem a darabokból, sem a kézirtatban levő más tárgyú írásokból „nem derül ki, hogy az iskoladrámákat hol, melyik iskolában adták elő”. A kézirtat eredetére vonatkozólag Szinnyeire hivatkozik, aki szerint „Magyari Kossa István alapított könyvtárat Tápió Szent Mártonban a XVIII. század elején”. (*Magyar írók*. 8. 313.) „A kézirtat 1954-ben került az OSZK kézirtattárának tulajdonába.”

Az előadott játékokat a kéziratba az előadás időrendjét követve írták be a következő módon.

1. A Susanna Historiaja Versekbe foglalva, Mely Examini alkalmatossággal actussal producaltatott Ekelben 1767 Esztendőben 13. Martij Melyben beszélgetnek, Két vén Biro, szolgak, Susanna, Daniel, A nép közzül egy és a Hoher. (11a—13b)

2. Más actus a Paraszt emberről és annak oskolaba járó fiáról Mely producaltatott Ugyanaz 1767. Exameni alkalmatossággal Melyben beszélgetnek a Paraszt, a fia, és a tanulo tarsai és egy ökrész (13b—16a).

3. Más actus a Mester emberekről mely 1768dikban producaltatott melyben beszélgetnek két tanulo és némely mester Emberek (16a—21b).

4. 1772dik Esztendőbéli exameni alkalmatossággal valo Productiora készült actus. Mely is producaltatott akkor Ekelben Melyben beszélgetnek Az Halal, Koldus, Gyermeke, Menytske, Katona, Reszeg Ember, és a Kereskedő Ember, Kortsmáros, és a Vén Asszony (26a—31b).

5. A Tekozlo fiurol valo productio Eklen melyben beszélgetnek a Tekozlo fiu, az Attya, a Batya, az Anyja, Szolgak, Vendeg fogadós, szakáts, Kelner, Két Damák Dru-silla és Theresia (76b—84a).

6. 1775dik Esztendőben Eklen producaltatott melyben Beszélget A biro szolgája, Biro, Harag, Engedelmesség, Csapodárság, Igaz mondoság, Kevélység. Alázatosság, Reszegség, Jozanság, Igasság (265a—272a).

Az évszám csupán az 5. darabnál nem szerepel. A 3., 5—6. drámánál a cím nem pontosan tájékoztat arról, mikor történt az előadás. A többihez hasonlóan, bizonyára szintén vizsgakor, Ekelen.

Az ekeli iskoláról keveset tudunk. Az egyházközség régi iratai mind elpusztultak az 1831-i nagy tűzvész alkalmával, kivéve a Matriculát, amely az 1713—1803 közti időszak bejegyzéseit (keresztelések, temetések, lelkészek listája, gazdasági bejegyzések, okiratmásolatok stb.) tartalmazza.² Ebből megállapítható, hogy Ekelen 1762-től 1774-ig Horváth Ferenc, őt követőleg 1774-től 1783-ig Vajda Péter volt a prédikátor. Az iskola rectora pedig 1767-ben Bökényi János volt. Az általános szokás szerint ő rendezhette az előadásokat, ő írhatta, kompilálhatta a darabokat. A Matriculában ugyan róla az első bejegyzés csak három hónappal később olvasható a vizsgaelőadások időpontjánál. Ez a házasságkötéséről szól: „1767. 19. Julii Bökényi János Oskola Mester copulaltatott Sallos Ersébettel.” De ha júliusban ő volt az iskolamester, neki kellett ezt a tisztelet betöltenie három hónappal előbb is. A Matriculában Bökényi előtt nem található más tanítóról bejegyzés. Őt követőleg pedig csak 1789. július 11-ről van említés Varga Jánosról, akiről az 1791. június 4-i bejegyzés rectorként beszél. A kétszer előforduló azonos név valószínűleg egy és ugyanazon személy. Bökényi János 1766/67-től legalább 1783-ig iskolamester volt Ekelen. Neve ugyanis sokszor szerepel a Matriculában eddig az esztendőig. Esketésnél kérő vagy kiadó násznagyként tizenötöször. Először 1769. április 25-én, utoljára 1783. június 11-én. Keresztapaként helybeli kis- és középnemesi családoknál, Horváth Ferenc gyermekeinél stb., összesen harmincnyolcszor. Először 1768. december 14-én, utoljára 1783. június 29-én. Távozásáról vagy elhalálozásáról, temetéséről nincs bejegyzés.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy az 1767—1775-ös iskolai előadások éveiben Ekelen Bökényi János működött iskolamesterként, de bizonyára még a következő években is. Feltételezhető, hogy a *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzeteiben* olvasható hat játék drámaírói, rendezői működésének nem teljes repertoárja. Furcsa lenne, hogy aki 1767 és

² Itt mondunk köszönetet CsÉMY Lajos professzor úrnak az ekeli ref. egyházközségre és iskolára vonatkozó adatok felkutatásában nyújtott segítségért.

és 1775 között szinte évenként rendezett iskolajátékokat, 1776 és 1783 közt egyet sem játszatott el tanulóival.

Az ekeli református egyházközség iskolájáról a Matricula csupán a gazdasági bejegyzések közt tesz említést. De ezek kétségtelenné teszik, hogy a XVIII. század folyamán Ekelen református iskola működött, az karbantartási, berendezési és renoválási gondoskodásban részesült. Az aránylag rövid időközben bemutatott hat vizsgaelőadás azt mutatja, hogy az ekeli kisiskola Bökényi János rectorátusa idején szépen virágzott. Ebben bizonyára része volt Horváth Ferenc prédikátornak és Magyar-Kossa Józsefnek, ebben az időben a komáromi tractus inspectorának, akiről alább még beszélni fogunk.

Az ekeli hat iskolai előadás közül kettő bibliai tárgyú. Így az 1767-es *Zsuzsanna históriája*. Tárgyát Dániel Jövendölései deuterokanonikus függeléke 13. fejezetéből veszi. Bár szövegében ragaszkodik a forrásához, nem szolgálai átvétel. In medias res kezdi az esemény megjelenítését: a két bíró az összehívott nép előtt vádolja a rokonsággal együtt odahozatott Zsuzsannát, s halálra ítélik. Zsuzsanna az éghez folyamodik. Ekkor emeli fel a szavát Dániel, és bebizonyítja a két bíró hazugságát. Mint előbb, most is „a nép közül egy” valaki fejezi ki tömören a közhangulatot. A szerző leleménye a Hóhér szerepeltetése. Németes beszédével komikus hatást kelthetett.

A *tékozló fiúról* szóló *productio* hat-hét évvel később keletkezett. A történetet Lukács evangéliumának 15. fejezete 11–32. versei tartalmazzák. A példabeszédet a magyar költészetben többen is megverselték, a tékozló fiú esete nálunk is több drámának szolgáltatót témát. Legrégibb magyar nyelvű drámai feldolgozása egy Ferenc-rendi eredetű gyűjteményben maradt fenn.³ Ennek jelentős részei szövegszerűen egyeznek az unitárius Szentmártoni Bodó János *Az tékozló fiúnak históriája* című versezetével, melyet 1628-ban szerzett.⁴

A feldolgozások közül azért említettük ezt a kettőt, mert a *productio* szerzője a darab megírásakor belőlük merített. Elsősorban Szentmártoninak népszerűvé vált históriáját használta. Jó érzékkel három mozzanatot ragadott ki belőle: 1. a tékozló fiú távozását az apai házból, 2. az egyetlen jelenetben bemutatott mulatozását, amikor is pénzét szolgálai ellopják, 3. hazatérését. Leginkább az első rész emlékeztet szerkezeti felépítésében, előadásmódjában, nyelvezetében Szentmártonira, bár a harmadik rész is közel áll hozzá. Az azonos helyzetben ugyanazokkal a gondolatokkal, ezeknek azonos nyelvi kifejezéseivel találkozunk.

Az 1767. március 13-i vizsgakor Bökényi a bibliai drámán kívül egy mindennapi jelenetet is bemutatott a parasztemberről és annak iskolába járó fiáról. Az apa azt szeretné, ha fia kora tavasztól késő őszig vele dolgozna a mezőn, a gazdaságban, s legfeljebb karácsony táján járna 5–6 hétig iskolába. A fiú meg a pajtásai kérlelik a parasztot, engedje tanulni a fiát, de sikertelenül. A fiú elhatározza, hogy elbujdosik otthonról:

Inkább villa helyett forgatom könyvemet,
Mert az által várom én tisztességemet.

A falusi életképnek felfogható jelenettel az iskolamester bizonyára a tanulást, a rendszeres iskolabajarást akarta propagálni, azért is, mert érdekében állott, hogy minél több tanítványa legyen.

³ ALSZEGHY Zsolt: *Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről*. EPhK 1935. 34–64. — *Régi magyar drámai emlékek*. 2. köt. Bp. 1960. 5–24: Filius prodigus, Dömötör Tekla gondozásában.

⁴ Első nyomtatott kiadása RMK I, 661. Kolozsvár 1636. Kiad. VARGA Imre, RMKT XVII. 4. köt. 209. sz. — Vö. VARGA Imre: *Adalékok a Tékozló fiú c. drámához*. ItK 1960. 562–574.

A következő 1768-i esztendő vizsgaelőadásának is a tanulás propagálása lehetett egyik célja. Az iskolai év végén a grammatikai osztályt befejező két tanuló azon gondolkodik, hogy a további tanulás helyett valamilyen mesterséget választ. Egymás után jelennek meg előttük a különböző foglalkozások képviselői: a szűcs, a varga, az asztalos, a borbély, a molnár, a fazekas, a mészáros, majd végül egy parasztember. Ki-ki a maga mesterségét dicséri, ajánlgatja. A gyerekek elég gorombán reagálnak szavaikra; nemcsak megbírálják az egyes foglalkozások árnyoldalait, hanem csúfolkodnak is. Végül is a továbbtanulást választják. Minthogy azonban szegények, szolgadiákokként (mendikánsokként) szándékoznak folytatni a tanulást.

Ennek a darabnak utóélete is van. A szomszédos Aranyoson is feljegyezték a játéknak egy rövidebb változatát, melyet valószínűleg az ottani kisiskolában mutattak be. Itt az egyes mesterségek képviselői s a gyerekek rövidebben beszélnek; a molnár és a fazekas nem szerepel. A 356 soros játék 164 sorra csökkent, de így, rövidítve is eljátszható volt. Ezt a változatot az orvos, természettudós, nyelvész Szentgyörgyi József (1765–1832) jegyezte le az ún. *Szentgyörgyi József-gyűjtemény*be⁵ (36–43) „Komédia. A' mester embe- rekről. Oskolában tanult Gyermekek tanátskozása” címmel. Az ő apja 1763 és 1783 között prédikátor volt Aranyoson. Fia még itt láthatta a játékot.

Bökényi két moralitást „producált” az ekeli kisiskolában. Ezek az ott bemutatott darabok között a legérdekesebbek, legsikerültebbek. Az 1772-ben bemutatottnak a magyar énekköltészetben népszerű haláltánc-ének, a halál mindenható voltát érzékel- tető misztériumdrámák voltak bizonyára az ihletői. A darab szereplői, a mindennapi életből ellesett alakok életszerűen mozognak, beszélnek a színpadon. A koldus, a gyermek, a menyecske, a katona, a részeges ember, a kereskedő, a kocsmáros, a vénasszony először nem ismerik fel az őket megszólító Halált. Szembeszállnak vele, gorombán fenyegetődz- nek, el akarják zavarni, meg akarják verni. Mikor a Halál felfedi magát, s látják a köz- vetlen veszélyt, különbözőképpen reagálnak, sokféleképpen okoskodnak, próbálkoznak. A Koldus pl. pénzt kínál néki, hogy elbocsássa. A Menyecske nem akar meghalni; szeretné „megjobbítani” eddigi feslett életét; szeretne templomba járni az Isten kiengesztelésére. Mivel a Halál hajthatatlan, a Menyecske jóra intő szavakat intéz társaihoz. A gyöngy- életét dicsérő, bátorságával hengegő Katona meg akar harcolni a Halállal. A Részeges, aki mindennap a kocsmát látogatja, az Istentől sem fél, a Halált tartja részegnek kemény korholásáért, és kész inni vele, hogy megbékítse. A Kereskedő sem veszi komolyan a Halált; eladó ökrök, olcsó gabona felől kérdezősködik. A Halál fejére olvassa, hány szegényt megcsalt. A Kereskedő túlságosan is későn ismeri fel elhibázott életét. A Kocsmáros vétkéül is a csalást, a hamis rovásmetszést, a bor vizezését rója fel a Halál. De leghosszabb vitája a Vénasszonnyal van, aki nem restelli sem régebbi kikapós életét, sem mostani kerítő mesterségét. A Halált még arra sem tartja érdemesnek, hogy neki jó szóval szolgáljon, nem hogy szép leányzóval. Csak akkor adja meg magát, mikor a Halál a tettelegességhez folyamodik.

A szereplőknek jól pereg a nyelve; beszédmódjukban kifejező erő van. Valamennyiük egyénített figura. A Halál is szinte alkalmazkodik egyéniségükhöz. Csak a velük foly- tatott szócata végződik egyformán, ahogyan a darab befejező részében, az Adhortatio- ban hallható:

Úr, szolga, szabados, gazdag bár légy szegény,
Gyermek, öreg, ifjú, leány akár legény,
Tisztbeli vagy nem az, — de minden jövevény.
Láttjátok, e világ csak pusztá szövevény.

⁵ STOLL Béla, i. m. 333. sz.

Az 1775-ben játszott moralitás hasonlóképpen valóságízű, jöllehet szereplői az erények és bűnök megszemélyesítői: a Harag és Engedelmesség, a Csapodárság és Igazmondóság, a Kevélység és Alázatosság, a Részezség és Józanág. A cselekmény falusi környezetben játszódik. A szolga jelenti a falu bírójának a nagy „csetepatéságot”, veszekedést, melyet egy közeledő társaság csap. A bírót keresik, hogy igazságot tegyen.

A Harag azért dül-fül, mert harminc éves szolgálatából fiával az Irigységgel és unokájával a Gyűlölséggel együtt kitúrta az Engedelmesség. Nem hajlandó egy kenyeret enni vele. Az Engedelmesség sem kívánja a Harag barátságát, a vele való együttlakást. Őt az Isten küldte „rajzataival”: a Szelídséggel, Kegyelmeességgel, Irgalmassággal együtt, hogy foglalja el helyét gazdjá szívében. A bíró elhalasztja az ítéletet.

A Csalárdság, mielőtt panaszát előadná, ajándékkal vesztegeti meg a bírót. Mikor látja, hogy máris megnyerte barátságát, még megtetézi adományát, s ezzel végleg a maga pártjára hajtja őt. A bíró hivatja a bepanaszolt Igazmondóságot, és keményen rátámad. Midőn ez a megvesztegetést szóvá teszi, elkergeti a „vakmerőt”.

A Kevélység áll ekkor elő: egy szállásra tették az Alázatossággal. A bíró a Kevélységet a Haraghoz kvártélyozza be, az Alázatosságot meg elküldi az Engedelmességhez.

A Részezség érkezik azzal a panasszal, hogy a Józanág megbecstelenítette, sokak szeme láttára fellökte az utcán mentében. Már mikor mulatni kezdett, akkor intette, s csak akkor állt félre, amikor „jó vastagon megfelelt” neki. A Józanág azzal védekezik, hogy ő senki kisebbségén nem örül, a Részezesen is segíteni akart, de az elkergette a boroskorsóval. A bíró az Igazmondóság mellé áll, s mikor a Részezes részrehajlással vádolja, megpálcáztatja. Hiába fenyegetődzik, tiltakozik, hogy ő nemes ember, a vármegyéhez fellebbez. A játékot a szolga szavai fejezik be. Örül, hogy a Részezes kézbe akadt.

Az ekeli református kisiskolán kívül nincs más oktatási intézményünk, ahol az iskolai színjátszást ilyen gazdagon lehetne dokumentálni. 1767. tavaszi vizsgájától 1775. tavaszi vizsgájáig eltelt nyolc évből hat magyar nyelvű előadás szövege vált ismertté. Ebből az időszakból egyetlen protestáns iskolából sem tudunk ennyi drámaszövegről, de még előadási adatról sem. Csak a század későbbi éveiben szaporodnak az adatok és az emlékek, elsősorban azonban a nagyobb iskolákban, a főiskolákban, mint amilyen volt pl. Losoncon, Sárcspatakon, Debrecenben és Erdélyben Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Nagynyeden. Itt általában a poétai osztály praeceptora írta és rendezte az előadásokat, azokban a poéták szerepeltek. Ekelen az elemi iskolások, a conjugisták, grammatisták játszottak. És a ránk maradt emlékek után ítélve nem is alacsony színvonalú darabokat.

Ezeket egy és ugyanaz a személy írta, feltételezésünk szerint az iskola rectora, Bökényi János. Ugyanarra az egy szerzőre mutat több jelenség. Az előadások címe egybevágóan „productio”-nak nevezi az „actusokat”, melyekben „beszélgetnek”. A drámák nincsenek részekre tagolva; még olyankor sem, amikor a cselekmény színhelye, a szereplőgárda változik, és az egyes mozzanatok közt nagy az időköz, mint pl. az 5. számú darabban. Hasonlóságot mutat a játékok felépítése. Legtöbb bizonyítékot szolgáltat azonban a drámák stílusa, nyelvezete. Azonos szavak, hasonló kifejezések figyelhetők meg több darabban. A nemkívánatos beszélt úgy torkolják le, *ne prézsmítáljon, ne papoljon, ne pattogjon*. A nem tetsző dolgokat mondónak *tök az agya, eb agyú, üres tök agyú, eb agyából esett*. A részezeskedők ismételten *rakít* isznak. *Verdung* az úrmértékük, de az észt is *verdunggal* mérik. Ismétlődnek a goromba beszédmód kifejezései. A szerző visszatérő „kedvenc” szavaiból említjük a *pofa, búz, segg, kurafi, dőre, kápsa* szavakat.

A *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzetei* című kéziratban ránk maradt játékokkal Bökényi János az 1760-as, 1770-es évek legtermékenyebb magyar nyelvű iskoladrámaszerzője.

A szóban forgó darabokat Ekelen vagy a szomszédos Aranyoson írták bele a kéziratot gyűjteménybe. Kétségtelen, hogy annak keletkezése, fennmaradása a Magyari-Kossa családnak köszönhető.

Ennek első jelentősebb tagja az a Péter volt (1676—1720), aki hosszú ideig Ekelen, majd Aranyoson prédikátoroskodott, s 1711-től a felső-dunamelléki kerület superintendenseként működött. Ő rendelte el, hogy az egyházközségek anyakönyveket, jegyzőkönyveket vezessenek.⁶

Kéziratunk eredetét illetőleg József nevű fia (1708—1779)⁷ és legkisebb gyermekének, Istvánnak (1716—1753) hasonló nevű utóda⁸ (aki 1751—1793 közt élt) jöhet számításba. Kétségtelen, hogy ez utóbbi 1779. november 1-től 1780. december 25-ig 41 levélfogalmazványt írt be a 280a—295b lapokra. Kézírása hol elcsúszott, ideges állapotra valló, hol meg nyugodt, kiírt írás. Sok bennük az áthúzás, javítgatás. Tárgyukat tekintve részben családi jellegűek, részben gazdasági vonatkozásúak. Legtöbbjük Aranyoson kelt, ahová István 1779-ben telepedett le, miután a birtokokon Mihály testvérevel megosztott. Ezelőtt más helyeken tartózkodott, leginkább az Alföldön, Tiszaroffon. Ezért is gondolhatunk arra, hogy az Ekelen 1767—1775 közt játszott iskoladrámákat nem ő jegyezte a kéziratba, hanem nagybátyja, József, aki állandóan Ekelen lakott. A drámák írásának jellege némileg különbözik a kétségtelenül Istvántól származó levelekétől, bár ezt megmagyarázhatja, hogy a levelek fogalmazványok, a drámapaszettek meg folyamatosan készült tisztázatok.

Magyary-Kossa József felsőbb tanulmányait Debrecenben végezte. Teológiát tanult. Sokat tett a református egyház érdekében. Kicsúszott pl., hogy Aranyoson, Ekelen a reformátusok templomot építhessenek. Midőn az 1760-i adászteveli kerületi gyűlésen az a határozat született, hogy minden egyházmegyébe „bizonyos inspectorok tényszerűen”, a komáromi tractus inspectorává Magyary Józsefet tették.⁹ A tudományokat szerette, sokat olvasott; nagy becsben tartotta a részint apjától reámaradt, részint maga szerzett könyvtárát. Pártolta az irodalmat, maga is fordított. Őrizte a családi leveleket, iratokat, melyek halála után rövid ideig vejénél maradtak, majd Aranyosra kerültek unokaöccséhez, Istvánhoz.¹⁰

Ő, mint annak idején apja is, szintén szerette és gyűjtötte a könyveket; a tudományos munkákat és a szépirodalmiakat egyaránt. „Amely könyvet átolvasott István, abból jegyzeteket készített oly formán, hogy a jegyzeteit betűrendbe szedte, a könyvnek, melyből kiírta, illető lapjára hivatkozva, s így mintegy conversations lexikont állított egybe. Ilyenmű feljegyzései kötetekre mennek. A tudományos tárgyakon kívül feljegyzett mindent, orvosi recipéket, anekdotákat, verseket, dalokat stb.” „Pontos naplót vezetett . . . Ezen napló 1779 januárban kezdődik és 1797 szeptember 29-ikével ér véget.” „A fordításokon kívül írt István eredetileg magyarul is, versekben úgy, mint prózában, s ily jegyzetei feles számban maradtak.”¹¹

A „felelősségi jegyzetek” egyike a drámákat is megőrző gyűjtemény. A negyedréte alakú vaskos kötet ma 7-től 697-ig terjedő, kézzel számozott lapot tartalmaz. Az elejéről hiányzik tehát 3 levél. De a végén is csonka, amit az utolsó lap őrszava mutat. Jelenleg

⁶ MAGYARY-KOSSA Sámuel: *A nagysarlói Magyary-Kossa család története*. Bp. 1925. 29—36.

⁷ Uo. 74—78.

⁸ Uo. 175—196.

⁹ KÚR Géza: *A komáromi református egyházmegye*. Komárom 1937. 246—247.

¹⁰ MAGYARY-KOSSA Sámuel, i. m. 74, 84.

¹¹ Uo. 178—184. István gyűjteményét Sámuel nevű fia örökölte. Ő is folytatta őseinek könyv- és régiséggyűjtését, a jegyzetelést. A könyvtárát Aranyosról Gyöngyösre szállította, ahol az új kastélyban egy tágas emeleti szobában helyezte el. Később a gyűjtemény a család történetének írója birtokába került, de csak töredékesen, „mert az értéke és legnagyobb része Magyary Sámuel halála után fraude et dolo idegen kézre került”. (108, 211.)

360 gépszámozású levelet tartalmaz. (Utalásainkban mindig ez utóbbira hivatkozunk.) A kéziratot kezdetben betűrendes „lexikon”-nak szánták. Az 1–122. levelek rectójának felső részén az ABC betűi olvashatók az A-tól az M-ig, különböző, háromtól tizenkettőig terjedő levél távolságban egymástól. Az A, B, C, D betűs levelekre írtak is néhány jegyzetet (1a–2a, 10ab, 22a–24a, 33ab). Forrásra utalás nélkül követik egymást a nevek (Aratus, Archimedes, Appianus, Bias, Cyrus, Deus), a fogalmak magyarázatai (Brevitas sermonis, Calamitas, Desperatio, In Deo spes), a közmondások és egyéb jegyzetek (pl. Berengari Epitaphium, Calvini Epitaphium). A D betű után azonban csak a H, L és az M alatt olvasható még egy-egy jegyzet. Hogy a betűrend az M-mel megszakad, mutatja, hogy a kézirat birtokosa lemondott a lexikonkészítés tervéről. Ehelyett egy egész más természetű gyűjteményt hozott létre, melynek vegyes jellegű írásait legnagyobb részét ő, kisebb részben más kezek írták a vastag füzetbe.

Az első kéz írása először a 34. levélen szakad meg, de csak két lapra terjedőleg. Terjedelmesebb munka a 35b–71a lapokon a „Keresztyén ember Utazása a Sion Várossára” című, János apostol Apocalipsisére emlékeztető misztikus próza, melyből az 56b–61a lapokat egy harmadik kéz másolta le. Egy negyedik kéztől a 231–241. levelekre elkezdet „Projecta Adami Francisci Pannoni Neosoliensis...” államelméleti munkából a 239a–241b lapok másolata származik. (Nincs végig leírva, a további részek számára hagyták üresen a 342–348. leveleket.) Egy újabb kéz másolta a 273–274. leveleken olvasható, a Hora és Kloska lázadásáról szóló „Paraszt oláh Had” címet viselő beszámolót. Idegen kéz írása még máshol is sejthető a gyűjteményben. A drámákat azonban egy és ugyanaz a kéz jegyezte le.

Ez lehetett Magyar-Kossa Józsefé, mivel annak idején, amikor a darabokat Ekelen eljátszották, ő neki ott volt az állandó tartózkodási helye. Ha így van, az ő és unokaöccse írása nagyon hasonlít egymásra. Csaknem egyező a betűk dőlésszöge, azok formálása, vonalvezetése, s főleg csak a betűk nagysága, a tinta színe különbözik a kétségtelenül Istvántól származó levélfogalmazványokban. Mivel Józseftől nem ismerünk autográf írást, nehéz eldönteni, írt-e ő egyáltalán valamit a gyűjteménybe, vagy a drámákat is István másolta le Aranyosra költözése után.

A gyűjtemény tartalma nagyon vegyes. Sokkal több benne a magyar nyelvű darab, mint a latin szerzemény. A prózaiművek a lapszámok mennyiségét tekintve túlsúlyban vannak a verses anyaggal szemben, de darabszámra ez utóbbi a több.

A leveleken és az előbb említett három íráson kívül a következő prózai munkákat másolták a füzetbe. Legterjedelmesebb mű a Tejfalvi Csiba Márton *Romano-categorus*¹² című könyvének a 122–230. leveleken olvasható szövege. Számos történeti, politikai tárgyú írás került a gyűjteménybe:

2a–4a: a Helytartótanács 10 tagjának voxolása — „Discursus Ad Benignam Resolutionem in eo emanatam, ut Comitatus Posoniensis per iteratam in Negotio Urbariorum emanatis resolutionibus resistendi audatiam paenae infligendae rerum se effecerit.” — 34ab: „Epistola Pontificij Pii VI^{ti} ad Invictissimum et Christianum Imperatorem Josephum Secundum.” — 34b: „Responsoria Imperatoris ad praemissa.” — 275a: „Postulata Josephi Secundi Regis Hungariae” — 296b–330b: „Quomodo ultimum bellum cum Prusso inchoatum...” (A hétéves háborúról.) — 301b–306b: „Itinerarium Augustissimi Imperatoris Josephi Secundi...” (Lengyel- és oroszországi útjáról.) — 307a–312a: „Szent Istvánnak Első Keresztyén Királynak a Magyarokhoz levele...” (Szemrehányás jobb kezének — porhamvának — tisztelete miatt.) — 349b–350a: „Decem Praecepta Regni Hungariae Ad montem Budae mense Julij 1790 Hungariae populo tradita.” (A Tízparancs travesztációja.) — 350a: „Simbolum Josephi Secundi.” (Hiszekegy-paró-

¹² RMK I, 637. (Debrecen 1637.)

dia.) — Tudományos értekezés olvasható a 320a—327b lapokon: „Observationes De Generatione Embryonis.” — 7a—9b: „Földinduláskorra való imádságok.” (1763-ban nagy földrengés volt a Duna mentén.) — 337b—340a: „Nyomorúságaik a Sidók Tizenkét Nemzettségének.” (Egy Mantuában kereszténnyé lett zsidó magyarázatai a zsidók szenvedéseiről, mivel Krisztust elárulták, megkínózták.) — 46 magyar és 12 latin nyelvű rövid történetet tartalmaz a kézirat 87a—103a lapja. — Egy Alator nevű, Hannoverből jött furesa prófétáról szól „Ujság” cím alatt a 111b—112a lap. — A 341—345. levelek a gyűjtemény anyagának betűrendes tartalomjegyzékét adják. — Elszórvva több helyen találunk recepteket, ecet, tinta stb. csinálásról (2a, 8ab, 249a, 272a, 340b), számolási és kártyatrükk van a 24b lapon, virágmotívumokból díszítő sorok a 25a-n. (A 25b üres!) A 33b-n egy Tabella Censoria (adatlapminta). Íráspróbák és az abécé nyomtatott nagybetűi találhatók a 86b-n; az „Alphabetum Gothicum” a 272a lapon.

Nem mutatnak kisebb változatosságot a gyűjtemény verses szerzeményei sem.

Legnagyobb számmal a szerelmi költészet van benne képviselve. Számuk meghaladja az ötvenet. Tervszerű gyűjtésre vall, hogy általában csoportosan találhatók a kéziratban (104b—110a, 115a—119a, 276a—279a, 351a—358a, 360ab — a kézirat itt megszakad). Más műfajú vers között elszórtan csak egy-kettő akad, mint pl. a 272b: *Mit tagadom, Látom 's tudom . . .*; 300b: *El mehetz már . . .* 340b: *Álnok valál . . .* Közöttük vannak Amade versvariánsok: *Ah már egyszer . . .* (106b), *El mehetz már . . .* (340b), *Árván sírván . . .* (353a);¹³ még a XVIII. század első felében keletkezettek: *El loptak szívemet . . .* (351b—352a);¹⁴ olyan énekek, melyeket Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye száz évesnél idősebb darabjai közé sorolt: *Mi bajom nem tudhatom . . .* (105a), *Ne járj hozzám szívem éjjel . . .* (354b).¹⁵

Bővelkedik a kézirat az alkalmi költés terméseiben is. Van névnapi köszöntő (31b—32b). Lakodalmi vers: *Nosza Musak, jőjjetek* (6a—7a), Gyöngyösi János verse Gombási István lakodalmára: 319ab. Szép sirató ének a *Jaj, jaj, én gyermekem . . .* kezdetű a 114ab lapokon. Hosszabbban siratja Benkő Sámuel, újhelyi prédikátor testvéröccsét (314b—319a). Még hosszabb a Rimaszombat égéséről (1769) szóló ének a 330b—337b lapokon. Az 1782-ben József napján a II. József tiszteletére Pozsonyban tartott istentiszteleten a prédikáció előtti és utáni ének a 84b—85b lapokon olvasható. A szabocsi földmérők elleni mozgolódásról szól a 312a—314b lapokon található verselmény. A 253a—264a-n olvasható a *Három tizszer fordult az Esztendő elől* kezdetű 138 strófás pasquillus az 1764-i országgyűlésről. Ez a tárgya a 350a—351a „Speculum moderni Temporis sub Dieta A. 1764 Confectum” címet viselő latin versnek is. A második kéz írásával maradt ránk néhány latin nyelvű, lapidáris stílusban készült gúnyos hangú epitáfium. Egy bizonyos Sztai Jánost, aki 1784. június 28-án vadászás közben halt meg, azért verselnek meg, mert 22 éves korában egy öreg nemes asszonyt vett feleségül. (Ezt kétszer is beírták a gyűjteménybe; a második kéz a 86. levélre, majd más a 329b—330a lapokra.) Ugyanettől a másolótól katolikusok ellen irányuló epitáfiumok is származnak. A 71b—72a lapokon Herman József, győri kanonokot, plébánost támadja, mivel „Fuit ille dum vixit / Pius/ Venerem et Bachum caeteraque his socia Numina / Ore factoque profundissime semper coluit”. A 72b—75a oldalakra az „Aliud Epitaphium Jesuitarum”-ot másolták le. (Még egy jezsuitaellenes latin vers olvasható a 103b-n: „Cantio Jesuitarum in qua suam dissipationem deplorat” címmel, *Triste vale dico Musis . . .* kezdettel. A 120ab—121a lapokon pedig két echos vers szól róluk támadó éllel. A zavaros fejű Kalmár György személyéhez fűződik négy rövid vers 1781-ből, a gyűjtemény 328—329. levelein. „Vitéz Nádasdinak versei” címmel Nádasdy Ferenc hadvezért, horvát bánt dicsőíti a 319b—320a lap Faludi Ferentől származó verse. II. Frigyes, a hétéves háború a tárgya a *Prussianak királya méltán haragszik* kezdetű ötstrófás versnek (118a). De ismert a másoló Nagy Frigyesről egy másik éneket is, melynek azonban csak egy versszakát jegyezte le a 111a-ra, mondván: „A Prussiai király éneke az utolsó verse a mely a Más könyvbe van írva No 1.”

¹³ NÉGYESY László: *Várkonyi báró Amade László versei*. Bp. 1892. VIII., CXXI., Gálós, ItK 1940. 287. — Vö. VARGA Imre: *Amade-versek kéziratos énekesgyűjteményeinkben*. ItK 1957. 330—331.

¹⁴ A XVIII. század első feléből való *Bajmóci-ék*. 6a.

¹⁵ BARTHA Dénes—KISS József: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*. Bp. 1953. 131., 130. sz.

A világi versek kisebb csoportját alkotják a tréfás mulatónóták (107ab: *Vagyon egy rosztetves rongyos va va város...* — Pálóczi Horváth Ádám a legalább 100 éves dalok közé sorolta;¹⁶ 113ab: *A gús leg jobb, leg erősebb tekerve...*, 351a: *Hej, hej bezzeg jó hír ez minékünk...*); a táncdalszövegek (358b: *Egyszer a cigányok gyűlést hirdetének a Városba...* — Pálóczi Horváth Ádám ezt is a legalább 100 éves dalok közé sorolta.¹⁷ *Nyoltzan voltak a mi Lúdaink...*); a katonadalok (252b: *Bölső, hintó, tzafrangos ló...*, 358b—359a: *A nap kerül, hajnal derül...*); a németeket, németes kiejtésmódot csúfoló darabok (252b: *Szekény puntra Nemeti Madjar emper nefeti...*, 348a: *Halli, halli mint a petsülete Filak...*); a 23 esztendősen korábban barátta lett szerzetes kesergése (360a: *Ezer hét száz hetven egyben az ezerben Koldulásra...*); panaszdalok csalódás, szerelmi bánat, szerencsétlen életsor miatt (75a: *Taj keserves és bú életemmel...*, 104a: *Oh kegyetlen fátum...*, 118a: *A szerentse forgása...*); búcsúzóik az elválás előtt (116a: *Taj hogy kezdjem búcsúzásom...*, 360a: *Mint Biblis könyvében, szívem majd el fogy...*).

A panaszversekben, búcsúénekekben megszólal az istenes hang (351b: *Mit használ ez világ...*, 352ab: *Nem kívánok mást, csak halálomat...*). De bőven akadnak a gyűjteményben ilyen indítékoktól mentes vallásos énekek is. (4a—5a, 112b—113a, 249b—252b. Ez utóbbi 7 lapon nyolc vallásos ének olvasható egymás után, közülük egy latin nyelvű.) Az istenes énekek közé sorozhatjuk a bűnbánó, penitenciális énekeket is. (119ab: *Mint az álom és hó halom az élet...*, 264a: „Olvasztó Gábor úr versei vagy penitenciális Éneke”: *Olyan ez világi öröm...*, 296ab: „Siralmas Eneke a Váradai Barátnak”: *Serkenj fel, lelkelem, Álmodból...*) A húsz egynéhány vallásos éneknél azonban jóval nagyobb a világi énekek száma.

Az utóbbiak közül megemlítnék még néhány érdekes darabot. Kéziratunk 5a—6a lapjai tartalmazzák a Mária Terézia uralma alatt keletkezett *Oh én szegény pater Marton, magyar királyné rabja...* kezdetű éneket, melyet már az 1762-ben összeírt *Szokolczai István-ék.*-ben megtalálunk.¹⁸ A 110ab-n van egy „Vocalisokon való beszélgetés” című vers; 11 versszakában csupa e, a, ö, o magánhangzós szavakból álló strofák vannak. A 279ab lapokon olvasható *Fennyen tartod a Nagy Orrod kevély Szében vára...* kezdettel „Az erdélyi magyar városokról való ének” hatstrofás változata.¹⁹ Nagy László kutatásai szerint az első kuruc mozgalmak idejében keletkezett, így ez is egyik korábbi darabja a gyűjteménynek.²⁰ Tartalmazza a kézirat egyik legrégebben lejegyzett balladánkat is, a „Szép Ilonát” — teljes terjedelmében: 359. levél.²¹

Hogy Magyary-Kossa Istvánnak voltak más kéziratos könyvei is, gyűjteményünk is igazolja. Egy erre mutató megjegyzését a 111a lapról fentebb idéztünk. A másik bizonyíték a 71a lapon olvasható. A „Keresztyén ember Utazása a Sion Várossára” IX. része után folytatásként csak ennyi áll a kéziratban: „X. Rész”, utána pedig „In alio libro est scriptum” megjegyzés olvasható.

Az itt tárgyalt *Vegyes jegyzetek* keletkezési idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Hogy Pálóczi Horváth Ádámtól százévesnek tartott énekeket, a hétéves háborúról szóló írásokat, 1762-ből, 1764-ből származó verseket is találunk a gyűjteményben, ez a körülmény nem ad tájékoztatást. Mivel az 1767-ben játszott két iskolajáték után folyamatosan következik az 1768-ban és 1772-ben előadott darab, feltételezhető, hogy ezeket egyszerre, legkorábban 1772-ben, illetőleg ezután másolták le. Ez előtt nem kezdhettek az összeíráshoz. A tartalomjegyzék akkor készülhetett, amikor a gyűjteményt már befejezettnek tekintették. Előtte a legkésőbbi dátum 1784 (8a, 330a), 1785 (275a). Igaz, hogy a tartalommutató után 1790-ből datált írásokat is találunk (a 349b-n említett kivül 348b: „Anno 1790 in Diaeta in Clerum”; klerusellenes hangjának illusztrálására a 25 versszakos pasquillusból elegendő idézni az első sorát: *Scortatores vos potatores Pacis*

¹⁶ Uo. 297. sz.

¹⁷ Uo. 260. sz.

¹⁸ A 99a—101a. lapon.

¹⁹ Kiad. VARGA Imre: *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp. 1977. 169. sz.

²⁰ NAGY László: „*Nem jöttünk égi hadak-útján...*” Bp. 1982. 247—249.

²¹ Kiad. ERDÉLYI János: *Népdalok és mondák*. Pest 1846—48. I. 371.

osores et turbatores . . .) Ezek a később lejegyzett darabok azonban nem képezték a kézirat törzsanyagát, közülük egy sem szerepel ugyanis a tartalomjegyzékben.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a hat magyar nyelvű iskolajáték miatt különösen jelentős kéziratos gyűjteményt a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben írták össze Csallóközben, a Komárom megyei Ekelen vagy Aranyoson.

VARGA IMRE

Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa. Az Österreichische Nationalbibliothek magyar vonatkozású kéziratállományának vizsgálatakor kikerülhetetlen segédlet Csontos Jánosnak *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratái* címen összeállított jegyzéke.¹ Csontos a *Tabulae codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum* címen 1864 és 1875 között megjelent 7 kötetes katalógust² vette alapul és válogatta ki belőle a magyar vonatkozású (elsősorban tartalmilag és nem provenientia szerint magyar) kéziratokat. Összeállítása 879 kézirat leírását tartalmazza a forrásban közölt sorrendben, de megadva az eredeti könyvtári jelzetet is. A közel száz éve megjelent cikk summázatát ma is magáénak érzi minden kutató, aki a bécsi kéziratok között búvárkodik: „... a bécsi császári könyvtár még ma is a hazai történetírásnak kimeríthetetlen kincsesbányája, hol a kéziratgyűjtemény alapos átkutatásából . . . egészen meglepő eredményeket várhatunk.”³

A jegyzék több ritkasága közül a 8799. szám alatt leírt kézirat ugyancsak érdekesnek ígérkezett: a *Scriptores rerum Hungaricarum, item historemata, bullae pontificae litteraeque et acta publica ex mss. codicibus caesareis collecta ordine alphabetico disposita*⁴ szintén kéziratjegyzék, összeállítója pedig Kollár Ádám Ferenc, a bécsi könyvtár egyik jelentős vezetője. Kollár 1718-ban született Terhován, 1772-től Bécsben könyvtári felvigyázó és udvari tanácsos, majd a könyvtár igazgatója. 1783-ban halt meg.⁵ Munkásságát sokféle szempontból értékelték már, bemutatták kéziratgyűjteményét, leírták könyvtárának katalógusát is.⁶ Sokat vitatott alakja volt a történetkutatásnak, főleg ami a magyar rendiség és a Habsburg-ház viszonyát illeti.⁷ Kollár könyvtártudósi tevékenységét dokumentálja Lambecius katalógusának kiegészítése és sajtó alá rendezése, valamint több magyar vonatkozású ritkaság, köztük Oláh Miklós munkájának kiadása is.⁸

¹ MKsz, 1884. 157–308.

² A mű összesen 11 kötetben jelent meg 1864 és 1912 között Bécsben Gerold–Tempsky–Hoelder kiadóknál.

³ CSONTOSI i. m. 159.

⁴ CSONTOSI i. m. 264.

⁵ GYURIKOVICS György: *Keresztényi Kollár Ádám élete, munkája és kéziratgyűjteménye*. TudGyűjt, 1823. X. 3–26. — Kollár rövid életrajza: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 292 l.

⁶ *Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum bibliothecae Kollarianae*. [Bécs], 1783.

⁷ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 328 l. (A pannonhalmi főiskola könyvei 5.) — DÜMMERTH Dezső: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében*. Kollár Ádám működése. FK, 1966. 391–413. Vitája ugyanott 1967-ben.

⁸ LAMBECIUS Petrus: *Commentariorum de augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber 1–8*. Ed. altera opera et studio Adami Francisci Kollarii. Vindoboniae 1766–1782. 1–8. köt. — OLÁH, Nicolaus: *Hungaria et Atila*. Ed. Adamus Franciscus Kollarus. Lib. 1–2. Vindobonae, 1763. — Kollár szövegközlő tevékenységéről l. KOSÁRY i. m. 573 l.

A bécsi Nemzeti Könyvtár kéziratárában Cod. 8799 jelzet alatt található kézirat behatóbb tanulmányozása azért is érdekes, mert arról tanúskodik, hogy Kollár milyen mélységekig ismerte és tárta fel a gyűjtemény magyar vonatkozású anyagát. A jegyzék három részből áll (az azt tartalmazó füzet minden második lapja üresen maradt, hogy az esetleges későbbi betoldásoknak helye legyen). Az első rész a szerzőkhöz köthető kéziratokat tartalmazza betűrendben, összesen 76 leírást sorol fel. A két külön címmel ellátott rész *Historemata* és *Bullae, diplomata, epistolae et Acta Publica* címen kronologikus rendben írja le a gyűjtemény szám szerint is nagyobb részét. A leírás végén minden esetben megtaláljuk a mű raktári jelzetét is, ami ugyan már megváltozott, de a könyvtár betűrendes katalógusában visszakeresve Kollár címeit, rövid idő alatt sikerül az általa leírt kéziratokat azonosítani. A Kollár-féle kéziratkatalógus anyaga természetesen sok helyen egyezik Csonthosi közlésével, azonban van néhány olyan mű, amelyre Csonthosi nem figyelt fel. Feltárásuk elsősorban annak köszönhető, hogy Kollár a gyűjteményes kötetek minden kolligátumát külön és részletesen leírta és a levélszámot is közölte. (Teljes kötet esetén nem ad tartalmi megjelölést.) Dolgozatunkban csillaggal jelöljük meg azokat a tételeket, amelyek Csonthosi jegyzékében nem szerepelnek, tehát különleges érdeklődésre tarthatnak számot. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy 1933-ban az ún. velencei egyezmény alapján 37 értékes bécsi kézirat került az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába. (Az átadott művek felsorolását l. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1931–1933. évben. MKSze, 1932/34. 103–121.) Ezek a kéziratok a mostani közlésben még mint a bécsi állomány tagjai szerepelnek.

A kéziratkatalógus közreadásával az a célunk, hogy az Österreichische Nationalbibliothek magyar vonatkozású kézírataira ismételten ráirányítsuk a figyelmet és egyben könyvtártörténeti értékű segédeszközt is nyújtsunk a kutatóknak.

Scriptores Rerum Vngaricarum, Item Historemata, Bullae Pontificae Literaque et Acta Publica ex MSS. Codicibus Caesaris collecta.

Balasfy (Thomae) Episcopi Bosnensis, *Historia vitae Nicolai Istvanffii, item carmina in laudem eiusdem*. Hist. Prof. cod. 462.

Belleardi (Comitis Alexandri) *Historia Belli ab Imp. Leopoldo cum Turcis gesti*. Hist. Prof. Cod. 455.

Bonfini (Antonii) *Praefatio bene longa quam Philostrato suo a se in lingvam Latinam verso praemisit*. Hist. Prof. cod. 66.

Brogoli (Benedicti) *epistola ad Philippum Callimachum, in qua dolet, de infortunio, quod incendio consumptis eius rebus simul Historia vitae Regis Ladislai perierit, quam mirifice laudat*. Venetiis XVII. Kal. Octob. 1488. Hist. Eccles. Cod. 75. fol. 264.

Bruti (Michaelis) *Rerum Vngaricarum libri tres, sed, quod dolendum initio et fine mutili*. Hist. Prof. cod. 92.

Callimachi (Philippi) *De rebus gestis á Vladislao Poloniae et Vngariae Rege*. Hist. Eccles. cod. 75. fol. 266. p. 2.

Ejusdem Vita Attilae, cui premittuntur carmina protreptica Ambriaci Poetae cum praefatione. Codex anno 1501. et ac cum praefatione. Codex anno 1561. scriptus. Hist. Eccles. 75. fol. 239. ipsum autem opus incipit. fol. 245.

Ejusdem idem Opus alia manuscriptum sine carminibus et praefatione Qvineti Aemiliani Cimbrici exstat eodem codice fol. 323.

Candidi (M. Pantaleonis) *Ipsensis Austrii, Ministri Bipontini, carmen in expeditionem Maximiliani II. Imp. contra Turcas susceptam anno 1566*. Hist. Prof. cod. 430. fol. 127.*

Chronicon Rerum Vngaricarum anno 1358. scriptum, variis inauratis picturis exornatum et Ludovico I. Regi. Vng. inscriptum. Hist. Prof. cod. 214.

Chronicon Rhythmicum rerum Vngar. ab eorum ortu usque ad Salamonem Regem, auctore non designato. Dicatum est Ludovico I. Regi. Vngar. Cod. Saeculi XIV. (V. Hist. Eccles. 78.)

Corvini (Aeliae) Poëma heroicum, qvo Joannis Huniadis, Matthiae Regis patris res bellicae celebrantur. Inscrubitur Rudolpho II. Imp. Hist. Prof. Cod. 772.

*Elisabethae (Sanctae) Landgraviae Thuringiae. Cod. memb. in fol. maximo Sec. XV. Hist. Eccles. cod. I. fol. 243. pag. 2. Vide Thuringi.**

*Ferdinandus I. Imp. et Rex Vngaricae. Anonymi Scriptoris Ferdinandi I. Imp. eiusque conjugis Annae liberorum rhythmis acrostichis germanicis enumeratio et descriptio. Cod. Hist. Prof. 914. in 4.**

Item: anonymi rhythmus germanicus in natalia et laudem filiorum Ferdinandi I. Rom. Regis et Annae Hungariae Reginae eius conjugis. anno 1554. Cod. Hist. Prof. 817.

Grundelii (Joannis) scepusiensis Historia de se ipso phantastica, ridicula et nugatoria. Cod. Hist. Prof. 687. in 4.

*Hvz (Georgii) Rascinyini, Peregrinatis Hierosolymitana postquam anno 1532 à Turcis captus Constantinopolim atque inde in Aegyptum abductus fuit. Cod. Hist. Eccles. 44. in fol.**

*Janiczii (Joannis) electi episcopi Tininiensis Oratio Panegyrica in Ferdinandum II. anno 1630. Kal. Januar. scripta. Cod. Hist. Prof. 1003.**

Illicini (Petri) J. C. Canonici Strigoniensis Oratio ad Vngaros, qvos contra Turcam incitat. Cod. Hist. Prof. 703. fol. 43. in 4.

Ejusdem ad Maximilianum Paranesis de Romani Imperii alieqvendi retinendique rationibus carmine hexametro. Cod. Hist. Prof. 703. in 4.

Ejusdem ad Maximilianum Flebilis Hungaria carmine hexametro. Cod. Hist. Prof. 703. (vel 702) fol. 26. in 4.

Ejusdem in laudem Hungariae Hendecasyllabi. Cod. Hist. Prof. 703. fol. 37. in 4.

Johanna Regina Neapolis. Adversaria qvandam Historica de eadem regina. Hist. Prof. 604. in fol.

Keza (Simonis de) clerici Chronicon Vngariae a gentis exordio usque ad Annum 1342. ad. Regem Ladislaum. III. scriptum. Cod. Hist. Prof. 503.

*Ladislaus (Sanctus) Rex Vng. Legenda de S. Ladislao Rege Vngariae. Cod. memb. in fol. max. Hist. Eccles. 1. fol. 237. fol. 4. seculi XV.**

Lambecii (Petri) Itinerarium Budense Bibliotheca Corvinianae causa. Cod. seu fasciculus Hist. Prof. 739.

Lazii (Wolfgangi) Rerum Vngaricarum historia libris in qvatuor comprehensa, seu Rerum Pannonicarum, qvas ab obitu Joannis Vajvodae Ferdinandus I. in Vngariae regno preclare gessit. Cod. Hist. Prof. 78. in fol.

Ejusdem idem Opus, continetque res gestas ab anno 1539. usque ad annum 1552. Cod. Hist. Prof. 157. in fol.

*Ejusdem Regni Hungariae Archeologiae libri tres, in qvibus non solum oppida locaque vetustiora, quae florentibus Romanorum rebus posita fuerant, enarrantur, verum etiam tractus terrae, et montes, valles, flumina paludes gentiumque in id qvondam regnum immigrationes historica fide recensentur. Cod. Hist. Prof. 216. in f. Est fragmentum, librum primum dumtaxat complectens. Item: Fragmentum alterum Libri II. eiusdem Archeologiae Cod. Hist. Prof. 121. in fol.**

Ejusdem Descriptio Daciae siue Transilvaniae. Cod. Hist. Prof. 216. fol. 28. in fol.

Ejusdem Descriptionis Transilvaniae fragmentum in qvo est Cap. 1. et pars. capitis 11. et finis capitis VII. Cod. Hist. Prof. 158. in f.

Ejusdem Rerum Austriacarum Decadis Qvintae Liber I. qvi Ferdinandi Caesaris res gestas pro regno Vngariae, cuius haereditatem adierat complectitur ab obsidione praecipuae Viennensi qva a Solymano anno 1529 pressa fuerat. Item eiusdem decadis Liber II. — X. Cod. Hist. Prof. 223. a fol. 94.

Item eiusdem Historiae Decadis VI. liber I—X. eodem codice fol. 207.

Ejusdem Adversaria Historicae Austriacae Daciae seu Transilvanicae Descriptionem complectentia. Cod. Hist. Prof. 156.

*Ejusdem Oratio in funere Ferdinandi. Imp. Cod. Hist. Prof. 91. fol. 50. et Hist. Prof. cod. 168. in fol.**

Locarni (Jacobi Antonii) Ode Italica, Maximiliano II. dicata, in qua series liberorum natiuitatis Ferdinandi I. et Anna coniugium describitur. Cod. Hist. Prof. 1019.*
Ludovicus I. Rex Hung. Historia Neapolitana, quae incipit circa an 1343. et pertingit itaque ad 1350. quo idem Rex Adversam in deditionem accepit. Hist. Prof. 615. Item: Adversarici quaedam Historica de Joanna Regina Neapolis. Hist. Prof. cod. 604. fol.*

Matthiae Corvini Regis Hung. Res gesta ab anonymo conscriptae ab anno 1458—1490. cui praefigitur inter genealogica eiusdem Regis a Philippo Scaligero Veronensi deducta. Hist. Prof. 219 et. 314. idem codes semel atque iterum per errorem recensitus.*
Matthiae II. Reg. H. Res gestae sive Continuatio Historicae regni Vngaricae ab an. 1607—1618. Hist. Prof. cod. 221.
Maximilianus II. Imp. Litanias pro eodem ut Archiduce adhuc contra Turcas moturo. Hist. Prof. 327. fol. 66.*

Nidermayr (Georgii) Historia Turcica, ad an. 1691. perducta. Hist. Prof. cod. 1008. in 4.*

Olahi (Nicolai) chorographica Vngariae Descriptio. Hist. Prof. cod. 217.*
Ottendorfii (Henrici) Itinerarium, hoc titulo: Der Weeg von Ofen auf Griechisch Weissenburg, der alda gelegenen Palanken und derselben ganzen Gegend an 1663. Hist. Prof. 472.

P. Notarii Belae Regis. Hist. Prof. 671.

Portneri (Joan Alberti) Latina Oratio gratulatoria ad D. Leopoldum post domitos Vngariae rebellis. Hist. Prof. 401. in fol.

Ranzani (Petri) episcopi Lucerini, Titulus editionis Epitomes Hist. Prof. 186. fol. 16.
Rubesics (Stanislai) Libellus Patronorum et publicorum insignianum regnorum et familiarum etc. Hist. Prof. 521.*

Rudolphi II. Res gestae ab anno 1575 usque ad 1606. Hist. Prof. cod. 220.

Item: Anonymi Historia bellorum in Vngaria gestorum imperante Rudolpho II. bona fide et praefert inscriptio conscripta et in capita XXXIII. digesta accedunt ad finem nonnulla Acta Publica. Hist. Prof. cod. 214.

Rimaszombathi (Stephani) epithalamium in nuptiis Josephi I. Hung. Regis. Philologicus 27.*

Rosenberg (Nicolai de) Poloni, de situ moribus et diversitate Scythiarum gentium. Hist. Prof. 827.

Sagit (Joannis) de Haimburg, Descriptio inmanitatis a Turcis in Christianos exercitae item incendium turris et acris Budensis an 1551. Casu exortum, Hist. Prof. 468. in f.*

Sambuci (Joannis) Adversaria Historica tumultuario calamo conscripta a die 18. Julii 1568. usque ad 26. Octobris 1569 quantum colligi potest. Hist. Prof. 191. fol. 1. et fragmentum eorum fol. 37.

Ejusdem Judicium de Historia Villoae de Ferdinando I. ad Maximil. II. Hist. Prof. 191. fol. 32.

Ejusdem Genealogicae D. Annae, Aviae Caesaris Maximiliani II. succinta narratio. Hist. Prof. 191. fol. 25.

Ejusdem Genesis filiorum serenissimi Regis Ferdinandi I. ex Anna Regina natorum. Hist. Prof. 191. fol. 23.

Ejusdem Caesares Austrii et Reges Vngaricae ad Maximilian. II. epigrammatibus comprehensi. Hist. Prof. 688.

Ejusdem Epigrammata X. in laudem totidem partim Imperatorum partim Archiducem Austriae. Hist. Prof. Cod. 46. sub fin.

Ejusdem antiquitatum et librorum Inventarium et aestinatio Germanice. Hist. Prof. 191. fol. 45.

Societas Jesu. Brevis quaedam collegiorum quae Societati Jesu circa annum 1555. erigebantur descriptio. Hist. Eccles. 33. fol. 18.*

Item: Catalogus Religiosorum Societatis Jesu, qui in Provinciae Austriae vivebant mense Aprili an 1633. Hist. Prof. 623.*

Stephani (Sancti) Vngariae Regis vitae historia in lectiones divisa, sive Legenda. Hist. Eccles. I. fol. 272. p. 2. et Cod. Theol. 529. fol. 75. p. 2.*

Strigoniensium Archiepisc. Catalog. usque ad 1563 vide Bonfini editionem anni 1158. in fin. Caes. LXIV. B. 4. vel 5.

Thuringi (Theodorici de Appoldia.) Vita et miracula S. Elisabethae Andreae Vngariae Regis filiae, Ludovici Pii Thuringiae et Hassiae Landgravii uxoris. Hist. Eccles. 86. seculi 15.

Ejusdem Sanctae miracula et vita, diversa ab ea, quam scripsit Theodoricus de Appoldia. Hist. Eccles. 92. fol. 234.

Vaciensis episcopatus. Informatio de statu episcopatus Vaciensis in Pannonia anno 1675 conscripta. Hist. Eccles. cod. 72.

Verzeichnüs und ungeferlicher Überschlag welchermassen unter Erzherzogen Maximilian zu Oesterreich de Gebaw der Ärzgebürge in Ungarn und Beheimb gefördert werden sollen. Hist. Prof. 296. fol. 666.*

Vngaria. Brevis descriptio Officiorum et Magistratum Regni Vngariae cum solite iudiciario processu. Hist. Prof. cod. 222. f. 123.

Item: Catalogus Comitatum, Civitatum Regiarum et montanarum Salis et auri fodinarum Hungariae et Transilvaniae, nec non Archiepiscopatum et Episcopatum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Dalmatiae, etc. anno 1574. conscribitur. Hist. Eccles. 724.*

Vrsini Velii (Casparis) De Bello Pannonico libri. Hist. Prof. 155.

item: 223 et 224 Meminit eius Lazius in praefatione, in Cod. Hist. Prof. 78. in fol.

Windek (Eberhardi de) Catalogus Principum et Regum, qui in Vngariae rerum potestati sunt ab Attila usque ad Sigismundum. Hist. Prof. 563. f.

Windek (Eberhardi de) Narratio mortis Alberti, quae contigit in Langendorff lunae ante Crispins et Crispiniani an 1439. Hist. Prof. cod. 563.

Ejusdem Coronatio Alberti, Sigismundi Imp. generi in regem Bohemiae 1438. Hist. Prof. Cod. 563.

Wladislaus II. Rex Vngar Genealogia illustrium familiarum D'Albret, Foix et Candalles incipiens à Bernardo Domino D'Albret usque ad Claudiam primogenitam filiam et heraedem Ludovici Galliae Regis, quae nupsit Francisco Valesio Regi Galliae. Hist. Prof. 601. Sec. 16.*

Wolphi (Adami) e Nagy Répen, ad. D. Matthiam II. dum anno 1608 XXII. Octob. Vienna Posonium pro coronatione descenderet carmina varia. Hist. Prof. 952.

Zredna (Joannis de) olim Pronotarii Cancellariae Regis Vngaricae Epistolae, nomine Joannis Hunyadi Gubernatoris ad diversos scripta et a Paulo de Iwanich collectae. Hist. Prof. 531.

Zrini (Nicolai et Petri) Carmen Heroicum Lingua Croatica scriptum a Petro Zrinio, olim Croatiae Bano etc. Nicolaus auctor est, a quo Hungarice scriptum a Petro Croaticae conversum fuit. Hist. Prof. 436.

Zrini (Nicolai) Epitaphium. Hist. Prof. cod. 263.

Historemata

Narratio mortis Alberti Imp. et Vng. R. quae contigit in Langendorff lunae ante Crispini et Crispiniani 1439. Hist. Prof. 563. in fol. Vide: Windek.

Fragmentum rerum gestarum in Vngariae aestate anni 1556. auct. Wolfg. Lazius. Hist. Prof. 157. 1556.

Epitome expugnationis Szigethi factae 1566. Septemb. 7. Cod. Philolog. 79. fol. 60.* 1566.

Nova excastris Seigny prope Beauluc 24. Januar. Alia ex Zagymar die 22. Febr. 1576. de rebus Polonicis. Hist. Prof. 132. fol. 136.* 1576.

Relation und Beschreibung der Niderlag die sich den 8. Octob. 1588. in Ober Ungern begeben. Hist. Prof. 293. fol. 674.* 1588.

Eigentliche Particularitet, wie und auf was Weeg die die jüngste des Bascha in Rossen Niderlag unter Sissiek den 22. Jun. diss. 1593. Jars füngangen. Hist. Prof. cod. 298. fol. 452.* 1593. Juni.

Discursus aus Wienn von 16. Octob. 1593 die Eroberung Vesprin und Palotta betreffend. Hist. Prof. 298. fol. 189.* 1593. Octobr.

Narratio rerum in superiore Vngariae in autumnio anni 1593 gestarum Auctore non expresso. Hist. Prof. 909. in 4. 1593. Octob.

- Bericht* wie sich die Schlacht bey Weissenburg den 3. Novemb. 1593. ungverlich verlauffen. Hist. Prof. 298. fol. 147.*
- Descriptio* expugnationis arcis Novigraë quae contigit die 10. Martii 1594. manu Tengenagelii exarata. Hist. Prof. 214. fol. 41.
- Ephemerides* Latina expeditionis contra Turcas anni 1595. ab initio inensis Julii usque ad diem 13. Octob. Hist. Prof. 758. in 4.
- Relation* dessen, so sich zwischen den Fürsten aus Siebenbürgen und Sinan Pascha verlossen von 16. Octob. bis auf den 1. Novemb. 1595. Hist. Prof. 300. fol. 932.*
- Relation*, was sich den 25. und 26. Octb. anno 1596. zwischen dem christlichen und Türkischen Kriegsvolk vor Erlau verlauffen aus dem Wäl-schen ins Teutsch transferirt. Hist. Prof. 301. fol. 167.*
- Bericht* an die Kayserl. Mayt. der Königlichen Würden Erzherzogs Maximilian welcher massen die Schlacht bey Kerestes fůrgangen am 1596. Hist. Prof. 301. fol. 144.*
- Anonymi* Brevis Relatio rerum in Vngaria gestarum an 1597. Sermone Italica. Hist. Prof. 754. in 4.
- Discursus*, was sich in ganzer Belagerung offen anno 1598. zugetragen. Hist. Prof. 303. fol. 751.*
- Narratio* Germanica rerum gestarum in Hungaria ducta et auspiciis Archiducis Matthiae anno 1601. Hist. Profan. 336. in fol.
- Descriptio* Germanica expeditionis et rerum gestarum Matthiae Archiducis in Vngarica anno 1601. usque ad die 11. Novemb. Hist. Prof. 115.
- Narratio* Germanica rerum ab Archiduce Matthia in Vngaria gestarum. Hist. Prof. 114.
- Narratio* eorum, quae sub ductu et auspiciis Archiducis Matthiae a die 24. Julii usque ad diem 24. Nov. anni 1602. gesta sunt. Hist. Prof. 335.
- Anonymi* Germanica descriptio et Diarium expeditionis Matthiae in Moraviam et Bohemiam á die 15. Aprilis anni 1608. quo Vienna discessit usque ad diem 26. Junii quo die Legati Caesares ad eum in castra advenere. Est fine mutita. Hist. Prof. 108 et 116.*

Bullae, diplomata, epistolae et Acta Publica

- Summi* Pontificis literae ad Francorum regem datae, quibus nunciat Tartaros fine ecclesiae invivasse. cod. Philolog. 61. fol. 78. p. 2. membran. See. 14.* 1240. f.
- F. Joannis* Ord. S. Francisci dicti die Planocarpini Legatio nomine Pontificis ad Tartariam. Hist. Prof. 651. memb. in 4.* 1245.
- Papa* regi Tartarorum. Commendat Praedicatores abse ad illum missos. Philolog. 61. f. 27. p. 2. et cod. 305. f. 40. p. 2.* 1245 f.
- Ladislai IV.* Reg. Hung. Privilegium Cumanis datum. bino exemplo. Hist. Prof. 330. fol. 42. 1279.
- Exemplum* literarum Transactionis inter Vladislaum Reg. Poloniae, Sigismundum Romanorum regem, et Vgtowdum magnum ducem Lithuaniae, praesertim de Moldavia Principatu. Dat. in Lyblyo 15. Martii. 1412. Hist. Prof. 215.* 1412. Mart. 15.
- Brevis* descriptio Coronationis Alberti Sigismundi. Imp. generi, in regem Bohemiae 1438. in die Petri et Pauli. Hist. Prof. 563. Autor est Eberhardus de Windek, quo Sigismundus est usus familiariter vide Windeck. 1438.
- Ladislai* Posthumi liberae, quibus Georgii de Puecheim possessionem Zlynigdoiff vocatam in Soproniensi comitate existenz asolutione Lueri Camerae et omnium taxarum eximit. Dat. Viennae in profesto Mariae Magdalенаe 1455. Hist. Prof. 394. fol. 25. et 129. fol. 17.* 1455.
- Casimiri* Poloniae Regis literae Germanicae deffidationis ad Matthiam Corvinum, eo quod iniuste [?] regnum Vngariae occupaverit sibi juro propinquitatis debitum. Dat. Cracoviae anno 1471. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio Chronici Austriaci. 1471.
- Tabula* pacis initae inter Casimirum Poloniae et Matthiam Vngaricae Reges Sermone Latino, sed pluribus in locis hiatus. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio chronici Austriaci. 1474.

- Georgii Praepositi Qvinqueecclesiensis ad Autistitem qvendam de Pace*, inter Poloniae et Vngariae Reges conciliata. Dat. Kesmark die Lunae ante privicum. 1474. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio chronici Austriaci. 1474.
- Muhamedi Turcarum Imp. Denunciatio belli adversus Maximilianum Burgundiae Ducem*, data, ut inscribitur, 1475. Hist. Prof. 491. fol. 14. 1475.
- Friderici III. Imp. literae ad Bohemiae ordines de coronatione Ladislai Poloni in Regem Bohemiae*, data Romae 19. Sept. 1477. Hist. Prof. 327.* 1477.
- Ejusdem ad vniuersos et singulos regni Bohemiae et Moraviae subditos, Matthiae Vngariae et Bohemiae Regi obediens*, eiusdem argumenti. Dat. Romae apud S. Petrum VIII. Kal. Octob. 1477. Hist. Prof. 327. fol. 2.* 1477.
- Ejusdem litera ad universos et singulos regni Bohemiae et Marchionatus Moraviae subditos Matthiae Vngariae et Bohemiae Regi non obdientes de eadem re*. Hist. Prof. 327. fol. 2. verso.* 1477.
- Sixti Episcopi Frisingensis literarum et cerptum ad Georgium de Tscher-nemel de rebus Turcicis et Vngaricis*. Martis post Matthiae 1478. de impressione Turcarum in Carniolam. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1478.
- Rationarium regni Vngariae duorum an novum nempe ab ultima die Januarii anni 1494. usque ad ultimam diem 1495*. Hist. Prof. 487. idest. 487. 1494.
- Vladislai II. Literae securitatis Gertrudi viduae qvondam Magnifici Ulrici Weispriacher data*. Budae feria IV. ante Dominicam Reminiscere. 1506. Hist. Prof. 198. fol. 128. p. 2. 1506.
- Mandatum Procuratorium Latinum Friderici Piesthen Consulis Wiennensis in personam Martini Capini*. Septeme astrensis etc. an 1506. die 16. Februar. Hist. Prof. 198. fol. 127. 1506.
- Joannis Cuspiniani Praefecti Viennensis Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Maximiliani ac trium Regum Vngariae Bohem. et Poloniae*. 1515. facti Vngariae Bohem. et Poloniae 1515. facti brevis Descriptio. Hist. Prof. 476. Est fine mutila. Integra habetur in operibus Cuspiniani Im. I. p. 495. edit. Francof. anni 1601. Vide *Cuspinianus* in Cathalog alphabet. Item: Hist. Prof. 476 et 1010. 1515.
- Khundorffer (Nicolai) Libellus supplex Latinus ad Regiam Majestatem ut dignetur Paulo de Warda Praepositi S. Sigismundi mandate ut sibi salvat tria millia et centum florenos quos illi eius frater Pausaben Khundorff mutuos dedit*. Hist. Prof. 198. fol. 21. 1519.
- Ludovici II. Vng. Regis Literae Latinae pro Helena Martini Sibenburgeri vidua intercedentes apud Ferdinandum etc. Pragae*. 10. decemb. 1522. Hist. Prof. 329. fol. 23. manu Tengenagelii scripto. 1522. Dec. 10.
- Sigismundi de Dietrichstein literae ad Gabrielem. Salamanca*. 24. Febr. 1524. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1524. Febr. 24.
- Joannis Vngnadii excerptum epistolae ad Gabrielem Salamanca de rebus Turcicis et Vngaricis*. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1524.
- Excerptum epistolae Cremseeri ad Comitem Gabrielem de Ortenburg*. 25. Aug. 1525. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1525. Aug. 25.
- Excerptum epistolae Leonardi ab Harrach ad Comitem Gabrielem de Ortenburg Olomucio*. 14. Junii. 1527. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1527. Junii. 14.
- Excerptum epistolae Comitissae Gabriellae de Ortenburg ad Cremseerum, consilium de tollendo Vajvoda continentes, ubi adnotatur Cancellario Vajvodae nomen fuisse Werboeczus*. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1527.
- Transilvanicarum rerum summa capita ex superioribus scriptis in unum contracta*. Uist. Prof. 215. fol. 39.* 1527.
- Quaestiones et responsiones qvadam Germanicae de statu et viribus Turcarum cum anno 1529. Viennam obsidione cingere vellent*. Subnectitur fragmentum Diarii eiusdem obsidionis a die primo Octob. usque ad 12. Hist. Prof. 108. fol. 28. et cod. Hist. Prof. 116.* 1529.
- Excerptum epistolae Marci Beck ad Comitem Gabrielem de Ortenburg*. 9. Decemb. 1531. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1531.
- Acta Tergestina occasione controversiarum, qua inter moniales O. S. B. in monasterio della Cella propter norae Abbatissae electionem orta fuit*. 1555. mense Octobri. Hist. Prof. 226. fol. 84.* 1555.
- Habersagkh (Joannis) Descriptio coronationis Maximiliani Imp. in Regem Hung. Posonii*. 8. Septemb. 1563. Hist. Prof. 69. et 70. habetur enim bino exemplo. 1563. Septemb. 8.

- Wolfgangi Lazii* Descriptio coronationis Maximiliani in Reg. Hung. an 1563. Hist. Prof. 206. in fol. Existat libro 8. Decadis VI. Rer. Austriacarum Lazii. 1563. Septemb. 8.
- Descriptio* Coronationis Vngaricae Imp. Maximiliani 1563. Sept. 8. Hist. Prof. 213. 1563. Septemb. 8.
- Dissertatio* anonymi et consilium de ratione Belli adversus Turcas gerendi. Hist. Prof. 215. fol. 58. Extat etiam in codice 222. fol. 146. 1566.
- Rationes* muneris honorarii allati Constantinopolim per Gaspardum de Minquitz et Eduardum Provisionati 15. Marti 1569. Hist. Prof. 491. f. 29. 1569. Martii. 15.
- Descriptio* Coronationis Rudolphi Archiducis Austriae in Regem Vngariae. Posonii die 25. Septemb. 1572. Hist. Prof. 213. f. 13. 1572. Sept. 25.
- Oratio* Legati Turcici habita ad Polonos Warsowiae congregatos 11. Septemb. 1574. Hist. Prof. 525. f. 59. item Hist. Prof. 132. f. 256. et 133. f. 66.* 1574. Septemb. 11.
- Senatus* et Ordinum regni Polonicae Litterae ad Principem Transilvaniae datae Varsaviae in Conventu electionis. 19. Decemb. 1575. Hist. Prof. 132. f. 102. p. 2.* 1575. Decemb. 19.
- Publicatio* Palatini Transilvaniae in Regem Poloniae data die S. Thomae 1575. Germanice et confederatio eiusdem factionis. Hist. Prof. 132. fol. 119. p. 2.* 1575. Decemb. 21.
- Stephanus* Bathorii ad suae factionis ordines Polonicos litterae ex Alba Julia 10. Januar. 1575. Hist. Prof. 132. fol. 53. p. 2.* 1576. Januar 10.
- Exemplum* litterarum Bascha Budensis ad Imperatorem 12. Januar. 1576. lingua Vngarica datarum, quibus Caesarem hortatur, ut a Poloniae regno abstineat, et assistat. Hist. Prof. 132. fol. 134.* 1576. Januar 12.
- Litterae* Wajwodae ad Ordines Poloniae suae factionis datae in Vrbe Megyes. 1. Februar 1576. Hist. Prof. 132. f. 138. p. 2.* 1575. Februar 1.
- Factionis* Bathorianae litterae ad S. C. M. ex Andreaivo 2. Febr. 1576. Hist. Prof. 132. fol. 116.* 1576. Febr. 2.
- Francisci* Pesthii litterarum summa ad Christophorum a Teuffenbach de publicatione Wayvodae in regem Poloniae in Megyes facta die 8. Februar. 1576. qvo die litterae scriptae sunt. Hist. Prof. 132. fol. 139. p. 2.* 1576. Febr. 8.
- Exemplum* litterarum Palatini Cracoviensis Petri Zborowsky Capitanei factiones Bathorianae ad S. C. M. Datae Cracoviae 19. Februar 1576. Hist. Prof. 132. fol. 117.* 1576. Febr. 19.
- Responsiones* ad Bathorium remittendae informatio a Kovskio Starosta, quem Referendarium vocant, conscripta initio mensis Februarii. 1576. Hist. Prof. 132. fol. 26. item fol. 76.* 1576. Febr.
- Oratio* Transilvani ad Ordines Poloniae a Georgio Blandrata Legato habita. Hist. Prof. 132. fol. 79.* 1576. Dec. 25.
- Litterae* Amurathis Imp. Turcarum ad Waywodam Transilvaniae quibus eum ad Capessendum Poloniae regnum armat [?]. Datae Constantino- poli. 28. Decembris anno Hegirae 963. Hist. Prof. 132. fol. 138.* 1576. Dec. 28.
- Hugonis* Blotii Miscellanea Rerum Polonicarum. Hist. Prof. 132. et 133.* 1576
- Oratio* qua Carolus a Zeltin compellavit Vngaros ab Hugone Blotio con- scripta. Hist. Prof. 119. fol. 62. 1576. f.
- Articuli* Imp. Turcarum ad Bathorium missi ut in eos iuret. Hist. Prof. 132. f. 116.* 1576.
- Protestatio* Bathorii ante coronationem et in ipsa coronatione. Hist. Prof. 132. f. 195.* 1576.
- Numerus* eorum, qui cum suis familiaribus obviam viverunt Bathorio. Hist. Prof. 132. f. 193.* 1576.
- Litterae* Mehemetis Paschae ad S. C. M. penultima Januarii 1576. Con- stantinopoli datae de Electione Bathorii in Regem Poloniae et turbis a Balaschii Janos excitatis. Hist. Prof. 132. f. 149.* 1576. Januar.
- Itinerarium* Salamonis Schweiker Sulzensis Würtembergici anno aetatis 26. Concionatoris Aulici Legati Caesarei Domini Joachimi a Sinzendorff ad Imp. Turcarum anno 1577. Hist. Prof. 226. fol. 73.* 1577. pen.
- H. Kevenhülleri* Baronis epistola Germanica ad Archiducem Matthiam, quae ipsi significat rumores, qui de eo sparguntur ac si Religionis mutan- dae causa Belgii administrationem suscepisset, quod sibi qui eius educa- tor fuerit, summo esset de decori, petit, ut sibi rescribat, ad hoc, ut 1578. Januar. 6.

- huiusmodi rumores suo scripto magis reprimere possit. Madrito, Die Turcum regum 1578. Hist. Prof. CCCXVII. fol. 34.*
- Richardi Streinii* ad Archiducem Matthiam litterae, gaudet excusationes a se allates Archiducem benigne interpretatum esse ac optat, ut quvamprium se ex Belgico Labyrintho explicet et ad res Vngaricas, qvasi fatali suo nomine inflaurandas redeat. Freydegg. 15. Julii. 1581. Hist. Prof. CCCXVI. fol. 546.*
- Articuli* in Comitibus Poseniensibus anno 1582. die 15. Januar. Regnicolis propositi. Hist. Prof. 287. fol. 188.
- Regestrum* Litterarum per Tiburtium Hummelreich S. C. Regiaque M. Secretarium Hungaricum, diversis temporibus, vacante Cancellariatu, secreto sigillo sigillatarum. anno 1586. die 29. Septemb. etc. Hist. Prof. 944.
- Exemplum* litterarum Imp. Turcarum ad Sigismundum Regem Poloniae datarum [?] quibus ad literas per Joannem Samogitium allatas de electione sua in regem Poloniae respondet, gratulatur, et pacem se servaturum pollicetur. Datae Constantinopoli ineunte Febr. an. Hegir. 996. Hist. Prof. 134. fol. 7.*
- Exemplum* litterarum Sigismundi III. electi Regis Polonicae ad Imp. Turcarum quibus per Joannem Zamoiskium Secretarium suum electionem suam in Regem Poloniae significat. Datae Dantisci. 18. octob. 1587. Hist. Prof. 134. fol. 8.*
- Litterae* ab anonymo ad anonymum Constantinopoli scriptae de adventu regis Poloniae Legati ad Portam, et quae ibi agat. Hist. Prof. 134. fol. 8. p. 2.*
- Kurtze Verzeichnus*, was die Kay: Maytt. den Hungarischen Ständen auf jetzigen Landtag zu Presburg (so sich den 6. April 1589. iahrs angefangen) proponirt und begert haben. Hist. Prof. 293. fol. 162.*
- Thomae Erdödi* Comitis et Bani litterae ad Serenissimum Archiducem Ernestum de gestis contra Turcas. Dat. Zamobor 7. Septemb. 1590. Hist. Prof. 295. fol. 563.*
- Regestrum* litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum etc.
- Regestrum* litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum etc.
- Verzeichnuss* der Vrsachen und was gestalt der Peter Wayvoda in der Moldau sich heraus begeben, und wie er das Land hinter sich verlassen und verordnet hat. Hist. Prof. 296. fol. 217.*
- Regestrum* Litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditar. etc.
- Hasani* Bosniae Praefecti seu Pascha literae ad Franciscum Nadasdi Rom. Imp. Consiliarium, Latinae ex Rascica lingua factae, quibus significat se in cumpum [?] Turopoliens. venisse eius conveniendi caussa sed cum eum ibi non invenerit, sperare se alia occasione id eommode facturum; excusat insuper, quod homines sui nonnullos captivos abduxerint vix ad haustum vnifacientes. Dat. 3. Octob. 1592. Hist. Prof. 297. fol. 218.*
- Copia* Schreibens aus Ofen an Hernn Grafen von Hardegg de dato 15. Februar 1594. Hist. Prof. 299. fol. 304.*
- Vrsachen* warum die garnison zu Pápa capituliren müssen. in Septemb. 1594. Hist. Prof. 299. fol. 595.*
- Lettera* del Principe di Transilvania Sigismundo Battori delli 22. Novembre 1594. scritta al P. Alfonso Carillo. Hist. Prof. 299. fol. 123.*
- Copia* Schreibens Hernn Ferdinand Sammaria, und Herrn Georg Andre Freyherrn von Fünfkirchen an Herrn Grafen von Hardegg. Hist. Prof. 299. fol. 904. p. 2.*
- Relazione* del successo del tradimento d' alcuni principali di Transilvania centro il Principe Sigismundo in Battori. Hist. Prof. 299. fol. 3.*
- Des Grafen* von Hardeg, Ferdinand Joan. Zin von Zinberg etc. in der Vestung Raab gewesen Obersten an Ihre Dht. [?] Erzherzogen Mathias gethanes Schreiben wegen aufgebung derselben Vestung. Hist. Prof. 299. f. 268.*

1581.
Julii. 15.

1586.
Septemb.
29. et
Octob. 18.
1588. Febr.

1587.
Octob. 18.

1587.

1589.
April 6.

1590.
Septb. 7.

1590.
Septemb.
1591.
April. etc.
1591. f.

1592. Jan.
et Mai.
1592.
Octob. 3.

1594.
Febr. 15.

1594.
Septemb.

1594.
Novemb.
22.

1594.

1594.

1594.

- Extract* aus den Bedencken warum anno 1594 mit den Türcken kein Fridstädt zu treffe seye. Hist. Prof. 299. f. 37.* 1594.
- Sommario* di gli articoli di confoedezione accordati fra sua Cesare Msta et il Principe di Transilvania nel Genaro 1595. Hist. Prof. 300. f. 112.* 1595.
- Verzeichnis* der Personen und nahmen vom Haub- und Weyda so den 25. Februarii 1595 von dem Ungarischen Landristern in notam perpetuae in fidelitatis erkennt seind, und ihnen abgeschlagen worden. Hist. Prof. 300. fol. 192.* Januar.
- Resolution* und Urtheil über die Raaber und Páper Kriegsbefelchshaber publicata Viennae 1593. Maji. 23. Hist. Prof. 300. fol. 406.* 1595.
- Conditiones*, quibus petunt Serenissimus Princeps et Ordines Transilvaniae per Spectabilem ac Magnificum Dominum Stephanum Bochkay legatum ad S. C. M. foedus contra Turcas transigi. Hist. Prof. 300. fol. 108.* Maji. 23.
- Der Röm. Kays: Mytt Anklag wider den Grafen Ferdinand von Hardegg* und seine untergebene die Aufgebung der Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 63.* 1595.
- Endurtheil* und Begnädigung die Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 524.* 1595.
- Herrn Johann Antoni Zyn, Rudolph von Greyss etc. Verantwortung* aus der Röm. Kays. Mytt. Anklag die aufgebung der Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 194.* 1595.
- Gesprach* und Kurtz gerichtlicher Process contra Hardegg rhythmica. Hist. Prof. 300. fol. 200.* 1595.
- Schreiben* an die Röm. Kays: Mytt so der König in Polen Sigismundus die Walachey betreffend abgehen lassen 1595. Hist. Prof. 301. fol. 865.* 1595.
- Vertauschtes* Päbstlicher Schreiben an den König in Polen die Moldau betreffend. Hist. Prof. 301. fol. 867.* 1595.
- Baronis Richardi Streinii considerationes super literis transactionis inter Vladislaum Regem Poloniae et Sigism. Imp. et Reg. Hung. an Moldavia ad Vngariam vel Poloniam pertineat? Germanice in quibus pro Ungari concludit et multa ad Historiam Moldavicarum facientia adfert.* Hist. Prof. 215. fol. 8.* 1956.
- Archiducis Matthiae literae ad Imp. Rudolphum, quibus Imp. significat, Richardum Streinium casu quodam incedisse in literas transactionis inter Vladislaum Reg. Poloniae et Sigism. Imp. et Regem Hung. quas in Taberna Caesaria rede facere putabat.* Viennae 3. Febr. 1596. Hist. Prof. 215. fol. 54.* Febr. 3.
- Summarium* des Landtags zu Presburg Martii 1596. beschlossen. Hist. Prof. 301. f. 809.* 1596.
- Narratio Italica egressus Imperatoris Turcarum ex regia CPolitana in castra.* 1596. Julii. 6. Hist. Prof. 209. Mart.
- Articuli* Diaetae Vngaricae an 1596. statibus et Ordinibus regni Posonii propositi. Hist. Prof. 301. fol. 849.* 1596.
- Archiducis Matthiae literae ad Richardum Streinium, quibus ab eo consilium petit de rebus Transilvanicis.* Dat. in Ebersdorff 4. Novemb. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 14.* Julii. 6.
- Richardi Streinii Responsum seu Consilium ab Archiduce petatum.* Dat. Viennae. Hist. Prof. 215. fol. 2.* 1596.
- Aliud ejusdem Streinii consilium in varia capita distinctum de eadem re missum.* Viennae. 25. Nov. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 16.* 1597.
- Richardi Streinii consilium Germanicum in causa cessionis Transilvaniae.* Hist. Prof. 215. fol. 50.* Nov. 25.
- Archiducis Matthiae literae ad Richardum Streinium, quibus eidem gratias agit de superioribus consiliis.* Dat. Polna 26. Novemb. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 19.* Nov. 26.
- Mariae Archiducis literae ad Imperatorem, quibus ipsi occasione aduentus Roma P. Alfonsi filiam suam et negotia Principis Transilvaniae pro ceteri expeditione commendat.* Dat. Graecii S. Septemb. 1597. (fortasse Cod. 215.)* Sept. 5.
- Rupertii Baronis de Stozing Consilium die Obödung der gehuldigten unter Ofen ligenden Flecken und Dörffern und zu was Zeilen die selbe be-
sehen möchte betrefen.* Hist. Prof. 215. fol. 22.* 1597.

- Dissertatio Politica et Sententia Ruperti de Stozing Baronis S. C. M. Consilii et vicarii inferiores Austriae super quaestiones, an conducatur suae Majestati Principatum Transilvaniae ab eius Principe acceptare et eius loco congruum Apanagium ad dies vitae certis condicionibus et legibus assignare. Germanice, affirmativae definiens. Hist. Prof. 215. fol. 10.** 1597.
- Summarium epistolae Transilvani, quae urget commutationis proposita executionem. 28. Septemb. Hist. Prof. 215. fol. 49. p. 2.** 1597. Septb. 28.
- Instructio à Cardinale Andrea Bathorio Legato suo ad Sigismundum Transilvaniae Principem data. Hist. Prof. 209. fol. 10.* 1597. f.
- Conditiones, quibus Transilvaniae commutatio petitur. Hist. Prof. 215. fol. 45. vel. segg.** 1597.
- Capita eorum, quae à Legato Principis Transilvaniae Imperatori suunt propavenda. Hist. Prof. 215. f. 57.** 1597.
- Rationes, quibus Transilvaniae Princeps ad commutationem adducitur Latinae. Hist. Prof. 215. fol. 45.** 1595.
- Richardi Streinii Consilium ad Archiducem Matthiam postquam Princeps Transilvaniae pactis stare renuerat et Principatum rursus appetiebat. Dat. Fredegg. 2. Septemb. 1598. Hist. Prof. 215. fol. 20.** 1598. Sept. 2.
- Epistola anonymi ad anonymum Cassivia 10 Aprilis 1599. data de cessione Transilvaniae à Bathorio Cardinali Andreae facta. Hist. Prof. 491. fol. 12.* 1599. April. 10.
- Anonymi epistola, data 26. Aug. 1599. de Sigismundo Bathorio, qui sub obtentu non impletarum à Caesare conditionum Transilvaniam iterum occupavit. Hist. Prof. 491. fol. 12.* 1599. April. 26.
- Ordinum et statuum Ducatum Oppoliensis et Rattiberiensis literae ad Ducem Transilvaniae, in quibus congueruntur per Legatum Christophorum Twardawium à Twardaw de invasione et iniuriis contra pacta et foedera inter reges Bohem. et Poloniae sancita, illatis à nobili Polono Stanislao Stadnitzky à Zmigrad et in Landschuth, qui manu armata domum nobilis Ssambori Zametzky à Semeticz patris uxoris suae occupaverat, horrea evacuando etc. Dat. e publico provinciae Conventu octava trium Regum superiori Ologlaviae celebrato. 1599. Hist. Prof. 215. fol. 32.**
- Sigismundi, Königs in Polen Auffbottschreiben an den Polnischen Adel wegen des Michaels. Dat. Warschau den. 25. Maji. 1600. Hist. Prof. 305. f. 206.** 1600. Maji. 25.
- Articuli, sive interrogationes factae Georgio Paradeyser Canisae Gubernatoris ob eius urbis deditionem factam 30. Octobris 1600. et Responsiones ab eodem datae. Hist. Prof. 222. fol. 105.* 1600. Octob. 30.
- Ausfürliche Verantwortung Herrn Georgen Paradeyser gewesten Obristen zu Canischa wegen Aufgebung selbiger Vestung. 1600. Hist. Prof. 305. fol. 609.** 1600. Octob. 30.
- Verzeichnuss der Articul darauf Herr Jörg Paradeyser gewester Obrister zu Canischa wegen Aufgebung derselben Vestung den 30. Octob. 1600. im Feldlager bey St. Gothard examinirt worden. Hist. Prof. 305. fol. 556.** 1600. Octob. 30.
- Clementis P. P. VIII. literae ad Archiducem Matthiam, quibus victoriam de Turcis eidem gratulatur, et egregia eius facta magnis laudibus extollit. Romae apud S. Petrum. 22. Decemb. 1601. Hist. Prof. 222. fol. 107.* 1601. Decemb. 22.
- Endurthel über die Obristen und Hauptleuthen sambt andern interessirten personen, so die Habtfestung Canischa, und die Vestung Babocsa den Türcken übergeben haben. Hist. Prof. 306. f. 665.** 1601. Octob. 3.
- Consiliarium deputatorum ad Archiducem Matthiam relatio de bello Turcica prosequendo. Data Viennae 7. Novemb. 1601. Hist. Prof. 491. fol. 7.* 1601. Novemb. 7.
- Conditiones der Friedhandlung, wie solche von dem Türcken beantwortet worden. 1601. Hist. Prof. 306. f. 591.** 1601.
- Sigismundi Batthorii ad Begum Gyulaiensem literae, quibus nunciat se totum in eo esse ut blandis verbis adversarios è regno efficiat, qui, si egredi voluerit, rogat, ut sint parati ad auxilium ferendum. Dat. Coronae. 1602. Martii. Hist. Prof. 215. fol. 28.** 1602. Mart. 9.

- Sigismundi* Batthorii literae ad Beglerbegum quendam, quibus auxilia maturari petit. Dat. in Civitate Brassoviensi allas Coronae die. 10. Martii. 1602. Hist. Prof. 215. fol. 27.* 1602. Mart. 10.
- Stephani* Chaky literae Latinae ad Mehemet Paschan, Beglerbegum, quibus significat se Tschauschio seu Nuntio ad clementissimum Dominum suum misso cum abfuerit, adesse non potuisse, nuncias se Dei auxilio et auspiciis potentissimi Imperatoris adversarios profligasse et ex regno expulisse. Dat. in Civitate Megyes. 19. Martii. 1602. Hist. Prof. 215. fol. 26.* 1602. Mart. 19.
- Ejusdem* literae Latinae ad Hussein Begum Sandurbegum Gyulaiensem quibus eum de victoria exhostibus reportata centiorem facit cod. loco ex die. Hist. Prof. 215. fol. 26. p. 2.* 1602. Mart. 19.
- Hieronimi* Walki literae autographae ad Casparem Gropperum de Puschera, Archiducis Matthiae Sanctiorem Consiliarium, eo die in castris expectari Archiducem Maximilianum Gravensem; in eruptione praesidii Pestiani et eiusdem recepta, pedibus conculcatum et suffocatum, Huszar Petrum, Vngarorum Praefectum et Ocasium ab hostibus Crenza Scharffenstein supremum eiusdem civitatis Pest Germanicarum et Belgicarum copiarum Praefectum. è Castris ad Budam positis 28. Octob. 1602. Hist. Prof. 222. fol. 109. 1602. Octob. 28.
- Regestrum* litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum. Hist. Prof. 944. in 4. 1602. Sept. 16.
- Iter Budense* tractandae pacis causa a tertio die Februarii usque ad 25. festum S. Matthiae 1604. Hist. Prof. 491. fol. 16. et 68. 1604. Febr. 3.
- Blasiorum* (fortasse Balassiorum) Lippay et Németh literae ad anonymos Vngaros, quibus se cum populo Cassioviensi contra regem insurrexisse significant et hortantur, ut eorum exemplum sequantur. Cassoviae ultima Octob. 1604. Hist. Prof. 222. fol. 43. 1604. Octob. 30.
- Capita* postulatorum a Congregatione Cassoviensi. 12. Nov. 1604. Hist. Prof. 222. fol. 113. 1604. Nov. 12.
- Querelae*, excusationes cum potestazione regni Vngariae, praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. Hist. Prof. 222. f. 28. 1604.
- Legatio* Vngarorum rebellium ad regem Poloniae et regis Responsum. Hist. Prof. 222. fol. 49. 1604.
- Stephani* Botskay de Kis-Maria literae encyclicae, quibus Vngaros ad Comitata, ad diem 17. Aprilis in Szerencs indicta, invitat. Dat. in arce Szerencs 29. Martiis. 1605. Hist. Prof. 222. f. 55. 1605. Mart. 29.
- Litterae* anonymi cuiusdem nobilis Vngari (fortasse Stephanni Illeshazy) ad S. C. M. quibus veniam precatur. Data in exilio. 17. Maji. 1605. Hist. Prof. 222. f. 128. 1605. Maji. 17.
- Aliae* similes ad Archiducem Matthiam. ibid. fol. 129. p. 2. 1605. Maji. 17.
- Francisci* Forgács, episcopi Nitriensis epistola ad Archiducem Matthiam, in quo deditionis Nitriensis historiam narrat, se vero Jaurini, suae serenitatis voluntatem expectare, quando eum ad se venire jubeat. Jaurino 21. Julii 1605. Hist. Prof. 222. fol. 45. 1605. Julii. 21.
- Instructio* ab Archiduce Matthiae Commissarius ad Franciscum Dersffy ablegatio data. Viennae. 27. Julii 1605. Hist. Prof. 222. fol. 95. 1605. Julii. 27.
- Litterae* D. Napragy electi episcopi Transylvaniae et H. F. Baronis de Mersburg ad Archiducem Matthiam, quibus significant, pacem cum Vngaris Insularis initam. Dat. Posonii, 29. Julii 1605. Hist. Prof. 222. f. 89. Vide: Ortelium redvivum P. I. p. 389. 1605. Julii. 29.
- De Hungarorum* rebellionem et Strigonii expugnatio anno 1605. variae epistolae, ad Moguntinum caeterosque Electores, mutatis mutandis, a die 2. Aug. 1605. usque ad 15. Martii 1606. datae. Hist. Prof. 491. fol. 40. 1605. Aug. 2.
- Instructio* secunda pro Commissariis Archiducis Matthiae ad Botskajum delegatis. Dat. Viennae. 19. Aug. 1605. Hist. Prof. 222. fol. 14. 1606. Mart. 15.
- Nonnulla* Scripta ad historiam Vngaricam et pacificationem. Botskai-anam pertinentia, ut Instructio pro generalibus Commissariis Sigismundo Forgács de Gyemes et Benedicto Pograny, ad tractandam cum Stephano Botskay concordiam designatis; Propositiones Principis; Responsa Nuncii; et Deliberationes statuum regni in Congregatione Regnicolarum 1605. Aug. 19.
1605. Novemb. 24.

- Carponae celebrata. 24. Novembris 1605.; Rationes postulatorum Caesaris Nuncii; Responsio et Deliberatio statuum regni; Replicatio Legati Caesaris ad articulos statuum die 29. Novemb. Hist. Prof. 907.
- Botskaianae* pacis conditiones Imperatori propositae, seu eius loco Archiduci Matthiae Vngariae Gubernatori 1605. Hist. Prof. 222. 1605.
- Puncta* Compositionis et Transactionis cum rebellibus Vngaris Germanice. Hist. Prof. 222. fol. 25. 1605.
- Demetrii* Napragy Praepositi Posoniensis Episcopi Transilvani et S. C. Regiaeque M. Consilarii nomine Ordinum et Statuum Regni Vngariae in adventum ad Comitata Posoniensa Serenissimi Principis Maximiliani Ernesti Gratulatio. Hist. Prof. 222. fol. 91. 1605.
- Formula*, qva Legati Caesaris pacem seu Reconciliationem inter Stephanum Botskay eiusque assedas Vngaros, 23. mensis Junii 1606. initam et subscriptam spondent a S. C. M. ratam habitum iri. Vien. 25. Sept. 1606. Hist. Prof. 222. fol. 23. 1606. Septemb. 25.
- Formula*, Vngariae Statibus sub finem Comitiorum gratias agendi Austriacis Principibus connecta. Hist. Prof. 222. f. 121. 1606.
- Capita* Rerum, qvas a S. C. M. Princeps Transilvaniae Sigismundus per Pancratium Sennei humillima petitione impetrare cepit Germanice. Subscripsit Nicolaus Bogáthi a serenissimo Sigismundo Transilvaniae Principe ad Illustrissimum dominum Georgium Basta S. C. M. Exercituum Generalem Capitaneum cum pleno mandato Commisarius. Hist. Prof. 222. f. 56. 1606.
- Eadem* Capita Latine. ibid. fol. 58. 1606.
- Capita* Rerum, qvae recensentur duobus prioribus instrumentis. ibid. fol. 101. 1606.
- Litterae*, ut vocant, Reversales inter milites Vngaros recenter conductos in Insula Csakoköz [sic!] et Magnificum D. a. Mersperg atque Leopoldum Beck absente, vel non expectato Reverendissimo Nápragy Elec. Transilvano. Hist. Prof. 222. f. 99. 1606.
- Tabula* pacis seu Reconciliationis inita ab Archiduce Matthiae nomine Imp. Rudolphi II. cum Stephano Botskay de Kis Maria eiusque aflectis Vngaris. Viennae 9. Febr. 1606. Febr. 9. 1606.
- Exemplum* Instructiones a Cardinali Bathorio suo Legato ad Principem Transilvaniae secreto datae. Hist. Prof. 222. f. 115. 1606.
- Capita*, siue Articuli, quos Ordines Superioris Vngariae anno 1608 die 3. Ianuar Cassoviae congregati unanimi voto et consensu subscripserunt. Hist. Prof. 431. fasc. 1.* 1608. Ianuar. 3.
- Joannis* Jessenii a Jessen Eqvitis Vngari et Regii Medici Descriptio inaugurationis, seu Coronationis Matthiae II. in Regem Vngariae, qvae peracta est die 25. Octb. 1608. Hist. Prof. 1639. Adjecta regni regumque Pannoniae brevi chronologie typis facit vulgata. Vienna. 1609. 1608. Octob. 25.
- Anonymi* cuiusdam hominis propriae patriae incolumitatem zelantis, de moderno inelyti regni Vngariae statu Consulatoria Narratio. Haec dissertatio excitat et hortatur auctores Vngares populares suos ut deserto Gabriele Bethlenis, suo vero Regi se tandem subiciant. Intextae sunt huic dissertatione complures epistola Betlenii ad Turcarum ministros et horum ad illum. Hist. Prof. 765. fol. 35. 1613.
- Eadem* Dissertatio Vngarice. typis impressa. ibidem. 1613.
- Adversaria* et Miscellanea varia manu Sebastiani Tegnagelii maiorem partem scripta, et ad motus Hungariae Bohemiae et Austriae tempore Friderici Palatini anno 1619 et 1620 turbascentis pertinentia. Hist. Prof. 170.* 1619.
- Litterae* Germanicae Henrici Matthei Comititis de Thurn ad Directores, ut mittant Legatum, qvi Comitibus Vngaricis intersit et inde CPolim proficiscatur. Dat. 9. Octob. 1619. Hist. Prof. 170. f. 46.* 1619. Octobr. 3.
- Summa* epistolae Germanice scriptae ab Hohenloe Thurnet Felss, Posonio 6. Decemb. 1619. ad Directores, qva causam significant cum plus non praesterint, et suburbia Viennae incendere voluerint. Hist. Prof. 170. fol. 28.* 1619. Dezemb. 6.
- Instructio* Joanni a Köllen data a statibus et Ordinibus regni Bohemiae, Archiducatus superioris et Inferioris Austriae Marchionatus Moraviae, Ducatus utriusque Silesia, Superioris et Inferioris Lusatae tanquam 1620. Maji. 9.

confoederatorum et eidem regno incorporabarum Provinciarum ad eminentissimam Portam Ottomanicam. Data in arce Pragensi in Comitibus generalibus 9. Maji. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 28.*

Fiduciariae litterae ad Imp. Turcarum nomine Statuum regni Bohemiae. Dat. Praegae. 9. Maji. 1620. Hist. Prof. 170. f. 39. p. 2.*

Litterae Latinae Friderici Palatini ad Turcarum Imperatorem. 9. Maji. 1620. Praga fiduciariae pro Joanne a Köllen Conciliario et suo ad Bortum Legato. Hist. Prof. 170. fol. 28.*

Gabrielis Bethlenii litterae ad Fridericum Palatinum, quibus hortatur, ut quamprimum Legatos suos cum honorariis splendide instructos ad Portam mittat, a Caesareis Legatis praeveniantur. Dat. Cassoviae Kal. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 32. p. 2.*

Comitis Emerici Thurzonis ad Fridericum Palatinum Litterae, quibus mittere se superiores litteras, id est, de maturanda ad Turcam Legatione scribit et addidem ipse illum hortatur. Dat. in arce Bitsensi. 4. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. f. 33.*

Litterae Gabrielis Bethlenii ad Fridericum Palatinum fiduciariae pro Marco Kerezel Waivoda ad eum Legato. Dat. Novizolii 16. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. f. 40. p. 2.*

Responsum Friderici Palatini datum Legato Principis Bethlenii Stephano Kovaczoczio, eiusdem Secretario cuius postulata oblata fuerant Praegae. 4. Julii 1620. Hist. Prof. 170. fol. 33. p. 2.*

Litterae Friderici Palatini ad Principem Vngariae, quarum argumentum est, singulas confoederatas regiones ex moritu ipsius singulos Legatos ad Imp. Turcarum missuras esse: petit, ut inhibeat Botiano et Comiti Serinis, ne exercitum caesareum commeatum juvent. Dat. Praegae. 8. Julii 1620. regni sui anno primo. Hist. Prof. 312. fol. 25.*

Litterae Friderici Palatini ad Turcarum Imp. recedentiales pro Mehemet Aga Legato Turcico, ad se misso ad gratulandum de regno; et simul fiduciariae pro singulis regno incorporatis et foederatis provinciis muneribus ad Portam missio. Dat. Praegae. 12. Julii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 32.*

Friderici Palatini litterae ad Vezirium Mehmet Pascham, omnium exercituum Turcicorum, arcium et provinciarum Cismarianum Generalem Praefectum et Locumtinentem Budensem; petit liberum transitum pro Legato sub Joanne a Köllen et aliis provinciarum legatis. Praegae, 12. Julii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 39.*

Comitis Emerici Thurzonis Regis Vngariae Consiliarii, et certorum militum Ducis litterae ad Cancellarium Palatini Venceslaum Gvilelmum à Raupau de turbis Bohemicis et Vngaricis. Datum in Museo Bitsensi. 29. Septemb. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 30. p. 2. (de die dubito)

Responsum a ministris Friderici Palatini regni Bohemiae invasoris, ad quaestiones illis factas nomine Principis Vngariae et Transilvaniae a Comite Turzone et Cancellario propositus. (1) utrum, quem admodum fama fert, a Caesare proscriptus sit Fridericus? (2) an is eum iure proscribere possit? (3) et num ex proscriptione periadi alicuius fornido subsit? Hist. Prof. 312. fol. 25.

Responsum, quod Gabriel Bethlen Legatis Palatini dedit Latinum. Hist. Prof. 170. f. 52.*

Resolutio S. Regiae Majestatis Sveciae ad eam propositionem suarum declarationum, quam serenissimus Princeps Transilvaniae internuntio.

S. Regiae Maiestatis die $\frac{13}{23}$ Maji ex Alba Julia ad S. Maiestatem referendam dederat. Dat. in Castris ad Dirscaviam die $\frac{14}{24}$ Julii. 1626. Hist. Prof. 312. fol. 13.

Exemplum epistolae à Ludovico Camerario ex Hollandia ad Cancellarium Svecicum scriptae, oculis literarum nobis. 25. Septeb. 1626. in gradolet magnas difficultates sibi obijci quo minus mandata Regis Sveciae Gustavi apud Ordines Belgii foederatos possit explicare. Ex contextu huius epistolae adparet, Legatum Bethlenii apud eosdem ordines Qvandium vocari. Scribit etiam de statu Angliae; de clade quam rex Daniae accepit. Hist. Prof. 170. fol. 8.* et. 312. fol. 2.

1620.
Maji. 9.
1620.
Maji. 9.

1620.
Junii. 1.

1620.
Junii. 4.

1620.
Junii. 16.

1620.
Julii. 4.

1620.
Julii. 8.

1620.
Julii. 12.

1620.
Julii. 12.

1620.
Septemb.
29.

1620

1620

1626.
Julii. 14.

1626.
Septemb.
25.

- Internuntii* Betleniani ad ordines foederatos Belgii epistola ad Cancellarium Sveciae, qva scribit, se nihil dum ab ordinibus impetrare potuisse, et de rebus novis illius temporis. Kal. Octob. 1626. Hist. Prof. 312. f. 9. 1626.
Sigismundi III. Poloniae Regis literae ad Imperatorem Ferdinandum II. de Betlenii Legatione ad status Belgicos unitos interceptae. Dat. Turonii die 1. Decembris 1626. Hist. Prof. 312. fol. 11. Octob. 1.
Internuntii Betleniani Oratio ad Ordines Belgii foederatos anno 1626. 1626.
Illustris Baronis a Kuffenstein Oratoris Caesarei ad Portam Ottomanicam Relatio Latina brevis de statu Turcarum. Item de statu Tartarorum anno 1629. manu Tegnagelii exarata Italice. Hist. Prof. 184.* 1629.
Illustris Viri Jacobi Rooselli Serenissimi Gabrielis electi Vngariae regis et Dei gratia Transilvaniae Principis, Circulorum (fortasse Siculorum) Comitibus, Oppotiae Ratiboriaeque Ducis ad Serenissimum et potentissimum Michaellem Theodorowicz Vniversae Russicae Czarum et Magnum Ducem etc. Legati extraordinarii Oratis ad confederationis sanctioris et arcioris unionem firmandam habita anno 1630. Hist. Prof. 311. fol. . 1630.
 (fortasse 312. f. 1.)
Dissertatio historica et politica, seu Dominorum Ordinum foederati Belgii amica intercessio pro Lutheranis in Vngaria, Viennae 1675. oblata. Hist. Prof. 444. 1675.

NÉMETH S. KATALIN

1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a Milkovich—Zámory különgyűjteményben.
 Több mint 75 évvel ezelőtt, 1904-ben került a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár elődjének, a Győri Városi Közkönyvtárnak a tulajdonába a Milkovich—Zámory család könyvtára.

Győrött Sefcsik Ferenc főlevéltárnok vezetése alatt kezdte el működését a Városi Közkönyvtár 1898-ban. A könyvtár fennállásának hatodik évében, mint első önálló gyűjteményt üdvözölhette Sefcsik Ferenc özv. Milkovich Zsigmondné Zámory Mária adományát. Az özvegy férje és fia könyveit ajándékozta a könyvtárnak, azzal a kikötéssel, hogy azokat önálló gyűjteményként kezeljék. Ettől az időtől datálódik a „Milkovich—Zámory különgyűjtemény”.

A Győri Városi Közkönyvtár első évkönyvében, amely a könyvtár történetét a kezdetől 1938-ig tárgyalja, így olvashatunk az adományozásról:

„Jelentős fordulat történt a könyvtár életében az 1904. évben. Ekkor került ugyanis birtokába a nagyértékű Milkovich—Zámory-féle könyvtár 7562 darabból álló gyűjteménye. Az ajándékozás úgy történt, hogy Győr könyvtárfejlesztési terveiről hallva, egy alkalommal megjelent a városi könyvtár vezetőjénél, az akkori főlevéltárnoknál, Sefcsik Ferencnél, a Koroncón élő özv. méhkerti Milkovich Zsigmondné, szül. patkósthészéri Zámory Mária úrnő, földbirtokos és az iránt érdeklődött, hogy elfogadják-e a város a Milkovich—Zámory-féle könyvtárat egy alapító levél kíséretében az újonnan alakult városi közkönyvtár kiegészítésül. ... A város természetesen örömmel fogadta a bőkezű adományt, amelyről az 1904. szept. 1-én megtartott városi közgyűlés 267/904. sz. határozata tanúskodik. A könyvtár átadásával kapcsolatban megszerkesztett alapítólevél 1905. jan. 24.-én a 2444. VKM. szám alatt nyert jóváhagyást.”¹

Az alapítólevél értelmében az ajándékozás elsődleges célja az volt, „hogy ezen könyvgyűjtemény a művelt magyar társadalom közkincsévé váljék”.² Másrészt az „enyészet- és elkallódástól” kívánta megóvni Milkovichné Zámory Mária meghalt hozzátartozói szorgos kézzel, gondnal, áldozattal összegyűjtött könyvtárát.

¹ LENGYEL Alfréd: *A könyvtár rövid története. 1898—1938.* — A Győri Városi Közkönyvtár évkönyve. I. 1898—1938.

² 1903. 317 sz. Alapítólevél 1 p. (Kézirat.)

Az ajándékozonak kikötései is voltak a könyvgyűjtemény jövőbeni sorsát illetően. Ezek közül az első a már említett kérés, hogy „az átadott könyvek összessége idők végezetéig »Milkovich—Zámory könyvtár« czimen elkülönítve kezelendő...” Az alapítólevél második kikötése, hogy „A könyvtár kizárólagos közczélt szolgáljon s a könyvtár olvasó helyiségeiben a közönség rendelkezésére álljon. Az egyes művek azonban a könyvtárból senkinek ki ne adassanak”.³

Milkovich Zsigmondné a későbbiekben a családi levéltár anyagát, férje kéziratait és családi olajfestményeket is a városra kívánta hagyományozni, azzal a feltétellel, hogy mindezek a Milkovich—Zámory különgyűjtemény részét alkossák.

Az 1904. szept. 1-én kelt Győr sz. kir. város törvényhatósági bizottságának közgyűlésén szerkesztett alapítólevél végül a könyvtárra gyakorolt felügyelet jogát rögzíti. Az alapítólevél az ajándékozási okirat alapján készült. Az ajándékozási okirat (kelt Koronczón 1903. augusztus hó 19-én) 4. pontja a gyűjtemény leltározásának kérdésével foglalkozik.⁴

A leltárkönyv 400 számozott oldalból áll. A 199. oldal összegzi a leltározott műveket. Eszerint 4660 kötet és 2902 füzet, összesen 7562 mű került leltározásra. A 200. oldalon Sefcsik Ferenc záradékolta a leltárkönyvet.

(Milkovich Zsigmond nevét az ajándékozási okiratban, az alapítólevélben és ennek jóváhagyásában „ch”-val írták. Szeretném megjegyezni, hogy a leltárkönyv fedőlapján olvashatjuk először a gyűjtő nevét „cs”-vel. Az 1905. március 20-án kelt Zámory Mária örökösei által aláírt nyilatkozat is „néhai özv. Milkovics Zsigmondné” írásmóddal említi az elhunytat. A könyvekbe beütött tulajdonbélyegző betűhív szövege: „Milkovics—Zámory könyvtár.”)

Miután a Milkovich—Zámory különgyűjtemény eredetét, és formáját ismerjük, tekintsünk be a gyűjtemény összetételébe, hiszen a tanulmány, címe szerint, az 1800 előtt kiadott magyarországi és hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent művekkel kíván foglalkozni. 267 hazai vonatkozású korai nyomtatványt tártunk fel a jelenleg birtokunkban levő gyűjteményből. Ezek időbeni, nyelvi, tartalmi és a megjelenés helyére vonatkozó megoszlását szeretném elemezni.

Az időbeni megoszlást tekintve külön csoportba kerülnek az 1712 előtt megjelent nyomtatványok. 28 ilyen korai kiadvány található a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Milkovich—Zámory különgyűjteményében. Sajnos, mindkét legrégebben kiadott műnek hiányzik a címlapja. Az 1546-ban, valószínűleg Nürnbergben, német nyelven nyomtatott könyv négy monarchia történetével foglalkozik.⁵ Az 1550-ben kiadott Sebastianus Munsterus latin nyelvű munkájának témája a világegyetem történeti, természettudományi leírása.⁶

A megjelenés évét tekintve:

1546—1591	1602—1607	1626—1628	1662—1668	1676—1679
5	3	2	6	3
1685	1694—1695	1707—1709	é. n.	
1	3	4	1	

kiadvány látott napvilágot.

³ Ua.

⁴ Méhkerti Milkovich Zsigmondné szül. patkósthészéri Zámory Mária ajándékozási okirata másolatából. 1 p.

⁵ (CARIO, Johan): (*Chronica [humana]nis [quattuor] IV monarchiarum.* (Nürnberg?) 1546, ny. n. 11, 424, [20] lev. 16 cm.

⁶ MUNSTERUS, Sebastianus: [*Cosmographia universa.*] 3. ed. Basel 1550, ny. n. [24], 1460 p. 26 térk. 34 cm.

A művek nyelvi megoszlásában dominál a latin nyelv. A 28 könyv közül 17 latin, 7 német, és 4 magyar nyelven íródott.

Figyelemre méltó a tartalmi tagozódás. A kor igényeinek, kultúrájának megfelelően, a művek témája főleg történelemre, vallástörténetre, jogra, filozófiára korlátozódik. 15 történelmi, 4 filozófiai, 4 vallástörténeti, 2 jogi, valamint 1—1 nyelvészeti, színház-történeti és 1 életrajzi mű található a korai kiadványok között.

Az 1663-ban Nürnbergben, Gerhard Christoffnál nyomtatott török—magyar krónika⁷ részletesen tájékoztat a keresztény hatalmak és a pogány török között vívott háborúkról, számos rézmetszettel illusztrálva, amelyek várakat, csatajeleneteket és a harcokban híressé vált generálisokat, tiszteket ábrázolnak, akik a magyar, török és részben a lengyel háborúkban jeleskedtek.

Történelmi események gazdag tárházát találjuk Martin Meyer 1665-ben megjelent 394 p. terjedelmű munkájában.⁸ Martin Meyer folytatja Jeremias Ortel német író *Ungarische Chronologie* című munkáját, amely a török—magyar háborúk történetét beszéli el 1395-től 1607-ig. Meyer könyvének első része az 1607 és 1619 közötti évek eseményeit foglalja össze. A második korszak az 1648-ban kötött vesztfáliai békével zárul, ami a 30 éves háború befejezését jelentette. Meyer könyvének utolsó része az 1658 és 1665 közötti időszakot mutatja be. A korszak zárókövének az 1664-ben kötött vaskvári békét tekinthetjük.

Nagyszámú értékes rézmetszete miatt érdemel említést Paulus Fürst és Sebastianus Funk címlap nélkül fennmaradt, 1678-ban német nyelven kiadott, négyrészes munkája.⁹ A könyvben 400 korabeli rézmetszeten ismerhetjük meg 400 város, erődítmény, várkastély és település egy-egy történelmi pillanatképét, tipikus jelmondatokkal ellátva. A négy részre tagolt mű egy-egy fejezete 100—100 helyseggel, jelenettel foglalkozik.

A Milkovich—Zámory különgyűjtemény 1712 előtt napvilágot látott írásai között két kéziratban fennmaradt munka található. Az egyik Rezik Jánosnak, a XVII. századi hányatott sorsú magyar tudósnak színházi témával foglalkozó latin nyelvű műve.¹⁰ A másik kéziratos munka Cserey Mihály (1668—1756) történetíró nevéhez fűződik.¹¹ A különgyűjtemény kézirata az *Igaz Erdély országi história* ... összesen 470 p. terjedelemben és 36 cm-es méretben, alapos felkészültséggel és kiváló előadással megírt munka. Szenci Molnár Albert (1574—1633) nyelvészeti munkássága előtt tisztelgünk, ha megemlíttük a különgyűjteményben levő, 1708-ban Nürnbergben megjelent magyar—latin—német szótárát és nyelvtanát.¹²

A Milkovich—Zámory gyűjtemény nemzeti bibliográfiai nyilvántartásunk számára is értékes leldhelyjegyzékként szolgál.

Érdemes megemlíteni a kiadványok megjelenési helyére vonatkozó adatokat. A hazai megjelenési helyek:

⁷ *Türkische und ungarische Chronica*, ... Nürnberg 1663, Gedruckt bey Christoff Gerhard. [6], 316, [6] p. 57 rézm. 29 cm.

⁸ MEYER, Martin: *Ortelius continuatus das ist der ungarischen Kriegs-Empörungen (fernere historische Beschreibung)* ... Frankfurt am Mayn 1665, Getruckt bey Daniel Fievet. [12], 362, [20] p. 20 rézm. t. 34 cm.

⁹ (FÜRST, Paulus excudit — FUNK, Sebastianus sculpsit): (*Libellus novus politicus emblematicus civitatus. Oder Neuen politischen Stätt und Emblematabuchs.*) H. n. (1678), ny. n. 7 lev. 400 rézm. t. Har. 19 cm.

¹⁰ REZIK, Joannes: *Theatrum Eperjesiense anno 1687 die 5. martii erectum*. [Kézirat.] H. n. 1710, ny. n. [87] sztl. lev. 23 cm.

¹¹ TSEREI Mihály, Nagy Ajtai: *Igaz Erdély országi historia, mellyet az 1661^{dik} esztendőbeli dolgokon kezdvén ... le irt* — —. [Kézirat.] [Brassó] 1709, ny. n. 446, [24] p. 36 cm.

¹² MOLNÁR Albert, Szenczi: *Dictionarium ungarico—latino—germanicum*. RMK I. 1749.

1. Bártfa, ahol Klösz Jakab nyomdász 1597-ben vette át Gutgesell Dávid híres nyomdáját. Innen került már Klösz fiának munkájaként az olvasóközönség kezébe a gyűjteményünkben levő: [Prágai András]: „*Feiedelmeknek Serkentő Oraira, Az, az Marcus Aurelius Csaszarnac eleteről. Az Híres Gvevarai Antaltol, . . . magyar nyelven tolmacsoltta Pragy Andras Szerencsi Prédicator* című mű.¹³

2. „Nagy-Szombatban az Academiai bötükkal, Hörmann János által, 1695 esztendőben” készült Pázmány Péter prédikációgyűjteménye. (MZ 2715 lt. sz.)

A külföldi megjelenési helyek között Frankfurt, Lipcse, Köln, Nürnberg, Amszterdam nyomdáinak neve szerepel.

Az elemzés második részében az 1712 után kiadott nyomtatványokkal foglalkozunk. Reflektorfénybe kerül a Milkovics—Zámory gyűjtemény fennmaradt 239 fajta, 1800-ig bezárólag megjelent, hazai vonatkozású kiadványa.

A kiadás évét tekintve, évtizedes bontásban a következő kép tárul elénk:

1711—1720	1721—1730	1731—1740	1741—1750	1751—1760
7	6	21	23	16
1761—1770	1771—1780	1781—1790	1791—1800	é. n.
22	34	32	73	5

kötet jelent meg.

Megfigyelhetjük, hogy az 1791 és 1800 közötti időszakban adták ki a művek nagyobb részét. Ez törvényszerűen következik a XVIII. századi európai könyvnyomtatás fejlődéséből. A fejlődés okai: a technikai fejlődés és a felvilágosult szellemiség elterjedése.

A kiadványok nyelvét tekintve, még mindig uralkodik a latin nyelven írott művek száma. Összesen 175 latin, 39 magyar, és 25 német nyelvű munka található a különgyűjteményben. Ez a nyelvi megoszlás egyben tükrözi a korabeli nyomtatványok nyelvi tagozódását.

A tartalom tekintetében már bizonyos változást figyelhetünk meg az egészen korai kiadványokhoz viszonyítva. Továbbra is domináló témák a történelem, a jog és a vallás, de új témakörként, — a társadalom fejlődésének eredményeként — megjelennek az ipari, a kereskedelmi, az orvostudomány haladásával az orvosi témájú művek. A természet fokozottabb megfigyelésének, tanulmányozásának következménye, hogy a csillagászat, a fizika jelenségeinek leírása is helyet kap a XVIII. századi nyomtatványok sorában. Az építőművészet, mint egy-egy társadalom kultúrájának kifejezője, szintén hallat magáról nyomtatásban. Több pedagógiai és politikai munka jelenik meg az oktatás színvonalának emelésére. Útleírások, néprajzi és földrajzi munkák gazdagítják a kiadványok választékát. A szépirodalom iránti igény kielégítését az „almanach”-ok nyújtják. Ezek nemcsak a kalendárium szerepét hivatottak szolgálni, hanem több szépirodalmi, gazdasági, a mindennapi életre vonatkozó írást is közölnek.

A történelem, jog, vallás és az egyéb témák arányát a következő táblázat mutatja:

Történelem	Jog	Vallás	Egyéb	Összesen
96	47	35	61	= 239

A különgyűjtemény egyetlen könyvtári témájú korai kiadványa Pray Györgynek (1723—1801), a pesti egyetemi könyvtár első őrének, 1780-ban napvilágot látott, *A budai királyi egyetemi könyvtár ritka könyveinek mutatója* című latin nyelvű munkája, két kötetben.¹⁴

¹³ RMK I. 566.

¹⁴ PRAY, G.: *Index rariorum librorum* . . . Petrik III. 134.

Új, javított kiadásban találjuk Johann Hübner (1668–1731) német pedagógus és író, német nyelvű, jelentős ismereteket közlő lexikonát.¹⁵ Johann Hübner egyetemes ismeret-tára annyira közkedvelt volt korában, hogy az ő nevéhez fűződik az a mondás, ha valamire magyarázatot adtak: „Ez volt a dolog Hübneré!”, mert a Hübnerben meg lehet találni minden dolog magyarázatát.

Szeretném megemlíteni a gyűjteményben fellelhető naptárak sokféleségét. Magyar, német, latin nyelven a legkülönbözőbb kalendáriumok jelentek meg. A tíz magyar nyelvű naptár az 1760, 1780, 1785, 1786, 1787, 1789, 1792, 1795, 1796 és az 1799-es évekre vonatkozik. Közülük az első: „Magyar-orosz státusok” titulussal bővített új kalendárium, Kristus Urunk születése után 1760. napokból álló szökő esztendő.) . . . Találtatik Posonyban Spaiser Ferencz compactornál. [22] sztan lev. 20 cm.” Hozzá-kötve: Ecclesiastice [et] seculares regni Hungariae dignitates ac honoris tituli pro anno 1760. congesti. Sumpt. Francisci Dominici Spaiser. [1] p. 116 h. [10] p. 20 cm.

A magyar nyelvű naptárak között található: „Házi, és uti új kalendárium” (1785., 1787., 1792. és 1796. évekre), „Pesthi ó és új módi kalendárium”, „Régi és új kalendárium”, valamint „Pesthi ’s po’sonyi új, és ó magyar kalendárium”, „Száz esztendő s kalandárium, vagy-is az esztendőnek XII. hónapjaira alkalmaztatott falusi majoros gazda . . .” és egy „Vátzi ó és új kalendárium”.

A három latin nyelvű naptár közül az 1749-es év napjait mutatja a Nagyszombatban, az Akadémiai Nyomdában nyomtatott, „Calendarium Tyrnaviense, . . .” címmel kezdődő, 57 számozatlan levélből álló munka. A másik kettő Budán, a Kir. Egyetemi Nyomdában készült és az 1799., ill. 1800-as évekre vonatkozik. Mindkettőhöz hozzákötve találjuk: nemes Magyarország és a hozzá csatolt részek névtárát.¹⁶

Az 1773-as és az 1783-as német naptár Pozsonyban a Schneeweiss utcában Spaiser, Christian könyvkötőnél készült. „Krackauer Schreib-Kalender” címmel jelent meg az 1773-as évre és „Alt- und neuer Schreib-Kalender” címmel az 1783-as évre szóló naptár. A gyűjteményben levő harmadik német nyelvű kalendárium¹⁷ az év 12 hónapjára bontva ismerteti azokat a tennivalókat, amelyek a mezőgazdaságban, a szántóföldeken és a ház körüli gazdaságban esedékesek. A könyv végén levő regiszter a falusi iskolák tanítóinak és a családapáknak ad tájékoztatást a gyermekek oktatására vonatkozóan.

Szerzőjét tekintve érdekes megemlíteni a török Omer effendi munkáját.¹⁸ Omer a boszniai háború 1737., 1738. és 1739-ben vívott csatáiról számol be művében. A szerző mint tudós „Kadi” van megemlítve a címben. Törökből Johann Nepomuk Dubsky fordította németre.

Hazánkra vonatkozó korabeli epirográfiai és hidrográfiai ismereteket foglal össze munkájában Szaller György.¹⁹ Figyelmet érdemel a könyvhöz tartozó térkép, amely a XVIII. század utolsó évtizedének földrajzi viszonyait mutatja.

A Milkovich—Zámory gyűjtemény különösen értékes darabjának tekinthetjük Johann Ludwig Gottfried 1743–1745-ben megjelent terjedelmes világtörténetét.²⁰ Gottfried két

¹⁵ HÜBNER, Johann: *Reales Staats — Zeitungs- und Conversations-Lexicon*, . . . Leipzig 1795, in Gleditschens Buchhandlung. VI p. 2820 h. 8 rézm. t. 22 cm.

¹⁶ *Calendarium, Annus a nativitate Salvatoris nostri Jesu Christi 1799—1800.* + Schematismus 1799—1800. Petrik III. 299.

¹⁷ PLESSING, J.: *Ungarischer Land und Hauswirthschafts* . . . Petrik II. 539.

¹⁸ OMER effendi: *Die Kriege in Bosniens in den Feldzügen 1737—1739.* Wien 1789, J. D. Hörling. [14], 216 p. 1 t. 20 cm.

¹⁹ SZALLER Gy.: *Magyar ország* . . . Petrik III. 490.

²⁰ GOTTFRIED, Johann Ludwig: *Historische Chronik . . . von Anfang der Welt . . . bis 1659.* Frankfurt am Mayn. Verl. Ph. H. Hutters. 37 cm. 1. Th. 1743. [24], 1184, [142] p. 32 rézm. t. 329 rézm., ill. 2. Th. 1745. [10], 1272, [136] p. 2 t. 47 rézm. t.

nagyméretű, vaskos kötetben ismerteti a történelem legjelentősebb eseményeit. Az első kötet a világ kezdetétől 1619-ig, a második kötet 1618-tól 1659-ig mutatja be Európa és földünk más részein történt dolgokat, 78 rézmetszetes táblával és 329 rézmetszetes illusztrációval szemléltetve az elmondottakat. A kötetek Frankfurt am Main-ban Hutter, Philipp Heinrich kiadónál jelentek meg.

Franciscus Xav[er] Halvax 1746-ban, Nagyszombatban megjelent munkájában Mátyás király levelezését teszi közzé.²¹ Halvax könyvében a magyar uralkodó kora főpapjaihoz, hadvezéreikhez, királyaihoz, császáraihoz és más híres emberekhez írott leveleit olvashatjuk.

A gyűjtemény tartalmi ismertetésének befejezéséként szeretném megemlíteni az 1712 és 1800 közötti művek között található öt kéziratos munkát. Ezek magyar, latin és német nyelvűek.

Az 1714-ben írott kézirat a csehországi egyházak üldözésének történetével foglalkozik, nevezetesen 894-től 1632-ig.²² Szerzőjére nincs utalás a könyvben, feltételezhetően egyházi személy munkája.

1741-ben Mária Terézia koronázó országgyűlést tartott Pozsonyban. Ennek az országgyűlésnek az eseményeit rögzíti az ugyancsak szerző nélküli (*Diarium et acta com[iti]orum regni Hungariae*)... című, 432 p. terjedelmű munka.²³

Egy 10 évvel későbbi kézirat szintén a pozsonyi diéta tanácskozó üléseiről tudósít. A kéziratból megtudjuk, hogy az első tanácskozást 1751. ápr. 22-én, a 45. tanácskozást pedig július 29. napján tartották.²⁴

1782-ből Komáromy Sándortól származik a *Formulae diversorum mandator, pro stylo imitanda primo* kezdetű, különböző rendeleteket, szabályokat, parancsokat tartalmazó kézirat.²⁵

A gyűjtemény ötödik korai kézirata német nyelven ismerteti dióhéjban Magyarország történetét 842-től 1835-ig.²⁶

Bibliográfiai feldolgozás szempontjából a Milkovich—Zámory különgyűjtemény 1712—1800 között megjelent magyarországi nyomtatványai közül több mint egy tucat nemzeti bibliográfiai nyilvántartásunk készülő kiegészítő kötetében kerül közlésre.

A nyomtatványok megjelenési helyét vizsgálva, erősen érezteti hatását a magyarországi nyomdászat fejlődése. A 239 kötetből már 162 darab készült hazai nyomdában, ebből 43 Budán, illetve Pesten. A fennmaradó művek közül 45 jelent meg külföldön, 9 kettős helymegjelöléssel és 23 megjelenési hely feltüntetése nélkül.

Megemlékezésünkkel és a győri Milkovich—Zámory különgyűjtemény korai, hazai vonatkozású műveinek rövid elemzésével azt is bizonyítani kívánjuk, hogy az utókor megőrzi és felhasználja a nemes célra felajánlott hagyatékot.

HARASZTI ERIKA ÁGNES

²¹ HALVAX, Franciscus Xav[er]: *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae*,... Tyrnaviae 1746, Typ. Acad. Soc. Jesu. [14], 147 p. 17 cm.

²² *Rövid historiája a' Cseh országi ekkleziák üldöztetésének, melly kereszténnyé lételének kezdetiől fogva az az, 894^{dik} esztendőriül egész 1632^{dik} folytatatik.* [Kézirat.] H. n. 1714, ny. n. 300 p. 25 cm.

²³ (*Diarium et acta com[iti]orum regni Hungariae*)... anni 1741... Posoniensis... [Kézirat.] H. n. (1741), ny. n. 432 p. 36 cm.

²⁴ (*Acta diaetalia* [Posoniensis] 1751. Sessio prima die 22. Aprilis — Sessio 45. die 29. Julii.) [Kézirat.] H. n. (1751), ny. n. [92] sztl. lev. 36 cm.

²⁵ *Formulae diversorum mandator, pro stylo imitanda primo.* [Kézirat.] H. é. ny. n. [121] sztl. lev. 28 cm. Donatus per Alexandrum Komaromy de eadem 1782.

²⁶ *Kurz gefasste Geschichte von Ungarn.* (von Jahr 842 — bis 1853) [Kézirat.] H. é. ny. n. 153 p. 24 cm.

A Győri Olvasó Társaság történetéhez. A magyarországi felvilágosodás korában meginduló széle korres kiterjedő művelődési törekvések jobbára a reformkorban értek be. Az eszmei felvilágosításnak, a korszerű műveltség „iskolán kívüli” terjesztésének csaknem kizárólagos eszköze volt a könyv. Ennek felismerése nyomán alakultak először Erdélyben, majd országszerte az olvasókörök. Történetüket irodalomtörténeti jelentőségükhöz méltóan megírta Fülöp Géza *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* című munkájában. (Bp. 1978.)

Így közismert a Kovács Pál és Czuczor Gergely szervező munkája révén megalakult Győri Olvasó Társaság története. Az új társaságnak több sajátos jegye volt: pl. a politikai szándék és az egyenlő jogokkal rendelkező tagság, közöttük a nők aránya 27—30%-os volt.

Az eddig ismeretlen 1844. évi *Névkönyv*: „A Győri Olvasó Társaság Névsora betűrenddel 's annak Szabályai” elején a választmányi tagok neve található: Csatsko Imre, Czuczor Gergely, Erényi Ferenc, Győry Endre, Hinár János, Jankó Mihály, Karpff Sándor, Karvasy Ágoston, Kovács Pál, Probst Ferencz, Zmeskál Josef, és Zombat Antal. *Titoknok*: Cserny László; *Helyettes titoknok*: Beálló Döme; *Pénztárnok*: Horváth András; *Ügyész*: Karpff Kálmán; *Könyvtárnok*: Kovács József.

Ennek a *Névkönyvnek* a „Különös figyelemztetés” című része ezt írja:

„Hogy a' t.ez. olvasó tagok tökéletes tudhassák, mennyi 's milly könyvekkel szaporodik időről időre a' társaság könyvtára, továbbá, hogy minél gyakrabban és könnyebben járassanak a' kívánt könyvek olvasásához a folyó 1844. évi január 15-ki közgyűlés határozatából következő rendelkezések tétettek:

1-ör: A könyv lajstrom öt példányban leiratik, melyből minden tag, az ujonnan beszerzett könyveket saját lajstromába feljegyezheti. Eképen kinek, kinek elég módja leszen több mint 2000 kötet között válogatni.

2-or: Ezentul mindennap, vasárnapokat és ünnepnapokat kivéve délutáni két órától 3-ig osztogattatnak ki könyvek.

Kéretik tehát, minden könyvrendelő, magát a' kiszabott időhöz alkalmazni.

3-or: Azon munkánkat, melyek közkedvességűek és igen kapósan a' könyvtárnak azon figyelemztetéssel fogja kiadni, hogy azokat a' kivívó tagok sziveskedjenek hamar általolvasni, mert csak így fognak minél többekkel szaporán közölthetnek. E' méltányos figyelmet egymás iránt bizonyára nem mulasztandják el az olvasó tagok.

4-er: Ha valaki olly könyvet kívánna, mely jelenleg ki van adva, annak neve előre feljegyeztetik, 's ki magát előbb jelentette, annak fog előbb kiszolgáltatni.

5-ör: Ennek következtében kéretnek az olvasó tagok, hogy külön lapra több könyvek címét és számát írják fel, hogy ha ne talán egyik, vagy másik jelenleg kéznél nem volna, a' többi feljegyzettek közül minden esetre adhasson valamit a' könyvtárnok.”

Nemcsak évenkénti *Névkönyvet* adtak ki, hanem „Olvasó Társasági Szabályok”-at is. Az egyik (valószínű) 1844-ben kiadott füzet ezt írja:

I. Czikhely. Az olvasó társaság szerkezetéről.

2. par. A' társaság célja szellemi művelődés: s' ennek elismerése mindenekelőtt a' honi-, ezekután pedig a' külföldi irodalom mezején megjelent nevezeteseb elmeműveknek megszerzése.

5. par. A' társaságnak tagjává minden becsületes ember lehet.

6. par. Egy évi részvénydíj 5 ezüst forint.

7. par. A' társaság ügyei közgyűlések által intéztetnek el.

8. par. A' közgyűlési határozatok végrehajtását egy, minden évben az első közgyűlésen titkos szavazat által nevezendő választmány eszközözi; 12 választott tagból, tovább a társasági ügyész-, titoknok-, pénz- és könyvtárnokból álland; 's melynek egyszersmind hatásköréhez tartozik a' jelesb írók munkáinak kiszemelése 's megrendelése.

II. Czikhely. A' társaság tagjairól, bevételük módjáról, jogaikról 's kötelességeikről

1. par. Az olvasó társaság évenként ujonnan alakulván, ennek tagjaivá lehetnek az utolsó évi részvényesek, hogy lefizetvén legalább 1 héttel a' tisztválasztó közgyűlés napja előtt a' pénztárnoknál egy évi részvénydíjt 's erről kapott nyugtatványukat a' tár-

saság könyvtárnokánál előmutatván, általa magokat a' tagok névkönyvébe beiratják, mely névkönyv másolatban mindenkor a' olvasó teremben kitétetni fog.

4. par. Következendő a' jogok, melyekkel a' társaság tagjai élnek:

b) Szóllásszabadság: mellynél fogva minden tag a' közgyűléseken véleményét előadhathatja, továbbá a' társaság javát érdeklő javaslatát 's kívánatát vagy panaszát az észrevételek könyvébe feljegyezheti.

c) Szavazati-jog, a' közgyűléseken; — egy szóval birván minden tag bár több részvényeket váltott volna is, 's e' joggal csak a' személyesen megjelenők élhetnek.

d) Könyv-olvasási jog. — Minden tag hetenkint kétszer u.m. szerdán és szombaton délután 2 órától 4-ig könyvrovatának előmutatása mellett a' társasági könyvtárbul könyveket vitethet...

e) Hirlapok olvashatása; — melyek a társaság termeiben több havi iratokkal együtt kitéve lévén, minden tag által kora reggeltől estvéli 8 óráig olvashatók, azonban el nem vitethetnek.

6. par. A' társasági tagoknak kötelességeik azok, melyek jogaik gyakorlatához feltételek gyanánt kiköttettek, 's azokon kívül a' tagoktól az emberiség közös jogainak tisztelete, 's a' honi nyelvnek minden körökbeni terjesztése igényeltetik.

III. Czikkely. A' közgyűlésekről.

1. par. Évenkint 4 közgyűlés tartatik, ugymint Januarius, Aprilis, Julius és October holnapokban, mindenkor a' holnapnak első vasárnapján; délután 3 órakor.

2. par. A' közgyűlés elnöke leend; a' választmány tagjai közül az, kit e' választmány — tagjai közül — a' gyűléseket megelőző vasárnapokon titkos szavazattal kijelölend...

IV. Czikkely. A' tisztválasztásról.

V. Czikkely. A' választmány köréről.

VI. Czikkely. A' titoknokokrul.

VII. Czikkely. A' könyvtárnokokrul.

VIII. Czikkely. A' pénztárnokokrul.

IX. Czikkely. A' ügyészségrül."

HEGEDÜS JUDIT

FIGYELŐ

Szemző Piroska (1907—1982) Doktori disszertációjával (*Német írók és pesti kiadók a XIX. században. 1812—1878. Bp., 1931.*) máig fontos, pótolhatatlan és megkerülhetetlen művet tett le az asztalra. Tárgya: a német—osztrák—magyar kulturális kapcsolatok, amelyeket nem szűkített le motívumok, témák, írói módszerek átvételére. Éppen ellenkezőleg: a kiadástörténetben, majd utóbb a sajtótörténetben a ma ismét felfedezett művelődéstörténet és mentalitástörténet felé lépett előre. További tevékenységét disszertációjában kijelölt célok vezették: azt a sokszínű, izgalmas, máig megfeszésre váró környezetet tárta föl, amely Pesten és Budán, majd Budapesten magyaroknak és magyarországi, valamint a Magyarországon kívüli németeknek is kulturális otthonot adott, íróknak, szerkesztőknek, festőknek és zenészeknek egyaránt. Szerencsésen lelte meg annyira kedvelt hősét: Heckenast Gusztávot, a nagystílű kiadót, Adalbert Stifter jóbarátját. Róla több értékes dolgozatban emlékezett meg (*Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében*, 1942.; *Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó*. 1941.; *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon”*; c. lapjának megindulásában. 1969.). Ezzel párhuzamosan a *Pester Zeitung* c. kormánypárti lapról, utóbb a *Pester Sonntagsblatt*ről közölt alapvető dolgozatokat. Többet azóta sem igen tudunk ezekről az újságokról. Foglalkoztatta a *Pesti Hírlap* és a képzőművészet kapcsolata (1951), Tancsics lapja, a *Munkások Újsága* (1952). Kutatásainak jó összefoglalását ELTE-jegyzetként adta ki (*A magyar újságírás a 40-es években*, 1955.). Az idő múltával egyre inkább a dualizmus kora sajtóviszonyainak felderítése, illetve nagy költőink életének vitatott részletei kötötték le figyelmét. Mintaszerű kiadástörténeti tanulmányt írt *Jókai műveinek német kiadásáról* (1964), élénken kapcsolódott bele a Jókai műveinek kritikai kiadási munkálataiba, és részt vállalt Vajda János életrajzának megírásában. Utolsó munkájaként Vajdané Bartos Róza (Rosamunda) forrásértéktű és félreértésekkel teljes naplóját rendezte sajtó alá. Arany János levelei, művei alapján rekonstruálta az Őszikék poétájának „napjait” (1957). Szorgos hétköznapiokból állt Szemző Piroska élete, harmonikus egyetértésben teltek napjai férjével, Dezsényi Bélával, kinek emlékére még Mezey Lászlóval együtt kiadta az *Armarium* c. kötetet. A harmonikus házasság mellett sokáig a munkahely, az Országos Széchényi Könyvtár biztosította az alkotáshoz szükséges nyugalmat és a publikációs lehetőséget. Több dolgozata az Országos Széchényi Könyvtár kiadványaként jelent meg, köztük a Vízkelety Andrással és Albert Gáborral együtt készített *Schiller-bibliográfia* (1959.). Megbízható szerzője volt a *Magyar Könyvszemlé*nek is, amelybe tanulmányokon kívül recenziókat is írt.

Sajtó- és kiadástörténetünk fájón nélkülözi majd alapos kutatóját. Az ismerősök, a barátok pedig hiányolják a nagy tudású kollégát, a művelt könyvtárost, a kedves társalgót. Szerénysége, filológiai megbízhatósága, munkaszeretete, fáradhatatlansága: tudósi és emberi kvalitásai emlékezetessé teszik számunkra egyéniségét.

FRIED ISTVÁN

Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom. A hírközlő szervek jóvoltából széles körben ismertté vált, a hazai közvéleményben, a lakosság legkülönbözőbb rétegeiben örömet keltett az Ómagyar Mária-Siralom szövegét tartalmazó, eddig leuveni kódexként emlegetett és idézett kötet csere révén magyar gyűjteménybe kerülése.

Folyóiratunk most csak regisztrálja a tényt, későbbi számaiban természetesen visszatér a latin kódex és a benne található magyar nyelvemlék jelentőségének méltatására.

A magyar nemzeti könyvtári gyűjtemény gyarapodásának nevezetessé vált napján, 1982. május 24-én került sor az Országos Széchényi Könyvtárban, az alapítóról elnevezett Széchényi-teremben arra az ünnepélyes aktusra, amelynek keretében a leuveni Katolikus Egyetem küldöttsége átadta a kódexet az OSZK vezetőinek, és átvette a kódex csereértékét alkotó flamand vonatkozású ősnymotatványokat, továbbá XVI—XVII. századi nyomtatványokat, valamint egy XVIII. századi kéziratos gyűjteményt.

A rövid ideig tartó, szűk körű ünnepségen részt vett a Belga Királyság magyarországi nagykövete és a magyar művelődési államtitkár, jelen volt az Országgyűlés Külügyi Bizottságának titkára, a Magyar—Belga Tagozat elnöke, a Külügyminisztérium egyik főosztályvezetője, megjelent a Művelődési Minisztérium két főosztályvezetője és két osztályvezetője, megtisztelte látogatásával a nevezetes eseményt az Írószövetség elnöke, az Országos Könyvtári Tanács elnöke és a Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója.

A leuveni Katolikus Egyetem küldöttségének tagjai voltak: az egyetem rektora, az egyetemi könyvtári tanács elnöke és az egyetemi könyvtár igazgatója. Az OSZK-t a főigazgató-helyettesek, a gyűjteményi főosztály vezetője és három illetékes osztályvezető képviselte.

Az ünnepséget sajtótájékoztató követte, amelyen a sajtó képviselői előtt — a kódex sorsáról, továbbá az Ómagyar Mária-Siralomnak mint nyelvemléknek, illetve mint irodalmi emléknek a jelentőségéről adott tájékoztatás mellett — bemutatásra került a Magyarországra jutott kódex.

Magyarországon van tehát a másoknak nyilván jelentéktelen, nekünk magyaroknak igen jelentős kódex, hozzákezdhet a hazai kutatás alapos megvizsgálásához. Kodikológusok és filológusok, nyelvtörténészek és irodalomtörténészek kutathatják az eddig még rejtve maradt tudományos kérdéseket.

HAVASI ZOLTÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.¹ (XVIII. század, XIX. század első fele.) A magyar(országi) sajtó- és művelődéstörténet új eredményei fokozott mértékben hangsúlyozták ama tényt: dolgozatunk címében jelzett korszakra vonatkozó ismereteink mindaddig tökéletlenek lesznek, míg kutatásainkba nem vonjuk be a nem magyar nyelvű írásbeliséget. A XVIII. században nyilvánvalóan a latin és a német nyelvűség a számbelileg uralkodó a kiadványokban, így a periodikus kiadványokban is.

¹ Jelen dolgozatunk egy remélhetőleg széles körű kutatás megindítását és megindulását célozza. Itt csupán néhány problémakörre koncentrálnunk, a mások által fel dolgozott és az általunk is tanulmányban tárgyalt kérdések részletesebb kifejtését mellőzzük. Munkánkhoz felhasználtuk a bibliográfiai és egyéb előzményeket. Heinrich Réz: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*. München 1935.; *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája. (1705—1945)* Bp. 1972.; NAGYIVÁNNÉ BARHÓ Margit: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767—1852*. Bp. 1934.; OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépirok a magyarországi német nyelvű időszak sajtójában, a Pester Lloyd alapításáig, 1854-ig*. Bp. 1930.; ZENTAI János: *A magyarországi németiség angol műveltsége (1830-ig)*. Debrecen 1942.

Kosáry Domokos,² Kókay György,³ Sziklay László⁴ elemző vizsgálatai feltárták, hogy a magyar és a magyarországi német nyelvű írásbeliség olykor csupán nyelvi, de semmiképpen sem szemléletbeli eltérést jelent (s ezt Sziklay László megállapításai nyomán részben kiterjeszthetjük a szlovák írásbeliségre, periodikus kiadványokra is!).⁵ A polgári nemzeti öntudat megjelenése lazítja, majd robbantja fel a nem nyelvi alapozású és tartalmú nemzetképzetet, differenciálja a különböző árnyalatú „hungarus”-tudatot nyelvi hovatarozás szerint. E differenciálódás halvány előzmények után a XVIII. század végén kezdődik, és a XIX. század közepéig is eltart, hogy utóéletét még a XIX. század vége felé is időnként fölvehessük.

A magyarországi németiség (ha egyáltalán beszélhetünk másféle differenciálás nélkül róla) útja jórészt eltért a szlovákok, a szerbek, románok útjától; ennek következtében kulturális és politikai törekvései is eltértek. Eleve le kell választanunk az erdélyi szászokat, akik privilégiumaikkal élve, szigorúan őrizték a maguk nem csupán nyelvi különállását. De meg kell különböztetnünk a szepességi cipszereket a pozsonyi-soproni stb. kisvárosi, illetve a pesti, budai németektől is. Azért, mert a szepességi németek ugyan rendelkeztek bizonyos mértékű, inkább lokálpatrióta, mint ún. nemzeti, ill. „népi” tudattal, de sem a szászokéhoz hasonló különállásra, sem többé-kevésbé önálló (kulturális) törekvése nem mutattak hajlandóságot, ellenben lelkesen és szorgalmasan vették ki részüket mindenféle tudományos és részben szépirodalmi kezdeményből, tevékeny munkatársai voltak az akár Pozsonyban, akár Pest-Budán megjelenő német nyelvű periodikus vállalkozásoknak; sőt, viszonylag korán hozzáláttak szűkebb pátiajuk történelmének, földrajzának, nyelvjárásainak, általában művelődéstörténetének földeléséhez (míg a tájnyelvi költészet inkább a XIX. század második felében hódított teret!). A pozsonyi, majd a pest-budai németek vonzalmaira, törekvéseire, kiadványaira a magyar és nem magyar kutatás már sok jellemzőt elmondott, azt azonban kevésbé emlegette, hogy részben az idők folyamán jelentékeny változásokat figyelhetünk meg e törekvésekben s ennek megfelelően például az újságalapítási szervezkedésekben is, részben bizonyos társadalmi differenciálódás (s ezzel párhuzamosan a nemzeti öntudat különböző formáinak, illetve a jórészt önkéntes és lelkes asszimilációnak a megjelenésével számolhatunk) is végbe megy. Másképpen a dunántúli, főleg agrár jellegű vidékeken, másképpen a városi lakosságban.

E törekvések, változások dokumentumai jól láthatók-érzékeltethők a német nyelvű sajtóban. Ám leszűkítenénk e sajtó szerepét és jelentőségét, ha csupán történeti forrásként értékelnénk. Szerepe ennél jóval nagyobb, jelentősége szélesebb körű. E kérdéskört megközelíthetjük — az utóbbi esztendők szokásai szerint — a magyar irodalom felől, és bemutatathatjuk érdemeit magyar költők, publicisták, politikusok műveinek németre fordításában, a magyar nemzeti politikai és kulturális mozgalmak kommentálásában, illetve ismertetésében, és ezáltal a németül olvasó külföld magyarság-képének formálásában. Még e téren is nagyon a kezdetén tart a kutatás, a jelzett időszak sajtótermékeinek átnézése meglepő eredményeket hozhat. De megközelíthetjük e kérdéskört afelől is, hogy mit hozott be külföldről ez a sajtó. Azaz mit vett át az ausztriai és még inkább a németországi irodalomból, publicisztikából, tudományos művekből stb. Ebből a szem-

² KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980.

³ KÓKAY György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Bp. 1979.

⁴ SZIKLAY László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei*. Magyar Könyvszemle 1981. 23–34.; E témához vö. még: Uő.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In: *Littérature hongroise—littérature européenne*. Red.: István SÓTÉR et Ottó SÜPEK. Bp. 1964. 327–354.

⁵ SZIKLAY i. m. (1981.)

pontból még alig-alig tekintettek bele lapjainkba; néhány régebben írt, úttörő jelentőségű, de szempontjában elavult és a (hiányos) anyagfeltárás szintjén maradó disszertációval rendelkezünk. Kevésbé tudott és elismert az a valószínűsíthető tény, hogy számos mozzanat, irodalmi mű stb. éppen a magyarországi német nyelvű sajtó híradásai, adaptációi, átvétele nyomán került bele a magyar köztudatba; e lapok olvasótáborára nyilván nem korlátozódott a magyarországi német nyelvű polgárságra. Az előfizetői névsorok tanulmányozása után egyértelmű, hogy irodalmunk jelei is böngésztek (s a kutatás további fázisában feltehetőleg kitetszik), hasznosították az ott olvasottakat. Az ilyenfajta, egyáltalában nem hálás, rengeteg filológiai aprómunkát igénylő kutatás is várta magára.

Teljesen hiányzik (hiányzott a múltban is) a komparatistikai nézőpont. A magyarországi német nyelvű sajtóról szóló gyér szakirodalom még nemigen vetette föl azt a kérdést: vajon miben áll e sajtó magyarországi volta? Csupán a kiadás helyében? Vagy esetleg kizárólag a fordított anyag jellegében? Mennyiben hasonló a többi, nem Magyarországon, hanem a Habsburg-monarchia más országaiban kiadott sajtótermékhez? Például a prágai, a brünni, a zágrábi, a ljubljanai stb. lapokhoz, folyóiratokhoz, almanachokhoz? Vajon mennyi e lapok részesedése egymás hírányagából, szépirodalmi terméséből? Mennyiben egyedi a magyarországi periodikák szerkesztési stílusa, szerkesztői magatartása, vonzásköre? S mennyiben mutat a felsorolt, ugyancsak jelentős németajkú polgársággal rendelkező városok német nyelvű lapjaival analóg vonásokat? A magyarországi német nyelvű lapokba való futólagos betekintés is tanúsítja, hogy az előbb felsorolt kérdések pontos válasza várnak: igen nagy a prágai, a brünni stb. német nyelvű lapokból történt átvételek száma, a csehországi lapok előfizetési felhívást tesznek közzé a pesti német lap(ok)ban, nyilván azért, mert Magyarországon is szeretnének olvasókra lelni (és valószínűleg lelni is!). Ez a további kutatásokkal valószínűsíthető tény a kulturális kapcsolatoknak és kapcsolódásoknak más kérdéskörét veti föl, összhangban azzal a sokrétű szereppel, amelyet a magyarországi német nyelvű sajtó játszott majd száz esztendőn át a magyar(országi) művelődéstörténetben.

E százesztendőös szerephez viszonyítva a múltbeli és a jelenre vonatkoztatott kutatási eredmények csekélynek mondhatók. A Heinrich Gusztáv irányította század eleji germanisztika még fontosnak vélte e terület feldolgozását, Zuber Marianna máig nélkülözhetetlen disszertációja⁶ az anyag széles körű ismeretében, megfelelő józansággal készült. Nem elsősorban sajtótörténeti jellegű, de a sajtót is tárgyaló és bibliográfiailag regisztráló mű Pukánszky Béláé,⁷ aki szintén máig használható összefoglalását adta a magyarországi német irodalom történetének. Részletkutatások módosították egyes megállapításait, de könyve óta nem lépett lényegesen előbbre a kutatás, ha csak nem számítjuk azokat a szociológiai indíttatású és mentalitástörténetinek is felfogható elemzéseket, amelyeket maga tett közzé, monográfiában és tanulmányban.⁸ Ezekben azonban már háttérbe szorul a sajtótörténeti szempont, és inkább a polémia szándékával fogalmazza meg mondanivalóját, mint az addig ismertek elmélyítésével. A polémia viszont múlhatatlanul szükségesnek mutatkozott. Az 1930-as esztendőkből ugyanis egyre inkább előtérbe kerül

⁶ ZUBER Marianna: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig*. Bp. 1915.

⁷ PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időkől 1848-ig)*. Bp. 1926.

⁸ Uő.: *Patrióta és hazafi. Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*. Bp. 1933. Klny. a Budapesti Szemléből.; *A német népi öntudat hazai formái*. Bp. 1938. Klny. a Budapesti Szemléből.; *Német polgárság magyar földön*. Bp. [1944].

a talán a legpregnansabban és a leginkább tendenciózusan Fritz Valjavec⁹ által előbb óvatosabban körvonalazott, majd monografikusan kidolgozott teória: „Délkelet-Európa” német (ajkú) polgársága, értelmisége stb. kulturális missziót teljesített, „civilizált”, s tette mindezt egy pontosan sosem meghatározott ún. délkelet-európai német tudat szellemében. Ilyenformán a magyarországi német nyelvű sajtó is ennek az öntudatnak lett dokumentuma. Korai művében, a Windischről írt, alaposan dokumentált, de azért tárgyi hibáktól és túlzásoktól nem mentes könyvében¹⁰ lényegében megalapozta később részletesebben kifejtett gondolatmenetét, és Windisch lapalapítási törekvéseit is — meghamisítva azok irányultságát — a Drang nach Osten kulturális vetületének tartotta. Hiába emelte fel óvó szavát okos recenziójában Pukánszky Béla,¹¹ hiába gyarapította érdekes adatokkal a német—magyar kulturális kapcsolatokat disszertációjában Szemző Piroska,¹² hiába polemizált Kósa János, előbb monográfiában, később recenzióban!¹³ A magyarországi német nyelvű sajtó kutatása zsákutcába jutott, és ebből a zsákutcaból nem tudott az 1945-tel kezdődő új korszakban sem kikerülni. Egyfelől az óvatos tartózkodás, másfelől viszont a források egyoldalú interpretációja jellemezte a kutatói magatartást.¹⁴ A sajtótörténész és a művelődéstörténész előtt nyilvánvaló volt, hogy vissza kell nyúlni az eredeti forráshoz, újraértékelésre és anyagfeltárára egyszerre van szükség. Az új magyar sajtótörténet éppen ebben a vonatkozásban jelentett szakítást a korábbi álláspontokkal; a Kókay György által írt fejezetek egységben látták Magyarország sajtótörténeti fejlődését, és ezt az egységet az egyes, különböző nyelvű lapok, folyóiratok bemutatása igazolta. Sajnos, a sajtótörténetnek a XIX. század tízes éveit utáni korszakokról szóló részei az előzőekhez képest törést jelentenek. Fontos német nyelvű lapok maradnak ki (Pannonia, Iris),¹⁵ másokról — a kutatás elhanyagolt volta miatt — szűkszavú összefoglalásra futotta, és ez az összefoglalás nemcsak a megadott terjedelmi keretek miatt szorul alapos felülvizsgálásra.¹⁶

⁹ Fritz VALJAVEC: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*. München 1943.; *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. Bd. I—V*. München 1953—1970.

¹⁰ Uő.: *Karl Gottlieb von Windische (1725—1793)*. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München 1936.

¹¹ Pukánszky Béla recenziója: *Századok* 1937. 354—356. Vö. újabban: Katalin FENYVES: „Der Freund der Tugend”, die erste moralische Wochenschrift in Ungarn. In: *Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag*. Budapest Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL, 74—85.

¹² SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadók a XIX. században*. 1812—1878. Bp. 1931. Tárgykörünkbe vág még Szemző Piroskának egy módszertanilag is fontos dolgozata: A „Pester Zeitung”. Egy XIX-ik századbeli kormánylap története. Bp. (1941). Vö. még: Heinrich RÉZ: *Deutsche und Österreichische Mitarbeiter der deutsch—ungarischen Zeitschriften und Zeitungen, 1819—1852*. In: *Festschrift für Gedeon Petz*. Bp. 1933. 225—229.

¹³ KÓSA János: *Német kulturhatás Délkelet-Európában*. (Bp.) 1941. Klny. az Archivum Philologicumból.; *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1937.

¹⁴ Jellemző példa: Johann WEIDLEIN: *Deutsche Kulturleistungen in Ungarn seit dem XVIII. Jh*. Stuttgart 1963.

¹⁵ Vö. a két lapról tőlünk: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth—Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* 9. Debrecen 1975. 95—110.; István PÓTH: *Letopis Matice Srpske i neko peštansko-budimski časopisi dvadesetih godina 19. veka*. In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 5*. Beograd 1976. 119—131.; István FRIED: *Die Zeitschrift „Iris” (1825—1828) und die Literatur des süd-slawischen Völker*. Studia Slavica 1977. 69—85.

¹⁶ Egy részletkérdésről igen tanulságosan: SZIKLAY László: *Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt”-ban*. In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1966. 83—89.

Ugyanakkor azonban mind sürgetőbbé vált az egyes lapok anyagának feltárása, mivel mind nyilvánvalóbb, hogy sem a XVIII. század második felének, sem a XIX. század első felének eszmetörténeti, kritikátörténeti és általában véve: művelődéstörténeti elemzése nem történhet meg e lapok anyaga nélkül. Nem történhet meg már csak azért sem, mert munkatársai között Kazinczy Ferentől Toldy Ferencig, Berzeviczy Gergelytől visszafelé nyomozva az időben Cornides Dánielig, a történész Engel János Keresztélytől a mindenféle sajtóvállalkozásban buzgó Rummy Károly Györgyig, a magyar sajtó- és művelődéstörténet, irodalom- és kritikátörténet, historiográfia számos kiemelkedő művelőjét megtaláljuk; és már csak azért sem, mert magyar lapok anyagának forrásait is sokszor e tájon lelhetjük (Kármán József *Uránia*-ja merített Windisch *Ungarisches Magazin*-jából),¹⁷ az újszerű szerkesztési módszereket, szerkesztői magatartásokat is jórészt előbb valószínűsítették meg Magyarországon német nyelven, mint magyarul. Más kérdés, hogy az újsághól élők, a szerkesztői fizetésből egzisztenciát teremtők más-más társadalmi bázisra számítottak a német, illetve a magyar nyelvű újságok létesítésekor.

Van viszont a társadalom- és mentalitástörténeti kutatásnak olyan területe is, amelyben szinte elhanyagolható a nyelvi hovatartozás problémája, s amelyben a magyarországi német nyelvű sajtó fejlődésének elemzése azért oly sürgetően fontos, mert benne közvetlenebbül fedezhetjük fel az ausztriai, németországi, bizonyos mértékben angol és francia sajtóhoz való kapcsolatokat, az onnan felfogott hatásokat; illetve azért, mert lényegében a magyar sajtótörekvéseket megelőző, más esetben azokat kiegészítő, a magyar sajtó által figyelembe nem vett rétegekhez is szóló célkitűzéseivel koncentráltan tartalmazza a magyarországi sajtótörekvések szándékait, tendenciáit. A XVIII. században, de még a XIX. század egy részében is a német és a magyar nyelvű sajtótörekvések egymás kiegészítéseként foghatók föl, egyetlen folyamat részeseként. Itt elsősorban a publicisztikára gondolunk és nem a szépirodalmi folyóiratokra, amelyek természetszerűleg csupán a nemzeti kulturális folyamatba illeszkednek bele, s a nemzeti irodalom és nemzeti irodalmi nyelv történetében tárgyalhatók. Ellenben: Windisch *Pressburger Zeitung*-ja és Rát Mátyás *Magyar Hirmondója* együtt tárgyalható, a felvilágosodás különböző stádiumának magyarországi megvalósulásaként, de mindenképpen ama nem nemesi fogantatású eszme jegyében, amely a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Habermas) érdekében folyik, bármilyen szerény eszközökkel.

Más példával élve: a *Pesther Tageblatt* annak az élénkülő, vitatkozó, az új eszméket befogadni kész közvéleménynek német nyelvű megnyilatkozási lehetőségei közé tartozik, amely többnyire nagyobb hatásokkal magyar újságokat is létrehozott. Olyannyira, hogy például a magyar lapokban élénk visszhangot keltő korai pánszlávizmus-vita továbbgyűrűzik a *Pesther Tageblatt* hasábjain,¹⁸ és ott nem egyszerűen a régebbi, hungarusmentalitás és az újabb, a magyar törekvésekkel együttthaladó gondolkodás vitájaképpen zajlik le, bár ebből a szempontból is értékelhető a vita e kiágazása. A magyarországi német nyelvű sajtó alapkérdéseiről van ezúttal szó, a pesti-budai és általában a német ajkú polgár állásfoglalásáról, azaz a hozzájuk szóló, nézeteiknek hangot adó újságok véleményéről. Mindez nem jelenti azt, hogy főleg a reformkorban a német és a magyar nyelvű újságok szemlélete közé egyenlőségjelet lehetne tenni. Viszonylag korán felmerül

¹⁷ GÁLOS Rezső: *Kármán József*. Bp. 1954. 187. Gálos valószínűsíti, hogy az *Ungarisches Magazin*-ból való két fordítás Kármán munkája.

¹⁸ Gustav STEINACKER: *Noch eine Privatmeinung in der panslavistischen Streitfrage*. *Pesther Tageblatt* 1841. Nr. 158–159.; 60 [Rummy Károly György]: *Unbefangene Kritik des Herrn Gustav Steinacker*... Uo. Nr. 173–176.; Gustav STEINACKER: *Prüfung der unbefangenen Kritik meiner Privatmeinung in der panslavischen Streitfragen*. Uo. Nr. 188–190.

e lapok szerzőiben a különbözőzés tudata, a leginkább azután, hogy Toldy Ferenc az 1830-as évek elején az eddigieknél határozottabb hangon nyilatkozik a magyarországi német irodalomról, írásbeliségről.¹⁹ A Kassán megjelenő *Der Bote von und für Ungern* írja le az elsők között a magyarországi németiséget jellemző álláspontot: bár német újságot, könyvet olvasnak, anyanyelvük és nevük is német, de azért jó, patrióta magyar polgárok (gute, patriotische, ungarische Bürger).²⁰

Mindez azonban már a reformkor olykor túlfűtött légkörében hangzik el; a korai időszakok a felvilágosodás türelmes, megértő magatartásának kedveznek. A magyarországi német nyelvű sajtónak még nem problémája a valahová tartozás, sokkal inkább az olvasók közvéleménnyé szervezése; az újságokban szó sincs (sem lehet) nyelvi öntudat formáiról, annál több a tudománygyarapításról, a külfölddel való kulturális cseréről, az erkölcsiségéről és az erkölcsös magatartás példáiról.

Ilyenformán a magyarországi német sajtó történetének 1848-ig terjedő időszaka két nagy korszakra osztható. Az első eszmetörténetileg feltétlenül a felvilágosodás címszava alá sorolható, jóllehet a felvilágosodásnak eleinte nagyon mérsékelt változata érvényesül csupán itt, nagyon visszafogottan jelentkeznek felvilágosult nézetek, s az első periódus vége felé már nem az eszmetörténeti szempont a célra vezető, még csak nem is a stílustörténeti, hanem természetszerűleg a sajtótörténeti. Azaz, az 1810-es esztendőktől kezdve a német nyelvű tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a szépirodalmi-színházi lapok és a szakajtó. Ha egyáltalában stílustörténeti szempontból nézzük ezeket az újságokat, akkor a biedermeier hangsúlyos jelenlétét regisztrálhatjuk, valamint az európai és a magyar törekvések együttes befogadására, egymáshoz közelítésére irányuló szerkesztői munkálkodást (fordításokban, tanulmányokban, beszámolóokban). A húszas évek végétől, a harmincas évek elejétől inkább divatlapok, regionális lapok, napilapok követik egymást, *Der Spiegel* és mellék- és társlapjai a leghosszabb életűek, míg a többiek alig-alig érnek meg néhány esztendőt. Az újságok az általában rövid fennállás ellenére (kivételképpen említsük a *Vereinigte Opfer-Pester Zeitung*ot és a vele társlapot, a *Gemeinnützige Blätter*t, amely több korszakon ér keresztül) jelentős funkciót töltenek be a tájékoztatásban, a szórakoztatásban, a magyar irodalom népszerűsítésében, idegen nyelvű irodalmak, alkotások Magyarországra honosításában, a Monarchia kulturái közötti cserében. A két korszak határa az 1810/20-as évekkel húzható meg. Rummy Károly Györgynek 1806–1808-as kísérletei²¹ az utolsó nagyobb szabású tervek a magyarországi német tudományos-irodalmi folyóiratok létrehozására (bár a kifejezetten szépirodalmat egy, a tervezett újsággal párhuzamosan megjelenő almanachban akarta volna Rummy az olvasóknak prezentálni). Az 1819–1822 között kiadott *Pannonia*, az 1825–1828 között megjelentetett *Iris* már közvetlenül *Der Spiegel* c. lap előtt járnak, amely az országban elsőként reprezentálja a divatlap új típusát, s az ilyen típusú divatlap életképességét (1829–1852 között létezett). Ugyanakkor azonban még a *Pannonia* is, az *Iris* is a múlt újságtípusát képviselik, elődeiknél valamivel mozgékonyabban, tudós(kodó) értekezéseket gazdag szépirodalmi anyaggal vegyítve, színházi beszámolókat rövidebb, könnyedebb írásművekkel együtt adagolva az olvasóknak.

¹⁹ E kérdés a Pyrker-per kapcsán merült föl. A vita irodalma: KÓKAY György (összeáll.): *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 2. 1772–1849. Bp. 1975. 138–139.

²⁰ Berichtigung einiger irrigen und übertriebenen Behauptungen eines ungrischen Gelehrten im Pesther Társalkodó 1832. Nro 97. vom 5. Dezember. *Der Bote von und für Ungern* 1833. Nr. 11–13.

²¹ István FRIED: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*. Magyar Könyvszemle 1974. 262–268.; *Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1979. 288–297.

A két korszak (melyek között egy évtizednyi mezsgye húzódik) két különböző lap-típus, két különböző művelődési eszmény és szerkesztői magatartás létrehozója, egyben eszme- és stílustörténetileg is jól megkülönböztethető, ámbár az első korszak újságot írói (semmi esetre sem újságírói), szerkesztői a második korszakban is aktívak lehetnek, s ekkor lényegében az első korszakban kialakult módszerekkel élnek. De ez utóbbi tény sem homályosíthatja el azt, hogy a két korszak laptípusai viszonylag könnyen megkülönböztethetők, viszonylag könnyen leírhatók, egymáshoz viszonyítva egymás ellentéteiként. S bár a *Pannonia* és az *Iris* az átmenetet reprezentálja, azaz átmeneti jelenségek, de nem jellemezhetők pusztán a két korszak laptípusainak vonásaival, ennek következtében a két korszak között mély törésvonalak láthatók. Mintha a „fejlődés” íve megtört volna; mintha a második korszak nem az első folytatása volna. Azok a laptípusok, amelyek az első korszakra jellemzők voltak, nem tűnnek föl a másodikban, és megfordítva, a második korszak jellegzetes újságainak mintha nem is találók előzményét vagy csiráját az elsőben. A tudományos-irodalmi lapok (mint amilyet Windisch szerkesztett s mint amilyennek kialakítására Kovachich Márton György törekedett) Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern*-jével (1802—1804) kimúlhatnak, nem egészen önként. Utána már csak felemás kezdemények következnek, mint amilyen Johann Karl Lübeck *Ungrische Miscellen*-je (1805—1807) és Romy Károly György tervben sokat ígérő, de az abszolutizmus cenzúrája miatt a tervezetésnél elakadt *Zeitschrift*-je. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Romy Göttingában megjelentetett folyóirat-funkciójú két kötete (*Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*, 1806, 1808.) a tartalmas értekezések ellenére éppen úgy tanulmánygyűjtemény jellegű, mint volt korábban Windischnek több rövid, köztük több színvonalas, több ismeretterjesztő jellegű cikket közreadó *Ungarisches Magazin*-ja (1781—1787). Ugyanakkor e tudományos-irodalmi folyóiratok mégsem múlnak el nyomtalanul, funkciójukat és némiképpen jellegüket is a *Tudományos Gyűjtemény* viszi tovább, nem kizárólag a közös szerzők miatt (Schedius, Romy, Kazinczy).

A két korszakon átívelő lap, mely az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Neuer Kurier aus Ungarn* utódjaként *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* címmel jelent meg, 1800-tól 1845. június végéig, főleg igazi konkurrencia hiányában tarthatta magát. Amikor a korszerűbben szerkesztett, tördelt, bár más jellegű *Pesther Tageblatt* napvilágot látott, akkor teljesen nyilvánvalóvá lett a lap korszerűtlensége, szegényessége, elavultsága. Az olvasók mégis jó darabig kitartottak mellette, részint megszokásból, kényelmeségből; viszont bebizonyosodott, hogy az 1840-es években már nem szükséges annyi német nyelvű lap Pest-Budán. A mindinkább szaporodó vidéki német nyelvű lapokat — melyek viszonylag kis példányszámban jelentek meg — a helyi híryanagy eltette első-sorban, a *Pressburger Zeitung*-ot a hagyomány is, a *Temesvarer Wochenblatt* (jellemző alcímmel: *Zeitschriftliches für Wissen, Kunst und Industrie*) viszont épp a regionalitásra, a lokálpatriotizmusra épít, jöllehet kultúráközvetítői-informatív szerepét igyekszik minél szélesebb körben értelmezni.

A korai időszakokra visszatérve, a kiindulópontot a *Pressburger Zeitung* első számának megjelenésére tehetjük (1764); általában Karl Gottlieb Windisch tevékenysége jól észrevehető határkő a magyarországi németiség kulturális mozgalmainak (s így a sajtónak is) a történetében. Windisch a napilap megindítása mellett morális hetilapokra gondolt. Szándékát valóra váltotta, s ebben már minőségileg új mozzanat létrejöttét kell látnunk a magyar(országi) művelődéstörténetben. Még akkor is, ha kész mintá(ka)t talált erre Lipcsében és Bécsben; még akkor is, ha e morális hetilapok nem színvonalukkal jeleskedtek első-sorban, hanem létezésük tényével. Új lapformát hozott át Windisch Magyarországra földjére, és ezzel az új lapformával egyben a leibnizi-wolffi indíttatású felvilágosodásnak törte az utat. S ezzel párhuzamosan: a Bél Mátyástól örökölt pietista szellemi-

ségnek keresett megvalósulási lehetőséget, s a maga szerény módján (azaz a morális hetilapokban közölt regénykéken, verses történeteken keresztül) az új típusú érzékenység előtt nyitott kaput. Törekvése egyben jórészt párhuzamos a magyar (nyelvű) felvilágosodásával, pl. néhány év eltéréssel foglalkozik Windisch és Bessenyei Pope-pal. A Bél Mátyás kezdeményezte Landeskunde él tovább az *Ungrisches Magazin*ban, majd a csekélyebb érdekességű *Neues Ungrisches Magazin*ban (1791–1792). Az előbbi lap azt panaszoja föl, hogy bár Magyarországon is akadnak olyan tudósok, akiknek tudományossága ismert, hiányzik mégis az alkalom a hasznossá válásra. Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása, de Windischnek és körének egész tevékenysége e hasznosság eszme jegyében épül föl, amelynek keretét a Vaterland és a Gelehrtamkeit kulcsfogalmak köré fonódott felvilágosodott képzetek adják. Ehhez adjuk hozzá a magyarországivá honosított európai terminust: ungrische gelehrte Republik. S míg a morális hetilapok a pietisztikus indíttatású érzékenység szellemében népszerűsítették a polgári erőnyeket, addig az *Ungrisches Magazin* annak a hungarus-polgárnak magatartását demonstrálja, aki nem nyelvi alapon meghatározható nemzetben, hanem országban, kormányzatban gondolkodott, s akinek érdeklődése a magyar korona fennhatósága alá tartozó országok mindegyikére kiterjedt. A morális hetilapok az intimitásba fordult, mert a politikából eleve kizárt polgárhoz szóltak, az *Ungrisches Magazin* a kicsiny tudós, „köztársasághoz”. S hogy a szűkebb pátria ügyein túl zajló politika kevésbé érdekelte Windischet, arra épp *Ungrisches Magazin*ja és folytatása a példa.²² Még áttételesen sem árul el semmit abból a tudományokba, a nyelv művelésbe, az irodalomba is beáramló politikai hullámokból, amik II. József évtizedét és az utána következő néhány esztendő jellemzőiként. Így tehát Windisch morális hetilapjai — a német morális hetilapok egy részétől lényegileg eltérően — csak sokszoros áttétellel „tükrözték” koruk magyarországi „valóságát”, nem utolsósorban azért, mert a szerkesztő jobb volt adaptálónak, kezdeményezőnek, kompilálónak, mint alkotónak. Az *Ungrisches Magazin* és folytatása pedig valójában két munkatársának közreműködésétől igazán fontos: a korábbi lapban Cornides Dániel, a későbbiben Engel János Keresztély publikált izgalmas, a magyar történettudomány legjobb színvonalát reprezentáló dolgozatokat. A többi a népszerűsítés, a szintén fontos helytörténet, esetleg a különösebb kritika nélküli forrásközlés szintjén maradt. Főleg a helytörténeti írásokba érdemes beleolvasnunk, Magyarország akkori állapotáról fontos adalékokat találunk: a települések, a lakosság, esetleg a népszokások leírása sok tanulságot rejt. Amit azonban messze kerülnek a szepességi és más szerzők: a társadalmi helyzet valamivel elemzőbb vizsgálata. Egyedül a szepességi falvak elszlovákosodási folyamatáról olvashatunk tárgyilagos, szepesi német szempontú fejtegetéseket.²³

Cornides Dániel és Engel pragmatikus történeti fejtegetései, az európai történetírással lépést tartani kívánó értekezései azok, amelyek Windisch újságait — fejlődéstörténeti értékükön túl — igazán fontossá teszik. Más szempontból számottevő Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*ja. Nem a szerkesztés, nem a cikkek hívják föl magukra a figyelmet, hanem a lap első számában közölt *Entwurf*,²⁴ amely teljes vértetében mutatja a felvilágosodott gondolkodót, akinek célkitűzésével, újság-eszményével a lap cikkei, értekezései, beszámolói általában szembenállnak. A kiindulópont ismerős: a kül-

²² István FRIED: *Eine unzeitgemäße wissenschaftliche Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts*. (Neues Ungrisches Magazin) In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* Bd. 16. Debrecen 1982.

²³ Samuel AB HORTIS: *Beytrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips*. Neues Ungrisches Magazin 1791. Heft. 1. 9.

²⁴ *Entwurf einer Literaturzeitung für das Königreich Ungarn*. Merkur von Ungarn... 1786. Nr. 1. 3–12.

föld ismeri a magyarok hősi tetteit, de kevésbé ismeri a szellem munkásait. Ezért a külföld Magyarországról alkotott ítélete egyoldalú és igaztalan, s ennek az az oka, hogy a szellem embereinek eddig nem volt alkalmuk a nyilvánosság elé való kilépésre. Itália, Franciaország, Anglia és különösképpen Németország bővelkedik a nyilvánosságot biztosító alkalmakban (so viele gelehrte Anzeigen, Journale, Wochen- und Monatsschriften, Rezensionen, Bibliotheken, Magazine, Merkure, Zeitungen, periodische Schriften), évenként egyre újabbak jelennek meg, míg Magyarország ezek nélkül szűkölködik. Pedig az újságok a legügyesebb és leghathatósabb, majdnem egyedüli eszközei annak, hogy bizonyos alapelveket, igazságokat, véleményeket, megjegyzéseket, találmányokat és felfedezéseket, tanításokat, általában a szükséges és hasznos ismereteket, igen, magát a felvilágosodást (itt nem mai értelemben szerepel, inkább általános művelődés a jelentése) gyorsan és általánosan ismertté tegyék. Kiváltképpen a tudományos jellegű lapok alkalmasak erre. „Die Zeitungen sind überhaupt — folytatja Kovachich —, aber die gelehrten besonders für den Reichthum und Zuwachs nützlicher Kenntnisse eben das, was die Industrie und der Handel für den Reichthum und die Vermehrung der gesellschaftlichen Nahrungswege: sie befördern einen schnellen Vorlauf nützlicher Kenntnisse, wie die Zirkulation des Geldes . . .” Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Kovachich az újságokat — bármily nagy jelentőséget tulajdonít nekik — szélesebb perspektívába helyezi. Kovachich látja, hogy a folyóiratok, az újságok népszerűsége nem választható el az általános fellendüléstől, s ennek számottevő anyagi okai és kihatásai vannak.

A továbbiakban azt fejtegeti, hogy az általa célszerűnek vélt lap nem szólhat csupán a tudósok szűk köréhez; majd határozottan állapítja meg, hogy egy nemzet, melynek nincsen tudományos sajtóorgánuma, hátrányos helyzetbe kerülhet a tudományos orgánumokkal rendelkező nemzetekkel szemben. S bár Magyarországon még nincs tudományos lap, ez még nem bizonyítja, hogy tudományosság nélkül valók lennénk. Inkább „physikalische und politische Umstände” az okok. Végül a kiadandó lap nyelvről elmélkedik. A latin nyelvűségből nem származhatik sok haszon, a magyar még nem oly általánosan elterjedt és kiművelt, hogy tudományos nyelvként számon tartathassék. Ezért adja ki a Merkur-t németül, erre az időszakra is ez a leginkább megfelelő, minthogy nem kizárólag a politikai ügyeket tekintve a legalkalmasabb, hanem a tudományos ügyeket illetőleg is.

Ez az *Entwurf* — 1786-ban vagyunk! — egyértelmű kiállás a jozefinizmus mellett, sőt, szűkítve a kört, II. József rendeletei mellett. Ugyanakkor azonban néhány cikk, recenzió vagy értekezés felől tekintve, nem mondhatjuk el, hogy Kovachich, a szerkesztő túl tágra méretezte volna a maga által felvilágosodottnak tartott eszmerendszert. Lehet, hogy a *Merkur* cikkírói, recenzensei nem teljesen idomultak a Kovachich kijelölté célokhoz, mindenestre feltűnő, mennyire elhatárolják magukat néhányan a felvilágosodásnak még viszonylag kevésbé radikális nézeteitől is. Sava Tekelija disszertációját ismertetve a recenzens így elmélkedik: „Uns wenigstens scheint sein von dem sonst unvergleichlichen Rousseau entlehntes Raisonement über dem Werth des rohen ungesellschaftlichen Standes des natürlichen Menschen im Vergleich mit der bürgerlichen Verfassung mehr die Frucht einer ungereimten Einbildung als Philosophie zu seyn.” A Rousseau-t majmoló póz kárhoztatása természetesen nem hiba, de árulkodó a következő passzus: „Vor wenig Jahren hätte die Büchercensur so freye Grundsätze gewiss nicht passieren lassen.”²⁵ S itt már korántsem az egykori cenzúra elítélésén van a hangsúly. Annál kevésbé, mert a lap visszatérő mondanója, hogy egyre több olyan könyv jelenik meg, mely a vallást, a katolikus egyházat gúnyolja, nevetségessé teszi, de ez még nem az igazi felvilágosodás

²⁵ Uo. Elftes Heft, 1069—1070.

jele. Még d'Argens, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások sok jót hoztak — vallást gúnyoló irataik révén is — az erkölcsöknök, de a jelennek szegényesen kuruttyoló békáit ők is csak megvetéssel sújtánák.²⁶

A *Merkur von Ungarn* tehát egyfelől vállalja a felvilágosodás egy válfaját (inkább a közeli múlt nagyjainak idézését), viszont — másfelől — elhatárolja magát a főleg jozefinista indíttatású és valóban nem mindig ízléses egyház- és vallás-kritikától.

A *Neues Ungarisches Magazin*nak egy darabig nem akadt folytatása, majd 1802-ben jelenik meg a *Zeitschrift von und für Ungern*.²⁷ Szerencsés pillanatban: ugyanis 1801—1802 körül az udvar mintha lazítana az abszolutizmuson, összehívják az országgyűlést, a státusfogyók is hazatérhetnek. Schedius mögé az a kör tömörült, amely előbb jozefinistaként, majd reformerként vett részt az 1780-as évek megújulási folyamatában, 1790/91-ben az országgyűlésen a reformok javallói közé tartozott, s valamilyen módon, csalódva az abszolutizmus térhódítása következtében kialakult helyzetben, kapcsolatba került a magyar jakobinusok mozgalmával, hogy annak leleplezése, elfojtása után, mellőzve és háttérbe szorítva, őrizze a reformeszméket. Ki birtokán gazdálkodott, ki mellékes területre irányítódott, ki visszavonult (kényszerűségből) a közéleti tevékenységtől. Ennek a leginkább protestáns nemesekből és értelmiségből álló csoportnak az volt a szándéka, hogy megőrizze kapcsolatait a külfölddel, pontosabban szólva: azokkal a németországi egyetemi körökkel, amelyekről tanult, és amelyek révén bekapcsolódott az európai kulturális fejlődésbe. Elsősorban Göttinga és Jéna tudós köreinek ihletését érezzük az igen színvonalas, kitűnően és változatosan szerkesztett folyóiraton, amely hű képét adta Magyarország művelődésének, beleértve azokat a leplezetten tolmácsolt reformtörekvéseket is, amelyek a följből említett kör tevékenységében öltöttek korábban testet. A *Zeitschrift* szerkesztői módszere a jénai *Allgemeine Literaturzeitung*ét követte, amúgy is volt kapcsolat Schedius és köre (pl. Engel János Keresztély) és a jénaiak között. Emellett a göttingai klasszikus filológus, Heyne professzor is figyelemmel kísérte és a göttingai tudós újságban népszerűsítette Schedius lapját.

Az 1802—1804 között létezett folyóiratban a magyar tudósvilágnak majdnem minden számottevő képviselője helyet kapott, s egyben majdnem minden jelentékeny könyvről készült ismertetés. A szerkesztő a vitás kérdésekben látszólag nem foglalt állást, hanem egy számon belül vagy egymást követő számokban egymással ellentétes szemléletű dolgozatokat adott közre, illetve ugyanarról a műről esetleg két, egymástól gyökeresen különböző recenziót tett közzé. Lehetőleg olyan kontextusban, amely az olvasók előtt egyértelművé tette, hogy a szerkesztői hallgatás nem vélemény nélkülség, hanem óvatos álláspont. Az 1790-es évek reformeszméit éltette tovább — nehezebb korszakban — Schedius.

Az általunk átmenetinek tartott két lap közül a kevésbé feldolgozott *Pannoniára* érdemes figyelmünket fordítanunk. A szerdánként és szombatonként megjelenő „*Zeitschrift*” (így nevezte a szerkesztő, Festetics Károly Albert, a Stibor vajda fordítója) fél íven, kvárt alakban, a pusztán politikai tárgyú dolgokat kizárva mindazt tartalmazza, ami Magyarországon és a vele kapcsolt tartományokban az irodalom és a színház tárgyában eseményszámba megy, de időről időre beszámol a fönt említett országok és tartományok színházi viszonyairól is, méghozzá megbízható levelezők útján, valamint a nép-

²⁶ Ernstliche aber wohlgemeinte Warnung an die begierigen Leser der Modeschriften. Uo. 1088—1091. A lapban Dugonics Etelkájáról elismerő recenzió jelent meg, oly módon, hogy az ne legyen ellentétben a szerkesztő ekkor még jozefinista álláspontjával. Vö.: Uo. 1035—1042.

²⁷ FRIED István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)*. Magyar Könyvszemle 1981. 81—94.

művelés és a kultúra előrehaladásáról, az ország statisztikai—földrajzi helyzetéről, régmúltjáról, történelmi viszonyairól közölnek cikkeket. Az előfizetési felhívásból nem tetszik ugyan ki, de az előfizetői névsorból igen: a színház és a drámaírói törekvések, ezek azok a legfontosabb jelenségek, amelyek az újság érdeklődésének homlokterében állnak. A másik rendkívül fontos tényező: a lap Pest-Budának készült, előfizetőinek zöme is Pestről, Budáról való. Az első félév 171 előfizetője közül 93 pesti, 24 budai, nyolc jelöli lakhelyét Pest-Budának. Bécs 4, Pozsony 6, egyéb magyarországi 32, ezenkívül a lap két zágrábi és két mantovai előfizetővel dicsekedhetett. A magyar művelődés olyan alakjai prenumeráltak, mint Jankovics Miklós, Kisfaludy Károly, Rummy Károly György, Schedius Lajos, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András. Az 1819-es év végén 204-re nőtt az előfizetők száma; s az 1822-es megszűnés sem az érdektelenségnek köszönhető, hanem a szerkesztő ebben az időszakban ugyancsak megnehezült pozíciójának. Mert igaz ugyan az, hogy a *Pannonia* (mint később az *Iris*) a legjobb osztrák szerzőket is felvonultathatta a bécsihez képest enyhébb cenzúra miatt, de a cenzorok itt is éberren őrködtek, Festeticsnek volt épp elég kellemetlensége egy Grillparzer-vers közlése miatt, amit Bécsben előzőleg cenzúráztak. A cenzúrázási, terjesztési nehézségek miatt kellett megszűnnie a *Pannoniának*, hogy aztán 1825—1828 között az *Iris* folytassa ott, ahol a *Pannonia* abbahagyta. Mindkét lapnak elsőrendű törekvése volt a magyar irodalom java termékeinek németre fordítása, Kisfaludy Károly és Sándor, Kazinczy Ferenc, Vitkovics Mihály, Fáy András és mások lelhetők a tolmácsolt költők között. Az *Iris* már a délszláv népköltészet európai hírére is fölfigyelt; szerencsére a lap munkatársának szegődik a bécsi lapokból már ismert Eugen Wesely, aki folyamatosan és rendszeresen tolmácsolja Vuk Karadžić gyűjteményének nevezetes énekeit. Evvel az *Iris* (s más délszláv tárgyú közleményével) új olvasótáborra von be az előfizetők közé, a magyarországi városokban jelentős anyagi erőt képviselő szerb polgárságot. A *Pannonia* és az *Iris* természetesen más európai irodalmakra is kitekint: a bécsi biedermeier költői (J. N. Vogl, J. G. Seidl) mellett a prágai németiség legjobb íróinak is helyet adnak, valamint a frissebb francia és angol irodalomnak is. 1828-ban például már MÉRIMÉE misztifikációjából, La Guzla címen közölt ál-délszláv prózai művéből közölnek részletet, 1825-ben Lamartine-t lelhetjük a „szerzők” között. Az *Iris* foglalkoztatta Schedel Ferencet, aki a magyar irodalom legújabb fejleményeiről oly módon tájékoztatta az olvasókat, mint nem sokkal később esztétikai leveleiben.

A *Pannonia* is, az *Iris* is a szépirodalmat helyezte előtérbe, de emellett bőségesen közölt értekezéseket is. Melzer Jakab magyar történelmi tanulmányai a szepességi írók egy részének hungarus-patriotizmusát reprezentálják, mint ahogy Rummy Károly Györgynek a magyar esztétikatörténetben kevésbé tárgyalt dolgozatai a göttingai neohumanista esztétikát képviselik, a valódi hatáshoz túl későn megjelenve, s inkább kompiláció, mint önálló megállapítások formájában. Viszont nem érdektelen Rummy Károly György népszerűsítő-fordító munkája, amit Kazinczy Ferenc tolmácsaképpen végzett. S ha a Magyarországon kívüli német nyelvterületre alig-alig értek el ezek a kommentált írások, Kazinczy pozícióját mindenképpen erősítették.

Már ezekben a lapokban, erősebben az *Iris*ben jelentkezik a tendencia a Monarchia többi nagyvárosának német nyelvű (hasonló jellegű) lapjaival való cserére, Prága és más városok német íróinak foglalkoztatására. Ezzel új színek élénkítik a lapot, többnyire lokális színek, olyanok, amelyek ismerősek és különösek, rokonok és más világról árukkodók egyszerre. Méghozzá nem a hormayri fogantatású Staatspatriotismus szellemében, hanem ama közvetítési szándék, kölcsönös érdeklődés jegyében, amely az 1840-es esztendőben a prágai, a zágrábi, a pesti-budai német sajtót jellemezte. A cseh, a horvát (s általában: a szláv), a szlovák és a magyar irodalmi törekvések jórésze a lokális német sajtón keresztül jutott el egymáshoz. Éppen ezért az eddigieknél jóval figyelmesebben

kell kezelnünk e tényt: az irodalmi érintkezéseknek ez a messze nem egyetlen formája lényeges eleme a nemzeti irodalmi törekvéseknek is. S ebben számottevő a szerepe az osztrák, valamint a cseh-, a magyar-, a horvátországi német sajtó munkásainak. Az *Ost und West*, a *Moravia*, a *Luna*, *Der Spiegel*, *Gemeinnützige Blätter*, *Pesther Tageblatt* (hogy csak néhányat említsünk) sűrűn vettek át egymástól híreket, fordításokat, közleményeket. Joggal feltételezhetjük, hogy ezekről az átvételekről, fordításokról tudomást szerzett a hazai anyanyelvű irodalom és sajtó.

Ugyanakkor azonban nem feledhetjük, hogy ez a lokális német nyelvű sajtó differenciálódott, pl. a *Gemeinnützige Blätter*ben jóval több a szláv tárgyú közlemény, mint a *Pesther Tageblatt*ban (bár ott sem kevés). S éppen a *Gemeinnützige Blätter* közöl néhány olyan értekezést is, amely a reformkori vitáknak és aggódásoknak, polémiáknak és félelmeknek is oka-témája. *Die slavischen Völker*. — *Ungarn* címmel például Theodor Rohmer könyvének kivonatát adják.²⁸ Jellemző megállapítások olvashatók a kivonatban: „... in unsern Tagen drängt sich der Zwiespalt von Magyaren- und Slawenthum heftiger als jemals hervor,” ezért megnövekedett a németek közvetítésének jelentősége. Majd alább: „Die Magyaren bedürfen, um das slavische Element zu beherrschen, die Slaven um dem magyarischen zu widerstehen, der deutschen Hilfe. Beide in Einklang zu setzen, ein einiges Volke zu schaffen, ist die Aufgabe der deutschen Politik.” Egy másik cikk az általános hangulattól eltérően és majdnem a fentiek szellemében fogalmazza meg a magyarországi „német elem” feladatait: „Sie (ti. a magyarországi németek) sind nämlich durch ihre Stammverwandschaft mit dem deutschen Regentenhouse und den deutschen Nachbarprovinzen recht eigentlich dazu berufen, eines jener Querbänder zu bilden, durch welche die aggregaten Bestandtheile der österreichischen Monarchie sympathetisch zusammenhalten; dann aber ist es von Altersher ihre Aufgabe, die Träger und Vermittler deutscher Cultur in Ungarn zu sein.”²⁹

Állítsuk ezzel szembe a *Pesther Tageblatt* szerkesztőinek, szerzőinek mentalitását! Maga a lap jellege is más: Tageblatt, de: zeitschriftliches Organ, méghozzá „für Wissen, Kunst und Leben”. Az utóbbi elsősorban a híryanagban van jelen, amely a jól szervezett levelezői hálózat révén nem pusztán a pest-budai újdonságokról számol be, hanem Magyarország valamennyi jelentős városáról, Bécsről, Prágáról is. A *Pesther Tageblatt* beköszöntő cikke nem a hagyományos módon megfogalmazott szerkesztői programbeszéd, hanem humorisztikus elmeszítés, amelynek szerzője a kor Bécsben és Pest-Budán egyként népszerű humoristája, M. G. Saphir (a *Pesther Tageblatt*ot Sigmund Saphir szerkesztette).³⁰ Az ironikus heinei prózát alacsonyabb szinten művelő M. G. Saphir lényegében már az 1830-as években megtestesíti a csevegő, humorisztikus tárcákban gondolkodó, társaságot mulattató, könnyed, szellemes újságíró, aki sosem és túl mélyre, szórakozva tanít, az életnek fonákosságait tollhegyére tűzi, többnyire találóan, máskor az olcsóbb humortól sem ridva vissza. Ez az irány a magyar divatlapokba is átkerült, éppen a német és a magyar nyelvű sajtó közös munkatársai és fordítások révén. A *Pesther Tageblatt* első száma mintha a magyarság felé fordult „német elem” sereg-szemléje lenne. Frankenburg Adolf Vörösmarty-vers fordításával, egy magyar tárgyú

²⁸ *Gemeinnützige Blätter* 1842. Nr. 7—8. Theodor Rohmer könyvének címe: *Deutschlands Beruf in der Gegenwart und Zukunft*. Zürich-Winterthur 1841. A könyvre röpiratban reflektált Karl Fröbel: *Die grossen Bloßstellung der Tendenz der kürzlich erschienenen Schrift von Theodor Rohmer (...)* Zürich-Winterthur 1842.

²⁹ *Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe*. *Gemeinnützige Blätter* 1843. Nr. 25.

³⁰ FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb*. Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről. Bp. 1939.; OSZTERN Rózsa i. m.

(rendszeres rovatává vált) tárcával veszi ki részét a közleményekből, beszámolót olvashatunk a pesti német színházról (január 15-étől kezdve a magyar színházról szóló tudósítások is helyet kapnak), de megszólal Schedius Lajos is, aki ekkor már inkább a magyar művelődés becsült munkása. Az 1840-re megfogalmazott előfizetési felhívás lényegében a szerkesztő célkitűzését összegzi, elsősorban a művészet, az irodalom, a tudomány és az élet más területe a lap témája, pártatlanságot ígér, s a haza társadalmi életéről és törekvéseiről szóló híradásokat, közleményeket.

Külön kell szólnunk a korszerű világirodalmi kitekintésről. Az 1839-es évben cikksorozat olvasható Shakespeare nőalakjairól, terjedelmes értekezés az új angol humorról, név szerint Dickensről; a szívesen közölt szerzők között lelhetjük Victor Hugót, A. Dumas-t, Jules Janin-t, Bulwert, Sainte Beuve-t, a német nyelvűek közül I. F. Castellit, Franz Dingelstedtet, I. Kurandt, A. W. Gerle-t, Seidlt, Carl Austerlitzet, akinek Dantéről írt versét külön kiemeljük, a később Arany János tolmácsolta L. Au. Frankl-t, Karl Becket, valamint A. G. Polz-ot Prágából, aki szerb tárgyú verseivel és Nationalpoesie der Serben c. értekezésével az *Iris* hagyományait, a leginkább E. Weselyét folytatja a lapban. A magyar irodalomból is a korszerű, az érdekes kerül át a *Pesther Tageblatt* hasábjaira. Jósika Miklós talán a legkedveltebb szerző, Moritz Bloch (Ballagi Mór) *A csehek Magyarországon* magyar kiadásáról ír ismertetést, de ismertetik *Der letzte Bátor* és *Abafi* c. regényének német fordítását, regényeiből a lapban részletek látnak napvilágot. Eötvös József költőként és prózaíróként egyként bemutatkozik a lapban, *A falu jegyzője* részletével és egy verssel. Mailáth János magyar történelmi áttekintése egészíti ki a magyar művelődési törekvésekkel kapcsolatos képet. Ehhez csak azt tennénk hozzá, hogy a *Budapesti Árvízkönyv*, a *Remény* c. almanach, a *Tudománytár* több kötete is recenziásra lel a lapban.

A lap irodalmi ízlését mindennél jobban bizonyítja, hogy Garay János a legtöbbet fordított magyar költő, s Magyarországon először közölnek Andersen-meséket.

Az idők változását mutatja az 1843-es évfolyam anyaga. A külföldi szerzők között leljük A. Stiftert,³¹ a kiadó Heckenast Gusztáv személyes barátját, B. Auerbachot, W. Wordsworth-t, akit magyar lapok nem közöltek, A. Dumas-t; a *Grenzboten*-ből Victor Hugo munkásságát tárgyaló dolgozatot vesznek át, és Garay helyett inkább a népiesség felé tájékozódó Czuczor Gergely, majd a romantikus prózaíró Kuthy Lajos lesz a németül olvasók kedveltje, nem hanyagolva el Vörösmarty Mihály tolmácsolását sem. Beszédes bizonyíték a magyarosodás lendületére, hogy az *Iris*-ben még németül publikáló Schedel még mindig Schedelként magyarból fordított szerző lesz.

Az 1840-es évfolyamban olvasható egy szerb dal, amelynek forrása a prágai *Ost und West*, cseh folyóiratból való a *Bohemia* közvetítésével A strakonicei dudásról szóló ismeretetés, valamint az *Ost und West* nyomán adják közre J. K. Tyl egy elbeszélését. 1842-ben *Bulgarische Poesie* címmel vesznek át anyagot az *Ost und West*-ből, ugyanebben az évben közlik Puskin Pikk dámáját.

A magyarországi német (nyelvű) sajtó szemláját ezzel zárjuk, hangsúlyozva az eddig keveset hangoztatott és érvényesített szempontok alapján történő kutatások, elemzések szükségességét. Természetesen az *Ost und West* és más, nem magyarországi német nyelvű lapok hasonló szempontú átnézése is szükséges volna. Az irodalmi érintkezéseknek, a kölcsönhatásoknak és a nemzeti irodalom forrásainak elemzése nem képzelhető el ez általunk sürgetőnek minősített vizsgálódások nélkül. Dolgozatunk — még e vázlatos formában is — ennek a munkának ösztönzésül szeretne szolgálni.

FRIED ISTVÁN

³¹ István FRIED: *Adalbert Stifter und die Ungarn*. In: *Arbeiten zur deutschen Philologie* 1973. 51–59.

Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága. Gyalui Torda Zsigmond életművét mind ez ideig Miloslav Okálnak ismertetésünk tárgyát képező tanulmánya* mutatja be a leg részletesebben. A szerző mind Gyaluinak, mind barátainak, társainak és tanítványainak egymás közti levelezésére, továbbá Gyalui esküvője alkalmából a prágai Collinus szerkesztette humanista gyűjteményre (*De nuptiis Geloi*) és a költőnek sajátkezűleg írt naplójára, feljegyzéseire (*S. Tordae Ephemerides*) támaszkodva fűzi egységbe az életrajzi adatokat, és filológiai részletezéssel elemzi irodalmi munkásságát.

Eszerint a szerző által német származásúnak vélt, de hungarus-magyar patriotizmusát minduntalan kinyilatkoztató Sigismundus Gelous Torda (vö. 151) — akinek magyar tudását Paxy Annához, Révay Ferenc özvegyéhez írt magyar nyelvű levele bizonyítja — 1535-ben iratkozott be a krakkói egyetemre,¹ amiből arra következtethetünk, hogy a század tízes éve végén vagy a húszas évek elején született. Nem tisztázott, hol végezte korábbi tanulmányait, de tanáraként Kálmáncsehi Mártont említi.² A krakkói egyetemi évek után öt évet tölt Wittenbergben, ahol Melanchton kedvelt tanítványa, s 1544. január 31-én huszonzét pályázó közül az első helyen végezve szerez magiszteri fokozatot (e napon felolvasott értekezésében azt taglalja, vajon a „*πρός τὸν θεόν*” kifejezésben a „*πρός*” elöljárónak datívuszi vagy akkuzatívuszi vonzata érvényesül-e — *De particula πρὸς τὸν θεόν* et Verbum erat apud Deum).

Gyalui már ekkor szoros kapcsolatot tart fenn Wernher (Verner) Györggyel, királyi tanácsossal, a sárosi vár tudós kapitányával. Wernher, amint a levelezésből kitűnik, egyrészt Révay Ferencnél, a turóci főispánnál és nádori helytartónál ajánlja Tordait az olaszországi tanulmányokra készülő Révay fiúk nevelőjének, másrészt meg akarja nyerni eperjesi rektorokat. Az ugyanis ez okból kifolyólag Szklabonyára Révayékhoz (1544), majd Eperjésre látogat, ahonnan ismét Wittenbergbe tér vissza, s e második wittenbergi tartózkodása idején írja Rubigallus Pál³ művét (*Epistola Pannoniae ad Germaniam recens scripta* [Wittenberg 1545]) az olvasónak ajánló versét. A következő év tavaszán Pozsony és Bécset érintve a Révay fiúkkal Padovába megy. Nevelői kötelmei mellett itt orvostudományi stúdiumokat folytat, s jártasságra tesz szert az asztronómiában. Gyakran vált levelet Melanchtonnal, Joachim Camerariusszal, a század nagy német filológusával (például Theognidész verseinek szövegfeltárását illetően) és másokkal. A reneszánsz tudomány e központjában 1548 novemberében két beszédet mond (*Oratio de beatitudine*, *Questio An honesta sint natura, an vero opinione*; mindkettőt 1549-ben ugyanott ki is nyomatta). Az ugyancsak ekkor készült, a szokásos ajánlások szerepével ellátott (a művet a szerző Perényi Péternek dedikálja), az ismert evangéliumi

* Okál, M.: *La vie et l'oeuvre de Sigismund Gelous Torda*. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia. VI. 1974. 105—155. (Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975).

¹ A *Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* (Buda 1821) nevének magyar alakját — Gyalu — jegyzi (s így írja le Wernher is Révay Ferencnek küldött 1544. május 4-iki levelében); 1. a tanulmány 2. számú jegyzetét a 105. l.-on.

² Horváth János erre vonatkozólag, nyilván Heltai állítását véve figyelembe Kálmáncsehi iskolamesteri működéséről, egyértelműen Gyulafehérvárt jelöli (vö. HORVÁTH, J.: *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó, 270).

³ A körmöcbányai születésű selmeci polgár és bányatulajdonos Paulus Rothan, költői néven Rubigallus — aki 1536-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1540-ben tagja volt a Konstantinápolyban járt magyar követségnek, 1571-ben pedig Korponánál harcol a török ellen, érdemeiért királyi tanácsosi címmel és lipcei (zólyomlipcei) várkapitánysággal kitüntetett (a várnak birtokosa is lett) — műveinek újabb kiadását és jellemzését lásd: *Pauli Rubigalli Pannonii Carmina*. Edidit Miloslav OKÁL. Leipzig. Teubner 1980. XVIII, 61 l. (Az Epistolában a török ellenes harcok történetét írja le, s kiemeli Hunyadi János és a magyarok vitézségét [vö. i. m. 46—7]).

anyagot hatvankét szapphói strófában feldolgozó „karácsonyi ének” (*Genethliacon in diem Natalem Christi*) s a hasonlóképpen szapphói versszakokból álló, főképpen az Ótestamentumból merítő *Hymnus de Angelis* Velencében jelent meg 1548-ban.

Gyalui Itáliában megismerkedett a tanulmányai befejeztével Erdélybe készülő, a későbbiek során Bártfán Stöckellel is hitvitázó s az erdélyi reformációban feltűnő (bolygó és bolygató)⁴ Francesco Stancaróval; egyik válaszelevelében (1549) azt tanácsolja neki, hogy a fennálló állapotokra való tekintettel gondosan mérlegelje elhatározásának célszerűségét.

A dolgozat részletezi Gyalui Zsigmond szereplését a *Historia Francisci Spierae* (Bázel 1550) szerzői között. E gyűjteményben (amelybe Henricus Scotus, Kálvin és mások is írtak) az egyes írások F. Spierának, az eretnekséggel vádolt, majd hitének nyilvános megtagadására kényszerített s ezután búskomorságba és — rokonai, orvosai és vigasztalói, köztük Gyalui Torda, mindennemű igyekezete ellenére — e lelki kór áldozatául eső gazdag itáliai polgárnak és jogtudornak esetét kommentálják.

Az életrajzi adatolásból megtudjuk, hogy Gyalui Torda Zsigmond 1550-ben tért vissza Itáliából. Egy ideig a szklabonyai Révay-várban időzik még, de csakhamar Eperjesre megy, elvállalja az iskola rektori tisztségét, s még ugyanebben az esztendőben feleségül veszi Wernher György leányát, Eufémiát. Ebből az alkalomból adják ki a csehországi humanisták, élükön Matthias Collinusszal ünneplő epigrammagyűjteményüket: *De nuptiis clarissimi doctoris Sigismundi Geloii Pannonii et honestissimae puellae Euphemiae* (Prága 1551). A kiadványban tizennyolc szerző vett részt, Melanchton négy latin és két görög disztichonnal. Collinus jókívánságaiban többek közt még a városnév etimológiáját is alkalmazza (az etimologizálás egyébként mint költői módszer a poémákban gyakori), az ifjú párnak gyermekáldást kívánva ugyanis az „ahány hal van a Tiszában . . .” szólásmondást továbbszöve „és ahány eper Eperjesen, mely gyümölcstől a város nevét eredezteti” toldással él (Okál professzor megjegyzi, hogy a városnév származtatását⁵ Collinus a Prágában tanuló Wernher fiúktól hallhatta).

Az üdvözlő költemények a műfaji szabályokhoz híven az ifjú pár erényeit méltatják, Gyaluinak a humanista tudományokban való rendkívüli jártasságát, orvostudományi erudícióját, valamint asztronómiai és asztrológiai érdeklődéséről is megemlékeznek. Néhány vonatkozásban Gyalui életrajzához szolgáltatnak adalékot, így például Bozinius (Bazini) János már az itáliai útját megelőző időkből tanáranak vallja, ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a költő 1545 végén és 1546 elején már taníthatott Eperjesen.

De a humanista díszletek felvonultatásán túl a gyűjteményben felsejlik a kor másik történeti vonulata, a török veszély. Simon Ennius azt kívánja, hogy a magyaroknak s a mátkapár utódainak sikerüljön megtörni Mahomet hatalmát és felújítani Magyarország dicsőségét. Collinus barátja, Johannes Balbinus — aki nem tartozott prágai iskolájához — a kötet művészileg legértékesebb költeményében a témát jelenések sorozataként verseli meg, amelyekben a nyilazgató Cupidó, Apolló, Hermész és a Gráciák egyaránt fellépnek, s bár a szerzőnek Hermész az olimposziak üzeneteként tolmácsolja, hogy a műszak szolgálata mindenek fölött való, s a szerelemért el nem cserélendő . . . , végül azt látja, hogy Apolló is Gyalui esküvői ünnepségére távozik. Nem hiányzik azon-

⁴ Megjegyezhetjük, Stancaro hittételének hivatkozásra alapozott megfogalmazása a tanulmányban — „il propagait sa doctrine sur l'origine humaine (et non divine) du Christ” (114) — egyszerűsítő; valójában ő sem tagadta Jézus kettős természetét, de csak emberi természetében fogadta el „közbenjárónak”.

⁵ Bizonyára az ismert mondával együtt; s még egy észrevételünk: a szövegben olvasható „une déformation du terme magyar . . .” (117) helyett „une dérivation . . .” a helyes kifejezés.

ban a költeményből az „intés” sem: mivel Gyalui hazája oly bizonytalan sorsú s a költészetnek alig kedvező, a múzsák (Thália) ne szálljanak le közvetlenül Eperjesen, hanem válasszák e célra a Szepességet...

De a rideg magyar valóság, ahogy azt a tanulmányban feltártak által követhetjük, a legáthatóbban természetszerűleg a résztvevőknek a korszak jellegzetes tényirodalom-műfajává váló episztoláiban jelenik meg. Gyalui Melanchtonnak már az 1545 karácsonyan Eperjesről keltezett levelében a magyarországi és erdélyi politikai és hatalmi helyzet alakulásáról ír, a török dúlásáról, az ország megosztottságáról és a magyar királyok nemtörődömségéről, s bár örül annak, hogy Erdély virágzásnak indult, nyugtalanítja, hogy Martinuzzi szövetkezni látszik a törökkel,⁶ s hazaféltésének az olaszországi levelekben is minduntalan hangot ad. Visszatérte után Itáliából egyik levelében (1550. december 22.), amelyben szó esik Melanchtonnak esetleges Gyaluihoz jöveteléről is, közli, hogy a török kivonult Erdélyből, s hogy Izabella királynő és Fráter György megbékéltek, s Erdély talán Ferdinánd fennhatósága alá kerül; a következőben (1551. január 21.) arról ír egykori tanárának, miképpen pusztítják szülőföldjét mind a hazai, mind a török hadak. Gyaluról (?) küldött episztolájában (1551 októbere) pedig felvillantja a kor jellemző kettősségét, amikor tudatja Melanchtonnal, miszerint a török engedélyezi a vallásgyakorlást, sőt pártolja a protestánsokat, s a nép isten küldöttének véli, hogy az igaz hitet szabadon szolgálhassa, s a budai pasa felhívásának eleget téve a prédikátorok egy része visszatér a hódoltsági területre. Levelezőtársának, Johannes Cratonak, Ferdinánd orvosának úgyszintén siet hírről adni (1552. október 21.), hogy a törökök elvonultak Eger alól. (A leveleket lásd — Bauch, G.: *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században*. Történelmi Társ., 1885, 527, 533—535).

Az episztolákból, amelyeknek tartalmát a dolgozat részletesen ismerteti, megtudhatjuk azt is, hogy Gyalui szüleit Gyaluról Lengyelországba szándékolta költöztetni, s ennek érdekében Krakkó kapitányával, Tarnoviusszal előbb levélben, utóbb személyesen is érintkezésbe lépett (1545), sőt ez ügyben két ízben Melanchton is megkeresi soraival Tarnoviust, az első levélben (1545. március) figyelmébe ajánlja a kiváló humanistát, s megemlíti — ő maga Gyaluit szüleivel együtt Németországba invitálta, a másikkól (június) kitűnik: Gyalui felkereste volt Tarnoviust, s megpihenve nála, baráti fogadtatásra talált. A levelezésből így a személyiség szűrőjén, sorsán, értékítéletein és viszonyulásain keresztül válnak láthatóvá a történelmi helyzet s a kor társadalmi és műveltségi viszonyai. „Bizalmas” információként a nevelés örök gondjairól, például Révay Mihály rakoncátlanságáról értesülhetünk, apjuknak írt levelében Gyalui a fiúk magatartásával kapcsolatban a rossz, csábító barátokra utal. De Lőrincet a későbbiekben egy helyütt legkedvesebb tanítványának mondja, s jeles poétikai gyakorlatait dicséri. Melanchtonnak küldött írásában a sárosi ifjakkal (Koberger Dániel, Mexner József), tanítványainak (Szécsi Balázs) és ismerőseinek (Csirkei György) wittenbergi egyetemi felvétele érdekében szól. Hogy neves humanistának a pénzbeli dolgokhoz is értett, arról nemcsak későbbi tisztsége alapján, hanem a Révay-levelezésből — főképpen az eperjesi rektori állás feltételeinek tisztázását egyengető részletekből — is meggyőződhetünk.

Mint eperjesi rektor filozófiát és retorikát is tanít; mint híres elődjéről emlékezik meg róla e posztpon egyik versében Bocatius János. Csakhamar azonban állami szolgálatba lép, 1554-ben a felsőmagyarországi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „koadjutóra” lesz, s ugyanez év tavaszán Nádasdy Tamás pozsonyi nádorrá választásán van jelen, s az újdonsült palatinust az általa rendezett fogadáson dicsőítő költeménnyel

⁶ A levelet — főképpen a reformatio terjedéséről szóló részleteit kiemelve — ismerteti Gömöry János is (GÖMÖRY, J.: *Gyalui Torda Zsigmond*. Evangélikus Lap [Rozsnyó]. CVI. 1937, 23, 361—2).

ünnepli. A költeményt még egy epigramma-sorozattal megtoldva adta ki (*Epigrammata Sigismundi Tordae Geloj ad illustrem Thomam a Nadasd, Posonii per occasionem scripta, dum tenuit consultatio de eo in Palatinum deligendo. Eiusdem ode in laudem illustris Thomae a Nadasd electi et publice denunciati Palatini. Viennae Austriae Anno 1554*). A versek elé prózában írt ajánlást, ebben kifejti: Nádasdi először elutasította a nádori méltóságot, de később meggyőzetett és megválasztott. Ezt foglalja ugyancsak újból össze az első vers öt disztichonja; a második poema huszonkét disztichonba foglalt elmélkedés arról, miszerint a felajánlott tisztség vállalása honpolgári kötelesség, s Nádasdy, kit isten és haza egyaránt kíván, sem térhet ki ez elől. Pannónia állapota, igaz, csüggesztő, de a szerző él a történelmi példázattal: Görögországot is elárasztották Xerxesz hadai, Themisztoklésnek mégis sikerült Szalamisznál legyőzni a perzsákat, s hasonlóképpen Scipiónak felszabadítania hazáját. S ilyen értelemben mondhatjuk a hét disztichonból álló negyedik epigrammát jellegzetesen humanista örökségnek és prognózisnak. Abban ugyanis a szerző a békés jövő, az aranykor eljövételét jósolja az érdemesek vezetésével. S bár az adott kor hierarchiájának megfelelően fogalmaz, amikor kifejti, hogy mindegyik rendnek teljesítenie kell az előjárók parancsát, mert akárcsak a vér is ugyanaz az egész testben, a szellemnek is hasonlólnak kell lennie: az uralkodó akarata az alattvalók által elfogadandó, s „az országban így minden világossá válik”, nem lehet — szerintünk — a történeti viszonyok háttérével nem venni észre, hogy mindez egyben a feudális anarchia ellen szól, s hogy a szelleminek-eszmeinek mindent átható érvényesülése mint követelmény a humanista racionalizmus és demokratizmus kinyilvánítása.⁷

A költeménysor utolsó poemája tizenkét szapphói strófában — amelyben a kezdőbetűk akrosztichont képeznek (Thoma Nádasdi, Palatinus, vive et feliciter diuque gubernas) — az ünnepeltnek férfiúi erényeit sorolja fel, igazságosságát, értelmességét és jószívűségét, azt, hogy a filozófus Kratipposznál is jobban tudja megkülönböztetni a hasznost az ártótól, a becsületest a becsuteltől, kitér továbbá itáliai iskolázottságára, és méltatja háborúban és békében szerzett érdemeit.

M. Okál professzor, akárcsak Gyalui valamennyi művének elemzésekor, ez esetben is filológiai szabotossággal azonosítja a korrespondenciákat és átvételeket, a klasszikusoknak a humanista normának megfelelő visszhangját a költeményben. A tisztség elutasításának motívumát Horatiusra vezeti vissza (Carmina III, 2, 21–24), kimutatja, hogy a szerző az aranykor festésében Ovidius *Metamorfózis*aiból és Vergilius *Aeneis*éből merített, a görögök és a rómaiak felszabadító harcának idézésében (ez egyben buzdítás és felhívás a török kiűzésére), amikor arról szól, hogy minél súlyosabb a helyzet, annál nagyobb lesz Nádasdy dicsősége, mert „virtus difficilis tendit ad astra via” — e szólást Seneca Hercules furenséből való átvételként valószínűsíti.

Ismertetésünkben nem térünk ki a tanulmányban taglalt valamennyi részletre. Gyalui irodalmi tevékenységének jelentős mozzanata azonban, hogy 1563-ban Bécsben második kiadásában jelentette meg a Mátyás király bölcs és tréfás mondásait és tetteit megörökítő Galeotto-művet.⁸ S a történelem iránti tartós vonzódásáról tanúskodik, hogy

⁷ S ez — ha visszahelyezkedünk a korba — az idézettekkel kapcsolatban paradox módon rajzolódik ki, mert bár a költeményben Nádasdy palatinussá választása kétszer is az uralkodó kívánsága szerintinek nyilvánított, másutt olyan állítással is találkozhatunk, miszerint épp a király akaratának ellenében, azaz az eretneküldöző Báthory Andrást mellőzve (aki elől Kálmáncsehi is szökni kényszerült . . .) választották meg Nádasdyt (vö. ZOVÁNYI, J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Debrecen, Genius 1921, 269).

⁸ *Galeoti Martii Narniensis Regie quondam bibliothecae Budensis praefecti Commentarius elegans de Mathias Corvini Hungariae regis, Egregie, sapienter, iocose dictis et factis.*

ki akarta adni Bonfini *Magyar Történetét*, valamint hogy őnála is felmerülhetett hasonló mű megírásának a szándéka (legalábbis Camerarius erre készítette, ahogy az a humanista filológia e neves művelőjének Cratohoz írt 1553. december 15-i leveléből kitűnik).

Már az eddig idézettek alapján is láthatjuk, hogy Gyalui a történelmet és a klasszikus örökséget korának „aktualizáltságában” szemlélte, s ez érvényes Oresztész-fordításával kapcsolatban is (*Euripidis Orestes*, tragoedia cum primis elegans Latino carmine longe doctiss. expressa nunque primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. Basileae 1551; a szerzőnek egy levélbeli nyilatkozatából tudjuk, hogy a fordítás — amelyet Kálmáncsehi Mártonnak ajánlott — már 1547-ben kész volt, s azt át is adta a kiadónak). Az előszóban Platón idézi (a forrásra való utalás helyesbítését lásd a 243. jegyzetben [142]), s kifejti: Euripidész műveinél nincs jobb nevelési céllal felhasználható. A tanulmány szerint az átültetés — egy-két szándékos motívumváltoztatástól s néhány szerkezeti betoldástól és cserétől eltekintve — híven tolmácsolja az eredetit. Ritkán adódik, hogy a választott kifejezés nem eléggé pontos vagy világos benne (az összevetés effajta listája a dolgozatban fél oldalra terjed, miközben a tanulmány szerzője kifejezetten csak néhány kurtított szóalak — adib, civib, turib, genub — használatát kifogásolja). Ami a verselést illeti, a fordítás megtartja az eredeti jambikus trimétereit és trochaikus tetramétereit, másutt azonban megváltoztatja, egyszerűsíti a metrumot. Számunkra a metrikai eltérés úgysszintén annak a tanújele, hogy a fordító nyelvi és poétikai felkészültsége alapján az eredetit aktív módon kezelte (a kimutatott kifejezéshagyást, -betoldást és -kurtítást nyilván a metrumképlet kitöltésének kényszerével kell magyaráznunk).

Gyalui Zsigmond az 1552-ben⁹ Keresztelő Jánosról szapphói strófákban megalkotott „himnusznak” záró részében is szerepelteti a görög mitológia alakjait és a görög antikvitást, itt abból a célból, hogy följük helyezhesse a megénekeltet. De a költő a görög műveltség, költészet és szónoklattan jelentőségét fejti ki Wernhernek immár második kiadásban megjelenő *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* (Bécs 1551) művéhez írt, Herberstein bárónak, királyi tanácsosnak címzett ajánlásában is. Hasonlóképpen és a humanista alkotásprogram jegyében használ fel minden lehetőséget a görög filozófia, a görög és a római történelem és irodalmi hagyomány beépítésére a Galeotto-mű elé írt, Miksának szóló ajánlásában (ebben többek közt megállapítja: Galeotto Plutarkhosznak, Valerius Maximusnak és Microbiusnak saját művével azonos tematikájú és célzatú leírásait választotta példaképül [újabb kiadását l. Schwandtner, i. m. 528—532]).

Az összegező értékelésben (150. l.) Miloslav Okál kiemeli Gyalui Torda tökéletes görög és latin nyelvtudását, a görög — Platón, Arisztotelész, Herodotosz és Plutarkhosz, a szónok Lükurgosz, Homérosz, Théognidész, Euripidész — és a latin szerzők beható ismeretét (Cicero, Valerius Maximus, Macrobius prózáját olvassa, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust, Senecát gyakran idézi); latin tudását Melanchton s kortársai is dicsérik.

A görög filozófiában való elmélyülésről vall — az előbbieik során idézett — két beszéde: *Oratio de beatitudine* és *Questio An honesta sint natura, an vero opinione*. Az elsőben a klasz-

Viennae Austriae A. C. MDLXIII. Újabb kiadása — in: SCHWANDTNER, J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini*. I. Bécs 1746, 528—565. Galeottónak a címlapon és Gyalui Torda ajánlásában (532) megadott királyi könyvtárnoki tisztsége cáfoltt (vö. HEGEDŰS I.: *Bartolomeo della Fonte*. ItK XII, 1902. 12—13.).

⁹ A mű keletkezésének időpontját Gyalui a filológiai érdeklődésű Gasparus de Nydbruckhoz, királyi titkos tanácsoshoz a nagysárosi várból (ahol apósánál töltötte épp családjával együtt a húsvéti ünnepeket) 1555. április 8-án írt levelében rögzíti. A költeményt azonban csak Schwandtner adta ki *Sigismundi Tordae in Divum Joannem Baptistam Hymnus* címmel (i. m. 566—568; a tanulmány adatolásában az évszám [146] sajtóhiba).

szikus mintákhoz igazodva eszmélkedik a boldogságról s elérésének módjáról. A léleknek arisztotelészi felosztását veszi alapul, s a boldogságot kifejtésében a gondolkodó léleknek, tehát a megismerő értelemnek, valamint az akarást és a cselekvést vezérlő „igaz” értelemnek (*recta ratio*) egysége eredményezi. Ugyanis csak ennek alapján művelhetők az erények, melyek révén a boldogság elérhető. Orációjában bírálja a sztoikus erénykoncepció formalizmusát és Epikurosznak a tanítását, de Arisztotelésszel sem látszik egyezni abban, miszerint a filozófus feladata csak a természetnek és az isteni dolgoknak a tanulmányozása. Elveti a boldogságnak a sors ajándékaként való felfogását, s bizonyítja, hogy nem kötődik a gazdagsághoz sem, azt valójában csak az erények művelésével valósíthatjuk meg, s ennek a *ratio recta* mellett az ember természete és neveltetése is lényeges tényezője. A didaktikai és etikai célzatú oráció záró részében a hatalmasoknak és gazdagoknak az erény híjával való semmisségét nyilatkoztatja ki, s tagadja azt, mint-ha nem az értelem, csupán csak a szerencse uralná az életet. A kifejtetteket — amint a feldolgozás leszögezi — a görög filozófusok tételei pontos rekonstrukciójának tekinthetjük. Szerzőnk ekképpen Arisztotelésznek a gondolatról és az „igaz” értelemről, valamint az erényekről s azoknak mint értelmi jellegűeknek és mint etikai jellegűeknek az osztályozásáról szóló tanítását ismétli (s csodálkozik azon, hogy a padovai oktatásban mellőzik az etikát). Platónnal egyezően a filozófusok részvétele mellett tör lándzsát az állam igazgatásában, a bölcslet társadalmi jelentőségét, az ifjúság neveléséről való gondoskodást hirdeti, s átveszi tőle a jó ideájának mint a legfőbb jónak a tételét. A részletekben azonban — az epikureizmus kritikájában, az erényekben gyökerező boldogságot illetően stb. — Cicerót követi. Számos részelemet pedig Homérosztól, Vergiliustól és Ovidiustól kölcsönöz; a hatalom és az igazság viszonyának kifejtésekor mintha Horatius ismert verssora — „*vis consilii experts mole ruit sua*” — ihletné.

Az *An honesta sint natura, an vero opinione* kveszcióban elsősorban azt a kérdést kívánja megválaszolni, vajon az igazságról és az erényről, valamint ellentettjükről szóló ítéleteink az ember vele született sajátosságából erednek, vagy csak változó emberi szerkesztmények. Ismeri és felsorolja az etikai relativizmus érveit, de arra utalva, hogy bizonyos erények (például a jótevés és a hála mint ilyenek) minden társadalomban megvannak, az erények forrását az ember természetében rejli — ma azt mondhatnánk (Z. L.) — invariánsként fogja fel. Ennek igazolása végett pedig főképpen a költőkhöz folyamodik. Elfogadja a természetnek és az emberi értelemnek lényegbeli azonosságát, szerinte van törvény, amely szabályozza, mit kell erényesnek tartanunk, és mástól óv minket. Az igaz, arányos és állandó mind az értelem sajátossága, s ami az értelemben van az a természetből származik. A *recta ratio* az erények forrása, s a rosszat a „gondolat elhomályosulása” okozza. Amint kivehetjük, érvelésében így legfőképpen Cicerónak *De legibus* első könyvére támaszkodik, mely szerint „a természettől fogva minden erényes”, s a törvények, az erkölcs és az eszmék nem emberi konvenciók, hanem a természettel azonos s abból származó isteni (s vele egyező emberi) értelem által felismert erények kifejezői. Eközben Gyalui a természetet már a bevezetésben — az arisztotelészi felfogáshoz híven — mint az anyagot, a formát, mozgást, annak okát és célját egyaránt magába foglaló fogalmat határozza meg.

A tanulmányban ismertetett és feldolgozott anyaggal kapcsolatban ez esetben is megjegyezhetjük: Gyalui Torda Zsigmond érvelésében, általa a klasszikusoknak a szemléltetett módon való szelektív megközelítésében (Platón és Arisztotelész tanításának bizonyos egyeztetésére törekedve) a humanista értelemközpontúság, a ráció iránti bizalom manifesztálódik.

A tanulmány külön tárgyalja az életrajzi vonatkozásokat és külön a művek tartalmát és filológiáját. Ismertetésünkben megbontottuk a tárgyalás sorrendjét, s a következőkben a humanista tudós sorsának alakulásához térünk vissza. Fonalát ott hagytuk el, amikor

a költő és tudós az oktatói pályát államigazgatására cserélte.¹⁰ Melanchtonnal mindvégig érintkezésben maradt, s leveleinek egyik témakörét változatlanul a magyarországi és erdélyi hadihelyzet képezi (1556). Gyalui mint királyi biztos Eperjesnek és a vármegyének főleg a hadihelyzettel összefüggő ügyeit intézi, s ebből kifolyólag a keleti régiókban sokat utazgat. Védelmi célokra az egri püspöktől igényel pénzbeli támogatást, Verancsics azonban ezt ismételtelen megtagadja. Levelezésük tanúsága szerint a két férfi közt emiatt feszültté vált a viszony, amiben nyilvánvalóan Verancsicsnak a vallásügyekbe való beavatkozási kísérletei is közrejátszottak (személyesen 1558 decemberében találkoztak a sikeres hadjáratot folytató Telekesi táborában). Bár Gyaluit rokoni kapcsolatai és vagyoni helyzete egyaránt Eperjeshez kötötték (házat és kertet is vett Eperjesen 1558-ban), úgy látszik, épp e „különbözős” vezette ahhoz, hogy tisztsége alól felmentését kérje. Melanchtonnak 1559 nyarán Bécsből küldött levelében azt az óhaját fejezi ki, hogy csak az írásnak és tanulmányainak élhessen. Naplójából¹¹ értesülhetünk arról, hogy 1560-ban Miksa Bécsben kihallgatáson fogadta (a tanulmány szerzője a román reneszánsz-kutató Andrei Otatea idevágó munkájára hivatkozva vélekedik olyformán, hogy a szövetségesnek ígérkező moldovai Jacobus Braclides Despot fellépésével kapcsolatos kérdésekről tárgyalhattak). Miksa ezután felmentette Gyaluit eperjesi kötelmei alól, s rövidesen a magyar kamara pénzügyi igazgatójává nevezte ki (e tisztségéből adódóan még két ízben jelentkezik Miksánál). 1561-ben ugyan még Eperjesen tartózkodik, s ez év márciusában a szepesi bányákról küld jelentést, októberben azonban Miksától házat kap ajándékba Pozsony külvárosában (vö. *Ephemerides*, 116). Bécsben vagy Pozsonyban találkozott ez idő tájt Zsámbokival, akinek valószínűleg ekkor adta át Bonfini Históriajának a Révay-fivérek által kiadatása céljából rábízott kéziratát.

Hosszú betegség után meghalt a felesége (1562; házasságából két fia és egy leánya született); 1563-ban eljegyzi, s egy évre rá nőül veszi Gyrendy Dorottyt, Giczi István özvegyét. Nevével ezután csak a János Zsigmond és Miksa közt kiújuló háborúval kapcsolatban találkozunk. A „törökkártya” megjátszásának és „fordulásának” jegyében folyó háborúskodás egyik szakaszában, Sziget elestének évében, amikor a tatárok Kassa alá érnek, Miksa tábornoka Schwendi Lázár (aki 1565 elején először Eperjesre szállásolódik, majd megvívja Tokajt, amelyet később feladni kényszerül) Gyaluit Bebek Györgyhöz, János Zsigmond hívéhez küldi parlamenterként.¹² Bebek azonban várában fogva tarja őt. Csak miután Schwendi újólag katonai sikereket ér el, hajlik Bebek a békealkura, de a tábornok a tudós humanista szabadon bocsátását a tárgyalások előzetes feltételeként szabja. Ez meg is történik, s Gyalui 1568-ban visszatér Pozsonyba, s itt csakhamar — 1569 márciusában — meghal. Halála alkalmából Zsámboki János versgyűjteményt, gyászéneket írt és adott ki (*Epicedia aliqua de obitu Sig. Tordae*; a műre vonatkozóan M. Okál Gulyás Pál adatolását jegyzi, de egyben azt is, hogy az nincs már a bécsi Országos Könyvtárban, s így nem sikerült megszereznie, illetve elolvasnia [vö. 131—132]).

¹⁰ Gyalui 1554-től a királyi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „coadiutóra”, s miután apósa 1556-ban meghalt, követi őt a kezelői, adminisztrátori tisztségben (vö. HÖRK, J.: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, Bernovits 1896, 36); a későbbiekben Eperjes királyi biztosa (lásd a tanulmányban a 129. l.-on és másutt, a levelekben előfordul „praefectus”-kénti jelölése is [128; ugyancsak BAUCH i. m. 539]), 1560-tól kamarai prefektus (igazgató).

¹¹ Sigismundi Tordae *Ephemerides*. In: KOVACHICH, M. G., ed.: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*. I. Budae 1798, 112—128 (A naplónak — amelyben Gyalui egyaránt rögzíti a családi jellegű és a történelmi eseményeket — első bejegyzése 1558 májusából, az utolsó 1567 októberéből származik; a tanulmányban feltüntetett második, 1561-es évszám sajtóhiba [150]).

¹² Erre az időszakra vonatkozólag vö. *Ephemerides*, 122—126.

A források feltárása révén monográfiának is beillő tanulmány szerzője végső értékelésében Gyalui Torda Zsigmondot Janus Pannonius után és Zsámboki, valamint Martin Rakovský előtt a magyarországi humanizmus legjelentősebb egyéniségének tekinti, érinti azt is, miben követhető nyomon műveinek hatása mindkét fiatalabb kortársánál (Zsámboki *Emblemata* művének második kiadásában egy poemát is szentel Gyalui Zsigmondnak — *Dolus an virtus quis in hoste requirit? Ad Dn. Sigismundum Torda, consil. Camerae Panno. virum doctissimum. [Emblemata. Antverpiae 1566, 239; a vers-cím Vergilius Aeneise második énekének ismert sora]*). Hogy a reformáció fejlődésvonulatában hogyan viszonyult a lutherit meghaladó irányzatokhoz, az elemzett anyagból — a szerző szerint — nem derül ki. Így például nem tudjuk, milyen álláspontra helyezkedett Stöckel és Stancaro hitvitájában, vagy az eperjesi plébánosnak, Lauterwald Mátyásnak hitelveit illetően (az eperjesiek és a bártfaiak, amikor a Stöckel részvételével rendezett vita során sem tudták tisztázni az eltérés jellegét [1554], Melanchtont kérték fel állásfoglalásra, s ő — annak ellenére, hogy Lauterwald tanítványa volt —, amennyiben ez nem állna el tőle, elítélte, elítélését javasolta). Stöckellel, tudjuk, jól értek össze, miközben az Kálmáncsehi Mártonnak, akit Gyalui tanáráként tisztelt, adáz ellenfele volt. Verancicsnak a reformáció elleni buzgalmát nem nézte jó szemmel. A török kiűzésében, amint azt közéleti és irodalmi tevékenysége egyaránt bizonyítja, a német megoldásban bízott. A megsemmisített Magyarországnak ilyenmő segélykérését fejezi ki és indokolja már a Rubigallus-műhöz — annak témájával egyezően — írt ajánlásában.¹³ Mindehhez hozzáfűzhetjük még: irodalmi munkásságának a tanulmány által feltárt eszméisége, egyértelmű vonzódása a klasszikus filológia és bölcsélet iránt, illetve ezek bizonyos aktualizálása és közéleti szerepvállalása — mind a kor társadalmi feltételeit reális értékelő egyéniségnek tüntetik fel.¹⁴

A magyarországi humanizmus e századbeli célkitűzései, eredményei és történeti-társadalmi feltételei az ő esetében is sajátosan, azaz egyfajta közép-európai változatban állnak össze, Gyalui Torda sorsában és teljesítményében a műveltségi és a társadalmi feladat kölcsönösségét, olykor ellentmondásosságát sajátosan tükröztetendő. Az ismer-

¹³ A török elleni harcra való ilyenmő felhívás a magyarországi humanizmus jellegzetes „toposza”, amelyet egyetemes tematikai-műfaji jellegében szemlélhetünk, vagy pedig követhetjük, mennyire árnyalja programszerű általánosságát a költői egyénítés személyessége. Az utóbbi viszonylatban vizsgált körzetünkben például Rubigallus Pál műveiben izzik fel figyelemre méltó közvetlenséggel és variálással (l. RUBIGALLUS, i. m., ezenkívül uő. *Querela Pannoniae ad Germaniam* [1537], *Hodoeponicon itineris Constantinopolitani*, *Satyriscus* [1544] vagy a következő jegyzetben idézett költőnek, Purkircher Györgynek *Pannoniae lugens* [1565]).

¹⁴ Gyalui Torda Zsigmond művei, tevékenysége és kapcsolatai alapján a reformáció feltétlen hívének kell tekintenünk. Melanchton Perényi Péternek írt levelében (1545. március 27.), amelyet a feldolgozásokban gyakran idéznek, Gyaluit nemcsak a latin nyelvben, hanem a hitbeli dolgokban is tudós férfiúként jellemzi. Írásainak tanúsága szerint vallásosságának lényegét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az ember „megigazulásának” útját a reformáció evangéliumi szellemében keresi, s a szélsőséges vagy egyoldalú állásfoglalást kerüli. Az effajta arányérzék mögött pedig, feltételezzük, egyrészt az antikvitáshoz való — a tanulmányban és ismertetésünkben egyaránt kifejezetten hangsúlyozott — erős s eszmei kihatásában meghatározó kötődése rejlik, másrészt az előbbi is magába foglaló sokoldalú és sokrétű műveltség (erazmusi értelemben), amelynek „padovai összetevőjét” (a padovai egyetemnek a reneszánszban kialakult szabadgondolkodású hagyományát) talán olyformán kell számításba vennünk, ahogy arra Miloslav Okál a pozsonyi Purkircher György életművének tárgyalása során utal, rámutatva, hogy írásainak torzalkodó, vallási élezettségét a padovai orvostudományi stúdiumok után mérsékeltebb és egyetemesebb, humanisztikusan hazafias témakör és hangvétel váltja föl (vö. OKÁL, M.: *Bratislavský humanista Juraj Purkircher*. Vlastivedný časopis. XXVIII. 1979, 2, 71–74, [73 !]).

tetett tanulmányt Gyalui irodalmi munkássága teljes feldolgozásának kell tartanunk, amelynek alapján életművének a megfelelő eszmetörténeti, művelődés- és irodalomtörténeti folyamatba helyezését el lehet végezni. A teljesség érdekében azonban a tanulmányban feltártaknak s a másutt található feldolgozásoknak vagy utalásoknak összevetése, egyeztetése válik szükségessé.¹⁵

Az egyeztetésnek mint feladatnak felvillantása végett térünk ki még néhány adatra. MELCZER István *Melczer János ismeretlen strassburgi dissertatioja 1595-ből* című közleményében (Magyar Könyv-szemle. 1888, 252–263) megállapítja, hogy „az író szép-atyja Wernher György, és nagyatyjának sógora, gyalui Torda Zsigmond ismeretes hazai történelmi írók” (262). De Gyalui naplójában pontosabban határozza meg e rokonsági kapcsolatot, feljegyezve, hogy eperjesi házát sógorától, Wernher Páltól és sógorától (kiemelés tőlem, Z. L.), Wernher Sabinától vette, s ez utóbbi Melczer Kristófnak volt a felesége (vö. Torda, Ephemerides, 112). Gyaluira vonatkozólag a legtöbb eltájoló utalás a lexikonszerű feldolgozásokban akad. Így például a KUZMÍK, J.: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* (Lexicon auctorum slovacorum et auctorum cum relationibus litteratis slovacis in aera renascentium). I. Martin. Matica slovenská 1976. kiadványban a 250–1. lapon két szerző „olvadt össze”, Gyalui és a cseh származású Sigismundus Gelenius, akit Gyalui az egyik levelében említ is (vö. Temesi, i. m. 311). Iványi Béla levéltári kutatásainak vonatkozó tételei (1. *Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVII. században*. Magyar Könyvszemle, 1911, 132–146, 215–226, 301–318), melyek szerint Gyaluinak könyvei Wittenbergből és Itáliából történő hazaszállításához az eperjesi tanács pénzbeli segílyt szavazott meg 1549-ben és 1551-ben (i. m. 219), valamint hogy 1559-ben a királyi jövedelmek kezelőjeként tevékenykedett (uo. 309), az életrajzi adatokkal jól egyeztethetők. Okál professzor tanulmányában nem említi Gyaluinak három eperjesi levelét (kettőnek Melanchton, egynek Camerarius a címezettje), amelyeket a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*ból ismerünk (I. XI, 1927, 70–2, 73–4, 82–3; 102 [hivatali utasítás]).

Gyalui humanizmusának „helyszínrajzában”, színhelyei által, markánsan vésődik belénk főképpen az északkeleti régiók Európa-közelsége, az, hogy Gyalu, Torda, Krakkó, Eperjes, Bártfa, Kassa, a Szepesség, Szklabonya, Pozsony, Prága, Wittenberg, Padova vagy Leuven mind mint a reneszánsz áramlatok „közlekedőedény-rendszere” jelenik meg, illetve mérődik be a XVI. századi európai reneszánsz eszmei és műveltségi körleteibe.

Az ismertetett tanulmány, Miloslav Okál professzornak a humanizmus írástudóinak munkásságát taglaló hasonló jellegű dolgozataival¹⁶ együtt, jelentős mértékben gazdagítja a korra és irodalmi alkotásaira vonatkozó ismereteinket, illetve a tárgykör filológiáját.

ZEMAN LÁSZLÓ

¹⁵ A tanulmány nem említi Gyalui Torda Zsigmondnak Temesi Alfréd közléséből (*Humanisme franco-hongrois*. Egyetemes Philológiai Közöny. 62, 1938, 305–320) ismert hat levelét a burgosi születésű, spanyol családból származó Franciscus Dryanderhez, akit – Temesi szerint – valószínűleg Leuvenben ismerhetett meg. (Az első levél 1543. augusztus 1-én Leuvenből küldött, a második 1543. szeptember 11-én Frankfurtból, a harmadik 1545. április 7-én nyilván Boroszlóbból (a városnév fordítása a közleményben [309] félreértés), a negyedik 1546. április 1-én Pozsonyból, az ötödik (1547) és a hatodik (1550) Padovából való. Amint kivehetjük, az első két levelet a wittenbergi egyetemi évek szakasza „fedi”, az utolsó kettőt pedig a padovai éveké, s jól illeszkedik a pozsonyi levél is, a harmadik keltezése azonban egybeesik Gyaluinak a wittenbergi collegium facultatis artiumba való felvételével (vö. a tanulmányban a 107. l-on iktatottakkal), valós voltát ez azonban nem zárja ki.

¹⁶ Az előbbieken iktatottakon kívül lásd még – OKÁL, M., ed.: *Martin Rakovský a Rakov. Opera Omnia*. Bratislavae. Slovenská akadémia vied 1974, 446 l.; OKÁL, M.: *Život a dielo Martina Rakovského*. I. Martin. Matica slovenská 1979. 388 l.

A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnymotatványkatalógusa. Jelentőségéhez képest sajnálatos módon csupán nem kevés késéssel kerül sor az alábbiakban Imrich Kotvan összegező kiadványának bemutatására (*Inkunábuly na Slovensku*. Martin 1979. Matica slovenská. 556 lap. — 30 cm). A nemzetközileg is, de elsősorban magyar szempontból fontos kötet megjelenése és mostani bemutatása közötti időbeli eltolódást azzal igyekszünk legalább részben helyrehozni, hogy a kiadványt a szokottnál nagyobb terjedelemben ismertetjük.

A könyvnyomdászat első korszakának, a XV. század második felének termékei megkülönböztetett megbecsülésnek örvendenek világszerte. Az ebbe a kategóriába tartozó kiadványok külön elnevezést is kaptak: ősnymotatványok. A könyvtárak igyekeztek állományukból kikeresni, majd különkezelve, féltő gonddal őrzik ezeket a legrégebbi nyomtatott kiadványokat. Az ilyen speciális gyűjtemény azután egyben rangot is ad a tulajdonosnak. Nemes a vetélkedés, hogy kinek van több ilyen régi nyomtatványa. Ennek tudható be, hogy először leginkább a fejlettebb országokban, majd az utóbbi évtizedekben már szerte a világon jelentős részben elvégezték a kikeresést és különkezelést, amelyet azután sokszor nyomtatott katalógusokban is rögzítenek. Víznyomlag kisszámú gyarapodással (a már meglevőnek legfeljebb néhány százalékaival) lénet már csak világviszonylatban számolni, hiszen az ősnymotatványok példányainak döntő többségét ma már közgyűjteményekben őrzik. Már pedig ilyen helyről csak kivételes esetben kerülhet csak újra forgalomba. A könyvkereskedelem tehát mind kevesebb és kevesebb XV. századi kiadványt ad el. (Ennek ellentmondani látszik, de valójában csak kivétel, amely erősíti a szabályt, az a rendkívüli eset, hogy a közelmúltban egyetlen év folyamán New Yorkban három Gutenberg-bibliát adtak el. Erre korábban soha nem volt példa, de nem ritkán évtizedek is eltelték anélkül, hogy akár csak egyetlen példány is gazdát cserélt volna a könyvnyomtatásnak ebből az első, reprezentatív alkotásából.)

Ilyen előzmények után került sor a Kárpát-medence országaiban is az ősnymotatványok katalógizálására, ill. publikálására. A velünk történelmileg tartós közösségben állott Horvátországi volt időrendben az első, amely ezek közül napvilágot látott.¹ A magyar ősnymotatványkatalógus 1970-ben jelent meg.² Mindkét esetben — előzetes anyaggyűjtést követően — országos katalógus formájában közvetlenül nyertek publikálást az adatok.

A történelmi Magyarországnak a mai államhatárok által kijelölt további területei közül Erdély (Románia részeként) és a Felvidék (Csehszlovákia részeként) az, ahol jelentősebb számban őriznek ősnymotatványokat, hiszen az egykori Nyugat-Magyarországon, a mai Burgenlandban (Ausztria) csupán egyetlen jelentős gyűjtemény akad ebből a szempontból. A németújvári (Güssing) ferencesek könyvtára ez, ahol 212 nyomtatványt tartanak nyilván a XV. századból.³ Igényes katalógusának kézírata már régen elkészült Theodor Tabernigg gondozásában. Továbbra is bízunk benne, hogy ez az értékes gyűjtemény áttekintése belátható időn belül nyomtatott formában is napvilágot fog látni.⁴

Egymást követően jelentek meg az elmúlt másfél évtizedben az erdélyi ősnymotatványkatalógusok. Elsőként a gyulafehérvári Batthyanaeum-é készült el Kulcsár Péter

¹ BADALIĆ, Josip: *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb 1952. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1956. 95—96.

² SAJÓ Géza—SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II*. Bp. 1970.

³ Vö. Biblos (Wien) 1972. 174.

⁴ *Der österreichische Bibliothekartag* 1980. Wien 1981. 250. Biblos-Schriften Bd. 114.

gondozásában.⁵ A nagyszebeni Brukenthal Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtáron kívül a délkelet-erdélyi kisebb gyűjtemények katalógusa látott nyomtatásban napvilágot.⁶ Publikálásra került továbbá a nagyváradi Megyei Könyvtár ősnymotatványainak leírása is.⁷ Az áttekintés jelentős gazdagodásának tekinthető, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 84 ősnymotatványának katalógusát is kiadták nyomtatásban.⁸ Előkészületben van a Bukaresti Állami Könyvtár és a Román Könyvtárosok Egyesülete közös gondozásában a Romániában őrzött ősnymotatványok központi katalógusa.⁹

Az erdélyihez hasonló jelenség tapasztalható — szemben a horvát- és magyarországi megoldással — a szlovákiai gyűjteményekben őrzött XV. századi kiadványok katalógusának publikálása terén: előbb az egyes gyűjteményeket jelentették meg, majd csak ezt követően került sor az összesítésre. Jellegzetessége az itteni vállalkozásnak, hogy azt egyetlen személy, Imrich Kotvan végezte. Most érkezett el nagy vállalkozása végére, amikor is rátette az eddigi munkásságára a koronát: kiadta a szlovákiai gyűjteményekben őrzött ősnymotatványok összesített katalógusát.

Kotvan eddig összesen nem kevesebb, mint 13 különböző nyomtatott katalógusban tette közzé a Szlovákia területén található ősnymotatványok katalógusát. Ezek a következők: a pozsonyi Egyetemi Könyvtár, a Városi Könyvtár és a volt Lyceumi Könyvtár,¹⁰ Kőrmöcbánya és a Matica slovenska egykori pozsonyi kirendeltsége¹¹, a pozsonyi káptalani könyvtár, a késmárki volt Lyceumi Könyvtár és a pozsonyi Egyetemi Könyvtár újabb, összesített katalógusa,¹² a turócszentmártoni Matica slovenská könyvtára,¹³ Nyitra és a levéltárak, múzeumok, valamint kisebb könyvtárak,¹⁴ a kassai, jászói, valamint a szepesi káptalan és az alsókubini Čaplovičs Könyvtár.¹⁵

⁵ *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*. Szeged 1965. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1965. 379—380.

⁶ JUĞĂREANU, Veturia: *Catalogul colecției de incunabule de la Biblioteca Muzeului Brukenthal*. Sibiu 1969. — *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki—Bolyai*. Tîrgu Mureș 1971. — BINDER, Pavel: *Incunabule păstrate în bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei (exclusiv Biblioteca Brukenthal din Sibiu)*. In: *Studii și cercetări de bibliologie* 12. (1972) 169—187. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1973. 213—215.

⁷ LENGHEL, Ion: *Incunabulele Bibliotecii iudeane Oradea*. In: *Crisia (Oradea)* 5. (1975) 137—144.

⁸ *Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Catalogul incunabulelor*. Cluj-Napoca 1979.

⁹ *Biblos* (Wien) 1979. 45.

¹⁰ *Katalóg prvotlači Univerzitetnej knižnice v Bratislave. I—II*. Bratislava 1955. — *Katalóg prvotlači Vedeckej knižnice mesta Bratislavy*. Bratislava 1956. — *Prvotlače Lyceálnej knižnice v Bratislave*. Bratislava 1957. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1958. 204—205.

¹¹ *Inkunábuly knižnic mesta Kremnice*. Martin 1959. — *Inkunábuly knižnice miestneho pracoviska Matice slovenskej v Bratislave*. Martin 1959. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1960. 91—92.

¹² *Inkunábuly Kapitulnej knižnice v Bratislave*. Martin 1959. — *Inkunábuly Lyceálnej knižnice v Kežmarku*. (Bratislava) 1959. — *Inkunábuly Univerzitetnej knižnice v Bratislave*. Bratislava 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1961. 120—121.

¹³ *Inkunábuly knižnice Matice slovenskej v Martine*. Martin 1961. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1964. 105.

¹⁴ *Inkunábuly v Nitre*. Nitra 1963. — *Inkunábuly archívov, múzeí a niektorých historických knižníc na Slovensku*. Martin 1964. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1965. 293—294.

¹⁵ *Inkunábuly v Košiciach, v Jasove a v Spišskej Kapitule*. Košice 1967. — *Inkunábuly Čaplovičovej knižnice v Dolnom Kubíne*. (Bratislava) 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1970. 396—397.

A Szlovákia területén ma őrzött ősnymtatványok most megjelent összesített katalógusa nemcsak átveszi a korábbi kiadványok leírását, de lépést tartva az azok megjelenése óta eltelt évekkel, az újabb gyarapodásokat, ill. a lelőhelyben bekövetkezett változásokat is gondosan regisztrálja, továbbá a szakirodalom alapján korrigálja is a korábbi adatokat. Tehát ha valaki azt gondolná, hogy most csupán egyszerűen összevágták a korábbi katalógusokban rögzített adatokat, ill. azokat csak megismételték (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár esetében immár harmadszor), az téved, mert az eddig nem közölt, ill. javított adatok száma és súlya meglehetősen jelentős. Közel félszáz új, a korábbi publikációkban nem szereplő tétel került most első alkalommal bemutatásra, mindenekelőtt a két nagy gyűjtemény (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár és a turócszentmártoni Matica slovenska) gyarapodásából, valamint néhány korábban még fel nem tárt kisebb könyvtárból (pl. a bellusi plébánia). Ugyanakkor másfél tucat tétel kimaradt az előző katalógusokból, miután azokról a szerkesztő utólagos vizsgálata kiderítette, hogy már a XVI. században készültek. Tehát nem csupán a korábbi tucatnyi kiadvány adatait kapja most kézbe az olvasó egyetlen, jól áttekinthető kötetben, hanem Kotvan a korábbi adatokat igyekezett korszerűsíteni, ill. a legújabb helyzethez igazítani.

Összefoglalása kiterjed a Szlovákia területén őrzött valamennyi, tehát a magán-személyek tulajdonában található ősnymtatványokra is. Így gyűjtőköre elvben szélesebb, mint a horvát- és a magyarországi katalógusoké, amelyek csak az állami és egyházi közgyűjteményeket vették figyelembe. (Igaz, hogy csak egy eperjesi és egy nagyszombati magánkönyvtár összesen három kötetéről van szó.) Ennél lényegesen fontosabb az a többlet, amit az új szlovákiai katalógus a két korábbi kárpát-medencebelivel szemben tartalmaz. Ez pedig az ősnymtatványokban található bejegyzések és a kötés ismertetése, amelyekről az alábbiakban még lesz szó.

Kézbe véve a nagyalakú és méreteiben is impozáns kötetet, annak elején kiadós tanulmány olvasható szlovákul, amelynek témája: az ősnymtatványok Szlovákiában. A sokrétű írás tárgyalja a XV. századi könyvnyomtatást, könyvkereskedelmet, könyvtárakat a mai Szlovákia területén, továbbá az ott őrzött ősnymtatványokra vonatkozó szakirodalmat, valamint a mai lelőhelyeket. A hasznos áttekintés nemzetközi hozzáférhetőségét jelentősen fokozza, hogy rövidített változata orosz, angol, német és francia nyelven is megtalálható a kötetben. Hans Lülffing (Berlin NDK) cikke követi ezt németül, amely címe szerint az ősnymtatványokról szól a szlovákiai könyvtárakban. Idegen szerző írása nem is a szerkesztés nyelvén egészen egyedülálló jelenség az országos ősnymtatványkatalógusok sorában. Lülffing egyrészt történelmi összefüggésben mutatja be a választott témát, másrészt a Szlovákiában őrzött XV. századi kiadványok feltárásának történetét tárgyalja, ez utóbbi során hangsúlyozva Imrich Kotvan rendkívüli érdemeit ezzel kapcsolatban. A hivatkozott szakirodalom és a rövidítések jegyzéke zárja a kötetben a bevezető részt, amely már önmagában is sok érdekes és hasznos adatot tartalmaz.

Kár, hogy néhány téves közlés (pl. a Blutfogel-féle bártfai könyvtárát nem az Országos Széchényi Könyvtár, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi) elbizonytalaníthatja a kötet forgatóit. Akad olyan eset is, amikor a szlovák nyelvű szövegben helyes adat mind a négy, más nyelvű fordításban hibássá vált: (pl. a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának bibliográfiai hivatkozási száma). Az említett és ezekhez hasonló kisebb-nagyobb gondoknál jóval súlyosabb a legújabb szakirodalom igénybevételének hiánya. A kötet ugyan az 1979. évszámot viseli, de a munka lezárására kikövetkeztethetően már három évvel korábban sor került. Tapasztalatból jól ismerve a kéziratoknak a magyarországi kiadók-nál és nyomdák-nál történő átfutási idejét, az ilyen időbeli eltolódás természetes számunk-ra. A hetvenes évek első felében megjelent nemzetközileg használatos szakkönyvek hiánya azonban az egész ősnymtatványkatalógusra ráveti árnyékát, mert az 1971. év után megjelent könyvek közül csak a csehszlovák szakirodalom felhasználására lehet követ-

keztetni. A legfrissebb hivatkozott forrás — egészen az 1976. évvel bezárólag — a kötet összeállítójának publikációi. Hogy milyen jelentős szakirodalom maradt így sajnálatos módon figyelmen kívül, ahhoz csupán a nemzetközileg legfontosabb kiadványok közül példálódzva említhető a British Museum katalógusának (BMC) tizedik kötete 1971-ből, valamint az Olaszországban ma őrzött XV. századi kiadványok központi katalógusának (IGI) ötödik kötete 1972-ből. A szlovákiai ősnymtatványkatalógust használó azonban legsúlyosabban az alapvető *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) nyolcadik kötetére történő hivatkozást hiányolja, amelynek első füzeté 1972-ben, a második 1973-ban, a harmadik 1974-ben, a negyedik pedig 1976-ban látott napvilágot. A GW nyolcadik kötetét záró ötödik füzet 1978-ban jelent meg, így ennek bedolgozására már legfeljebb csak a korrektúra során kerülhetett volna sor, így annak hiányát jogosan nem is lehet már szóvá tenni.

A fentieket nem azért hánytorgattuk fel, hogy a kákán is csomót keressünk, amint ez netalán valamely külső megfigyelő szemében esetleg így is tűnhet. Az utóbbi évtizedekben készült katalógusok ugyanis elhagyják az ősnymtatványok részletes leírását, hiszen ez a szakirodalomban egyre növekvő arányban már hozzáférhető. Helyette elegendő a legjobb leírás(ok)ra hivatkozni. Az ilyen, legtöbb XV. századi nyomtatványt bemutató kiadvány igénybevétele tehát rendkívülien fontos. A fentiekben hiányolt művek pontosan ilyen hosszú lélegzetű sorozatok mintaszerű leírással (GW és BMC). Ezért sajnálatos, hogy az ezekre történő hivatkozás elmaradt.

Kotvan összefoglaló katalógusának főrészét a Szlovákiában őrzött XV. századi nyomtatványok leírása alkotja szerzői betűrendben. 1236 mű 1523 példány leírása található itt, ami az 1975. év végén nyilvántartott teljes állományt jelenti. A tételek beosztása egységes és három részre tagolódik: tömör bibliográfiai leírás, az irodalmi hivatkozások és a példány(ok) részletesebb ismertetése.

Az első bekezdés adatai: sorszám, szerző, rövid cím, a megjelenés helye, pontos ideje és a nyomtató, ill. a kiadó neve, valamint a formátum. Ez a célra törekvő tömörség csak helyeselhető és megfelel a nemzetközi gyakorlatnak. Azért elegendő ez, mert a nemzetközi ősnymtatványirodalomra történő hivatkozás, ill. az abban található részletes leírás feleslegessé tesz minden további adatközlést: a bibliográfiai azonosítás ezek felhasználásával megnyugtatóan megtörtént. A kötet használója azonban itt hirtelen a bőség zavarával küzd: nemegyszer harmincnél is több hivatkozás található egyetlen tételnél (pl. 243, 249, 257, 259. sz.). Már korábban¹⁶ hangot adtunk annak a véleménynek, hogy a túlságosan sok bibliográfiai hivatkozás inkább zavarba hozza a kötet használóját, semhogy segítené a tájékozódásban. Egy-egy külföldi gyűjtemény katalógusa, amely maga sem ad pontos leírást, hanem csak hivatkozik a korábbi szakirodalomra, nem jelent érdemi információs többletet.

A nemegyszer több százszor is idézett források sajnos a szükségesnél jóval hosszabb formában kerültek Kotvannál idézésre. Ezek ráadásul, amellettsé hogy a nemzetközileg (mindenekelőtt a GW-ben) használatos rövidítésektől eltérnek, még jóval hosszabbak is. Így pl. *Gesamtkatalog* — GW, Hain-Copinger-Reichling — HCR, British museum catalogue — BMC, *Indice generale* — IGI, *Sajó-Soltész* — CIH, Bohonos-Szandorowska — IBP. Így a bibliográfiai hivatkozások, amelyek tulajdonképpen csupán támogatást keltenek, hogy nyújtsanak a címleíráshoz, terjedelmükben többszörösen meghaladják azt. Míg a címleírás általában két—négy-, ritkán hatsornyi, addig az irodalom akár 15—17 sort is elfoglal.

¹⁶ Magy. Könyvszle 1958. 204.

A szlovákiai ősnymotatvány-katalógus tételeinek harmadik része a példány(ok) viszonylag beható ismertetése. Amint erről a fentiekben már szó esett, ez igen jelentős többlet a Kárpát-medencéből már publikált horvát- és magyarországi központi ősnymotatvány-katalógusokkal szemben. Elsősorban a könyvekben található bejegyzések és pecsétek alapján a korábbi tulajdonosok és a kötés ismertetése található itt, de helyet kapott az esetleges illuminálás, rubrikálás stb. közlése is. A fontosabb bejegyzésekre történő hivatkozással igen értékes további információkat nyújt Kotvan munkája, amely egész sor újabb kutatás elindítójául szolgálhat. Gondoljunk csak a magyar nyelvű bejegyzések tervszerű átnézésére (pl. 686, 904. sz.), amely akár nyelvemlékek, de legalábbis korai (XVI–XVII. századi) szövegek feltárásához vezethet. Az ősnymotatványok leírását az esetleges gyűjtőkötethez történő tartozás ismertetése és a mai lelőhely egyedi jelzetre pontos közlése zárja.

Hat különböző mutató biztosítja a katalógusban feltüntetett tengernyi adat sokrétű hozzáférhetőségét. Ez alkotja a kötet következő részét, amelynek szempontjai: nyomdász, ill. kiadó, nyomdahely, időrend, bibliográfiai forrás, lelőhely. Ezek közül különösen a nyomdahely és a kronologikus mutató hangsúlyos, hiszen ezekben nem csupán a köteten belüli tételszámra történik utalás, hanem a teljes címleírás is szerepel. Elgondolkoztató ez, hiszen az időrendi összeállítás információs értéke önmagában is megkérdőjelezhető.

A bibliográfiai források szerinti mutató, pontosabban annak vége, különösen problematikus. A GW, Hain, Copinger és Reichling sorszámai szerinti konkordancia igen jó és hasznos, és abban — a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően — valamennyi az ezekre a forrásokra történő hivatkozás megtalálható. Azonban az ezt követő 15 további bibliográfiai kiadvány sorszáma szerinti mutató szempontjainak felismerésére történő kísérlet során az embert cserbenhagyja minden kombinációs készsége. A Kotvan által alkalmazott rövidítések szerint betűrendben egymást követő kiadványok, ill. a rájuk történő hivatkozások egymástól merőben eltérő szempontokat mutatnak. Egyesek (pl. „Accurti”, „Knihopis”, „Nachträge”) — az említett GW, Hain, Copinger és Reichling analógiájára — valamennyi említés esetében utalózásra kerültek, míg a többieknél ilyen törekvés nem ismerhető fel. A „Knihopis” esetében joggal elgondolható, hogy a régi „bibliai” cseh nyelv, amelyet egykor a szlovákok is használtak, fokozott fontossága miatt került mindig utalásra. (Hozzá kell tenni, hogy mindössze három tételtől van csupán szó.) „Accurti” és a „Nachträge” esetében azonban ez a teljességre való törekvés nem tűnik indokoltnak, hiszen az ezek által közölt tételek túlnyomó többsége a GW-ben megtalálható, ami gyakorlatilag minden további hivatkozást feleslegessé tesz.

Kiismerhetetlen a további források esetében, hogy azokból mikor és melyik tétel szerepel, ill. hogy más miért nem. Hasonlóan problematikus, hogy bizonyos tételek esetében miért éppen az idézett és miért nem egy másik mű a forrás (pl. „Voulliéme, Berlin” helyett akár „Bohonos-Szandorowska”, akár „Stillwell” is lehetne). Nem meggyőző „Estreicher” szerepeltetése, hiszen ez általános polonica és nem kifejezetten ősnymotatványbibliográfia, már pedig ez utóbbiakban az „Estreicher”-re hivatkozott valamennyi XV. századi kiadvány leírása megtalálható. Ugyancsak problematikusnak tűnik a „Stillwell”-re történő hivatkozás, hiszen ezt a második amerikai censzust — jelen esetben egyetlen tételtől eltekintve — teljes egészében helyettesíti a korszerű és immár harmadik census, amelyet Goff neve fémjelez. Pellechet két különböző művének („Catalogue général” és „Jacques de Voragine”) együttes kezelésének értelme sem világos.

Igen tanulságos a jelenlegi őrzőhelyek jelzeteinek rendjében készült következő mutató. Ebből kiviláglik, hogy — amint ez általában az egész világon megfigyelhető — Szlovákiában is koncentrálnak az ősnymotatványok. Ez az irányzat a Matica slovenská esetében különösen felgyorsult az utóbbi években. Kotvan korábbi katalógusaiban

Turócszentmártonban mindössze 60, más városokban pedig további 101, vagyis összesen 161 tétel szerepelt ennek az intézménynek neve alatt. A mai jelzetek tanúsága szerint ez a szám 1975 végére 457-re nőtt, vagyis alig valamivel kevesebb csak már a Matica slovenská könyvtárának új épületében található ősnymtatványok száma, mint a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban. Jelenleg tehát már az a helyzet, hogy a Szlovákiában levő XV. századi kiadványoknak immár közel kétharmadát az említett két intézményben őrzik.

Kultúrtörténeti szempontból a kötet messze legérdekesebb része a proveniencia szerinti mutató. Az egykori könyvtulajdonosoknak sok száz személy, intézmény és helység nevét tartalmazó jegyzéke valóságos kincsesbánya a történelmi Magyarország könyvtártörténetével foglalkozók számára. Különösen jól kiolvasható ebből, hogy évszázadokon át milyen nagy mozgásban voltak a könyvek a Kárpát-medencén belül. Ennek során a mai Szlovákiába kerültek olyan távoli vidékekről is kötetek, mint Csíkszentgyörgy vagy Zimony. De a mai Magyarország területéről is igen sok helyről jutott oda ősnymtatvány. A teljesség igénye nélkül, csupán példálódzva sorolunk fel ezek közül egy sort: (Nyír) Bátor, Buda, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, (Sáros) Patak, Pilis, Sopron, Szécsény, Szeged, Vác, (Kis) Várda.

48 táblára nyomott reprodukció és ezek gondos jegyzéke zárja a kötetet. A három világunkum (34, 599, 719. sz.) közül sajnos az első (Magyarország számára az 1496. évre szóló latin nyelvű plakátnaptár) nem található közöttük. Ugyancsak sajnálható, hogy azok a nyomtatványok, amelyeknek bibliográfiai azonosítása problematikus (pl. 533, 899, 910. sz.), nem kerültek reprodukálásra, hiszen ez feltehetően elősegíthette volna tisztázásukat, amint ez pl. Vladislav Dokoupil brnói ősnymtatványkatalógusa esetében történt.¹⁷

Ezzel végére értünk Imrich Kotvan nagyszabású ősnymtatványkatalógusa együttes végiglapozásának. Óhatatlanul felmerülhet a gondolat, hogy az ismertetés során több esetben is sor került kritikus észrevételek megtételére. Biztos vagyok benne, hogy a katalógus pozsonyi szerkesztője, akihez közel három évtizedes ismeretség, sőt — talán megengedi, hogy ezt itt le is írjam — barátság fűz, egyetért velem abban, amit nyersen úgy lehetne fogalmazni: ami jó az természetes, arról nem kell külön is írni. A fentiekben tett néhány módszertani megjegyzést inkább az elgondolkoztatás, vagy akár a megvitatás végett írtam. Igyekeztem a részletekre vonatkozó észrevételeimet mellőzni, pedig ilyen is akadna akár egész csokorra való. Pl. Pozsony anakronisztikus „Bratislavae” latinos névalakja (64, 599. sz. — 394, 423, 425, 506. l.) a XV. században használt „Posonii” helyett.

Biztos vagyok benne, hogy ennek a kritikát is tartalmazó, de feltétlenül jószándékú ismertetésnek olvasója tisztán látja, hogy milyen fontos és értékes áttekintést nyertek a Kárpát-medence könyvtörténetéhez a Szlovákiában őrzött ősnymtatványok összesített katalógusa révén. Köszönjük ezt az összeállítónak, és kívánunk szerzőjének, aki már a nyolcadik évtizedébe lépett, további jó egészséget, a magunk számára pedig még számos további kiadványt tőle. Kotvan erre már előzetesen kedvező választ adott, mert módot nyújtott aktivitásával, hogy máris az ő új *Slavica saeculi XVI. Bibliothecae Universitatis Bratislavenensis* (Bratislava 1981) c. kötetének ismertetésére készülhessünk.

BORSA GEDEON

¹⁷ Magy. Könyvszle 1971. 381—383.

SZEMLE

Válaszúti György: Pécsi Disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin. Budapest, Akadémiai K., 1981. (Régi Magyar Próza Emlékek 5.)

A Régi Magyar Próza Emlékek című sorozat első kéziratközléseként végre napvilágot látott a mintegy 400 évvel ezelőtt keletkezett *Pécsi Disputa*. A vita szövege két közel egykorú másolatban maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött csonka példányt, amely a jelen szövegkiadás főszövegéül szolgál, a közreadó Németh S. Katalin véleménye szerint maga a szerző, Válaszúti György tisztázta le. A variáns szöveget pedig 1608-ban másolta Válaszúti pécsi követője: Joannes Sartorius (ma Kolozsvárott a Román Tudományos Akadémia 3. számú fiókkönyvtárában). Minthogy ez a variáns a teljes szöveget tartalmazza, a főszöveg kiegészítéséül szolgált. A két korai szövegváltozaton túlmenően csupán kéziratban terjedtek a Disputa tanításai: teológiai fejtegetéseinek latin kivonatát két kéziratból is ismerték a XVIII. században.

A teljes szöveget viszont most először tette hozzáférhetővé e nagyszabású textológiai vállalkozás, lehetőséget teremtve benne a rejlő, eddig nem közismert értékek feltárására.

A vita indítéka a tolnai reformátusok és a pécsi antitrinitáriusok közötti ellenségeskedés volt. Az antitrinitárius nézeteik miatt eretnekeknek nyilvánított, tekintélyüket veszített pécsiek — a róluk való negatív vélemény elhárítása érdekében vitát akartak rendezni. Ezt azonban a tolnaiak nem vállalták. Sikertelenül viszont a kor egyik legnagyobb református tekintélyét, Skarica Mátét megnyerniük, aki ellátogatott Pécsre és kifejtette a reformátusok tanítását Krisztus istenségével kapcsolatban. Skarica és Válaszúti között személyes vitára nem került sor. Skarica távozése után azonban Válaszúti Skarica szavaira felelve kifejtette saját nézeteit.

A *Pécsi Disputa* nagy részét így azok az antitrinitáriusok vallotta meggyőződések teszik ki, amelyek Krisztus istenségének tagadásához vezették el őket. A vita során — és ez a jelen kiadvány egyik igen nagy jelentősége — kibontakozik előttünk Válaszúti György egyénisége. Egész művében a racionális bibliakritika módszerével közelített a teológiai kérdésekhez. Héber, görög és latin nyelvtudása lenyűgöző logikával párosult. Rugalmasan hívta elő széles körű műveltséganyagából az éppen kérdéses tanok igazolására a különböző Bibliafordítások, bibliai kommentárok megfelelő passzusait. Utalt görög filozófusok (Platón, Arisztotelész stb.), egyházatyák (Ágoston, Jeromos stb.), XVI. századi külföldi reformátorok (Kálvin, Bèze, W. Musculus stb.) munkáira is. Természetesen ismerte a hazai antitrinitárius, ill. református vallás ideológusainak munkáit is (pl. Meliusz Péter stb.). Miként azt Skarica Máté is belátta, Válaszúti és a pécsiek nézetei azonban túlhaladtak „hittársaik”, Dávid Ferenc vagy Basilius István nézetein („de azokat regem el hattatok, es ü teolleok igen mezze vattok”, 138. l.). Ugyanakkor — mint Dán Róbert tudós előszava megállapítja, Válaszúti elhatárolta magát mind a szombatosok, mind a trinitáshívők nézeteitől is.

Válaszúti György fejlett vitakészségén és öntudatosan vállalt elvein, racionális magyarázatain túlmenően az objektív tudományos igazság elérése iránti vágy teszi különösen szimpatikussá egyéniségét. Őt sosem az általa igaznak hitt tantételek miatti elfogultság ragadta el, hanem az igazság iránti mérhetetlen szomjúság. „Az igazságot beozüllük, es felette igen szeretni akariuk” (146.) — vallja, s ars poeticája is leginkább e két szóban foglalható össze: „igaznak igazat” írni (51.).

A tudományos igazság felmutatására végtelen jóindulata és humanitása vezette. A tolnaiakkal való ellenségeskedést szerintem nem a „mi embertelenségünknek, hanem... az tudomannak tulajdoniczatok” (66.). Éppen ezért a szitoknak, átoknak

semmi haszna nincsen (146.), azok helyett a békés megegyezés híve volt. Humánus magatartást várt ellenfeleitől is, miként ő is nagyra értékelte Skarica Máté emberségét, bár teológiaiilag nem tudott vele egyet-érteni.

A Disputa igen sokféle műfajt egyesít magában. A nagy részét kitevő teológiai fejtegetések bevezetőjeképpen Válaszúti elbeszélte Skarica pécsi látogatásának okát, előzményeit és részletes lefolyását. A tolnaiakkal való ellenségeskedés igazolására közölte a két város 1588. júliusi levélváltását is. A Skarica pécsi fogadtatásakor elhangzó oratio-k, illetve a református tudós viszontválaszai egy újabb műfajt képviselnek a vitában. Skarica a tételeit concio-k keretében fejtette ki. Már csak a variáns szövegben, Joannes Sartorius kezéírásával maradt fenn a pécsi antitrinitáriusok poetikus confessio-ja és oratio-ja. A vitát pedig a didaktikai célokból tematikusan összeállított bibliai fundamentumok felsorolása zárja. E műfaji változatosság a Disputa sokszínűségét biztosítja. Válaszúti György tehetséges stilisztaként és nyelvművészként tudta e sokféle műfajt egységes egészé ötvözni. Hatalmas teológiai tudásanyagot volt képes anyanyelven gördülékeny, olvasmányos stílusban közreadni. A szövegben sokszor saját fordításában idézte a Bibliát, amelynek következtében a Disputában tulajdonképpen benne rejtőzik egy tudós, antitrinitárius meggyőződésű XVI. századi egyéniség unitárius szemléletű Biblia-fordításának a magva. Az e kritikai kiadás nyomán kibontakozó kutatás — reméljük — ki fogja használni a szöveg ilyen jellegű lehetőségeit is.

Mint minden hitvita, így a *Pécsi Disputa* is igen fontos forrás a XVI. századi magyarországi eszméletörténeti áramlatok vizsgálata szempontjából. A kiadás által irodalomtörténetírásunk hozzáfoghat Válaszúti György pécsi prédikátor egyéniségének, műveltségének, írásművészetének elemzéséhez. Sőt a XVI. századot búvárló nyelvtörténészeinknek is módjuk nyílik a közölt két szövegben az erdélyi és a pécsi nyelvjárás különbségeinek megfigyelésére is.

A tudományos kutatás tehát igen hálás lehet a közreadóknak. Németh S. Katalinnak és Dán Róbertnek. Minthogy a sorozatnak ez az első kézirat szöveg nyomán készült kötet, textológiai újításai például szolgálnak majd a következő, hasonló kötetek közreadói számára is. Jónak találjuk az újítások között pl. hogy a bibliai locsokat a szövegen belül egészítette ki, illetve pontosította a közreadó, vagy hogy a variánszöveg eltéréseit levélpáronként újrakezdődően közölte a lábjegyzetekben. Hiányoljuk a kötetből a Névmutatót, amely

például a szerző műveltséganyagának vizsgálatához fontos segédeszköz lenne. A közreadók bizonyára terjedelmi okokból és a sorozat 2. kötetének példájára tekintettek el összeállításától.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Bibliotheca Corviniana. Harmadik, bővített kiadás. 1981, Magyar Helikon—Corvina, 331 lap + CXIV színes tábla.

A több szerző közreműködésével készült, 1927-ben kiadott *Bibliotheca Corvina* megjelenése után sokáig úgy tűnt, hogy a Corvina Könyvtárról már sok újat nemigen lehet mondani, az ebben a kötetben Főgel József által készített korvinajegyzék 164 tételéhez újabbak már alig-alig fognak akadni. Az egész kérdés szinte teljesen áttolódott a művészettörténet vonalára: melyik kódexnek ki volt a készítő mestere? A többi kérdésben már nem igen van kutatható. A közvélemény, még a tudományos közvélemény is, ugyanis alig látott mást Mátyás király könyvtárában, mint a királyi udvar fényét átmenetileg emelő gyűjteményt, szép könyvek kincstarát. Negyven évvel a *Bibliotheca Corvina* megjelenése után 1967-ben új szintézis látott napvilágot Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára műve, a *Bibliotheca Corviniana*. Utóbb ugyanez újabb és újabb magyar, német, angol, lengyel kiadásokban. A legújabb a 3. magyar és a 2. angol kiadás. Az új szintézis alapja a két szerző több évtizedes kutatómunkája, részlettanulmányok és monográfiák hosszú sora, amelyek számba vették a Corvina Könyvtár legkülönbözőbb problémáit, a rávonatkozó források és megállapítások, az egyes kódexek hitelességének kritikáját. Egymás után publikálták az addig ismeretlen korvinákat. (Az 1. kiadásban már 180 tétel a Főgel-féle 164-gyel szemben, a mostani 3. kiadásban 19-cel ismét több.) Végeredményben ezekből a kutatásokból kiderült, milyen sokat tudunk tévesen, milyen más aspektusokból, milyen új módszerekkel kell a Könyvtárt vizsgálni, mint korábban. A forráskritika, a történelmi és a tartalmi szempont dominált ezekben a kutatásokban. A korábbi egyoldalúan művészettörténeti szemlélet helyett új kutatási irányokat vezettek be: írásvizsgálat, címertani vonatkozások, tartalmi kérdések. Ezeknek az újszerű vonásoknak felhasználásával készült az új szintézis, a *Bibliotheca Corviniana*. Világos képe bontakozik ki annak, hogy ez a könyvtár egyáltalán nem valami pompás kincsgyűjtemény, az udvari repre-

zentáció támogatására keletkezett, hanem a királyi célja az emberiség valamennyi nagy szellemi alkotásának lehető teljes tárházát létrehozni. Ez a könyvtár pedig szervesen nőtt ki a magyarországi előzményekből, Vitéz János és Janus Pannonius példamutatásából. Utóbb pedig a maga gazdagságával, főleg görög auktoraival nem lebecsülendő hatást gyakorolt a közép-európai humanizmus kibontakozására.

A *Bibliotheca Corviniana* három főreszből áll: bevezető tanulmány, a fennmaradt hiteles korvinák kritikai jegyzéke és képtáblák. A bevezető tanulmány az első kiadásban még két részből állt: külön a könyvtár történetének és külön a kódexek írásának, művészetének tárgyalása. A 2. kiadás óta ez a két rész nagyon szerencsés módon egy fejezetbe ötvöződött. Így ez a fejezet most a Corvina Könyvtár teljes, rövid ismertetését tartalmazza, bőséges jegyzetapparátussal. (Mindez sokkal részletesebben található meg Csapodi Csaba angol nyelvű nagy monográfiájában, a *Corvinian Library*ban és Csapodiné Gárdonyi Klára kiadatlan kandidátusi disszertációjában, *A Corvina Könyvtár kodikológiai problémái*, a MTAK Kézirattárában.) Utána következik a hiteles korvináknak kiadásról kiadásra bővülő jegyzéke, a legfontosabb irodalmi utalásokkal, olyan utalásokkal, amelyeknek alapján a részletkérdések kutatója is minden további eligazítást megkap a továbbkutatáshoz. Megjegyzendő, hogy a kódexek jegyzéke előnyösen tér el a régebbi korvinajegyzékektől két szempontból: egyrészt a kódexek teljes tartalmi leírását adja, másrészt a szerzők és művek rövid ismertetése is megtalálható. Tehát itt is a tartalmi szempont érvényesül. Több adatot lehetne azonban közölni itt a kódexek művészi díszítéséről (képek, inciliálék száma). A 3. rész a képtáblák. Ezek természetesen nem közölhetik a korvinák valamennyi díszes részét, hanem csak mint illusztrációk izelítőt adnak a kódexek szépségéről, egy-egy legdíszesebb lapot egy-egy kötetből. A hozzájuk csatolt magyarázatoknak pedig az a céljuk, hogy az olvasó számára érthetővé tegyék a képeken szereplő alakokat, ábrázolt jeleneteket.

A kiadások egyre bővülő tartalma följogosít arra a reményre, hogy még számos ismeretlen korvina fog napvilágra kerülni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a képtáblák szaporodása nincs arányban az újabbban közölt anyagokkal. Sőt az első kiadáshoz képest a többi kiadásokból a kiadó sajnálatos módon elhagyta az egyszerűbb kódexek reprodukcióit, így az első kiadás teljesebb képanyaga továbbra sem nélkülözhető az új kiadások mellett. Ez azért sem helyes, mert így az olvasóban az

a téves képzet rögződik meg, mintha a Corvinában csak pazar szépségű kötetek lettek volna. A reális képhez az egyszerűbb, főleg fehér indafonatos kódexek nagy száma is hozzátartoznék. Megjegyzendő, hogy az első kiadáshoz képest 19-cel növelt tétel-számból csak nagyon kevés kapott illusztráció-pótlást. Így — többek között — teljesebbé tette volna a korvinák képanyagának jellegéről alkotott szemléletünket, ha pl. a legjelentősebb természettudományi vonatkozású korvina, a római *Bibliotheca Casanatense* cod. lat. 459-ből állat- vagy növényábrázolásokat is láthattunk volna ebben a szép kiadványban (az utóbbiak közt olyanok is találhatók a kódexben, amelyeken a növény nevét utólag magyarul is beírták!), de az is nagyon tanulságos lett volna, ha valamelyik Ptolemaiosz-kódex csillagászati vagy földrajzi képeiből is közölt volna kiadvány, pl. a Bécsben őrzött cod. lat. 24. Fol. 212^v-n — mint a szövegben Csapodi Csaba is írja — az utolsó lapon egy asztronómiai ábra látható, mely „a csillagok állását ábrázolja Esztergomban 1467 júniusában, a pozsonyi egyetem megnyitásakor”.

Véleményünk szerint a korvina-kutatás, különösen Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára jelentős, új eredményeinek következtében ma már megérte arra, hogy az egyes művészileg és tudománytörténeti szempontból különösen jelentős kódexeket önálló facsimile kiadásokban is közzétegye. Így az említett kéziratok közül pl. a római *Cassanatense* „*Enciclopedia Medica*”-ja, vagy a bécsi Cod. lat. 24. sz.-ú Ptolemaiosz-kódex képanyagának megfelelő művészet- és tudománytörténeti kommentárral történő kiadása a hazai könyvkiadás fontos, szép és sürgető feladata lenne...

KÁDÁR ZOLTÁN

Peregrinuslevelek 1712–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged 1980. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6. Szerkeszti KESERŰ Bálint.

A szegedi Adattár-sorozat hatodik kötete a magyar diákok külföldi peregrinálásának egy nem jelentéktelen fejezetéhez nyújt eddig kiadatlan forrásanyagot. A diák-munkaközösség által közzétett leveleket Teleki Sándor őrizte meg egyedülálló gazdagságban és bőségben, így a Teleki családnak és körének XVII. század végi peregrinációjáról már jól kialakult képünk most kiegészül az újabb dokumentumokkal a XVIII. század közepéig.

A könyv elején Teleki Sándor tizenegy alumnusának leveleit találjuk tizenegy fejezetben, majd az egy-két levéllel szereplő diákok következnek időrendben. A tizenharmadik fejezet magyar és külföldi professzorok leveleit tartalmazza, végül a mutatók, magyarázatok, képek és dokumentumok következnek, Hoffmann Gizella utószavával és a kiadó jegyzetével. Külön öröm, hogy idősebb Nagy Géza *Külföldön bújdosó erdélyi diákok levelezése* című munkájából hasonmásban megtalálhatjuk itt a Teleki Pállal kapcsolatos levelezést is.

A magyar diákok külföldi peregrinációja a középkortól kezdve hazai egyetem, később hazai protestáns egyetem híján pótolhatatlan szerepet játszott művelődés és irodalomtörténetünkben, a Nyugat-Európával való szellemi lépéstartásban. Ehhez képest az újabb szakirodalom kisebb közleményeken kívül nemigen foglalkozott vele, illetve ami megjelent, az mind határainkon kívül keletkezett. Itt van tehát az ideje, hogy nekilássunk e terület részletes feltérképezésének, elsősorban is az ide vonatkozó dokumentumok kiadásának. Az elvégzendő munka nem kicsi: teljességre törekedve össze kell gyűjteni és lehetőleg egy helyen hozzáférhetővé tenni az anyakönyvekből kigyűjtött diáknévsorokat, számba kell venni a peregrinációk írásos nyomait: a peregrinációs albumokat, a peregrinációs naplókat, s a peregrinációval kapcsolatos leveleket.

E hatalmas feladat nem jelentéktelen darabja ez a gyűjtemény, mely a XVIII. század első felének erdélyi református, többségükben Nagyenyeden tanult diákjairól ad hű képet. S noha ekkoriban a peregrinációnak már korántsem volt akkora súlya, történelmi szerepe, mint például a XVI. században, mégis nagy jelentőségűnek kell tartanunk a kötetet, mert a feudális világ árnyékában meghúzódó, forrásokban ekkor még szegény litterátor-világba enged betekintést, hála Teleki Sándornak és a későbbi levéltárosoknak, akik nem selejtezték ki eme „haszontalan” (értsd: nem birtokjogi) iratokat.

A könyv megszámlálhatatlan tanulsága közül csak néhányat emelnék ki, rámutatva azokra a jelenségekre, amelyek számomra fontosnak tűntek. Figyelemre méltó először is a főúri patrónus, Teleki Sándor nyomasztó túlsúlya, a korábbi korokhoz képest megnövekedett hatalma. Ő adja a pénzt, s ennek fejében szinte szolgaként kezeli alumnusait, felhasználja őket külföldi vásárlásokra, hozat velük a ritka növényektől kezdve a sérvkötőig mindenfélét. A kor erdélyi sajátossága a marakodás is, megtalálható e levelekben minden lehetséges

formája, amely a patrónus-professzor-diák háromszögben előfordulhat. Ehhez a helyzethez persze a peregrinusok alkatuk és egyéniségük szerint igazodtak, mint ahogy a peregrináció általános kísérőjeként ismert pénztelenséget is különbözőképpen viselték el. A legszimpatikusabb e tekintetben ifjabb Enyedi István, aki ugyan tartotta a formákat, de nem hajlongott és alázatoskodott, leveleiből világosan elénk rajzolódik politikai alkata, a későbbi kolozsvári főbíró. Enyedi éleslátását és eszét dicséri, hogy nála olvashatunk egyedül dicsérőleg Wolffról és Boerhaave-ról, a kor két kiemelkedő professzoráról. Az egyéniségtől is függ, de már a kor jellemzője a peregrinusok későbbi foglalkozás szerinti szóródása. A hagyományos teológusok mellett sok az orvos, de lesz köztük borkereskedő (Vásárhelyi Baba Ferenc), báró (Szilágyi Sámuel), és élete végéig külhonban nyomorgó vándor is (Székelyhidi N. Mihály). Tanulságos a stílus vizsgálata: a legtöbbjük sok latin szóval és szárazon ír, néhány leendő lelkész stílusa emelkedik ki közülük, Csernátóni Gajdo Dániel és Kibédi Andrásé a leginkább, ők kevés latin szót használnak, viszont a nyelvezetük már fiatalon is papos. Összességében az egész levélgyűjtemény jó képet ad a Teleki Pál által szerzett oder-frankfurti ösztöndíj hanyatlásáról, arról, hogy a hugenottákat befogadó porosz állam későbbi militarizálódása mint tereli ismét kizárólag Hollandia, Anglia és Svájc felé az erdélyi református diákokat.

Néhány apró hiányosságról is szólnom kell végül. A névmutatóban nem fogadható el az a módszer, hogy csak a szereplő személyek tisztségeit sorolják föl, munkásságukról viszont nincs szó. Például így az említett professzorokról, Wolffról és Boerhaave-ról sem elegendő az információ, nem is beszélve az olyan ismert hazai személyiségekről, mint Verestői György, a „XVIII. század erdélyi orátora”, ahogyan őt Jékely Zoltán nevezte róla szóló esszéjében. Ugyancsak a névmutatóban fordul elő foglalkozásként a „mester” szó, mai jelentéstartománya miatt inkább a rektor vagy az iskolamester használandó helyette. Eme apróságok és a latinból fordítás helyenkénti ügyetlenségei azonban nem kisebbítik a munka értékét és nagyságát: Jankovics József vezetésével a szegedi diákok képzett szakemberhez méltó szövegkiadást készítettek. Csak azt kívánhatjuk, hogy korábbi korok peregrinációjáról és művelődéstörténetéről is hasonló színvonalú forráskiadványok jelenjenek meg a nem távoli jövőben.

SZABÓ ANDRÁS

Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. Főszerk. BENDA Kálmán. Bp. 1981—1982. Akadémiai Kiadó.

A történeti kutatások számára újabb jelentős, négykötetes kézikönyv jelent meg: *Magyarország történeti kronológiája*. A fontos vállalkozás hézagpótló szerepet tölt be, jóllehet átfogó történeti kronológia már több is készült a magyar történelemről, de azok többnyire szűkszavú, kisterjedelmű áttekintések voltak; legtöbbször nem is önállóan, hanem történeti kézikönyvekhez illesztve jelentek meg. Az eddigi történeti kronológiák további hiányosságai a szerkesztési elvek átgondolatlanságából és az ebből eredő aránytalanságokból származtak.

Indokolt volt tehát az MTA Történettudományi Intézetének kezdeményezése, mert a kutatóknak nélkülözniök kellett azt a segédeszközt, mely által gyors tájékoztatást kaphatnak a legfontosabb politikai, gazdasági és kulturális események idejére és tárgyszerűségére nézve. A mű főszerkesztője, Benda Kálmán, miután a kronológiát kellően elhatárolta egyéb műfajoktól, hiszen természetesen nem töltheti be sem a monográfiák, sem pedig a szintézisek szerepét, így határozta meg a kézikönyv rendeltetését: „A kronológia feladata, hogy egyrészt a fejlődés mindenkor kereteit rögzítse, így az életet befolyásoló, kitapintható és időben rögzíthető természeti jelenségeket és csapásokat, másrészt főként az emberi tevékenységet, a vele összefüggő politikai, katonai, gazdasági és kulturális eseményeket adja szigorú időrendben.” Csak helyeselni lehet azt a szerkesztési elvet, amely az időrenden kívül nem alkalmazott semmilyen egyéb csoportosítást, sem tájak, sem pedig tárgyi osztályozás szerint. A gyors áttekintést és a kronológia használhatóságát azáltal lehetett legjobban biztosítani, hogy a négykötetes mű egyetlen időrendi csoportosításban sorakoztatta fel tételeit.

A *Magyarország Történeti kronológiája* című munka számos szakember közreműködésével készült, és széles körű tájékoztatást nyújt a kutatóknak. Külön érdemes kiemelni azt a szinte szokatlan gyorsaságot, amellyel a kézikönyv megvalósult. A munkálatok csak 1975-ben vették kezdetüket, 1978-ra elkészültek a kéziratok, 1980-ra pedig már a szerkesztés is befejezést nyert. A kiadás hasonló gyors ütemben történt: 1980, illetve 1981 folyamán már meg is jelentek a kötetek. Milyen jó lenne, ha e frissesség nem csak kirívó eset lenne nálunk!

Csak természetes, hogy ilyen jellegű munka a leggondosabb szerkesztői tevékenység mellett is tartalmazhat kisebb következtelenségeket, téves adatokat. Ez utóbbiakat megindokolják többek között azok a hiányosságok, melyek bizonyos területeken, például a sajtóbibliográfia terén, még mindig nehezzé teszik a legalapvetőbb adatok összegyűjtését is. Az alábbiakban, profilunknak is megfelelően, éppen e területnek a kötetekben való szerepléséről szeretnénk röviden véleményt mondani. Általában elmondhatjuk, hogy a sajtó jelentőségéhez mérten kapott helyet az összeállításban: a válogatást is javarészt sikerültnek tarthatjuk. Kisebb egyenetlenségek csak akkor jelentkeznek, amikor bizonyos egyenértékű lapok közül egyesek belekerültek, mások indokolatlanul kimaradtak, noha ezt nem a lapok nagy száma indokolta.

Igy például, mint minden hasonló összeállítás, ez is súlyt helyezett a legrégibb hazai könyv, újság, folyóirat stb. felvételére. Ezek sorából hiányolhatjuk a legrégibb hazai idegen és magyar nyelvű nyomtatott újságlevelé adatait. (1587: *Neue Zeitung ausz Ungern*, kiadta Hans Mannel Monyorókeréken. — 1634: *Reovid, de igen bizonyos Relatio*... Kiadta Brewer Lőrinc lőcei nyomdász.) Ilyen alapon hiányoljuk a reformkori folyóiratok sorából az MTA első folyóiratát (1834: *Tudománytár*), de még inkább azt, hogy a felvett irodalmi divatlapok mellett éppen a legjelentősebbet, Frankenburg Adolf *Életképek* c. lapját nem találjuk (1844—1848), pedig ez lett később Petőfi és a márciusi fiatalok orgánuma.

A kronológia általában pontosan hivatkozik e korszak jelentős melléklapjaira is, a főlapokkal kapcsolatban. Kár, hogy a *Jelenkor* (1832) esetében erre nem került sor, pedig a *Társalkodó* címmel megjelent melléklet különösen fontos volt, Széchenyi is ide írta cikkeit.

Tapasztalható bizonyos egyenetlenség a 19. század végi tudományos folyóiratokkal kapcsolatban is. Míg a *Századok*, a *Magyar Nyelvőr*, a *Történelmi Tár* és az *Ethnographia* szerepel a kötetben, hiányzik néhány, szintén ezekben az években indult és ma is élő társadalomtudományi szakfolyóirat, mint pl. a *Magyar Könyvszemle* (1876), az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1891) és az *Egyetemes Philológiai Közöny* (1877).

Más megfontolásból, de hiányoltunk néhány olyan folyóiratot, amelyek nem haladók jellegűek, hanem éppen konzervativizmusuk miatt voltak jellegzetesek és nem ritkán nagy társadalmi befolyással rendelkeztek mint pl. Herczeg Ferenc *Új Idők* című hetilapja (1896—1944).

A kötetekbe felvett lapok adatai körül is akadnak olykor hibák. Windisch 1781-ben indult pozsonyi folyóiratának helyes alakja nem Ungarisches, hanem *Ungarisches Magazin*, az első szlovák lapé pedig *Presspurské* (nem: Pressburské) *Noviny*. Az 1789-ben indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság szerkesztését nem csak Görög Demeter, hanem Kerekes Sámuel is végezte, kezdettől fogva. E lap egyébként 1792-ben címváltozás következtében vette fel a *Magyar Hirmondó* nevet, tehát nem pontos az a megállapítás, hogy 1792-ben „megindult a Magyar Hirmondó.” A bécsi hivatalos lapot 1792-ben már nem *Wienerisches Diarium*nak (sőt a kötetben „Wiener” *Diarium* szerepel!) nevezték, hiszen címét 1780-tól már *Wiener Zeitung*ra változtatták. Kazinczy folyóirata, az *Orpheus* nem 1793-ban, hanem 1789 végén indult, 1790 januári jelöléssel. Az 1832-ben alapított szlovák folyóirat helyes formája: *Tatranka* (nem *Tatrenka*). A *Regélő Pesti Divallap* (1842) szerkesztője nem Vahot Imre, hanem Garay János, illetve Erdélyi János volt. A *Közlöny* indulási ideje 1848-ban nem június 8, hanem július 8.

Becsúszott néhány irodalomtörténeti jellegű hiányosság és pontatlanság is. Bessenyei György legjelentősebb munkái között említésre méltó lett volna a mintegy másfél évtizede felbukkant Bessenyei-mű: a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* (1781) c. folyóiratszerű kiadvány is. 1790-ben Bessenyei *Jámbor szándék* c. művét természetesen nem Révai József, hanem Révai Miklós adta ki. Az 1791. év júliusának eseményei között olvashatjuk: „Batsányi megírja A látó című költeményét (Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!)” A zárójelben közölt idézet azonban nem ebből, hanem „A franciaországi változásokra” című költeményből való.

A kötetben szereplő sajtó- és irodalomtörténeti adatok túlnyomó többségére nem jellemző a pontatlanság; ellenkezőleg: a már jelzett nehézségek ellenére arányosság, gondosság és megbízhatóság jellemzi ezek gyűjtését és szerkesztését. A fentiekben csak azért mutattunk rá néhány becsúszott hibára és hiányra, hogy egy esetleges új kiadás alkalmával ezek is kiküszöbölhetők lehessenek.

A *Magyarország történeti kronológiája* című mű kötetei értékes segítséget nyújtanak a különböző történeti tudományágak kutatóinak, mégpedig egy olyan területen, amelyen sajnos még mindig nem vagyunk elkényeztetve: a történeti adatok korszerű információjának terén.

KÓKAY GYÖRGY

Braun Tibor—Bujdosó Ernő—Ruff Imre:
A tudomány mint a mérés tárgya. Tudománymetriai kutatások Magyarországon.
Bp. MTA Könyvtára. 1981, 295 p.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára által indított „Informatika és tudományelemzés” c. új sorozat első tagja, mely a hazai tudománymetriai vizsgálatok eredményeiről ad összefoglaló képet.

A tudománymetria a tudománytan (Science of Science) igen fiatal ága, mely a tudomány fejlődési folyamatait kvantitatív (matematikai és statisztikai) módszerekkel vizsgálja. Ahhoz, hogy a tudományról számszerű adatokat nyerjünk, meg kell keresnünk a tudomány mérhető aspektusait, azokat a paramétereket, amelyek a tudomány „működési mechanizmusát” jellemzik. A tudomány mennyiségi növekedését mérhetjük ún. input tényezőkkel: a tudományos munkaerő létszámával, a ráfordítások összegével, valamint output paraméterekkel: a megjelent tudományos folyóiratok számával, a tudományos publikációk számával, az egyes közlemények vagy egy szerző idézettségének mértékével. A tudomány fejlődését az egyes paramétereknek az idő függvényében való változásaként foghatjuk fel. Megállapították, hogy a tudomány bármely elég nagy szegmensét mérjük, a fejlődés exponenciális ütemű. Az exponenciális növekedés jól jellemezhető azzal az időtartammal, amely alatt az általunk mért paraméter (kutatók, folyóiratok, publikációk stb.) mennyisége megkétszereződik. Ez az ún. „kétszereződési idő” bizonyos fluktuációktól eltekintve (pl. háborúk, gazdasági válságok, egy hibás tudománypolitikai döntés) nagy állandóságot mutat egy adott paraméter esetében.

Természetesen az exponenciális növekedési folyamat nem maradhat fenn akármeddig. D. J. de Solla Price, a tudománymetria egyik legnagyobb alakja kimutatta, hogy mivel a tudomány fejlődési rátája lényegesen meghaladja a demográfiai növekedés és a társadalmi össztermék növekedés ütemét, egy idő után sem az emberi, sem az anyagi erőforrások nem lesznek elegendőek az exponenciális növekedéshez. Már a hatvanas évektől érezhető, hogy mind nagyobb ellenállásba ütközik például a kutatáshoz szükséges anyagi ráfordítások megteremtése, vagy új kutatói státuszok létesítése. Ahhoz, hogy a tudomány fejlődésében mégse következzen be megtorpanás vagy visszaesés tudatos, átgondolt tudománypolitikára, tudományszervezésre van szükség. A tudománymetriai vizsgálatok különösen nagy jelentőséget kapnak ebben a helyzetben azért, hogy lehetővé

teszik az elért tudományos eredmények objektív értékelését, és segítik az eredményekre alapozott tervezést, tudáspolitikai döntések meghozatalát.

Hazánkban elsőként a jelen könyv szerzői végeztek vizsgálatokat tudánymetria-i módszerekkel elsősorban a természettudományok területén. Ezek a vizsgálatok a hazai természettudományi kutatások helyzetét elemzik a fizikai és kémiai szakirodalom, a magyar természettudományi folyóiratok, a kutatóintézetek publikációs tevékenységének tükrében. Képet kapunk többek között a magyar természettudományos alapkutatás nemzetközi helyzetéről, a magyar kutatók publikációs szokásairól stb. Külön fejezet foglalkozik a Magyar Tudományos Akadémia idegen nyelvű természettudományi folyóiratainak (Áctáknak) értékelésével nemzetközi összehasonlításban.

A tudományos kutatók munkájának hatékonyságát értékelni igen kényes és mindeddig megoldatlan feladat. Napjainkban általában az értékelés kritériuma a publikációk száma, holott tudjuk, hogy önmagában a publikációk magas száma nem feltétlenül a tehetség bizonyítéka. A *Science Citation Index* 1964-ben való megjelenése óta a tudánymetria-i vizsgálatok középpontjában áll, mivel egy szerző idézettségének mértéke jobb mutatója lehet a tudományos tevékenység, a kutatói kvalitás mérésének, mint megírt cikkeinek száma. Az idézetek „mérésének” eredményei önmagukban szintén nem elegendőek egyes kutatók, tudományos folyóiratok minőségi rangsorolására, mindenestre a minőség megítélésének eddig is meglevő számos szempontját kibővítik egy objektíven mérhető szempont szerinti rangsorolással. A könyv szerzői részletesen foglalkoznak az idézet-analízisen nyugvó vizsgálatokkal, bemutatva annak előnyeit és korlátait egyaránt, valamint megismerkedhetünk az idézetelemzés néhány módszerével is.

A könyv utolsó fejezete a nemzetközi tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságainak összetételéről készült vizsgálatot ismerteti. A tudánymetria-i vizsgálat azt kutatja, hogy az egyes országok milyen arányban vesznek részt az egyes tudományterületek nemzetközi folyóiratainak szerkesztésében, és hogy e részvétel aránya mennyire alkalmas egy adott ország tudományos tevékenységének jellemzésére.

A kötet szerzői természettudósok, tudánymetria-i kutatásaikat is elsősorban saját szakterületükön végzik. Kutatási eredményeiknek ez az összefoglalója mégis igen hasznos a tudomány szervezésével, tudáspolitikával foglalkozó szakembe-

rek számára, és más tudományterületen működő kutatók körében is nagy érdeklődésre tarthat számot.

KÖRNYEI MÁRTA

Harmat Béla: Csuka Zoltán. Bibliográfia. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1982. 159 l. (Pest megyei téka 2.)

A sorozat második köteteként megjelent bibliográfia tisztelegés azelőtt az alkotó előtt, akit a véletlen sodort Pest megyébe, de aki egész munkásságával részesévé vált nemcsak a megye, de az ország kulturális életének is. Csuka Zoltán érdigeti otthonát úgy látogatják két ország, hazánk és Jugoszlávia irodalmi életének képviselői, hogy az irodalmi kapcsolatok és kölcsönhatások termékeny kisugárzásának lehessenek részesei. A bibliográfiában feldolgozott anyagon kívül ez a személyes vonzerő és a költő 75. születésnapján alapított *Jószomszédság könyvtára* kötelezte a megye szellemi életének vezetőit, hogy e kiadvánnyal segítsék a Csuka Zoltán-életmű teljes feltárását.

A bibliográfia összeállítója Csuka életművének fiatal, ám jól képzett ismerője közé tartozik. Mostani munkájának előzménye a Debreceni Tanárképző Főiskolán összeállított bibliográfiai szakdolgozata (1076. szám alatt), amely 760 leírást tartalmaz. A mostani kiadvány számszerűen is igazolja a továbbfejlesztést, 1079 számozott tételén túl még a Függelék, a 80. születésnap anyagát is magában foglalja. A kötet erői között rögtön erre a függelékre kell utalnunk, hiszen egy 1982-ben megjelent bibliográfia esetében szinte szemképrázatónak tűnik, hogy a legutolsó feldolgozott tétel is 1982-es. Bárcsak minden kurrens bibliográfia ilyen nyomdai átfutással dicsekedhetne! (Ugyanakkor a könnyebb kezelhetőség miatt célszerű lett volna a függelék anyagát is sorszámozni és a mutatóban nemcsak a lapszámra utalni.)

Csuka Zoltán munkásságának felderítése részben a nagy időszakot átfogó és rendkívül termékeny tevékenység miatt, részben a kétnyelvűség következtében sok nehézséget támasztott a bibliográfia összeállítója elé. Harmat Béla útmutatójában tájékoztat az anyag feltárásának mélységéről, a nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető kiadványokról és a munka gyakorlati tapasztalatairól, a bibliográfia szerkesztéséről. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a később előkerült vagy még lappangó anyag feltárása a kutatás jövőbeni feladata.

Csuka Zoltán munkásságát három nagy fejezet fogja át: művei (külön az önálló kötetek és az antológiák), valamint műfordításai (ugyancsak a fenti tagolásban). A harmadik nagy egység a folyóiratokban, napilapokban megjelent írásokat tartalmazza. Ugyancsak időrendben sorolja fel a szerkesztő a Csuka Zoltánról szóló irodalmat. Az eligazodást szolgálja az is, hogy mindhárom részben zárójelbe tett rövidítés utal az írás műfajára (vers, elbeszélés, recenzió stb.). A kiadványt vers-, valamint név- és címmutató teszi könnyen használhatóvá. Az életrajz fontosabb adatai mellett néhány az értékelésekből jó érzékkel kiválasztott mondat, valamint értékes képanyag oldja fel a bibliográfia egyhangúságát. A kiadvány rangját emeli Czine Mihály értő és szépszavú bevezető tanulmánya.

NÉMETH S. KATALIN-

Поздеева И. В. — Кашкарова И. Д. — Лепенман М. М.: Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. Научной Библиотеки Московского Университета. Москва. 1980, Изд. Университета, 357 lap, 32 ábra.

A legutóbbi évtizedben a Szovjetunióban nagy lendületet vett a cirillbetűs rég könyvek kutatása. Hatalmas és sokoldalú publikációs termés tanúskodik az elért eredményekről. Különös érdeklődésünkre tarthat számot — módszere miatt — a Moszkvai Egyetemi Könyvtár 1700 előtti, cirillbetűs könyveinek a közelmúltban megjelent katalógusa.

A szerzők a lehető legmagasabb színvonalon, minden elképzelhető szempontot figyelembe véve valósították meg kitűzött céljukat: a gyűjtemény valamennyi példánya egyedi jellemzőinek maximálisan pontos leírását. Történeti forrásként kezelték a régi könyveket,¹ s munkájuk nyomán számos, jól értékelhető művelődés- és társadalomtörténeti, prozopográfiai, egyház- és helytörténeti adat került feltárássra. A gyűjtemény, mellyel foglalkoztak 396 mű 922 példányából áll, s közvetlen provenienciáját tekintve főként XIX. századi bibliofilek adományaiból, antikvár vásárlásokból, s más nagy könyvtárak átadott példányából került az állományba; 238 könyv azonban az európai Oroszországban, Ukrajnában és Moldáviában 1966–1976 között folytatott gyűjtőexpedíciók eredménye, közöttük néhány olyan tétel, me-

lyeket eddig a bibliográfiai kutatás nem ismert. (Különösen eredményes volt a Verka [Bulgarisztia] és a Sztarodub [Brjanszki Terület] környéki óhitű közösségek körében folytatott kutatás, de az Urál vidéke orosz falvainak bejárása is sok felfedezéssel szolgált.)

A katalógus felépítése kronologikus, a könyvek leírása a következő skémát követi:

1. Bibliográfiai leírás. 2. A példány egyedi sajátosságai. a) A könyv állapota: hiányzó lapok, pótlások kézírtattal, vagy más nyomtatvány lapjaival; szövegtoldások kézírtattal, vagy más nyomtatvány részeivel. A kézírtas pótlásokat és toldásokat paleográfaiailag jellemezték: leírták az írás típusát, a vízjeleket, keltezték a pótlásokat. Végül az alapmű papírjának állapotát és az esetleges régi restaurálás nyomait, technikáját ismerhetjük meg. b) A leírások második rubrikája a kötésekkel foglalkozik részletesen: anyagukkal, technikájukkal, díszekkel, megőrzöttségükkel, korukkal, esetleges javításaikkal. A kötésekhez felhasznált papírok vízjeleit is azonosították, mint a példány történetére vonatkozó adatot. (Ez a csoport a XVI–XIX. századi papírok forgalmának feltérképezéséhez is igen hasznos.) c) A szerzők a legnagyobb figyelmet a kézírtások bejegyzések feltárássára fordították. Teljes szövegüket közlik a régi orosz nyelvemlékek kiadási szabályai szerint. Ebben a részben ismertetik a könyvekben található valamennyi bélyegzőlenyomatot és exlibrist is. d) Az utolsó adatsor arról ad felvilágosítást: milyen forrásból és melyik évben került a könyv a Moszkvai Egyetemi Könyvtárba? Az egyedi példányleírások adatainak így módon felgyűlt hatalmas gazdagságát hét — gondosan kimunkált — mutató teszi hozzáférhetővé. 1. Nyomdamutató, melyből kitűnik, hogy bár a katalógusban ismertetett könyvek nagy többségét Moszkvában nyomták, az ukrán, belorusz, litvániai, délszláv, velencei és krakkói nyomtatványok oroszországi forgalma is tükröződik a gyűjtemény összetételében. 2. Cím (incipit) mutató. 3. Szerzők, nyomdászok és közreműködők mutatója életrajzi adataikkal kiegészítve. 4. Az egyéni és kollektív possessorok és a margináliákban megemlített személyek névmutatója, annotációkkal és keltezéssel. 5. A possessori és marginális bejegyzésekben szereplő települések, templomok, monostorok és remetiségek földrajzi mutatója. 6. A keltezett kézírtások bejegyzések időrendi mutatója.

¹ A szerzői munkaközösség vezetője I. V. Pozdееva nem könyvtáros, hanem az egyetem Történeti Segéd tudományok Tanszékének oktatója.

7. Az 1966–1976. évi expedíciók során nyert könyvanyag gyűjtési területeinek és időpontjainak mutatója.

A katalógust a szerzőknek imponálóan sokoldalú tudással, kiváló módszerrel és kitartó munkával sikerült úgy elkészíteni, hogy mintaként szolgálhat mindazoknak, akik hasonló studiumokkal foglalkoznak.²

Figyelmes olvasása meggyőz arról, hogy az orosz régiség (jelesül a XVI–XVII. század) könyvkultúrájának kérdései jóval árnyaltabbak, bonyolultabbak, mint ahogy azt akár a hatvanas évek kutatásai nyomán feltételeznünk lehetett. Kiváltképpen vo-

natkozik ez a könyvekkel bánó személyek (tulajdonos, olvasó, donátor, glosszátor) társadalmi helyzetére, mint a katalógus anyagából kitűnik, hogy a szegényebb rétegek képviselői is szép számmal voltak közöttük (parasztok, kereskedők, kézművesek, alszerpapok, templomszolgák (!), írnokok). A katalógust 32 kifogástalan ábrával illusztrálták. A moszkvai pályatársak példája követésre ösztönöz, munkára inspirál!

OJTOZI ESZTER

² Érdekes összehasonlításra ad alkalmat, ha visszatekintünk A. H. Gorfunkel 1970-ben megjelent katalógusára, a Leningrádi Egyetemi Könyvtár XVI–XVII. századi cirillikáiról; az „egyedi példányleírás” szovjetunióbeli alkalmazásának ez az úttörője kiváló munkát végzett, de a moszkvaiak továbbjutottak az általa megkezdett úton, több szempontot vettek figyelembe, erőteljesebben éltek a határterületi tudományok módszereivel.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VIII. 18. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.11148 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Körmendy Kinga</i> : Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV—XVI. században	1
<i>Haiman György—Ballér Piroska</i> : „Megegyeztetvén a három kollégiumokat...” Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról I.	21
<i>Friedrich Ildikó</i> : XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága ..	32

KÖZLEMÉNYEK

<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Egy szemtanú levele az 1501-i budai úrnapi szabadtéri színjátékról	42
<i>Téglásy Imre</i> : Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában	45
<i>Nemeskürty Harriet</i> : Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról	49
<i>Varga Imre</i> : Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladramája 1767—1775-ből	57
<i>Németh S. Katalin</i> : Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa	66
<i>Haraszti Erika Ágnes</i> : 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a győri Milkovich—Zámory különgyűjteményben	80
<i>Hegedűs Judit</i> : A Győri Olvasó Társaság történetéhez	86

FIGYELŐ

<i>Fried István</i> : Szemző Piroska (1907—1982)	88
<i>Havasi Zoltán</i> : Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom	89
<i>Fried István</i> : A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései	89
<i>Zeman László</i> : Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága	102
<i>Borsa Gedeon</i> : A szlovákiai gyűjtemények összesítő ösnyomtatványkatalógusa ...	111

SZEMLE

<i>Válaszúti György</i> : Pécsi Disputa. Bev. és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin. Bp. 1981. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	117
Biblioteca Corviniana. 3. bőv. kiad. Bp. 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	118
Peregrinuslevelek 1711—1750. Szeged, 1980. (<i>Szabó András</i>)	119
Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981—1982. (<i>Kókay György</i>)	121
Braun Tibor—Bujdosó Ernő—Ruff Imre: A tudomány mint a mérés tárgya. Bp. 1981. (<i>Környei Márta</i>)	122
Csuka Zoltán. Bibliográfia. Összeáll. Harmat Béla. Szentendre, 1982. (<i>Németh S. Katalin</i>)	123
Pozdeeva I. V.—Kaskarova I. D.—Lerenman M. M.: Katalog knig kirillicseszköj pecsati XV—XVII. B. B. Moszkva, 1980. (<i>Ojtozi Eszter</i>)	124

SOMMAIRE

<i>Körmendy, Kinga</i> : Le Collegium Christi d'Esztergom et sa bibliothèque aux XIV—XVI ^e siècles	1
<i>Haiman, György—Ballér, Piroska</i> : «En conciliant les trois collèges...» Sur une action de culture générale de Tótfalusi I.	21
<i>Friedrich, Ildikó</i> : La popularité des livres de médecine de langue hongroise au XVIII ^e siècle	32

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i> : La lettre d'un témoin oculaire sur le spectacle en plein air à Buda à la Fête-Dieu	42
<i>Téglásy, Imre</i> : Une Hungarica de Plantin inconnue à la Bibliotheca Apostolica Vaticana	45
<i>Nemeskürty, Harriet</i> : Sur les deux éditions différentes d'un discours funèbre sur Zrínyi	49
<i>Varga, Imre</i> : Six pièces de théâtre scolaires protestantes de langue hongroise de 1767—1755	57
<i>Németh S., Katalin</i> : Un catalogue des manuscrits de Vienne du XVIII ^e siècle, ayant un rapport hongrois	66
<i>Haraszi, Erika Ágnes</i> : Des publications ayant un rapport hongrois d'avant 1800 dans le collection spéciale Milkovich—Zámory	80
<i>Hegedűs, Judit</i> : Contribution à l'histoire de la Société des Lecteurs de Győr ...	86

CHRONIQUE

<i>Fried István</i> : Piroska Szemző (1907—1982)	88
<i>Havasi, Zoltán</i> : «La plainte de Marie de Louvain» en Hongrie	89
<i>Fried, István</i> : Les problèmes de la recherche de la presse de langue allemande de Hongrie	89
<i>Zeman, László</i> : La vie et l'activité de Zsigmond Gyalui Torda	102
<i>Borsa, Gedeon</i> : Le catalogue cumulatif des incunables des collections de Slovaquie	111

REVUE

<i>Válaszúti, György</i> : Pécsi Disputa. (La Dispute de Pécs.) Introduction et notes par Róbert Dán. Publiée par Katalin Németh S. — Bp. 1981. (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	117
<i>Bibliotheca Corviniana</i> . III ^e édition augmentée. — Bp. 1981. (<i>Kádár, Zoltán</i>)	118
Les lettres des étudiants faisant leurs études à Pétranger, 1711—1750 (<i>Szabó, András</i>)	119
La chronologie historique de la Hongrie Réd. par <i>Kálmán Benda</i> . Bp. 1981—1982. (<i>Kókay, György</i>)	121
<i>Braun, Tibor—Bujdosó, Ernő—Ruff, Imre</i> : La science en tant que l'objet du mesurage. Des recherches de scientométrie en Hongrie. — Bp. 1981. (<i>Környei, Márta</i>)	122
<i>Zoltán Csuka</i> . Une bibliographie. Rédigée par Béla Harmat. — Szentendre, 1982. (<i>Németh S., Katalin</i>)	123
<i>Поздеева И. В. — Кашкарова И. Д. — Леренман М. М.</i> : Каталог книг кириллической печати XV—XVII. в.в. Москва, 1980. (<i>Ojtozi, Eszter</i>)	134

1759

DRS. SZELLES
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

2

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV. DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae — ellentétben 1777-i elődjével — a népiskolákról is részletesen intézkedett. Nevük a latin szövegben: „scholae vernaculae”, korabeli magyar megnevezésük: „nemzeti iskolák” (t. i. mert bennük „nemzeti” nyelven, vagyis népnyelven folyt az oktatás, nem latinul). Az 1806-i Ratio első részének VI. fejezetében sorra veszi az egyes népiskolati-pusokat, s megjelöli a bennük használandó tankönyveket is.¹

A 27. § a falusi és a kis mezővárosi népiskolák tankönyveiről intézkedik, s a következő tankönyveket írja elő számukra:

„a) Catechismus, seu Libellus Doctrinae Christianae, qui hactenus in vsu fuit.” — tehát az a katekizmus, amelyből eddig is tanultak.

Ez a katekizmus alighanem ugyanaz, mint az 1777-i és 1806-i Ratio kisgimnáziumánál már említett háromtagú katekizmus-sorozat első könyvecskéje: *A kis katekizmus kérdésekkel és feleletekkel a kis gyermekeknek oktatására a császári és királyi tartományokban.* Ezt megszakítatlan sorban nyomták a hazai nemzeti nyelveken az egyetemi nyomdában 1778-tól egészen 1848-ig. Az egyetemi nyomdánál másfajta, „falusi” katekizmus nem jelent meg a 19. század közepéig.

„b) Alphabeticon ita concinnandum, vt paginae Vernaculo, Hungaricoue sermone alternis distinctae mutuo sibi respondeant, et ea, quae in hactenus vsitato continebantur, ad Nationis genium adcommodentur, exemplisque moralibus ex elementario Scholarum Vrbicarum libello desumptis augeantur.”

Az ábécéskönyvvel kapcsolatban tehát több követelményt állít fel az új királyi rendelkezés.

Két nyelven kell megszerkeszteni: magyarul és egy-egy hazai nemzetiség nyelvén, tipográfiailag úgy elrendezve, hogy az egyik oldalon levő magyar szöveg a vele átellenes oldalon — tükörszerűen — egy-egy nemzetiség nyelvén legyen olvasható.

¹ Feldolgozásunk szempontjaira vonatkozólag ld. Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei című tanulmányunk bevezetését: Magyar Könyvszemle 1980, 350—369. — Az 1777-i és 1806-i Ratio által elrendelt népiskolai tankönyvekről kevés említést találunk a szakirodalomban. KISS ÁRON: *A magyar népiskolai tanítás története. I—II.* 1881., 1883.; BÖKÉNYI Dániel: *A magyar ábécés olvasókönyvek történeti fejlődése.* Máramarossziget 1891.; SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon.* Bp. 1944.; FLECKENSTEINÉ CSERVENKA Júlia: *Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek.* Magyar Pedagógia 1976. 371—380. — Egyetlen tanulmány kapcsolódik közvetlenül témánkhoz: OLÁHNÉ ERDÉLYI Mária: *Matematikai tankönyvek a két Ratio idejében.* Pedagógiai Szemle 1977. 1028—1036.

Az ábécéskönyvnek ez a kétnyelvű, tükörszerűen megszerkesztett típusa nem volt ismeretlen 1806-ban a hazai tanítók előtt: már az előző Ratio után így állították elő az ábécéskönyveket, azzal a — nem lényegtelen — különbséggel, hogy az alapnyelv akkor, 1806 előtt a német volt, s a tüköroldalakra pedig a nemzetiségek nyelvén megfogalmazott szövegek kerültek. (Az 1777-i Ratio szerint a magyar nyelv csak egyike a hazai nemzetiségi nyelveknek.)

Az 1777-i Ratio nyomán kiadott új, állami² ábécéskönyv német címe ez volt: *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Ungarn*; a magyar—német változat címlapján — a német cím mellett — ez a magyar cím: *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra*.

Az 1779-ben megjelent első kiadástól kezdve a budai egyetemi nyomda nagy mennyiségben ontotta a csak német nyelvű, azután a német—magyar, német—szlovák, német—szlovén, német—horvát, német—olasz ábécéskönyveket (a német részt gót betűs, a magyar, szlovák, szlovén, horvát és olasz részt latin betűs szedéssel), valamint a német—szerb, német—román, illetőleg német—rutén ábécéskönyveket (cirillbetűkkel a megfelelő részeket).

Ezt az első hazai állami ábécéskönyvet — amelynek (a hagyományos betűző-sillabizáló gyakorlatokat követő) olvasmányszövegeit Révai Miklós készítette — a továbbiakban 1779-i ábécéskönyvként említjük.

1792-ben figyelemre méltó új jelenség tapasztalható: ekkor jelent meg először a csak magyar nyelvű ábécéskönyv, ez címe szerint is kifejezetten a falusi iskolák számára készült: *ABC könyvetske a magyar falusi iskolák számára*. 1792-től kezdve az egyetemi nyomda ezt az ábécéskönyvet is — amelyben az olvasást gyakorló szöveganyag teljesen más, mint a korábbiakban, az olvasmányok témáit a falusi lakosság életéből vették — folyamatosan kiadta, egészen a 19. század közepéig.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae nyomán bizonyos változás történt az 1779-i ábécéskönyv szerkesztésében (anélkül, hogy a szövegeken a legkisebb mértékben is alakítottak volna): az egyetemi nyomda végrehajtotta az alapnyelvváltást. Ettől kezdve a 19. század közepéig szünet nélkül adja ki a magyar—német, magyar—szlovák, magyar—horvát, magyar—szlovén, magyar—szerb, magyar—román, magyar—rutén ábécéskönyveket. De nem maradt abba a tiszta német, illetőleg a magyar nélküli, némettel társított nemzetiségű nyelvű ábécéskönyvek kiadása sem. Úgy látszik, hogy ettől kezdve néhány évtizedre az 1779-i *ABC könyvetske a nemzeti iskoláknak hasznokra* a hazai városi népiskolák tanulóinak ábécéskönyvévé vált.

Az 1806-i Ratio idézett paragrafusának további kívánalma az ábécéskönyvekkel szemben: a korábban használatos ábécéskönyv olvasmányait alakítsák át nemzeti szelleműekké. Az 1779-i ábécéskönyv olvasmányanyaga éppen úgy, mint az 1792-től kiadott falusi ábécéskönyvé, ugyanis egyformán „semleges” volt ebben a tekintetben. E rendelkezés megvalósulásának azonban semmi nyoma: ezeknek az ábécéskönyveknek az olvasmányanyaga egészen addig változatlan, amíg kiadták őket: az előző az 1840-es évek végéig, a második az 1830-as évekig.

És végül a harmadik követelmény: az ábécéskönyvet egészítsék ki erkölcsi

² Korábban ugyanis az ábécéskönyvek (akárcsak a többi tankönyv) egyházi-felekezeti jellegű kiadványok voltak.

példákat tartalmazó olvasmányokkal, ezeket a korábban használatos, a városi iskolák számára készített ábécéskönyvből (ex elemento libello scholarum urbi-carum) kell átvenni.

Ez a városi „elemi könyvecske” az 1790-es években jelenhetett meg az egyetemi nyomdában, de csak németül (nem hagyható figyelmen kívül, hogy hazai városaink legtöbbszörében a lakosság anyanyelve a német volt). Címe: *ABC oder Namenbüchlein für Städte*. Túl az 1799-i katalógusban történt említésen, példányra nem sikerült bukkannunk.

Az is elképzelhető azonban, hogy a Ratio szerzői az 1779-i ábécéskönyvből kívántak áttétetni bizonyos olvasmányokat az 1792 óta használatos falusi ábécéskönyvbe. Az 1779-i ábécéskönyvnek ugyanis éppen ez a törzsanyaga: rövidebb-hosszabb, erkölcsi célzatú „sztorikat” tartalmaz gyermekszereplőkkel. Ilyen történetek a falusi ábécéskönyvben nem szerepeltek, az teljes egészében tömény tanszövegeket tartalmaz.

„c) Formulae Calligraphiae typis expressae, et per omnes Classes imitandae” — vagyis a szépírás szabályai szerinti betűalakok mintalapjai.

A „szép” írás (calligraphia, „ékes írás”) oktatásához 1779 óta segédkönyv is rendelkezésre állt: *Az ékesírásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji*, így is: *Ékes írás a nemzeti iskolákra alkalmazva*. E könyv kiadásai — melyeket nyilván inkább tanítók (1828 után: tanítóképzősök) használtak, mint diákok — 1848-ig nyomon követhetők.

„d) Arithmetica quatuor primas species in numeris integris tam simplicibus, quam compositis complectens.” A népiskolai számtankönyv — hasonlóan kisgimnáziumi-gimnáziumi társához — igen hosszú és nagy karriert futott be. Ezt is Makó Pál készítette e címmel: *Bévezetés a számvetésre a magyar s hozzá tartozandó tartományok nemzeti iskoláinak számára*. Első kiadása 1780-ban, az utolsó pedig 1850-ben jelent meg, közben folyamatosan került ki az egyetemi nyomda sajtója alól. E számtankönyv egyetlen kötete a teljes népiskolai tananyagot tartalmazta, az összes népiskolatípus mindegyik osztályában ezt használták.

„e) Libellus Lectioni discendae destinatus, continens generalia Physicae, Historiaeque naturalis principia, vtiliora Oeconomiae rusticae praecepta, et expositionem eorum officiorum, quibus boni Ciuis partes comprehenduntur. Addentur breuia Latini sermonis exemplaria cognoscendis, enunciandisque literis, seu exercitio lectionis seruitura.”

Ez tehát olvasókönyv, pontosabban — a szó eredeti jelentésében — az olvasás megtanulására, gyakorlására szolgáló könyv, amelynek szövegei mellett-eközben fizikai, természetrajzi és mezőgazdaságtani alapismereteket nyújtanak, s összefoglalják a jó állampolgár kötelességeit is. De latin szövegeket is kell tartalmaznia abból a célból, hogy azok a tanulók, akik később, a népiskola befejezése után további tanulmányokra készülnek, ezeken az egyszerű latin szavakon, mondatokon megtanulják a latin szövegek olvasását.

Ilyenféle olvasókönyvet már korábban, az 1777-i Ratio nyomán megjelentettek kétnyelvű kiadásban: *Lesebuch für Kinder deutsch und ungarisch*. Erről az 1780-i és 1784-i nyomdai tankönyvkatalógus van híradással, de példányt nem ismerünk belőle.

1792-ben — párhuzamosan a csak magyar nyelvű, s a falusi iskolák számára készült ábécéskönyv feltűnésével — megjelent a csak magyar nyelvű falusi olvasókönyv első kiadása is: *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyarországi és Magyar Koronához tartozó falukban találtató nemzeti*

oskolák számára címmel, bőséges anyaggal a jelzett — fizikai, természetrajzi, mezőgazdaságtani — témakörökben.³ 1806 után is sok kiadásban jelent meg.

E könyv azonban nem tartalmaz kezdő tanulók számára szolgáló latin olvasásgyakorló szövegeket, viszont szerepelt ilyen anyag az 1779-i ábécéskönyvek legtöbb kiadásában (nem mindegyikben).

A 28. § a nagyobb mezővárosok és a kisebb szabad királyi városok népiskoláiban használandó tankönyveket sorolja fel. Eszerint az előző paragrafusban említett ábécéskönyv, szépírásmintalapok, számtankönyv és olvasókönyv mellett a következők szükségesek:

„a) Catechismus vulgo maior, pauloque diffusior.” Ez nyilván a korábbi kisgimnáziumi „nagyobb” katekizmus, a háromtagú sorozat középső tagja: *Rövid sommája az öreg katekizmusnak kérdésekkel és feleletekkel az ifjúságnak oktatására a tsászári és királyi tartományokban.* Az egyetemi nyomda 1806 után is folyamatosan megjelentette, különféle nemzetiségi nyelveken, változtatás nélkül.

„b) Historia Biblica adhuc vsitata, dum aliqua melior componatur” — tehát a bibliai történetek eddig kézben volt tankönyve, amíg ennél jobbat nem készítenek.

Az 1777-i Ratio nyomán jelent meg a népiskolák számára ez a tankönyv az egyetemi nyomdában ilyen címmel: *A Szent Írásból szedett ó és új testaméntombéli történetek a magyar nemzeti iskolák számára,* amelyet még az 1848-i tankönyvkatalógus is hirdetett.

Ez a paragrafus nem szól részletesebben az ebben a népiskolátípusban használandó olvasókönyvről, amely már az 1790-es években rendelkezésre állt: *„Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része, a magyar országi és a Magyar Korona alatt találtató városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolákban”.* Különösen meggyarapodtak e kötet kiadásai 1806 után, s egészen 1850-ig megjelentették, változatlan tartalommal.

„c) Arithmeticae quatuor species in numeris integris cum regula Trium, et Societatis; vbi exempla sunt ex Oeconomia domestica, et opificiis in locis huiusmodi vigentibus petita.” Ezt a tananyagot a már említett népiskolai számtankönyv tartalmazza.

„d) Liber Lectionis Latinae vario typorum, seu literarum genere distinctus, et cum aliis Regni Hungariae, vel Croatiae, Sclauoniaeque idiomatis compactus.” E kötet — eltérően az előző paragrafusban szereplő anyanyelvi olvasásgyakorló könyvtől — a latin szövegek olvasásának begyakorlására szolgál, s benne különféle, változatos tartalmú szövegeket s ezekhez illesztett képeket talált volna a korabeli kisdíák, ha ez a könyv megjelent volna.

Vagy talán valamiféle Orbis Pictus-típusú latin nyelvgyakorló könyvre gondoltak a Ratio szerzői, ahol a rövid latin — magyar (illetőleg a magyar helyett más nemzeti nyelvű) olvasmányok felett ott találhatók az olvasmányokban szereplő dolgokat összefoglaló-illusztráló képek is? A Comenius-féle *Orbis Sensualium Pictus* erősen átdolgozott új változata — Szombathy János gondozásában — nem sokkal 1806 előtt, 1798-ban jelent meg Pozsonyban latin — magyar — német párhuzamos szövegekkel, és 1831-ben szintén megjelent ugyanitt. De ugyancsak Pozsonyban látott napvilágot 1798-ban e kötet négy-

³ A könyv címében a „második része” megjelölés szerepel, mert első résznek az ábécéskönyvet tartották; e két rész együtt alkotta „az olvasás gyakorlására rendeltetett könyv”-et (libellus lectionis discendae destinatus”).

nyelvű, latin – magyar – német – szlovák változata is, ugyancsak Szombathy János munkájaként; ebből 1806-ban és 1820-ban jelent meg Pozsonyban új kiadás.

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae már nem irányozta elő a népiskolák egyik típusában sem a latin nyelvtan elemeinek oktatását, szemben 1777-i elődjével, amelynek szándékai szerint 1780-ban jelent meg a tankönyv: *Elementa linguae latinae in usum scholarum nationalium per Regnum Hungariae et adnexas provincias. A déák nyelvnek eleji a magyar nemzeti iskolák számára.* Az 1790-es évekből már nem ismerünk belőle új kiadást.

„e) Elementa Geometriae, et Picturae Linearis.” A mértan és rajz oktatásához szükséges (nem latin nyelvű) tankönyv csak németül jelent meg, 1780-tól adták ki folyamatosan az 1840-es évekig, *Anleitung zur Meßkunst zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn und den damit verbundenen Staaten* címmel.

A 29. § arról az új tankönyvről rendelkezik, amelyet a nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban – az eddig felsoroltak mellett – a jövőben használni kell:

„a) Historia Naturalis cum Technologia suis locis intermixta; b) Geographia Commercio adcommodata. c) Notitia Mercium in vsu quasi communi positarum. Libellus tergemini huius argumenti nunc primum elaborabitur.”

Ennek az új könyvnek tehát a következő három részből kell állnia: természetrajz, megfelelő helyeire a technológiai anyagrészeket is beiktatva; földrajz, kereskedelmi szempontból feldolgozva; áruismeret, ez a közhasznú termékeket tárgyalja.

Nincs semmi nyoma annak, hogy e könyv elkészült volna. Viszont tovább élt az iskolákban az 1777-i Ratio nyomán kiadott magyar nyelvű természetrajzkönyv, amelynek ez volt a címe: *A természetnek vizgálatjára és helyes eszméretére vezérlés, a magyar nemzeti iskolák számára. Első rész.* Első kiadása 1781-ben jelent meg, ettől kezdve folyamatosan kiadták. 1841-i, változatlan szövegű kiadásáról még tudunk, de még az 1848-i katalógus is hirdette.

E kötet első kiadása egyidőben jelent meg német nyelvű változatával. Németül 1781-ben kiadták a könyv második részét is (*Anleitung zur richtigen Erkenntniß der natürlichen Dinge. Th. II. zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Ungarn.*), de magyarul nem, s a későbbi évtizedek során sem. Viszont még 1826-ban is megjelent az egyetemi nyomdában a kétrészes, német nyelvű kiadás.

Ugyanez volt a helyzet a földrajzkönyvvel is, amely németül 1788-ban jelent meg két kötetben, *Anleitung zur Erdbeschreibung zum Gebrauche der Nationalschule im Königreiche Ungarn und in dessen Kronländern* címmel. Ismerjük az egyetemi nyomdában készült 1821-i és 1828-i német nyelvű kiadásokat is. Magyarul azonban nem adták ki.

Különleges városi népiskola volt a norma-iskola (schola primaria, schola normalis). Úgy tervezték 1777-ben, hogy a gazdaságilag-politikailag jelentősebb városokban, valamint a tankerületek székhelyén szervezik meg ezeket. Az utóbbi helyeken a tanítóképzést is előirányozták.

Mindkét Ratio szerint – akárcsak az előző pontban említett nagyobb városi népiskolákban – itt is három osztályban folyt az oktatás mindazokból a tankönyvekből, amelyeket az eddigi paragrafusok felsoroltak és előírtak. A 30. § azokról a tankönyvekről szól, amelyekből kizárólag a norma-iskolákban kell tanítani.

„a) Pro secunda Classe Puerorum necessaria est Grammatica tam Hungarica, quam Germanica; cum vtraque connectentur praecepta tuendae Sanitatis.”

A norma-iskola második osztályában tehát a magyar nyelvtant is oktatni kell. Ez már korábban is így történt: bár az 1777-i Ratio Educationisban nem szerepelt ez az előírás, de a népiskolai felügyelők 1778-i értekezletének határozata, a Proiectum Budense alapján bekerült hazai norma-iskoláinkba a magyar nyelvtan oktatása. E határozat nyomán készült el a tankönyv: *Magyar Grammatika vagyis haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan[csak] a magyar nemzeti iskolák számára*. Első kiadása 1781-ből, utolsó kiadása pedig 1815-ből való.⁴

E „Magyar Grammatika” szerves részét, annak első szakaszát alkotta a magyar nyelvű szövegek helyes leírásának és kiolvasásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit tartalmazó kis könyvecske, amelyet már korábban, 1779-ben kiadtak *A magyar nyelv tanításának két részei az igaz kimondás és az igaz írás, a nemzeti iskolákra alkalmaztatva* címmel. Ugyanezt a könyvecskét 1780–1811 között ilyen címen terjesztették: *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság avagy ortografia. A nemzeti iskolák számára*.

Az 1806-i Ratio 23.§-ában olvasható, hogy a norma-iskolák magyar nyelvtanításának nyelvtudományi alapon („ad leges Grammaticae”) kell történnie, vagyis a magyar nyelv sajátos törvényszerűségeinek és rendszerének tanulmányozása alapján, nem pedig az „eltanulás”, „beleszokás” gyakorlati módszereinek útján.

Két tankönyv is rendelkezésre állt a német nyelvtan tanításához.

Az egyik a német anyanyelvű tanulók számára készült, s 1780-ban jelent meg első kiadása (*Anleitung zur deutschen Sprachlehre zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*.) Az 1840-es évekig követhetők nyomon kiadásai.

A másikat a magyar anyanyelvű diákok forgathatták 1781-től kezdve, a címe: *A német nyelvnek megtanulására való könnyű és helyes intézet a magyar nemzeti iskoláknak számokra*. Csupán 1809-ig ismerünk belőle példányt.

Az 1806-i Ratio idézett pontja szerint mind a magyar, mind a német nyelvtanhoz hozzá kell fűzni az egészségügyi szabályokat. Ezek az említett nyelvtankönyvek utolsó lapjain kezdettől fogva megtalálhatók, a magyar grammatikákban jól pergő, szabályos hexameterekben.

A következő négy tankönyvet a norma-iskolák harmadik osztályában kívánták bevezetni az 1806-i Ratio szerzői. Ebben az osztályban — akárcsak az előző paragrafusban említett nagyobb szabad királyi városok népiskoláiban — csak azok a tanulók maradtak, akik városi ipari-kereskedelmi pályára készültek; a latin iskolába igyekvők a második norma-iskolai osztály elvégzése után már átléptek a kisgimnázium első osztályába.

„b) Pro maiore tertiae Classis emolumento conscribentur diuersa Paradigmata Epistolarum, Titulorum, Syngropharum, Apocharum, Libellorumque supplicum; item Formulae Pactorum, ac Rationum. Haec sequetur Syllabus selectorum Vocabulorum ita digestus, vt Hungaricis Germanica, his autem illa statim adnectantur.”

Ez a könyv tehát a mindennapi életben előforduló és szükséges iratféleségek (levelek, elismervények, kötelezvények, számlák, kérvények, szerződések stb.)

⁴ Az „intézet” szó jelentése a magyar és a német nyelvtankönyv címében: eszköz.

mintapéldáit foglalja magában. Ugyanennek a könyvnek a második részében magyar—német, illetőleg német—magyar szótárt kell elhelyezni, nyilván az ide vonatkozó szakkifejezésekből összeállítva.

Ilyen tartalmú magyar nyelvű könyv megjelenéséről azonban nincs tudomásunk. Viszont már az első Ratio nyomán 1780-ban megjelent az egyetemi nyomdában a német nyelvű iratfogalmazási tankönyv, amely az 1806-i Ratio említett pontjában felsorolt iratok mintáit adja: *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn*. Bizonyára ezt a könyvet használták hazai városi iskoláinkban, amelyből az 1830-as évekig számos új kiadás jelent meg.

„c) Pro eadem Classe contextur Geometria vberior, in qua missis Theorematum demonstrationibus plura adferentur Problemata futuris discentium vsibus congruentia.” Nem ismerünk példányt e bővebb terjedelmű, nemzeti nyelven írt geometria tankönyvből, csupán a már korábban említett *Anleitung zur Meßkunst* folyamatos kiadásairól van tudomásunk.

„d) Succedet Mechanica opificiis, et artibus etiam illustriorum Vrbium adcommodata.” Akárcsak az előzőleg említett geometriánál, e *mechanika-tankönyv* esetében is a norma-iskola harmadik osztályába járó fiatalok jövődió kézműves-iparos-kereskedő foglalkozásából kell meríteni e két tantárgy elméleti anyagának illusztráló és begyakorló példáit.

Alighanem azt a német nyelvű mechanika tankönyvet használták norma-iskoláink e harmadik osztályának tanulói a 19. század első évtizedeiben is, amely szintén már jóval 1806 előtt megjelent. 1780-ban került ki az egyetemi nyomdából az *Anleitung zur Mechanik zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Ungarn* című kis könyvecske, ez az 1830-as évekig forgalomban volt.

Végül semmi nyoma sincs annak a magyar történelemkönyvnek, amelyet az 1806-i Ratio szerzői ugyancsak a norma-iskolák harmadik osztályába szántak, igen fenkölt céllal: „hogy a tanulókat magával ragadja és a történelmi eseményeket — vágyakat keltve bennük — szívükbe véssé”. A 30. § erre vonatkozó pontja:

„e) Historia Hungariae compendio data, quae auditores adliciat, et res gestas cum voluptate animis imprimat.”

* * *

Az 1806-i Ratio Educationis Publicae lényegében egészen 1848-ig meghatározta a hazai tanügyet, ezen belül azonban a reformkor idején számos új kezdeményezés tapasztalható. Ahogy a középszintű iskolák tankönyvei tekintetében — mint láttuk — új törekvések is jelentkeztek, ugyanez a népiskolák tankönyveinél is megfigyelhető.

Az 1820-as évektől kezdve új formai elem tűnik fel egyes kiadások címlapjain: a *koronás magyar címer*, magában állva vagy kör keretbe foglalva, az egyetemi nyomda emblémájaként. Teljesen eltűnik ekkorra a korábban kizárólagosan használt felségjel: a magyar címer a kétfejű sas „gyomrában”.

Az 1820-as évek második felétől új címváltozat olvasható az ábécéskönyvek egyik csoportjának címlapjain: *ABC vagy betűfogaló s olvasó könyvecske a nemzeti iskolák számára*. Az új cím azonban a már 1779-től használatos ábécéskönyvet takarja, annak teljesen változatlan anyagával. Egy vonatkozásban

azonban mégis van benne változtatás: az olvasmányok nyelvét modernizálták a nyelvújítás utáni állapotoknak megfelelően. Azt is hangsúlyoznunk kell: ez a könyv — címével ellentétben — nem olvasókönyv.

Maga a cím ekkor már nem volt éppen új, mert 1788-tól kezdve folyamatosan jelentette meg az egyetemi nyomda ugyanezt a könyvet, de németül: *ABC oder Buchstabier- und Lesebüchlein zum Gebrauche...*

1830-tól a nyomdai tankönyvjegyzékek már a városi népiskolák számára is külön ábécéskönyvet hirdettek: *ABC könyvecske a magyar városi iskolák számára*. (Ilyen is volt már korábban — mint említettük — németül: „ABC oder Namenbüchlein für Städte”). Példányra sajnos nem leltünk. Vagy az 1779-től használatban levő magyar nyelvű ábécéskönyvet hirdették a fenti címen a katalógusok?

Új magyar városi olvasókönyv is szerepelt az 1841-i és 1848-i tankönyvjegyzékekben: *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a városokban és nagyobb helységekben levő nemzeti iskolák számára* címmel. (Ennek német változata is már korábban megjelent és 1799–1851 között tucatnál több kiadást ért meg ezen a címen: „Lesebuch zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländern in Städten und grösseren Märkten”). Példányt azonban ebből sem találtunk.

Ugyanakkor az egyetemi nyomda egészen 1850-ig változatlan tartalommal nyomta a városok számára készített — korábban már említett — „Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyvnek második része...” című városi olvasókönyvet. Talán ezt hirdette az idézett szöveggel a nyomdai katalógus?

Nincs kétség viszont az új falusi olvasókönyv tekintetében, amelynek 1833-i kiadása ma is kézbe vehető, *Olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a magyar falusi iskolák számára* a címe, de további kiadásai is ismeretesek, egészen 1848-ig. Anyaga egészen más, mint az 1792-ben kiadott falusi olvasókönyvé, ugyanakkor bőven található benne magyar nemzeti vonatkozású olvasmány.

Az 1830-as, 1840-es években az egyetemi nyomda a következő címen is kiadott kis terjedelmű ábécéskönyveket: *ABC könyvecske a falusi iskoláknak hasznára*. Ezek két nyelvűek, a magyar mellett egy másik hazai nemzetiségi nyelven készültek, s a betűtanulási és szótagösszeolvasási gyakorlatok után csupán néhány olvasmányt tartalmaznak, ezeket az 1779-i ábécéskönyvből változtatás nélkül vették át a szerkesztők.

Kiszélesedett a népiskolai magyar nyelvtanítás is, ennek jele, hogy új tankönyv lépett a 18. századból örökölt korábbi norma-iskolai „Magyar Grammatika” helyébe: *Magyar Grammatika, avagy Nyelvtudomány, mellyben a hazai nyelvnek sikerese okokra építet regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztnek. A magyar nemzeti iskolák számára*. Első kiadása 1818-ból kerül elénk, 1821-ben is kiadták, az 1848-i tankönyvkatalógus még hirdette.

Az előszóban a szerző, Verseggy Ferenc kifejti, hogy 1814. január 31-én kapta a tankönyvírási megbízást a Helytartótanáctól; tankönyvében szakítani akar a korábbi nyelvtanokkal: nem a latin nyelv szerkezeti mintája alapján kívánja megszerkeszteni magyar nyelvtanát, mert „napkeleti nyelv” a magyar, s egészen mások a sajátosságai, mint a nyugati nyelveknek. A kötet végén közmondásgyűjtemény, levélminták, valamint Verseggy néhány verse található.

E magyar nyelvtankönyv kiadásaival párhuzamosan kiadták — az anyagához hagyományosan szervesen hozzátartozó — helyes ejtés-írás tankönyvet is:

Magyar Ortográfia, avvagy Irástudomány, melyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a Magyar Nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára. A könyvecskét — amely három részből áll: I. Betűtudomány. II. Irástudomány. III. Olvasástudomány. — ugyancsak hirdették a későbbi katalógusok. 1840-ben azonban — a címlapon is jelezve — átdolgozott kiadás jelent meg belőle: *Magyar helyesírás, melyben a magyar betűknek helyes kimondása és írása taníttatik, bevezetés gyanánt a magyar nyelvtudományba, a nemzeti iskolák számára.*”

1841-ben új, átdolgozott kiadásban hozta ki az egyetemi nyomda a kis katekizmust is, a régi cím alatt.

1845-ben új királyi rendelkezés jelent meg a népiskolákra vonatkozóan, amely az 1806-i Ratio Educationis Publicae ide vonatkozó paragrafusait felváltotta. A rendelkezés már magyar nyelvű, címe: „Magyarország elemi tanodáinak szabályai”. Ettől kezdve a népiskola („nemzeti iskola”) új hivatalos neve: „elemi tanoda”, „elemi iskola”. Az új rendelkezés nyomán megjelenő új népiskolai tankönyvek címlapján már ezt a megnevezést tüntették fel. Példaként néhány új tankönyvcím 1847-ből: „Olvasókönyv az első elemi osztály számára”, „Olvasókönyv a IV-ik elemi osztály számára”, „Iratfogalmazástan az elemi tanodák számára”, „Polgári építéset az elemi iskolák használatára” stb.

* * *

Eléggé ismert tény, hogy nagyon szegényes a hazai tankönyveink múltjára, fejlődésére-alakulására vonatkozó szakirodalom. Ha egyszer tudományos igénnyel majd megírják a magyar tankönyvtörténetet, annak kétségtelenül fontos fejezete lesz az 1777 — 1848 közötti időszak, az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis időszak.

Ami e korszak legfőbb jellemzője: ekkor indult meg — az egységes, állami rendelkezés alatt álló (királyi-katolikus) iskolarendszer számára készített központi tanterv alapján — a tervszerű állami tankönyvkiadás; az egész korszakon át érvényesítve erre az iskolarendszerre az állami tankönyvkiadás monopóliumát.

MÉSZÁROS, ISTVÁN

Die Volksschulbücher der Ratio Educationis von 1806

Die Ratio Educationis von 1806 bestimmte im wesentlichen bis 1848 das ganze ungarische Unterrichtssystem. Diese Verordnung — im Gegensatz zu ihrem Vorfahren von 1777 — verfügte auch über die Volksschule und zählte auch die dort obligatorische Schulbücher auf. Die Abhandlung analysiert der Reihe nach die einzelnen Punkte dieser Ratio, die über die Schulbücher der einzelnen Gegenstände verfügten, macht die bezüglichen offiziellen Anforderungen bekannt und vergleicht sie mit den früheren Vorschriften. Ebenso wie im Bezug der Schulbücher der Mittelschulen, kann man auch hier neue Bestrebungen wahrnehmen, die sich im Reformationszeitalter noch mehr entfalteten. Die Analyse dieser formalen und inhaltlichen Änderungen bildet einen wichtigen Kapitel der Schulbüchergeschichte mit wissenschaftlichem Anspruch der Zeitperiode zwischen 1777 und 1848. Der wichtigste Charakterzug der Epoche ist, daß die planmäßige staatliche Schulbücherausgabe damals eingeleitet wurde.

A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája

Fáber Oszkár könyvei és publicisztikája

Az antiklerikalizmus volt az eszmeileg közös talaj, amelyre a szabadkőművés-ség és a polgári radikálisok együttműködése épült.

Jásziék klerikalizmus elleni harcának mozgatórugója a lelkiismereti szabad-ság tiszteletben tartásának, a vallás magánügyként való kezelésének filozófiai gondolata volt.¹ Antiklerikalizmusuk tartalmát meghatározta történelemfelfo-gásuk: Magyarországot feudális-klerikális államnak tartották, s rendkívüli eréllyel támadták a politizáló egyház minden olyan törekvését, amellyel tömeg-befolyását növelni akarta. Bár ez a szemlélet túlzó volt, és sokszor elvonta Jásziék figyelmét a lényegesebb társadalmi frontoktól, létjogosultságát még-sem lehet tagadni.

A szabadkőművességbe tömörült progresszió saját bőrén érzékelhette a kle-rikalizmusnak az előző történelmi korszakénál harcosabb, támadásra később irányzatának felülkerekedését. A szövetség haladást igenlő tagjai nagy érzé-kenységgel figyelték fel a Katolikus Néppártnak a képviselőházban ellenük indított támadásaira, a legfőbb hírlapi ellenfelet jelentő *Alkotmány* cikkeire, az ecclesia militans embereire: Csernochra, Majláthra. Sérelmezték a tanítás-ban a klerikális szellem előretörését, különösen Zichy János minisztersége ide-jén, az egyre nagyobb lendülettel kiépülő katolikus ifjúsági szervezeteket: a Szent Imre-Egyesületet, a különböző kongregációkat. Megütközést keltett a szabadkőművességben a külföldi szerzetesrendek Magyarországra jövetele, az államnak az egyház számára nyújtott növekvő összegű segélyei.

A szabadkőművesség többsége akciókat sürgetett, ellenintézmények kiépíté-sét követelte, és erőt merítettek a klerikalizmus elleni harcukhoz pl. Léon Four-nemont belga parlamenti képviselő, a szociáldemokrata párt tagjának, a nem-zetközi szabadgondolkodó szövetség titkárának 1908. szept. 20—21-én Buda-pesten tett látogatásából. Az Újvárosháza közgyűlési termében sorra került előadássorozaton képviseltette magát a Társadalomtudományi Társaság, a bu-dapesti szociáldemokrata munkásság, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének különböző fiókjai, és nyilvánosan megjelent 5 szabadkőműves páholy: a győri Philantrópia, a nagyvárad László király és a budapesti Pro-métheus, Petőfi és Martinovics. Jellemző ebben az ügyben a Nagypáholy magatartása: kifogásolta az 5 páholy nyilvános szereplését, és magyarázatot kért tőlük.²

¹ FUKÁSZ György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez 1900—1918.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1960. 107.

² Dél 1908. 13. sz.

Fournemont látogatásának első napján Jászi *A szabadgondolkodás és Magyarország jövője*, Kunfi Zsigmond *A klerikalizmus a magyar közoktatásban*, Várady Zsigmond *A szekularizációról*, a vendég pedig *Küzdés a klerikális veszély ellen* címmel tartott előadást. Másnap a Társadalomtudományi Társaság a saját helyiségében fogadta a szabadgondolkodó szövetség titkárát, akinek *A többes szavazat hatása Belgiumban* című értekezését nagy figyelemmel hallgatták. Mellette a magyar politikai helyzetet progresszív szemlélet alapján elemző referátumokat tartottak az alakulóban levő Martinovics-páholy tagjai, akik közül többen a Társadalomtudományi Társaság és a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének is vezető személyiségei voltak. Harkányi Ede franciául szólt az ország politikai, kulturális viszonyairól, hangoztatva a kormányzatnak a klerikalizmus terjedését elősegítő politikáját és ezzel összefüggésben a demokratikus reformok szükségességét. Zigány Zoltán az egyház haladásellenes politikáját kiemelve, sürgette a polgárság és a munkásosztály összefogását egységes antiklerikális akciók érdekében.³

A Martinovics-páholy nagy súlyt helyezett az országba látogató politikusok tájékoztatására. Ezért, ha tehette, nem mulasztotta el üdvözölni vagy éppen vendégül látni az antiklerikális küzdelem, a szabad gondolat nagy egyéniségeit. Így a páholy vendégül látta 1912. nov. 15-én Magelhaes Limát, a portugál köztársasági mozgalmak és egyúttal az ottani szabadkőművesség egyik vezetőjét, aki az 1913-as lisszaboni nemzetközi szabadgondolkodó kongresszust jött propagálni. A Martinovics-páholy tagsága előtt tartott előadásában az egyház túlkapásai által előidézett portugál forradalmi mozgalmakat elemezte.⁴ Jásziék meghívása a szabadgondolkodó politikusnak szólt, mert mint egy szabadkőművesi hagyományokhoz mereven ragaszkodó szövetségtag megrovóan megjegyezte: a rituáléból ez alkalommal csak a legminimálisabbat alkalmazták.⁵

A szabadkőművesség a klerikalizmus sajtójának erejét nemcsak a közvetlenül ellene intézett támadásokból ismerhette meg. Azt is láthatták, hogy mennyire szervezett sajtókampányt indítanak egyes intézményeik létrehozása vagy a már meglevők védelme érdekében. Ennek az összefüggésnek a felismerése is arra ösztönözte a polgári radikálisokat, hogy jobban figyelve a klerikális sajtó egyes termékeit, próbálják tevékenységüket ellensúlyozni. E munkából is kivette részét a Martinovics-páholy tagsága.

Jászi Oszkár volt az, aki az 1909. jan. 9-i nagygyűlés antiklerikális programját tovább fejlesztve, megfogalmazta a klerikalizmus elleni harc módszereit és lehetséges eszközeit. Előadásának legelején leszögezte, hogy bár tiszteletben tartják a lelkiismereti szabadság elvét, mégis „annál hatékonyabban kell fellépünk a vallás ellen ott, ahol az mint feudális, reakciós intézmény, mint a lelkiismereti szabadság béklyóba verője jelentkezik.” Kiemelte, hogy a klerikalizmus elleni sikeres harc előfeltétele a magyar társadalom gazdasági, politikai, kulturális erőinek gondos mérlegelése. Ehhez viszont tapasztalatokra, tényekre, a tudományos kutatások eredményeinek ismeretére van szükség. Jelentős felismerése volt Jászinak az, hogy a klérus elleni küzdelem ügyét összefüggésbe kell hozni „a szociális kérdés egész nagy komplexumával.” Valóban a polgári radikálisok antiklerikalizmusa tartalmazta a természettudományos

³ Dél 1908. 12. sz. (Beszámoló Fournemont magyarországi látogatásairól)

⁴ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 1. tétel (Jelentés az 1912-es évről)

⁵ Kelet 1913. 1. sz. (Keöneh Boldizsár előadása a Galilei-páholy 1912. dec. 10-i ülésén)

világnézet, az előítéletmentes szabadgondolkodás, az állami oktatás és a szabadkőművességet megosztó szekularizáció követelését.

E célok elérése érdekében a szervezet tagjai elé feladatul tűzte ki a megfelelő szervezetek anyagi támogatását. A klerikalizmus elleni országos küzdelem eszközeiként agitáló népgyűléseket, felolvasásokat, gondolataik sajtó útján történő terjesztését jelölte meg. Külön hangsúlyozta egy sajtószolgálat megszervezését, amely szélesebb körű agitálásra alkalmas.⁶

Jászi elképzelése alapján a Martinovics-páholy tagjai főként két irányban dolgoztak. Egyrészt a katolikus egyháznak a magyar politikai, társadalmi és kulturális életben betöltött szerepével foglalkozó előadásokat tartottak a budapesti és a nagyobb vidéki városok szabadkőműves polgársága előtt, másrészt egy haladó szellemű ifjúsági folyóirat létrehozásán fáradoztak.

A mindkét irányban végzett tevékenység egyik legfáradhatatlanabb munkása volt Fáber Oszkár. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ő volt a polgári radikálisok egyszemélyes antiklerikális sajtóközpontja. Azzá tette őt az a körülmény is, hogy a klerikalizmus elleni küzdelmek éleződésekor a Coménius-páholy az összes felekezeti lapot megrendelte számára.⁷ Az ebből származó hatalmas tényanyagát felhasználta pl. a *Kelet* c. lapban is, amelyben 1910. febr. 15-től kezdve az Örtüzek c. rovatban radikális szellemben, sokszor szarkasztikus gúnnyal foglalkozott a katolikus sajtónak a szabadkőművességgel foglalkozó cikkeivel. Egy jellemző eset még jobban megvilágítja a Martinovics-páholyban a szabadkőművességen belül vitt klerikalizmus elleni vezető szerepét és a páholytagok elismerését Fáber munkássága iránt. Amikor Steinacker Artúr, a fiumei Syrius-páholy főmestere elküldte Jászinak az *Il Risveglio* c. lap 1911. dec. 4-i számát, egyúttal arra kérte őt, hogy a lapban található klerikális tartalmú cikkekre a Martinovics tagjai közül válaszoljon olyan valaki „aki az antiklerikalizmusban járatos lévén a kongregációk történetét, céljait röviden megvilágítaná.”⁸ Közölték vele, hogy a cikket Fáber Oszkár fogja megírni.⁹

Fáberről köztudott volt, hogy mindenfajta helyi jellegű klerikális nyomtatványt gyűjtött. Ezek a legkülönbözőbb módon jutottak el hozzá. Klauber Ferenc, aki egri lakos volta ellenére a budapesti Martinovicsnak volt a tagja, egyik levelében beszámolt a városban dúló klerikális szellemről, és részletesen leírta a katolikus sajtótermékek terjesztésének módszereit. Megjegyezte, hogy a lapokból tavaly átadott egy-egy példányt Fáber Oszkárnak.¹⁰

Fáber, az egykori piarista szerzetes, fanatikusan küzdött a klerikalizmus minden megnyilvánulása ellen szóban és írásban egyaránt. Mint lebilincselő előadásmódú szónokot nemcsak a Galilei-körbe, hanem a Szent Imre-körbe is hívták, ahol többek között győztesen vitázott Vass Józseffel. „A vita éjfélre ért véget és Fábert a közönség háromnegyed részének a lelkes éljenzése kísérte még az utcára is” — olvashatjuk a tudósításban.¹¹ Fáber Oszkárnak két könyve foglalkozik a klerikalizmussal. Az első, az 1907-ben a *Népszava* kiadásában megjelenő *A keresztényszocializmus* c. munkája azt mutatja, hogy jó érzékkel figyelt fel a katolikus egyház megváltozott harcmodorára. Bennünket

⁶ *Kelet* 1910. 1. sz. (Beszámoló a Martinovics-páholy 1909. dec. 29-i üléséről)

⁷ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3 kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 21-i ülésről)

⁸ Uo. 1. csomó 2. tétel (Steinacker Artúr levele a Martinovics-páholyhoz)

⁹ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. dec. 22-i üléséről)

¹⁰ Uo. 1. csomó 2. tétel (Klauber Ferenc levele Zigány Zoltánnak 1911. febr. 6.)

¹¹ Dél 1912. 3. sz.

azonban jobban érdekelhet a progresszió egyház elleni küzdelmének erősödésekor megjelent *A klerikális veszély* c. könyve. Ennek kiadási költségeihez a Martinovics-páholy tagsága 100 koronával, Delej Lajos páholytag szintén ugyanennyivel járult hozzá.¹² Ebben — mint írja — éveken át gyűjtögetett adattára Magyarországra vonatkozó anyagának egy részét adja. A könyv beosztása az 1909 óta országsszerte tartott előadásainak tárgyköreit követi. E munka jelentőségét helyesen állapította meg a korabeli szabadkőműves kritika: „Senki alaposabban és közvetlenebbül nem ismeri a klerikalizmus természetrajzát Fáber Oszkárnál.” A könyv „klerikális adattár... felsorolt adatai szigorúan tárgyilagosak s épp ezért tán a leghathatósabb propaganda Fáber munkája a klerikalizmus ellen.”¹³ Fogalmaival, elvi következtetéseivel Jászi Oszkár nyomán haladt. Saját progresszív magatartásának lényegét az evolúciós fejlődés gyorsításában jelölte meg.

Könyvének jelentős részében a katolikus egyház sajtójával foglalkozott. Feltárta újkori történeti gyökereit, majd ismertette a magyarországi klérus sajtószervezetét. A katolikus sajtó történetében határkőnek érezte az 1907. nov. 4-i pécsi katolikus nagygyűlést, amelyen Gerely Józsefnek, az *Egyházi Közlöny* szerkesztőjének fáradságtalan szervezőmunkája nyomán megalakult a Katolikus Sajtóegyesület. Ennek vagyona 1910. jan. 28-án Fáber kimutatása szerint 426 937 korona 17 fillér. Szemléletesen bemutatta, hogy e rendkívüli összeg jó része nem közadakozásból származott, hanem a templomokban tartott ún. sajtóvasárnapi adakozásokból. Ezek megszervezésére a papság külön körlevelet kapott.

Fáber jelentősnek ítélte a Katolikus Népszövetség sajtótevékenységét is. A *Dél* 1911-ben közölt kimutatása szerint a szervezet 290 320 fős tagsága illetmény fejében addig 2591 ezer füzetet és naptárt kapott, röpiratot és más-fajta nyomtatványt 1210 ezret.¹⁴

Fáber jellemző eseteket említett a *Mária-Kongregáció* 1910. februári száma alapján a szervezetben működő sajtószakosztály tagjainak tevékenységéről. Ezek a kapott utasítás értelmében addig keresik az *Alkotmányt* és az *Új Lapot*, amíg a kereskedő meg nem rendeli, a tagok pedig a kiutalt heti nyolc fillérből megveszik.¹⁵ Amikor rátért a katolikus sajtó bibliográfiájának részletes ismertetésére, elsősorban azt emeli ki, hogy rendelkeznek az ifjúság minden korosztályának szánt lappal: 4–6 éves kortól az egyetemi hallgatókig. Hangsúlyozta a középiskolai ifjúság számára szánt *Zászlónk* c. lap jól szerkesztettségét. Konkrét elemzéssel meggyőzően mutatta ki, hogy a klérus sajtópolitikája milyen erőfeszítéseket tett a polgári középosztály megnyerésére.

Magának a bibliográfiai résznek az anyaga imponálón gazdag. Felsorolásában első helyen emeli ki a politikai lapokat, hangsúlyozva a Néppárt szerepét a vidéki lapok szervezésében, hiszen abban az időben 22 katolikus szellemű vidéki hetilap jelent meg. Az egyház oltalma alatt 19-féle folyóirat, népies füzet látott napvilágot. A tudományos folyóiratok bemutatásánál hangsúlyozta az egyház

¹² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. okt. 13-i üléséről)

¹³ *Dél* 1911. 12. sz.

¹⁴ *Dél* 1911. 16. sz.

34.

¹⁵ FÁBER OSZKÁR: *A klerikális veszély*. Ádám Herman könyvnyomdája. Budapest, 1911. 34

törekvését a lateiner osztály megnyerése érdekében, amely egyúttal a polgári radikálisok célkitűzése is volt. Az effajta lapok sorából kiemeli a Szent István Társulat lapját, a *Katholikus Szemlét*, amelyet a klerikálisok *Huszedik Századának*, ill. *Szocializmusának* tartott. Véleménye szerint „sokkal sablonosabb, sokkal kevésbé korunk színvonalán álló, mint az *Egyházi Közlöny*, de tagadhatatlanul ügyesebb és tartalmasabb többi társánál. Középosztályú olvasóinak egészen nyugodtan bizonyíthatja a vallás és tudomány összeférhetőségét, sőt a vallásnak minden tudományt magába foglaló gazdagságát. Klerikális létére elég tárgyilagos, sőt nem egyszer alapos folyóirat és könyvbírálatai nagyon alkalmasak arra, hogy olvasót megtévessze és hitelét előttük hatványozza.”¹⁶

Jellemző egyébként, hogy a polgári radikális tábor nagy reménysege, Harkányi Ede ezzel a folyóirattal kívánt vitázni úgy, hogy egyik előadását saját költségén kiadta. A *Katholikus Szemle* méltatta is a sajnálatosan fiatalon elhunyt ellenfelét.¹⁷

Fáber Oszkár könyvének befejező részében a katolikus egyetek rendkívül kiterjedt rendszerét ismertette. Mindezek alapján vont le végső következtetést: „A klerikális veszély országpusztító veszedelem.”¹⁸

Fáber könyve kimondatlanul is tartalmazott néhány megszívlelendő tanulságot a polgári radikális tábor számára. Így a klerikalizmus sajtót támogató tevékenységének bemutatásával Fáber arra ösztökölte a radikális szabadkőműveseket, hogy igyekezzenek a szervezet tagságának egészét megnyerni a progresszív polgári lapok támogatására. Nyomatékosította ezt az a többször megfogalmazott véleménye, hogy a katolikus egyház ugyanazt a középosztályt próbálja megnyerni sajtójával, amely egyúttal a polgári radikálisok legfőbb osztálybázisaként is szerepelt.

A szabadkőművesség haladó része is érezte a klerikalizmusnak céljai elérése érdekében tanúsított hihetetlen alkalmazkodóképességét és szívós kitartását, amellyel társadalmi pozícióit erősítette. Már a szegedi katolikus nagygyűlésről az volt a véleményük, hogy ott a klérus politikailag aktív irányzata győzött.¹⁹ 1910. jan. 25-én éppen az ifjúsági lap megindításán fáradozva állapították meg a Szent István Társulat terjeszkedését. Ez az intézmény 18 ezer taggal rendelkezett abban az időben és kiadásában 7 napilap, 17 hetilap, 29 időszakos folyóirat jelent meg, s amit nagyon sérelmesnek éreztek a haladás hívei, hogy az állami középiskolai irodalom és történelem tankönyvek felét is a Társulat adta ki. Ekkor esett szó a 19 ezer tagot számláló Szent Adalbert-Egyesület naptárkiadó tevékenységéről, amely meghaladta a 2 milliós példányszámot.²⁰

A szabadkőműves progresszió hatékony sajtótevékenységét akadályozta az is, hogy nem volt állandó, korszerű nyomdájuk. Bókay Árpád is kérte 1910-ben a Szövetségtanács tagjait, hogy hassanak oda: az egyes páholyok ne kis, megbízhatatlan nyomdákkal dolgoztassanak. Sajnos ez még 1917-ben is megoldatlan kérdése maradt a szabadkőművességnek. Supka Géza fejtegette, hogy a betű propagandája csak nyomda által művelhető, s amíg a szocialistáknak ott van a Világosság, a püspöki karnak a Stephaneum, a jezsuitáknak az Apostol

¹⁶ Uo. 10–11.

¹⁷ Dél 1910. 3. sz. (Irodalom c. rovat)

¹⁸ FÁBER: *A klerikális veszély* 23.

¹⁹ Dél 1909. 13–14. sz. (*A klerikálisok műhelyéből* c. cikk)

²⁰ Kelet 1910. 2. sz. (Szabadkőműves ifjúsági lap. Tudósítás a Minerva- és a László király-páholy 1910. jan. 25-i üléséről)

nyomda, addig a szabadkőművesség progresszív erői nem rendelkeznek központi nyomdával²¹. A klerikális sajtó nem riadt vissza sajtótermékeinek terjesztése érdekében az ügyes manőverektől sem. A Demokrácia-páholyban említették meg azt az esetet, amikor a *Keresztény Tanító* c. lapot a minisztérium kiadásában megjelenő és állami nyomdában expedíált, progresszív irányú *Néptanítók Lapja* címszalagjában küldték széjjel.²²

A haladó szövetségtagokat szintűgy felháborította, hogy a *Magyar Figyelő* szabadkőművesek kiadásában, illetve azok közreműködésével jelenik meg. Ez abból fakadt, hogy a tagság részére nem voltak meghatározva a politikai-társadalmi életben való részvétel szabadkőművesi normái, és a szövetségbe tömörült burzsoázia mindenek elé helyezte üzleti érdekeit. Mutatja ezt az az eset is, amelyet a *Dél* c. lapban említettek rosszállón: „a Magyar Figyelő minden eddigi száma mutatványul *postautalvánnyal ellátva ott található az összes páholy titkári asztalán.*” Majd gúnyosan hozzáteszi: „A kiadó testvérek, tehát azt remélik, hogy előfizetőket toboroznak s támogatást nyernek a magyar szabadkőművességtől.”²³ Megemlíendő még, hogy a *Magyar Figyelő*ben a szabadkőművesség elleni legkeményebb hangú cikket éppen a szövetség tagja, Mezei Ernő írta.

A szabadkőműves ifjúsági lap ügye

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy miért nem alakult ki a szövetségen belül kötelező érvényű sajtópolitika, csupán egyes haladó felfogású páholyok folytattak erőteljes felvilágosító propagandát. Hozott elvi határozatokban ők sem szűkölködtek, akár az 1909. jan. 9-i közgyűlés, akár az 1909. máj. 1-i, László- király-páholy által Nagyváradon rendezett gyűlés anyagát tekintjük. Ez utóbbi mondta ki — elsősorban Ágoston Péter referátuma alapján — egy antiklerikális heti- és ifjúsági lap megvalósításának tervét. Kísérleteztek egy antiklerikális propagandaközpont létesítésével is, amelynek céljaira 1909 februárjában már 7000 korona állt rendelkezésre. Ez azonban a Szövetség tanácsnak azzal a döntésével, hogy szervezését a Nagypáholyra bízta, nem valósult meg.

A Martinovics-páholy tagsága a László király által felvetett újságok várható eszmeiségét teljesen magáénak vallotta, s ezért is sürgette Zigány Zoltán útján megvalósításukat, szemben az Eötvös-páholy Bálint kezdeményezte akciójával. A gyors egymásutánban felmerült lapterveket többen helytelenítették, nem bízva anyagi kivitelezhetőségükben.

A polgári radikálisok elsősorban a kétségtelenül ügyesen szerkesztett klerikális ifjúsági sajtótermékek ellensúlyozását kísérelték meg. Fáber is *A klerikális veszély* című, e téren alapvetőnek tekinthető könyvében, érezhető céllal bővebben foglalkozott a katolikus sajtó legjobban szerkesztett ifjúsági lapjával, a középiskolások részére kiadott *Zászlónkkal*. Ez a folyóirat nemcsak pompás kivitele miatt kelendő — jegyezte meg —, hanem azon rendezői koncepció

²¹ Kelet 1917. 7. sz. (SUPKA Géza: *Kezet a szívvel* c. cikke)

²² Kelet 1913. 8–9. sz. (*Mi történik odakünn?* c. cikk)

²³ Dél 1911. 5. sz.

miatt is, „amely a Wassmann-Prohászka-iskola szellemében mindig kiegyezetteti a tudományt 50%-ra a vallással...”²⁴

Látható tehát, hogy a polgári radikálisok főként a középiskolás ifjúságot akarták megmenteni a klerikális befolyástól, nemcsak az általuk követelt középiskolai reformmal, hanem egy részükre indítandó lappal is.

A *Zászlónk* ellenében létrehozandó lap támogatására szólította fel a László király-páholy a szövetség vezetőit és az összes magyar páholyt 1910. szept. 10-én. A nagyváradi szabadkőművesek 500 koronát ajánlottak fel erre a célra. A lap ügyét azért érezték fontosnak, mert a szabadkőművesség eszméinek társadalomban való elterjesztését nélkülözhetetlennek tartották a haladó szellemű ifjúság kialakításához.²⁵

Fáber Oszkár volt az, aki Jászi antiklerikális programját több ponton bővítve, az ifjúsági lap tervét körvonalazta. A Martinovics-páholy kezdeményezésére 1909. nov. 5-én 12 progresszív páholy gyűlt össze Fáber Mária-kongregációról szóló előadásának meghallgatására. Betérjesztett és elfogadott javaslattervezetének első pontjában a *Zászlónk* és más kongregációs lapok ellensúlyozására ifjúsági havi folyóirat indítását kérte. A reakciós eszméket terjesztő mesés, elbeszélő, történeti ifjúsági művek helyett felvilágosult szelleműek kiadását kívánta megszervezni. Felhívta a progresszív szabadkőművesség figyelmét, hogy kötelessége a Szent Imre-egylettel szemben a Galilei-kört támogatni, oly módon is, hogy nevelői, korrepetitori, irodai állások betöltésére galileistákat javasol. Sürgette a haladó szellemű tanárok címeinek összegyűjtését és a velük való rendszeres foglalkozást, hiszen így megoldható lenne az indítandó lap terjesztése is. A radikálisok felvilágosító propagandájának szellemében követelte a kongregációk leleplezését a különböző tantestületi üléseken. Síkraszállt az internátusokat létesítő Széchenyi-Társaság haladó szellemben történő fel-támasztásáért.²⁶

Fáber előadása nyomán megindult a lap anyagi feltételeinek biztosítására irányuló szervezés. Ekkor több páholy, így a Hungária és a Testvériség is, kifogásolta a lap tendenciózus szerkesztési elveit, és inkább egy általános, egységes nevelést elősegítő folyóirat mellett kardoskodtak, „amelynek jelszava nem volna küzdés a klerikalizmus, sovinizmus vagy akár a szocializmus ellen, hanem jelszava volna a tanítás, az egészségre nevelés és csak jóbarátokat szer-zhetne”.²⁷ Látható megint, hogy minden haladó szellemű törekvéssel szemben azonnal hallatja hangját a maradi szabadkőműves tábor.

1910. jan. 25-én már a Nagypáholy által az ifjúsági lap ügyét irányító Minerva-páholy munkáján vett részt Fáber Oszkár, aki a közbülső időben sem szűnt meg agitálni az ifjúsági lap mellett. Fáber itt elmondott hozzászólásában — a Martinovics-páholy szellemi tekintélyét kihasználni igyekezve — felhívta a figyelmet, hogy saját páholya is az antiklerikális propaganda első eszközének tekinti az ifjúsági lapot. Hetilapot költségés volta miatt nem tart megvalósíthatónak, inkább havonta vagy kéthetente megjelenő folyóirat alapítására gondol. A lap várható olvasóközönségéről szólva megjegyezte, hogy a *Zászlónkat* olvasó zsidó és protestáns ifjakat a klérus lapjától el lehet vonni. Javasolta

²⁴ FÁBER: *A klerikális veszély* 5.

²⁵ Dél 1909. 15. sz. (A László király-páholy felirata a Nagypáholyhoz egy szabadkőművesi szellemű ifjúsági lap létesítéséről 1909. szept. 10-én)

²⁶ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 1. tétel (Jelentés az 1909. évről)

²⁷ Kelet 1909. 16. sz. (Beszámoló a Testvériség-páholy 1909. nov. 2-i üléséről)

az indítandó lap megjelenését júniusra biztosítani, mert akkor nem jelenik meg klerikális lap. Számításai szerint 8–10 ezer koronából lehetne megindítani egy, a *Zászlónk* kiállításával vetekedő lapot.

Ugyanekkor nagy megütközéssel tárgyalták, hogy szabadkőművesi indiszkreció folytán a *Budapesti Hírlapban* már meg is jelent a szabadkőművesi ifjúsági lap terve, Rákosi Jenőekre jellemző hangvétellel.²⁸ Ezzel kapcsolatban Szende Pál a Martinovics-páholy 1910. jan. 28-i ülésén dühös hangú kirohantást intézett a *Budapesti Hírlapnak* a progresszió ügyét eláruló szabadkőművesi munkatársai ellen.²⁹

A polgári radikálisok Martinovics-páholyának sajtópolitikájával foglalkozó dolgozatom kereteit meghaladná az ifjúsági lap ügyének részletes tárgyalása. Ezért pusztán annak megállapítására szorítkozhatom, hogy bár Fáber 1910 márciusában örömmel megvalósulni látta a lapot, az — az alapításhoz végül is szükséges 25 ezer korona hiányában — nem jelent meg. A szabadkőművesség egyes haladó szellemű tagjai azonban nem szűntek meg az ügygel foglalkozni, mert a lap hiányát nagyon is érezték.

A lapalapítás eszméjét újból 1914 júniusában a Deák Ferenc-páholy vetette fel, azonban a megvalósulással kecsegtető terv — tragikus módon a világháború kitörése miatt — nem valósult meg. Végső soron ennek a páholynek a hathatós anyagi támogatásával jött létre 1919 februárjában az *Új Világ*, Purjesz Lajos szerkesztésében és Benedek Marcell főmunkatársi közreműködésével. E lapot viszont a Tanácsköztársaság vihára sodorta el.

Az ifjúsági lap megvalósulásának útját azért is érdemes lenne részletesen végigkísérni, mert megmutatná a polgári radikális erők tragikus gyengeségét, tévedését a szabadkőművesség progresszív eszmék iránti hajlandóságát illetően. Érzékletesen leplezné le a haladás pózában tetszelgő burzsoá-szabadkőművesség gerinctelenségét, amelynek nem volt 25 ezer koronája egy antiklerikális ifjúsági folyóirat megindításához akkor, amikor ennek az összegnek a többszörösét adták ki különböző karitatív célokra.

Naptárak a klérus elleni harc szolgálatában

A Martinovics-páholyt is, mint minden más szabadkőműves csoportosulást, időről-időre felkeresték különböző személyek vagy éppen páholyok kiadványaik megvételének vagy a kiadás költségeihez való hozzájárulás szándékával. Ők azonban az anyagi segítséget sok páhollyal ellentétben — nemcsak a pénztelenség, hanem a szigorú elviség miatt is — gondosan mérlegelték. A Tőzsde főorvosa, Marton Sándor által összeállított és a Nagypáholy által írásban is támogatott *Egészségnapdár*t mint eszmeileg értéktelent, irattárba süllyesztették.³⁰ Ám a Hungária-páholy *Igazmondó Naptárát* véleményezés céljából kiadták a páholy egyik pedagógus tagjának, Rózsa Edének 1908. nov. 21-én. Dec. 12-én Rózsa jelentette, hogy a Hungária által kiadott naptár „tele van a földbirtokosok s a mágánások dicséretével.” A páholy erre elhatározta, hogy nem fizet elő

²⁸ Kelet 1910. 2. sz. (Szabadkőműves ifjúsági lap. A Minerva- és László király-páholy közös mozgalma 1910. jan. 25.)

²⁹ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 28-i páholyülésről)

³⁰ Uo. 2. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1908. dec. 5-i ülésről)

rá, sőt a Szövetségstanácsban szóvá fogja tenni a naptár ügyét.³¹ Ez is egy kis példája a radikálisok következetesen alkalmazott demokratikus sajtópolitikájának.

A naptárak a szabadkőműves páholyok jellegzetes sajtótermékei voltak. Egy felvilágosult szellemű, közérthető, olvasmányos, nyomdatechnikailag kifogástalan naptár előállítása anyagilag sem volt annyira megterhelő, mint például egy folyóirat megjelentetése. Az effajta sajtótermékek vásárlásának az elmaradott néposztályok, elsősorban a parasztság körében évszázados hagyományai alakultak ki. Érthető tehát, hogy a polgári radikálisok figyelme is a naptár felé fordult, felvilágosító propagandájuk eszközét látva benne.

Jászi mint a Martinovics-páholly főmestere vetette fel a Parasztnaptár ötletét elvbarátai előtt. Olyan „kalendárium”-ra gondolt, amely igazodva a paraszti tömegek szemlélethez szorosan tapadó gondolkodásához, kerülve az elvont magyarázatokat, statisztikai tényanyagának gazdagságával leplezi le az akkori társadalmi helyzet visszasságait.

Az 1911. május 5-én felvetett ötlet megvalósításához Ormos Ede, Varró István és Pártos Jenő hozzászólása után a páholly hozzájárult, de a naptár kiadásáról nem tudok.³²

A Martinovics-páholly tagságát komolyan foglalkoztatta egy, a parasztság számára összeállított naptár gondolata. Ezt igazolja a kassai Resurrexit-páholly és Jásziék levélváltása. A kassaiak javaslata — a szabadkőművesség egésze által anyagilag támogatott népies naptár kiadása — 1910. okt. 28-án került a Martinovics-páholly elé.³³ Úgy látszik, a részletek után érdeklődve még egy levelet küldtek, mert a Resurrexit erre hivatkozott az 1911. márc. 10-i levelében. A kassaiak ebben azt közölték, hogy a parasztságnak szóló naptárra gondoltak, de a kiadásával járó költségeket a páholyházuk építése miatt nem vállalhatják, de köteleznék magukat bizonyos példányszám eladására. Úgy vélték, hogy néptanítók, bolti és ponyvaárusok útján sok naptár elhelyezhető volna.³⁴ E naptár nyomára mind ez ideig nem sikerült ráakadni.

Amikor az ifjúsági folyóiratról 1910 végén bebizonyosodott, hogy ez idő szerint nem valósítható meg, akkor került előtérbe egy diáknaptár kiadásának terve. Ebben az ügyben a Martinovics-páholly több, haladó szellemű páhollyal együtt kezdeményezőleg lépett fel 1911 tavaszán. Az összes magyar szabadkőműves-páhollyhoz intézett felhívásukból kitűnik, hogy tervükkel progresszív céljaikat kívánták segíteni: „Minthogy anyagi erőnk és munkásságunk még mindig más irányban van lekötve (pl. a *Világ* támogatása — HL) több testvérünkkel egyetértve, egy *Diáknaptár* kiadásával akarjuk a létesítendő folyóirat ügyét előkészíteni. Egy naptár keretében akarjuk az érettebb középiskolai ifjúság kezébe adni a tudomány legújabb eredményeit, kellemes és hasznos olvasmányok segítségével akarjuk eljuttatni hozzájuk a progresszív eszméket. A jövő iskolai év elejére meg kell jelenni a *Diáknaptár* első évfolyamának. S ha azt látjuk, hogy törekvésünk sikerrel jár, nemcsak évenként, hanem később félevenként, vagy negyedévenként jelenthetünk meg 1—1 újabb füzetet s így állandó érintkezésbe juthatunk közéletünk jövőendő munkásaival. Mivel remélhetjük, hogy ez a vállalkozás anyagilag is jövedelmező lesz, csak

³¹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1908. dec. 12-i ülésről)

³² Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. máj. 5-i ülésről)

³³ Uo. 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. okt. 28-i ülésről)

³⁴ Uo. 1. csomó 2. tétel (A Resurrexit-páholly levele a Martinovics-hoz 1911. márc. 10.)

arra van szükségünk, hogy az I. évfolyam kiadásának költségei — kb. 2 ezer korona — előre rendelkezésre álljon. Arra kérjük tehát a páholyokat, hogy a költségekhez 100—200 koronával hozzájárulni szíveskedjenek.”³⁵

A polgári radikálisok páholya elhatározta, hogy a naptár kiadását 100 koronával segítyezi, és nem zárkózik el a szükség szerinti további anyagi támogatástól sem.³⁶

Amikor 1912 őszén Balassa József szerkesztésében a naptár megjelent, többek között Ady, Schöpflin írásával, igaza volt az ismertetésnek: „amilyen igénytelennek látszó, éppen olyan ügyes és hasznos eszköze eszméink terjesztésének.”³⁷ Valóban egyszerű, de hatásos fegyvere volt a progresszió antiklerikális felvilágosító propagandájának, és csak sajnálni lehet, hogy az elkövetkező években nem követte több hasonló kiadvány.

A Martinovics-páholy és az Aradi Hétfői Újság

A polgári radikálisok páholya a fennállása alatt, mint az eddigiekből is látható volt, készséggel támogatott olyan szervezeteket és lapokat, amelyekről eszméinek szélesebb körű propagálását várhatta. Ilyennek ítélték meg az *Aradi Hétfői Újságot* is, amely a polgári haladás klerikalizmus elleni harcának élénkülése idején jelent meg: az első szám 1910. január elsején, az utolsó 1911. szept. 25-én.

A lap mögött az aradi Összetartás-páholy tagsága állott. A páholy főmestere, Halász Jenő vasúti felügyelő 1910. jan. 13-i kelettel levelet írt a Martinovics-páholynak, amelyben bejelentette az antiklerikális célzatú újság megindulását, és mellékelte az első 2 számot. A levél hangsúlya nem is a nagyon finom formában megfogalmazott anyagi támogatáson volt, hanem a lapnak nyújtandó szellemi segítségnyújtáson.³⁸ A január 14-i válaszlevelében Zigány Zoltán az őszinte szerencsekíváraton túl közölte, hogy „egyúttal nemcsak szabadkőműves kötelesség gyanánt, hanem a legszemélyesebb hajlandóságból is készségesen ajánlom az általad kívánt szerény szolgálataimat. Iskolapolitikai, választójogi és antiklerikális kérdésekben rendelkezézl velem, de nagy elfoglaltságomra való tekintettel arra kérek, hogy nem sürgősen kelljen dolgoznom.”³⁹

A szabadkőművesség belső használatra szánt lapjának jan. 15-i számában lelkendezve számoltak be az *Aradi Hétfői Újság* megjelenéséről, üdvözölve benne a szervezet első, nyilvánosságnak szánt lapját. A cikkíró kiemelte, hogy a radikális szellemű szabadkőművesség újságja, mert programjában az antiklerikalizmus, választójog, szociális kérdések megoldásának követelése található.⁴⁰ A Szövetségtanács január 21-i ülésén a vidéki lapoknál szokatlanul magas szellemi színvonalát dicsérik.⁴¹

³⁵ Dél 1911. 6. sz. (A Könyves Kálmán-, Március-, Comenius-, Minerva-, Martinovics-páholy felhívása az összes magyar páholyhoz)

³⁶ ÓL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv a páholy 1911. ápr. 7-i üléséről)

³⁷ Kelet 1913. 11. sz. (Irodalom c. rovat. Diáknaptár — a Könyves Kálmán diáknaptára)

³⁸ ÓL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 2. tétel (Halász Jenő levele a Martinovics-páholyhoz 1910. jan. 13.)

³⁹ Uo. (Zigány Zoltán levele Halász Jenőhöz 1910. jan. 14.)

⁴⁰ Kelet 1910. 1. sz. (*Szabadkőművesek hetilapja Aradon* c. cikk)

⁴¹ Dél 1910. 2. sz. (Beszámoló a Szövetségtanács üléséről)

A szabadkőművesség egésze által ily módon fogadott lapnak nyújtandó támogatás ügyét Szende Pál sürgette meg jan. 28-án.⁴² Erre az egy héttel későbbi ülésen a kincstáros tisztséget viselő Benedek János előterjesztette indítványait, amelyet a páholy végül elfogadott. Javasolta a lapnak nyújtandó 200 koronás segély folyósítását. Ennél lényegesebb, hogy sürgette a Martinovics-páholyt, hogy a lap érdekében indított agitációját az anyagi alap teljes biztosítására. Persze ez az időszak nem volt a legszerencsésebb, hiszen a *Világ* és az ifjúsági folyóirat terve is foglalkoztatta a szervezet progresszív részét. Hangsúlyozta Benedek azt is, hogy össze kell állítani azoknak a páholytagoknak a névsorát, akik cikkeket írnak majd a lapba. Erre azonban aláírt cikk nem utal.

Jásziék az Összetartás-páholy lapjában a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszdik Század* szellemének aradi szócsovévét látták, s ezért támogatták. Amikor Szende Pál bejelentette, hogy a Martinovics ösztönzésére az aradi szabadkőművesek megalakítják a Társadalomtudományi Társaság aradi fiókját, ő és Jászi is utaltak ennek jelentőségére, és nagy erővel agitáltak azért, hogy Zigány Zoltánon kívül mások is utazzanak a megnyitóra.⁴³

Az *Aradi Hétfői Újság*ra nem lehetett panasz, mert aligha találunk olyan korabeli vidéki lapot, amely több teret szentelt volna az alapvető polgári radikális eszmék terjesztésének és amelyben Jászi és társainak neve oly sűrűn fordult volna elő. Mit sem von le ennek a megállapításnak az értékéből az a tény, hogy sokszor mindezt kissé a vidéki újságírás bombasztikus frázisainak szellemében tették.

A lap, programjához híven, felvillantotta az aradi klerikalizmus sokféle arcát, és tájékoztatott a polgári radikálisok ez idő tájt megélénkülő választójogi tevékenységének minden mozzanatáról. Nagy lelkesedéssel számolt be Pikler Gyula, Somló Bódog — akiket az új Magyarország vezéreinek nevezett —, továbbá Jászi Oszkár, Szende Pál, Fáber Oszkár aradi szerepléséről.

Az 1911. szeptember 25-én utoljára megjelent lapról később azt olvashatjuk, hogy megszűnésének elsődleges oka a kellő anyagi támogatás hiánya volt.⁴⁴

A meginduló kutatások minden bizonnyal további konkrét adatokat fognak feltárni Jásziék és az *Aradi Hétfői Újság* körül csoportosuló haladó szellemű szabadkőművesek kapcsolatáról. A lap feltétlenül szükséges alapos elemzése pedig majd megerősíti azt a véleményt, hogy az újság sajnálatosan rövid fennállása alatt jól propagálta a polgári radikálisok politikai programját, s elősegítette a Társadalomtudományi Társaság, az Úttörő-Társaság, a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesülete aradi fiókjainak létrejöttét.

A Martinovics-páholy és az Új Korszak

A polgári radikálisok programjában az általános választójoggal és az antiklerikális küzdelemmel összeforrvá szerepelt az állami közoktatás követelése. Leszögezte ezt már a Martinovics-páholy az 1908. május 27-i alakuló értekezletén.⁴⁵ Ennek a követelésnek a szellemében, a Társadalomtudományi Társaság

⁴² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. jan. 28-i ülésről)

⁴³ Uo. (Jegyzőkönyv az 1910. márc. 4-i ülésről)

⁴⁴ Kelet 1913. 8—9. sz. (ifj. VASS Gusztáv: *Az Összetartás 25 éve* c. cikke)

⁴⁵ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 2. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1908. máj. 27-i ülésről)

kezdeményezésére alakult meg 1906 tavaszán a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete, amelynek tagjai indították meg az *Új Korszakot*. Apponyi azonban 1907-ben betiltotta a hetilapot, az egyesület alapszabályait pedig nem hagyta jóvá. A lapnak már ebben a kezdeti szakaszában is nagy sikere volt, főként a vidéki pedagógusok körében, „a koalíció uralomra jutása előtt egy héttel már 400 falusi tanító merte járni az *Új Korszakot*.”⁴⁶

Az egyesület és vele a lap életének második szakasza 1910 tavaszán kezdődött, amikor a liberális szellemű Székely Ferenc jóváhagyta az alapszabályokat. Azon a napon jelent meg a megújult *Új Korszak* (1910. okt. 14.), amelyen a szabadkőműves progresszió megbeszélte haladó intézményeinek anyagi támogatását. Ezen a tanácskozáson Somogyi Béla, a Könyves Kálmán-páholy tagja szolt a Tanítók Egyesületéről, és bejelentette a lap megindítását. Az *Új Korszak* vállalt feladatát érzékeltették közlései: 22 ezer tanító fogja megkapni a lapot, s minden szám 2000–2500 példányát ingyen szándékoztak elküldeni.⁴⁷

Az *Új Korszak* első számát egyébként a Martinovics-páholyban lelkesen mutatta be Ember Jenő.⁴⁸ A szabadkőművesség — elsősorban a Könyves Kálmán-páholy — anyagi támogatását élvező *Új Korszak* egyre erőteljesebben hirdette reformeszméit. Politikai téren az állami, felekezet nélküli oktatásért, pedagógiailag a modern természettudományos szellemű oktatásért küzdött, hiszen a 32 ezer néptanítóból 20 ezer felekezeti iskolában tanított.

A Martinovics-páholy tagsága megkülönböztetett figyelemmel kísérte az egyesület és az *Új Korszak* tevékenységét. Tette ezt elsősorban azért, mert a lap egyre ötletesebb és harcosabb szellemben küzdött a klerikalizmustól mentes állami oktatásért, amelynek megvalósultát az általános választójog bevezetésétől várták a radikálisok. A páholy egészének figyelme azért is fordult a lap felé, mert itt alakult ki — Jászi elképzeléseinek megfelelően — a polgári radikális tanítómozgalom fő góca. Jásziék jelentékeny szerepet szántak — eszméik szűk osztálybázisa miatt — a radikális gondolatok propagálásában az egyes foglalkozási ágak dolgozóinak, így a tanítóknak. Ezért például — bár naiv elképzelés volt — a Samassa névvel jellemezhető egri klerikális szellem meggátlására több egri tanítót is felvettek a Martinovicsba. A páholy tagjainak igyekeztek megnyerni olyan tanítókat, akik már újságírói múltra tekinthettek vissza vagy éppen alkalmasak voltak publicisztikai tevékenységre. Ezt mutatja pl. Szöllősi Jenő felvétele, aki a Tanítóegyesület főtítkára, az *Új Korszak* rovatvezetője volt, vagy Ember Jenőé, Gönczy Jenőé, Rózsa Edéé. Azt mondhatjuk, hogy az *Új Korszak* szerkesztésében a szociáldemokrata pedagógusokon kívül (Somogyi Béla, Teszársz Kálmán) a polgári radikálisok vettek részt, akiknek fontos bázisa a Martinovics-páholy volt, vezetőjük a páholyalapítók egyike, Zigány Zoltán.

A Martinovics-páholy már a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének újjászervezésében is részt vett. 1910. máj. 13-án Zigány Zoltán a szervezet támogatását indítványozta. Erre a tagság 500 koronát szavazott meg. Azonkívül felszólították a páholytagokat, hogy mint pártolók, egyénenként is segítsék az egyesületet.⁴⁹ Az összeg nagysága is kifejezi a céljaikért harcoló egyesület

⁴⁶ Kelet 1910. 11. sz. (Somogyi Béla beszámolója a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületéről a progresszív páholyok okt. 14-i közös gyűlésén)

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 3. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1910. okt. 21-i ülésről)

⁴⁹ Uo. (Jegyzőkönyv az 1910. május 13-i ülésről)

megbecsülését, hiszen viszonyításképpen el kell mondani, hogy a *Világ* alapításához anyagilag egyáltalában nem járultak hozzá, legfeljebb a választójogi szervezetek kaptak ekkora összeget.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a páholy és az Új Korszak ügye a Martinovics-páholy elsődleges célkitűzésének, a választójognak propagálása kapcsán kapcsolódott össze. A páholy választójogért folytatott tevékenységének élénkülése idején, 1912. febr. 9-én az Új Korszak választójogi számának anyagi támogatására 400 koronát adtak.⁵⁰ E szám nyolcoldalas mellékletében Somogyi Béla egy falusi néptanító modorában fogalmazott közvetlen választójogi agitációs iratot. Ezt küldték szét 25 ezer példányban, személyre címzetten, amely 1700 korona többletkiadást jelentett. Febr. 12-én a Martinovics-páholy az összes magyar páholyhoz fordult azzal a kéréssel, hogy támogassák az *Új Korszak* szerkesztőségét a hiányzó 1300 korona összeadásával.⁵¹ A felhívás nyomán érkezett is különböző mértékű anyagi segítség, amelynek teljes összegét nem tudtam megállapítani.

1914 elején a konzervatív szellemű, választójoggal szemben álló Tanítók Országos Szövetségének mesterkedéseit leleplező Zigány Zoltán által írt előadásnak és a hozzákapcsolódó vitának kinyomtatása érdekében kért szabadkőművesi együttműködést a páholy főmesteri tisztségét betöltő Bíró Lajos.⁵²

A páholy szervezte meg az Új Korszaknak a modern természettudományos szemléletű tananyag-tanmenet tervezésére kiírt pályázatát.⁵³ Amikor a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének működését Zichy János felfüggesztette, a határozat elleni nyilvános tiltakozó gyűlés költségeire 100 koronát adtak.⁵⁴

A Martinovics-páholy fellépett a szabadkőművességből kiindult, a polgári radikális tanítómozgalmakat veszélyeztető megmozdulások ellen is. Így szabadkőművesi vádiratot nyújtottak be Moussong Géza, a Haladás-páholy főmestere ellen. Ő a Tanítók Országos Szövetségének elnökeként, Jásziék megítélése szerint fejtellenül vezette le a nagygyűlést, nem hallgatta meg előtte a szabadkőművesi instrukciókat, és határozatlan magatartásának tulajdonítható a néppárti reakció előretérése a szervezetben.⁵⁵ Az effajta szabadkőművesi bűnvádi eljárásoknak — kétségtelenül attól is függően, hogy ki nyújtotta be — volt erkölcsi megbélyegző erejük.

A szocialista tanítómozgalom tagjaival együttműködve a Martinovics-páholyba tömörülő polgári radikálisok munkájának eredményeképpen vált az egyesület és az *Új Korszak* a század eleji progresszió egyik legerősebb szócsövévé, amellyel Jászi is a legteljesebb mértékben azonosítani tudta magát.⁵⁶

Jelentősnek ítélték a Martinovics-páholyban az *Új Korszak* szerepét például a budapesti tanítóegyesület haladó szellemű állásfoglalásának létrejöttében. Ez a konzervatív-klerikális beállítottságú szervezet éppen a lap hatására tette

⁵⁰ Uo. 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1912. febr. 9-i ülésről)

⁵¹ Uo. 1. csomó 3. tétel (Szendé Pál helyettes főmester levele a szabadkőművességhöz 1912. febr. 12.)

⁵² Uo. (Bíró Lajos levele a magyar szabadkőművességhöz)

⁵³ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. márc. 17-i ülésről)

⁵⁴ Uo. (Jegyzőkönyv az 1911. jan. 20-i ülésről)

⁵⁵ OL A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy iratai a Martinovics-páholyra vonatkozólag P 1083 LXXXVII. 137 csomó 38. tétel (A Martinovics-páholy levele a Hajnal-páholyhoz 1911. dec. 29.)

⁵⁶ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 3. tétel (Jászi: Szabadkőművesi program. Melléklet a Progresszió 2. számához)

túl magát a miniszteri leiraton, és szállt síkra az állami közoktatás, a természet-tudományok intenzív tanítása mellett — fejtegette Ember Jenő.⁵⁷ Az anyagi támogatást kérő levelek is jelezték, hogy amilyen mértékben vált elkötelezett-jévé a polgári radikális eszméknek az *Új Korszak*, olyannyira volt kénytelen nélkülözni a Nagypáholy anyagi és erkölcsi bátorítását. Erről panaszkodott a lapot 1911-től szerkesztő Zigány Zoltán.⁵⁸ Az évek óta tartó áldatlan állapoton úgy próbált segíteni a páholy, hogy egyrészt erkölcsi súlyával nyomást gyakorolt a többire, másrészt maga is támogatta a lapot. Anyagi segítése céljából még estélyt is szervezett Ady Endre, Bíró Lajos, Nagy Endre, Kaffka Margit, Reinitz Béla, a Waldbauer-vonósnegyes, Lénárt Gitta és mások közreműködésével.⁵⁹

A lap nagy népszerűségnek örvendett a radikális páholyok körében. 1911-ben a László király-páholy 100 bihari tanító részére fizette elő, mert tudta, hogy a lap következetesen igyekszik megvalósítani célkitűzését: legyen a tanító a demokrácia embere.⁶⁰

Nagyra értékelték az *Új Korszak* progresszív irányú közvéleményformáló erejét, például az 1911. dec. 8-i tanítógyűlés általános választójog melletti állásfoglalását az *Új Korszak*nak tulajdonították.⁶¹ Ez a szerkesztők munkája nyomán egyre fokozódó, gyors agitációs erő tette a lapot a Martinovics-páholy tagságának legkedvesebb harcostársává és a konzervatív sajtóorgánumok gyűlölt ellenfelévé.

A Martinovics-páholy kapcsolata az Úttörő és a Szabadgondolat c. lappal

A Fényes Samu által szerkesztett laphoz több szálú elvi kapocs fűzte a polgári radikálisok Martinovics-páholybeli csoportját, a legerősebb közöttük mégis az antiklerikalizmus volt. A személyi kapcsolat is megvolt a páholy és az *Úttörő* között, Székely Artúr, Fáber Oszkár voltak a közvetítő láncszemek. Fáber szerezte meg a nem szabadkőműves Fényes Samu számára a szövetség támogatását. Fáber Oszkár az *Úttörő*ben megjelent cikkeivel — amelyeket a szabadkőműves közlönyök: a *Kelet* és a *Dél* többször átvettek vagy hivatkoztak rá — folytatta alapos, többnyire napi esetekből kiinduló, statisztikai adatokat felhasználó, az antiklerikális sajtó tevékenységét vizsgáló működését.

A Fényes Samu vezette szabadtanítási szervezeteket létrehozó Úttörő-Társaság és annak központi lapjaként propagált *Úttörő* 1911-ben élte fénykorát. Ez évben lett Fényes a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnöke is. Ugyanekkor Fáber, aki az Úttörő-Társaság anyagi támogatása érdekében több páholyt is felkeresett, ennek lett központi titkára.

A páholy jegyzőkönyveinek tanúsága szerint Fényes Samu egyszer fordult támogatásért Jásziékhoz. 1913. okt. 15-én legújabb vállalkozásához, az Úttörő-Könyvtárhoz kért segítséget.⁶² Sem Fényes ekkori, sem Fáber Oszkár május

⁵⁷ Uo. 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1914. ápr. 3-i ülésről)

⁵⁸ Uo. (Jegyzőkönyv az 1917. október 16-i ülésről)

⁵⁹ Uo. 1. csomó 2. tétel (A Martinovics-páholy meghívója az 1914. febr. 15-i estélyre)

⁶⁰ Dél 1912. 7. sz. (A szabadkőművesség és progresszív intézményei c. cikk)

⁶¹ Dél 1912. 1. sz. (Tudósítás az Új Korszakról)

⁶² OL Martinovics-páholy iratai P 1123 1. csomó 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1913. okt. 15-i ülésről)

12-i segélykérését nem követte intézkedés, amiben nyilvánvalóan nem elvi okok játszottak szerepet. Hiszen akkor, amikor az Úttörő, a polgári radikálisok egyik leggyűlöltebb ellenfelét, Barkóczy Sándort vette célba, akkor Fáber javaslatára sürgősségi alapon egyhangúlag 50 koronát szavaztak meg a lap e számának terjesztésére.⁶³

1911-ben az Arkhimédész-páholy anyagi segítségével indult meg a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének lapjaként a Szabadgondolat. Az egyesület vezetőségébe többször kerültek be Martinovics-páholybeliek, így Harkányi Ede, Kégl János, Fáber Oszkár. Ennek a páhólnak volt a tagja a Szabadgondolat eszmeiségét adó Galilei-kör három kiválósága: Bosnyák Béla, Fazekas Sándor és Halasi Béla, akik a *Huszedik Században* is kiterjedt publicisztikai munkásságot folytattak. Jelentős szerepet játszottak a szabadgondolkodó egyesületben, ennek vidéki fiókjában tartott előadásaiikkal a polgári radikálisok idősebb nemzedékéhez tartozó Jászi, Rónai, Szende. Látható, hogy mind az egyesületben, mind pedig a *Szabadgondolatban* jelentős erővel volt képviselve a Martinovics-páholy. A folyóirat megjelenése utáni hónapokban a Keletben megjelent, *Szabadgondolattal* foglalkozó cikkében Lóránd Jenő hangsúlyozta a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének szerepét a folyóirat alapításában. Megállapította, hogy az országban szétszórtan működő szabadgondolkodó körök egyesítésére hivatott a lap. Cikkéből az is kitűnik, hogy a folyóirat munkatársai nem akartak megmaradni a klerikalizmus negatívumainak tényszerű feltérképezési munkájánál — ami jórészt Fáber munkásságát jellemezte —, hanem új természet- és társadalomtudományi felismerések megfogalmazására törekedtek.⁶⁴

Noha az évenként kötelességszerűen megírt, Nagypáholynak szóló, sztereotip jelzőktől hemzsező titkári jelentések többször is utaltak a Martinovics-páholy tagjainak a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületében végzett tevékenységére, mégis a szervezet folyóirata csak egyszer került a tagság érdeklődésének középpontjába. Az 1911. márc. 17-i ülésen Jászi Oszkár felszólalásában helytelenítette, hogy a különböző szabadgondolkodó egyesületek — gondolt itt nemcsak az Úttörő-Társaságra és a szabadgondolkodók országos szervezetre, hanem a temesvári és az aradi egyesületre, az eperjesi Martinovics-, a kassai Bacsányi-, a nagyváradai Darwin-, és a szegedi Ferrer-körre — nem fogtak össze a hatékonyabb működés érdekében. A szabadgondolkodó mozgalom szétforgácsolódása feletti aggodalom diktálta Jászinak és Fábernek az ülésen részt vevő Vámos Henrikhez, az Arkhimédész-páholy tagjához intézett szavait. Helytelenítették, amiért az *Új Korszak* és az *Úttörő* mellett Vámos páholya egy harmadikat akar indítani. Vámos válaszában erre csak annyit mondott, hogy a megindítandó lap nem jelent konkurrenciát a többieknek.⁶⁵ A Jászi szavaiban rejlő igazságot egyik fél sem fogadta meg, sez vezetett oda, hogy Kassán például egyidőben alakult meg a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének kassai fiókjá az Úttörő-Társaság helyi szervezetével.⁶⁶

* * *

⁶³ Uo. 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. febr. 24-i ülésről)

⁶⁴ Kelet 1912. 4. sz. (LÓRÁND Jenő: *A szabadgondolkodó mozgalom támogatása c. cikke*)

⁶⁵ OL Martinovics-páholy iratai P 1123 4. kötet 4. tétel (Jegyzőkönyv az 1911. márc. 17-i ülésről)

⁶⁶ Dél 1912. 8—9. sz. (*Beszámoló a kassai Resurrexit-páholy működéséről*)

Mint láttuk, a Martinovics-páholy mintegy 50 főnyi aktív táborának jelentős szerepe volt a század eleji polgári radikális intézmények és sajtóorgánumok létrejöttében és fenntartásában. Ennek érdekében nagyszámú agitatív célzatú előadást tartottak nagyjából a fővárosi és vidéki szabadkőműves polgárság, kisebbségek a munkásság előtt. Sajnálatos, hogy befolyásuk hatósugara csupán a szabadkőműves értelmiségre terjedt ki, s nélkülözniük kellett a főváros törvényhatóságaiiban és a parlamentben helyet foglaló szövetségtagok támogatását. Jásziék csalódtak a szabadkőművességben politikailag: nem tették magukévá a radikalizmus eszméit, nem váltak a társadalmi haladás magyarországi zászlóvivőjévé; de nem vált valóra a Martinovics-páholy tagságának szándéka a szövetség progresszív intézmények iránti anyagi támogatását illetően sem. Éppen ezért az egyes politikai követeléseik propagálására felállítandó szervezet és sajtó létrehozásának kettős feladatát csak nagy nehézségek útján, sokszor rendkívül szövevényes, nehezen felkutatható módokon tudták megoldani. Céljaik megvalósításához intézményesített segítséget a Martinovics-páholy tagságának hathatós szellemi és erkölcsi támogatásával működő radikális páholyok szövetségétől remélhettek. A szövetség vezető szervei: a Nagypáholy és a Szövetségstanács sokszor gátolta tevékenységüket. Ezek mögött a tőkeerős, de világnézetileg legfeljebb az óvatos liberalizmusig eljutó burzsoázia állott. Ők akadályozták egy ideig a *Világ* radikálissá válását és vitték kátyúba az ifjúsági folyóirat ügyét.

Az egységesen radikális magyar szabadkőművesség a maga központosított anyagi erejével — amelyért a Martinovics-páholy oly sokat küzdött — valóban hathatós sajtópropagandát tudott volna folytatni a feudális-klerikális erőkkal szemben.

A Martinovics-páholy tagságának a radikális sajtó érdekében tett erőfeszítései semmiképpen sincsenek arányban az elért eredményekkel, de működésük így is megérdemli figyelmünket és rokonszenvünket.

HEVERDLE, LÁSZLÓ

La politique de presse anticléricale de la loge Martinovics

Le programme de la franc-maçonnerie concentrée dans la loge Martinovics et des bourgeois radicaux contre les attaques des cléricaux et la campagne de la presse a été rédigé par Oszkár Jászi en 1909. Pour atteindre les buts, il considérait un instrument important l'organisation du service de presse. Dans la revue *Kelet* (Orient), on a commencé à s'occuper des attaques de la presse ecclésiastique contre les franc-maçons. Leurs livres, leurs publications ont découvert les méthodes et les objectifs de la presse cléricale. Pour la première fois, ils ont tâché de contrebalancer la presse de la jeunesse conservatrice en fondant une revue, mais, faute d'argent, celle-ci ne s'est réalisée qu'en 1919, avec le titre *Új Világ* (Monde Nouveau), sous la rédaction de Lajos Purjesz, avec la collaboration de Marcel Benedek. Les calendriers étaient les produits caractéristiques des loges franc-maçonniques. Ils ont soutenu le *Aradi Hétféli Újság* (Journal de Lundi d'Arad), parce qu'ils espéraient de lui la propagation de leurs idées. À l'initiative de la Société des Sciences Sociales, ils ont fondé en 1906 la revue *Új Korszak* (Époque Nouvelle) qui a atteint une grande popularité surtout parmi les pédagogues. Les membres de la loge Martinovics ont été attachés par plusieurs liens à la revue *Úttörő* (Pionnier) aussi, rédigée par Samu Fényes, et en 1911, avec le soutien de la loge Archimède, on a fondé la revue *Szabadgondolat* (Pensée Libre), revue de la Société Hongroise des Libre-Penseurs.

KŐSZEGFALVI FERENC

Délsziget 1946—1947

(Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)

„A felszabadulás után, amikor napjainkat nem zavarta tovább a többszöri szirénázás, egyszeriben kimondhatatlan vágyat érzett mindenki, hogy mindazt elérhesse, aminek eddig híjával volt. Mindenfelé lázas tenniakarás volt tapasztalható” — írja 1947-ben Osváth Béla.¹ A lefojtott energiák felszabadulásával, a nyílt politikai légkörben hosszú szünet után általánossá vált a szellemi pezsgés, Vásárhely a koalíciós időszak gazdaságilag rendkívül nehéz éveiben hallatlan kulturális fejlődésnek indult. A felszabadulást követő hetekben, hónapokban a városban a halásztól az íróig, festőig szinte mindenki szakszervezetet alapított, a várostanács után az újjáalakuló törvényhatósági közgyűlés is koalíciós alapon kezdte meg működését. A népfrontos politika — megpróbálva a köztük való kiegyenlítést — keretet biztosított a hagyományos rétegkultúráknak is. Erre nagy szükség is volt, hiszen amint Tárkány Szűcs Ernő is megállapítja visszaemlékezésében: „a város 1945 előttről alig örökölt olyan haladó jellegű intézményt, amelyre az új időkben számíthatott volna.”² Rendkívüli jelentősége volt ebből a szempontból a protestáns hagyományaiból mindig megújulni képes református gimnáziumnak, a felszabadulás után feltámadó Tornyai Társaságnak, és a magánkezdeményezésnek, a helyi értelmiség fogékony, a kulturális felszabadulásért ha hibákkal is, de hittel dolgozó, haladó szellemű, a kábulatból már magához tért magjának. A döntő különbség a háború előtti helyzethez képest, hogy a személyiség már nem torzul „csomorkányivá”, a tehetségre szüksége van a köznek, foglalkoztatja, használja. A régiek — a Tornyai Társaság hőskorát jelentő Almási Gyula Béla grafikus (1908—1976), Csomorkányi Pál költő (Simonka György, 1887—1982), Galyasi Miklós költő (1903—1974), Kohán György festő (1910—1966), Péczely Attila népzenekutató orvos (1897—1964), Takács Ferenc kőműves, szociáldemokrata politikus, ebben az időben iparügyi miniszter, majd mezőgazdasági államtitkár (1893—1956) — mellé újak, fiatalok is fölzárkóznak. Dömötör János, (1922—) a Tornyai Társaság egyik titkára, ma a múzeum igazgatója, Kristó Nagy István (1921—) fiatal gyógyszerész, Németh László leghűségesebb itteni famulusa, Kurucz D. István (1914—) festőművész, a kommunista napilap munkatársa, Moldvay Győző (1925—) bölcsészhallgató, költő, Osváth Béla, a 19 éves tanárjelölt (1926—1965), akinek színházában Ajtay Andor, Gobbi Hilda, Somlay Artúr játszik, s aki 1946. április 1-én a Közlekedésügyi Minisztériumtól

¹ OSVÁTH Béla: *A hódmezővásárhelyi színház másfél éve.* = Új Szántás, 1947. 3. sz. 154—158. p. — Hódmezővásárhely felszabadulásának dátuma 1944. okt. 8.

² TÁRKÁNY Szűcs Ernő: *Szerkesztettem a Puszták Népet.* Kézirat szerzője birtokában. 1976. 1. p. (Közölte a Csongrád megyei Hírlap, 1981. szept. 8—16.)

kért különvonaton hozza Vásárhelyre az Operaház teljes társulatát vendégszereplésre,³ Tárkány Szűcs Ernő (1921–) jogász, a Társaság másik titkára, a *Puszták Népe* szerkesztője, Várhelyi Endre (1924–1979) későbbi operaénekes, Osváth előde a színházszervezésben, és Vöröss István, a nagy tehetségű költő (1922–1947), Moldvayval együtt a *Délsziget* szerkesztője,⁴ de ott vannak a népi kollégiumként újjáéledt „Cseresnyés” kollégium diákjai is. (Egy 1947-es fölmérés szerint Vásárhelyen ekkor 31 személy vallotta magát írónak, művészeknek, és 2500 volt a szellemi és „egyéb” foglalkozásúak száma.⁵⁰ Az eszmei alapállás széles skálája a polgári humanizmustól a marxizmusig terjedt. Az indulás, a szellemi újjáépítés ideológiai alaptökéjének jelentős része az agrárszocialista hagyomány, Szántó Kovács János és 1919 emléke, a németellenességben újjáéledő negyvennyolcasság, ami a szabadságharc centenáriumán további tápot kap, ezenkívül továbbra is élők a népi írók gondolatai.

Addig elképzelhetetlen kulturális virágzás indult a városban 1944. október 8. után. A kultúra a közélet szoros része, az élni akarás, feltámadás bizonyítéka, – politika.

„1945 kulturális igényének sokoldalú jelentkezése mindnyájunk hatalmas élménye volt Vásárhelyen. Már az év elején arra készítetett bennünket, hogy a történelmi kultúrformák fejlődési állomásairól előadássorozatot szervezzünk. Az ország nyugati felében még dörögtek az ágyúk, amikor Vásárhelyen már nagy tömeg vett részt a Juhász Gyula, a Szabó Dezső emlékülésen és közel ötvenen jelentkeztek szavalóversenyen való részvételle” – írja Tárkány Szűcs Ernő már idézett emlékezésében.⁶

(Az 1945. április 7-i szavalóversenynek, pontosítsuk Tárkány Szűcs emlékeit, 98 résztvevője volt, s – érdekes adalék – bíráló bizottságának egyik tagja Kohán György.)⁷ 1944. október 23-án (17 napig volt csak újság nélkül a város) megindul a felszabadított országrész egyik első újságja, a kommunista *Vásárhely Népe*, az öt működőképes nyomda egymás után dolgozni kezd, a következő évben a szociáldemokrata párt napilapját kezdik el készíteni, 1946-ban pedig már három napilapot és két irodalmi folyóiratot nyomtatnak.⁸ 1944 végén már két helyi zenekar ad klasszikus zenei hangversenyeket,⁹ 1945-ben szervezi Várhelyi Endre az első szintársulatot.¹⁰ Ebben az évben a meglevő hat mellett négy új könyv-, papírkereskedésre kérnek engedélyt.¹¹ 1946-ban négy tárlatot (Kohánét is) és hat hangversenyt rendeznek tömegek részvételével,¹² április 1-től augusztus 15-ig Osváth Béla magas színvonalú színházi szezon szervezett,¹³ ősszel

³ Mint az 1. sz.

⁴ Lásd: Vásárhelyi személyek életrajzi adattára a Németh László Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében. (NLK) A dolgozatban szereplő helyi személyek egy része megtalálható a *Hódmezővásárhely jelesei* c. életrajzi kislexikonban is. (H. 1974.)

⁵⁰ *Vásárhely – foglalkozások szerint.* = Független Újság, 1947. ápr. 27. 4. p.

⁷ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: I. m. 2. p.

⁸ KÁRÁSZ JÓZSEF: *Az új élet kezdetén.* A Vásárhely Népe c. napilap repertórium 1944. okt. 23–1945. ápr. 17. H. 1969. Bevez. 12. p. és 679. tétel.

⁹ KÁRÁSZ JÓZSEF: *Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1843–1970.* Szeged, 1974.

¹⁰ L. KÁRÁSZ J. 12. sz. alatti repertórium.

¹¹ Mint a 6. sz.

¹² KÖSZEGFALVI FERENC: *Hódmezővásárhelyi könyvkultúrája 1869-től 1949-ig.* Évfolyam-dolgozat. H. 1980. ELTE könyvtár tanszékén. (Kézirat.)

¹³ *A koalíciós idők.* Hódmezővásárhelyi újságok repertórium. 1945. ápr. 18–1949. okt. 29. Készítette Kárász József. Kézirat a NLK-ban.

¹⁴ Mint az 1. sz.

megjelenik a *Puszták Népe*, s két hónapon belül a konkurrens folyóirat, a *Délsziget*. „... Vásárhely önerejéből a kultúra több ágában vidéki viszonylatban példátlan robbanás állapotába került, felhalmozott műveltségével végre kezdeni akart valamit.”¹⁴ Németh László szelíd honvággyal írja később:

„Vásárhelyre érkezésem heteiben a Mathiasz panzió-t fogalmaztam újra, a következő évben az egymással versengő két helyi folyóirat (akkora volt ott a szellemi égés!) két régi témám íratra át és meg: a *Puszták Népe*-nek a *Pusztuló magyarok* című vígjátékot adtam oda; a *Délsziget*-nek az *Erzsébet-nap*-ot... ”¹⁵

* * *

A Tornyai Társaság folyóirata, a *Puszták Népe* első száma 1946. szeptember 5-én jelent meg Vásárhelyen. Alig két hónap múlva újabb folyóirat indult; a Társaság két fiatal költő tagja által alapított „Délsziget kiskönyvek” első számát október 30-án kezdték árusítani. Sarkadi Imre korabeli kritikájában így töpreng a csomorkányi szituáción:

„Adhat egy ötven-hatvan ezres lakosú város annyi író, művészt, tudóst, hogy két folyóirat kelljen megszólaltatásukhoz? Nem valószínű. Sokkal valószínűbb, hogy a politikai rivalizálódás hatása alatt kell két fórum az írástudók számára. Még ez is jó, mert azt jelenti, hogy komoly igények feszülnek ott... ”¹⁶

A helybeli Tárkány Szűcs Ernő hasonló okra vezeti vissza a *Délsziget* alapítását: Galyasi Miklós (a Társaság titkára) és Vöröss István költői vetélkedésére, amely „elvi síkon úgy fogalmazódott meg, hogy komoly költő nem vehet részt olyan tömegnevelésben, amit a Tornyai Társaság végez... Két folyóirat egy vidéki városban tökéletes örültségnek tűnik... ”¹⁷

Az egyik alapító-szerkesztő, Moldvay Győző szerint a folyóiratot azért indították, hogy teret adjanak a népi íróknak. Amint a Kohán György életútját feldolgozó emlékezésében írja, 1946 tavaszán Kohánnal és Vöröss Istvánnal az irodalom hatékonyságáról beszélgetve támadt az ötletük, hogy szólásra bírják Kodolányit, Németh Lászlót, Szabó Lőrincet; ha máshol nem, szólaljanak meg itt, Vásárhelyen.

„S ekkor, — írja Moldvay —, az az ember (ti. Kohán) aki maga is pörölyök alatt vergődik, akinek támaszra, barátira lenne szüksége — elsőként csap a tenyerembe. Kész a szövetség, és pár hónap múlva már utcára kerül a *Délsziget*. ... Kohán pedig serénykedik mellettünk. Járja a nyomdát, kézirat után szimatol Pesten, Csabán. Gyuláról az egyéni hangú, kitűnő képességű lírikust, Simonyi Imrét (1920—) kapcsolja a *Délsziget* gárdájához. Szegedről Faragó Jenőt, majd Takács Tibort (1927—, a *Délsziget*-ben még Takács István néven publikálta verseit)... A *Délsziget* egyik szellemi motorja, éltetője: Kohán György!”¹⁸

Vállalkozásuk céljáról (már az első szám megjelenése után) Moldvay az egyik helyi lapban, a *Vásárhelyi Független Újság*-ban is nyilatkozott:

„Úgy véljük, egy jószándékra az újabb jószándék csak nyereség lehet. Amint nem bűn például egy jó festmény után egy másik jót alkotni. Nem hozunk új irodalmi irányokat,

¹⁴ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *I. m.* 1. p.

¹⁵ NÉMETH LÁSZLÓ: *Negyven év. Pályatörténet*. Bp. 1969. 35. p.

¹⁶ SARKADI IMRE: *Délsziget*. = *Szabad Szó*, 1946. dec. 24. Kötetben: S. I.: *Cikkek, tanulmányok*. Bp. 1974. 413—416. p.

¹⁷ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *I. m.* 8. p.

¹⁸ MOLDVAY GYŐZŐ: *Eroica*. Kohán György életútja. Hódmezővásárhely, 1968. Kézirat a NLK-ban. 8. p.

nem akarjuk meghódítani a világot. Egy a célunk: megtartani azt, amink maradt. Ugyanakkor föl kívánjuk venni a kapcsolatokat a szomszéd népek irodalmával is oly módon, hogy például a román, szerb, orosz irodalomnak — főleg versfordítások — szentelünk egy-egy kiskönyvet. A közeljövőben tervbevevettük egy finn antológia összeállítását is, amelyben a többi rokon nép hangja is közelebb kerülne egy-egy fordítás révén a magyar fülekhöz...”¹⁹ (Ez a kitekintési szándék sajnos megmaradt tervnek.)

Moldvay Győző és Vöröss István alapállására az a naiv hangú fölhívás is jellemző, amely a *Dél-sziget* első számában jelent meg. Eszerint:

„A Dél-sziget nem üzleti vállalkozás. Független szegénységünkben teljesen olvasóinkra vagyunk utalva. Ezért kérjük szellemi munkánk barátait, akik meg akarják óvni vállalkozásunkat annyi más magyar törekvés sorsától, az elbukástól, kiskönyvünk 4 forintos árának megtérítésével anyagilag tehermentesítsenek bennünket.”²⁰

A *Vásárhelyi Független Újság* már a folyóirat készülődéséről is tudósított, szeptember 14-i számában *Dél-sziget* cím alatt ezt olvashatjuk:

„Fiatal vásárhelyi költők és írók egy csoportja Dél-sziget címen könyvsorozat szerkesztését és kiadását határozta el. A sorozat kötetiben a délvidék, valamint az egész ország író- és költőikéiválóságainak művei fognak megjelenni. Az első kis kötet október folyamán lát napvilágot, lapjain Illyés Gyula, Kristó Nagy István, Németh László tanulmányaival, Bibó Lajos, Csomorkányi Pál, Kodolányi János elbeszéléseivel, Csordás Nagy Dezső, Galyasi Miklós, Moldvay Győző, Pákozdy Ferenc, Simonyi Imre, Sinka István verseivel, valamint Madácsy László és Mátyás Sándor műfordításaival. A könyvsorozat, melynek felelős szerkesztője Moldvay Győző, évi hat, egyenként 52 oldalas kötetet tartalmaz, Erdei Sándor könyvnyomdájában készül, s igen alacsony áron, darabonként 4 forintért kerül eladásra.”²¹

Moldvayék vállalkozása a legtöbb jóindulatot, segítséget továbbra is a *Független Újságtól* kapta, (a fiatal költő ennek a lapnak volt rendes munkatársa), a többi helyi orgánus néhány protokolláris sorral regisztrálta megjelenésüket, gyanakodva, szeptikusan vagy éppenséggel ellenségesen szemlélte a *Dél-sziget* indulását.

A nyolcadrét alakú kiskönyvek — az induló számnál még helyénvaló a név, ez még antológiának tekinthető, a továbbiak már fokozottabban folyóirat jellegűek — első száma 1946. október 30-án jelent meg 48 lap terjedelemben, id. Erdei Sándor nyomdájának gondozásában. A második — karácsonyra való tekintettel — december 15-én, a II. sorozat 1. száma — amely különböző okokból a folyóirat utolsó száma lett — 1947. február 28-án. A második és harmadik szám már 64 lapos, ezek a Németh-nyomdában készültek.²² Az első kettő 4, a harmadik szám 5 forintba került, 5–600 között ingadozott a példányszám.

A torzóban maradt vállalkozás dokumentumait, az egyes számokat nézegetve nem lehet megtagadni az elismerést a két, alig huszonéves szerkesztőtől, — akik közül az egyik, Vöröss István, helyhez bilincsel, tolókoksiba kényszerült beteg volt —, akik a háború befejeződése után másfél évvel ezt a három számot teljesen a maguk erejéből, társadalmi bázis nélkül, négy hónapon belül létrehozták. Az összesen 176 lap összterjedelem keretében 41 szerző, illetve alkotó

¹⁹ Az örök magyar szellemért. = *Független Újság* (FÜ), 1946. nov. 3. 4. p.

²⁰ Közlemény az első szám borítólapjának első oldalán.

²¹ *Dél-sziget*. = FÜ 1946. szept. 14. 3. p.

²² L. a 8. sz. alatt hivatkozott bibliográfiát. A *Dél-sziget* számai megtalálhatók az OSZK-ban és az NLK-ban.

80 írásművének és 5 fametszetének adtak nyilvánosságot akkor, amikor a kultúra normális vérkeringésének megindulása alapvető kérdés volt. Ebbe a vérkeringésbe Gyulától Kaposvárig bevonták a délvidék majd minden jelentős városát — a *Délsziget*nek is voltak vidéki szerkesztői —, Budapestről a *Délsziget*hez kapcsolták a *Tűcsökgzene* futamait próbálgató Szabó Lőrincet, az emberi lét végső nagy kérdésein töprengő Kodolányi Jánost, válságos alkotói periódusukban fórumot adtak számukra, Németh Lászlót 1940-ben írt *Erzsébet-nap* c. drámájának átdolgozására és publikálására készítették.²³ Sok fiatal tehetséget fedeztek föl, indítottak útra: az akkor jelentkező költő-író nemzedék több tagjának neve éppen a *Délsziget* lapjain tűnik föl először.

A számok anyagát vizsgálva azonnal szembetűnő a líra túlsúlya. Az első számban közölt 24 írás közül 12, a másodikban levő 12-ből 5, a harmadik számban található 49 műből 33 a vers, az összesen közölt 80 írásból 50! A 41 szerző közül 17 a költő, a versek számához képest kevesebb, hiszen az egy Szabó Lőrinctől a harmadik szám 18 verset hoz (!). A másik szerző, akitől Németh Lászlón kívül drámát közöltek, Shakespeare. A *Vihar* két részletét a vásárhelyi Pákozdy Ferenc tolmácsolásában az első számban hozták. Az epikát hét szerző nyolc novellája, Kodolányi *Vízöntő* című művének szemelvénye, hat tanulmány, egy Katona Imre által följegyzett csongrádi népmese, egy-egy Francis Jammes- és Alarcon-mű részletének a fordítása, hat könyvismertetés és négy egyéb cikk képviseli. Kötetről kötetre haladva megfigyelhető a szerkesztők határozott törekvése új és új szerzők bemutatására, tematikájuk gazdagítására. Az első kötet tulajdonképpen egy, főleg vásárhelyi szerzők műveit bemutató vers-, novella-, műfordítás-antológia. A második számban, hat új szerzővel már drámát, regényrészletet, népmesét s egy, a népdalgyűjtést bemutató remek Péczely-írást is találunk. A harmadik szám már-már túlzásnak ható gazdagsága 49 művet hoz 28 szerzőtől, olyan, többségében már nem vásárhelyi szerzőktől, akik közül huszonkettővel itt találkozunk először. Irodalmi megemlékezés (Szabó Dezsőről, Vajda Jánosról), képzőművészeti ismeretterjesztés, ismeretlen Kossuth-levél bemutatása éppúgy megtalálható itt, mint a hagyományos vers és novella. Egyedül itt közölnek könyvismertetést is, *Számadó* címmel, első, egyetlen jeleként a tematikus taglalásra, rovatbeosztásra való törekvésnek. A három számot — aránytalan elosztásban (3, 1, 1) — Almási Gyula Béla öt fametszete illusztrálja. (Szalonnasütés, Délibáb, Havasi Pásztor, Béke, Vízholdó.)

Ami a közölt művek minőségét, értékét illeti, természetesen mindhárom műfajcsoportban külön kell választani Németh Lászlónak a második számban közölt drámáját, Szabó Lőrinc verseit, Kodolányi János *A hárfa* c. novelláját, készülő *Vízöntő*jének részletét.²⁴ Magasabb klasszist képviselnek, itteni megjelenésük irodalomtörténeti jelentőségű.

A lírai termés többi, Szabó Lőrincen kívüli részét többségében a vidéki városokból verbuvált fiatal pályakezdő (19–35 éves) költőktől gyűjtötték be, s csak kisebb részben származnak a három helybelitől. (Moldvaynak 5, Vörössnek 4, a vásárhelyi tanár Csordás Nagy Dezsőnek szintén 4 versét közlik.)

²³ NÉMETH László: *Homályból homályba*. (Bp. 1977.) II. k. 46. p.: „Az ambiciózus szerkesztő... úgy szedte ki a tollam alól, hogy a harmadik felvonás nem volt még meg, amikor az elsőt már korrigáltam.”

²⁴ MOLDVAY Győző: *Szabó Lőrinc és a Délsziget*. = Tiszatáj, 1967. 2. sz. 174. p.: „... s Kodolányi János, akihez Pestre addig járogattunk 1946 tavaszán, míg a *Vízöntő* ívnyi részletével ajándékozta meg lapunkat.”

Egynél több verssel szerepel Darázs Endre (Bp, 1926–), Simonyi Imre, Takács István (ma Tibor), Takács Gyula (Tab, 1911–). Egy-egy versét közölték Csorba Győzőnek (Pécs, 1916–), Ertsey Péternek (Pápa, 1921–), Faragó Jenőnek, Flórián Tibornak (Szamosújvár, 1909–), Hatvani Juditnak, Kiss Alajosnak, Kopányi Györgynek (Pécs, 1921–), Madácsy Lászlónak (Sándorfalva 1907–) és Szabó Edének (Gödöllő, 1925–).²⁵

A témakör szűkös ugyan, legtöbbször a szerelem, az elmúlás, a táj, a személység, de a hang csak olykor mutál, többségében egyéni, biztos, erőteljes, — a lírai anyag egészében jónak mondható. Szinte a korai Radnóti világa szólal meg például Vöröss István *Immár a pincék, hordók torka mély* című versében:

„A fák közt már úgy sziszeg a szél, / akár egy árva elátkozott lélek. / Immár a pincék hordók torka mély, / Immár a hős nyár üszke is elégett. / Most jölteszi, ha borzong, aki fél, / most aludjon el, aki még remélhet. / Vén, kormos mécsek kanóca az éj. / A jegyenye a mennyekkel beszélget...”

József Attila szegényember-verseihez hasonló fogantatású, gyengédségű s tisztaságú *Bőség* című versében a dézsában fürdő „állapotos asszony” képe:

„...Csobog a dézsa, az asszony arcát mossa, / órmótlan csipőjét a nap záporozza. / Rivalog a béres. Három apró gyerek / anya-öle-langyu sarakban hentereg. / Megcsobban a dézsa, az asszony épp kilábol, / fölötte az izzadt, rézorrú nap ámul. / Ég a nyár, ég a nyár Isten-igazában. / Moccanatlan méléz a víz a dézsában.”

Moldvay Győző a végtelenségre, a szabadságra való gyermeki rádöbbenést ábrázolja lélektani hitellel a *Sárkány, égi küszöb* című versében, Takács István *Vázlat a hajnalról* címmel egyetlen pillanatot rögzít mesterien, Csorba Győző közösségért fohászkodik; „... legyek hűséggel ember, ringassam a sáros földet dédelgető szívemben.”

A novellák színvonala elmarad a versekétől. Magányos, beteg lelkű, félretaposott emberek lombikban előállított, eseménytelen töprengései, esetleges konfliktusai töltik meg a *Délsziget* elbeszéléseit.

A műfordítás-irodalmat három szerző képviseli. Pákozdy Ferenc már említett fordítása Shakespeare *Viharjából* az első számban jelent meg, azzal a Francis Jammes költői prózájából vett szemelvénnel együtt, amelyet a gimnázium nagy műveltségű, Németh László által is emlegetett tanára, Mátyás Sándor fordított, *Egyedül a tengerrel* címmel. Napjaink jeles spanyol–portugál műfordítójának, Benyhe Jánosnak munkája a harmadik, aki vásárhelyi születésű lévén, itt jelentkezett első munkáival. Ő Alarcont fordít, *Este a madridi sétányon* című, remek, több szólamú párbeszédét a második számban hozták.

A folyóirat legértékesebb közleményei közé tartozik *A halott kedves* című csongrádi népmese, amelyet Katona Imre jegyzett föl 1941-ben. A népre, a nép kultúrájára a *Délsziget* zárt, kissé parnasszista világában jóformán csak ez a mese, valamint Péczely Attila népzenekutató (1897–1964) és Bálint Sándor szegedi néprajztudós (1904–1980) egy-egy írása emlékeztet. (Péczely A.: *Amíg egy népdal eljut Szórháttól a 103-ig*, Bálint S.: *A magyar néphagyomány és a katolikus liturgia.*) Ezek mellett két megemlékezés, egy Madácsy-tanulmány s egy ismeretlen Kossuth-levél közlése teszi változatosabbá a folyóirat anyagát, tágítja határait az irodalomtörténet felé. A Budapest ostromának idején elhunyt Szabó Dezső munkásságát a Nemzeti Parasztpárt pécsi emlékestjén

²⁵ Magyar irodalmi lexikon I–III. Bp. 1963–1965.

Várkonyi Nándor (1896—1975) elemezte. Szubjektív hangú előadásának szövege Koltay-Kastner Jenőnek (1892—) az akkor ötven éve halott Vajda Jánosra emlékező írásával együtt a harmadik számban található. Ugyanitt közölték a szegedi irodalomtörténész, Madácsy László *A mai francia költészet* című, 1944-ben írt tanulmányát és Kossuthnak egy — Tóth László által közreadott és kommentált — ismeretlen levelét.

A *Délsziget* legproblematisabb írásának Kristó Nagy István *Szellem és politika* című tanulmányát tartották, de ellentmondásra késztetett a szerkesztői beköszöntő is. A mindössze fél oldalnyi beköszöntő kategorikusan elutasítja azt a tételt, hogy az irodalom mindenkié. Fölvilágosítja olvasóit, hogy az irodalomnak a tömegek fölé kell emelkednie, a művészet szigetére (vö. *Délsziget*) csak a kiválasztott értő kevesek léphetnek be. Kristó Nagy dialektikus gondolkodást, alapos képzettséget mutató tanulmányában — tulajdonképpen a Tornyai Társaságban tartott ún. székfoglaló beszédében — írja:

„Az emberiség túlnyomó többsége csak akkor közelíthet a teljes élet felé, ha mai élet-színvonalát emeljük... Arra azonban ügyelnünk kell, hogy az élet-színvonal emelése valóban magával hozza az emberibb életet: ne csak jólétet eredményezzen, és személyiségeket megölve tömegembert tenyesszen, aki megelégedett, önelégült; üres izgalmakat, élvezeteket hajszol, vagy munka és szellem nélkül is még többet követel”

Majd így folytatja:

„... A gyakorlati megoldás pedig az ... hogy a politika és gazdaság aláztos ön-alárendelésével erősíti a szellemet...” (A politika által sokszor kihasznált, kijátszott, becsapott, abban csalódott magyar értelmiségi hangja.) „Kik lehetnek ... az irányítók ... az új emberi ideál...?” (Félületesen olvasó bírálói szinte kivétel nélkül csak az erre adott választ ragadták ki.) „Háromféle csoport tagjai hordozzák magukban azt a teljes emberséget, melyre törekszünk; az egyik a parasztság; a másik a fölényes kultúrájú, igazi szellemi ember, ... a harmadik a megtért, a keresztény.”

Ezzel az eszmefuttatással s a névtelenül megjelent szerkesztői beköszöntővel a kulturális porondra lépő folyóirat azonnal heves támadásoknak tette ki magát. „Mit akar a *Délsziget*?” — tette föl az indulatos kérdést a város szociáldemokrata napilapja, az *Alföldi Újság*. A beköszöntő s a Kristó-tanulmány néhány részletét idézi, majd megállapítja: „A *Délsziget* tervszerűen, irodalmi mezbe burkolva olyan délszigetet akar épp Hódmezővásárhelyen megvalósítani, amelynek politikai ízű támadása kétségtelen a demokrácia ellen.”²⁶ Galyasi Miklósnak, a Tornyai Társaság egyik alapítójának, a *Puszták Népe* főszerkesztőjének hozzászólását a *Független Újság* hozta, *Lássunk tisztán* címmel.²⁷ Galyasi, aki maga is költő, (a *Délsziget* két fiatal szerkesztőjét az ő „gyermeke”-ként tartották számon), diplomatikus hangon rögzíti a beállott státusz quót. Kijelenti, hogy nincs részük az *Alföldi Újság* kirohanásában, bár baráti levélben ők is helytelenítették az új folyóirat indítását. Nem tartották szükségesnek, hogy írásaikkal támogassák, de tagjaiktól sem vették rossz néven, ha abban írásaik jelentek meg. Megvédi Kristót, — személyi ellentétnek tudja be támadtatását. A kommunista napilap, a *Vásárhely Népe* higgadtan leszögezi: „A könyvecskének nincs egységes iránya. Munkatársainak nagy része gyűlölettel és undorral szemléli a politikát, ami nyilván onnan ered, hogy nem ismerték még fel azt,

²⁶ Mit akar a *Délsziget*? = *Alföldi Újság* (AÚ), 1946. nov. 3. 3. p.

²⁷ FU 1946. nov. 5. 2. p.

hogy a politika, — a jó politika —, által lehet előbbre segíteni az emberek kulturális és gazdasági felemelkedését.”²⁸

Sarkadi az első számot így kommentálta: „... Kristó Nagy meglehetősen tájékozatlan a társadalomtudományban, s így amit mond, inkább romantikus utópia, minden pozitív érték nélkül.” Ő kitér Ember Gedeonnak lényegében a közösségi eszme ellen tiltakozó jegyzetére is, majd így folytatja:

„Nem rokonszenvesek ezek a jegyzetek, ez a negatívum önmagában véve semmiképpen nem elég ahhoz, hogy megadja egy magatartásnak az értelmét. A tiltakozás harmadik formája pozitívum: a közösség vállalása azokkal az írőkkel, akik pillanatnyilag kikerültek a magyar irodalom életéből ... A Dél-sziget folyóiratnak jelentéktelen volna, ha a benne megnyilvánuló próbálkozások nem volnának veszélyesek. A legteljesebb jóindulattal mondjuk: középszerűen még tagadni sem lehet meggyőzően.”²⁹

A költői vállalkozás további számaiban nem közölt olyan munkát, amely a politikával közvetlen kapcsolatban lett volna, a második száma kedvezőbb fogadtatásra talált a helyi lapok körében. Az *Alföldi Újság* is elismerő bírálatot közöl róla, kiemelten szól Németh László drámájáról.³⁰ A *Független Újság* az új számot értékesebbnek, változatosabbnak nevezi az elsőnél, karácsonyi számában pedig alapos értékelő cikket jelentet meg.³¹ Sarkadi a második számról így ír: „... Színtelenebb az elsőnél: megszaporozott a vers, eltűnt az ideológiakeresés, valószínűleg kifogytak a keresők mondanivalói. Folyóiratnak azonban jobb lett.”³² Ekkorra más országos lapok is fölfigyeltek a *Dél-szigetre*. A *Független Újság* december 29-én a *Szabad Szó* általában pozitív véleményét idézi, (Sarkadi kritikája), néhány nap múlva pedig arról számol be, hogy a rádióban és a *Kis Újságban* is foglalkoztak a folyóirattal.³³ A *Vásárhelyi Népe* január 14-én *Fővárosi bírálat a vásárhelyi folyóiratokról* címmel Lukács Sándornak a *Valóság* 1946-os utolsó számában megjelent cikkét idézi hosszasan, kommentár nélkül.³⁴ Lukácsnak a két vásárhelyi folyóiratot balról támadó írása a *Puszták Népe*-ben még csak talál valamelyes értéket, a *Dél-sziget* azonban szerinte „alig leplezett ellenforradalmiság”. Cikkéből ítélve a szerző csak a folyóirat első számát látta, s ebből is mindössze a fentebb említett két problematikus írás ragadta meg a figyelmét. Kétségtelen, hogy a *Dél-sziget* nem volt marxista orgánus, mindkét szerkesztője, több szerzője politikailag képzetlen, tapasztalatlan volt vagy több dologról idealista nézeteket vallott, de az ellenforradalmiság megbélyegző címkéjét a folyóiratban közölt összes mű ismeretében bárki bizvást letépheti róluk. A *Vásárhelyi Népe* már idézett lakonikus megállapítását fogadhatjuk el realisnak: a *Dél-sziget* munkatársai irtóztak a politikától. S ha közös elvi platformot kell keresnünk számukra, azt az elefántcsonttoronyba menekülés vágyában találhatjuk meg, a háború mocska, az emberi gonoszság, a szegénység elől egy tiszta, szép világba való menekülés vágyában.

²⁸ *Dél-sziget* kiskönyvek. = *Vásárhelyi Népe* (VN), 1946. nov. 3. 6. p.

²⁹ Mint a 16. sz.

³⁰ *Megjelent a Dél-sziget második száma.* = AÜ 1946. dec. 17. 3. p.

³¹ A *Dél-sziget* új száma. = FÜ 1946. dec. 17. 3. p. — A *Dél-sziget* karácsonyi száma. = FÜ 1946. dec. 24. 2. p.

³² A 16. sz. alatt idézett kritikában.

³³ A *Szabad Szó* a *Dél-szigetről*. = FÜ 1946. dec. 29. 2. p. — A rádió és a *Kis Újság* a *Dél-szigetről*. = FÜ 1947. jan. 5. 2. p.

³⁴ VN 1947. jan. 14. 2. p.

A harmadik szám, a *Tücsökzene* darabjaival 1947. február utolsó napjaiban jelent meg. A *Független Újság* azonnal beszámol róla, az *Alföldi Újság* most is kedvezően nyilatkozik:³⁵ „Moldvay Győző és Vöröss István szívósan tovább szerkesztik ezt a vásárhelyi folyóiratot. Ha ők így fáradoznak, föl kell figyel-nünk rájuk.” A szám kiemelkedő értékeiként Szabó Lőrinc verseit és Koltay-Kastner Vajda Jánosról szóló tanulmányát említik. Erről a számról az akkor induló *Tiszatáj* is pozitív hangú ismertetést közöl. Többek közt ezt írja: „Rendkívül gazdag ez a szám és máris sikerült olyan írógárdát felvonultatni lapjain, amely vonzó hatást biztosít, s munkára ösztönzi az alföldi írókat, művészeket.”³⁶

Szinte a folyóirat nekrológjának tekinthető azonban már az a fanyar humorú jegyzet, (a *Független Újság* március 12-i számában), melynek szerzője a Délsziget fogalmat így definiálja: „Olyan sziget, amelyiken egy hajótörött költő várja az Olvasóközönség nevű segélyhajót, miközben a sziget omladozó partjait az adósságok hullámai nyaldossák.”³⁷

A politikai nyomás és a szegénység mellett a „kiskönyvek” megszűnését nem kis részben a szerkesztőknek az a téves intenciója okozta, amit a *Független Újság* is szemükre vet egy baráti hangú bírálatban, hogy t. i.: fővárosi fórumot akarnak pótolni, fővárosi írókat közvetítenek, pedig a táj sajátos arculatát kellene tükrözniük az ország számára.³⁸

Utolsó számának megjelenése után a *Délsziget*, sajátos módon, nem szűnt meg azonnal, a folyóirat nélküli szerkesztőség 1947 végéig Délsziget Munkaközösség néven tovább működött. Irodalmi esteket szervezett, sőt tervbe vette a folyóirat újraélesztését is kibővített bázissal, területi alapon. Tavasszal a tragikusan korán elhunyt Vöröss István emlékestjét rendezték meg Vásárhelyen,³⁹ novemberben Szabó Lőrincet hívták meg vásárhelyi, makói és orosházi vendégszereplésre. Amint a *Független Újság*ból megtudjuk, ez utóbbi alkalommal szándékoztak megkezdeni az újraindulás előkészítő munkálatait. „A szomszéd városok támogatásával rövidesen újjáéledő Délsziget folyóirat munkatársai ezzel az ünnepi esttel kezdik meg a lapindítás előkészítő munkáját, s ez ad különösebb jelentőséget a mai kulturális megmozdulásnak” — írja a lap. A tudósítás mellett egy Szabó Lőrincnek ajánlott műfordítást is közölnek, a Vásárhelyre látogatott költőt Pákozdy Ferenc Shelley: *Óda a nyugati szélhez* című művének fordításával üdvözölte.⁴⁰ Szabó Lőrinc egyhetes itt-tartózkodása

³⁵ *Megjelent az újabb Délsziget.* = FÜ 1947. márc. 1. 3. p. A Délsziget legfrissebb száma. = AÜ 1947. márc. 1. 4. p.

³⁶ *Tiszatáj*, 1947. I. 1., márc. Látófa. Folyóiratok. 65. p.

³⁷ Pusi [Puskás Tivadar]: Lőrinc és a kultúra. = FÜ 1947. márc. 12. 3. p.

³⁸ Garabonciás: Délsziget. = FÜ 1947. márc. 19. 2. p.

³⁹ Vöröss István emlékest. = AÜ 1947. máj. 4. 1. p. A Délsziget estje. = FÜ 1947. máj. 4. 2. p. — A pénteki Vöröss István Emlékest. = FÜ 1947. máj. 7. 2. p. — A Délsziget Vöröss István Emlékestjéről. — = FÜ 1947. máj. 11. 3. p. — Elmondásra kíváncsodik egyébként Vörössel kapcsolatban, hogy a 18 éves diákot Mórícz Zsigmond és Németh László avatták költővé, amikor — közös vásárhelyi útjuk során — 1940. április 13-án együtt látogatták meg, s Mórícz személyesen adta át neki a *Kelet Népe*-ben megjelent verse honoráriumát. Németh László ekkori benyomása: „... Nem csak tehetséges, de művészi-leg is érett. Szűk kagylójában a Babits Mihály és Tóth Árpád zenéje dúdol tovább ...” (*Kiállítás Vásárhelyt.* Téli hadjárat. Bp. 1940. 53—57. p.)

⁴⁰ Szabó Lőrinc és a Makói Filharmoniai Társaság ünnepi estje ma 7 órakor a város-házán. Szabó Lőrincnek. Shelley: Óda a Nyugati Sélhez. Fordította Pákozdy Ferenc. = FÜ 1947. nov. 13. 4. p.

alatt találkozott Németh Lászlóval, aki a leánygimnáziumban egyik irodalom-órát átengedte a költőnek.⁴¹ (Németh László előtt egyébként a háború idején ebben az egyházi leányiskolában, konviktusban az irodalmat két évig Szabó Magda tanította.)⁴² A mindhárom városban nagy sikert hozó irodalmi estről még beszámolnak a lapok, de ez egyben utolsó említése a *Délsziget*nek.⁴³ Sarkadi 1946-os kritikáját így sommázza:

„A Délsziget próbálkozásában nem az az érdekes, hogy mennyire tudnak feltétlen értéket adni a munkatársak. Sokkal inkább az, hogy úgy érezzük: olyan korhoz kezdünk jutni, amikor mégis kialakulnak a vidéki irodalmi gócek.”⁴⁴

A két munkáspárt egyesülése után egyre jobban kiütköztek a politikai vezetés ma már közismert hibái, a kultúrában is szűkösebb esztendőket következtek. A *Délsziget* után megszűnt anyagi, de főleg politikai okokból a *Puszták Népe* is, az országrész egyetlen kulturális orgánuma az 1947-ben indult *Tiszatáj* maradt. A szegedi folyóirat, érveket szolgáltatandó az adminisztratív intézkedésekhez, 1948 nyarán keményen elverte a port a kimúlás előtt álló *Puszták Népe*n, és — a több mint egy éve megszűnt *Délszigeten*. Kielezve felnagyítja bizonytalanságait, tévedéseit, a helyi(?) önképzőkori dilettantizmus kategóriájába utasította.⁴⁵ A mai *Tiszatáj* főszerkesztője, Vörös László 1978-ban így vélekedett:

„Ha áttekintjük a vidéken megjelenő folyóiratok felszabadulás utáni történetét, akkor legelőször is azt a tanulságot lehet levonni, hogy kezdetben ezek a lapok nem vidéken megjelenők, hanem vidékiek voltak. Kizárólag regionális alapon szerveződtek. Helyi szerzőket szóltattak meg, helyi témákról, jó melegágyat adva a provincializmusnak, amihez ekkor még a sematizmus is járult.”⁴⁶

Valószínűleg sok ilyen volt, de az általánosítással nem esünk-e magunk is a sematizálás hibájába? 1945 nem vasfüggöny, nem mechanikus határ, ami egyszer s mindenkorra elrekeszti a múlttal való kapcsolatot. A felszabadulás után induló vidéki irodalmi, kulturális orgánumok — szükségképpen — magukon viselték saját tájuk hagyományainak, de a korábbi nemzeti áramlatoknak, a magyar irodalmi hagyományoknak a jegyeit is, az új kérdések fölvetése mellett azok folytatói voltak. A *Délsziget* tekinthető például akár *Magyar Csillag*-reminiscenciának is. Több szerzője korábban ott publikált,⁴⁷ s tévedésükre a megváltozott társadalmi-politikai körülmények között ugyanazt az emelkedett, zárt humanizmust hirdették, mint Illyés „szekértáborá” a háború éve alatt. Szemükre is éppen azt vetették, hogy a táj arcának megmutatása helyett fővárosi írókat közvetítenek. Ez utóbbi tény viszont egyúttal kizárja a provincializmus, a regionális alapon való szerveződés lehetőségét.

⁴¹ A 24. sz. alatt hivatkozott emlékezés, 177. p.

⁴² Az *Abigél* forrásvidéke Debrecen mellett a vásárhelyi leánygimnázium. Vö. *Élet és Irodalom*, 1978. dec. 30. 4. p.

⁴³ Jól sikerült a Délsziget ünnepi estje. Szabó Lőrincet szívébe zárta Vásárhely. = *FÜ*. 1947. nov. 15. 3. p. — Szabó Lőrinc hazautazott Vásárhelyről. Jól sikerült a Délsziget makói és orosházi vendégszereplése is. = *FÜ*. 1947. nov. 18. 3. p.

⁴⁴ Mint a 16. sz.

⁴⁵ Keszi Imre: Vidéki folyóirataink problémái. = *Tiszatáj*, 1948. 8–9. sz. 265–270. p.

⁴⁶ ZELEI Miklós: *A Tiszatáj műhelyében*. = *Magyar Hírlap*, 1978. nov. 12. 8. p.

⁴⁷ Például Csorba Győző, Csordás Nagy Dezső, Pákozdy Ferenc, Takáts Gyula.

Hibáival együtt a magyar sajtótörténet, irodalomtörténet eredeti, sajátos színtartója a *Délsziget* számos vonatkozásban értékes hagyománya. Fiatalos nagyozolással fővárosi folyóiratok szerepkörét vállalta, a népi írók közül azoknak próbált vásárhelyi fórumot adni, akik a háború, a felszabadulás után egy időre elszigetelődtek. A húszéves, tapasztalatlan szerkesztők vállalkozásának korai bukását elsősorban ez a tévedésük okozta, de hozzájárult „független szégyenséjük” mellett ehhez az a szemlélet is, amely éppen ekkor támadta a leghevesebben Németh Lászlót minden rendű és rangú hívével együtt. A vásárhelyi folyóirat érdeme, hogy megjelentette, munkára ösztönözte legnagyobb alkotóink néhányát, ezenkívül korai organizátorként, rövid életében is, a koalíciós időszak több fiatal tehetségének könnyítette meg az indulást.

KŐSZEGFALVI, FERENC

L'histoire de la revue „Délsziget” (1946 – 1947)

L'état économique et social de Hódmezővásárhely, grande ville de campagne sans industrie et grande propriétés, était inchangé et stagnant depuis le commencement du XXe siècle jusqu'à 1944. Après la libération, par suite du jaillissement des forces étouffées, la reconstruction spirituelle a commencé avec un pétilllement extraordinaire. L'un des facteurs de ce pétilllement était la revue *Délsziget* (L'Ile du Midi), fondée par deux jeunes poètes, Győző Moldvay et István Vöröss, sortis de la Société Tornyai, pour faire concurrence à la revue de la Société, intitulée *Puszták Népe* (Le Peuple des Puszta). L'entreprise des deux jeunes hommes, politiquement inexperts et représentant des normes esthétiques plus hautes que l'«éducation des masses» de *Puszták Népe*, est, d'après notre opinion, une réminiscence spécifique de la revue *Magyar Csillag* (L'Étoile Hongroise), mais l'insistance unilatérale sur la primauté de la qualité, de la valeur était discutable parmi les circonstances historiques fondamentalement changées. Les rédacteurs — d'après leur propre définiton — ont voulu assurer un forum pour les écrivains populaires. L'entreprise poétique existait de l'octobre 1946 jusqu'au 1er mars 1947, les trois numéros parus ont assuré une possibilité de publication pour János Kodolányi (Nos 1 et 3), László Németh et Lőrinc Szabó, de ce dernier on a publié la 18e pièce de son cycle de poésie *Tücsökgzene* (Musique de cigale). Un autre mérite principal de la revue consiste dans le fait qu'au cours de la courte période de sa parution, elle a donné du terrain à 85 ouvrages de 41 auteurs au début de leur carrière, et en une organisatrice précoce, elle était un facteur considérable de la réorganisation de la vie littéraire d'après la libération. L'histoire, l'existence même de *Délsziget* — malgré l'erreur des rédacteurs et les fautes de la revue — est une donnée importante à l'histoire littéraire et à l'histoire de presse de l'époque des «vents brillants».

KÖZLEMÉNYEK

Egy olvasó nemesúr a XVI. században (Zay Ferenc könyveinek jegyzéke 1553-ból). „Kato-
na, diplomata, üzér, gazda s író egy személyben” jellemezte találón életrajzírója a Mohács
utáni első nemzedék egyik legérdekesebb szereplőjét, csömöri Zay Ferencet (1505–1570.
X. 10), aki igen változatos, eseményekben gazdag életpályát futott be.¹ Valkó megyei,
jómódú nemes családban született, a — forrásokkal nem igazolható — hagyomány szerint
a páduai egyetemen tanult. Hazatérvén II. Lajos király udvarába került. Már itt megis-
merkedhetett a reformáció eszméivel, de sem ekkor, sem később nem szakadt el a katolikus
egyházról. Részt vett a mohácsi csatában, azután I. Ferdinándhoz csatlakozott, s haláláig
hű maradt a Habsburgokhoz. Kezdetben kardjával szolgálta urát, 1532-ben a Dráva
vonalát védte huszáraival, 1542-ben Joachim brandenburgi herceg Buda visszafoglalására
induló seregéhez csatlakozott. A schmalkaldeni háborúban a protestáns fejedelmek ellen
küldött magyar csapatok egyik vezére. 1548-ban Dobó várnagytársa lett Egerben, közben
a szolnoki vár építését is vezette. Ferdinánd keze egyre magasabbra emelte: őt küldte
követségbe Verancsics Antallal a Portára, 1553-ban. Négy év múlva tért haza, a dunai
naszádosok főkapitánya lett, szolgálataiért több birtokadományban részesült. Pályája
csúcsára 1560-ban érkezett: elnyerte a kassai kapitányságot, ugyanebben az évben báró-
ságot is kapott. Megnövekedett hatalmát — vagyonának gyarapítása mellett — János
Zsigmond-ellenes terveinek megvalósítására használta fel: támogatott egy Heraclides
Jakab nevű kalandort a moldvai vajdaság elnyerésében, később többször is harcolt az
erdélyi fejedelem ellen.

Nemcsak a kardot, a tollat is derekasan forgatta; ezt az a két emlékirat bizonyítja,
amelyet barátja, Verancsics Antal, a neves humanista kérésére írt, s amelyek annak nagy
történeti kéziratgyűjteményében maradtak fenn. Zaynak köszönhetjük, hogy Galeotto
Marzio Mátyás királyról szóló műve megjelenhetett, ő birtokolta ugyanis a mű kéziratát,
amelyet eljuttatott Gyalui Torda Zsigmondnak, aki azt Bécsben kiadta.² Ez, a Mátyás-
kultusz Habsburg-oldalon történő felélesztését elősegítő ténykedése is mutatja kulturális
érdeklődését, amelyet azonban legpontosabban könyveinek jegyzéke mutat meg.

Az iratot — a Zay család levéltárában — ma a Szlovák ÁL (Pozsony) őrzi, jelzete:
Zay Levéltár. A magyarországi ágostai hitvallást követő egyház kéziratgyűjteménye.
159. sz. — Elkészültének okát nem ismerjük, talán Zay konstantinápolyi követségével
lehetett kapcsolatban (például mint egy végrendelet része). — Írása XVI. századi, de nem
Zayé.

A füzet mérete: 31,5 × 10 cm. Az első lapon egy későbbi kéz írásával a következő olvas-
ható: Ab. Fasc. 2. No. 12. (Áthúzva. Az irat levéltári jelzete lehetett.) ad Biblioth(ecam)

¹ THALLÓCZI Lajos: *Csömöri Zay Ferencz*. Bp. 1885. — Az idézet a 3. lapon.

² A mű leírása: RMK III/1. 505. tétel.

A listát betűhíven, de a rövidítések feloldásával és a leírás apróbb hibáinak kijavításával adom közre oly módon, hogy minden tétel új sorba kerüljön. Baloldalt a kis füzet fóliósza ma és a tételek sorszáma található. (Kiegészítéseimet a számmal jelölt jegyzetekben közlöm);

fol.1 *Registrum librorum Magnifici domini francisci Zay*
*Anno domini 1553*³

fol. 1^v *Catalogus librorum*

- Titus Livius unum volumen
oratoriae Institutiones fabij quintiliani
Rethorica Aristotelis
Rethorica ad heren(n)ium⁴
⁵ plauti Comediae in uno Volumine h(a)ec
Opera Vergily cum commentariis
liber cronicorum ab initio mundi⁵
Historia Skenderbegi⁶
liber de animalibus⁷
¹⁰ Annotationes in librum Aristotelis de c(a)elo Sancti Thomae⁸
oper(a) Vergily cum figuris
Grammatica Diomedis cum Prisciano
plinij liber
Novus orbis⁹
¹⁵ Metaphysicarum lib(ri) 12¹⁰
libri Ethicorum¹¹
libri polyticorum¹²
oeconomica in uno volumine¹³
fol. 2 Adagia Erasmi¹⁴
²⁰ Noni(i) Marcelli¹⁵
pompei(i) fragmenta¹⁶

³ Az alábbi jegyzetekben a szerző nevének teljes alakját és a mű címét, ahol az azonosításához szükségesnek látszott, helyreállítottam. Mivel a katalógus többnyire igen elterjedt, számtalan kiadást megért műveket tartalmaz, további bibliográfiai adatok közlését csak abban az esetben láttam indokoltnak, amikor kevésbé ismert könyvet találtam; ott közlöm az általam ismert kiadás adatait. Fel kell azonban tételoznünk, hogy a könyvtárban kéziratok is lehettek, nemcsak nyomtatott munkák.

⁴ Cicero, Marcus Tullius: Rhetorica ad Herennium.

⁵ Schedel, Hartmannus: Liber cronicarum cum figuris et imaginibus ab initio mundi usque nunc temporis.

⁶ Szkander bég alakja népszerű volt a XVI. századi Magyarországon. Életrajza magyarul is megjelent. Bogáti Fazakas Miklós dolgozta fel Marinus Barletius biográfiáját. (Bogáti Fazakas Miklós: Castriot György históriája. Debrecen, 1587, Hoffhalter Rudolf. = RMNy. 459, 593, 683.) Több kiadást megért könyvet írt Szkander bég életéről Paulus Jovius, a Magyarországon is ismert, Verancsics Antallal kapcsolatban álló olasz humanista.

⁷ Aristoteles: Liber de animalibus.

⁸ Thomas Aquinas: Commentaria in librum De coelo et mundo Aristotelis. Pergamen kódex. Illuminálás: Firenze, 1485–1490, Attavante. — Ebben a kódexben a következő bejegyzés olvasható: „Matthjas kiraly Bibliotekayabol ualo könyv, melyet hoztam ala az Wgrocz warabol.” — „Vnus ex libris Nicolay Zay de Cherner.” Zay Miklós Zay Ferenc fia volt. Ha ez a kódex azonos a könyvjegyzékben említett művel, akkor még Zay portai követsége előtt került a könyvtárba. — Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára azt feltételezik, hogy Zay a kódexet Konstantinápolyból hozta magával. = Bibliotheca Corviniana. Bp. 1969. 64. p. 114. tétel. és Bibliotheca Corviniana. Bp. 1976. 58–59. p. 122. tétel.

⁹ Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum una cum tabula cosmographica et aliquot aliis argumenti libellis.

^{10–13} Aristoteles művei.

¹⁴ Erasmus Roterodamus

¹⁵ Nonius Marcellus: De proprietate latini sermonum.

¹⁶ Festus, Sextus Pompeius: De verborum significationibus.

- Varro de lingua latina
 Gesta romanorum
 Historia Troiana Guidonis¹⁷
²⁵ Herbarium petri civis bononiensis¹⁸
 Dialectica Aristothelis
 beati Thom(a)e de ente et essentia simul
 libri Aristotelis omnes de naturalibus
 perspectiva Joannis Pisani¹⁹
³⁰ beati Thomae Compendium philosophiae naturalis in uno volumine
 Valerius Maximus²⁰
 Juvenecus hispanus poeta de historia evangelica²¹
 Sal(l)ustius,
 Somnium Scipionis Marci Tullii Ciceronis
³⁵ Compendium quorundam librorum in philosophia Erasmi Vonsider,²²
 Annotationes Joannis Lyntolcz in parvulum philosophiae²³
 Tres libri de anima emendati²⁴
 fol. 2^v Summa philosophiae Alberti Magni
 Ethica Catonis²⁵
 libri Ciceronis
⁴⁰ Epistolarum familiarium opus cum commentarijs
 philosophia Ciceronis cum commentariis cum Terentio
 Orationum volumen Ciceronis cum Rethorica Trapezunt²⁶
 de natura deorum Marci Tullii Ciceronis
 Grammatica Melanc(h)tonis gr(a)eca
 Quintus Curcius²⁷
 polydorus de inventoribus rerum²⁸
 Beroaldi varia opuscula²⁹
 Elucidarius poeticus vetus³⁰
 Elementa puerilia³¹
⁵⁰ Cronica Carionis³²
 Terentius in quarto
 Beroaldi opuscula cum Epistolae Erasmi³³
 Dialectica Melanc(h)tonis
 Orator Ciceronis cum Rethorica ad heren(n)ium
 fol. 3 ⁵⁵ Justinus Historicus³⁴
 commentaria C(a)esaris
 Ovidius de ponto
 Elementa grammatices Melanc(h)tonis³⁵
 Ovidy metamorphosis
 libri Sacri

¹⁷ Columna, Guido de: Historia Troiana.

¹⁸ Crescentius, Petrus de: Opus ruralium commodorum.

¹⁹ Pisanus, Joannes: Prospectiva.

²⁰ Valerius Maximus: Factorum et dictorum memorabilium libri.

²¹ Juvenecus Presbyter: De historia evangelica.

²² Erasmus Roterodamus, Desiderius: Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam. — A jegyzék írója itt — bizonyára tréfából — felcserélte a név első szótagját (De) annak német fordítására (Von), így lett Desideriusból Vonsider.

²³ Lintholz, Johannes de Muncherberck.

²⁴ Aristoteles műve.

²⁵ Valerius Cato: Ethica sive distigium.

²⁶ Trapezuntius, Georgius: Rhetoricorum libri.

²⁷ Curtius Rufus, Quintus: De gestis Alexandri Magni libri.

²⁸ Vergilius Polydorus: De inventoribus rerum.

²⁹ Beroaldus, Franciscus: Varia opuscula.

³⁰ Honorius Augustodunensis Elucidarius diversarum rerum. (?)

³¹ Melanchton, Philippus: Elementa puerilia. [1525?]

³² Carion, Johannes: Chronicon ab exordio mundi ad Carolum V.

³³ Beroaldus, Philippus: Opuscula orationes et poemata.

³⁴ Justinus: Epitome historiarum Trogi Pompeii.

³⁵ Melanchton, Philippus: Elementa latinae grammatices.

- ⁶⁰ Bibliae duae
 Homelia orthodoxorum patrum
 pomeranus in psalmos³⁶
 Speculum passionis domini³⁷
 Opera Hyeronimi
⁶⁵ Opera Josephi³⁸
 psalterium cum ymnis
 Breviarium
 Conciliationes locorum
 psalteria duo
⁷⁰ precationum libelli duo
 descriptio Ec(c)lesiae romanae
 lactantius firmianus
 Theophylactus in Epistolas Pauli
 Melanc(h)ton in Danielelem³⁹
 fol. 3^v ⁷⁵ Novum Testamentum
 loci Communes Mela(n)c(h)tonis⁴⁰
 Novum Testamentum Erasmi
 hortulus Animae
 Catechismus
⁸⁰ Missalia quatuor

Hogyan, milyen hatások alatt vált Zay olvasó, könyvgyűjtő emberré? Nagy szerepe lehetett ebben a családi hatásoknak: édesanyja, Kamarás Borbála frásstudó volt (ritka dolog akkoriban!), s hagyomány lehetett a családban, hogy a gyermekeket egyetemre járatják: nagybátyja, Zay János 1493-ban a krakkói egyetemen tanult, öccse, Mátyás 1508-ban ugyanott senior.⁴¹ A szülői ház kedvező indítása után a páduai egyetemen eltöltött idő, majd a Mohács előtti budai udvarban működött erasmista kör is nagy hatással lehetett az ifjúra.

A könyvjegyzéket említő Thallóczy azt feltételezi, hogy budai udvarnok korában kezdett könyveket gyűjteni; budai könyvkereskedőktől vásárolt.⁴² Ez elképzelhető, de lehetséges, hogy már Páduából hozott haza könyveket. Korán elhunyt öccse, az előbb említett Zay Mátyás könyveit is örökölhette. A későbbiekben pedig gyarapíthatta könyvtárát Bécsben, ahol nemegyszer megfordult. Zsákmányolhatott könyvet a különböző hadjáratokban, amelyekben részt vett, és az esztergomi káptalan szenyéri kastélyából (Somogy vm.), amelyet négy évig tartott megszállva.

Pontosan nem fogjuk megtudni, mikor, hogyan keletkezett ez a könyvtár. De azt biztosan tudjuk, hogy olyan ember birtokolta, aki nem készült egyházi szolgálatra, nem működött értelmiségi pályán, márpedig eddig jobbra csak egyházi vagy világi értelmiségi pályán szolgáló személyek könyvtárait ismerhettük. Az olvasó főnemességből Zay az első, akinek könyvtáráról pontos kép tárul elénk.

Zay könyveinek száma 91, ez a szám 81 különböző művet takar. Ezek időbeli megoszlása a következő:

Középkori olvasmány	34 (42%)
Antik olvasmány	32 (40%)
Humanista és reformációs olvasmány	15 (18%)

³⁶ Bugenhagen, Johannes: Interpretatio in libros Psalmorum. Basileae. 1515, Petri.

³⁷ Pinder, Udalricus: Speculum passionis domini Jhesu Christi.

³⁸ Josephus Flavius: Opera.

³⁹ Melanchton, Philippus: Commentarius in Danielelem.

⁴⁰ Melanchton, Philippus: Loci communes Theologici.

⁴¹ THALLÓCZI: i. m. 12. p.

⁴² THALLÓCZI: i. m. 29. p.

A régi és a kortárs irodalom aránya 66 : 15, a régi olvasmányanyag javára
A könyvek tematikai összetétele így alakul:

Vallásos	22 (27%)
Szépirodalmi	24 (30%)
Filozófiai	19 (23%)
Történelmi	11 (14%)
Tudományos	5 (6%)

A világi és vallásos művek aránya tehát 59 : 22. Lássuk a legtöbb könyvcímmel szereplő szerzőket!

Arisztotelész	9 mű
Cicero	7 mű
Melanchton	6 mű
Erasmus	4 mű
Aquinói Tamás	3 mű

A könyvtár tartalmilag a középkori és a humanista műveltség határán áll. Túlsúlyban vannak még a középkori művek, de már a reneszánsz hatását jelzi a sok antik auktor és a humanista munkák nem elhanyagolható száma is. A gyűjtemény korszerűségét bizonyítja, hogy a középkori vallásos-teológiai művek száma elég kevés, és már helyet kapott a reformáció irodalma is (Melanchton, Carion, Bugenhagen). Igen sok történelmi munka állt Zay könyvespolcán. Ez nem meglepő, hiszen tudjuk, hogy maga is írt történelmi munkákat. A jelenség általánosabb oka pedig az, hogy Mohács után, a nagy változások évtizedeiben Magyarországon hirtelen megnő a történelmi érdeklődés — a nemesség minden rétegében.⁴³ A szépirodalom és a filozófia iránti vonzódás Zay iskoláztatásával lehet kapcsolatban. A legtöbb művel képviselt szerzők ugyanis iskolai auktorok. A kortárs Melanchton és Erasmus is elsősorban iskolai célra használható műveikkel vannak jelen. A tudományos olvasmányok, ha nem is nagy számban, de szintén helyet kaptak Zay könyvei között. Ide sorolhatók Arisztotelész természetfilozófiai művei, Plínus (feltételezett) *Historia naturalis*-a, Petrus de Crescentiis *Herbarium*-a, és a *Novus orbis* című gyűjtemény, amely földrajzi felfedezésekről szóló beszámolókat tartalmaz.⁴⁴

Ha ki akarjuk jelölni Zay Ferenc helyét művelődésünk történetében, nem kételkedhetünk abban, hogy jelentősége nem ér fel Nádasdy Tamáséval, Perényi Péterével. Zay-Ugróc nem vált olyan kulturális központtá, mint Sárospatak vagy Sárospatak. Könyvtárát megismerve azonban őt is a kultúránk folyamatosságának fenntartásán és korszerűsítésén munkálkodó előkelők első sorába kell számítanunk.

BESSENYEI JÓZSEF

Balassi Bálint antik olvasmányaihoz. A Balassi-filológia forráskutatásai viszonylag keveset derítettek fel a költő latin és görög ismereteiről, pedig a latin evidens volta miatt, a görög pedig Bornemisza révén kerülhetett volna napirendre. Bár természetesen mindkét forrás-terület egyformán fontos Balassi eszmevilágának megismerése végett, tekintettel azonban arra, hogy a görög vonatkozásokat egy XVI. századi, nagyobb összefüggésben kíván-

⁴³ Kerecsényi Dezső válogatott írásai. Bp. 1979. — 133. p.

⁴⁴ Tanulságos az itt közölt számokat összevetni DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok* c. könyvének (Bukarest, 1974.) táblázataival, amelyek vizsgálatomhoz jól hasznosítható mintát és kiindulópontot szolgáltatnak. — 25—28. p.

juk bemutatni, ezúttal csak a latin locus megállapítására szorítkozunk. A Coelia-ciklus *Kegyelmes szerelem* kezdetű versének záróstrófájában¹ olvashatjuk a következőket:

Ez világ minékünk, kiben mi most élünk,
vendégfogadó házunk,
Kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bút látunk,
de holnap meg kimúlunk,

— — — — — ● — — — — —

A Balassi-kutatók figyelmét eddig még nem nagyon keltették fel ezek a sorok. Dézsi Lajost egy Petőfi-vers csárdaképére emlékeztették,² Zolnai Béla a realizmushoz való közleledésként értékelte,³ míg Eckhardt Sándor a kritikai kiadás jegyzeteiben ennyit fűzött hozzá: „Érdekes megnyilatkozása Balassi Bálint alapján véve epikureista világnézetének.”⁴

Ennél azonban tovább is mehetünk. Figyelembe véve nevelőjének, Bornemisza Péternek humanista műveltségét és nagy Cicero-kultuszát,⁵ valamint Balassi latin iskolázottságát, aki nemcsak proverbiumokat tanult, hanem felnőtt korában római auktorokat is olvasott nyilván,⁶ a legtermészetesebbnek látszik, hogy a fentebb idézett strófasorok *közvetlen* forrását Cicero egyik népszerű filozófiai dialógusában, a *Cato maior de senectute* címűben jelöljük meg. A minket érdeklő rész így hangzik: „...et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam domo. commorandi enim natura devorsorium nobis, non habitandi dedit.” (23, 84)

V. KOVÁCS SÁNDOR

Újabb adatok Bocatius(?) egyik röpiratához. Az Országos Széchényi Könyvtárban két változatban őriznek egy röpiratot,¹ mindkét változat 1620-ból való, és mindkettő Bethlen Gábor királlyá választásával kapcsolatos. Azt fejtegetik ugyanis, hogy egy Szepességben született kétfejű szörnyszülött mint ómen melyik királynak hoz majd szerencsét, a réginek-e vagy az újnak. Az első röpirat német nyelvű, és Augsburgban jelent meg, a második latin és német nyelvű, de a kiadás helye nincs rajta feltüntetve. A latin és német nyelvű szövegek nem pontos fordításai egymásnak, csak tartalmukban és terjedelmükben egyeznek meg egymással. Ugyanez állapítható meg a röpiratok közepén látható metszetről is: a kétfejű, meztelen fiúcska képe majdnem teljesen azonos a két változaton.

A német nyelvű címek közül csak az első változatot közlöm, a második nem sokban különbözik tőle:

„Den 24. Augusti 1620. ist dise Mißgeburdt / in dem Dorrf Garek / ein halbe meil von der Leutsch in Zips / oder Ober Hungern / geboren worden / der ober Kopff ist Todt / der vnder aber Lebendig gewest / vnd getaufft worden.”

¹ Balassi Bálint és a 16. század költői. I. Kiad. VARGAS Béla. Bp. 1979. 174.

² Balassa Bálint minden munkái. II. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1923. 727. p. no 94.

³ Balassi és a platonizmus. Pécs 1928. 53.

⁴ Balassi Bálint összes művei. I. Bp. 1951. 202.

⁵ BORZSÁK István: Az antikvitás XVI. századi képe. (Bornemisza-tanulmányok). Bp. 1960.

⁶ MÉSZÁROS István: Az iskolaiügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp. 1981. 209—405. passim.

¹ App. M. 411 és App. M. 1029; 1. még az 1. és 2. ábrát.

Den 24. Augusti 1620. ist diese Mißgeburt / in dem Dorff
Gard / ein halbe meil von der Leutsch in Tiro / oder Ober Hungern / geboren worden /
der ober Kopff ist Todt / der vnder aber Lebendig gewesen / vnd
getaufft worden.

Hungerische Auflegung.

Der ober vnd Todte Kopff bedeutet die Geistlichen vnd ganze Clerisey / mit ihrer
Priesterschafft. Das aber bey dem Lebendigen noch im Todte gewesen / be-
deutet / das / ob er schon zwar geherrschet / sey er doch / nach dem der Wechlem
Gabor / eben an demselbigen tag / zum König erwöhlet worden / gestorben / vnd dessen Her-
schafft ein ende genommen.

Johannes Voeartus / Poeta / vnd
Historicus des Wechlem Gabor.

Die Wienerische Auflegung.

Der Leib des Kinds / bedeutet / das Königreich in Hungern / dessen Leibgülden /
sein die Hungerische Ständ / der König ist das Haupt. Derwegen bedeutet das
Lebendige Haupt / das dem Gmick vnd Hals ist angeboren / diemal es natürlich
ist / vnd gleichförmig / den Kaiser Ferdinand / welcher durch das recht der Succession vnd
ordenliche nachfolg / vund durch die ordenliche Wahl / ein König in Hungern ist. Der
vnförmliche aber vngeheltre vnd vngestalte Kopff / vber dem natürlichen Haupt / bedeu-
tet den Wechlem Gabor / welcher sich vber den rechtmässigen vund ordenlichen König
Ferdinand / auß Hoffart vnd vbermuth auffwirfft. Welcher Kopff / wie er ist / zur Tauff
auff die Welt kommen / vnd Todt geboren worden / also bedeutet / das der Wechlem Ga-
bor / der sich nicht allein lassen Wechneiden / sondern auch den Türckischen Aberglauben
angenommen / werde zugrund gehn / vnd der König Ferdinand / welcher durch das Leb-
dige vnd getauffte Haupt ist sorgebildet worden / von Gott glück vund Segen d- an
tragen.

Zu Augspurg / bey Wolfgang Kilian Kupfferstecher.

Anno, quo
Gabriel Bethlem, Del Gratia Rex Hungarie:
DIE XXIV. AUGUSTI LUNÆ STI-
LO GREGOR. NATUSEST QUI INFRA EXPRIMI-
TUR, MONSTROSUS PARTUS IN PACO GARE,
medio militari Leuthchovia, in Scepulo sito: qui su-
periore mortuo, inferiore vivo capite, ba-
ptizatus est.

EXPLICATIO HUNGAR.

Caput mortuum superius de-
notat Clerum & Jesuitas,
cum tota illorum Hierarchia;
quod alterum vivum caput sta-
tum fuit mortuum, significat ec-
lecto Hungariae eodem die Re-
ge Gabrielem, quamvis antea per-
dominatum fuerit, tum plane
mortuum esse.

EXPLICATIO VIENNENSIS.

Corpus Infantis Regnum si-
gnificat, cuius Corporis
membra sunt Regni ordines, ca-
put Rex.

Caput ergo per cervicem ad-
natum, quia naturale & legiti-
mum est, AUG. FERDINANDUM
significat qui naturæ jure per
successionem, & legitimam
electionem REX HUNGARIE
est.

Caput Monstrum & illegiti-
mum, supra caput naturale &
legitimum monstruosè natum,
Bethlem Gaborem Regem ille-
gitimum & monstruosum, supra
nativum & legitimum Hunga-
riae Regem AUG. FERDINANDUM se effertentem
portendit. Quod quidem caput, sine Baptismo, ut
statim mortuum est, ita Gaborem non Christianum
(Baptismus enim Christianorum est) ut qui in Turci-
cam superstitionem, circumcisione suscepta transie-
rit, illico ut monstruosus Rex prodit, occasurum: vi-
vente Christiano Rege, quem Baptizatum caput re-
præsentat FERDINANDO AUG. Cui DEUS de mon-
struoso capite & monstris secundæ victoriam.

Montags den 24. Au-
gustines Calenders 1620. ward ein solche
Geburt in dem Dorff Gare ein halbe Meil von Leuthcho-
sen in Lepus gelegen zur Welt brocht: ist getaufft worden nach
dem das Oberhaupt verstorben: das ander aber noch
bey Leben gewest.

Ungarische Ausle- sung.

Das verstorbene Haupt be-
deut die Clerisey und Jesui-
ten / mit allem ihrem An-
hang.

Das ander / ob sichs wol ein zeit-
lang in guter Gesundheit befunden/
ist doch hernach bald gestorben / als
denselben Tag Gabriel zum Könige
sey erwählt worden.

Johannes Vercatius / Poeta und
Historicus des Reichthums Ge-
bete.

Österreichische Deu- tung.

Das Kind wird verglichen
dem Königreich / Man wisse
den die Stände / des Haupt
des König.

Das rechte natürliche Haupt /
dem Kaiser Ferdinando / der von
rechtes wegen und durch ordentliche
Wahl / König in Ungarn worden.

Das abschewliche und nicht na-
türliche / dem Bethlem Gaber / als
der ein unnatürlicher vnrechtmässi-
ger König / und sich über das natür-
liche und ware Haupt / als König

Ferdinandum aufbäumen und erheben will. Wie nun dis-
se unfermliche Haupt ohne Tauff alsbaldt gestorben / also
wurdt Gaber der kein Christ / dann die Tauff der Christen/
sondern ein Türck / der beschnitten vund zur Mahomet-
schen Abgötterey gefallen / als ein vnzeitige Geburt / noch
bey leben des getaufften Hauptis Kaiser Ferdinandi en-
tergehen / dem Gott wider diese Mißgeburdt Sieg verleihen
wolle.

Bedruckt im Jahr 1620.

A latin nyelvű cím így hangzik:

„Anno, quo GabrleL BethLeM, DeI GratIa flt ReX HVngarIae [1620]: Die XXIV. Augusti Lunae, Stilo Gregor. natus est qui infra exprimitur, monstrosus partus in Pago Gark, medio miliari Leuthehovia, in Scepusio sito: qui superiore mortuo, inferiore vivo capite baptizatus est.”

Az idézett címekből két fontos adatot jegyezzünk meg, a születés idejét: 1620. augusztus 24-ét, és a születés helyét: Garkot vagy Garkot.²

Mivel a röpiratokon általában kevés a hely, itt is a címek után azonnal a két szemben álló tábor Explicatio-ja (Außlegung-ja) következik. A Bethlen-párt, azaz a magyarok részéről „Johannes Bocatius / Poeta vnd Historicus deß Bethlem Gabors” nyilatkozik:

„Das verstorbene Haupt bedeut die Clerisey vnd Jesuiten / mit allem jhrem Anhang. Das ander / ob sichs wol ein zeitlang in guter Gesundheit befunden / ist doch hernach bald gestorben / als denselben Tag Gabriel zum Könige sey erwehlet worden.”

Hogy a bécsiek, ill. az osztrákok részéről ki nyilatkozik, azt a röpiratok egyike sem árulja el. Az viszont természetes, hogy a bécsi magyarázat Bocatius magyarázatának éppen az ellenkezőjét látja a torzszülött megszületésében, vagyis — a magyarra fordított német szöveg szerint:

„... a gyermek Magyarországot jelképezi. Tagjai az ország rendjei, feje pedig a király. A törzshöz nőtt rendes, természetes fej jelképezi Ferdinándot, aki természetes jogon, örökösödés és törvényes választás által lett Magyarország királyává. A másik természetellenes szörnyfej pedig, amely a természetes és rendes fej felett nőtt, jelképezi Bethlen Gábort, a törvénytelen és szörny-királyt, aki magát erővel a törvényes és született király fölébe tolta. Az pedig, hogy ez a fej tüstént meghalt, még a keresztelés előtt, jelenti, hogy Bethlen Gábor — aki a törökkel való szövetség révén pogányságba süllyedt — tönkre fog menni még a megkeresztelt fej által jelképezett keresztény király életében, akit Isten a szörny felett diadalra segített.”³

Abból következően, hogy a röpiratokon szerzői névként egyedül csak Bocatius neve olvasható, a magyar irodalmi köztudat általában őt tartja a röpiratok szerzőjének. Igaz, határozottan senki sem mondja ki, hogy ő a szerző, mint pl. az előbb idézett Magyar — Kossán kívül Kemény Lajos⁴ vagy Janson Vilmos⁵ sem, de az ellenkezőjét sem állítja senki, még csak meg sem kérdőjelezi Bocatius szerzőségét.⁶ Pedig a röpiratok tartalmi és formai elemzése ugyancsak sugalmazza a vizsgálónak, hogy egy ismeretlen, mégpedig osztrák párti szerzőt vagy összeállítót feltételezzünk. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy Bocatius néhány soros Bethlen-párti nyilatkozat után háromszor akkora terjedelemben és a fent idézett hangnemben érveljen az általa szeretett és tisztelt fejedelem ellen. Ő nem írta volna le sohasem azt — még más szájába adva sem —, hogy Bethlen Gábor „törvénytelen és szörny-király”, és főleg azt nem, ami az előbbi sorokból kimaradt, azt tudniillik, hogy Bethlen Gábor nem keresztény, mert körülméltetve már a török babonáságba, a mohamedán bálványozásba süllyedt.⁷ De nem lehetett Bocatius a röpiratok szerkesztője vagy összeállítója sem, mert akkor nevén nevezte volna azt a személyt, aki Bethlenről ilyen

² Lőcse mellett ilyen falu nincs, valószínűleg Görgőről van szó.

³ Dr. Magyar-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek I—II.* Budapest 1929. II, 40—41.

⁴ KEMÉNY Lajos: *Bocatius János.* EPhK 1910: 198

⁵ JANSZON Vilmos: *Bocatius János élete és munkái.* Budapest 1918. 30. 1.

⁶ Érdekes, hogy az idézett szerzők nem ismerték az App. M. 411-es változatot.

⁷ „... qui in Turcicam superstitionem, circumcisione suscepta, transierit”; „... der beschnitten vund zur Mahometischen Abgötterey gefallen” (App. M. 1029)

véleményt mondott, mint ahogy az osztrák párti szerkesztő is nevén nevezte őt mint olyant, aki mondott vagy írt valahol valami hasonlót, tehát Bocatius tollának tulajdonítvá hitelesítette a Bethlen-párt felfogását.

Egy dolog azonban nem illik bele az én fejtegetésembe, a latin — német nyelvű változat címében levő *chronostichon*, a „*Dei gratia fit rex Hungariae*” kitétel. Ezt meg egy osztrák-párti szerzőről nehéz elhinni, hogy így kezdte volna a Bethlen-ellenes röpiratát. Ezt a kétségkívül meglevő ellentmondást csak egy merész feltételezéssel tudnám feloldani, azzal ti., hogy kellett lennie egy Bethlen-párti változatnak is, abban volt a *chronostichon*, abban volt a Bocatius-nyilatkozat, s abból kompilálódott össze ez az általunk ismert változat. De ez csak feltételezés, amelynek egyelőre nincs semmi más alapja, mint a pusztá hihetőség.

A teljesség kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy Magyarý — Kossa idéz és közöl egy nürnbergi változatot is.⁸ Ez a változat szintén kétnyelvű: latin és német. A cím nagyjából az OSZK kétnyelvű változatának felel meg (*chronostichon* nélkül), a fiúcska rajza is ugyanaz, de a szövegben már nincs sem Bocatius, sem Ferdinánd, sem osztrák, sem magyar magyarázat, a szerző csak azt fejtegeti, hogy ez a kétfejű szepességi torzszülött jelent-e valami rosszat Hungária vagy még inkább Germánia jövődő sorsában.⁹

Nagy vonásokban tehát ennyi adattal rendelkezünk a tárgyalt röpiratokkal kapcsolatban, amikor egyik beszélgetésünk alkalmával Dán Róbert felhívta figyelmemet az Akadémia kéziratтарыában őrzött schlobitteni másolatokra.¹⁰ Mivel Bocatius nevével többször is találkozott bennük, azt javasolta, nézzem át alaposabban az iratokat, hátha talállok bennük valami érdemleges Bocatius-anyagot. Átnéztem és találtam.

De előbb néhány szót a másolatokról.

Tudjuk, Bethlen Gábor 1620. május 31-re összehívta a beszercebányai országgyűlést. Erre a gyűlésre megérkeztek Szilézia követei is: Abraham Burggravius Dhona, David de Rhor és Caspar Dornavius. Amikor a királyválasztás után hazatértek, Dornavius szeptember 11-i kelettel Relatiót, jelentést írt a követség munkájáról. A jelentéshez csatolt több mellékletet: levelet, beszédet stb., és ez a kolligátum került másolat formájában a schlobitteni levéltárból 1912-ben Budapestre.¹¹

Dornavius naplószerűen állította össze a jelentését. Minket elsősorban a július 31-én bejegyzett sorok érdekelnek. Ekkor értesült ugyanis arról, hogy Michina (!)¹² nevű faluban egy parasztasszony kétfejű gyermeket szült. Az értesülést Bocatiustól, „a fejedelem kinevezett historicusá”-tól kapta, aki az eseménnyel kapcsolatban még egy verset is küldött hozzá:

Ad Casp. Dornavium
Visne recens aliquid? Res en hodierna, Michina
Non procul hinc pago nata propago biceps.
Ipse loci Judex, huius memorante parente
Rem prolis visum misit, habetque fidem.
Haud sum divinus, vereor sed ! id (ominor) Hungros
Ne cogat duplex corpus habere caput.¹³

⁸ MAGYARY-KOSSA i. m. 41. l.; a röpirat kolofonja: „Nürnberg bey Peter Isselburg zu finden.” L. még: Eugen Holländer: Wunder, Wundergeburrt und Wundergestalt. Stuttgart 1921. 285. l. A kép alatt tévesen ez áll 1620 helyett: „Nürnberger Flugblatt vom Jahre 1610.”

⁹ „Quid Natura ... hoc monstroso foetu bicipiti Ungariae Regno, vel etiam nostrae Germaniae ... portendere voluerit.”

¹⁰ Ms. 4942/a jelzet alatt.

¹¹ Schlobitten, ma Slobity, Elblagtól K-re

¹² Michina régen Micsinye, ma Mičina, Beszercebányától DK-re

¹³ Dornavius: *Relatio* 114. l. L. még a 3. sz. ábrát.

174

nicht vernommen, welche folgenden Tag mit den
12 deputierten aufs des Herren Fürste mittel, zu
welchem ende sie zu rufe alsbald erbeten worden,
bereitsgelegt und ihnen hinwider eingestellt
werden sollte.

Es haben uns auch berichtet ein wappensmann
im einem Dorffe Kirchina genant, eine halbe
muhl weg von hinnen, eines Pauern weiblich
Kind mit zweyer Köpfen zur Welt geborren,
welches auch bald darauf gestorben. Derom Trumm
Dochin, Rechtsverwandter zu Lischew Hores
Fürst bestellter Historicus, welchen Keyser Mi-
kolff in seiner Legation an die Tür und Fürsten
des Reichs hatte auffgehen und zu Prag 5 Jahr
mit einander im einem schwachen gefangnis
sichem Leben, diese Verse zugerichtet:

140 Ed. Kasp. Dornovianus

Virne recens liquid? Res en bodivus, Kirchina

Von procul hinc pago nate propago biceps.

Ipse loci Index, hujus monumenti parente

Rem prole visum misit, habetque fidem.

Haud enim divinus, vixit sed! id(ominor) Künzgers

etc cogat duplex corpus habere caput.

Demnach auch mich von Dohm der Durchle
Lentler berückete, samst Ihm. Lieb were, (wiewohl
vermuthlich, das es auff Anregung Hores Fürstle
beschehen) wann Dornovius vomn diesen zang-
köpffichten abgegebürt sein zuhören und
meinung kürzlich aufsetzte, also hat der Name
solcher andern nicht unterlassen, und hat
Ich Dornovius hien auf einen kleinen Heisels
samst einem verweise verfast und Ihm
Danklichst unter meinem Namen, andern
aber fides nomine beybraut, die sind beyde

LXIII

Ms. 4342/a

LXI 225

De Püero Bicipite judiciūm et cernere
ad Principem Hungariae.

De Püero Bicipite in Pago Thicaria agri Pestai-
censis XI. Julij an. MDLXX nabo judiciūm
extemporalē.

Pücae diculas praetulerunt, cum in agro Distri-
censi superiores Hungariae foemina rustica pagi di-
crimenis partum edidit masculinū caetera satis
perfectū, membris à sterū naturā aliā hūc abhūc
libris, sed uno brūco dūc imposita capite ostentan-
tem, quorū alterum colore viride, alterū livido, ea
cum pressū parturitionis. Infans iste inuicem videtur
que dūc et natans et emortalis debuit. Hoc in-
solenti spectaculo, cum elij atque elij distrahentur in
diversa judicia, laia sunt, quae potissimum ad eam
ingeniare curiositatis revocari et deis quiri soleant:
fiatque haec talia monstra per naturā aut, tūm dis-
tribuitur an futura quaedam et quolia perhaudera
soleant, sequis denique naturā acūda sit concipiunt.

Primum Problemā.

Etiā hoc monstrum biceps inter ea reperitur, quae
errores naturae exorbitantis expellere solent, reve-
rā tamen à natura opifice proficiscitur; quae cum
nihil sit aliud quam amantissimae Dei, certe quid
quid architectetur, non casu quodam aut fortuitū in-
discreta atque tumultuaria efficit, sed in finem suū
eoque certo, et ad finem certum defluit. Ac dūm,
sanē ipsius Diabolus inest hūmānas quoque
adhibere operas, in effugandis ejusmodi monstris,
quolia ea concepitur ejus cum foeminae genere esse
fides historica contestata fuit. Tūc verō tamen
cum non provenire ab ingenta Diaboli potestate

Passavimus paulo post promissa sua fuit, Cu-
 gustavianus Religiosum complexus fuit, ipse ha-
 bere pueris seculis post Transsylvaniam dederunt
 in monasterium Cluspenicum concedente.
 Quid nostro seculo fieri queat, nolui ego di-
 nare, saltem ad illud dignum meum inten-
 do, circulum esse servat Transsylvaniam, pueri
 aque redire ad patriam suam, qui eandem semper
 in mundo, sed mutatis personis, habitant.

Problema Tertium

Namque est vitiosum: et invidiosum esse
 nimis in monasterium conspectui, et videtur
 esse incuriam, alterum est videri homi-
 tionis, alterum scribere Epicuri. Inter u-
 trosque scopulos, ut tibi navigamus in alto,
 extra parte allidamur, nostrum est deo de
 nobis prestare, tunc iras divinas exstima-
 re huc monstra esse indices atque presagia,
 tunc confidere, Deum huc perdere oles muni-
 cordis gladium iustitiae, non deserere iustos,
 modo ne a nobis deseratur, sed statio nostra
 strenuo, sine ulla, tunc nobis defendatur.
 Sic igitur concludat scilicet quivis, illa maxi-
 me, qui sapit Respublicae est delectum.
 Commendo Domino vias tuas, spera in eo et
 ipse faciet.

Aliud de eodem partu bicipite iudicium
 ad Serenissimum Principem ac Dominum Sere-
 nissimum Dei Gratia Regnum Hungarum et Transsylvaniam
 Princip. Sicut. Comitem.

Ergo biceps infans quae deus est omnia queris?

Unum enim caput est unum vivaque colore,
 Alterum at absurdo livet deformi nigrore?

LXII 232

M. 4942/a

233

Triada non equidem scitator Cyllinis ora
 Sed neque Hymaco deponissem ceruicem et auro.
 Historia est locuples testis prudensque magistra.
 Haec docet: instabilem conuerso cardine sortem
 Mutari in pejor regum diuinaque repta,
 Quando biceps cuiusque est visus prodire sub auro.
 Etiam neque fert inuictus binos super actum solus
 Ille duplex caput esse potest, iusto ordine, regno;
 Imperitare duos monstrum est, rex unicuique esto;
 Et bene habet. Pater vix caput exhibet unum.
 Huiusmodi populo vixit rex impiorum unum.
 Etiam proci caput, obscurus deformis nigrore,
 Quod longinquus perterritus des, nunc regit in illis.
 Haec iniustitia est et fraud, et sacra tyrannis is
 Haec conuolare nequit, proprij est pars criminis illius.
 Tu mihi, Tu Subiti, selve Augustissime Princeps
 Et caput Augustum Augustuli digne torone.

F.

Christophorus a Frankfurt.

Bocatiushoz tehát ebből az eddig nem ismert verséből arról értesülünk, hogy tudott a kétfejű gyermek születéséről, de az szerinte nem augusztus 24-én született Garckon, hanem Micsinyén, július 31. előtt, ahogy Dornavius később le is írja, július 20-án. Ha Bocatius állította volna össze a röpiratokat, az adatokat ilyen felületesen nem csereberélte volna össze. A versében azt sem fejtegeti, hogy mit gondolnak a bécsiiek, csak attól fél mint ómentől, hogy a magyarok majd egy testen két fejet fognak viselni.

Dornavius azt is megírja jelentésében, hogy közvetett úton Bethlen Gábor is megkérdezte tőle, mi a véleménye erről a szokatlan jelenségről, mert Dornavius nemcsak a filozófia, hanem a medicina doktora is volt, költeményei-frásai pedig szerte Európában ismertté tették a nevét.¹⁴ A kérdésre egy kis értekezéssel és egy 20 soros költeménnyel válaszolt.¹⁵ Az értekezésben¹⁶ három problémát fejteget: létrehozhat-e a természet ilyen szörnyszülöttet; az ilyen jelenségek szoktak-e valamit jelenteni a jövőre nézve, és végül: kell-e emiatt Bethlennek valamitől félnie. Ebben a kor „színvonalán” álló orvosi-filozófiai-történelmi munkában tudományos megállapítások keverednek babonás hiedelmekkel. Az első kérdésre igennel válaszol: a természet hozhat ilyeneket létre, de komolyan állítja azt is, hogy néha az ördög művei is lehetnek. A második fejezetben három esetet hoz fel, amikor kétfejű gyermek született: az első alkalommal Matathias harca és Antiochos Epiphanes bukása; a második alkalommal V. Károly algériai kudarca; a harmadik alkalommal pedig az Augustana Religio elfogadása következett utána. A harmadik fejezet szerint hinnünk kell abban, hogy ezek a szörnyszülöttek Isten haragjának az előjelei, de bízunk is kell az Istenben, hogy az igaz úton járó embereket nem hagyja el, különösen azt nem, „akit az ország fejévé választottak”.

A vers megérdemli, hogy teljes egészében leközöljük.

Aliud de eodem partu bicipite iudicium
ad Sereniss. Principem ac Dominum Gabrielem
Dei Gratia Regnorum Hung. et Transylvaniae
Princip. Sicul. Comitum¹⁷

Ergo biceps infans quae denotet omina quae
Cur sanum caput est unum vivoque colore,
Alterum at absurdo livet deforme nigrore?
Dicam non equidem scitabor Apollinis ora
Sed neque Cumaeo depromam carmen ab antro.
Historia est locuplex testis prudensque magistra.
Haec docet: instabilem converso cardine sortem
Mutari in peius regum divisaque sceptris,
Quando biceps cunque est visus prodire sub auras.
Nam neque fert mundus binos super aethere soles
Nec duplex caput esse potest, iusto ordine, regno;
Imperitare duos monstrum est, rex unicus esto;
At bene habet. Pueri vivax caput exstitit unum.
Hungariae populo vivus rex imperet unus.
Esto procul caput, absurdo deforme nigrore,
Quod languens partes nunc has nunc vergit in illas.
Haec iniustitia est et fraus, et saeva tyrannis
Haec constare nequit, proprii est fraus criminis ultrix.
Tu mihi, Tu Gabriel, salve Augustissime Princeps
Et caput Augustum Augustali digne corona.

¹⁴ J. Cunradus: *Silesia togata*. Lignicii 1706. 59. 1.; J. D. Köhler: *Schlesische Kern-Chronicke I—II*. Nürnberg 1710—1711. II, 557. 1.

¹⁵ Christophorus a Trautenfeld néven mindkettőt csatolta a Relációhoz mint LXIII. mellékletet.

¹⁶ De Puero Bicipite in Pago Miczina agri Bistricensis XX. Julii an. MDCXX. nato iudicium extemporale. L. még a 4. sz. ábrát.

¹⁷ L. az 5—6. sz. ábrát.

A schlobitteni iratokból tehát gazdagodtunk egy eddig ismeretlen Bocatius-verssel; a Dornavius írta költemény és értekezés pedig árnyalja a Bethlen Gáborral kapcsolatos irodalmi körképünket. Ami pedig az OSZK két röpiratát illeti, az újabb adatok alapján most már majdnem teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy az összeállítójuk nem Johannes Bocatius.

CSONKA FERENC

Adalékok két 17. századi naptárhoz. A Budapesti Római Katolikus Hittudományi Akadémia Pálos Könyvtára BBa 12 jelzetű műve borítójából kiáztatásra került egy magyar nyelvű prognosztikontöredék E-füzetének két levélpárja. A prognosztikon Johannes Manlius által 1587-től használt betűtípussal van szedve, melyet utóda, Farkas Imre is alkalmazott 1616-ig. A töredék a prognosztikon második részét tartalmazza, amelyben a szerző a holdfázisok időpontját ünnepekhez viszonyítva határozza meg, és időjárési jóslatokat fűz hozzájuk. Két latin chronostichon-sorral fejezi be. Közülük az első az 1609 évszámot foglalja magában. A másodiknak nagybetűi csak 1509-et tesznek ki, mert egy C betű tévesen kicsivel lett szedve. (Farkas Imre 1611-re nyomtatott naptára prognosztikonját szintén két egysoros chronostichonnal zárja, kétszeresen határozva meg a tárgy-évet.)¹

A holdfázisok és ünnepek egyeztetése naptárilag megfelel az 1609. évre érvényes új (Gergely-) naptárnak.² Azonban a holdprognosztikon csillagászatilag hibás, január 9-re holdfogyatkozást jelez tévesen, míg a júniusi valóságot nem említi.³ A holdfázisok dátumai is hibásak: pontosabban, ha azokat hónapban és napban fejezzük ki, tíz nappal korábbiak a Farkas Imre által használt új (Gergely-) naptár csillagászatilag helyes időpontjainál, vagyis hónapra és napra átszámítva az ó (juliánus) naptár szerint volnának csillagászatilag helyesek. Az ünnepekhez kötésük azonban tévesen az új (Gergely-) naptár szerint történt, ebből ered a tíznapos eltérés. Farkas Imre Keresztúrott 1609-re kiadott naptára ismert.⁴ Címlapján naptárát Bernhard Kracker asztrológus írásából magyarra fordítotttnak mondja. Ebben az eddig is ismert naptárrészben az ünnepek új (Gergely-) naptár szerint vannak megadva, ugyanúgy, mint a most kiáztatott prognosztikonban, azonban a naptárrészben közölt holdfázisok a prognosztikonnal ellentétben helyesek. Holdfogyatkozásokról pedig nem tesz említést.

Sajnos, erre az 1609-es évre nem maradt fenn más Magyarországon készült naptár (a debreceni és nagyszombati csak a sorozatban megjelentek alapján tételezhető fel).⁵ A naptárrész és a prognosztikon ellentmondásainak magyarázatául kínálkozik annak feltételezése, hogy Bernhard Kracker neve a címlapra csak hagyományból került, a csillagászati adatok pedig egy ó (juliánus) naptár szerinti, óra és napra szóló táblázatból származnak, melynek adatait a naptárrész összeállításánál helyesen alkalmazták, azonban a prognosztikon készítésénél a tíz nap eltérés figyelembevételéről megfeledkeztek.

Az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 414a jelzetű levő, 1609-re szóló és Keresztúrott, Farkas Imre által nyomtatott naptár mellett őrzött E-fvjelű, csonka (négy ép, két hiányos levélből álló) prognosztikon három betűtípusa nem illik Farkas Imre nyomdakészletébe.

¹ RMK I 430 RMNy 998

² SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltani naptár*. Budapest, 1912. Repr. Bp. 1974.

³ Ponori Thewrewk Aurél szíves szóbeli közlése.

⁴ OSZK RMK I 414a RMNy 972

⁵ RMNy 969 és 973

A prognosztikont együtt találta meg az említett naptár B-füzetével egy céhlevél borítójában Schönherr Gyula.⁶ A B-füzet folytatása a Magyar Nemzeti Múzeum akkori Könyvtárában annak idején már meglevő, címlapot is tartalmazó, 1609-es évre készült keresztúri kalendáriummrésnek⁷ — az azonos helyről előkerült prognosztikonnak a B-füvtől eltérő papírára és betűtípusaira már Schönherr Gyula is utal az említett ismertetésben — a Könyvtár a naptárrészt tartalmazó B-füzetet és a vele együtt talált prognosztikonrészt, a nem teljes E-füzetet együtt kapta meg tőle ajándékba,⁸ és azóta is egy jelzeten, összetartozó műként őrzi. A prognosztikon egyetlen megmaradt lapnyi, a holdfázisokat az ünnepekhez kapcsoló része alapján ez a töredék Szentpétery Imre Oklevéltani Naptárával számolva vonatkozhatik az 1591, 1675, 1686 (24. naptártábla), illetve szökőév esetén az 1664 (23. naptártábla) évre, továbbá az 1607, 1618, 1629 és 1691 közönséges (25. naptártábla) és az 1596 szökőévre (24. naptártábla), valamint az 1653 és 1659 közönséges (23. naptártábla), végül az 1648 szökőévre (22. naptártábla), valamennyit az új (Gergely-) naptár szerint értve.

A 16–17. századi magyarországi nyomdák betűtípusainak készülő nyilvántartása a prognosztikontöredék két antikva betűtípusát Nagyszombatban használatosnak mutatja (a kurzív típus a nyilvántartásban eddig még nem szerepel).

A prognosztikonnak a holdfázisokat az ünnepekhez kapcsoló részét összevetettük a szóbajöhethető évekből az OSzK-ban található nagyszombati megjelenésű naptárakkal, és pedig az 1591-re,⁹ 1596-ra,¹⁰ és 1607-re szólókkal.¹¹ Az első kettőhöz, bár mindhárom betűtípus előfordul bennük, a prognosztikon nem kapcsolható sem formailag, sem tartalmilag. Felépítése, adatközlési módja, stílusa és helyesírási jellegzetességei egyébként megegyeznek a nagyszombati naptárakéval. Az 1607-re szóló nagyszombati naptárból egyedül (prognosztikon nélkül) meglevő naptárrész holdadataival összevetve, töredékünk — két sajtóhibával¹² — mind a hat holdadatában egyezőnek bizonyult.

A fentiek alapján ez az 1609-re szóló keresztúri naptár mellett őrzött prognosztikontöredék a krakkói forrásokból fordított és Nagyszombatban kiadott naptárak sorába illik, és részben kiegészíti az 1607-re szóló,¹³ eddig csak naptárrészában ismert töredékes példányt.

ZSIGMONDY ÁRPÁD—ZSIGMONDY ÁRPÁDNÉ

Egy Bessenyei-mű sajtóviasshangja 1773-ban. Az alábbiakban Bessenyei egyik korai munkájáról, az 1773-ban Pozsonyban megjelent hitvédelmi mű (*A' Szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan bizonyosága a' Jesus Kristus istenségének a' kereszttyén vallás igazságának a mai hitetlenek ellen; melly egy tanító-beszédben tartatott Prágában Karátson hava 12-ikén 1772.*) fordításáról a *Pressburger Zeitung* rövid ismertetését szeretnénk közreadni. E „kritikai” viasshang jelentőségét és érdekességét nem is annyira a recenzió tartalma — hiszen azt kritikának egyáltalán nem, ismertetésnek is csak némi jóindulattal nevezhetjük —, hanem maga az a tény biztosítja, hogy valószínűleg ez volt az első olyan közlemény, amely Bessenyei egyik művéről a hazai sajtóban napvilágot látott. Bár e fordítását mege-

⁶ *Magyar Könyvszemle* 1894. 347. lap

⁷ Lásd 4. jegyzet

⁸ Gyarapodási napló 1894. évi 1900. tétel: „Dr. Schönherr Gyula ajándéka Bp. Az 1609-ki keresztúri naptár B. E. ívei. 2 ív.”

⁹ OSzK RMK I 249a RMNy 649

¹⁰ OSzK RMK I 284c RMNy 764

¹¹ OSzK RMK I 408a RMNy 946

¹² Január első és második holdadatánál a percekben, ami az utóbbiban számjegyeséssel, az előbbiben pedig a tétel elvételével magyarázható.

¹³ Lásd 11. jegyzet

lőzték az előző év folyamán megjelent nevezetes drámái (*Ágis tragédiája*, *Hunyadi László tragédiája*) és verses munkái (*Az embernek próbája*, *Az eszterházi vígasságok*), de mivel ezeket Bécsben adták ki, nem kaptak visszhangot az egyébként is még nagyon szerény korabeli hazai sajtóban.

E fordítás viszont — amely egy ismeretlen hitszónoknak 1772. december 12-én Prágában Krisztus istenségéről tartott prédikációját tartalmazta magyarul — Pozsonyban a Landerer-nyomdában készült, és ezért eleve több esély volt arra, hogy felfigyeljen rá az ugyanott megjelenő, akkor még egyetlen magyarországi újságunk, a *Pressburger Zeitung*. Annál is inkább megtehetette ezt Karl Gottlieb Windisch lapja, mert ezt is ugyanaz a kiadó nyomdász adta ki, mint Bessenyei fordítását: Landerer Mihály. Ismeretes a sajtó egyetemes történetéből, hogy az újságkritika részben azokból a kis híradásokból, közleményekből bontakozott ki, amelyeket a kiadók egy-egy új könyv megjelenését hírül adó hirdetésként tettek közzé. Minden valószínűség szerint itt is ilyesmiről lehetett szó: Landerer saját kiadásában megjelenő lapjában tájékoztatni akarta az újság olvasóit az ugyancsak az ő nyomdájában kiadott Bessenyei-műről.

Az új könyvek hírül adása ekkor sokszor kimerült a szerző, a cím és a mű árának közlésével. Annak, hogy Bessenyei e fordítása esetében nem szorítkoztak csak ezekre a sovány adatokra, hanem bizonyos tájékoztatást adtak a könyvecske létrejöttéről és tartalmáról is, az is oka lehetett, hogy a kiadvány megjelenése mögött — miként ez a Bevezetőből kitűnt — maga Mária Terézia állt. Ezért nyújtott tájékoztatást a recenzió még Bessenyei előszavának legfontosabb pontjairól is, külön kiemelve, hogy az akkor még református fordító szerint e mű minden keresztény — tehát a kálvinisták számára is — ajánlható, akik készen állnak Krisztus istenségének védelmezésére. Bessenyei ugyanis, szinte előre érezve hitfelekezetének rosszallását e katolikus mű lefordítása miatt, szükségesnek érezte e mű felekezeti felettségét hangsúlyozni. Ennek kiemelése, valamint az a körülmény, hogy az ismertetés a mű tartalmi értékei mellett hangsúlyozta annak sikeres nyelvi és stílusbeli megoldását is, arra enged következtetni, hogy olyan személy írhatta, aki kellően ismerte a kiadvány születésének körülményeit, a fordítót, és jól tudott magyarul. Ilyen lehetett maga a szerkesztő, Windisch is, de talán még valószínűbb a feltételezésünk, ha Kollár Ádám Ferencre gondolunk. Ő volt az, aki miként korábban az *Ágis tragédiáját*, Bessenyeinek ezt a művét is pártolólág terjesztette — az uralkodónő által eleinte kifogásolt előszóval együtt — Mária Teréziához. Eloszlatta azon aggodalmát, hogy az író dicséretét egyesek hízelkedésre magyarázhatják, és egyáltalán, nagy elismeréssel nyilatkozott a fordítóról és munkájáról egyaránt.¹

Az ismertetés a *Pressburger Zeitung* 1773. június 9-i, 46. számában, a „Gelehrte Anzeigen” című rovatban jelent meg. A végén arról is tájékoztatta az olvasókat, hogy a könyv a kiadónál 10 krajcárért kapható. A fent említett iratváltás a kézirattal kapcsolatban 1773. április 16. és április 19. között folyt le Mária Terézia és Kollár Ádám között. A mű ezt követően rövidesen — május végén, június elején — már meg is jelenhetett, hiszen, mint láttuk, június 9-én már recenzió jelent meg róla.

A *Pressburger Zeitung* ismertetése így hangzott:

A' szent Apostol Tamás mint ellene állhatatlan Bizonysága a' Jesus Kristus Istenségének a' keresztényen vallás Igazságának a mai hitetlenek ellen; Melly egy Tanító-Beszédben tartatott Prágában Karátson Hava 12ikén 1772. Most pedig Németből Magyarra fordítatott Bessenyei György által.

Diese Rede ist auf Allerhöchsten Befehl Ihrer K. K. Ap. Majestät aus dem Deutschen übersetzt worden. Der Herr Uebersetzer freuet sich in der Vorrede, daß ihm eine Beschäf-

¹ HALÁSZ Gábor: *Két Bessenyei-dokumentum*. ItK 1933. 296—298.; CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 6—7.

tigung zu Theil worden ist, die dem Christenthume Ehre macht. Er wünscht daher, daß dieses Stück auch von seinen (nämlich reformirten) Religionsverwandten und von allen übrigen Christen möge gelesen werden, da in demselben nur der Gottheit Christi das Wort geredet wird, die wir doch verbunden sind bey jeder Gelegenheit auf das kräftigste zu vertheidigen. — Außer dem Inhalte empfiehlt sich dieses Werkchen auch noch durch die Schreibart, äußere Gestalt und ist bey dem Verleger vor 10 kr. zu haben.

KÓKAY GYÖRGY

Pompéry János, a cenzúra és a horvátok. „Jó ember és ügyes szerkesztő” — jellemezte Jókai egy testvéréhez küldött levelében Pompéry Jánost.¹ Egy 1872-es felolvasásában pedig az 1840-es évek fiataljai között kitüntető helyet adott neki: „úrias magatartása elárulá a Pegazus sportsmenét. Lyrája, prózája mindig oly kifogástalan csinnal dicsekedett, mint tolettje, s a szépek szalonjaiban nem kevésbé kedvelt vendégek voltak költeményei, mint szerzője.”² Szépirodalmi alkotásairól elnéző mosollyal nyilatkozik Ágai Adolf, aki egyébként politikai íratiról, levelezéséről emlékezik meg nagy becsüléssel.³ Joannovics György⁴ tanítványának vallotta magát, ő mondta el az Akadémián az emlékbeszédet Pompéryről. Ez az emlékbeszéd lett forrása később valamennyi lexikonnak, cikknek. Érdeme Joannovics írásának, hogy közli Pompéry műveinek bibliográfiáját, viszont nem tartozott feladatai közé Pompéry szerkesztői-újságírói tevékenységének részletes taglalása. Nem is lehetséges ez másképp, mint a *Pesti Napló*, majd a *Magyarország* alapos tanulmányozása után, valamint levelezésének feldolgozásával. Tény, hogy az 1840-es esztendő lapjaiban már találkozunk műveivel, munkatársa az *Athenaeumnak* (itt debütál), majd Frankenburg Életképeinek, viszonylag hamar lesz munkatársa a *Pesti Napló*nak, levelezője az *Ostdeutsche Post*nak. Újságírói, szerkesztői sikerét alighanem ama tulajdonságainak köszönhetette, amelyekről Ágai Adolf írt: „kitűnő társalgó, éles megfigyelő volt”.⁵ Ez utóbbihoz tartozik, hogy kiválóan válogatta meg munkatársait. Igen tanulságos ebből a szempontból Szilágyi Sándorral való levelezése. A *Magyarország* c. lap indulásakor kéri Szilágyit, hogy álljon mellé „a kezdet nehézségei közt”, és később is jó szerkesztői-baráti kapcsolatot tart fenn Szilágyival.⁶

Az 1860–61-es esztendő egyébként is pompás alkalmakat adtak az újságíróknak: az országgyűlés eseményei, a megyegyűlések fordulatai, az éles viták, a reménykedések, majd a családás: egyként ösztönözték a tollforogatókat, a szerkesztőket, valamint a nem hivatásszerű újságírókat, a tudósítókat.⁷

Nyilvánvaló, hogy Horvátország sorsa, az ottani országgyűlés, az ottani megyegyűlések állásfoglalásai is izgatták a magyar olvasókat. A horvátországi megyék tudósítói is elküldték magyar lapokba beszámolóikat, de a horvát (és szerb) sajtóból is gyakran közöltek fordításban, kivonatban cikkeket, értekezéseket a magyar újságok. Természetesen több ízben került sor polémiára is, annak ellenére, hogy a horvát–magyar közeledés éppen úgy, mint a szerb–magyar közeledés úgy, ismét napirenden volt.

¹ Jókai Mór *Levelezése II. k. Bp., 1975. 7.*

² JÓKAI MÓR: *Az én kortársaim. A Kisfaludy Társaság Évlapjai Új folyam 7, 1871–1872, 239–280. (Az idézet a 250. lapon)*

³ ÁGAI ADOLF: *Pompéry János*. In: Por és hamu. Bp., 1892. 94–111.

⁴ JOANNOVICS GYÖRGY: *Emlékbeszéd Pompéry János a M. Tud. Akadémia levelező tagja felett*. Bp., 1887.

⁵ ÁGAI: i. m. 97.

⁶ OSZK Kézirattára, Fond IX 488.

⁷ E kérdésekről monografikusan: SZABAD GYÖRGY: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–1861)*. Bp., 1967.

Pompéry János, az ügyes szerkesztő, az általa szerkesztett *Magyarország* c. lapjában egyként közölte a horvátországi megyei tudósítók írásait, valamint a horvátból készített fordításokat. Éppen egy horvátországi tudósítás miatt (is) gyúlt meg a baja a hatóságokkal. A Zágráb megyei feliratot nem közölhette, sőt, kellemetlensége is volt emiatt. Levélben tájékoztatta erről a tudósítót. Előzményképpen kívánczik ide néhány hír: a november 25-i Zágráb megyei közgyűlésről a Pozor alapján közölt tudósítást, november 30-án a zágrábi német újságból vesz át cikket. December 8-án megtudjuk, hogy Verőce megye nov. 28-i vitája igen heves volt (itt a *Pester Lloyd*-ot jelöli forrásul a szerkesztő), majd rövid hírben számol be arról, hogy Zágráb megye fölirata az újoncsozás ügyében e hó (t. i. december) harmadikán küldetett Bécsbe.

A Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi Pompéry János egy levelét Dragojlo Kušlanhoz, amelyben az előbb említett kellemetlenségről ad hírt.⁸

A borítékon a címzés a következő:

Báró Kuslan Károly
urnak, t. Zágráb vármegye
főjegyzőjének

tiszt.
Zágrábban

A *Magyarország* c. lap „cégjelzéses” levélpapírján írja Pompéry:

Tisztelt Báró ur!
Hogy helyzetünk nyomorúságos volta felől önnek
fogalma legyen, tudatom, hogy mind
lapomat, mind a P.(esti) Naplót a mult
éjjel lefoglalták a zágrábmegyei fel-
irat miatt. Ide rekesztem a lap-
pol(!) kitörült hasábot.
Tisztelettel maradok

Pest, dec. 11. 1861.

kész szolgálja
Pompéry J.

Mellékletként ott a lapból kivágott cikk: „Zágrábmegye fölirata az újoncsozás ügyében.” A cikket b. Kuslan Dragojlo „jegyezte”.

A *Magyarország* 1861. december 12-én aztán az alábbi híradást tette közzé:

„Zágrábmegyének az újoncsozási ügyben tett felírása a „Pozorban” és „Ost und West”-ben megjelent. Ugyane megye, mint tudjuk, a legfőbb törvényszéknek nem Bécsben, de Zágrábban föllállítása iránt is fölírt.” A továbbiakban néhány részletet közöl a szerkesztő a feliratról.

Ez az apró epizód lényegében jól jellemzi a kezdődő „provizórium” sajtóviszonyait, melyekről azonban akkor kapunk teljes képet, ha hozzávesszük, ki mindenki került börtönbe valamiféle sajtóvétségért. Jókai jól ismert esete mellé a Pompéry Jánosé is oda kívánczik.⁹

Pompéryt a Zágráb megyei tudósítás miatt támadt affér nem tántorította meg. A lap hangvétele egyelőre nem változott, a horvát ügyek ismertetése sem szenvedett kárt.

FRIED ISTVÁN

⁸ Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka Zagreb. Kézirattár, R 5867

⁹ *Magyarország története 1848–1890. I. kötet.* Bp., 1979. 697–698.

A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1918–1980-ig. Az első világháború után bekövetkezett államjogi rendezés a Csehszlovák Köztársaság keretébe utalta az egykori Észak-Keleti Felvidék területét, déli sávján — Ungvártól Técsőig — jelentős számú magyar lakossággal.¹ Eladdig e területnek intézményes könyvkiadása nem volt, sajtója általában vidékies, jórészt dilettáns színvonalon mozgott, és könyvkereskedelme sem játszott fontos szerepet, feladata szerény, provinciális igények kielégítésében merült ki. A Budapestről mint művelődési középponttól való függőség talán sehol az országban nem jelentkezett olyan szembetűnő formában, mint éppen ezen a területen. Ezért 1918 után számottevő hagyományok nélkül kellett e terület magyar nyelvű könyvkiadását, sajtóját, nyomdászatát és könyvkereskedelmét megteremtteni, szoros összhangban a szomszédos Szlovenszko magyarságának azonos igényeivel, ahol lényegében hasonló helyzetből indultak ki.

Kárpátalja — mostani nevén Kárpát-Ukrajna, ottani hivatalos nevén az Ukrajnai SzSzK Kárpáton túli területe — és a vele összefüggő Szlovenszko lakossága — ellentétben az autark gazdasági, társadalmi és művelődési életet élő Erdély lakosságával — 1918-ig szervezetlenül, más és más gazdasági erővonal hatókörében élt. E népdarab művelődési igénye ennek megfelelően különböző irányú és szintű volt, s az első időkben csaknem kizárólag a sajtó iránt nyilvánult meg. Elvágva korábbi művelődési középpontjától, elsődlegesen helyi erőforrásokra utalva indult meg a magyar nyelvű lapok, majd könyvek kiadása is.

A szellemi és műszaki feltételek rendkívül szerények voltak, semmiképpen sem pótolták az egykori magyar főváros színvonalát. A városokban kisebb nyomdaüzemek látták el 1918 előtt a helyi szükségletet, és ezek szolgáltak műszaki alapjául a helyi lapok kiadásának 1918 után is. A fejlődés igen lassú volt. A nyomdák java részében kéziszedés folyt, a nyomógépek, gyorssajtók elavultak voltak. Szedőgépekre a nyomdák csak a terület három nagyobb városában tettek szert, de még a harmincas évek közepén is csak Ungvárnak volt 5 Linotyp szedőgépe (tíz szakképzett szedővel), Beregszásznak 1 Linotypje (1 szedővel) és Munkácsnak 1 Typographja (1 szedővel).

A Kárpátalján működő nyomdák száma 1918–1938 között, illetve 1945-ig 35 volt. Ezek nagyobb része árszabályhű üzem volt (20), kisebb része árszabályközösségen kívül állt (15). Magában a fővárosban a következő nyomdák működtek:

1. Státni tiskárna (Állami Nyomda). A csehszlovák állam, illetve kormány érdekeit szolgáló és az általa támogatott kiadványokat állította elő cseh, ukrán és magyar nyelven.

2. Földesi Gyula Könyvnyomdája. Kiadói joggal is rendelkezett. Magyar és ukrán könyvek és időszaki kiadványok (hetilapok) kiadásával és nyomdai előállításával foglalkozott. Jelentős mennyiségben készített ósláv betűkkel nyomtatott, orosz nyelvű imakönyveket.

3. Kreisler Géza (Ung megyei) nyomdája. Gyenge teljesítőképességű kisüzem volt. A *Grimász* című humoros hetilapot állította elő. Egy ideig az *Új Közlöny*, a *Keleti Újság* és a *Kereskedők és Iparosok Lapja* nyomtatását végezte.

4. Lám Elemér Rt. Kő- és könyvnyomda, dobozgyár. Kiadói joggal rendelkezett. Előállította az *Új Közlöny* (korábban *Ungvári Közlöny*), *Keleti Újság* napilapot. Kiadta több szlovenszko és kárpátaljai haladó író művét. Dobozait főként ausztriai, lengyelországi, magyarországi és romániai gyógyszerterek részére készítette.

5. Skolnaja pomoscs (Iskolasegély Nyomda). Ebben az üzemben zömmel tankönyvek és a Csehszlovákiai Kommunista Párt ukrán, orosz, cseh és magyar nyelvű kiadványai

¹ E földdarab magyar nemzetiségű lakossága az államfordulat idején 103 810 lélek volt. (Révai Nagy Lexikona, XX., 754. l.)

készültek. Az időszaki magyar sajtókiadványok közül itt készült a párt magyar nyelvű hetilapja, a *Munkás Újság*, továbbá a különböző társadalmi és politikai szervezetek kiadásában megjelenő *Kárpáti Vadász* és a *Néplap*. A harmincas években Hidas Antal fordításában itt nyomtatták biblíanyomó papíron *A Szovjetunió alkotmánya* című kiadványt.² E nyomda 1941-ben a Kárpátaljai Tudományos Társaság tulajdonába ment át.

6. Svoboda Nyomda. A Csehszlovákiai Szociáldemokrata Párt ukrán, magyar és szlovák nyelvű kiadványait nyomtatta, továbbá tankönyveket állított elő a kárpátaljai iskolák részére.

7. Unió Rt. A görög katolikus püspökség támogatásával és ellenőrzésével működött. Egyházi inakönyvek kiadási jogával rendelkezett. Különböző nyelvű folyóiratok nyomdai előállítását végezte, köztük a *Görögkatolikus Szemlét* és a *Magyar Gazdát* nyomta. E nyomdát később a Novina csehországi érdekeltség vette át. 1938 novembere után az épületet és a nyomda szerény felszerelését Miravcsik György vásárolta meg.

8. „Viktoria” Nyomda, tulajdonos Hornyák Sándor. Kis példányszámú könyvek és különböző időszaki sajtókiadványok nyomtatását vállalta. E nyomdában készült a Kárpáti Magyar Hírlap és a Zsidó Néplap.

9–12. Még négy kisebb nyomda működött a csehszlovák érában Ungvárott, amely részben szláv (Miravcsik György, Bazil Rend Nyomdaja), részben jiddis nyelvű (Gellis Mózes) nyomtatványokat készített, vagy plakátok előállításával (Muzika litográfiai üzeme) foglalkozott.

A terület fővárosán kívül Beregszásznak 5 (Karpathia, Merkur, Engel Gyula, Gelbermann Herman és Klein Sámuel), Munkácsnak 7 (Gross Testvérek, Róth Mór és társa, Welber A., Grünstein Mór, „Pannónia”, „Kálvin”, Meisels Bernát), Husztnak 4, Nagyszőlősnak 2, Ilosvának, Nagybereznának, Szolyvának, Ökörmezőnek, Técsőnek 1–1 nyomdája volt. Ezek általában kis teljesítőképességű üzemek voltak, és kizárólag a helyi igényeket elégítették ki.

Kárpátaljának intézményes könyvkiadása sem az államfordulat előtt, sem az első Csehszlovák Köztársaság időszakában — 1918–1938 — között nem volt. Kiadói joggal rendelkeztek ugyan a nagyobb teljesítőképességű, kellő anyagi eszközök birtokában levő nyomdák, mint a már említett Földesi Gyula könyvnyomdája, a Lám Elemér Rt., az Állami Nyomda, továbbá a „Viktória” Nyomda, a Skolnaja pomoscs nyomda stb., de könyvek kiadására — talán a tankönyvek kivételével — általában csak akkor vállalkoztak, ha a szerző előlegezte a kiadás költségeit teljes egészében vagy legalább részben. Ez a gyakorlatban úgy alakult, hogy a szerző az általa szétküldött előfizetési felhívások alapján befolyt összegeket vagy azok egy részét a nyomdatulajdonos rendelkezésére bocsátotta, vagy pedig — ha birtokában volt a könyve kiadásához szükséges pénzeszközöknek — a nyomdaköltségek fedezésére előre lefizetett bizonyos összeget. Így jelent meg például Mécs László: *Hajnali harangszó* című verskötete 1923-ban a Földesi Nyomda „kiadásában”, továbbá Rác Pál: *A rongyszedő ember és más elbeszélések* (1919) és *Furcsa emberek* (1924) című elbeszéléskötete, valamint az ungvári *Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyvének* IV. kötete (1918) ugyanennél a kiadónál, vagy Sáfáry László: *Lenkiület* (1931) és *Verhovina* (1935) című verskötete a munkácsi Welber bérelt nyomda, illetve Typographia nyomda „kiadásában”.

Nyilván hasonló feltételek alapján látott napvilágot az ungvári Unió Rt. kiadásában Mitrák Sándor: *Magyar—oros szótára* (1920 l.) 1922-ben, amelynek első, *Orosz—magyar szótár* (846 l.) című kötetét ugyancsak Ungvárott nyomtatták 1881-ben, id. Fésüs József nyomdájában.

² E kiadvány szövegét Lozsánszky Ferenc szedte díjtalanul, hogy munkájával hozzájáruljon a CSKP propagandatevékenységéhez.

A Skolnaja pomoscs nyomda állította elő Kovács Károly: *Megtévesztők és megtévesztettek* (1935) című vitairatát, amelyben a szerző Fábry Zoltánnal, Barta Lajossal és a Sarló több élvonalbeli tagjával polemizált.

Viszonylag sok könyvet adott ki a Lám Elemér Rt. Kő- és könyvnyomda is. Ott készült a többi között Barta Lajos válogatott műveinek ötkötetes sorozata,³ Fényes Samu: *Az antiszemitizmus elemzése* (é. n.) című monográfiája, a Hamvai Kun István szerkesztette *Kárpátaljai Magyar Almanach* (1924), Kiss József: *Legendák a nagyapámról* (1927) című verses elbeszélése, Kiss László: *A nagy párbaj* (1933) című verskötete, Móra Ferenc előszavával stb.

Hasonló tevékenységet fejtett ki az ungvári „Viktória” Nyomda, a beregszászi Merkur Nyomda. Az előbbi állította elő a mártírhaltalt halt Prerau Margit: *Minden pária nevében* (é. n.) című verseskötetét, az utóbbi pedig Sütő Kálmán: *Lelkeket jöttem venni* (1936) című versgyűjteményét.

A hírlapkiadás az első Csehszlovák Köztársaság éveiben soha nem tapasztalt méreteket öltött. Csaknem minden valamire való nyomda arra törekedett, hogy „lapja” legyen (akár a saját, akár más tulajdonában), mert a lap nemcsak rendszeres foglalkoztatottságot és pénzbevételt jelentett, hanem reklámul is szolgált, felhívta a közönség figyelmét a nyomdára, köztudatban forgott a nyomda neve. Kárpátalja — ezért is, de másért is — valósággal tobzódott napi- és hetilapokban. Se szeri, se száma nem volt a különböző pártok és érdekcsoportok pénzelte sajtóvállalkozásoknak. Szinte lehetetlen volt kiigazodni a húszas—harmincas években abban a dzsungelben, amelyet a kárpátaljai sajtó képviselt.

Az államfordulat bekövetkeztéig, tehát 1918—19-ig Kárpátalja hírközlés szempontjából elsősorban a budapesti napi- és hetilapokra, valamint folyóiratokra volt utalva. A helyi hírszolgálat csupán néhány vidéki színvonalú hetilap közvetítette a lakosság részére. Ilyen volt a tizenkilencedik század hatvanas éveiben alapított, 1867-ben indult *Ung*,⁴ amely — mint az Ungmegyei Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye — minden vasárnap délután és szerdán reggel nagy rotációs alakban (47,5 × 31,5 cm), 8 lapon jelent meg. Ungvár másik hetilapja, az ugyancsak 1867-ben indult *Ungvári Közlöny* volt, amely eleinte minden csütörtökön, 11. számától kezdve azonban vasárnaponként látott napvilágot 4 lapon.⁵ A néhány évtizeddel később, 1908-ban létesített *Határszéli Újság* minden hétfőn d. u. 5 órakor jelent meg, 12 lapon.⁶ A terület többi városának — Beregszásznak, Munkácsnak, Nagyszőlősnak stb. — is megvolt a maga hetilapja.⁷ Az első világháborút követő területrendezés után e lapok legtöbbször — politikai vagy anyagi okokból — megszűnt. 1929-ben ugyanerre a sorsra jutott a *Határszéli Újság* és a *Munkács* is.

A budapesti napilapok helyét eleinte a bécsi magyar emigránsok szerkesztette *Bécsi Magyar Újság*, majd a Csehszlovákia nagyobb városaiban — Kassán, Pozsonyban, Prágában — sorra meginduló napilapok foglalták el, elsősorban a *Kassai Napló*, a *Kassai Újság*, továbbá a *Kassai Munkács*, a *Prágai Magyar Hírlap*, a *Reggel*, és később, a harmincas években a Pozsonyban, illetve Moravská Ostravában megjelenő *Magyar Újság* és *Magyar Nap*.

³ *A sötét ujj* (reg., 1930), *A zöld ember* (kisreg., 1930), *A múlt* (reg., 1930), *Lélek* (elb., 1931), *Tavaszi mámor és más drámák* (1931).

⁴ *Ung* — Társadalmi lap, Ungvár, 1867—1919. E lapnak két rövid életű elődje volt: 1861—62-ben a Kárpáti Hírnök és 1863—66-ban a Felvidék.

⁵ *Ungvári Közlöny* — Hetilap, 1867—1919. Eleinte mint vegyes tartalmú hetilap, 1869-től mint ellenzéki politikai vegyes tartalmú lap, 1913-tól mint politikai újság és 1917-től pedig mint napilap jelent meg 4, majd 8, majd ismét 4 lapon.

⁶ *Határszéli Újság* — Politikai hetilap, Ungvár, 1908—1929.

⁷ *Munkács*, Munkács, 1884—1928; *Munkácsi Hírlap*, Munkács, 1906—1919. — *Bereg*, Beregszász, 1879—1919. — *Ugocsa*, Nagyszőlős, 1883—1919.

Kárpátalja dolgozó tömegeinek, a városi munkásságnak és a falusi szegényparasztságnak az Ungvárott megjelenő *Munkás Újság* volt a sajtóorgánuma. Ennek elődje az 1919. január 12-én indult *Ungvári Munkás* volt. Ez a lap 1920 elejétől *Munkás Újság* címmel mint a Nemzetközi Szociáldemokrata Párt ungvári csoportjának és az ungvári Munkás-tanácsnak, 1921 márciusától pedig mint a CsKP III. Internacionálé szekciójának hivatalos lapja jelent meg — a cenzúra önkénye következtében hosszabb-rövidebb megszakításokkal — egészen 1938. október 23-ig. Szlovákia és Kárpátalja déli részének Magyarországhoz való csatolása küszöbén ugyanis kénytelen volt megjelenését önként megszüntetni.

A Bálint Miklós szerkesztésében 1921 áprilisától 1938 októberéig megjelent *Keleti Újság* (eleinte *Ruszinzkói Napló*) és a Havas Emil szerkesztette *Új Közlöny* (1921 — 1938) a szabadelvű polgárság, a városi iparosok és kereskedők lapja volt. Mindkét kiadvány — jelentős kormánytámogatással — napilapként jelent meg.

A csehszlovák kormánnyal szemben ellenzékben levő jobboldali magyar pártok hivatalos sajtószerveként csaknem minden magyarlakta városban megjelent egy-két hetilap. Ilyen volt a húszas évek közepéig Ungvárott megjelenő *Határszéli Újság*, továbbá a Magyar Jogpárt hivatalos lapjaként 1922. július 5-től november 4-ig, betiltásáig megjelenő *Ungvári Közlöny* és végül a Rácz Pál szerkesztette *Kárpáti Magyar Hírlap*, amely eredetileg — 1919. november 13-án — *Kárpáti Napló* címmel indult, 1920. augusztus 3-tól *Ruszinzkói Magyar Hírlap* címmel jelent meg a húszas évek második feléig, amikor is a „Ruszinzkói” szó használatát rendeletileg megtiltották. Beregszászon a Magyar Nemzeti Párt hetilapjaként adták ki a *Beregi Újság*ot dr. Bodáky István és dr. Polchay István szerkesztésében, amely 1926—1938 októberéig *Kárpáti Magyar Gazda* címmel jelent meg. Munkácsen R. Vozáry Aladár szerkesztésében látott napvilágot az *Óslakó* című hetilap és dr. Simon Menyhért szerkesztésében — ugyancsak hetilapként — a *Kárpáti Híradó*, amely később napilappá alakult át.

A napi- és hetilapok mellett megjelent Czabán Samu szerkesztésében Beregszászon *Jó Barátom* címmel 1927—1929-ig kéthetenként egy képes gyermeklap és ugyancsak az ő szerkesztésében *Új Korszak* címmel 1933—1936-ig egy haladó szellemű tanügyi folyóirat is. Mindkét kiadvány hasznos szerepet töltött be a gyermekek nevelése, illetve a tanügyi dolgozók tájékoztatása terén.

Kárpátalja városaiban 1918—1938 között — nem számítva az idegen nyelveken megjelenő sajtókiadványokat — összesen mintegy hetven újság — főleg hetilap — jelent meg. Ezeket különböző politikai pártok vagy pénzügyi érdekeltségek tartották fenn és támogatták anyagiilag. Valóságos újságdömping volt e területen ebben az időszakban.

*

Az 1938 őszen lezajlott határrendezés után több kárpátaljai nyomda megszűnt, illetve beolvadt más nagyobb nyomdaüzembe. 1944-ben a tizenkét ungvári nyomdából már csak hét létezett.⁸ Jelentősen megritkult a megváltozott körülmények következtében a Kárpátalján megjelenő időszaki kiadványok száma is. A hetilapok általában megszűntek, vagy átalakultak napilapokká. A *Kárpáti Magyar Hírlap* Kováts Miklós és Rácz Pál szerkesztésében napilapként jelent meg. Az ugyancsak napilappá átalakított *Kárpáti Híradó*

⁸ Megszűnt a Svoboda Nyomda, Muzika litográfiai üzeme, a Gellis Mózes nyomda, a Skolnaja pomoscs (Iskolasegély Nyomda) pedig a M. Kir. Állami Nyomdába, az Unió Rt. a Novina érdekeltségébe kerülése után Miravcsik György nyomdájába olvadt be. A Lám Elemér Rt. 1939 után Ruszin Sajtó Kft. néven működött tovább.

pedig 1941-től — mint a kormány szócsöve — a Magyar Kir. Állami Nyomda ungvári kirendeltségének előállításában Ungvárott jelent meg. Szerkesztőként és kiadóként továbbra is dr. Simon Menyhért jegyezte a lapot, noha sok beleszólása akkor már nem volt.

A könyvkiadás is megszűnt, csak magánkiadásként jelent meg időnként egy-egy kiadvány. Változás ezen a téren csak 1941-ben következett be, amikor Kozma Miklós kormányzói biztos kezdeményezésére és hathatós támogatásával létrejött a Kárpátaljai Tudományos Társaság, amelynek égisze alatt megteremtődtek a magyar—orosz (ruszin) és magyar nyelvű könyvek intézményes kiadásának a feltételei. Részben szépirodalmi, részben ismeretterjesztő és tudományos kiadványok láttak napvilágot e kiadó kiadásában, csaknem kizárólag kárpátaljai szerzők tollából. Magyar—orosz (ruszin) nyelven népkönyvtár indult meg, amelynek keretében kiadták három kötetben a kárpátaljai népmeséket, magyar nyelven pedig Szláv írók címmel indult egy sorozat, amely a kárpátaljai népköltészetnek és írónak bemutatását tűzte ki célul. E Társaság kiadásában látott napvilágot ebben az időszakban *Зоря-Найнал*⁹ címmel a Társaság negyedévenként megjelenő kétnyelvű tudományos folyóirata francia és német nyelvű összefoglalókkal.

* * *

Az 1944. október végén bekövetkezett felszabadulással merőben új korszak vette kezdetét, amely egyik napról a másikra felszámolta a jobboldali sajtótermékek kiadásának lehetőségét. A terület több mint egy évig Csehszlovákia államkötelékéből kiszakadva, Kárpátontúli Ukrajna (Zakarpatszka Ukrajina) néven állt fenn, kérve a Szovjetunió legfelsőbb állami szervétől, hogy fogadja e területet az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság kötelékébe. Erre az aktusra a Csehszlovák Köztársaság és a Szovjetunió között létesített államközi szerződés ratifikálása után, 1946 januárjában került sor. Ezzel a döntéssel mintegy 160 000 magyar ajkú lakos került szovjet fennhatóság alá. E népdarab kulturális ellátására megfelelő intézkedések történtek. A terület könyv- és lapkiadásának műszaki alapjául szolgáló nyomdaipart állami kezelésbe vették és átszervezték. Ungvárott a volt Kárpátaljai Tudományos Társaság nyomdáját könyvnyomdának, a Miravesik György (azelőtt Iskolasegély, illetve Novina) nyomdát újságnyomdának nyilvánították. A vidéki nyomdákat részben a helyi lapok kiadására, részben a helyi nyomtatványok előállítására állították át. Gondoskodtak arról, hogy a nyomdák — a szükségletnek megfelelően — cirill-, illetve latin betűs szövegek szedéséhez, illetve nyomtatásához szükséges betűparkkal és szakképzett nyomdászokkal rendelkezzenek.

Mindenekelőtt a hírlapkiadást szervezték meg. A terület első magyar nyelvű időszak kiadványaként felújították a CsKP 1938 őszén megszűnt *Munkás Újság* című hetilapját, amely 1945 májusától a helyi párt- és tanácsi szervek magyar nyelvű organumaként jelent meg. Nem sokkal később Beregszászon hasonló minőségben megindult a *Vörös Zászló* című lap, amely hetenként háromszor jelent meg. A felújított *Munkás Újság* rövid életű volt, ugyanis az államszerződés ratifikálása után, 1945 decemberétől e lap helyett a kárpát-ukrajnai területi és városi párt- és tanácsi végrehajtó bizottság hivatalos lapjának, a *Zakarpatszka pravdának* a fordítását, a *Kárpáti Igaz Szót* adták ki. Ez a *Munkás Újsággal* szemben napilap volt ugyan, de — egy-két egészen rövid időszakot kivéve — csak ukránból fordított anyagot közölt. Ez az állapot egészen 1967. március 8-ig tartott, amikor az illetékes párt- és kormánysszervek döntése alapján a *Kárpáti Igaz Szó* önállóvá vált. A lapot, amely évek óta egyre növekvő — ez idő szerint 38 000 — példányban jelenik meg és nagy népszerűségnek örvend, azóta megszakítás nélkül Balla László szerkeszti. Szom-

⁹ *Зоря-Найнал* — A Kárpátaljai Tudományos Társaság folyóirata, Ungvár, I. (1941), 1—2. sz., II. (1942), 1—2., 3—4. sz., III. (1943), 1—4. sz.

MA KEZDŐDNEK TERÜLETÜNKÖN SZABOLCS-SZATMÁR MEGYE NAPJAI ÜDVÖZÖLJUK VENDÉGEINKET

TESTVÉRI BARÁTSÁGBAN

Szabolcs-Szatmár Megye Napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai. A megye napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai. A megye napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai.

A megye napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai. A megye napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai. A megye napjai a testvériség, a barátság, a kölcsönös segítségnyújtás, a közös munka, a közös cél érdekében való összefogás napjai.

A Szovjetunió tízedik összehívás Legfőbb Tanácsának Nemzetiségi Tanácsába való választásokra alakított ukrainai választási bizottságban

A Szovjetunió tízedik összehívás Legfőbb Tanácsának Nemzetiségi Tanácsába való választásokra alakított ukrainai választási bizottságban. A bizottság tagjai a következők: [List of names and positions]

A Szovjetunió tízedik összehívás Legfőbb Tanácsának Nemzetiségi Tanácsába való választásokra alakított ukrainai választási bizottságban. A bizottság tagjai a következők: [List of names and positions]

A Szovjetunió tízedik összehívás Legfőbb Tanácsának Nemzetiségi Tanácsába való választásokra alakított ukrainai választási bizottságban. A bizottság tagjai a következők: [List of names and positions]

A Szovjetunió tízedik összehívás Legfőbb Tanácsának Nemzetiségi Tanácsába való választásokra alakított ukrainai választási bizottságban. A bizottság tagjai a következők: [List of names and positions]

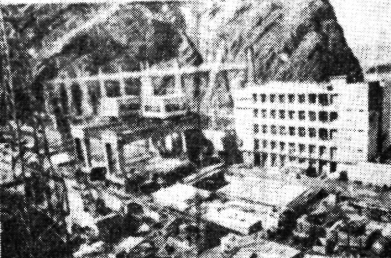
KÁRPÁTI IGAZ SZÓ

Az Ukránai Kommunista Part Kárpátországi területi bizottságának és a népképviselők területi tanácsának lapja
Орган Закарпатського обласного Комуністичного партії України і обласної Ради народних депутатів

36 oldalas, 12 szívből

1979. MÁRCIUS 10. SZOMBAT

4. évf. 2. kötet

A Kárpátok és a Tisza völgyében a magyar lakosság nagy létszámban él. A képen a Kárpátok és a Tisza völgyében a magyar lakosság nagy létszámban él. A képen a Kárpátok és a Tisza völgyében a magyar lakosság nagy létszámban él.

AZ UKRÁN SZDSZ 1979. ÉVI ÁLLAMI SEVCSENKÓ-DÍJAKNAK ODÁTELÉSÉRŐL AZ IRÓDALOM, AZ ÚJSAĞIRÁS, A KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS AZ ÉPÍTÉSZET TERÉN

ÉS AZ UKRAJINAI KOMMUNISTA PART KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ UKRÁN SZDSZ MINISZTERTANÁCSÁNAK HATÁROZATA

- Az Ukránai Kommunista Part Központi Bizottságának és az Ukrán SzDSZ Minisztertanácsának határozata a 1979. évi Állami Sevcsenko-díjak odaítéléséről az irodalom, az újságírás, a képzőművészet és az építészet terén.
- Az Ukrán SzDSZ Minisztertanácsának határozata a 1979. évi Állami Sevcsenko-díjak odaítéléséről az irodalom, az újságírás, a képzőművészet és az építészet terén.
- Az Ukrán SzDSZ Minisztertanácsának határozata a 1979. évi Állami Sevcsenko-díjak odaítéléséről az irodalom, az újságírás, a képzőművészet és az építészet terén.

AZ INDIAI KORMÁNY MEGHÍVÁSÁRA

Az Indiai Kormány meghívására a Magyar Népköztársaságban élő magyar állampolgárok részvételére kerül sor. A meghívás a következők szerint szól: [Text of the invitation]

A meghívás a következők szerint szól: [Text of the invitation]

A meghívás a következők szerint szól: [Text of the invitation]

A LÁTOGATÁS BEEFÉJŐDÖTT

A látogatás befejeződött. A látogatás során a magyar delegáció a következőkkel találkozott: [List of names and positions]

KÉSZÜLNEK A MUNKA ÜNNEPÉRE

A munka ünnepe a szovjet népi ünnep. A munka ünnepe a szovjet népi ünnep. A munka ünnepe a szovjet népi ünnep. A munka ünnepe a szovjet népi ünnep. A munka ünnepe a szovjet népi ünnep.

MEGLÁTOGATÁS A SZÓVETJUNIOBAN

A látogatás befejeződött. A látogatás során a magyar delegáció a következőkkel találkozott: [List of names and positions]

batonként megjelenő művelődési, irodalmi és művészeti melléklete, a *Neon* rendszeresen közli a kárpát-ukrajnai magyar írók írásműveit, havonta napvilágot látó melléklete, a *Lendület* pedig a lap keretében működő József Attila Irodalmi Stúdió fiatal tagjainak írásait adja közre.

A *Kárpáti Igaz Szó* önállónak válásáig a terület magyar íróinak csak a Beregszászon hetente háromszor megjelenő *Vörös Zászló* állt rendelkezésére, továbbá három antológia, illetve almanach — az *Új Hang* (1954), a *Szovjet Kárpátontúl* (1955) és a *Kárpátok* (1958), amelyeknek lapjain felsorakozhattak — mintegy életjelt adva magukról — az idősebb és a pályakezdő kárpát-ukrajnai tollforgatók.

Emellett a mezőgazdaság nagyüzemi termelésre való átszervezésének és fejlesztésének időszakában a kolhozok és Gép- és Traktorállomások (GTÁ) is kiadtak — az 1950—1953, illetve az 1957—1961 években — zömmel irányelveket tartalmazó, kis terjedelmű lapokat.¹⁰

A terület vegyes lakosságú városaiban, Ungvárott, Munkácson, Nagyszőlősen — az ötvenes évektől kezdve — főként hír- és propagandaanyagot és némi szépirodalmat közlő hetilapok¹¹ indultak.

Az ukrán ifjúság részére kiadott *Mology Zakarpattya* című lap *Kárpátontúli Ifjúság* címmel doublage-ként magyar fordításban is megjelenik, és irodalmi rovatában eredeti magyar verseket és elbeszéléseket stb. közöl időnként. 1958. II. 2. — 1963. III. 27-ig folyamatosan jelent meg, hetente háromszor. Ekkor szünet következett be. 1967. I. 1-től ismét megjelenik.

Röviddel az államjogi rendezés után, 1946-ban a magyar könyvkiadás szintén megindult. Ez a feladat két könyvkiadóra hárult.

A Kárpátontúli Területi Könyv- és Lapkiadó 1964-ben történt átszervezése után a Kárpáti Könyvkiadó magyar osztálya Ungvárott politikai, ismeretterjesztő, szépirodalmi és egyéb műveket ad ki. Kiadványainak kisebb része — kezdettől fogva — eredeti magyar nyelvű mű, nagyobb része oroszról vagy ukránból, esetleg más nyelvből készült fordítás.¹² Az utóbbi másfél-két évtizedben szoros együttműködés alakult ki a kiadók és a budapesti (Európa, Gondolat, Zeneműkiadó, Móra Könyvkiadó), valamint a pozsonyi és

¹⁰ Az ungvári kerületben három kolhozlap jelent meg: *Győzelem* (Nagydobrony, 1956—1960), *Előre* (Kisdobrony, 1957—1960), *Lenini Út* (Eszeny, 1957—1960); a beregszászi kerületben tizenöt: *Barátság* (Makkosjánosi, 1959), *Előre* (Nagymuzsaly, 1958), *Győzelem* (Mezőkaszony, 1959—1961), *Kolhozálet* (Beregdeda, 1957—1959), *Kolhozfalu* (Sárosoroszi, 1957—1961), *Kolhozárság* (Nagybereg, 1957—1961), *A Kommunizmus* (Macsola, 1957—1961), *A Kommunizmus Zászlaja* (Badaló, 1954), *Lenini Győzelem* (Csonkapapi, 1958), *A Lenini Úton* (Vári, 1957—1961), *Lenini Zászló* (Bátyu, 1958—1961), *Október Útján* (Beregszász, 1957—1961), *Szovjet Falu* (Nagybégány, 1957—1961), *Új Élet* (Beregson, 1957—1958); a nagyszőlősi kerületben három: *Előre* (Tiszabökény, 1958—1959), *Új Élet* (Nagypalágy, 1958—1959), *A Bő Termésért* (Salánk, 1957—1959); a huszti kerületben egy: *Kolhozálet* (Visk, 1958—1959). A Gép- és Traktorállomások munkájának előmozdítása céljából a 1950—1953 között — a következő lapok jelentek meg: *Kolhoz Zászló* (Szürte, ungvári kerület), *Szovjet Falu* (Beregszász), *Sztálini Győzelem* (Bótrágy, beregszászi kerület), *Kolhozfalu* (Csepe, nagyszőlősi kerület).

¹¹ Ilyen például az Ungvárott 1965. IV. 1-től hetente háromszor megjelenő, ukránból fordított *Kommunizmus Fényei* (Vohnyi kommunizmu), amely időközönként magyar szerzők szépirodalmi műveit is közli. E lapnak néhány évig az ugyancsak ukránból fordított *Kolhozálet* volt az elődje 1957. III. 1—1965. III. 30-ig. Nagyszőlősen a *Kommunizmus Zászlaja* jelent meg hetente háromszor mint a Prapor kommunizmu fordítása 1957. III. 27.—1962. V. 29-ig. Ekkor hároméves szünet következett be. A lap 1965. IV. 1-től ismét megjelenik.

¹² L. Sándor László—Botka Ferenc: *A kárpát-ukrajnai magyar könyvkiadás irodalmi bibliográfiája 1945—1960*, Irodalomtörténet 1961. 3. 355—371.

bukaresti kiadók között. Kiadványaikat közös könyvkiadás keretében, nagy példányszám-ban adják ki.

A magyar tankönyvek és szemléltető eszközök kiadását a Ragyanszka skola (Szovjet Iskola) kijevi tankönyvkiadó ungvári szerkesztősége végzi immár negyedik évtizede. Ez a kiadó vállalta a kötelező iskolai olvasmányok kiadását is a magyar tanítási nyelvű iskolák részére.

1976. július 1-től a kárpát-ukrajnai hírlapok kiadását a Szovjet Kárpátontúl Lapkiadó intézi. Ezzel a kiadóval tehát háromra szaporodott a terület kiadvállalatainak száma.

A könyv- és lapkiadó vállalatok termékeiket az egész Szovjetunió területére kiterjedő könyv- (Knyigkultorg, később Knyigotorg) és lapterjesztő (Szojuzpecsaty) hálózatának útján hozzák forgalomba. Az ötvenes évek második felében a Szovjetunió kijelölt városai-ban a népi demokratikus, illetve szocialista országokból származó könyvek árusítására Druzszba néven speciális üzleteket létesítettek, amelyek Kárpát-Ukrajnában is működnek, és a külföldről származó kiadványok mellett a helyben megjelent magyar nyelvű könyveket is forgalomba hozzák.

Kárpát-Ukrajna könyv- és lapkiadása, nyomdászata és könyvkereskedelme a felszabadulás óta egyre sokoldalúbban szolgálja a terület magyar ajkú lakosságának művelődési szükségleteit, egyre színvonalasabban elégíti ki szellemi igényeit. A fejlődés fokozatosan felfelé ívelő vonalat mutat. Mindez a területen 1945 óta végbement kulturális forradalomnak köszönhető, annak következményeként jött létre.

SÁNDOR LÁSZLÓ

IRODALOM

A Gyöngyösi Irodalmi Társaság Évkönyve, V. köt., 1918—1942, Ungvár, 1942, 215 l.
A Csehszlovákiai Könyvnyomdászok Szövetségének évi jelentései, Bratislava, 1934, 1936
A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesületének évi jelentései, Budapest, 1938—1942

ROTMAN Miklós: *Fáklyavivők — A Munkás Újság rövid története*, Uzshorod, 1972, 103 l.
 SÁNDOR László: *Az ungvári Munkás Újság szépirodalmi anyaga*, Magyar Könyvszemle, 1974. 1—2. 164—168. l.

O. KOROBO: *Az ideológiai front élvonalában, Kárpáti Kalendárium*, Uzshorod, 1975, 68. l.
 DOMOKOS János: *Évfordulók ürügyén — A közös könyvkiadás hasznáról*, Népszabadság, 1981. XI. 29., 13. l.

Adatközlők: Balla László, Fedák László, Pethy Ferenc.

FIGYELŐ

Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban. Közgyűjteményeink (könyvtárak, levéltárak és múzeumok) még soha nem jelentek meg ilyen terjedelmes és jelentős anyaggal egyetlen külföldi kiállításon sem, amint ez most az alsó-ausztriai Schallaburgban rendezett kiállítás esetében történt. *Mátyás király és a magyar reneszánsz 1458–1541* címen került ez megrendezésre 1982. május 8. és november 1. között. A valóban nagyszabású vállalkozás a témát, amelynek ilyen magas színvonalú bemutatására még hazánkban sem került eddig sor, a legszebb dokumentumok felsorakoztatásával tárta a látogatók elé. Tucatnyi ország több mint 120 gyűjteményéből válogatták össze ezeket erre az alkalomra. Az egyhangú és egyértelmű sikerhez a kitűnő koncepción és a nagyszerű szervezésen kívül nagyban hozzájárult a pompás kivitelezésű katalógus. Mindezek értékét csak növeli, hogy az előkészületekhez nem évek, amint az ilyen nagylélegzetű vállalkozásokhoz általában szükséges, hanem csupán hónapok álltak rendelkezésre.

Hangsúlyozottan fontos tényező a katalógus, hiszen nélküle sajnos szükségszerűen a legkáprázatosabb kiállítás is tűzijátékként egyre halványodó emléket hagy a látogatókban. A nyomtatott katalógus azonban fénykép módjára rögzíti, és így tértől és időtől függetlenül a rendezvényt. Ily módon lehetővé válik, hogy újra és újra elő lehessen venni, és segítségével a látottak a későbbiekben is felidézhetők. Mindezen túl a katalógus azok számára is módot nyújt, hogy közvetve vegyék ki részüket a nagyszerű élményből, akiknek nem adatott meg, hogy a kiállítást eredetiben nézhették volna meg a pompás schallaburgi várkastélyban. Az így „megállított idő” katalógus formájában mindenkor emlékeztetni fog erre a kiállításra, amelyet különben csak az emberi memória gyarlósága és nem a benyomások hiánya vagy felületessége koptat meg idővel, de sajnos feltartóztathatatlanul.

A katalógus terjedelme (25 × 21 cm. XXXI, 768 lap, 64 tábla = két és fél kg !) lehetővé tette, hogy ne csupán a kiállítási tárgyak sommás leírására szorítkozzék, hanem a témát minden érdeklődő számára sokrétű módon hozza közelebb. Az első ötnegyedszáz lapon 13 — többségében hazai — szakember rövid tanulmánya világítja meg egy-egy szempont szerint a kiállítás témáját. Természetesen ezek az írások nem új kutatási eredményeket, hanem a célnak megfelelően a téma lényegre törekvő összefoglalását nyújtják az olvasónak. Ezt követi kerekén 600 lap terjedelemben a közel ezer (pontosan 893 tételben) kiállított tárgy gondos és szakszerű leírása, számos szöveggközi, fekete/fehér reprodukcióval alátámasztva. A bevezető tanulmányok és a tulajdonképpeni katalógusrész között 64 táblán 86 igen jó kivitelű, színes illusztráció nyújt magas szintű vizuális élményen kívül értékes támogatást a leírásokhoz.

Az egyes tételek ismertetésében a pontos fizikai leírás (kor, anyag, méret stb.) után viszonylag terjedelmes szöveges ismertetés nyújt kitűnő képet az illető tárgyról. Különös erőssége ennek, hogy általában számot ad a kb. félezer éves dokumentumoknak nem csupán a mai őrzési helyéről, de az ezt megelőző és többnyire több stációból álló vándorút

állomásairól is. Egyedül ezek tanulmányozása felér a sors szeszélyéből a magyar történelem közvetett tanulmányozására alkalmas összeállítással. Az ismertetés végén a tárgyra vonatkozó szakirodalomnak a legutóbbi időkig áttekintést nyújtó bibliográfiája található. Ez minden komolyan érdeklődő számára kézbe adja a fonalat, amely mellett haladva pontosan végigtanulmányozható az illető objektum legrészletesebb leírása, ill. értékelése.

A kötet végén — az említett bevezető tanulmányok és a számos illusztráció mellett — még további hasznos segédletek találhatók a kiállítás által bemutatott korszak hazai történelmének és viszonyainak még jobb megértéséhez: uralkodói családfák, az események sommás kronológiája, továbbá több mint tíz különböző térkép. Valamennyi kitűnő eligazítást ad.

Rátérve a katalógus könyvtörténeti részére, rögtön le kell szögezni, hogy az ebbe a kategóriába tartozó dokumentumok a kiállításnak mind mennyiségileg, mind minőségileg egyaránt jelentős részét teszik ki: több mint egyötöde a tárgyaknak kódex, nyomtatvány, könyvkötés stb. Ezek a reprodukció szempontjából hálás objektumok részarányukat jóval meghaladó mértékben szerepelnek a katalógus illusztrációi között: a színes képeknek több mint egyharmadát teszik ki. A kiállítás 23 terméből sorrendben a három középső (10–12. terem a katalógus 398–455. lapjain) teljes egészében a Bibliotheca Corvina bemutatására szolgált. E világhíres gyűjteményről a bevezető tanulmányok egyikében (66–72. lap) Csapodi Csaba tollából olvasható színvonalas ismertető.

A könyvtári dokumentumok többsége azonban nem is az említett Corvina-termekben kapott helyet, hanem — és ez is a kiállítókat dicséri — az egymást logikusan követő témák illusztrálásához lehetőleg mindig egymástól eltérő műfajhoz tartozó tárgyakat (kötés, festmény, oklevél, ötvösmunka, épületdís, nyomtatvány, érem stb.) használtak fel. Ezen belül feltűnően magas az eredeti dokumentumok, ill. a többnyire igen jól sikerült másolatok közötti arány. Különösen áll ez a könyvekre, ahol átlagban több mint négy eredetire jutott egy — többségében színes — reprodukció a kiállítás megnyitásakor. Sajnálatos, hogy a későbbi hónapok során már több országból is visszavitték a Schallaburgba kölesönbe küldött köteteket. A több mint másfélszáz eredeti könyvtári dokumentumnak szinte pontosan a fele kódex volt, míg a másik részét 15–16. századi nyomtatványok, ill. kötések tették ki.

A hazai gyűjtemények valóban mindent elkövettek a kiállítás sikere érdekében: e célból legföltettebb kincseik egész sorát bocsátották rendelkezésre. De sok más ország is viszonylag nagyvonalúan vette ki részét a feladat megoldásából, hogy minél reprezentatívabb dokumentumok segítségével lehessen bemutatni Mátyás király korát és a magyarországi reneszánsz kezdetét. Álljon ennek bizonyítására az említett 10–12. termekben kiállított kódexek mai őrzőhelye: Besançon, Bruxelles, Budapest, Esztergom, Firenze, Graz, Győr, London, Manchester, Modena, München, New-York, Olomouc, Paris, Praha, Roma, Stuttgart, Torun, Venezia, Verona, Veszprém, Wien és Wolfenbüttel. Tehát tíz ország 23 városa. Valóban nagy eredmény, hogy ilyen széles körben sikerült mozgósítani a gyűjtőket, hogy engedjék át kölesönbe a kiállítás számára a legnagyobb kincseik közé tartozó korvinákat. De aki csak egy kicsit is ismeri az ezzel kapcsolatos sokrétű gondokat (szállítás, biztosítás, őrzés stb.), annak számára világos, hogy milyen kitartó és szívós munkára volt szükség, hogy Mátyás király könyvtárának szétszóródott darabjai közül közel félszáz — ha csak rövid hónapokra is — a budai palota után félezer évet követően most a schallaburgi vár termeiben ismét egymás mellé kerüljön.

A kiállításnak beosztásában szükségszerűen igazodnia kellett az alsó-ausztriai kormányzat kulturális hatóságai által rendelkezésre bocsátott termekhez. Minden látogatónak észre kellett vennie, hogy eme adottságokon belül bizonyosan a legjobb megoldást alakították ki a rendezők. Soraikból kiemelésre kívánczik a két főtanácsadó, Balogh Jolán és Klaniczay Tibor, akikre Török Györgyi biztonságosan támaszkodhatott. A végered-

mény olyan kiállítás, ill. az annak emlékét tartósan megőrző katalógus, amely jogos büszkeséget keltett a helyszínen a hazai és őszinte elismerést a külföldi látogatókban. Magyarország történelme egy szakaszának ilyen rendkívül magas szintű megismertetése nagyon jelentős szolgálatot tett kultúránk nemzetközi hírének, amint ezt a külföldi sajtóvisszhangok is egyértelműen bizonyítják. Szeretnénk remélni, hogy a Schallaburgban a világ minden tájáról összegyűjtött dokumentumoknak legalábbis jelentősebb része Magyarországon is bemutatásra kerül.

BORSA GEDEON

Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangenheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik. Die Bibliothek ist 1969 aus der Vereinigung der Bibliothek der Forschungsstätten in Weimar mit der wissenschaftlichen, früher vom Lande Thüringen getragenen Bibliothek hervorgegangen; zu den Büchersammlungen gehören nach Eingliederung der ehemaligen fürstlichen Bibliothek rund 790 000 Bände. Die Entwicklung der Zentralbibliothek reicht einerseits für die fürstlichen Sammlungen bis in das Jahr 1690 zurück, für die Klassik-Sammlungen andererseits bis ins Jahr 1885. Heute ist die Bibliothek Sammelstätte für die deutsche Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart; den Kernbestand macht die deutsche Literatur von 1750–1850 aus, und zwar im Sinne einer Kulturgeschichte dieser Epoche.

Die Geschichte der Bibliotheken ist als ein Teil der allgemeinen Wissenschaftsgeschichte zu verstehen. Die Entwicklung des Bibliothekswesens oder einer einzelnen Bibliothek

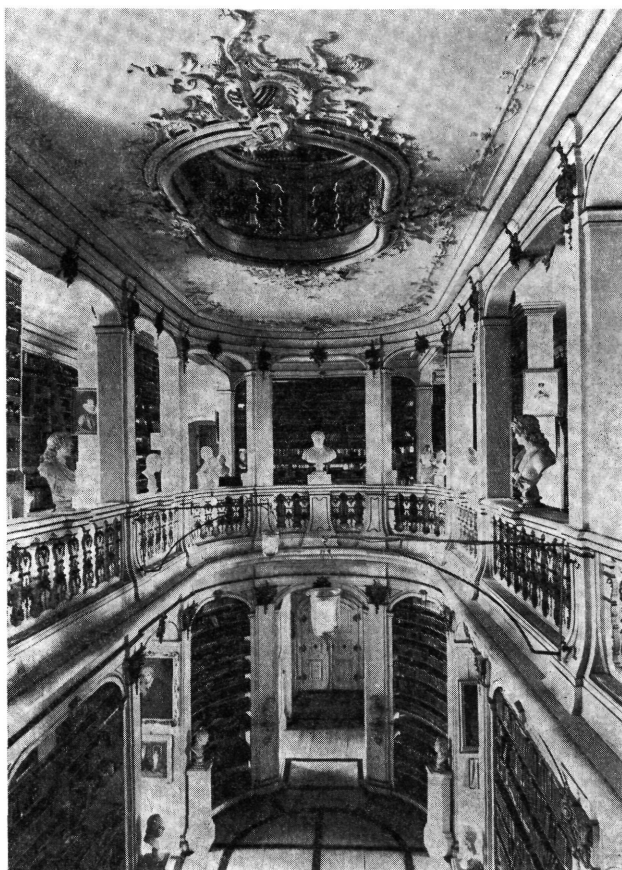

1. Abb. Bibliotheksgebäude von 1560 bzw. 1761/66 mit nördlichem Anbau (links) und Goethe-Anbau (rechts)

steht weiterhin im Zusammenhang mit dem Gang der Geschichte und der Geschichte der Gesellschaft. Geschichtlicher Rückblick heißt für die Weimarische Bibliothek 400 Jahre Baugeschichte ihres Hauses und rund 300 Jahre Geschichte ihrer bibliothekarischen Existenz. Ein Wort des bedeutenden Bibliothekswissenschaftlers Fritz Milkau darf zitiert werden, da es unseren Ansatzpunkt bestimmt: »Wenn es einen gelehrten Beruf gibt, dem die Kenntnis seiner Geschichte unentbehrlich ist, so ist es der des Bibliothekars.« Milkau begründet diesen Satz mit der engen Bindung des Bibliothekars an die Gegebenheiten seiner Einrichtung bzw. an die Geschichte der jeweiligen Institution. Wir dürfen dies mit Recht auf die Vergangenheit der Weimarischen Bibliothek beziehen.

* * *

Obwohl die Bibliothek erst seit zweihundert Jahren das Gebäude am Platz der Demokratie bewohnt, kann die Geschichte ihres Hauses von 1560—1760 nicht ganz übergangen werden. Im Auftrage des Herzogs Johann Wilhelm entstand im 16. Jahrhundert ein Schloß. Es handelte sich um einen Renaissancebau, der diese Stilepoche besonders rein präsentierte und niederländische Einflüsse verriet.

2. Abb. Bibliothekssaal im Rokokostil

Die Folgezeit ist nicht sehr rühmlich für das Schloß gewesen; es diente zur Aufbewahrung fürstlicher Leichen, zeitweilig als Archiv, dann als Zeughaus. Bis 1739 blieb der Bau unverändert. Sein Zustand aber wurde schlechter und schlechter, so daß 1751 eine beachtliche Summe für Reparaturen aufgebracht werden mußte.

Veränderungen im Stadtschloß und eine fehlende Unterbringung der fürstlichen Bibliothek ließen unter Anna Amalia 1760 den Plan entstehen, das Schloß einem neuen Zwecke zuzuführen. Erste Pläne stammen von Christian Heinrich Bähr, der aber eher an eine Unterkunft für den Bibliothekar als für die Bibliothek gedacht hatte. Ein zweiter Entwurf kam vom Landbaumeister Schmidt, der umfangreichere Umbauten vorsah. Schließlich reichte der Eisenacher Landbaumeister August Friedrich Straßburger neue Pläne ein, die zum Beginn der Umbauarbeiten 1761 führten. Äußerlich finden wir den Bau im wesentlichen so vor, wie er damals gestaltet wurde. Die West- und die Ostseite erhielten statt einer horizontalen Gliederung eine vertikale, und zwar vor allem durch die vom 1. Obergeschoß bis unter die Dachkante reichenden Pilaster, die mit Rokokoornamenten abschließen. Im Erdgeschoß wurden die Fenster oval und im Dachbereich die Mansarderker umgestaltet. Ein Türmchen an der Südwestecke mit einer Zwiebelhaube

3. Abb. Blick von der 1. Galerie in den Rokokosaal

in Gebäudehöhe blieb erhalten, während mindestens zu dieser Zeit die Wandmalereien aus dem 16. Jahrhundert verloren gingen.

Größere Umgestaltungen erfuhr der Innenraum. Die Urteile gehen nicht weit auseinander, was den Umfang der Veränderungen anbetrifft. Die einen meinen, es seien nur noch die Außenmauern stehen geblieben, in die dann der Holzbau aus Regalen und Decken eingebracht sei; die anderen sagen, es sei in Anlehnung an die Gegebenheiten unter günstiger Raumausnutzung ein zweckvoller Saalbau entstanden. Und das ist in der Tat erreicht worden. Der erste und der zweite Stock wurden zu einem einheitlichen, übersichtlichen und beeindruckenden Saal zusammengezogen.

Der klar gegliederte Bau, der Buchreihen aufnehmen sollte, wirkt durch die Schauseite, d. h. mit der beeindruckenden Zahl und Vielfalt von Bücherrücken, nicht weniger mit den Rokokodekorationen, die an den Pfeilern und Geländern angebracht sind. Besucher zeigen sich überrascht von der Höhe des Saales, ein Eindruck, der durch die Art des Baues befördert wird. Die weißglänzende Farbe der Einbauten, Wände, Decken und ein spiegelndes Gold der Dekorationen erzeugen einen festlichen Charakter. Die verwendeten Schmuckformen sind dem Rokokostil verpflichtet, aber doch von beruhigter Art. Verhältnismäßig spät ist dieser Rokokosaal entstanden, zu einer Zeit, da erste, die antike Klassik reproduzierende Ansätze zu verspüren waren, Ansätze, die namentlich in Weimar und durch Goethe eine besondere Ausbildung erfahren haben. Gerade die beruhigten Formen dieses Rokokostiles erlauben, den Bibliothekssaal keineswegs als einen Fremdkörper im klassischen Ensemble Weimars zu empfinden. Eine kunstgeschichtliche Einordnung muß von der Einmaligkeit des Baues sprechen; es gibt keinen gleich großen Innenraum dieser Kunstepoche in Mitteleuropa und bestimmt keinen zweiten Bibliothekssaal dieses Stiles und dieser Schönheit.

Die weiteren baulichen Veränderungen und Ergänzungen gehören der folgenden Bibliotheksgeschichte an; die wichtigsten Bauarbeiten der letzten 200 Jahre seien jedoch in Kürze genannt: südlicher Anbau auf Anregung Goethes durch den bekannten Architekten Gentz 1803—05, Einbeziehung des ehemaligen Stadtturms von 1453 bei gleichzeitiger Aufstockung als Magazin 1821—25 und nördlicher Anbau durch Coudray und Einweihung zu Goethes 100. Geburtstag 1849. Heute stehen wir vor der Aufgabe, die Magazinmöglichkeiten erneut zu erweitern.

* * *

Nach allgemeiner Auffassung entsteht aus einer Büchersammlung dann eine Bibliothek, wenn die Bücher geordnet, registriert und katalogisiert werden und wenn mit einer systematischen Ergänzung die Erschließung bzw. die mögliche Entleihung einhergeht. Diese Merkmale treffen für den Besitz an Büchern des Herzogs Wilhelm Ernst von Sachsen—Weimar (1662—1728, Regierung ab 1683) zu. Von 1691 an kann man — unbeschadet weiterer Vorläufer — von einer fürstlichen Bibliothek in Weimar sprechen.

Durch mehrere Tatsachen wird dieser Vorgang unterstrichen. Es beginnt, wie üblich, die Umschau nach ganzen Bibliotheken, die man dem vorhandenen Bestand einverleiben kann. Meilensteine sind der Ankauf der Lilienheimschen Sammlung 1701 (Bibliothek des Geheimen Rats und Vizekanzlers in Weimar), der Bücherei Balthasar Friedrich von Logaus 1704 (schlesischer Adliger und Sohn des epigrammatischen Dichters Friedrich von Logau), eines Teilbestandes der Marquard Gudeschen Bibliothek 1706 (holsteinischer Gelehrter) und der Schurzfleisch-Sammlung 1722.

1723 wurden bereits 11,086 Werke gezählt. Der Herzog verfügte nun über eine für damalige Zeiten beachtliche Bibliothek.

Den eigentlichen Beleg für den Beginn der Existenz einer Bibliothek erschließen wir aus dem Auftrag vom 31. 1. 1691, die in Erbschaft zu übernehmenden Werke im Sinne eines Inventars zu erfassen.

Einige Jahre später erkennen wir die Absicht zum Ausbau der Bibliothek in Gestalt des herzoglichen Schreibens vom 19. 7. 1707; hier heißt es, die Bibliothek sei »der sowohl in- als auswärtigen gelehrten Welt« geöffnet. Der Herzog begnügt sich nicht mit der Pose des feudalen Stifters und der Ruhmsucht als Mehrer der Bibliothek, obwohl auch das in jenem Schreiben zu bemerken ist; er beruft zugleich mit dem zitierten Brief den ersten Direktor der Bibliothek, den Wittenberger Universitätsprofessor und den bekannten Gelehrten Conrad Samuel Schurzfleisch.

Wie die Bibliothek um 1739 beurteilt wurde, können wir in Wettens *Historischen Nachrichten von der berühmten Residenzstadt Weimar* nachlesen. Die Bibliothek ist im fürstlichen Schloß (heute Stadtschloß) aufgestellt; bei Wette heißt es: »Es stehet . . . diese Fürst[liche] ansehnliche und kostbare Bibliothek in 3 Gemächern: im ersten stehet die Fürstl. Hand-Bibliothek und was darzu geschaffet worden, im andern die Schurtzfleischische, im dritten die Logauische.«

Erst nach 1748 (dem Todesjahr des Herzogs Ernst August) wird eine zielbewußtere Amtsführung durch Wilhelm Ernst Bartholomäi und den ihm beigegebenen Bruder Johann Christian möglich. Der Vorgänger Gesner, der bereits einen durchgreifenden Neuaufbau versucht hatte, scheiterte an der Engstirnigkeit des Weimarer Fürsten, ging nach Göttingen, verwertete dort die in Weimar gemachten Erfahrungen, entwickelte die systematische Aufstellung, neue Katalogformen und den Typ der Gebrauchsbibliothek. Diese Entwicklung, die von dem Altertumswissenschaftler Christian Gottlob Heyne fortgesetzt wurde, führte zu einer Reformierung des zeitgenössischen Bibliothekswesens. Weimar hat diese Bewegung nicht oder nur teilweise und verspätet mitgemacht bzw. ging eigene Wege.

Für die Weimarische Bibliothek entsteht um 1750 eine Bücherkommission, ein fester Etat (400 Taler 1758) und eine weitere Amtsstelle für einen Bibliothekar. Es wird ein erster Sachkatalog angelegt, für den der Inhalt der Bücher ausschlaggebend war. Um 1760 taucht der Gedanke auf, der Bibliothek ein eigenes Gebäude zu geben.

Die Entwicklung der Bibliothek wird dann von Anna Amalia, später von Karl August gefördert, und zwar im Hinblick auf die Erweiterung des Bestandes und den Verwaltungsaufbau. Gleichzeitig vollzieht sich der Übergang von einer fürstlichen Bibliothek zu einer für die Öffentlichkeit bestimmten Institution. Wir haben es mit einem Charakteristikum der deutschen Bibliotheksgeschichte zu tun, denn der nämliche Vorgang ist für Wolfenbüttel und Dresden und manche andere Bibliothek zu verzeichnen. An die Stelle der Bibliothek des Hofes tritt der Typ der öffentlichen, für einen größeren Teil der Gesellschaft zugänglichen Bibliothek, ein Typ, der von der Entwicklung der bürgerlichen Klasse getragen, gefördert und genutzt wird. Der Rahmen wurde in Weimar noch von der Vergangenheit, der feudalen Prunksucht, bestimmt, sie ließ den Rokokosaal mit einer Schaubibliothek, die der fürstlichen Repräsentation entsprach, entstehen. Ihrem Bestande nach war die Bibliothek im wesentlichen eine historische, ja schon landesgeschichtliche; die Geschichtsliteratur nahm den ersten, die Theologie den zweiten Rang ein. In der Vermehrung spielt die Gelehrtenliteratur, vorwiegend lexikalischen Charakters, eine vorzügliche Rolle. Ankäufe, Erwerbungsmöglichkeiten durch die Vergabe von Privilegien an Weimarer, Jenaer und Eisenacher Buchhandlungen, Geschenke und vor allem der Verkauf von Dubletten sicherten den Zugang.

Wir können dem Zustand und der Geschichte der Bibliothek um die Mitte des 18. Jahrhunderts nicht nachspüren. Nur auf die beispielhafte Erschließung der Bestände in einem vollständigen Nominalkatalog und durch einen 60 Großfoliobände umfassenden Realkatalog sei hingewiesen.

Wie Schiller die Bibliothek noch vor seiner Übersiedlung nach Weimar schätzte, ersehen wir aus einem von Weimar an Körner gehenden Brief vom 18. August 1787; Schiller schreibt: »Die hiesige Bibliothec ist ansehnlich und in musterhafter Ordnung erhalten. Hier ist ein Realcataloge, daß jedes Buch in seinem Fache in wenigen Minuten zu finden ist. Die Geschichte und die Classischen Autoren [der Antike] sind vortrefflich besetzt.«

Dies ist, so fügen wir hinzu, das Verdienst Johann Christian Bartholomäus, der von 1750–78, also in fast drei Jahrzehnten, die Bibliothek unermüdlich ausbaute; er ist der erste bedeutende Bibliothekar in Weimar gewesen.

In die Folgezeit fallen zwei wichtige Erwerbungen: der Ankauf der Sammlung Schöber aus Gera (1779), mit der Minnesänger- und Meistersingerhandschriften des 14–16. Jahrhunderts nach Weimar gelangten; außerdem erfolgte nach Goethes Hinweisen die Erwerbung der Bibliothek des Jenaer Naturwissenschaftlers Büttner (1783); Teile dieser Sammlung gingen später an die Jenaer Bibliothek über, während ein in zwei Exemplaren vorhandener Katalog die Bestände vollständig von Weimar und Jena aus benutzbar machte; eine erste Art von Zentralkatalog entstand so, eine Idee, die also schon vor 1797 auftauchte. Der Katalog ist übrigens noch vorhanden und Jenaer Bestände lassen sich damit unverändert nachweisen.

Die Glanzzeit der Bibliothek in der Vergangenheit beginnt mit dem 7. Dezember 1797, als Goethe mit Christian Gottlob von Voigt, beide Minister im Geheimen Consilium, die »Oberaufsicht über die unmittelbaren Anstalten für Wissenschaft und Kunst in Weimar und Jena« und damit über die Weimarische Bibliothek erhielten. Bereits im März des gleichen Jahres war Christian August Vulpius in die Bibliothek eingetreten; er sollte ein verlässlicher Helfer Goethes werden.

Unabhängig von manchem Urteil Goethes über verstaubte Büchersammlungen, verknöcherte Bibliothekare und verschrobene Sammler schätzte der Dichter und mit ihm Schiller, Herder und Wieland den Wert der Bibliotheken überhaupt und den der Weimari-schen Institution hoch ein; im Austausch zwischen Schiller und Goethe spielen die Bibliotheksverhältnisse um 1798 eine Rolle; außerdem vermerken die Tag- und Jahreshefte sowie die Tagebücher Goethes sehr oft die Bemühungen um die Bibliothek. Wir sprechen mit Recht von einem Quellschatz für die Weimarer Klassiker, mit dem das Schaffen der Dichter in der Zeit bürgerlicher Emanzipation aufs engste verbunden ist.

Schriftliche Vorgänge belegen die Teilnahme Goethes an der Erwerbstätigkeit, die sich nach 1797 gewiß verstärkte. Ein erster Höhepunkt stellt die Eingliederung einer Stammbuchsammlung 1803–05 dar.

Ein buchhändlerisches Angebot veranlaßte 1817 den Ankauf von Meistersingerhandschriften und -werken aus Nürnberg. 1818 wurden weitere Buchmanuskripte erworben; eine wesentliche Rolle hat hier die Säkularisation gespielt. Aus dem Weimarer Kreis gelangten Nachlässe und Nachlaßteile von Herder (1805), Gore (1807), Fernow (1808) und Jagemann (1820) in die Bibliothek. Unter den Geschenken sind diejenigen Karl Augusts zu erwähnen. Der Herzog wünschte ab 1793 den Bezug des in Paris erscheinenden Amtsblattes *Moniteur universel* und er ließ das Revolutionsschrifttum sammeln, das 1798 in die Bibliothek kam. Unter denjenigen, die Stiftungen an die Bibliothek gelangen ließen, ist Goethe u. a. mit der Ausgabe seiner Werke (1816) vertreten.

Eine weitere Basis für Ergänzungen stellt das früh eingeführte Pflichtexemplarrecht für die Weimarischen Landesteile dar, das — obwohl umständlich — einigermaßen funktionierte, die Bibliothek versorgte und sie zur ersten des Landes machte. Auch auf solche Weise wuchs die Bibliothek von ca. 60 000 Bänden im Jahre 1778 auf 120 000 1820. Innerhalb von vier Jahrzehnten hatte sich der Bestand verdoppelt, und zwar vor allem unter Goethes Aufsicht. Das ist von vorzüglicher Bedeutung, da gerade durch die Anschaffungspolitik das geistige Profil der Bibliothek bestimmt wird.

Die Regelung der Benutzung lag der Oberaufsicht besonders am Herzen. Am 26. Februar 1798 wurde eine »Vorschrift, nach welcher man sich bei hiesiger Fürstlicher Bibliothek, wenn Bücher ausgeliehen werden, zu richten hat« erlassen. Ich zitiere daraus drei Sätze: »Das Ausleihen und Einnehmen der Bücher geschieht nur an zwey Morgen in der Woche, Mittwoch und Sonnabends.« — »Das sämtliche Personal ist verbunden in diesen Tagen von 9 bis 1 Uhr gegenwärtig zu seyn.« — »Der Registrator führt das Buch und entfernt sich in diesen Stunden so wenig als möglich von demselben.«

Verwaltungsmäßiger Aufbau, Erweiterung der Bibliothek, stärkere Erschließung bzw. Benutzung der Bestände forderten genauere Regeln für den Geschäftsablauf. Goethe ging hier ins Detail, wie wir es auch aus seiner sonstigen amtlichen Tätigkeit kennen. Das wichtigste Dokument, das für damalige Verwaltungsverhältnisse eine bibliotheksgeschichtliche Bedeutung besitzt und selbst für die Gegenwart manchen Fingerzeig enthält, stammt vom 30. Juli 1817; es legt die Grundsätze für die Geschäftsführung zum wiederholten Male, aber besonders eingehend nieder, und zwar für das Vermehrungsbuch (im Bibliothekarlatein Akzessionsjournal), für den Schriftwechsel einschließlich Registratur und für das Bestellwesen. An anderer Stelle wird von dem sehr nützlichen Dienstagebuch gesprochen (29. 4. 1804). Nicht selten gehen die Anweisungen bis in die letzten Einzelheiten (bsp. »Sekretar Vulpus besorgt das nötige Translociren der Bücher. . . « (ebenfalls am 29. 4. 1804).

Mit dem gleichen Nachdruck, mit dem Goethe die Öffentlichkeit der Bibliothek erweitert, sorgt er unerbittlich für die Rückforderung von Büchern und für das notwendige Absolvieren von Revisionen.

Daneben gab es Anschaffungswünsche, die Goethe aus eigenem Interesse mitteilte; so beispielsweise am 7. Juli 1811: »Der Roman der Herrn von Loon: Der ehrlich Mann am Hof«. Dann wieder verlangt er Bücher für das eigene Studium.

In der Vorrede zu dem Verzeichnis der von Goethe entliehenen Bücher, dem Buche von Keudell und Deetjen mit dem Titel *Goethe als Benutzer der Weimarer Bibliothek* (Weimar 1931), weist Deetjen darauf hin, daß man anhand der 2276 ausgeliehenen Werke die Schaffensperioden Goethes verfolgen kann. In der Rezension zu dem Bande bemerkt Otto Lerche: »Bezeichnend für die Art der Bibliotheksbenutzung ist es für Goethe, daß er dieselben Bücher oft viele Male hintereinander auf kürzere oder längere Zeit ausleiht, daß es sich dabei nicht nur um Zeitschriftenbände und Teile großer Werke, sondern auch um Handbücher, Monographien und Lesestoffe an sich handelt. Auf Grund des vorliegenden Materials kann man somit die Psychologie des Bibliotheksbenutzers an einem 'klassischen', besonders wertvollen Beispiele darstellen.«

Schließlich kennen wir genaue Anweisungen, wie ein Buch gebunden werden sollte, es ist reizvoll, die Intentionen Goethes mit dem Ergebnis am noch vorhandenen Original zu vergleichen.

Nachdem wir einige Einblicke in das Wirken Goethes als Oberaufsicht der Bibliothek und in die Entwicklung der ihm anvertrauten Institution geben konnten, wollen wir Mithelfer nennen, die im praktischen Dienst das Wohl der Bibliothek förderten in jener Zeit. Spilker war der erste Bibliothekar bis 1804, d. h. bis Karl August ihn Ungelegenheiten wegen zur herzoglichen Privatbibliothek versetzte. Nachfolger wurde Ernst August Schmid, der schon lange vorher bibliothekarische Aufgaben versah. Daneben sind tätig Johann Georg Keil, von 1797 bis 1827 Vulpus, der Schwager Goethes, mit besonderen Verdiensten um die Jenaer Schloß- und Universitätsbibliothek, Professor Friedrich Riemer, seit 1809 gelegentlicher Mitarbeiter, ab 1826 fest angestellt und nach Goethes Tod Direktor der Bibliothek von 1837—1845, sodann die mittleren Beamten wie Friedrich Theodor Kräuter (vom 15. Lebensjahre an), der Schreiber John, der als Kopist tätig war, auch Christian Schuchardt und sogar Eckermann. Alle diese Namen haben ihren festen Ort in der klassischen Epoche und in der Goethe-Forschung.

Die Oberaufsicht Goethes begleitete sein Ministerkollege Voigt bis zum Jahre 1819. Gelegenheit, über Goethes Anteil an der Entwicklung der Bibliothek zu sprechen, ergab sich, als der nördliche Anbau eingeweiht und im Rokokosaal die Festrede zum 100. Geburtstag des Dichters von Ludwig Preller, dem damaligen Direktor der Bibliothek (1847—1861), gehalten wurde. Als Zeugnis Goetheschen Tätigseins im Dienste der Bibliothek zitieren wir wenige Sätze: »Goethe selbst nennt eine Bibliothek gelegentlich das gesammelte Kapital vieler Generationen, welches geräuschlos unberechenbare Zinsen trage: und in diesem Sinne verwaltete er sie ... so daß die Bibliothek mehr und mehr zur Pflanzschule vielseitiger Bildung und Anregung in weiten Kreisen wurde ...«

Die Zeit der Klassik hatte räumlichen Ausbau, Fortschritte im Inneren, wesentliche Ausdehnung des Bestandes bei gleichzeitiger Bergung bedeutender geistiger Schätze und einer anwachsenden Vielfalt der geförderten Literaturgebiete ergeben. Unter Goethes Aufsicht hat die Weimarer Bibliothek, und das ist wohl beeindruckend, an Umfang und Bedeutung den dritten Platz unter deutschen Bibliotheken eingenommen.

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts brachte oftmals einen Stillstand, der mit dem Verlust des Anschlusses an die allgemeine Bibliotheksgeschichte endete. Zwar wurde der Bestand von ca. 150 000 Bänden um 1850 auf das Doppelte zu Beginn unseres Jahrhunderts gesteigert, was auf das Anwachsen der Buchproduktion überhaupt zurückzuführen ist, doch der innere Aufbau, die Beibehaltung einer vorzüglichen Katalogorganisation brach ab. Es sammelten sich bsp. mehr als zwei Dutzend Teilkataloge an, die nicht mehr im Hauptkatalog nachgetragen wurden und die die Übersichtlichkeit verlorengelassen ließen.

Während in den Zentren des gesellschaftlich-politischen Lebens — Hamburg, Berlin, Dresden, München — große leistungsfähige Bibliotheken im Zuge der Ausbreitung des Kapitalismus und im Einklang mit der industriellen Revolution entstanden, fiel Weimar auf einen zweiten Rang zurück. Das geschah nicht nur im Bereich des Bestandszuwachses, sondern vor allem durch das Versäumnis, die Katalogverhältnisse zu modernisieren, wie dies in den wichtigen Bibliotheken geschah. Die alphabetischen Kataloge wurden anderenorts nach den Regeln für wissenschaftliche Bibliotheken zu Zettelkatalogen umgestaltet, die die Massenbenutzung erst ermöglichten. 50 Jahre später, nämlich für die Zugänge ab 1929, mußte man auch in Weimar diese Entwicklung anerkennen, für die Sachkataloge gar erst ab 1949.

Von 1860 an sahen sich die Direktoren der Bibliothek einer Situation gegenüber, die sie nicht meistern konnten; sie wandten sich der Vergangenheit zu, obgleich die Widerspiegelung der Geschichte unserer Bibliothek im *Zentralblatt für Bibliothekswesen* geradezu dürftig genannt werden muß. Sie nahmen teil an der Erforschung der Landesgeschichte und publizierten gelegentlich aus den Schätzen der Bibliothek. Das gilt für Adolf Schöll (1861—82), für Reinhold Köhler (1882—92) und für den Hofhistoriographen Paul von Bojanowski (1893—1915). Werner Deetjen (1916—39) und Hermann Blumenthal (1939—41) suchten den Abstieg der Bibliothek aufzuhalten, begriffen aber, daß die Bibliothek im Grunde keine universale, sondern nur eine Aufgabe für die klassische deutsche Literatur, für die thüringische Landesgeschichte und für allgemeinere Bildungsbestrebungen haben konnte neben der sorgsam Pflege der überkommenen Schätze; so nachzulesen in mehreren Veröffentlichungen der 20er, 30er und 40er Jahre.

Zwei Höhepunkte gab es in diesem Zeitraum; Köhler wollte die Bibliothek mit der Literaturforschung verbinden und fand Beziehungen zu damals in Weimar erscheinenden literarhistorischen und kulturgeschichtlichen Zeitschriften. Deetjen und noch mehr Blumenthal begannen, nachdem die Bibliothek 1918 aus großherzoglichem Besitz in Landeseigentum übergegangen war, mit der höchst notwendigen Reorganisation; dem einen blieben in Anbetracht der ungünstigen finanziellen Verhältnisse nach dem 1. Weltkrieg größere

Erfolge versagt, der andere wurde durch einen vorzeitigen Tod aus seiner Tätigkeit gerissen.

Erwerbstätigkeit unter schwierigsten Bedingungen, zum Teil mit einem Sachetat von 2400. — Mark, Bezug der Zeitschriften bei gleichzeitiger Veräußerung von Dubletten, Abfinden mit unzureichender personeller Besetzung ergeben ein Spiegelbild der Bildungspolitik unter spätkapitalistischen Verhältnissen und als Folge eines imperialistischen Krieges.

* * *

Seit 1969 ist die Bibliothek, so sagten wir, zu einer Sammelstätte der deutschen Nationalliteratur und zu einem Zentrum der Literaturforschung geworden. Aus allen Literaturepochen sind reiche Schätze vertreten. Die Bibliothek besitzt rund 3000 Buchhandschriften, darunter Minnesängertexte. Das älteste Buch der Bibliothek, eine Evangelienharmonie und eine fragmentarische Pergamenthandschrift, ist vor und um 900 entstanden. Wie die meisten unserer mittelalterlichen Handschriften stammt es aus dem Thüringer Raum, in diesem Falle aus dem Kloster St. Petri in Erfurt. Säulen und Rundbogen, Initialen und Schrift in Rot und Gold bilden die ornamentale Ausschmückung. Um 1340 wurde eine Biblia pauperum und Apokalypse geschrieben; diese Handschrift weist zahlreich Bildbeigaben auf. Ein weiteres Glanzstück besitzen wir mit dem Gebetbuch der Margarete von Rodemacher; der um 1470 gefertigte Band wird in seinem Werte erhöht durch einen vorgebundenen Bilderteil mittelrheinischer Herkunft.

Aus dem Bestand von 500 Inkunabeln sind das *Liber Carthagine* von Terenz (Venedig 1482) und Sebastian Brants *Narrenschiff* (1494, deutsch bzw. 1497, lateinisch) zu nennen. Wir sind damit in der Zeit der Humanisten angelangt.

Die Epoche der Reformation ist vorzüglich in der Bibliothek vertreten. Wir besitzen vollständige Sammlungen der Drucke Luthers und Melancthons. Die gleichzeitige und folgende literarische Entwicklung vollzieht sich seit dem bürgerlichen Meistersang, der sein Zentrum in Nürnberg hatte. Von dem bekanntesten Meistersinger, Hans Sachs, kann die Bibliothek ein Porträt aus dem Jahre 1576 vorweisen. Goethe ließ Sammlungen dieser Zeit ankaufen, darunter eine Sammelhandschrift von 1555 und die Ankündigung eines Sängerwettstreits aus dem 17. Jahrhundert.

Aus dem gleichen Jahrhundert, der Barockzeit, sind umfangreiche Bestände in die Bibliothek gelangt, die mit den führenden Sammlungen aus dieser Zeit in den USA konkurrieren können. Es schließt sich das 18. Jahrhundert mit einer auf die Bestände verteilten Sammlung von dramatischer deutscher Literatur von 1450—1750 an, die der Leipziger Gelehrte Gottsched zusammengetragen hat und die in der Goethe-Zeit erworben wurde. Daneben sind andere Kollektionen für die literarisch-musikalische Literatur zu erwähnen.

Wenn wir uns der Zeit der Aufklärung, Klassik und Romantik (1750—1850) zuwenden, dann ist auf den Kern der Sammeltätigkeit hinzuweisen; rund 150 000 Bände vertreten diese für die deutsche Literatur wichtige Epoche. Sammlungen der Goethe-Gesellschaft sind an dieser Stelle zu nennen. Abgesehen von der Erwerbung der Sekundärliteratur und zu einzelnen Dichtern dieser Zeit, nimmt die Bibliothek die Erst-, Früh- und Werkausgaben der Autoren von Lessing bis Heine auf. Hinzukommen die Übersetzungen (Goethes »Faust« bsp. in über 50 Sprachen). Aus diesem Jahrhundert wurden Almanache, Taschenbücher und Kalender angesammelt, die — wie die sonstige Literatur zur deutschen Klassik — in einmaliger Vollständigkeit vertreten sind.

Das 19. Jahrhundert hat die Literatur dieser Zeit, Märchensammlungen, Kulturgeschichte und vergleichende Literaturwissenschaft eingebracht; besonders zu erwähnen

ist die Pflege anderer Literaturen, nicht zuletzt der slawischen. In den letzten Jahrzehnten ist dann die Haar-Sammlung mit wertvollsten bibliophilen Werken hinzugekommen und die Literatur der 20er Jahre bzw. seit 1945 die neue sozialistische Dichtung.

Ein wichtigstes Stoffgebiet der deutschen und Weltliteratur wird in Weimar besonders gepflegt: Faust. Die Sammlung von 12 000 Bänden, die seit 1955 in Weimar ist, reicht vom historischen Faust des 16. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Hier sind nahezu alle Dichtungen, Versuche und Arbeiten zum Faust-Thema vertreten, darunter magische Schriften, frühe Faust-Bücher, Musikalien, Illustrationen — kurz alle zugehörigen Manifestation. Wir erwähnen nicht zuletzt die ungarischen Übersetzungen des »Faust«, sondern auch das Faust-Drama von Madách.

In die Nähe der Literaturgeschichte gehören die Stammbücher; 800 solche Bändchen aus dem 17/18. Jahrhundert besitzt die Bibliothek seit 1803/05. In dem Büchlein des Johann Friedrich Weiß aus Coburg entdecken wir eine Eintragung Galileis vom 8. 3. 1629. In einem anderen Bändchen finden wir Zeichnungen und Ansichten aus vielen Ländern.

Eine weitere Literatursammlung wird von der Zentralbibliothek betreut; es handelt sich um die Bibliothek der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft; die wissenschaftliche Vereinigung tagt nach wie vor zum Geburtstag des Dichters in Weimar. Mit mehr als 10 000 Bänden ist die Sammlung die wichtigste ihrer Art auf dem Kontinent.

Eine ähnliche Aufzählung anderer Gebiete verbietet sich von selbst. Wir erwähnen nur noch die Musikaliensammlung Anna Amalias, Musikautographen von Mozart (Klavierkonzert B-Dur), Haydn (La vera costanza), Gluck (Finale zu »Orfeo ed Euridice«) und Seckendorff (Arien und Chöre zu »Lila«) bzw. eine Liszt-Sammlung.

Für die Tätigkeit der Bibliothek ist die rund 140 000 Bände umfassende Zeitschriftenabteilung bedeutsam (mit Periodica aus den Anfängen des Zeitungs- und Zeitschriftenwesens, aus der Aufklärung, Klassik und Romantik, der Folgezeit und Gegenwart). Zur Zeit bezieht die Bibliothek 1600 Zeitschriften aus aller Welt, vor allem natürlich germanistischen Inhalts.

Ferner besitzt die Bibliothek zwei einmalige Weltkarten von 1527 und 1529, Globen und das »Astronomicum Caesareum« des Apianus (1540). Wertvolle Einbände (u. a. Arbeiten Krauses) sind ebenso vorzuweisen wie orientalische Handschriften. Daneben existiert ein Ingenieur- und Kunstbuch mit kulturhistorisch bedeutsamen Zeichnungen, entstanden um 1500.

Ein besonderes Charakteristikum der Bibliothek bildet die umfangreiche, in mehreren Jahrhunderten zusammengekommene Sammlung von Kunstgegenständen. Büsten von Goethe (Trippel, d'Angers), Schiller (Dannecker), Herder (Trippel), Wieland (Schadow, Kaufmann) und vieler anderer Persönlichkeiten der klassischen Zeit gehören zu den kostbaren Erinnerungsgegenständen. Besonders zahlreich sind die Arbeiten Klauers vertreten. Neben den Gemälden (»Abendgesellschaft bei Anna Amalia« von Kraus, »Goethe in seinem Arbeitszimmer« von Schmeller, »Schiller auf dem Totenbett« von Jagemann) finden sich zahlreiche Porträts deutscher Dichter und vieler Zeitgenossen Goethes (Lessing, Hebbel, Heinrich Meyer, Knebel, A. v. Humboldt). Unter den Künstlern sind Cranach, Caroline Bardua, Corona Schröter und Friedrich August Tischbein zu nennen. Die Kunstwerke werden heute von Mitarbeitern des Goethe-Nationalmuseums betreut.

* * *

Das Dasein einer Bibliothek, so sagten wir eingangs, ist in hohem Maße von ihrer Geschichte bestimmt. Verschiedentlich wurde auf Tatsachen und Gegebenheiten hingewiesen, die noch heute Gültigkeit haben. Die Bibliothek aber, die ihrer verpflichtenden

Tradition und ihrer wertvollen Bestände wegen auf allen Gebieten reorganisiert und modernen Bibliotheksverhältnissen angepaßt werden muß, fügt sich in die grundsätzliche Öffnung der Bibliotheken für unsere Gesellschaft seit 1945 ein.

Nachdem von der Geschichte der Bibliothek und im Überblick von den vorhandenen Beständen berichtet wurde, sollen thesenhaft die gegenwärtigen Aufgaben und die Funktion der Bibliothek charakterisiert werden:

1. Die Bibliothek bewahrt und erschließt den Bestand von 790 000 Bänden, in dem der Öffentlichkeitscharakter unterstrichen wird.
2. Die Bibliothek sammelt die Literatur von 1750—1850, berücksichtigt die Geschichte der deutschen Nationalliteratur zurück bis zu den Anfängen und vorwärts bis zur Gegenwart und stellt somit einen Teil des Weimarer Forschungszentrums für Aufklärung, Klassik und Romantik dar.
3. Die Bibliothek erwirbt vorzüglich Literatur auf den Gebieten Kunst und Musik, pflegt die regionalkundliche Literatur über Thüringen, übernimmt also eine Spitzenfunktion für diese Gebiete und ist tätig als spezialisierte Fachbibliothek bzw. für die Thüringenliteratur traditionell als Regionalbibliothek.
4. Die Bibliothek erschließt durch eine Neukatalogisierung rund 300 000 Bände und macht damit die vorhandenen Bestände im eigentlichen Sinne erst zugänglich (die ersten 200 000 Bände wurden katalogisiert).
5. Die Bibliothek nimmt bibliographische Aufgaben wahr für die Klassik und für die Thüringen-Literatur mit laufenden Bibliographien, mit einem Corpus von Personalbibliographien zu Goethe, Schiller, Lessing, Herder, Wieland, Heine und anderen Autoren sowie mit einer thematischen Bibliographie zum Faust-Thema (22 Bände umfaßt die bisher vorgelegte bibliographische Reihe).
6. Die Bibliothek erarbeitet Klassifikationen zur deutschen Literatur bzw. zur Aufklärung, Klassik und Romantik sowie zur Literaturwissenschaft.
7. Die Bibliothek sorgt für die Erhaltung und Restaurierung des kunsthistorisch bedeutsamen Rokokosaales und der anderen Gebäudeteile.

Es sei erlaubt, die Gedanken zusammenzufassen. 400 Jahre Geschichte des Gebäudes, vor allem 300 Jahre Geschichte der Bibliothek und 200 Jahre des Daseins der Bibliothek im Grünen Schloß verpflichten. Das ist eine Tradition, die — namentlich von Goethe herührend — anspornt zu Bemühungen, die der erneuten Verlebendigung des Bücherschatzes und der Öffnung der Sammlungen dienen. Nur so kann die Bibliothek als leistungsfähige Institution ihren Platz im sozialistischen Bibliothekswesen der DDR behaupten.

Die Bibliothek strebt auch die Zusammenarbeit mit Bibliotheken und Einrichtungen in anderen Ländern an. Als Mitglied der IFLA nimmt sie die Möglichkeiten zu Kontakten und zum Erfahrungsaustausch wahr; selbstverständlich arbeitet sie im Bibliotheksverband der DDR mit. Hervorzuheben sind die partnerschaftlichen Beziehungen zu Bibliotheken in der Sowjetunion und in den anderen sozialistischen Ländern. Besonders hervorzuheben ist die Kooperation mit der Allunionsbibliothek für ausländische Literatur in Moskau, die zur gemeinsamen Herausgabe der Herder-Bibliographie geführt hat. Ein besonders intensiver Buchtausch ist mit der Nationalbibliothek Széchényi und der Akademie-Bibliothek in Budapest zu verzeichnen.

Goethe äußerte einmal gegenüber Voigt (Beilage zum Brief vom 19. Dezember 1815): »Weimar hat den Ruhm einer wissenschaftlichen und kunstreichen Bildung über Deutschland, ja über Europa verbreitet; dadurch ward herkömmlich, sich in zweifelhaften literarischen und artistischen Fällen hier guten Rathes zu erholen.« Darf dies auf die Bibliothek bezogen werden, kann gleichermaßen auf die erneute Begründung dieses Rufes gebaut werden. Dem Geist der Bibliothek gemäß soll der gelehrte Leser und der Leser mit wissenschaftlichen Anliegen alle erdenkliche Förderung erfahren, mit dem vermittelten

Buch, mit der gegebenen Auskunft, mit dem erschließenden Katalog und mit der unentbehrlichen Bibliographie. Als Faktor der Wissenschaftspotenzen der Forschungs- und Gedenkstätten, als Bildungseinrichtung der Stadt Weimar und der thüringischen Bezirke, als Literaturzentrum für die Erforschung der Klassik und der deutschen Literatur geht die Weimarerische Bibliothek einer neuen, in die Zukunft weisenden Epoche entgegen.

HANS HENNING
(Weimar)

Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás. 1482-ből fennmaradt féltucatnyi kis kötet, amely az évszám mellett a nyomtatás helyét, Bécs városát is feltüntette. A név szerint különben biztosan máig sem ismert nyomdászt tekintették tehát a bécsi könyvnyomtatás megalapítójának. A háromszáz éves jubileumra a nagyhírű tudós, könyvtáros és bibliográfus, Michael Denis jelentette meg a bécsi nyomdászat történetét 1560-ig összefoglaló kötetét. Száz esztendőre rá Anton Meyer állította össze az osztrák főváros immár négy évszázados nyomdászatának történetét két testes kötetben (1883–1887). Ilyen előzmények után nem hat meglepetésként, hogy a félezer éves évforduló alkalmával is újabb áttekintés látott napvilágot. Most Anton Durstmüller d. J. már nem csupán Bécs, hanem a mai Ausztria területén tevékenykedett műhelyek történetét foglalta össze imponáló kötetben (*500 Jahre Druck in Österreich*. Wien 1982. 392 lap).

Akárcsak száz évvel korábban, a mostani évforduló megünneplésére és megörökítésére szánt kiadvány esetében is a kezdeményezés, az összeállítás és a publikálás egyaránt az osztrák nyomdászok érdeme (Kiadó: Hauptverband der graphischen Unternehmungen Österreichs). Ennek tudható be, hogy amint egykor Meyer művét, úgy most Durstmüller kiadványát a korszerű nyomdászat lehetőségeinek igénybevételével rendkívül vonzó formában, igen szép köntösben jelentették meg. A 14 egész lapot betöltő színes tábla mellett nem kevesebb, mint további 440 reprodukció teszi látványossá a kötetet, amely emellett jelentős segítséget nyújt a könyv minél jobb áttekintéséhez is. A képek jelentős része a lapoknak a fűzés felőli harmadában helyezkednek el feliratukkal együtt, míg maga a könyv szövege a külső kétharmadon található, nagyobb méretű illusztrációkkal alátámasztva. A fejezeteken belüli részletesebb figyelemfelhívás a tartalomra a lapok említett belső harmadában, a képek közötti rövid utalásokkal történt, mintegy marginális jegyzetként.

Durstmüller nem vállalkozott önálló, új kutatásokra, Denistől, ill. Meyertől eltérően nem törekedett a régi bécsi kiadványok bibliográfiai regisztrálására sem. Azonban az e téren megjelent eddigi publikációk eredményeit igen gondosan és eredményesen állította össze nem csupán a kötet szövegében, de önálló kis bibliográfia formájában a könyv végén (367–385. l.) a szakirodalmat is. További kimagasló érdeme, hogy első ízben összefoglaló áttekintést adott a mai Ausztria Bécsen kívüli nyomdatörténetéről. E törekvését igen hasznosan támasztotta alá a könyv hátsó kötetéblájába illesztett hat, kihajtható táblákra nyomtatott, színes diagramm. Ezen évenként és országrészenként (Bécs, Tirol, Salzburg, Burgenland stb.) egyetlen pillantással megállapítható, hogy mikor, hol és milyen műhelyek tevékenykedtek. A diagramm ugyanakkor megmutatja azt is, hogy az egyes vállalkozások a névváltozások ellenére is hogyan függtek össze, ill. a jogutódok miként követték egymást.

Magyar szempontból különösen érdekesek a mai Burgenland adatai, amelyek — elsősorban Karl Semmelweis német nyelvű összefoglalója alapján — (*Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972) viszonylag megfelelően vannak képviselve (pl. 114, 115, 374 ábra). Az utolsó évtized magyar nyelvű szakirodalmának és főleg azok eredményeinek átvitelére azonban már

nem került sor (pl. a 178. ábrán közölt *Synodi provincialis decreta* (Sztripszky II. 2700/248) nem a nyugat-magyarországi Loretóban, hanem az alsó-ausztriai Pottendorfbán készült — (vö. MKsz 1975: 202).

A bécsi nyomtatványok magyar vonatkozásai is elfogadható helyet kaptak Durstmüller összeállításában. Így illusztrációval együtt (23. ábra) kiemelést nyert mint a legkorábbi bécsi fametszetekkel gazdagon díszített könyvek egyike a Werbőczy István által kiadott *Decem divinatorum preceptarum libellus*, amely a hazai szakirodalomban alig ismert. Ugyancsak jelentős és a mai idők számára is intő nyomdatörténeti dokumentumként került megemlítre Werbőczy *Tripartitum*ának 1517. évi első kiadása (RMK III 214), mert a 71 ív terjedelmű kötetet a bécsi Singrenius-féle műhelyben — az Errata szövegének tanúsága szerint — negyven nap alatt készítették el. A 17. század elején megjelent magyar nyelvű bécsi nyomtatványok említése, ill. az azokról készült reprodukciók (pl. 36, 52.) inkább csak kuriózumszámba mennek ebben a könyvben.

Durstmüller munkája 1848-ig foglalja össze az ausztriai könyvnyomtatás történetét. Utószavában (363. l.) kilátásba helyezte, hogy az utolsó 134 esztendő eseményeit is össze kívánja állítani majd egy később megírandó második kötetben. Ezzel valóban teljessé válnék a Magyarországgal olyan tartós történelmi kapcsolatban állt ország nyomdatörténete. Ugyancsak a könyvnyomtatás félezer éves jubileuma adott egykor indítást a tipográfia magyarországi története összeállításának megkezdésére, sajnos immár egy évtizede hiába várja a szakmai közvélemény ennek a fontos munkának a megjelenését.

Az ausztriai jubileumot azonban nemcsak a fentiekben ismertetett összefoglaló kiadvánnyal ünnepelték, hanem reprezentatív kiállítás formájában is. Az Österreichische Nationalbibliothek saját, világhírű dísztermében 1982. május 7. és október 31. között rendezte ezt. A reprezentatív és igen instruktív kiállítás összeállítója az ÖNB főigazgató helyettese, Helmut W. Lang volt. Nem csupán a látogatók eligazítására, de utólagos tanulmányozásra is igen alkalmas a nyomtatott katalógus, amelynek formátuma — tudatosan — pontosan megegyezik Durstmüller említett könyvével, amelynek szerkezetét általában a kiállítás követte is (*1482—1982. 500 Jahre Druck in Österreich*. Wien 1982. 55 l.).

Külön érdekességként hat, hogy a katalógus elején (9—10. lap) rövid összeállítás olvasható az 1462. évre a bécsi délkörre nyomtatott érvágónaptárról. A szakirodalomban ugyan is újra és újra felmerül annak feltételezése (vö. *Beiträge zur Inkunabelkunde*. Dritte Folge I. Berlin 1965, 48—75), hogy ezt Bécsben Ulrich Han készítette. Azonban ez teljesen egyértelműen még nem nyert bizonyítást. A kiállítás ezzel az 1462. naptárral és Han római (1467—75) nyomtatványainak bemutatásával kezdődött. Jellemző a bécsi gyűjtemények gazdagságára, hogy a Donaueschingenben őrzött, 1462. évi unikum-naptártól eltekintve a 623 tételt felsorakoztató kiállítás megrendezéséhez máshonnan nem kértek kölcsön.

E kiállításon is természetesen számos magyar vonatkozású nyomtatványt lehetett látni (pl. 170. tétel = RMNy 1080 = Sztripszky I 1876/83; 198. tétel = RMNy 555; 199. tétel = RMNy 634). Egyedül talán azt lehetett sajnálni, hogy ezek sorában nem volt fellelhető a *Tripartitum* előzőekben már említett és nyomdatörténetileg is igen érdekes, 1517. évi első kiadása.

BORSA GEDEON

Jókai-kódex, XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhú olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. BALÁZS János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 378, 1. (Codices Hungarici VIII.)

A Codices Hungarici sorozat a legjelentősebb magyar szövegkiadói vállalkozások közé tartozik. Tudománytörténeti szempontból azért, mert példaként szemlélhető rajta, hogy miként fejlődött és hová jutott a XVIII. század vége óta a középkori magyar nyelvű szövegek kiadása. Minden egyes kötetet vizsgáljuk azonban több magyar tudományszak, sőt a tudományszervezés is: ha minden egyes kódex számos kutatási terület elsőrendű forrása, a sorozat minden kötetét az érdekelt szakemberek bevonásával és együttműködésével kell elkészíteni.

A sorozat nyelvészek kezdeményezésére, még 1942-ben, éppen a *Jókai-kódex*szel indult. Előszavát Pais Dezső írta, a sajtó alá rendezés munkáját Szabó Dénes végezte, s ugyancsak ő gondozott két további kötetet 1942–44-ben (*Apor- és Guarý-kódex*). A folytatás 1960-ig váratott magára. A kiadási eljárás ekkor olyképpen módosult, hogy a korábban csak a kézirat hasonmásából és bevezetésből álló kötetekhez betűhív másolat és a magyar szöveg latin eredetije járult: így egyesültek a vállalkozásban a régebbi Codices Hungarici és Mészöly Gedeon Új Nyelvemléktárának előnyei. (A Jókai-kódex mostani kiadásában tehát azért nincs hasonmás, mert a szerkesztő Szabó Dénes kiadását ismertnek veszi.)

A vállalkozás 1960 utáni kötetait korántsem kísérte akkora figyelemmel a kritika, mint amennyit fontosságuk miatt feltétlenül megérdemeltek volna, s ma már megállapítható, hogy egyedül Stoll Béla írt valóban alapos ismertetést a sorozat VII. köteteként megjelent Müncheni-kódexről. Megállapította, hogy a betűhív átirás sajtóhibáinak kijavítására „nem ártott volna

legalább még egy korrektúra”, és tárgyalta a latin megfelelő szöveg kérdését: „Kritikai kiadásban a fordítás alapjául szolgáló eredetinek a lehető legpontosabb megállapítása ugyanolyan követelmény, mint a kiadott szöveg teljes megbízhatósága ... A Müncheni kódex kiadásának azt a részét, amely a latin megfelelőt tárgyalja, nem tekinthetjük kifogástalannak.” (ItK 1972, 544, 546.)

Stoll a sorozat minden egyes kötetével szemben alkalmazandó legfőbb kritikai szempontokra mutatott rá, és biztos, hogy hasonló eredményre jutottak volna más kötetekről írva más kritikusok is. Nem sok munkával megállapítható ugyanis, hogy hibás olvasatok más kötetekben is akadnak, és másutt is elég hibásak a latin szövegek. A *Cornides-kódex* egy magyar helyére már V. Kovács Sándor rámutatott (ItK 1969, 750); latinjában annyi a tévedés, hogy itt talán tipizálásuk is elegendő. Vannak mindenekelőtt nem létező szavak (665: palveas = paleis; 667: lummis = nimis; inpludere = inpendere); kihagyottak, melyek a magyar fordításban megtalálhatók (665: quam [ipse] in matre sugisti = melyet tenen magad zoptal anyadban) s olyanok végül, amiket a kiadók tévedésből egymás után kétszer írtak le (673: ipsum ipsum). Hasonló hibák a *Példák Könyvében* is előfordulnak (119: perpalare = propalare). Stoll Béla bírálatát tehát mind a korábbi szerzők magukra vehették, mind a későbbiek tanulsággal olvashatták.

V. Kovács Sándor vetette fel azt a kérdést már említett kritikájában, hogy az egyes kötetek „bevezető vagy kísérő” tanulmányai „további bizonyításra váró feltételezések” első publikálására valók-e. Ő úgy gondolja, hogy nem; nem ez a lényeg azonban, hanem az, hogy megjegyzésével a sorozat egyik erősen támadható pontját, a szerkesztésbeli következetlenségeket és a megfelelő szabályzat hiányát érinti. A kötetek szövegekritikai jelölési rendszere ugyanis következtelen, s nem

felel meg semmiféle kül- vagy belföldön használatos normának. Az igaz, hogy a zárójelek használatán az egész magyar textológianak kellene a hazai és az idegen szokások egyeztetésével segíteni, s ez nem a kötet szerkesztők feladata: övék a következtetés lenne. Azt tehát, hogy ha a *Példák könyvének* egész első lapja át van húzva, az átirásban jelölni kell (ha csakugyan kell), s nem lehet eltekinteni tőle azért, mert egyéb törlek miatt jelölése az adott esetben túl bonyolult lenne. Jó lett volna világosan leszögezni, hogy a latinban természetes, de a magyar szövegben is alkalmazott rövidítések az anyanyelvben feladatlanul maradnak: ilyen pl. a *-ber-szótag*, az *m* és az *n*. Ugyanakkor: a „Harmichad” (3) i-je felől elmarad a vonás, átirni sem szabad „Harminchad”-nak. Meg kellene állapodni abban is, hogy hasonmás mellett érdemes-e lapalji jegyzetben hívni fel a figyelmet minden törlésre, s kell-e megjegyzéseket tenni a fordítás módjára, különösen ha a latin szöveg kiadók általi értelmezése félreértésen alapul (111: veni).

A *Müncheni-kódex* kiadóinak azzal az alapkérdésével, hogy lehetőleg a fordító előtt fekvő latin szöveget kell megadniuk, már a *Cornides-kódex* sajtó alá rendezői szembe kerültek, s utódaikhoz hasonlóan nem tudták megoldani a feladatot. Temesvári Pelbárttal nem volt bajuk, bár nem érthető, miért kellett éppen az 1586-i velencei kiadást követniük, ami évtizedekkel későbbi lévén a kódexnél, a fordítók semmiképpen nem teheték maguk elé. Jobban meggyűlt a kiadók baja a *Legenda aurea*-val: ennek (a sok változat közül) egy minden jel szerint tetszőleges szövegét vették elő, nem mérlegelve a Th. Graesse-féle kiadás felhasználásának lehetőségét, s nem foglalkozva azzal sem, hogy melyik nyomtatott kiadványt látták a magyar tolmácsolók. Emiatt azt sem tudhatni például, hogy egy latinból kiesett szövegrész (739: Caym fratrem suum occidere procuravi) a *Legenda aurea* változata-e vagy gondatlanságból maradt ki (a magyarban ugyanis megvan).

Ilyen előzmények után jelent meg P. Balázs János *Jókai-kódexe*. A kiadó sokat tanult elődei hibáiból, talán a kritikákból, s e szabályzat nélküli sorozat keretei között a legjobbat igyekezett nyújtani. Legfőbb jellemvonása a pontosság és a magyar kutatás által ráhagyományozott ismeretanyag — lényegében Katona Lajos eredményeinek — gondos megőrzése. Túlzásba talán csak akkor esik, amikor úgy végigjegyzetel a szöveg magyar oldalán minden javítást, mintha a kutató nem láthatná a Szabó Dénes kiadásában megjelent fakszi-

milét. (A gyakorlatban láthatja, de meg kell kerítenie a 40 éves könyv egyik példányát.) Egyértelműen érdeme, hogy állást foglal a latin és a magyar szavakban egyformán rendszeresen előforduló, teljesen szokványos rövidítések feloldása mellett: valóban nem akadna medievista, aki ezeket megtartaná (mo[n]da, legim[us], p[ate]r, f[r]ate[r], frat[er], p[re]dicalny stb.).

P. Balázs János elődeihez hasonlóan találta magát szembe a latin szöveg fentebb már érintett problémáival, s majdnem eljutott a legjobb megoldáshoz. Az eredetiek megkeresésével Katona Lajos után nem sokat kellett bajlódni; ami azonban még hiányzott, megtalálta. Munka közben észrevette s tudatosan hasznosította azt aényt, hogy pontosan az a latin szöveg nem létezik már, ami a *Jókai-kódex* fordítója előtt feküdt: elővette tehát a már Katona által is használt Sabatier-kiadásokat, s ezeket úgy közölte le, hogy szövegkritikai apparátusukból jegyzetbe tette a magyar-nak jobban megfelelő változatot, és — még ugyancsak Katona nyomdokát követve — a Széchényi Könyvtár kéziratát (clmae 77) bedolgozta a variánsok közé. Gondolt rá, hogy a le nem fordított hosszabb latin szövegrészeket is jelölje.

Az már nem a feltétlen érdemek közé tartozik, hogy Sabatier latin szövegeit gyakran a magyar helyesírásnak megfelelő interpunkcióval látta el. A tapasztalat arra tanít, hogy minden nemzet hajlamos a maga nemzeti ortográfiája szerint tagolni a latin mondatokat: nem lehet kétséges, hogy ebben a tekintetben egyetértésre kell jutniuk a magyar kiadóknak, de az egyetértés alapja nem lehet a magyar helyesírás. Még kevésbé helyeselhet, hogy a kiadó nem hasznosította a Sabatier és Katona kora óta megjelent számos új kritikai szövegkiadást. Bonaventura *Ferenc-legendáját* ma már nem XVIII. századi kiadásból szokás idézni, Bartholomaeus de Pisis *Conformitates*e ugyancsak megjelent újabban, s magát a *Speculum perfectionist* is másként tárgyalja a mai tudomány, mint a Katona koráé. Különösen Marino Bigaroni *Compilatio Assisiensis*é kellett volna tekintetbe venni (Porziuncula 1975), amire Szörényi László volt szíves felhívni a figyelmemet.

A latin szövegekkel kapcsolatban általában sem árt hangsúlyozni, hogy valamely régi, XVII—XVIII. századi nyomtatott kiadás használatával aligha juthatunk közelebb a középkori magyar szöveg eredetijéhez. A legjobb, kritikai kiadást kell tehát elővenni, és annak (esetleg kiegészített) szövegváltozatait a jegyzetbe téve közelíteni meg az eredetit, amiből a magyar fordítás készült; abban a meggyőző-

désben persze, hogy a fordítás alapjául szolgáló eredeti örökre elveszett: megközelíteni lehet ugyan, rekonstruálni azonban soha.

P. Balázs János *Jókai-kódex* kiadása — az itt még nem említett *Birk-kódex* után — kétségtelenül a legjobb a Codices Hungarici 1960-nal megindult új sorozatában. Szüksége lenne azonban a sorozatnak szerkesztőre és az ő irányításával elkészített, szakemberek által megvitatott kiadási szabályzatra. Lázs Sándornak a *Magyar Nyelvben* nemrég megjelent cikke alkalmas arra, hogy a benne kifejtett javaslatok alapján végre szabályzat készüljön, s — az ismert és elismerésre méltó előzmények után — a magyar nyelv- és irodalomkutatásban felmerhetetlen jelentőségű kódexek a korszerű mai tudományosság színvonalán jelenjenek meg újból nyomtatásban, — az elkövetkezendő évszázad számára.

TARNAI ANDOR

Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465–1600. Edidit Gedeon BORSA. Tom. I–II. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó.

A könyvnyomtatás Európában, Németországot követően, — ahol a feltaláló, Johannes Gutenberg élt és működött, — elsőként, 1465-től Itália területén terjedt el. Sőt, az itáliai nyomdászat és könyvkiadás már az ősnymomatványok időszakában, azaz a 15. században számszerűleg, de minőségi (könyvművészeti, tipográfiai) tekintetben is sok szempontból felülmúlta a németországit, s a 16. század folyamán is a legtöbb európai nyomda és kiadó — köztük kiemelkedő officinák és teljesítőképes kiadói vállalkozások — az Appennini-félszigeten működött. Nem véletlen tehát, hogy egy, a 15–16. századi európai nyomdákat és kiadókat számba vevő nemzetközi vállalkozás keretében Borsa Gedeon a budapesti Akadémiai Kiadó és a Baden-Baden-i Valentin Koerner Verlag gondozásában első két kötetként az itáliai tipográfiai és könyvkiadók számbavételéhez és tevékenységük vizsgálatához szolgáló „kulcs”-ot (clavis = kulcs) adta a kutatók kezébe. A *Clavis* ugyanis olyan nyomdász- és kiadástörténeti kézikönyv, alapvető segédlet, amely a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászok és kiadók tevékenységi idejére, működési helyére vonatkozó adatokat tartalmazza sokoldalúan, több szempontból is.

A kiadó, Borsa Gedeon a mű Előszavában a nyomdászok és könyvkiadók számbavételén túl, amely a kiadványt a könyvtörténeti kutatás nélkülözhetetlen segéd-

könyvvé teszi, a további felhasználási területeket jelöli meg:

1. A történettudományt, elsősorban a helytörténetet, ezen belül is valamely korabeli itáliai terület vagy helység nyomdázattörténetét; 2. a könyvtári feldolgozó és a bibliográfiai feltáró munkát, ahol a mű az Itáliából származó régi nyomtatványok kapcsán felmerülő problémák megoldásához, tisztázásához fontos adalékokkal, információkkal szolgálhat. Megjegyzi továbbá, hogy mivel az utóbbi időben a 15–16. századi nyomtatványok kutatása, feltárása világszerte egyre inkább előtérbe került, s ugyanazon nyomdászok és kiadók neve több, egymástól némileg eltérő formában fordul elő kiadványaikon és a szakirodalomban egyaránt, feltétlenül megvalósítandó ezek egységes használata. A *Clavis*ba felvett névformák ezt az egységesítést kívánják szolgálni. Végül szól arról, hogy — mivel a továbbiakban terve van véve egy, az egész világ 1601 előtt működő nyomdászainak és kiadóinak hasonló kiadványban történő számbavétele — e mű tapasztalatai és tanulságai, s a róla megjelenő kritikák észrevételei, kiegészítései és korrekciói felhasználhatók lesznek ezen átfogó mű összeállításakor, szerkesztésekor. Ezért is kéri a szerkesztő a használókat (jelezve néhány problémát és máris felmerülő nehézséget), hogy megjegyzéseiket — a további munkát segítő — juttassák el hozzá.

A *Clavis* előszava, az ezt követő Útmutató a könyv használatához, továbbá a fejezetcímek és a tartalomjegyzék — lévén nemzetközi érdeklődésre számot tartó kiadványról szól — latin, olasz és német nyelven jelent meg. A használatot segítő Útmutatóban közli Borsa Gedeon azokat a tájékoztató megjegyzéseket, amelyek a kiadványban feldolgozott anyagra, adatokra, az adatok közlését eldöntő feltételekre, a szerkesztési nyelvre, a személynevek megkülönböztetési lehetőségeire és módosításaira, a jogi személyekre és a névtelen (anonym) nyomdákra, továbbá a két kötet felépítésére, szerkesztetere (főrészek és függelék) vonatkoznak. Ez a használati Útmutató tulajdonképpen alapos, átgondolt, részletekbe menő, és alapvetően fontos és kisebb szerkesztési problémákat egyaránt tisztázó szerkesztési útmutató is egyben; segítségével, tanulmányozása nyomán a kutató, a használó biztosan eligazodik a gazdag és jól elrendezett adatanyagban.

A *Clavis* — ahogy említettük — a mai Itália területén 1601 előtt működő nyomdászokról és kiadókról ad áttekintést. A szerkesztő e két tevékenységi területen dolgozó személyeket, testületeket világosan és egyértelműen megkülönbözteti egymás-

tól. Nyomdásznak csak a műhelyek tulajdonosait és vezetőit tekint, az azokban dolgozó többi személyt (korrektorokat, segédek stb.) még akkor sem veszi figyelembe, ha a közreműködésükkel készült nyomtatványokon szerepel is a nevük. Kiadóként (*-gal jelölve) azokat szerepelteti, akik saját nyomdával nem rendelkeztek és nyomtatott műveket foglalkozásszerűen, haszonszerzés céljából mások nyomdájában készíttettek. A kiadást csak szellemi munkájukkal segítő személyek (szerkesztők, fordítók, kommentátorok stb.), illetve a kiadási költségeket nem a profitszerzés érdekében vállaló egyének (mecénások, saját munkáikat kiadó szerzők stb.) nem kaptak helyet a mű főrészeiben szereplő kiadók között. A tevékenységük valamely időszakában kiadóként is működő nyomdászok az adott időben is nyomdászként szerepelnek. Csak azok a nyomdászok és kiadók kerülhettek a műbe, akiknek a munkájáról saját kiadványaik vagy megbízható levéltári források tanúskodnak. A szakirodalom adatait alapos kritikai vizsgálódás után fogadta csak el a szerkesztő. Az egykorú nyomtatványokon valamilyen okból szándékosan hamisan szerepeltetett, fiktív nyomdász-, kiadó- vagy városneveket „[pseud.]” jelöléssel és a nevek olasz nyelvű feloldásával kiegészítve a főrészben közölte. Az adatokat — bizonytalanság esetén — kiegészítő szövegeket az egységesség végett a 15—16. századi európai tudományosság nemzetközi nyelvén, latinul fogalmazta meg.

A nyomdászok és kiadók adatainak az összegyűjtéséhez, kiválasztásához, felvételéhez a különböző kiegészítésekhez és korrekciókhoz Borsá Gedeon jelentékeny mennyiségű publikált és publikálatlan forrásanyagot dolgozott fel. A már közreadott források között nyomdák és kiadók jegyzékei, gyűjtemények katalógusai, bibliográfiák, enciklopédiák, tanulmánygyűjtemények, évkönyvek és folyóiratok szerepelnek. A nem publikált forrásanyagba néhány könyvtár nyomdász-katalógusa és a különböző levéltárak anyaga tartozik. Külföldi és hazai könyvtárak szövegei és írásban ugyancsak hasznos adatokkal, információkkal segítettek a szerkesztési munkát. (A források jegyzéke s az adatokat szolgáltató levéltárak neve és könyvtárosok névjegyzéke a mű függelékében található.)

A *Clavis* szerkezetileg 2 nagyobb egységből: a főrészekből és a függelékből áll. A főrészek a nyomdászokról és a kiadókról működési helyükhöz és tevékenységük időtartamának adatait közölve adnak áttekintést. Az impresszum adatainak megfelelően ez az első rész 3 nagyobb fejezetre

tagolódik: 1) személynevek, 2) időrend és 3) működési hely szerint. A Személynevek című I. részben a nyomdászok és kiadók a megállapított egységes névforma szerint vannak abécé-rendbe sorolva, az ettől eltérő összes névformáról utalás történik a felvett névalakra, amely után az összes többi névvariáns betűrendben felsorolva található. A nevet a nyomdász vagy a kiadó működési időszakát jelölő évszámok követik, majd harmadik helyen a tevékenységi hely (több helység esetén ezek időrendben következnek) áll.

A természetes személyek nevét e részben (de a másik két főrészben is) még akkor is egyenként vette fel a szerkesztő, ha közös nyomdával vagy kiadóval rendelkeztek, azaz nyomdászai vagy kiadói munkásságot csak közös cégen belül folytattak. Első módosító javaslatunk erre a szerkesztői megoldásra vonatkozik: a jövőben ajánlatos lenne ilyen esetekben a közös cég mindkét tagjának a neve után kölesönösen jelölni, hogy társa volt a másiknak. Ha a tájékozódni kívánó szakembernek, kutatónak erről esetleg nincsen tudomása, megtevesztő információt szerez a *Clavis*-ből. A cégtársak ilyen jellegű jelölése módot adna arra is, hogy egy-egy ország nyomdai és kiadói vállalkozásainak a számát megállapíthassuk; az Itáliával foglalkozó két kötet alapján erre ugyanis nincsen lehetőség; ennek segítségével csak a nyomdászok és kiadók száma határozható meg, a cégeké azonban nem.

Az „Időrend” című II. rész évenként, s egy éven belül helységnevek szerint abécé-rendben tartalmazza a nyomdászok és a kiadók nevét. A III. részben működési hely szerint található. Itt a helységek a mai hivatalos elnevezésük szerinti betűrendben követik egymást; minden más, akár az egykorú nyomdai művekben, akár a szakirodalomban található, s ettől eltérő névformáról utalás történik a mai helynévre. Egy-egy helységen belül a nyomdászok és kiadók a működési idejük szerinti időrendben, az azonos időszakban tevékenykedők abécé-rendben következnek. E rész végén „Itália” cím alatt azok a 15. századi névtelen nyomdák kaptak helyet, amelyek nem voltak lokalizálhatók.

A főrészhez több fejezetből álló Függelék csatlakozik, amely részint a főrészben szereplő adatokat más szempontból világítja meg, részint kiegészíti azokat. A „Kihagyott személyek” című fejezetben azoknak az adatai kaptak helyet, akik a fő-részből a szerkesztési koncepcióból adódóan kimaradtak (pl. mecénások, segédek, korrektorok stb.). Második észrevételként szabadon itt megjegyeznünk, hogy hasznos lenne a későbbiekben feltüntetni, hogy

e személyek tevékenysége melyik nyomda, illetve kiadó keretében történt. Munkájukkal ugyanis hozzájárultak az ott készült kiadványok létrejöttéhez, tartalmi, illetve tipográfiai megformálásához. „Az előnevek jegyzéke” című részben a főrészben szereplő előnevekről történik utalás a család-névre, vagy más olyan megkülönböztető névformára, amelyen az illető személy szerepel. Függelékben kaptak helyet azok az örmény, cirill, görög és héber nyelvű munkákat készítő nyomdászok és kiadók is, akik csak nem latin betűkkel dolgoztak. Következő fejezete a Függeléknek az „Egy városban belüli közelebbi helyadatok jegyzéke.” E helyadatok (pl. utcák, utak, hidak, várak, kapuk, egyes épületek) a város neve után betűrendben találhatók. Meggondolandó, hogy indokolt-e ezeket a főrész III. részétől (Működési hely) elszakítva itt közölni. Kutatási szempontból tekintve semmiképpen nem! A megfelelő városnév után az illető nyomdász, ill. kiadó nevénél feltüntethető lenne az a közelebbi hely, ahol ő a városban belül működött. A kutató a nyomda helyét keresve a városnév-nél keresi azt; logikusan, szervesen oda is tartozik. A források — már említett — jegyzéke előtt még egy fontos része van a függeléknek, s ez „A nyomdahelyek jegyzéke Itália térképével”. Minden olyan itáliai helység, ahol 1601 előtt nyomdász vagy kiadó dolgozott, megtalálható a betűrendes helynévjegyzékben, s ennek segítségével a térképmellékleten. Tartalmazza a helynévjegyzék az ott dolgozó nyomdászok és kiadók tevékenységi idejét, valamint a nyomdászok és kiadók számát: a 15. században, a 15–16. században, a 16. században, továbbá 1601 előtt összesen.

E rövid ismertetésből is kitűnik, hogy a *Clavis Typographorum Librariorumque Italiae 1465–1600* valóban fontos kézikönyv. Nélkülözhetetlen segédkönyve nemcsak a történettudománynak, a helytörténetnek, a nyomdásztörténetnek s a könyvtári és bibliográfiai tevékenységnek, ahogyan ezt Borsa Gedeon a mű Előszavában szerényen körvonalazta. Jóval több ennél! Nem nélkülözheti a művelődés- és a tudománytörténeti kutatás sem. A 15–16. századi Itália Európa egyik legjelentősebb, gazdasági, politikai, tudományos, irodalmi, művészeti, művelődési szempontból kiemelkedően fontos területe. Az ott megjelent nyomdatermékek tartalmi, tipográfiai és könyvművészeti elemzése, s az ezeket létrehozó nyomdászok és kiadók tevékenységének vizsgálata Európa és az egész emberiség művelődését tekintve lényeges feladat. S ehhez nyújt hatékony segítséget a Borsa Gedeon kiadásában napvilágot látott kiadvány, amelynek folytatása, s

annak keretében az egész világ 15–16. századi könyvnyomtatóinak és könyvkiadóinak számbavétele maradóan eredményes lesz a kiváló kutató koncepciózus könyvtörténeti munkásságának.

FÜLÖP GÉZA

Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1981. OSZK. 240 p. Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 2.

A *Magyar Könyvszemle* múlt évi harmadik számában mutatta be Vízkelety András a *Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* c. sorozat első kötetét. (MKSzle 97/1981/3. 249–250. p.) A második kötet ismertetésének bevezető soraiiban hadd utaljunk az ő recenziójára, amelyben számba vette a hazai kéziratkatalógusok megjelenésének előzményeit, a jelen sorozat létrehozóit, gondozóit, résztvevőit.

A sorozat második kötete a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár 1850 előtti kézíratainak leírását tartalmazza. A kéziratokkal való ismerkedés első szakaszában rögtön szembetűnik, hogy az egyik legrégibb könyvtárunkból hiányoznak közel hétszáz év magyar művelődéstörténetének dokumentumai. Hogyan lehetséges az, hogy Pannonhalmán, amelynek neve is azt van hivatva kifejezni, hogy mindig szoros kapcsolatban volt az ország anyagi és szellemi kultúrájával, nem találkozzunk a magyar múlt könyvtörténeti emlékeivel? (Itt jegyezzük meg: a könyvtár kódexeiről külön katalógus készül, mi itt kizárólagosan a magyarországi eredetű kódexek és kéziratok hiányáról beszélünk!)

A kötet elején levő könyvtártörténeti összefoglaló azonban szinte illusztrálja a fentebbi állításunkat. A Főapátsági Könyvtár részesedett az ország virágzó évszázadainak eredményeiből, és osztozott a viharos időszakok viszontagságaiban. Története szinte modell egy általános magyarországi középkori könyvtár történetéhez. Az alig száz éves könyvtárnak 1090 körül kb. 200 művet tartalmazó 80 db kódex volt a birtokában. Bár a későbbi évszázadokból sajnos nem rendelkezünk ilyen konkrét bizonyítékokkal a könyvtárral illetően, de ismerve a szerzetesi élet rendszabályait, az iskola — az oktatás — a könyvművelés — a liturgikus élet kapcsolatait, következtetni tudunk a könyvtár további növekedésére, amely biztosan összhangban volt a pannonhalmi bencések XIV. századi fénykorával. A rend történetének alakulásával változott a könyvtár sorsa is. A hanyatlást

ebben a vonatkozásban már a kortársak is regisztrálták: az 1508-as rendi vizitációkor készült összeírásban Pannonhalmá nem is szerepelt. Valószínű, ha kiemelkedő helyet foglalt volna el a magyarországi bencés apátságok közül, itt is részletes leltárt készítettek volna. A három részre szakadt országot sorsában osztozott az apátság is. A török elől az értékesebb könyveket, kincseket elmenekítették, végül Pozsonyba kerültek, ahol az esztergomi érsekek házában letétként őrizték őket. Ezek a könyvek azonban soha nem kerültek vissza Pannonhalmára. A katalógusból tehát ezért hiányoznak a középkori magyarországi kéziratok.

A rendi élet csak 1637 után indult meg újra Pannonhalmán. A Mária Terézia uralkodása idején bekövetkezett fellendülést, amely a könyvtár jelentős gyarapodását is magával hozta, megszakította II. József abolíciós rendelete. A felosztásokor készített összeírásból tudjuk, hogy a könyvtár a kerengő északi szárnyának – akkor még létező – emeletén helyezkedett el. Ekkor 4232 kötetet vettek lajstromba, de kéziratokról nem készítettek külön feljegyzést. Amikor 1802-ben visszaállították a rendet, a gimnáziumi oktatást kapták a bencések feladatul. A könyvtár állományát ennek megfelelően kellett bővíteni: az iskolai oktatást, a tanári felkészülést és a teológiai képzést kellett a könyvtári beszerzésekkor szem előtt tartania a könyvtárosoknak. A jelenlegi kéziratár története tulajdonképpen ekkor kezdődött. 27 db. kéziratot kapott vissza a könyvtár a feloszlott és jobbára elárverezett könyvtár anyagából.

A Főapátsági Könyvtár kézirateinak gyarapodásában jelentős szerepet játszott Paintner Mihály exjezsuita kéziratgyűjteménye, amelyet 1825-ben kapott ajándékba a könyvtár. A rend tagjainak hagyatéka is növelte a kéziratok számát, és jelentősen gyarapodott az állomány különböző ajándékozás kapcsán is. Pl. Paur Ivánnak, Széchenyi István levéltárosának a gyűjteményével.

A Főapátsági Könyvtárban három nagy gyűjteménybe osztották a kéziratokat: Benedictina névvel jelölik a bencés rendtagok hagyatékát magában foglaló és állandóan növekedő csoportot. A nem bencés eredetű anyagot két részre osztják: a nem bencés eredetű magyar nyelvű kéziratok, amelynek a Hungarica nevet adták, ez a gyarapodás sorrendjében egymás mellé kerülő magyar nyelvű kéziratok csoportja. A nem bencés eredetű idegen nyelvű anyagot a Jesuitica csoportba katalógizálják. Az elnevezéssel róttá le a könyvtár háláját Paintner Mihály emléke

előtt, mivel az ő gyűjteménye alkotja ennek a csoportnak a nagy részét. Az elnevezés kicsit félrevezető, mert ide nemcsak jezsuita vonatkozású kéziratok kerültek, hanem pl. idegen nyelvű történelmi, nyelvészeti munkák is. A kéziratok feldolgozója a könyvtár történetének ismeretése végén pontos eligazítást nyújt a katalógus használatához, amelyet egy közös betűrendbe szedett hely- és névmutató könnyít meg.

A katalógus részletes tanulmányozása során a XVIII/XIX. század művelődésének és műveltségének a képe bontakozik ki előttünk. A kéziratok között számos olyat találunk, amely a kor történetírásának szolgált forrásul: Pray György oklevélmásolatai, Paintner másolatai, jegyzetei, anyaggyűjtése. Az akkori jelenkor történelmére vonatkozik a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó egykorú kézirat (893. tétel), a türelmi rendelet másolatai (1029. tétel), a francia forradalom naptári reformjáról készített jegyzet (779/1. tétel), a Napóleon elleni gúnyvers és az országgyűlésekkel kapcsolatos jegyzetek (565. tétel). Egykorú ismeretlen szerzőjű kézirat Széchenyi István *Hitelére* reagál (624. tétel). A kor természettudományát is képviselik kéziratok a könyvtárban. „Sätze aus der Naturlehre” (826. tétel) és őriznek egy 1775-ből származó, orosz nyelvű kéziratot, amely Lomonoszovnak 1759-ben nyomtatásban megjelent művének másolata (965. tétel). A korabeli könyvtárosokat Michael Denis képviseli, bár igaz, hogy nem könyvtári szakember, hanem tudósi és költői minőségben (963., 1008/12. 1009/12. tétel). A magyar könyv és könyvtártörténetre is találunk forrást: „Schier, X.: *Dissertatio de Regiae Bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis*.” (805/9—15. tétel), *De versione Bibliorum Ungarica*. (805/16—17. tétel), *Etwas von den Buchdruckereyen des 15-ten und 16-ten Jahrhunderts in Ungarn und Siebenbürgen*. (861/2. tétel). Találkozunk szakmai kézirattal is: *Instructio pro Bibliothecario Universitatis Regiae*. (861/11. tétel). Különösen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre a jezsuita színtérrel és a magyarországi felvilágosodás és reformkori iskolatörténettel foglalkozó kutatóknak. Természetesen a könyvtár jellegéből következően gazdag kéziratanyag van a teológiának. Itt csupán érdekességeként idézzük ebből az anyagból azt a horvát nyelvű prédikációskötetet, amely Rómer Flóris tulajdonában volt. (1041. tétel) A kor teológiai áramlatai közül a janzenizmus van jelen. (1046. tétel). Találunk értekezést az unitárius teológiáról (1104. tétel) és egy anabaptista kéziratot 1654-ből, (945. tétel).

Utoljára hagytuk a könyvtár azon kéziratának ismertetését, amelyek a könyvtárat szorosan a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmához kapcsolják. Talán nem is azt kellene hangsúlyozni, hogy számos Kazinczy-levél van Pannonthalmán, vagy Guzmics Izidor és Czuczor Gergely hagyatékát is itt őrzik, és hogy a levélírók között találjuk Vörösmarty Mihályt, Virág Benedeket, Verseghy Ferencet, Széchényi Ferencet, Faludi Ferencet, Bajza Józsefet. Sokkal jelentősebbnek azt a tényt érezzük, hogy utolérhetjük a mű és az olvasó kapcsolatát a kor irodalmi műveinek másolataiban vagy az azokra való reagálásban. Ebből a szempontból nem érdektelen Mikes leveleiből kiírt recept: „Hasznos jegyzetek és kivonatok Mikes Kelemen leveleiből”. (634. tétel). Bessenyei György munkáinak 1778 előtti másolata a pesti pálos könyvtáré volt, majd a pápai Bencés Gimnázium tanári könyvtáráé lett a XIX. században. (641. tétel). Másolták Faludi Ferenc verseit is, (627. tétel) és egy RMK kötetet is: Liszti László: *Magyar Márs, a vagy Mohács ... emlékezete*. (669. tétel). A könyvtár anyagában számos kéziratot énekeskönyvet is találunk, ezek azonban már ismeretesek voltak a szakirodalomban a katalógus megjelenése előtt is.

A Pannonthalmi Főapátság könyvtárában lévő 1850 előtti kéziratok katalógusának tanulmányozása újból bebizonyította, hogy mennyire fontos volt ennek a sorozatnak a létrehozása. Olyan szerzőkről, művekről is tudomást szerezhet a kutató, akiknek nem a személye és műve, hanem a működése, illetve művük léte a fontos. Gyakorlatilag a XVIII–XIX. század fordulójának és a reformkornak művelődés- és kortörténetéhez eddig nehezen hozzáférhető forrásanyagot helyeztek a sorozat létrehozói és a jelen kötet szerzője a kutatók kezébe.

KÖRMENDY KINGA

A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1981 II. Budapest 1982, 365 l.

Egy régi vállalkozás felújításáról számolhatunk be, hiszen a Ráday Gyűjtemény első évkönyve több mint negyedszázada jelent meg. Az utóbbi évtizedben lassanként ismét ébrednek az egyháztörténeti kutatások, több kitűnő tanulmánykötet mellett a *Studia et Acta Ecclesiastica* három vaskos köteté jelzi ezt. Örömdetes, hogy most új fórumot is kapott művelődéstörténeti kutatásainknak e hosszú ideig meglehetősen elhanyagolt területe. Az új évkönyv célkitűzései a régié: elsősorban a Ráday Gyűjtemény anyagának közzététele,

mély, tartalmi feltárása, s ehhez kapcsolódó tanulmányok közlése, de helyet kaptak a kötetben olyan tágabb értelemben vett művelődéstörténeti írások is, amelyeknek témája kapcsolatos az egyházak tevékenységével vagy vallási felfogásával.

Könyvészeti szempontból ismertetésünk élére Koós Judit tanulmánya kívánczik: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai*, amely a könyvtár történetének összegző ismertetése után Ráday Gedeon bibliofil szempontokat követő gyűjtemény-gyarázó tevékenységét követi nyomon. A kötetben harmincegy gondosan annotált, fekete-fehér illusztráció mutatja be a könyvtár legbecsesebb könyvművészeti értékeit. *Szathmári Paksai Pál levelei Franakerből*, amelyeket az évkönyv adattári részében Höresik Pál közöl, ugyanehhez a témához kapcsolhatók, hiszen a későbbi sárospataki tanár mint Ráday pártfogoltja egyben „könyveszerző ügynök” is volt. Ráday Pál feleségének, Gedeon anyjának, Kajali Klárának Beliczay Angéla által közölt levelei pedig nemcsak a bibliofil főúri családról alkotott képünket mélyítik el, hanem fényt vetnek a XVIII. századi „nagyasszonyok” egyik tipikus alakjának életmódjára, érdeklődési körére, feladataira is.

A könyvkiadás, nyomdatörténet téma-körét több rövidebb közlemény is érinti: Benda Kálmán *Lipsiai Pál levele 1619-ből*, a XVII. század elején Debrecenben működött nyomdász életéről, magyar nyelvtudásáról tesz közzé eddig ismeretlen adatokat. Richard Pražák *Szenci Molnár Albert Prágában* című rövid tanulmányában Szencinek néhány humanista prágai kiadvány létrejöttében játszott szerepét ismerteti, s – addig ismeretlen latin nyelvű verseket is közöl Molnár Alberttől. Pál Endre és Fekete István közös írása, *Egy előfizetési névjegyzék tanulságai 1803-ból* értékes művelődés-szociológiai adatokkal szolgál Márton József 1803-ban Bécsben megjelent magyar – német és német – magyar szótára előfizetőinek társadalmi, területi rétegződését elemezve. Miskolczi Ambrus *Az iránítudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben 1820–30-ban* pedig már kifejezetten a művelődés-szociológia területére vezeti az olvasót, az írni tudók vékony rétegét mint potenciális olvasóközönséget is számba véve.

A pedagógiatörténettel foglalkozók érdeklődésére több jelentős és nagyobb lélegzetű írás is számíthat. Szücs Jenő a sárospataki kollégium „fundációját” helyezi új megvilágításba az iskola eddig számon tartott alapítási évszámát is jelentősen módosítva, az események menetét a maguk dinamikájában felsorakoztatva, Sá-

rospatak reformációjának kezdetei című munkájában. Tóthné Polonyi Nóra *A református egyház küzdelme önálló iskolaiügye védelmében 1790–1848* eddig teljesen feltáratlan forrásanyagra építve szemlélteti, hogy a református egyházkerületek éppen erőtlenségükre, azaz decentralizált voltukra támaszkodva őrizhették meg oktatásuk függetlenségét az uniformizáló és a birodalom oktatási rendszerébe való integrálódást célzó, fennállásukat is veszélyeztető bécsi követelésekkel szemben. A szerző mondani valóját az adattári részben bőségesen dokumentálja is: *Iratok a Dunamelléki Református Egyházkerület iskolapolitikájához a 19. század elejéről* című forrásközlésével.

Szabó Miklós néprajzi tárgyú cikke mellett a további rövidebb közlemények és adatközlések e folyóirat profiljához kevésbé vágnak. Ezek szerzői: Szakály Ferenc, Gouth Kálmán, Bucsay Mihály, Bottyán János, Sas Péter egy-egy nagy alkotó munkásságához szolgáltatnak fontos és minden esetben új adatokat. Szegedi Kis István és Skaricza Máté, Bél Mátyás, Kossuth Lajos, Ady Endre és Koós Károly életéhez kapcsolódnak ezek az írások.

HELTAI JÁNOS

Rozsonдай Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája. Bp. 1978. Az MTA Könyvtárának közleményei. 148 l. 75 t.

A szerző 1976-ban nyújtotta be bölcsészdoktori disszertációját az Eötvös Loránd Tudományegyetemhez *Anton Koberger, a nyomdász, kiadó és könyvkereskedő a kötéskutatás tükrében* címmel. A most ismertetett mű ennek átdolgozott, újraserkesztett és további kutatási eredményekkel gazdagított változata. Maguk a kutatások 1969 óta folynak. Az Akadémia Könyvtárában ekkor indult meg a történeti kötéstáblák rendszeres feldolgozása. Az ősnymtatvány-állomány és az antiaqua-gyűjtemény kötéseiről a kötéskatalógus elkészült. A katalóguscédulák nemcsak a könyv adatait és a kötéstáblák leírását tartalmazzák, de a kötéstáblán látható díszek (bélyegzők, görgetők, lemezek) levonatait is.

A kutatási eredmények kis részét néhány cikk már ismertette. A kötések egy nagyobb csoportja a nürnbergi Anton Kobergerrel volt összefüggésbe hozható. Az Akadémia Könyvtára Koberger-kötéseiről a szerző először az 1974-es *Gutenberg-Jahrbuch*-ban jelentetett meg összefoglaló tanulmányt, majd a kiadói kötések problémája felől közelítve meg a témát, a *Magyar Könyvszemle*-ben (1977/2).

Rozsonдай Marianne ezek után kiterjesztette az Országos Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-állományára is. Így született meg a most bemutatott összefoglaló könyv 1978-ban.

A bevezető után a szerző ismerteti Anton Koberger életrajzát (1440-es évek első fele – 1513), majd a következő fejezetekben sok-sok művelődéstörténeti érdekességet felemlítve bemutatja Nürnberget, a várost, ahol Koberger élt, szól a könyvillusztrálásról, ezzel kapcsolatban Koberger és Albrecht Dürer kapcsolatáról, majd Koberger nyomdászati, kiadói és könyvkereskedői tevékenységéről.

A harmadik nagy fejezet magáról a kötéskutatásról szól, erről nyújt rövid áttekintést, de csak olyan részletességgel és azzal a szándékkal, hogy a következők megértését elősegítse.

A könyv legfontosabb és legnagyobb fejezete a negyedik. Elsősorban a szakemberek szűkebb körének szól. A szerző mintegy négyezer ősnymtatványból kiszűrt hetvenöt Koberger-féle kötetet elemez. A kötéstáblák díszítésének szerkezte, a felhasznált ornamentika, bélyegzők, görgetők, lemezek egyezése és különbsége alapján a tárgyalt köteteket tizenkét csoportra osztja. Sorrendjük Kyriss nürnbergi könyvkötőműhelyeinek sorrendjét követi. A ma elfogadott gyakorlat szerint két kötet egy műhelyből való származásának kimutatásához legalább három azonos bélyegző szükséges. Ettől, ha csak lehet, a szerző sem tér el. A kötések elemzésénél a felhasznált díszítő motívumokat a nemzetközi szakirodalomban már ismert és meghatározott gótikus díszítő motívumokkal veti össze. (Elsősorban Kyriss, Ernst: *Verzierte gotische Einbände im alten deutschen Sprachgebiet. 1–4. Bd. Stuttgart, 1951–1953, valamint Schmidt, Adolf: Verlegereinbände Anton Kobergers zu Nürnberg in der Landesbibliothek zu Darmstadt. Archiv für Schreib- und Buchwesen 2 (1928) című művére hivatkozik.)*

Kutatása eredményeit az ötödik fejezetben foglalja össze. Megállapítja, hogy bár a kötések tizenkét csoportba sorolása jogos, az egyes csoportok között mégsem lehet éles határt húzni, tehát a tizenkét csoport semmiképpen sem jelent ugyanannyi műhelyt. De egyértelműen megállapítja, hogy a kötések Nürnbergben készültek, mégpedig vagy a Koberger-nyomda könyvkötőműhelyében – a szerző bebizonyítottan tartja ennek létezését is –, vagy más nürnbergi könyvkötőnél, de Koberger megrendelésére és költségére. A szerző osztja a német kötéskutatók álláspontját a kiadói kötetekről illetően. Vagyis a XV. sz.-i

kiadói kötések esetében nem az a lényeg, hogy ki kötötte azokat, hanem az, hogy kinek a megrendelésére és költségén. Így tehát jogosan használhatjuk a Koberger-féle kiadói kötések fogalmát a XV. században.

Az összefoglalóban a szerző kijelöli a további feladatokat is. Legfontosabbnak tartja a hazai, a XV. század végén, XVI. század elején hazánkba került Koberger-nyomtatványok Magyarországon készült kötéseinek felkutatását. Ezek lennének Koberger budai könyvkereskedelmi kapcsolatainak kézzelfogható bizonyítékai.

A könyvhöz még hetvenöt képtábla tartozik, a kötéstáblák bélyegzőinek 1:1 méretben készült levonatainak fényképeivel. Szépek ezek is, a többi bőséges illusztráció is. Szerepük korántsem „csak” díszítő. Ezek nélkül szakember is aligha tudná nyomon követni a szerző mély elemzéseit, laikus megérteni is nehezen. Így viszont érvelése meggyőző, világos, további kutatásokhoz nélkülözhetetlen.

Külön ki kell emelni, hogy Rozsondai Marianne közli a témára vonatkozó irodalom csaknem teljes jegyzékét; a kötes-kutatás iránt érdeklődőknek nagy szolgálatot tett ezzel. A könyvben való eligazodást jól segíti a konkordancia-jegyzék, a bekötött művek jegyzéke, a kötéstáblák csoportonkénti megoszlásának feltüntetése. A német nyelvű összefoglaló jó tömörítése a műnek.

Ismeretetésünk befejezéseként: csak elismeréssel lehet szólni a szerző alapos, időigényes munkájáról, széles körű tájékozottságáról. Bár könyve elsősorban szakembereknek szól, mégis alkalmas arra, hogy a bibliofilek táborában a köteskutatás iránti érdeklődést felkeltse, megalapozza, elmélyítse.

BEÖTHYNE KOZOCSA ILDIKÓ

Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien 1981. 272 l. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

A magyar történeti kutatás sajátos módon többnyire megállt 1795-nél, hogy azután nagy ugrással 1825-nél folytassa. Az indoklás az volt, hogy a magyar jakobinusok kivégzésével és bebörtönzésével a felvilágosodásból fakadó demokratikus és polgári törekvéseket elfojtották, s azok majd csak a reformkorban indulnak újra, előlről kezdve mindent. E szerint a felfogás szerint az 1790-es évek és az 1820-as évek mozgalmai közt nincs összefüggés, nincs kapcsolat.

Csáky Móric ezt a kereken három és fél évtizednyi időt veszi vizsgálat alá, 1790-től 1825-ig. Elsősorban a kor politikai gondolkozása érdekli, az, hogyan vélekedtek az emberek az államról, annak feladatairól, konkrétan a magyar alkotmányról, Magyarországnak a Habsburg-birodalomban való helyzetéről és a polgári irányba mutató politikai, valamint társadalmi reformról. Vizsgálja a könyv az itt élő különböző nemzetiségeket egybefogó Hungarus-tudat és patriotizmus jelenlétét, majd az új magyar tudatformák jelentkezését, amelyek már a nacionalizmus szellemében fogantak. Hogy nyomon követhesse az eszmék terjedésének útját, áttekinti az iskolarendszert, a tananyagot és a különböző iskolákból kisugárzó szellemet, mint ami formálta a közvéleményt, az emberek mentalitását. Kutatásaiban a szerző mindig az elsődleges anyaghoz nyúlt vissza, eddig alig vagy sehogyan sem nézett levéltári iratokat szálaltat meg, s amit külön is szeretnénk kiemelni, gazdagon idézi a korabeli nyomtatott és kéziratos röpirat-irodalmat. Figyelemre eddig alig méltatott brosrúkat, pár oldalas eszme-futtatásokat is bevon kutatásaiba mint a politikai és társadalmi gondolkodás forrásait.

A könyv legfontosabb eredményeit így foglalhatjuk össze: az 1790-es évek politikai és társadalmi reformtörekvései korántsem tűntek el 1795-tel. A rendőri terrornak sikerült megakadályoznia, hogy a politikai életben nyíltan szóhoz jussanak, a társadalom mélyében azonban tovább éltek. Az 1790-es nemesi patrióta-reformmozgalom és a magyar jakobinusok radikális társadalmi törekvései — mondja Csáky — kezdettől fogva sok szállal kapcsolódtak egymáshoz. A forradalmi próbálkozást a jakobinusok elleni per elnémította, a reformtörekvések azonban tovább éltek, az arisztokrácia egy része és a művelt köznemesség körében egyaránt. 1825-ben tehát nem a semmiből, a nullpontról indult a reformkorszak, hanem a 18. század végi hagyományok friss hajtásaként, a megváltozott körülmények között persze részben megváltozott tartalommal. A külső szemlélő előtt tetszalottnak tűnő időszak, az 1790—1825 közötti évek — mondja Csáky — valójában a nagy változás ideje, amikor a felszín alatt a magyar politikai törekvések a felvilágosodásból átfordulnak a liberalizmusba. A felvilágosodás persze részben tovább él, egyre halványuló jelenségei feltalálhatók a reformkorban is, ahogy a liberalizmus csírái is jelen vannak már az 1790-es években. Míg azonban II. József halálakor még a felvilágosodás dominál, a reformkor kezdetén már a liberalizmus az irányító eszme.

Csáky Móric kutatásai egy eddig elhanyagolt korszakot helyeztek az előtérbe. Eredményeit több vonatkozásban megkérdőjelezzük az addigi uralkodó felfogást (anélkül, hogy a szerző erre utalna), amikor a reformtörekvések 1795 utáni, felszín alatti tovább élését bizonyítja, igazolva ezzel egyes korábbi nézeteket (H. Balázs Éva). Megállapításai bizonyára vitákat váltanak ki (egy Hajnóczy József által írt, a nevelés ügyével foglalkozó kézirat téves datálására a kritika már rámutatott), s ez további kutatásra ösztönöz. Egyrészt közjogi vonatkozásban (hogyan képzeltek el a magyar vezető körök az országnak a Habsburg-birodalomban elfoglalt helyzetét), másrészt pedig a belső, társadalmi átalakulást, valamint magyarok és nem magyarok egymáshoz való viszonyát illetően. Csáky Móric a társadalmi vezető rétegek felfogását vizsgálja, a kutatásnak azonban a köznemesi rétegekre és a városi polgárokra is ki kellene terjeszkednie. Úgy véljük, ebben segítséget adhatnak többek közt a korabeli városi, családi könyvjegyzékek, hagyatéki leltárak könyvtárjst-romai, a cenzúra ellenére is igen élénk és nemegyszer szókimondó levelezés, valamint az iskolai tananyag és az oktatás szellemének ismerete. Csáky Móric megállapítása, hogy a reformkor politikai vezető rétegének ismereteit és nézeteit az ország különböző területein azonos szellemben oktató és nevelő iskolák hozták egységes szintre, a szélesebb társadalmi tömegekre vajon nem érvényes? Ezek a vizsgálatok közelebb vihetnek bennünket annak a kérdésnek az eldöntéséhez is, hogy vajon az Európa-szerte győzelmesen terjedő nacionalizmussal szemben valóban megvolt-e a régi Hungarus patrióta tudatnak, ahogy ezt Csáky Móric sejteti. Egyébként a források közé talán érdemes volna a szárnyait ekkor igen nehéz körülmények közt és lassan bontogató magyar hírlapirodalmat is bevonnai, amelynek — a cenzúra gáncsoskodásai ellenére is — bizonyára volt része az egységesülő politikai közvélemény kialakításában.

BENDA KÁLMÁN

Otto Mazal: Byzanz und das Abendland, Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog. Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. Graz/Austria 1981, 538 oldal, 96 (köztük 32 több színű) képpel.

O. Mazal professzor, a bécsi Nemzeti Könyvtár kézirat- és inkunabulum-osztályának vezetője főként a bécsi nemzetközi

bizantinológiai kongresszus tiszteletére rendezett szép kiállítás katalógusát úgy készítette el, hogy az nemcsak katalógusként értékes, hanem kitűnő kultúrtörténeti összefoglalásokat is nyújt.

A mű elején a szerző bevezetést ad a bizánci és a nyugati világ kulturális kapcsolatának kérdésébe, majd a mintegy 400 kiállított mű katalógusa következik tárgycsoportok szerint. Mindegyik csoportot rövid összefoglalás előzi meg. Így először a „Róma-gondolat” történetéről olvashatunk, a rájuk vonatkozó kiállított művek bibliográfiával történő felsorolása előtt, majd Bizánc és Nyugat történetének kapcsolatairól esik szó a 4.—15. századokban. Ezeket az általános jellegű részeket az egyes szaktudományok, szám szerint tíz, rövid középkori története követi, a történeti részek után a bemutatott művek katalógusával és bibliográfiájával. A bibliográfia előtt az egyes munkák könyvtárba kerülésének történetét olvashatjuk, s így többször szerepel Johannes Sambucus — kár, hogy magyar nevét nem említi a szerző, s így nem derül ki a kiváló nagyszombati orvos, későbbi királyi medicus magyar volta...

A katalógus nélkülözhetetlen mindazoknak, akik a középkori könyvek iránt érdeklődnek, sőt a rövid, de lényegremutató összefoglalások a középkori műveltség és tudomány történetével foglalkozók számára is hasznos segítséget nyújtanak. A könyv szervesen egészíti ki O. Mazal korábbi, hasonló jellegű összefoglalását, ill. katalógusát (*Wissenschaft im Mittelalter. Ausstellung von Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Prunksaal 22 Mai bis 18. Oktober 1975, Wien, Österreichische Nationalbibliothek*, 1975, 296. oldal + 32 kép).

KÁDÁR ZOLTÁN

Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Mit einem Nachwort von Elmar SCHMITT. Reprint: Konstanz 1982 Universitätsverlag. 76, 32 [5] lev. + [12] 1.

Az 1677-ben alapított ulmi Wagner-nyomda a 17. század végén egyike volt Németország vezető műhelyeinek. Matthäus Wagner korai halála után (1694) kiskorú fia, Christian Ulrich Wagner I. (1686—1763) a 18. század első évtizedében vette át az officina vezetését. Azonos nevű fia (1722—1804), aki 1750-tól vezette az ulmi nyomdát, még apján és nagyapján is túltett igényesség terén. Az immár harmadik generációbeli Wagnernek szinte vérében

volt a szakma minden részletének ismerete, de emellett különös súlyt helyezett a kiadványok kifogástalan, sőt esztétikailag kifejezetten vonzó formában történő elkészítésére. (Akaratlanul is felmerül a párhuzam a magyar viszonylatban majd két évszázaddal későbbi gyomai Kner Izidorral, ill. fiával, Imrével.)

Christian Ulrich Wagner II. tudatosan igyekezett készletét gyarapítani. Arra törekedett, hogy egyrészt a megfelelő típusokból minden szükséges méret felett rendelkezék, másrészt a neki legjobban tetsző betűket megszerezze. Hogy milyen következetesen tudta e fenti, kettős célkitűzését megvalósítani, azt jól tükrözi a most teljes terjedelmében hasonlóan formában közreadott betűmintakönyve, amelynek eredetijét az ulmi Stadtbibliothek őrzi. Az apa által 1749-ben kiadott első ilyen összeállításból, sajnos, példány nem maradt fenn, annál fontosabb, hogy a fiú által 1765-ben közreadottból igen. Ebben nem kevesebb, mint 94 betűtípusból látható minta, ami képet ad e műhely felszerelésének gazdagságáról. Három év múlva már 15 további típus bemutatásával függelékkel jelentetett meg hozzá. Ennek bevezetőjében — többek között — arról írt, hogy egy más műhelyben használt bizonyos kis cicero antikva típus igen megtetszett neki, de még nem tudta megszerezni. További három esztendő múltával újabb függelékkel készített betűmintakönyvéhez, amelyben hét újabb típust mutatott be műhelyéből. Ebben már szerepel az a bizonyos kis cicero antikva, amelyről korábban írt és azóta Franciaországból sikerült megkapnia. Rendkívüli tiszteletet ébreszt ez a szinte szenvedélyes vonzalom, amellyel a szép betűk beszerzésére törekedett. Az officina fennállásának századik évfordulóján Chr. U. Wagner, 1777-ben immár a harmadik függelékkel adta közre kilenc újabb típus bemutatásával az 1765. évi betűmintakönyvéhez. Összesen tehát 125 típusból nyújt a mostani hasonmáskiadás áttekintést, amivel túltett a neves Endter-féle nürnbergi műhely 121 betűtípusán, amely 1733-ban *Die wahlbeingezeichnete Buchdruckerey* címen adott közre, és valóban mintaképül szolgált akkoriban a többi nyomda számára. (Összehasonlításul álljon itt, hogy a viszonylag jól felszerelt löcsei Brewer-műhelyben Pavercsik Ilona kutatásai szerint a 18. század első felében egyszerre kb. 40 típust használtak. A nagyszombati Egyetemi Nyomdában természetesen többet.)

Az ulmi Wagner-nyomda a már említett gazdagságán és igényességén kívül még azzal kitűnik, hogy termékeiből egy példányt gondosan félreraktak és megőriztek. E szinte hiánytalan gyűjtemény ma a helyi

városi könyvtár büszkesége. Várható, hogy a kiadványok bibliográfiája, valamint az összes könyvdísz (záródísz, fejléc, iniciálé stb.) rendszerezett és teljességre törekvő reprodukciója a közeljövőben napvilágot fog látni. Erre a különleges szakmai eseménységre sokan várnak már világátszerte. E feladatot megoldására Elmar Schmitt vállalkozott, aki utószóval látta el az általa most megjelentetett érdekes és fontos betűmintakönyvet.

BORSA GEDEON

Henryk Bogdański, Dziennik podróży z lat 1826 i 1827. Red. Józef DŁUGOSZ i Józef Adam KOSIŃSKI. Kraków 1980. Wydawnictwo Literackie, 253.

A kiadvány az 1824-ben Lembergől Bécsbe, onnan 1826-ban Pesten át Görögországba indult, majd 1827-ben Triesztből Magyarországon keresztül Przemyslbe hazatérni kényszerült diák kortörténeti érdekességű, kiadatlan útinaplóját tartalmazza. Az Ossolineumból előkerült kéziratból eddig csupán az a pár lap jelent meg egy gyűjteményben, amelyek a jeles könyvtár-alapító utolsó bécsi napjairól és haláláról emlékeznek (Józef Maksymilian Ossoliński. *Człowiek i pisarz.* Lwów 1928). A monarchia országait érintő kultúrtörténeti érdekességek közül ezúttal csak a magyarországi művelődéstörténeti elemeket említjük, s a könyvekre, könyvtárakra vonatkozó pesti megfigyeléseket emeljük ki.

A joghallgató H. Bogdański irodalmi, történeti érdeklődésű honfitársával, Franciszek Zablockival, szabadon látogatják a pesti egyetemet, könyvtárát, a „Museum Nationale” gyűjteményeit, a pesti német és budai színházat s kávéházakat; a sajtóból galíciai, lengyelországi hírekről értesülnek. S ha a politikai eszmecserékre s találkázásokra alkalmas kávéházi életéről megjegyzik, hogy ilyen a galíciai titkosrendőrség miatt Lwówban elképzelhetetlen, a könyvtárakban már találnak olyan könyveket, amelyek olvasása itt is tilos (51. l.). Viszont a pesti könyvtárakos kirakataiban az újak között láthatók olyan „liberálisabb szellemű” könyvek, amelyek a bécsi vagy lemerbergi üzletekből egyaránt hiányoznak (52. l.). Sőt államférfiak és szabadsághősök képeit is látta, amelyeket másutt a hatóság „begyűjtött”. Az egyetemi könyvgyűjteményt (kisegyezbiór akademicki) 60000 műre becsüli; de a különböző épületekben raktározott, kevés új könyvet tartalmazó állomány nincs megfelelően rendezve, kicsi az olvasóterem, igaz hogy az olvasó is kevés. Úgy találják, hogy a kevésbé fejlett magyar irodalmi nyelven viszonylag kevés

könyvet írtak; a magyarok anyanyelvükön és a latinon kívül idegen élő nyelven alig olvasnak. A szegényes budai és pesti kölesönkönyvtárban jobbra ismert és hitvány „romansokat” kölcsonőznek. A nemzeti könyvgyűjteményt (ksiegozbiór narodowy), amely 40000-re tehető, még nem nyitották meg az olvasók előtt. Ezek nagy része magyarul és latinul íródott, s a nemzeti művelődést szolgálják. Közlebbi értékelést nem tud adni, mert még nincs katalógusjegyzék a rendezetlen könyvekről, s ezért ez a „kincs” nem áll az olvasók rendelkezésére; anyagi alap hiányában egyelőre így is marad (77—78).

Érdemes emlékeztetni az ifjú naplóírónak Ossoliński bécsi könyvtárában alkalmazott Szcześny Boczkowskival fenn tartott kapcsolatára, s ezzel összefüggésben az 1790 óta Bécsben lakó, 1809-től császári udvari könyvtárigazgatóvá kinevezett J. M. Ossoliński munkásságára vonatkozó méltató följegyzésekre (207—212, 238—240), az ott tanuló lengyel diákok legfőbb művelődési központjának jellemzésére.

Bogdański Przemysłbe s Lwówba vissza-

térve, levelezésben maradt Zablockival, akinek sikerült a Múzeum könyvtárában különféle művekhez hozzájutnia. 1827 őszén arról értesíti, hogy megtalálta a *Letzte Wahrung für Pohlen* c. könyvet, amely Hugo Kollataj, *Ostatnia przestroga dla Polski* (Warszawa 1790) brosurájának 1794-ben Bázelen megjelent fordítása. Ismerve barátja alkotmányjogi érdeklődését, Kollataj egy másik művének német fordításáról is említést tesz, s eredetijeként *Początek i koniec Konstytucji 3-go Maja 1791* c. munkát jelöl, helyesen *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 Maja 1791* (Metz 1793), amelyet S. B. Linde fordításában még abban az évben kiadtak Lipcsében. Számos új francia és angol nyelvű könyvre is hivatkozik, szinte olvasónaplószerűen sorol föl általa elért műveket. Hasonló könyvek felkutatására ösztönzi Bogdańskit az otthoni gyűjteményekben. A pesti eseményekről is tudósító levelezés (229—237) értékes kiegészítése a könyvtörténeti érdekességű naplókiadásnak.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. X. 27. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.11360 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Mészáros István</i> : Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei	129
<i>Heverdle László</i> : A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája	138
<i>Kőszegfalvi Ferenc</i> : „Délsziget” 1946—1947 (Egy hőmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története)	154

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bessenyei József</i> : Egy olvasó nemesúr a 16. században	165
<i>V. Kovács Sándor</i> : Balassi Bálint antik olvasmányaihoz	170
<i>Csonka Ferenc</i> : Újabb adatok Bocatius(?) egyik röpiratához	171
<i>Zsigmondy Árpád—Zsigmondy Árpádné</i> : Adalékok két 17. századi naptárhoz	181
<i>Kókay György</i> : Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban	182
<i>Fried István</i> : Pompéry János, a cenzúra és a horvátok	184
<i>Sándor László</i> : A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelelem 1919—1980-ig	186

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten ...	197
<i>Borsa Gedeon</i> : Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás	208

SZEMLE

Jókai-kódex, XIV—XV. század. Bev. és kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. (<i>Tarnai Andor</i>)	210
Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465—1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp Géza</i>)	212
Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	214
A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. (<i>Heltai János</i>)	216
Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája (<i>Beöthyiné Kozocsa Ildikó</i>)	217
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda Kálmán</i>)	218
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár Zoltán</i>)	219
Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa Gedeon</i>)	219
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Kraków, 1980. (<i>Hopp Lajos</i>)	220

SOMMAIRE

<i>Mészáros, István</i> : Les manuels d'école primaire de la Ratio Educationis de 1806	129
<i>Heverdle, László</i> : La politique de presse anticléricale de la loge Martinovics	138
<i>Kőszegfalvi, Ferenc</i> : „Déli-sziget” 1946–1947. (L'histoire d'une revue littéraire de Hódmezővásárhely)	154

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bessenyei, József</i> : Un lecteur de la noblesse au XVI ^e siècle (La liste des livres de Ferenc Zay de 1553)	165
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Les lectures antiques de Bálint Balassi	170
<i>Csonka, Ferenc</i> : Des données nouvelles à un des pamphlets de Bocatius (?)	171
<i>Zsigmondy, Árpád—Mme Zsigmondy</i> : Quelques contributions à deux calendriers du XVII ^e siècle	181
<i>Kókay, György</i> : L'écho de presse d'un ouvrage de Bessenyei de 1773	182
<i>Fried, István</i> : János Pompéry, la censure et les Croates	184
<i>Sándor, László</i> : La publication des livres et des revues, l'imprimerie et le commerce des livres hongrois dans l'Ukraine des Karpathes de 1918 à 1980	186

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Une exposition sur la renaissance hongroise à Schallaburg	195
<i>Henning, Hans</i> : Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten. Vergangenheit und Gegenwart der Zentralbibliothek der deutschen Klassik	197
<i>Borsa, Gedeon</i> : Le cinq centième anniversaire de l'imprimerie d'Autriche	208

REVUE

Le codex Jókai, XIV ^e —XV ^e siècles. La transcription fidèle et le correspondant latin du monument linguistique. Introduction et notes par János P. Balázs. Bp. 1978. (Codices Hungarici VIII.) (<i>Tarnai, Andor</i>)	210
Clavis Typographorum Librariorumque Italiae. 1465—1600. Ed. G. Borsa (<i>Fülöp, Géza</i>)	212
Szabó, Flóris: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Abbaye de Pannonhalma. Les manuscrits antérieurs à 1850. Bp. 1981. Bibliothèque Nationale Széchényi. (Les catalogues des bibliothèques ecclésiastiques de Hongrie. 2.) (<i>Körmendy, K.</i>)	214
Les Annales de la Collection Ráday 1981. Bp. 1982. (<i>Heltai, János</i>)	216
Rozsondai, Marianne: L'activité d'Anton Koberger et le problème des reliures Koberger. — Bp. 1978. (<i>Mme Beöthy—Kozocsa, Ildikó</i>)	217
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. (<i>Benda, Kálmán</i>)	218
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. (<i>Kádár, Zoltán</i>)	219
Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerei in Ulm dergemahlen sich befindenden Schriften. Konstanz, 1982. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	219
Bogdanski, Henryk: Dziennik podróży lat 1826 i 1827. Red. Józef Długosz i Józef Adam Kosinski. Kraków, 1980. (<i>Hopp, Lajos</i>)	220

11/11/83

ORSZÁGOS
KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983 3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 fv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovathá szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlényomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban „Nicassii Ellebodii Casletani et amicorum”

Tanulmányunkkal a magyarországi humanizmus adattárát szeretnénk néhány adattal gazdagítani.

A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának első könyveit keresve,¹ egyrészt összeállítottuk a jezsuita tanulmányi utasítás, a Ratio Studiorum alapján a kötelező tankönyvek, olvasmányok jegyzékét, másrészt kiírtuk az Egyetemi Könyvtár XVIII. századi katalógusából a XVI. század első felében megjelent „eretnek” könyveket.²

E XVI. századi könyveket átnézve nemcsak egy-egy szerző igen sok kiadásban megjelenő és sok példányban meglevő műveire, hanem egyúttal jeles könyvtárak roncsaira leltünk. Alapvető művekről lévén szó, a világi és egyházi értelmiség nagyjában egységes könyvkultúrájára vetnek fényt a megmaradt példányok. Thurzó György nádornak,³ Istvánffy Miklós nádori helytartó, történetírónak, elsősorban azonban Mossóczy Zakariásnak névvel ellátott könyvei kerültek elő nagy számban.

Mossóczy Zakariás (1542–1587) a magyar *Corpus Juris* első kiadója,⁴ élete végén nyitrai püspök és a királyi tanács tagja a XVI. század második felének egyik legnagyobb magyarországi könyvgyűjtője volt.⁵ Érthető tehát, hogy

¹ Nadal, az első jezsuita nemzedék egyik legjelesebb tagja 1563-ban Nagyszombatban átadta a Rend tanulmányi szabályzatát, a Ratio Studiorumot. A Ratióban felsorolt könyveknek meg kellett lenniük az újonnan indult iskolákban. Az egységes tanrendben nemcsak a tanítandó anyagot és a kötelező olvasmányokat szabályozták, hanem a könyvek elküldéséről is gondoskodtak. A *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu, quae primam Rationem Studiorum anno 1586 editam processere* (Matriti, 1901.) c. kiadványban közölt utasítások alapján összeállíthattam a „típuskönyvtár” állományát (De studio Societatis P. Hieronymi Natalis; Ordo studiorum duobus precendentibus locupletior; Ledesma: De ratione et ordine studiorum Collegii Romani).

² PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig.* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei.* 4. 1968. 81–82.

³ THURZÓ György nádor könyvtárából eddig tíz kötet került elő. Jegyzékük és fényképük az Egyetemi Könyvtár kéziratárában. A kötetek könnyen felismerhetők a beégetett CGTRNP (Comes Georgius Thurzó Regni Hungariae Palatinus) tulajdonjelzésről. A könyvjegyzéket Benda Kálmán adatja ki, így ennek révén további Thurzó-kötetekre számíthatunk.

⁴ IVÁNYI Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp., 1926. c. mű 103–135. a könyvtár jegyzéke. A jegyzék közlésének bírálatát I. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* 3. rész. Bp., 1961, Országos Széchényi Könyvtár, KMK. 206–211.

⁵ DÜMMERTH Dezső az Egyetemi Könyvtár 1635 előtti korszakát kutatván összeállította a Mossóczy, illetve Kecskés János könyvtárából származó könyveket. Én ettől teljesen függetlenül 148 olyan könyvet találtam, mely Mossóczy Zakariás vagy Kecskés János tulajdonjegyét viseli. (Megjegyzendő, hogy az Iványi ajánlotta módszer — i. m. 80–81. — a Mossóczy-könyvek felkutatására nem vált be.) SCHÖNVITZKY Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgimnázium története.* Pozsony, 1896. 98. l. közli a Mossóczy-könyv-

közismert munkákat keresvén, Mossóczy könyveire gyakran bukkantunk. Szinte már az első kézbe vett könyvből Mossóczy jellegzetes, nagy betűivel írva Ellebodus Nicasius neve ugrott szemünkbe: „Zachar(ias) Ep(isco)pus Tin(ni)ensis) DD Nicasio suo tanqu(am) fr(atr)i DDD.”

Klaniczay Tibor és Dieter Wagner tanulmányai⁶ óta nem kell Ellebodus Casletanust bemutatnunk. Klaniczayt idézve: „A magyarországi humanizmus történetében Ellebodus eddig nem ismert munkásságának nagy fontosságot kell tulajdonítanunk. A magyar humanizmus történetírói sokat keseregtek a görög ismeretek csekély voltán a XVI. században... Ellebodus kapcsán most kiderült, hogy a kor egyik legkiválóbb grecistája dolgozott éveken át az ország akkori fővárosában. S munkássága nem elszigetelt volt, hiszen baráti, sőt munkatársi kör vette körül.”

A könyvek, melyeket alább bemutatunk, nemcsak a filológusnak, az Ellebodus munkásságával foglalkozónak mondhatnak újat, hanem bizonyítékai a magyarországi klasszikus műveltségnek; e könyvek egyben mutatják azt a kapcsolatot, mely minden Olaszországot, elsősorban Padovát megjárt humanistát egymáshoz kötött.

Ellebodus életét Klaniczay és Wagner tanulmánya alapján jól ismerjük, így ismételésekbe nem akarván bocsátkozni, csak röviden vázoljuk élete történetét. Kiemeljük azonban azokat az adatokat, melyekkel kiegészíthetjük mind Ellebodusnak magyarországi tevékenységéről, mind a magyarországi humanizmusról alkotott képünket.

tár sorsát. Az örökös Mossóczy sógora, Kecskés András volt. Az ő halála után a könyvek Kecskés János kanonokhoz kerültek, aki először vételre ajánlotta fel a könyvtárat, majd odaajándékozta a pozsonyi jezsuita kollégiumnak. Az 1639-ben ajándékozott könyvekről katalógus készült *Catalogus librorum, quos Gen. D. Joannes Kecskes Collegio Soc. Jesu Posoniensi donavit Anno 1639.* címen. Ebben a jegyzékben 372 mű, 400-nál több kötet szerepel. A Kecskés-hagyaték értékes könyvei közé tartoznak Kecskés András saját könyvtárának könyvei. Kecskés András igen művelt, nagy olvasottságú jogtudós volt. Címere a legrégibbek közül való a bolognai egyetem folyosóján. 1586-ban neve mint Andreas Comiatinus Ungarus szerepel a bolognai anyakönyvben. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy Telegdi könyvtárának újabb könyveire találunk ezúton, talán még Oláh Miklós könyveire is. Mossóczy nyilván nem véletlenül hagyta könyvtárát sógorára és nem egyházára, ahogy azt elődei és utódai tették.

A Kecskés-hagyaték jegyzéke hamarosan az Egyetemi Könyvtár tulajdonába került. Kiadása feltétlenül kívánatos. Egyrészt ez a katalógus Mossóczy könyvtárának, az egyetemi itthon maradt XVI. századi nagy könyvtárunknak mintegy egyharmadáról tudósít. Az Egyetemi Könyvtárban és más könyvtárakban talált Mossóczy-könyvek nagy számából következtetve e jegyzék alapján további kötetek felbukkanása várható. Másrészt „standard” könyvekről lévén szó, más könyvtárak maradványai is előkerülhetnek. (Az előbb említett Telegdi- és Oláh-könyvtármaradványok nem lennének véletlenek!) Középnemesek vagy értelmiségiek könyvtárának roncsai, mint amilyenekkel eddigi kutatásaink folyamán találkoztunk; pl. Rakolupszky János XVII. század közepéről való könyvtárának könyvei (eddig 19 kötet), Bierdümpl Padovában végzett orvosnak vagy a pozsonyi kamara tiszttviselőinek, a Bolognában végzett Ferenczfi Lőrinenek és Partinger Gáspárnak könyvei.

⁶ KLANICZAY Tibor: *Nicasius Ellebodus és poétikája.* = ItK. 75. 1971. 24–34., WAGNER, Dieter: *Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae” zu den aristotelischen Magna Moralia.* = Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. hist. Klasse. 1973. Jg. 5. Abh. 42.

Itt szeretném megköszönni Klaniczay Tibornak, hogy szíves volt figyelmemet felhívni Wagner tanulmányára. Ennek adataival sok helyütt ki tudtam egészíteni már elkészült tanulmányomat.

Nicasius Ellebodius (Helbault) 1535-ben Flandriában, Casselban született. Előbb a louvaini Paedagogium Liliense, majd 1549-ben az egyetem diákja. Innen került Rómába: a Collegium Germanicum Liber Iuramentorumába az 1555. évben írta be saját kezűleg nevét: Nicasius Ellebodius Casletanus dioecesis Morinensis.⁷ Ebben az évben ő az egyetlen újonc.⁸ Egyike azon ötvenhét ifjúnak, akiket még Loyolai Ignác életében vettek fel. A Collegium Germanicumba az első évben — 1552-ben — elsősorban a flamandok jelentkeztek; Louvainból húsz ifjú, és ez olyan aránytalanságot jelentett, hogy Ignácnak le kellett beszélnie a jelentkezőket. Nyilván ennek a flamand áramlásnak elkésett tagja volt Ellebodius is. Ignác szabályzata szerint tizenöt—húsz éves ifjakat vettek fel az újoncok közé; csak ritka képességűek esetében idősebbeket. Ellebodiust — az elmondottak alapján — nyilván kiugró tehetsége juttatta a Collegium Germanicumba. Amikor Ellebodius Rómába került, az újoncok már a párizsi és a louvaini egyetem mintájára szervezett Collegium Romanumba jártak teológiát, fizikát, matematikát, valamint logikát és a humaniorákat hallgatni. Ellebodius további fejlődésére kihatott Ignác szabályzatának az az utasítása, hogy az újoncok, mikor már elég jól tudtak latinul, egy egész éven át egymással csak olaszul beszélhettek. Az olasz volt egyrészt a soknemzetiségű kollégium közös élő nyelve, másrészt e révén megismerték Rómát és Itália is második hazájukká vált.

Steinhuber, a Collegium Germanicum történetírója az 1552 és 1555 között felvett újoncok közül tizenegynek további sorsáról tud: mind nevezetes, jelentős állást foglaltak el. Ebből is az elsőrangú képzésre következtek. Ellebodius is a felsoroltak között van. „A kollégiumból való kilépés után a fiatal pap⁹ Oláh esztergomi érsek hívását követte, aki nagyszombati iskolája (Akademie) számára tehetséges tanítókat keresett.” Mivel a többiek is két—három év múltán elhagyták a kollégiumot, érthető, hogy 1558-ban már Nagyszombatban van mint Illicinus magistere. A későbbi grecista pályafutásának első állomásán is a görög nyelvet tanította, mint az a bécsi jezsuita kollégium rektorának, Ioannes de Vitoriának leveléből kiderül: „... Nicasio fiamingho, il quale stette nel collegio di thodeschi in Roma, lege 7 letioni di greco in tutta la settimana”.¹⁰ Vitoria, az első jezsuita, aki Magyarországon járt, Rómából ismerhette Ellebodiust.

Humanista műveltségének és retorikai művészetének tanúsága az 1561. évi nagyszombati egyházmegyei zsinaton tartott beszéde a zsinatok szükségességéről.¹¹ A XVIII. században élő jezsuita Péterffy Károly ezt a beszédet

⁷ Casletum Morinorum, Cassel, Saint Omertől 11 mérföldnyire fekvő község jelentős flandriai múlttal, melynek emléke középkori erődtírménye. A feltételezett 1535. születési év bizonyossá vált Ellebodius sírkövének adatai alapján. KLANICZAY Tibor megtalálta a pozsonyi domban a Clusius által felállított sírkövet. = ItK. 79. 1975. 400—401.

⁸ STEINHUBER, Andreas: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom.* Freiburg/Br. 1. Bd. 1895. 40.

⁹ Uo. 43. Klaniczay szerint nem szenteltethette pappá magát. Klaniczay i. m. 29.

¹⁰ LUKÁCS, Ladislaus—POLGÁR, Ladislaus: *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis. I. vol. 1550—1570.* Romae, 1959. 18. Ugyanebben a levélben emlékezik meg Illicinus Péterről a sienai származású humanistáról, jogtudósról, aki Oláh iskolájának vezetője volt.

¹¹ Oratio de autoritate et necessitate conciliorum. Dedicatio: ... Olaho Nicasius Ellebodius Castelanus (!) salutem dicit. (a végén:) Ex Gymnasio tuo Tyrnaviensi Cal. Maji 1561. Közli PÉTERFFY [Károly] Carolus: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata. 2. pars.* Posonii, 1742. 135—146.

abban a hiszemben adta ki, hogy az az Oláh alapította nagyszombati akadémia első szellemi terméke, holott az „ismeretlen flamand” a gimnáziumnak volt tanára, utolsó oktatóinak egyike. Oláh nagyon sokat várt Ellebodiustól; az érsek a jezsuita rendtől kívánta előbb iskolájának, majd akadémiajának fellendítését. A római végzettségű Ellebodiusban így nemcsak klasszikus műveltségű, nagy tudású tanárt, hanem harcos szellemű papot is keresett.

Az utóbbi kíváncságnak Ellebodius természeténél fogva nem tehetett eleget. A zsinaton tartott beszéde is retorikai, de nem hitvitázó remekmű.¹² Ízig-vérig humanista szellem volt. Pályafutásán, munkásságán kívül ezt baráti köre is mutatja: barátai elsősorban humanisták, akikkel a közös érdeklődés, életforma kötötte össze. Legközelebbi barátai közül Purkircher György orvos és a nagy botanikus Clusius protestánsok voltak, még inkább jellemzi hűsége ifjúkori barátjához, Dudith Andráshoz akkor is, amikor régi barátai sorra megszakították a kapcsolatot az egyházat elhagyó püspökkel.

Akármilyen szürkének tűnhetett Nagyszombat¹³ Louvain és főleg Róma után, mégis jövőjét, pályáját határozta meg ez a korszak. Főképpen Oláh Miklós donációja tette lehetővé, hogy tanulmányait Padovában fejezze be. Az esztergomi kanonokká való kinevezés kifejezetten engedélyezi, hogy tanulmányai befejezése érdekében két, legfeljebb három évre elhagyhassa székhelyét.¹⁴ Ugyanakkor Oláh közvetlen környezetében egész életre szóló barátokat, mecénásokat szerzett Verancsics Antal, Radéczy István, Istvánffy Miklós személyében. És itt találkozott — valószínűleg újból — Dudith Andrásval, akinek révén egyszerre bejutott Padova szellemi központjába.

Hogy Padova (1562–1571) mit jelentett Ellebodius számára, azt leveleiből, egész életéből le lehet mérni. Egyrészt tökéletesítette görög tanulmányait, másrészt családja sürgetésére és humanista társai példájára az általános természettudományi ismereteken kívül megszerezte a „kenyeret adó” orvostudományi címet. Ugyanezt tette annak idején legnagyobb humanistánk, Zsámboki is, aki Bécsben az „udvari történész és címzetes udvari orvos” címet viselte.¹⁵ Még többet jelentett azonban maga Padova, a nemzetközi humanizmus nagy központja. Italia Italiae, ahogyan Erasmus nem véletlenül nevezte Padovát, ugyan már a hanyatlás jegyeit viselte magán, de még mindig az arisztotelészi irányzat fő fészke, melynek légkörét Costil olyan találóan jellemzi: „A görög racionalizmus éledt fel itt, ebben a társadalomban még a legkeresztényibb szellemek is szinte pogányokká váltak az ókori Róma és Ciceró szép latinságának kultuszában. Még néhány évig Itália Arisztotelész pogány szellemét szívja

¹² Ellebodius beszédének egyházi bírálatát l. IPOLYI Arnold: *A nagyszombati iskola a XVI. században*. = Katholikus Szemle. 1887. 16–521. Eszerint Ellebodiushoz sem kellő tudománya, sem képessége nem volt az apologetikában, s beszéde nem emelkedik a többi beszéd fölé. „A magát lejárt Illicinus, Ellebodius és egyéb humanisták által e tekintetben nem sokra ment (Oláh Miklós).”

¹³ A város képe Ellebodius korában: *Quamquam maior pars domorum huius modicae urbis ex argillis vel lignis constructa fuerit, atque generatim stramentis tecta, deci tamen potest urbem hanc parvam aedificiis affabre fectis abundasse.* (LUKÁCS i. m. 21.^a). A tanári fizetésre: *Questi tutti preceptorii non tengano di salaro pasati 500 fiorini tutti insieme, poco piu o meno.* Vitoria előbb idézett leveléből (LUKÁCS i. m. 18.).

¹⁴ KLANICZAY i. m. 24.

¹⁵ Ellebodius és Zsámboki, valamint Zsámboki és a pozsonyi humanista kör kapcsolata l. GERSTINGER, Hans: *Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky) 1554–1584*. Wien, 1968.

magába.”¹⁶ Ezzel a szellemmel találkozott Ellebodius és baráti köre. Az itteni tanulmányokkal töltött évek, a szinte egyedülállóan előtérbe helyezett filozófiai és filológiai stúdiumok kapcsolják össze az innen különféle égtájak felé sodort humanistákat, kiknek levélváltása jelzi az azonos gondolkodást.

Ellebodius szinte az utolsó pillanatban érkezett Padovába. Még élt a Velence biztosította szabad légkör, de mindjobban terjed a tridenti zsinat szelleme; a pápa beleszól az egyetem életébe, és nem lehet véletlen, hogy Pinelli, ez a ragyogó, független tudós a hetvenes években megszakította közvetlen kapcsolatát barátjával, a hitehagyott Dudith Andrással. Aldus Manutius fia, Paulus Manutius is „stampator papale” lett, nem levelezett többé Dudith-csal.¹⁷

Padovában az egyetem mellett szinte második szellemi központ volt Gianvincenzo Pinelli háza. A polihisztor mecénás (1535–1601) messze földről vonzotta a tudósokat. Könyvtárában klasszikus szerzők, filozófusok, természet-tudósok kéziratai, könyvei; s mindezek a humanisták rendelkezésére álltak. Ha megnézzük azoknak a kódexeknek jegyzékét,¹⁸ melyek Pinelli-széljegyzeteket tartalmaznak, könnyen megértjük, miért fordult később Ellebodius annyiszor Pinellihez tanácsért. Érdeklődési körük szembetűnően azonos volt. Pinellit is természetesen elsősorban Arisztotelész érdekelte: a *De arte poetica*-hoz olasz megjegyzéseket írt. Arisztophanész, Euripidész, Homérosz szövegeihez görög, Aelianuséhoz latin megjegyzéseket fűzött. Hermogenész és a görög epigrammák is foglalkoztatták. A száztizenhárom Pinellihez írt Ellebodius-levél nagyrészt filológiai kérdéseket tárgyal;¹⁹ a további kutatásnak kell tisztáznia, hogy esik-e szó e kéziratokról és ezzel kapcsolatban az Ellebodius használta könyvekről, és hogy a levelezés, Pinelli kéziratai és Ellebodius könyv-bejegyzései kiegészítik-e egymást.

Pinelli házában Ellebodius otthonra és barátokra talált. Wagner sokat idézett tanulmányában sorra bemutatja barátait, tanárait. Látjuk környezetét, tudjuk, kiket hallgatott, kikkel volt jóban, milyen hatások érték. E tanárok és barátok közül egyes nagy nevek emelkednek ki: segítő- és munkatársak. Tanárai közül Carlo Sigonio (Sigonius) és Michael Szophianosz volt rá a legnagyobb hatással. Sigonius²⁰ új szellemet hozott a filológiai kutatásba: Robortelloval²¹ folytatott vitája a *Fasti Consulares* kiadásakor nagy jelentőségű volt. Nem véletlen, hogy Ellebodius könyvtárának maradványai közt két könyvét is találjuk. Filológiai munkásságát Michael Szophianosz,²² a krétai

¹⁶ COSTIL, Pierre: *André Dudith, humaniste hongrois*. Paris, 1935. 80. (A továbbiakban: COSTIL: Dudith.)

— Paul Manuce et l'Humanisme à Padoue à l'époque du Concile de Trente. = *Revue des Questions Historiques*. 117. 1932. 321–362. (A továbbiakban: COSTIL: Paul Manuce.)

SÁNDOR Pál: *A filozófia története*. I. köt. Bp., 1965. 254.

¹⁷ COSTIL: Dudith 296.

¹⁸ VOGEL, Marie—GARDTHAUSEN, Viktor: *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig, 1909. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. 33. 320., 462–463.

¹⁹ KLANICZAY i. m. 30.

²⁰ Carlo Sigonio (1524–1584) Padovában 1560–1562 tanított.

²¹ Francesco Robortello (1516–1567) Padovában 1552–1557 és 1560–1567 tanított. Arisztotelész Poétikájának kommentált kiadását 1548-ban (1555²) adta ki. Ellebodius tanárainak nagy része Dudithot is tanította, így COSTIL idézett műveiben részletesen olvashatunk róluk.

²² Michael Szophianosz meghalt 1564-ben fiatalon. Sokáig élt Pinelli házában, P. Victorius, G. Tanner és Henricus Stephanus volt legközelebbi barátja (VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 320.)

grecista indította el. Egy éven át dolgoztak együtt Apollóniosz Düszkolosz (Apollonius Dyscolus) *De constructione verborum* szövegmagyarázatán: ugyanennek a munkának latinra fordítása volt Ellebodus utolsó munkája is.²³ Az Apollonius Dyscolus-szövegmagyarázathoz Padovában az 1495. évi Aldina-kiadást használták.²⁴ Ugyanez a kiadás volt meg a Kecskés-hagyatékban is (E. K. Ósny. 546), de nem ezt a példányt használta Ellebodus Magyarországon; sem név-, sem egyéb bejegyzés nincs a könyvben. A Michaél Szophianosz-szal való együttműködés és barátság lehetett rá a legnagyobb hatással, mert élete fő feladatának, egy régebbi filológiai irányzathoz híven a görög szövegek korrekcióját tekintette.

Padovában valóban jó hírt kellett szereznie, mert Petrus Victoriusnak,²⁵ százada egyik legjelesebb Arisztotelész-kutatójának barátsága még Magyarországra is elkísérte. Ellebodus három fennmaradt, Victoriushoz írt levelének egyikében Arisztotelész *Poeticájának* kiadását dicséri, a másikban Victorius tanácsát kéri egy Homérosz-szövegrésszel kapcsolatban. Ellebodus könyvtárából két Victorius-könyv maradt ránk; az egyik éppen a *Poetica* kommentált kiadása. Érdeklődési körük azonos volt; mindketten elsősorban Arisztotelész-szövegeket kommentáltak. Victorius a *Poeticán* (1560) kívül a *Rhetoricát* (1548) és a *Politicát* (1576) is kiadta. Victorius 1545-ben adta ki az *Elektrát*, szinte újjáteremtve a művet — Ellebodus fennmaradt könyvei közül éppen egy Euripidész-kiadás a legerősebben használt, széljegyzetekkel ellátott kötet. Aiszkhülosz-tiszteletük is közös volt; Victorius 1557-ben megjelent Aiszkhülosz-kiadását Ellebodus sűrűn használta, és az Ambrosiánában is fennmaradtak Aiszkhülosz-jegyzetei.²⁶

Wagner szerint legkedvesebb tanára a természettudós és orvos Girolamo Mercuriale, Hieronymus Mercurialis volt. Kapcsolatuk nem szakadt meg; utolsó ránk maradt levelét 1576-ban írta Ellebodusnak. Sok könyvét őrzi az Egyetemi Könyvtár, de egynek sem volt tulajdonosa Ellebodus.

A padovai barátok, tanárok, de elsősorban Vincenzo Pinelli levelei követik Ellebodiust Pozsonyba, amikor végleg visszatér 1571-ben Magyarországra. Radéczy István²⁷ váradi püspök, a magyar kamara elnöke hívta vissza. Radé-

²³ A *De constructione verborum* szövegmagyarázatában Szophianosz és Ellebodus szerepe teljesen tisztázott (WAGNER i. m. 12., 32–34., COSTIL: Dudith. 317–321., SANDYS J. E.: *A history of classical scholarship*. Cambridge, 1903. 312–314.).

²⁴ Ellebodus filológiai pontosságú szövegén alapszik az első kritikai kiadás, Sylburg munkája (1590). A padovai humanista kör összetartozását jól mutatja, hogy Pinelli is át akarta adni Sylburnak Ellebodus latin fordítását, és a kiadás megjelenése nagyrészt Ellebodus másik barátjának, Dudithnak érdeme. A Wagner idézte Aldina-kiadásban (Ambrosiana S. Q. I. VII. 1.) Ellebodus görög nyelvű tulajdonjegye ugyanaz, mint amit az Egyetemi Könyvtárban levő könyvekbe írt.

²⁵ Pier Vettori (1499–1585) nagyon előkelő firenzei család sarja; egész életében tisztelet övezte. Barátsága a magyarországi diákokkal hagyományos. A Bona György halálára kiadott (1561) gyászbeszédék között Zsámboki, P. Manutius, Robortello, Istvánffy, Szophianosz, Turnebius, Dudith megemlékezései között szerepel Victorius írása is. Turnéba kivételével minden szerző Ellebodus barátja vagy tanára. Victorius a nagy francia filológussal Henri Estienne-nel, Stephanussal is jóban volt. E barátság mindkét fél számára gyümölcsöző: Stephanus Victoriusnak ajánlja Theophrastus kiadását, Victorius Stephanussal adhatja ki Aiszkhülosz-kötetét. (Ellebodus könyvtárában 8. és 16. tétel.) KAMMAEL, H.: *Ein Beitrag zur Geschichte der classischen Studien in Italien*. = *Neue Jahrbücher für Philologie und Paedagogie*. 94. 1866. 133–150.

²⁶ VOGEL – GARDTHAUSEN i. m. 455. Ambrosiana R. 98. sup. ff 200–76^v.

²⁷ Radéczy 1567. váradi, 1572. egri püspök, 1568. — a magyar kamara elnöke, 1573. — királyi helytartó, meghalt 1585-ben.

czy Ellebodusban becsülte a humanistát, de egyúttal az orvost is. A humanistának, de ugyanakkor saját orvosának adott otthont házában. A padovai orvosi tanulmányok, mint annyi más humanistának, Ellebodusnak is bizonyos anyagi függetlenséget biztosítottak. Radéczy rangjának emelkedésével már „a helytartó orvosa”-ként tartották számon és Purkircherrel együtt nemcsak Pozsonynak, hanem Felső-Magyarországnak ismert orvosa volt.²⁸

Pozsony Padova után sem tűnhetett számkivetésnek: háború dúlta hazájába Ellebodus amúgy sem akart hazamenni. A viszonylagos nyugalom, Bécs és Nagyszombat közelsége alkalmas volt arra, hogy nemcsak politikai, hanem szellemi központ is kialakulhasson a városban. A szellemi élet vezetőit Ellebodus nagyrészt ismerte: Padovában végzetek vagy éppen tanulótársai voltak. Az azonos iskolázottság és a nagyjából azonos életkor természetesen létrehozott egy humanista kört — ehhez csatlakozott Ellebodus is. Istvánffy Miklós és Zsámboki János, Sambucus,²⁹ előtte végzett Padovában, Purkircher György³⁰ tanulótársa, Verancsics Faustus³¹ tanítványa, Kovácsóczy Farkas és Berzeviczy Márton,³² a város gyakori vendégei szintén tanulótársai voltak.

Bécs közelsége is sokat számított: könyvkereskedései és baráti köre egyaránt vonzották Ellebodiust. Sambucuson kívül honfitársaival is találkozhatott a császárvárosban: Blotius, a császári könyvtár őre flamand volt, és belga barátot talált az udvari karmester, a jeles zeneszerző Philippe de Monte unokaöccse személyében.

Ellebodusnak és egyúttal a magyar tudományos világnak azonban a legtöbbet Clusius magyarországi tartózkodása jelentett.³³ Flamand volt ő is

²⁸ *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 3. köt. 1834—1836 (1838). I. oszt. 134. a Zay—Ugróci Lt-ből Zay Péter orvosló könyvecskéje huszonnégy Nicasius doctortól származó receptet tartalmaz. Idézi KLANICZAY i. m. 34.*

²⁹ Hesychii Milesi illustri cognomento, de his, qui eruditionis fama claruere, liber Hadriano Iunio medico interprete. Ex Bibliotheca Ioannis Sambuci Pannonii Tirnaviensis. Antverpiae, 1572. ex officina Christophori Plantini. RMK III. 614. Egyetemi Könyvtár RMK III. 134. A könyv hátlapján D. Sambucus ddd 15 Septembris 1573. A könyv Kecskés-hagyaték. A megajándékozott a humanista kör valamelyik tagja lehetett, talán éppen Ellebodus. Sem Kecskés András, sem Mossóczy nem jöhet szóba. Az előbbi kora, az utóbbit tulajdon-bejegyzési szokása zárja ki.

³⁰ KNEIFEL Mária: *Purkircher György*. Bp., 1942.

³¹ Ellebodus 1569. nov. 12-én Padovából Verancsicsnak beszámol unokaöccse, Faustus, tanulmányi eredményeiről: már Arisztotelész műveire oktatja (VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai. (1264—1864)*. Bp., 1915., 76.).

Verancsics Faustus 1573-ban Pozsonyban telepedett le és 1595-ig ott élt (JUHÁSZ Kálmán: *Egy olaszországi tanulmányai közben püspökségét veszített tudós. = Katholikus Szemle. 1933. 2. köt. 356—363.*).

³² Berzeviczy 1568. május—1572. január volt Padovában: 1568/1569-ben a jogi kar szindikusa, így közvetlenül a rektorhelyettes után következett rangban. Ellebodusnál közös tanáraik voltak. Pinelli házában Berzeviczy is megfordult (VERESS Endre: *Berzeviczy Márton*. Bp., 1911. 64.).

Blotius Hugóval folytatott levelezésében mindig megemlékezik írott levele szerint: „Noster Nicasius basilice valet et ad te scribit” (MENCSEK Ferdinánd: *A Paduában tanuló Blotz Hugo levelezése erdélyi és magyarországi barátaival. (1571—1574)*. = Erdélyi Múzeum. UF. 5. 1910. 22—50.).

³³ Clusius kapcsolata Ellebodusnál és Purkircherrel jól ismert. L. GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története*. Bp., 1936. ISTVÁNNYI Gyula: *A Clusius-codex mycologici méltatása*. Bp., 1900., KNEIFEL i. m. Clusius első kiadott könyvét, Monardes híres könyvének fordítását, Purkirchernek adja dedikációval, másik művét, a spanyolországi növényekről írt első munkáját Ellebodusnak, honfitársának és a helytartó orvosának

— Charles de l'Escluse — hazájából protestáns hite miatt kellett eltávoznia. A világot utazta be, veszélyekkel szállt szembe, hogy növénygyűjtési szenvedélyét kielégítse. Ellebodiussal Purkirchernél találkozott, aki nemcsak jeles orvos, hanem szenvedélyes botanikus is volt. Így lett a bécsi botanikusokért igazgatója gyakori vendége a pozsonyi humanista körnek, melynek révén, éppen Ellebodius ajánlására 1575-ben Pinelli vendégszeretetét élvezhette. Ezért ajánlja Pinellinek később gombákról írt könyvét, mint ahogy másik Magyarországon írt könyvét Batthyány Boldizsárnak, a XVI. századi humanizmus egyik legszínesebb egyéniségének dedikálja, kinek vendégeként írta meg Magyarország növényvilágának leírását.

Felsoroltuk azokat a személyeket, akik Pozsonyban Ellebodius számára a humanista légkört biztosították. Sokkal szélesebb azonban annak a kis, Radéczy körül kialakult humanista körnek a hatósugara, mint ahogy azt az egymásnak írt versekből gondolnánk. Nemcsak arról a kis társaságról van szó, amely a versekben megénekelte szép hársfa alatt összeülve olaszországi tanulmányaikra, ifjúkorukra visszaemlékezve, irodalmi kérdésekről beszélget. Ez a kör egymásnak, barátaiknak, barátaik barátainak kölcsönzött könyveket. Főurak és nemesek, orvosok és papok könyveket, legújabb kiadásokat ajánlódokoztak barátaiknak. A könyv szeretete eleven valóság volt: leveleikben könyvekről tárgyaltak, újonnan megjelent kiadásokra hívták fel a figyelmet. Barátaik, követek, külföldre utazó diákok útján a klasszikusok legújabb kiadásait sürgették. Magyarországnak ez a nyugodt sarka még benne volt az európai vérkeringésben. A humanizmus, elsősorban az olasz humanista műveltség a könyvek nagy olvasottsága révén eljutott ekkor a világi és egyházi értelmiség sok tagjához. Istvánffy Miklós versben örököltette meg a Radéczy-kör tagjait, akik közül

... nec abest Purchyrhius atque
Niciasus, quibus ore loqui dat Musa rotundo,
seu verbis sit opus Graiis, seu forte Latinis, . . .³⁴

Minthogy nem tartozott e pozsonyi humanista körbe, Ellebodius másik magyarországi jóbarátjának, Mossóczy Zakariásnak emlékét nem őrzi vers. Ellebodius Mossóczyval, volt nagyszombati tanítványával, Radéczy házában találkozhatott újból. Mossóczy is, Radéczy is Oláh pártfogoltja volt, és közéleti

küldi meg. A Purkirchernek adott példány még egy értékes adatot ment át az utókorunk. Purkircher Forgách Simon surányi kertjéről ír a könyv előzéklapján. Forgách Ferenc érsek pozsonyi kertje híres volt a maga korában; a hadvezér Forgách Simon kertje ritkaságairól — tudomásunk szerint — ez az első hírünk. Purkirchernek még négy könyve érdemel itt figyelmet. Kettő görög műveltségének tanúsága: *Isocrates* (Venetiis, 1534, Aldus. Vet. 34/41. és *Suidas* (Venetiis, 1514, Aldus. Vet. 14/57.). A másik két könyv az ajándékozók személye miatt érdekes. Jordán Tamástól a jeles orvostól kapta 1565-ben Dioscorides Pedanius Párizsban 1549-ben megjelent munkáját (Vet. 49/23b) „Hunc librum Thomas Iordan Georgio Purkirehero ddt Viennae in exequio Ferd. I. Imperatoris a° 65.” Purkircher és Jordán kapcsolata eszerint korai. A másik ajándékba kapott orvosi mű: *Hippocratis opera*. . . . *Per Ianum Cornarium* . . . *Latina lingua conscripta*. Basileae, 1546. (Vet. 46/47.) A dedikáció: Amico suo opt. Diomedes Cornarius. Cornarius (Hagenbut) szász orvos Nagyszombatban folytatott két évig orvosi gyakorlatot, majd a bécsi egyetem nagynevé tanára 1566-tól. Miksa, később Rudolf orvosa. Clusius jóban volt vele, mint ahogy Michael Lingeliussal is, a bécsi egyetem orvos-tanárával, akinek ugyanazt a könyvet adta ajándékba, mint Ellebodiussnak.

³⁴ Stephano Radetio episcopo Varadiensi Camerae Ungaricae praefecto. 24 Junii 1571. (ISTVÁNYFY Nicolaus: *Carmina*. Ed. Josephus Holub et Ladislaus Juhász. Lipsiae, 1935. 51. carm.)

pályájuk révén közeli kapcsolatban álltak egymással.³⁵ Tömören jellemzi Mossóczy egyéniségét az a néhány sor, mellyel Timon alapján Bél Mátyás emlékezik Oláh pártfogoltjaira: (Oláh) in provehendis cum omnium disciplinarum tum praesertim poeticae, cultoribus, valde benignus fuit. Inter hos primo loco habebat Nicolaum Istvánffyum, Stephanum Radetium, Zachariam Mossóczyium. Istvánffy mecénását életében magasztalta, halála után alig említi. Ezzel szemben Mossóczy Oláh sírjára hatsoros verset írat „Luxere mortem viri, summi imique, familiares sui potissimum” kezdettel.

Az érsek emléke, a közös múlt tudata is fűzhette Ellebodiust Mossóczyhoz és Radéczyhez. Feltűnő, hogy az Ellebodius-levelezést részletesen feldolgozó Wagner nem találkozott Mossóczy névvel. Lehet azonban, hogy a levelekben neve vagy elrejtve, vagy „meg nem nevezett jótevőként”³⁶ szerepel, mert hihetetlennek tűnik, hogy éppen annak neve nem maradt fenn leveleiben, aki ellátta könyvekkel, míg könyvtára meg nem érkezett Padovából. Mossóczy könyvajándékozásait annál inkább kell méltányolnunk, mert szenvedélyes könyvgyűjtő volt: aránytalanul sokat költött könyvekre. Egyházi és világi főúri társai ismerték kedvtelését: könyvekkel kedveskedett neki Országkristóf országbíró,³⁷ Bornemissza Pál, püspök-elődje.

A Pinellivel folytatott levelezésből tudjuk, hogy Ellebodiust Pozsonyban milyen filológiai kérdések foglalkoztatták. Mossóczy önzetlen barátságát az mutatja legjobban, hogy nemcsak ellátta a legfontosabb könyvekkel, hanem lemondott drágán vett ősnymtatványokról, mert azok tartalmazták az Ellebodius számára nélkülözhetetlen Arisztotelész-szöveget. Eddig tizennyolc olyan Mossóczy tulajdonában volt kötet került elő, mely Ellebodius-jegyzeteket tartalmaz. Tizennégy kötet ezek közül Mossóczy által Ellebodiushoz dedikált.

1575 végén megérkeztek Ellebodius könyvei Padovából. Mennyi könyve lehetett, nem tudjuk. Még további sorsukat sem ismerjük pontosan. Clusius 1585-ben (!) így ír: Nicasii bibliotheca adhuc apud Agriensem episcopum totius Ungariae locumtenentem, haeret, ni fallor, quandoquidem Nicasii frater (cui ea cesserat) eodem morbo eademque in urbe sublatus est postea.³⁸ Clusius, mivel pozsonyi kapcsolatai Ellebodius és Purkircher halála után megszűntek, hét év távlatából valóban tévedhetett. A könyvek egy része ugyanis

³⁵ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae*. Viennae, 1735. 1. tom. 484–85. TIMON Sámue: *Brevis commentarius rerum in Hungaria, Croatia et Transilvania . . . gestarum*. Tarnaviae, 1720, 55–56. alapján. (*Timon Epitome chronologica rerum Hungaricarum*, Claudiopoli, 1764, c. műve 226. ugyanez a szöveg.)

Hevenesi 34. köt. 14. sz. Radéczy levele Mossóczyhoz Ellebodius haláláról. (Egyetemi Könyvtár. Kézírtár.)

³⁶ WAGNER i. m. 28. Az „In Aristotelis Librum de Poetica Paraphrasis Ambr. D 510. inf. enthält ein Vorwort, in dem Ellebodius die Schrift einem Wohltäter vermutlich Stephan Radéczy widmet. WAGNER i. m. 20. megemlíti a Pinellinek írt 21. levelet, melyben Ellebodius megírja, hogy 1572 januárjában 15 napig volt Radéczyval Nyitrán. Itt csakis Mossóczynál lehettek, tehát bizonyára szó van róla is a levélben.

³⁷ Országkristóf országbíró (Batthyány humanista köréhez tartozott, 1567-ben halt meg) könyvtárából egy kézirat: Isaac ben Salomo (EK 91) és két ősnymtatvány: Ósny. 660 és Ósny. 836. Mindkettő Avicenna; az utóbbinak külön érdekessége, hogy előbbi tulajdonosa Tiehtl, Mátyás és Beatrix orvosa volt.

³⁸ HUNGER, F. W. T.: *Charles de l'Escluse*. s'Gravenhage, 1927–1943. 2. vol. 405. Wagner szintén Clusiusnak 1585. VII. 10-én Camerariushoz intézett levele alapján tényként állítja, hogy Ellebodius értékes könyvtára testvére halála után Radéczy tulajdonába került.

végül Mossóczyhoz került vissza. Útjuk a Kecskés-hagyaték révén a pozsonyi jezsuitákhoz már ismert. A könyvek másik része pedig a soproni jezsuitáknál bukkan fel. Ezek a könyvek valószínűleg a baráti kör egyik tagjánál, Istvánffy Miklósnál lehettek. Istvánffyra, mint közvetítőre azért gyanakodhattunk, mert az Egyetemi Könyvtárban talált Istvánffy-könyvtármaradványok mind a soproni jezsuita könyvtár possessor-jegyét viselik.³⁹ Istvánffy könyvtárát más vonatkozásban is meg kell említenünk. Mint mondtuk, a könyvek a baráti kör közös kincsei „et amicorum suorum”, és Istvánffy is barátja rendelkezésére bocsáthatta könyveit, míg a várva-várt könyvszállítmány meg nem érkezett Padovából. Istvánffy, Mossóczyval ellentétben kevés könyvbe írta be nevét és kevésre tétette rá supralibrosát. Bármennyire csábító is, nem utalhatunk Istvánffy egykori tulajdonába, minden olyan, egyébként gyűjtésébe vágó könyvet, mely a soproni jezsuiták 1640. (1651., 1681.) évi possessor-jegyét tünteti fel. Ellebodus Istvánffy könyvtárában mindenesetre megtalálhatta a klasszikus szerzők (Cicero, Homérosz, Pindaros, Plutarkhosz) új kiadásait.⁴⁰

Ellebodus-jegyzetelte könyvekre számíthatunk még a Mossóczy-könyvtár rendszeres felkutatása, vagy a Kecskés-hagyaték jegyzékének feldolgozása révén. Hosszan tartó munkáról lévén szó, helyesebbnek gondoltuk, hogy már most, amikor a grecisták felfigyeltek Ellebodus munkásságára, bemutatjuk mindazokat az eddig megtalált könyveket, melyek Ellebodus könyvtárában voltak, vagy széljegyzeteit tartalmazzák.⁴¹

A könyvcímeket Ellebodus érdeklődésének megfelelő csoportosításban rövidített leírással közöljük.⁴² Mint arra utaltunk az előzőkben, Ellebodus könyveire véletlenül bukkantunk. Klaniczay tanulmánya, majd Wagnernek Ellebodus minden kapcsolatára utaló dolgozata nyomán azonban a továbbiakban már nemcsak azoknak a klasszikus szerzőknek műveit kerestük, melyekhez tudomásunk szerint Ellebodus megjegyzéseket fűzött, hanem baráti

³⁹ Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. 5. 1970. 244–247. I. ismerttettem két Istvánffy-könyvtárból származó kötetet, mellékelve a supralibros képét. Felvetettem az Acta Irregestrata Jesuitica, Collegium Soproniense iratai alapján, hogy Draskovics György Jenő kerültek az Istvánffy-kötetek a soproni kollégiumba. Ezt a feltevésemet Berlász János tanulmánya igazolta: „Bibliothecam ab avo suo materno, Nicolao Istvánffy ad se devolutam Collegio donavit Sopronii.” (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1972. (1975) 216.).

⁴⁰ Istvánffy könyvtárának kutatásaink során újabban talált húsz kötetét nem soroljuk fel itt. Leírásuk megtalálható az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Be szeretnénk azonban mutatni e könyvek egyikét, a maga korában híres munkát, mely jól mutatja a könyvajándékozás XVI. századi módját. A mű: „MORNAY, Philippe de, Seigneur du Plessis Marly: *La vérité de la religion chrestienne.*”) MORNÆUS Philippus: *De veritate religionis Christianae liber; adversus Atheos, Epicureos ethnicos, Iudaeos, Mahumedistas, et caeteros infideles.* Antverpiae, 1583, ex officina Chr. Plantini. Az előzéklapon a dedikáció: Mageus Ds Balthasar de Batthian Mgr dapiferor etc Nicolao Isthuanyffii dono dedit: 25. januar' 1586. Jelzete: Ad 10126. Ez a könyv nyilván egy a sok közül, hiszen az 1584. évi magyar tanács minden tagja (Radéczy István, Telegdi Miklós, Fejérkőy István, Mossóczy Zakariás, Batthyány Boldizsár, Heresinczy Péter, Istvánffy Miklós) jeles könyvgyűjtő.

⁴¹ Ellebodus tulajdonjegyei.

⁴² Kutatásainkat eddigelé csak az Egyetemi Könyvtár állományára terjeszthettük ki. Rövidített címléírásokat adunk. A szerző nevét az Egyetemi Könyvtárban használt módon írjuk. Az Ósny., Vet. és MV jelzetű könyvek a kézirtattár különgyűjteményében találhatók.

körének, a vele jóban levő írók műveit is megnéztük. Így találtunk például a három értékes dedikált Clusius-kötetre.

*

Ellebodius könyvtárának eddig előkerült kötetének legnagyobb része természetesen Arisztotelész-szöveg vagy kommentár.

1. ARISTOTELES: Opera (graece). Venetiis, 1495—1498. Aldus Manutius. 1—5. tomus. BMC V 553. Sajó—Soltész 281.
1. tomus. Jelzete: Ősny. 528.
Dedikáció: Zachar. Mossow Eppus Tinnin. D. D. Nicasio Suo D. D. D. 1639. évi Kecskés-adomány.
Ugyanez a kiadás még egy példányban Ősny. 528/a. számon: Zach. Moshoci Exmo Doctori Nicaso (!) Casleto fri.
Ellebodius ezt a példányt használta, szokásos görög nyelvű tulajdonjegyét ebbe írta be.
2. tomus. Jelzete: Ősny. 612/I.
Ellebodius tulajdonjegyzése görögül.
Rengeteg bejegyzés, különösen a 6. (De Physico auditu) és 9. (Meteorologicorum IV.) műnél.
Más kéztől származó bejegyzések is vannak.
A soproni jezsuitákhoz került a kötet.
3. tomus. Jelzete: Ősny. 612/II.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin suo DD Nicasio fri omni piette colendo D. D. D.
Semmi bejegyzés.
1639. évi Kecskés-adomány.
4. tomus. Jelzete: Ősny.: 612/III.
Dedikáció: Excellmo D. D. Nicasio amico singulari Tinninien dd.
Nem Ellebodiustól származó bejegyzések.
1639. évi Kecskés-adomány.
5. tomus. Jelzete: Ősny. 657.
Ellebodius tulajdonjegyzése görögül.
Rengeteg Ellebodius-bejegyzés, különösen az Ethicorum ad Nicomachum X., Politicorum VIII., Oeconomicorum II., Magnorum moralium II., Moraliu ad Eudemum VIII. műnél.⁴³
A soproni jezsuitákhoz került a kötet.
A két legerősebben használt kötet — a 2. és 5. kötet — úgy tűnik, a baráti körben maradt: Tón filón.
2. SIMPLICIUS: Hypomnemata in categorias Aristotelis. Venetiis, 1499, Zacharias Kallierges. (Görög betűs.)
BMC V 580. Sajó—Soltész 3098.
Jelzete: Ősny. 692.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinninien suo excell. D. Nicasio DD

⁴³ WAGNER i. m. 27. M. M. Notae és latin fordítása: Ambr. O 246 sup. uo. 29. Ethicorum: Ambr. S 78 Sup. ff 224 r—232 r. Politicorum I.: Ambr. S 78 sup. ff 216—222 v. Oeconomicorum II.: Ambr. S 78 sup. ff 234 r—238 v. Wagner jelzi tanulmányában, hogy a Magna Moralia fordításának elemzésével később óhajt részletesebben foglalkozni. A fordítás 1568-ban készült, de nyilván később is foglalkoztatta Ellebodiust a szövegmagyarázat. Wagner (36—37.) az 1498. évi Aldina-kiadást tekinti alapszövegnek, hivatkozik még az Ellebodius használta 1531. évi baseli kiadásra és a *Libellus de Bona Fortunara*. A két utóbbi nincs meg az Egyetemi Könyvtár állományában. Annál jelentősebbnek kell tartanunk, hogy az 1498. évi Aldina-kiadásunk Ellebodius görög nyelvű tulajdonjegyével van ellátva. Az Egyetemi Könyvtár állományában levő latin fordítás (*Opera Omnia latina*... Venetiis, 1496. Ősny. 562.) nem volt Ellebodiusé vagy baráti köréé. A Valla fordításának 1498. évi kiadása Esztergomban, a Főszékesegyházi Könyvtárban található; nem volt Ellebodiusé.

Semmi bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

3. *Simplicii commentaria in tres libros Aristotelis de anima etc. Venetiis, 1527, in aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 27/32. Ha 2r 159.

Dedikáció: Zachar Mossovi Eppus Tinninien suo Excellmo D. D. Nicasio D.D.

Semmi bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

4. *Simplicii commentarii in octo Aristotelis Physicae auscultationis libros cum ipso Aristotelis textu. Venetiis, 1526, in aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri.* (Görög betűs.)⁴⁴

Jelzete: Vet. 26/19. Ha 2r 23.

Dedikáció: Zachar Mossovi Eppus Tinninien suo excell D. Nicasio.

Az utolsó lapon: finivi septima septembris 1548 Patavii.

A kötet sok bejegyzést tartalmaz, Ellebodiust is. Megvizsgálandó, hogy az 5. és 6. tételként felsorolt művekhez hasonlóan, az egyik jegyzetelő nem Thorda Zsigmond volt-e.

1639. évi Kecskés-adomány.

5. *ARISTOTELES: (Összes művek, görög.) Opera quaecunque impressa hactenus extiterunt omnia, . . . per Des. Eras. Roterodamum. Basileae, 1539. per Io. Bebel. (1–2. vol.)*

Jelzete: Vet. 39/66. Hb 2r 153.

Dedikáció: Zachar Mossow proth Apeus Eppus Tinnin suo D. D. Nicasio Elebodio (!) D. D. D.

Nincsen Ellebodius-bejegyzés.

1639. évi Kecskés-adomány.

6. *EUSTRATIUS Nicaenus: Eustratii et aliorum insignium peripateticorum commentaria in libros decem Aristotelis de moribus ad Nicomachum, una cum textu suis in locis adiecto. Venetiis, 1536, in aedibus haer. Aldi Manutii et Andrae Asulani Soceri.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 36/65. Ha 2r 142.

Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin D. D. Nicasio suo D. D. D.

Nem Ellebodiustól származó bejegyzések.

1639. évi Kecskés-adomány.

7. *JAVELLUS, Chrysostomus: Super octo libros Aristotelis de physico auditu questiones subtilissimae. Venetiis, 1555, apud Joannem Mariam Bonellum.* (Hozzáköteve:) — *Super tres libros Aristotelis de anima questiones subtilissimae. Uo.*

Jelzete: Fa 5385.

Az előzéklapon: Sum Valentini Rogarii et amicorum. Alatta: Sum Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum. Alatta: Imo Zachariae Mossoci na(m) a Nicasio rediit postliminio. Előzőleg nincsen feltüntetve Mossóczy neve úgy, mint a Castigationes Plinianaes esetében. (28. tétel.)

1637. évi Kecskés-adomány.

Két érdekes kolligátumot őrzött meg a soproni jezsuita kollégium könyvtára 1651., illetve 1640. évi bejegyzéssel. Mindkettőben az Arisztotelész-műveket Ellebodius széljegyzetekkel látta el. Az első, sajnos új kötésben, előzéklap nélkül, így a névbejegyzés hiányzik. A kolligátum harmadik darabjában vannak Ellebodius-jegyzetek. A kolligátum nemcsak Ellebodius jegyzetei miatt érdekes: néhány nevezetes Estienne-kiadást tartalmaz; mindegyik kapcsolatban van a padova körrel, sokat vitatott művek.

8. (CTESIUS): *Ex Ctesia, Agatharchide, Memnone excerptae historiae. — Appiani Iberica. Item de gestis Annibalis. Omnia nunc primum edita. Cum Henrici Stephani castigationibus.* (Genevae), 1557, ex officina Henrici Stephani. (Görög betűs.)

A bevezetést Estienne Sigonióhoz intézi.⁴⁵

⁴⁴ Paraphrasis in VIII. Aristotelis librum de Physica auscultatione. Ambr. D. 247. inf.

⁴⁵ Appianus editio princeps 1551-ben jelent meg Charles Estienne gondozásában. Ezt egészítette ki Henri Estienne 1557-ben az ibériai és hannibáli háborúk történetének kia-

(2.) APPIANI Alexandrini Hispanica et Annibolica. Latine nunc primum edita, ex Francisci Beraldi linguae Graecae professoris doctissimi interpretatione. (Genevae), 1560., excudebat Henricus Stephanus.

(3.) ARISTOTELIS et Theophrasti scripta quaedam, quae vel nuncquam antea, vel minus emendata quam nunc, edita fuerunt. (Genevae), 1557, ex officin Henrici Stephani. (Görög betűs.)

A bevezetést Estienne Victoriushoz intézi.⁴⁶

(4.) ARISTOTELIS liber nunc primum versus, adversus Xenophanem, Zenonem et Gorgiam. Interprete Arnoldo Ferrono Burdigalesi regio consiliario. Lugduni, 1557, apud Ioan Tornaesium.

(5.) DIONYSII Halicarnassei responsio ad Gn. Pompeii epistolam . . . Lutetiae, 1554, apud Carolum Stephanum. (Görög betűs.)⁴⁷

A másik Arisztotelész-kolligátum bécsi tankönyv; hét művet tartalmaz. A negyedik, ötödik, hatodik és hetedik darabjában vannak Ellebodius-bejegyzések.⁴⁸

9. PORPHYRIUS: Porphyrii Phoenicis Isagoge in Dialecticen . . . non solum ad praedicatorum Aristotelis cognitionem . . . apprime necessaria. Viennae, 1550, typis Egidij Aquilae.

(4.) ARISTOTELIS Stagiritae Analiticorum libri duo. Viennae, 1551, typis Egidij Aquilae.

(5.) Topicorum libri octo. Viennae, 1553, typis Michaelis Zimmermanni.

(6.) Posteriorum Analiticorum libri duo. Viennae, 1552, typis Egidij Aquilae.

(7.) Elenchorum libri duo. Viennae, 1553, typis Michaelis Zimmermanni.

Jelzete: Vet. 50/68–69. Fa 8070.

Adolf Kassel felsorolja azokat a kiadásokat, amelyek alapján Ellebodius megírhatta a Poetica parafrázisát.⁴⁹ A felsorolt kiadások (Aldina 1508, Moreliana 1555, Paccius 1536, Victorius 1560) közül egy sincsen az Egyetemi Könyvtár tulajdonában, csak Victorius kommentárjának 1573. évi kiadása.

10. VICTORIUS, Petrus: Petri Victorii commentarii in primum librum Aristotelis de arte poetarum. 2. ed. Florentiae, 1573, in officina Iuntarum, Bernardi Filiorum.

Jelzete: MV 518. Ha 2r 37.

Possessor: Zachar Moshocý E Tinninien 1573.

1639. évi Kecskés-adomány.

dásával. Az utóbbi rossz szöveg alapján dolgozott, sokat kellett javítania; Sigonióhoz írt előszavában panaszkodik is emiatt. François Bérauld fordítása is Henri Estienne kiadása alapján készült. Érdemes megjegyeznünk, hogy Szophianosz kérésére Dudith, jó szöveg birtokában, le akarta újból fordítani az Annibaliat (COSTIL: Dudith. 287.).

⁴⁶ Theophrasztosz elveszett műveinek felkutatása a filológusokat a század közepén különösen érdekelte. Estienne kiadta több munkáját, sőt Pinelli baráti köréből D. Furlano is kommentált Theophrasztosz-szöveget; ennek kiadását Pinelli indította útjára (COSTIL: Dudith. 288.). Ellebodiusnak is fennmaradt egy levele, melyet Theophrasztoszról Szophianosznak írt (VOGEL i. m. 455.).

⁴⁷ Henri Estienne kiadása. Pinelli másoltatott Halikarnasszoszi Dionüszoszt; Dudith András birtokában is megvolt e munka kézírata (COSTIL: Dudith. 228., 240–241.).

⁴⁸ Az Ellebodius könyvtárában található jegyzetelt Arisztotelész-kiadások bizonyítékai Klaniczay feltételezésének: az 1573-as és 74-es esztendőktől Arisztotelész további munkáinak a fordításával és értelmezésével töltötte. Elkészült és fennmaradt a *Problemata*, a *Parva Naturalia* és a *Magna Moralia* latin fordítása, s levelei alapján feltételezhető, hogy dolgozott a *Physica* és a *Rhetorica* fordításán is (KLANICZAY i. m. 31.).

⁴⁹ KASSEL, Rudolf: *Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur Aristotelischen Poetik.* = Rheinisches Museum für Philologie. N. F. 105. 1962. 111–121.

Nyilván megvolt Ellebodus könyvtárában az első kommentált *Poetica*-kiadás, Robertello 1555-ben kiadott műve.⁵⁰ Bizonyára Castelvetro *Poetica di Aristotele vulgarizzata* c. műve is. Ezt a munkát ugyanis olyan jelentősnek tartotta, hogy 1571-ben Bécsbe érkezve azonnal megvette Pinelli számára.⁵¹ Elképzelhető, hogy az Egyetemi Könyvtár lappangó példánya éppen Ellebodusé volt.

Ellebodus levelei szerint Arisztotelész után leginkább Arisztophanész művei foglalkoztatták. 1575-ben Arisztophanész két komédiájának a *Nők ünnepének* és a *Lüszisztraté*nek latin fordítását készíti.⁵²

11. ARISTOPHANES: *Cereris sacra celebrantes. Eiusdem Lysistrate. Florentiae, 1515, Bernardus Iunta.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 15/19. Hb 983.

A soproni jezsuitákhoz került a kötet. (1681.)

A görög klasszikusoknak további köteteit találjuk a soproni jezsuita könyvtár katalógusába bevezetve:

12. EURIPIDES: *Tragoediae octodecim. Basileae, 1551, per Ioannem Heruagium.* (Görög betűs.)

Jelzete: MV 515. Hb 553.

Legtöbbet jegyzetelt könyve, még Padovából hozhatta magával. Görög nyelvű tulajdonjegye felett a könyv megszerzésére vonatkozó bejegyzés.⁵³

13. HOMERUS: (Összes művek, görög.) (2). *Odysseia. Batrachomyomachia. Hymnoi XXXII. Argentorati, 1525, Cephallaeus.*

Jelzete: Vet. 25/30. Hb 725.

(Hozzákötvé:)

(DIONYSIUS Periegetes): *Dionysii Orbis descriptio. — Arati Astronomicum. — Procli Sphaera. Basileae, 1523, apud Ioannem Bebelium.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 23/20.

Ellebodus latin nyelvű tulajdonjegye barna tintával:

Sum Nicasii Ellebodii Casletani.

Sok latin és görög nyelvű bejegyzése.

Neve alatt: 8. Aug. 1548.⁵⁴

Ugyanebben az időben kerülhetett tulajdonába:

14. SOPHOKLES: *Commentarii in septem tragedias Sophoclis. Romae, 1518, ny. n.* (Görög betűs.)

Jelzete: Vet. 18/68. Hb 4r 272.

Ellebodus tulajdonjegyzése latinul (barna tintával).

15. (Összes művek, görög.) *Sophoclis tragoediae septem. Lutetiae, 1528, Simon Colinaeus.*

Jelzete: Vet. 28/32. Hb 672.

Címlapja csonka, előzéklapja nincsen, így névbeírása elveszhetett, pedig erősen használt könyve.

Sok Ellebodus-bejegyzés.

16. Aeschylus: *Tragoediae VII. Scholia in easdem . . . Petri Victorii cura et diligentia. (Genevae), 1557, ex officina Henrici Stephani.* (Görög betűs.)

Jelzete: MV 519. Hb 4r 56.

Sok Ellebodus bejegyzés, tulajdonjegy nélkül.

⁵⁰ COSTIL: *Paul Manuce* 340.

⁵¹ KLANICZAY i. m. 30.

⁵² KLANICZAY i. m. 30–31., WAGNER i. m. 31. A *Nők ünnepének* és a *Lüszisztraté* fordítása a jegyzetekkel együtt Amb. D 478 inf.

⁵³ 12. tétel előzéklapjának fényképe.

⁵⁴ DONNET, Daniel: *Une préface grecque inédite de l'humaniste Nicaise van Ellebode = Humanistica Lovaniensia. 21. 1972. 189–195. A szöveg és latin kommentárja: Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome. 43. 1973. 401–457.*

17. AELIANUS? Claudius (Praenestinus): *Variae historiae libri XIII.* — Ex Heraclide de rebus publicis commentarium. — Polemonis *Physionomia* ... — Adamantii *Physionomia*. — ... Romae, 1545, (Camillus Peruscius.) (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 45/41 Ga 4r 204.
Ellebodius tulajdonjegyzése latinul.
Kevés Ellebodius-bejegyzés.

Ellebodius filológiai munkásságát egy grammatikus, Apollóniosz Düszkolosz szövegmagyarázatával kezdte. Ezt az érdeklődését egész élete folyamán megtartotta. Theodórosz Gazész (Gaza), Apollóniosz Düszkolosz és Szünkelloz (Michael Syncellus) munkáit becsülte a legtöbbre. A két utóbbinak szövegét javította, de ránk maradtak könyvtárában kisebb grammatikusoknak művei is. Ezért sajnáljuk, hogy Wagner is megelégedett az „Autographon seiner (Ellebodius) Compendia grammaticae, rhetoricae, geometriae etc.” és „grammat. u. lexicogr. Notizen” gyűjtőfogalommal.⁵⁵ Tudjuk, hogy Hermogenész foglalkoztatta. Talán érdemes megjegyeznünk, hogy Manutius 1560-ban Pinellinek írt levelében megemlíti, hogy Hermogenész munkáit újból ki akarja adni, de ezúttal latin fordítással. Szophianosztól is kért néhány szövegkorrekciót. Jellemző a görög nyelvtudás hanyatlására, hogy Aldus Manutiusnak, a görög auktorok csodálatos kiadójának fia már kompromisszumot köt: latin fordításokat ad ki, és erre buzdítja a fiatal padovai filológusokat is.⁵⁶

Ellebodius könyvtárában Hermogenész *Rhetoricája* két kiadásban volt meg; mindkettőt jegyzetelte.

18. APHTHONIUS: In Aphthonii Progymnasmata commentarii innominati auctoris. — Syrani, Sopatri, Marcellini commentarii in Hermogenis Rhetorica. Venetiis, 1509, in aedibus Aldi. (Görög betűs.)
A. P. Manutius két kötetes Rhetores kiadásának második kötete.
Jelzete: Vet. 09/13. Hb 2r 246.
1639. évi Kecskés-adomány.
19. Ausonii Sophistae praeludia. — Hermogenis Rhetorica. Florentiae, 1515, in aedibus P. Juntae. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 15/23a. Hb 4251.
Ellebodius tulajdonjegye latinul (kétszer).
Sok Ellebodius-bejegyzés.
A soproni jezsuitákhoz került a kötet. (1681.)

Érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy Ellebodiusnak Hermogenesszel kapcsolatos töredéke olyan kéziratkötetben maradt meg az Ambrosianában, amelyben Camillus Venetus másolata is szerepel. Pinelli és Camillus Venetus kapcsolata ismert; Ellebodius is e révén ismerkedett meg vele.⁵⁷

Névbejegyzések nélkül maradt ránk Kecskés hagyatékában három közismert munka, Ellebodiusnak tulajdonítható bejegyzésekkel. Már Costil is panaszkodott Ellebodius írására: jegyzetelő írása és végleges, „nyomdára kész” kézírása szinte két különböző ember írása. Ez okozza sokszor a meghatározás nehézségét.

20. LYCOPHRON: Lycophronis Chalcidensis Alexandra, sive Cassandra, poema ... eruditissimis Isacii Tzetis grammatici commentariis ... illustratum ... — Adiectus quoque est Joannis Tzetzae Variarum historiarum liber, versibus politicis ab eodem Graece conscriptus ... Basileae, 1546, ex officina Ioannis Oporini. (Görög és latin betűs.)
Jelzete: Vet. 46/49. Hb 2r 72.

⁵⁵ VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 455.

⁵⁶ COSTIL: Dudith 94. és uő: Paul Manuce 360.

⁵⁷ VOGEL—GARDTHAUSEN i. m. 455. két Hermogenésszel foglalkozó Ellebodius-kéziratot sorol fel: Syrianos zu Hermogenes és Epitome der Rhetorik des Hermogenes.

21. (OPSOPOEUS, Vincentius): In Graecorum epigrammatum libros quatuor. Annotationes Vincentio Obsopoeo autore. Basileae, 1540, in officina Nicolai Brylingerii.
Jelzete: Vet. 40/59 Ha 446.
22. FLORILEGIUM diversorum epigrammatum in septem libros dictinctum. Venetiis, 1550, apud Aldi filios. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 50/78 c. Hb 564.

Mossóczy Zakariás Ellebodiust⁵⁸ természettudományi könyvekkel is ellátta. Közismert munkákat engedett át barátjának, melyek azután a szokásos úton a Kecskés-hagyaték révén maradtak ránk. (1637. nov. 9. és 1639. évi ajándékozás.)

23. (ABRAHAM ZACUTUS): Almanach perpetuum exactissime nuper emendatum omnium celi motuum cum additionibus in eo factis tenens complementum. Venetiis, 1502, P. Liechtenstein.
Jelzete: Vet. 02/35. Eb 4r 692.
Dedikáció: Zachar DD Nicasio DDD.
24. (REGIOMONTANUS, Johannes): Clarissimi doctoris D. Joannis de Monteregio Germani Tabulae directionum. Venetiis, 1524, A. Junta.
Jelzete: Vet. 24/20. Eb 4r 352.
Dedikáció: Zachar Eppus Tinnin DD Nicasio suo tamque fri DDD.
25. SPHERA. Cum commentis in hoc volumine contentis . . . Venetiis, 1518, haer. Octaviani Scoti.
Jelzete: Vet. 18/67. Eb 2r 141.
Dedikáció: Zachar Mossow Eppus Tinnin suo Nicasio(!) Casletano DDD.

A bejegyzések Ellebodiusra emlékeztetnek egy közismert orvosi könyvben és Euklidész alapvető művében:

26. BRASAVOLA, Antonio Musa: Antonii Musae Brasauoli Ferrariensis Examen omnium simplicium medicamentorum, quorum usus in publicis est officinis. Lugduni, 1556, apud Ioannem Frellonium.
Jelzete: Dc 198.
Possessor: Z. E. T. 1577. (Mossóczy)
27. EUCLIDES: (Elementa, kivonatok.): Adiecta praefatiuncula in qua de disciplinis mathematicis nonnihil.
Basileae, 1533, apud Ioan. Heruagium. (Görög betűs.)
Jelzete: Vet. 33/16. Hb 2r 18.
A soproni jezsuiták katalógusába 1678-ban írták be. A jegyzetek a második részben vannak.

Ellebodius könyveinek felsorolását öt különleges sorsú könyvvel fejezzük be.

28. (BARBARUS HERMOLAUS): Castigationes Plinianae Hermolai Barbari. Romae, Eucharis Silber. VIII. Kal. dec. 1492. et Id. Febr. 1493.
BMC IV 113. Sajó—Soltész 492.
Jelzete: Ósny. 441.
Ez az első Mossóczy-ritkaságok egyike, melyre Szilágyi Sándor⁵⁹ hívta fel a figyelmet. A későbbi idézések sajtóhiba következtében mindig 1513-as kiadású könyvről tud-

⁵⁸ Ellebodius és Pinelli természettudományi érdeklődése azonos volt. Tudjuk, hogy Camillus Venetus rendszeresen másolt matematikai és asztronómiai szövegeket: ezeket a Codices Pinelliani de mathematica et astronomica tartotta fent (Costl: Dudith 297.). Ellebodius geometriai jegyzetei is fennmaradtak az Ambrosiana-ban. L. VOGEL—GARDT-HAUSEN 455.

⁵⁹ Magyar Könyvszemle. 1879. 210.

nak. A könyv először Gyalui Thorda Zsigmondé⁶⁰ volt (Sum Sigismundi Thorda Pannonii), utána következik Mossóczy bejegyzése: a könyv 1572-ben Mossóczyé, 1574-ben „Doctoris Nicasii Ellebodii”, de visszakerült megint Mossóczyhoz a „doctoris et praeceptoris sui” halála után. A beírás 1582-ből származik.

29. (Hesychius Alexandrinus): Hesychii Dictionarium. Hegenoe, 1521, in aedibus Thomae Anshelmi Badensis.

Jelzete: Vet. 21/48. Ha 2r 97.

Ellebodius tulajdonjegye görögül.

Mossóczy beírása: Zachariae Moshocy Ep. Tinnin. (Ajándékozási szöveg nincs !)

Ellebodius Mossóczy könyvtárában találhatta, vagy esetleg az ő könyveiből került a püspök könyvtárába volt padovai tanárának egyik könyve. A másik Sigonius-művet a soproni jezsuiták őrizték meg számunkra (1640. évi katalógizálás).

30. SIGONIUS, Carolus: De Rep(ublica) Atheniensium libri IIII. Bononiae, 1564, apud Ioannem Rubrium.

(Hozzákötvé:)

(ZAMOJSKI, Jan): Joannis Sarri Zamoscii de senatu Romano libri duo. Venetiis, 1563, apud Iordanum Ziletum.⁶¹

Mossóczy beírása: Zach. Moshocy E Tinnin 1574.

Sigonius könyvében sok bejegyzés; közte Ellebodius görög és latin bejegyzései.

31. Fasti consulares, ac triumphii acti a Romulo rege usque ad Ti. Caesarem . . . Venetiis, 1556, ex officina S. G. Ziletti.

Jelzete: Ga 2r 189.

A kötetet Ellebodiuson kívül Istvánffy is használhatta.

32. CLUSIUS, Carolus: Caroli Clusii Atrebatensis rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia. Antverpiae, 1576, ex officina Christophori Plantini.

Jelzete: MV 517. Ec 174.

A kötetet Clusius dedikációval adja Ellebodiusnak.

Az utolsónak bemutatott öt könyv (28–32. tétel) Ellebodius könyvtárának sorsát illusztrálja. Bizonyítékai annak a feltételezésünknek, hogy Ellebodius halála után könyvei szétszóródtak. Könyveinek az a része, melyet Mossóczytól kapott ajándékba, visszakerült a püspök tulajdonába, többi könyve pedig a baráti körben maradt, s így jutott el egy részük Istvánffy Miklós könyveivel együtt a soproni jezsuitákhoz.

Tanulmányunkban harminchét olyan kötetet mutattunk be, melyből harminchétről teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Ellebodius használta, vagy könyvtárában megvolt. A kötetek nagy részébe jegyzeteket írt, sőt egyes műveket kommentár jellegű glosszákkal látott el.

Tanulmányunk célja hármas volt:

1. Fel kívántuk hívni a figyelmet Ellebodius eddig ismeretlen magyarországi munkásságára, amely Ellebodius-képünk teljesebbé válásán túlmenően új adalékkal szolgálhat a klasszikus szerzők humanista értékeléséhez.

2. Ellebodius magyarországi szereplése újból bizonyítja, hogy mennyire élő valóság volt a királyi Magyarország nyugati részén az Olaszországtól Lengyelorszáig terjedő humanista eszmei közösség. Nem elszigetelt, néhány főúri

⁶⁰ Thorda Zsigmond (1569-ben halt meg) a magyar kamara tanácsosa jelentős közéleti szereplése mellett latinra fordította Euripidészt. Padovai diák volt ő is.

⁶¹ Nemcsak Sigonio, hanem a későbbi lengyel kancellár, Zamojski is a padovai egyetemi körhöz tartozott. Könyvének bevezetését Padovában írta, 1563-ban. A kötet Mossóczy halála után újból ismert könyvgyűjtő tulajdonába került: Helgenmeyer, a pozsonyi evangélikus gimnázium igazgatója írja be nevét 1640-es dátummal. Többi könyvével együtt a pozsonyi jezsuita kollégiumba került 1692-ben.

udvarra korlátozott kedvtelés, hanem szükséglet a klasszikus műveltség. Volt olyan légkör, amely lehetővé tette, hogy külföldi tudósok itt élhessenek: Ellebodus Arisztotelészt fordíthasson, Euripidészt kommentálhasson és Clusius növénytani munkákat írthasson. A világi és egyházi értelmiség, maga mögött olaszországi tudás- és élményanyagával továbbterjesztette a klasszikus műveltséget. A fiatal korban kapott indítás egy egész generáció és környezete érdeklődését határozta meg.

3. A bemutatott könyvek illusztrációi Makkai László művelődéstörténeti megállapításának,⁶² mely szerint a könyvek „átfutási ideje” érzékeltetni tudja Magyarország helyét az európai fejlődésben. A XVI. században még nincs lemaradás, a „késési index” egy-két év. A Mohács utáni első nemzedék még a legnemesebb európai szellemi közösség részese.

PAJKOSSY, MADAME GYÖRGY

**„Nicasii Ellebodii Casletani et amicorum”. Les livres d’Ellebodius
et de son cercle amical à la Bibliothèque de l’Université**

L’un des catalogues de la Bibliothèque de l’Université de Budapest contient les restes des bibliothèques remarquables du XVIe siècle, parmi eux les livres de Zakariás Mossóczy (1542–1587), évêque de Nyitra, dont plusieurs volumes portent le nom d’Ellebodus Nicasius. Ces livres récemment découverts ne fournissent pas seulement des données à l’activité de l’un des grecisants les plus éminents de l’époque, mais ils sont de nouvelles preuves de la culture classique en Hongrie et indiquent les relations entre l’Italie – en premier lieu Padoue – d’une part et les humanistes hongrois de l’autre. Cet humaniste d’origine flamande a été appelé de Rome, par l’archevêque d’Esztergom, à l’académie de Nagyszombat. Tibor Klaniczay et Dieter Wagner se sont déjà occupés à fond de sa vie; la présente étude vise à compléter nos connaissances concernant l’activité d’Ellebodus en Hongrie. Entre autres, elle s’occupe de l’activité du cercle d’humanistes de Pozsony, de même que des relations de Mossóczy et d’Ellebodus. L’auteur de l’étude a découvert 18 volumes appartenant antérieurement à Mossóczy, qui contiennent des notes d’Ellebodus; parmi eux, 14 sont dédiés à Ellebodus par le propriétaire même. Après la mort d’Ellebodus, ces volumes sont retournés à Mossóczy, plus tard ils ont surgi chez les jésuites de Pozsony et de Sopron. L’étude réussit à établir à propos de 33 livres analysés qu’ils ont été utilisés par Ellebodus ou qu’ils ont appartenu à sa bibliothèque.

⁶² MAKKAI László: *A könyvtártörténetírás művelődéstörténeti módszerei.* = A Magyar Könyvtárosok Egyesületének Évkönyve. 1973. (1975.) 33–38.

A Symposium és köre (1924–1928)

I. A húszas években felnötté érő fiatalokat elveszett nemzedékként tartják számon. A magyar fiatalságnak még az európai átlagnál is mélyebb megrázódtatást kellett átélnie. A háború elvesztése, a monarchia felbomlása, a forradalom leverése és a trianoni békeszerződés a társadalom minden rétegében mély tudati válságot eredményezett.

Egy értelmiségi fiatalember háború alatti és utáni lelkiállapotáról hitelesen Szerb Antaltól értesülhetünk:

„Úgy érzem egy nagy világrámlat sodrában úszom: minden szellemi jelenség, amellyel akkoriban találkoztam, az egyéniség szabadságjogait hirdette: Babits Mihály költészete, Nietzsche filozófiája, az impresszionista festészet »meglátásai«, minden — és én is azok közé tartoztam, akikkel előremozog a világ, míg a renyhe nyárspolgári tömeg elmarad. Feltétlenül hittem még a fejlődésben és úgy éreztem, hogy első hulláma visz magával... A világháborút közvetlenül követő években én is úgy éreztem, minden a feje tetejére állt. Országok omlottak össze, hazám új és kísérteties alakot kapott Európa új térképén; a monarchia, amelynek polgárává neveltek, egyik napról a másikra eltűnt, az óriási mammut — oly könnyedén és sajnos, oly meg nem siratva, mintha valami dalárdát oszlattak volna fel, ... és az irodalom leginkább up-to-date szárnya arról biztosított, hogy a nagy társadalmi és kultúrteremtő osztály is, amelybe tartozom, a burzsoázia, percekben belül ellenszenves történelmi emlékké fog átváltozni.”¹

A forradalom leverése utáni nyílt terror, majd a berendezkedő ellenforradalmi rendszer megbénította a szellemi életet, befagyasztott minden tájékozódási csatornát.

A szellemi bénultságból legkorábban a fiatalok tértek magukhoz. A *Symposium* körének tagjai a politikamentességet tűzték zászlójukra, és ennek irodalmi megvalósulását a szellemtörténeti irányzatban látták. Az irányzat kutatási módszerét megkísérelték a magyar irodalomra alkalmazni — Halász Gábor Berzsenyi-tanulmányára vagy Szerb Antal munkásságára gondolva —, sikerrel.

1921-ben Budapesten egy kis baráti kör szerveződik csoporttá, akik magukat egy akkoriban divatos dal alapján Barabásoknak nevezik.² Attitűdjük a lázadás mindennel szemben, ami felnőttesen megállapodott. Tagjai Szerb Antal, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Faludi János, Juhász Vilmos, Szedő Mihály és László, Aczél Tivadar. Figyelmüket a német expresszionizmus és a szellemtörténet, a francia avantgarde és a *Nyugat* folyóirat között osztották meg. Lázadtak ellene, de a mérték a *Nyugat* volt. Kevés kivétellel valamennyien

¹ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1971. 657–658.

² A Barabásokra vonatkozó adatok POSZLER György: *Szerb Antal* (Bp. 1973.) c. könyvéből valók.

kéziratot küldtek a lapnak és meg is jelentek benne. A csoport minden tagja kifinomult művelt és irodalomelméleti, filozófiai ismeretekben jól felkészült volt. Várkonyi Nándor így emlékezik vissza társaira:

„Nemzedék sem azelőtt, sem azután nem indult olyan széles körű irodalmi és ideológiai ismeretekkel, s épp az okozta a paradoxont, hogy a mindenirányú tájékozottság egyúttal tájékozatlanságot is jelentett, mert választani kellett, ám hiányzott az iránytű: a tapasztalat.”³

Ehhez a nemzedékhez tartozott és részben a Barabásokból került ki a *Symposion* köre.

II. Az első világháború után a szellemi élet végleg Budapestre centralizálódott, melyhez viszonyítva minden más város vidékivé vált. Ez alól csak az egyetemi városok jelentettek kivételt. Pécsen 1923-ban nyitotta meg kapuit a Pozsonyból Budapestre, majd ide települt Erzsébet egyetem, és a szellemi központ szerepét vette át. Erre az időre az 1919–21 közötti kivételes helyzet nyomai, melyek arra emlékeztettek volna, milyen pezsgő politikai és irodalmi élet volt három évig a városban, eltűntek.⁴

Az egyetem helyi kulturális és ismeretterjesztő szerepét vizsgálva néhány professzor tevékenysége figyelemre méltó. A bölcsészkar kiemelkedő tehetségű tanára, Thienemann Tivadar mindjárt az áttelepülés évében megindította a *Minerva* folyóiratot, később a *Tudományos Gyűjteményt*. Létrehozta a Danubia kiadót. Felkérte Várkonyi Nándort a XX. századi magyar irodalomtörténet megírására, neves írókat hívott meg a városba. A *Symposion* megjelenésében is jelentős szerepe volt. Felkarolt minden kezdeményezést, s különösen diákjait tudta magával ragadni. Nagyfalusi Jenő, a *Symposion* szerkesztője 1924. november 13-án Juhász Gyulának ezt írta Szegedre:

„... Hála Thienemannnak, a Symposion megindult. Mint tetszik látni, egy jottányit sem térünk el tervünktől és álmunktól. ... Az első kötetben, melynek művészi kiállításáról Th. [Thienemann] kezeskedik, merem állítani — önmagamról természetesen nem szölok — máris nagyjelentőségű cikkek vannak.”⁵

A Pécs iránti elkötelezettség tudata Nagyfalusiban olyan erős volt, hogy még 1927-ben is, amikor a kiadvány újraindításához nyomdát keresett, ezt írta Várkonyinak:

„Tudok egy nyomdát Szegeden, amellyel legjobb összeköttetésem van: korlátlan hitel ... Átmenjünk? ... A S. le van a pécsi E-nek kötelezve s ha már Szegeden nyomják s Pesten adják ki, az erős szakítás? Mit gondolsz erről? Én, mielőtt döntenék, természetesen Th-al [Thienemann] akarom megtárgyalni ezt a dolgot. Az ő tanácsától teszem függővé az ügyet.”⁶

Az új nemzedék mondanivalóját tükröző önálló folyóirat megjelenése a 20-as évek közepén már nagyon szükségesnek látszott és támogatásra talált. Nagyfalusi nem csatlakozni akart valamely meglevő folyóirathoz, hanem a saját és Thienemann szándékának megfelelő, kizárólag vidéken megjelenő lapot kívánt létrehozni. Elképzeléseiről először Juhász Gyulának számolt be, aki buzdító szavakon túl verseket ígért a lapnak.

³ VÁRKONYI Nándor: *Pergő évek*. Bp. 1976. 220.

⁴ TÜSKÉS Tibor: *A Krónika (1920–21)*. Pécs 1978. c. munkája, valamint BORI Imre: *A szeccszítól a dadág*. Újvidék 1969. c. kötetének több tanulmánya szolgáltat adatot az időszakhoz.

⁵ PÉTER László: *Juhász Gyula és Nagyfalusi Jenő*. = Jelenkor, 1962. 643–650.

⁶ Janus Pannonius Múzeum 66. 1712–43. (Továbbiakban: JPM)

III. A *Symposion*, a szellemi lakoma gondolatát tehát egy Szegedről induló fiatalember, Nagyfalusi Jenő fogalmazta meg és terjesztette barátai körében. Célul tűzte a filozófia és a „tiszta” költészet művelését, terjesztését és a szellemtörténeti módszer alkalmazását az irodalomban. Úgy határozott, hogy folyóirata nem lesz politikai pártok szócsöve, mert az lehetőséget ad a hatalommal való összebékülésre. Nézeteiben harcos demokratának bizonyult, amit későbbi pályafutása is igazol. Egyik levelében — az első szám megjelenése előtt — így ír Várkonyinak:

„Akartam Neked egy hosszú-hosszú levelet írni, melyben mindent megírok, amikről mindig hallgatók és hallgatni fogok. . . . Ugyanis én ép oly fajvédőnek érzem magamat, mint Te. Csakhogy nálam a faj, legalábbis annyira kulturális, mint animális. Én kijelenthetem, egyedüli értelmem, életem és harcom: a magyarság. Ez is volt és marad is. Animális fajvédelem szerintem: kegyetlen földreform, s minden, ami a magyar zsellért elősegíti, ami más történik: az frázis, rossz önérdék és aljas politika. Az angolok a háború alatt hoztak egy olyan törvényjavaslatot, amely szerint ezután házakat fürdőszoba nélkül nem szabad építeni: ez fajvédelem. Ilyenek az én elveim is: ezek nem politikaiak, hogy ez nálunk politika? De ez nem tartozik rám, ha valaha szólnom kell, fogok is szólni. Én tudom, hogy mi teljesen egyetértünk. . . . A másik: ezt merem állítani: soha az életben semmit sem tekintettem eszköznek, csak célnak. A Symposium sem lesz eszköz soha semmire! Ezt nem azért írom le, mert én úgy érezném, hogy védekeznem kell! Csak ebben megvan minden és hogy nálunk minden politika: a Symposium nem lesz az!”

A kiadványt létrehozói folyóiratnak szánták, de anyagiak hiányában mindössze két száma látott napvilágot, 2 verses- és 2 tanulmánykötet. Szerkesztője Nagyfalusi Jenő, kiadója Várkonyi Nándor volt. Az első szám 1925 januárjában, a második 1926 májusában, a két verseskötet 1924-ben, a tanulmánykötetek 1925, ill. 1927-ben jelentek meg.⁸

A folyóirat példányszámára vonatkozóan nem kerültek elő adatok. Valószínűleg nagyon alacsony, 200 körüli volt, mert ma már ritkaságszámba megy, antikvárforgalomban nem szerepel.

A kör tagjai — a szerkesztőt és a kiadót nem említve — Aczél Tivadar, Balogh Károly, Féja Géza, Fettich Nándor, Halász Gábor, Hegyi István, Illyefalvi Vitéz Árpád, Juhász Vilmos, Kecskeméti György és Pál, Kerényi György, Németh Antal, M. Pogány Béla, Várkonyi Hildebrand, Waldapfel József. Közülük csak kevesen jelentek meg a két füzetben.

Az elsőben röviden így fogalmazták meg szándékukat. „A Symposium a filozófiai kultúra elmélyítésére, a tudományok szellemtörténeti értelmezésére és a tiszta költészet művelésére törekszik.” A másodikban pedig így fogalmaznak: „A Symposium kötetei 1926. őszével folyóirat alakjában folytatják megkezdett munkájukat. E munkának alapja az a törekvés, hogy a filozófiát, a szellemi tudományokat és a költészetet felbonthatatlan egységbe foglalja, mint egyazon értékek háromféle szolgálatát. A Symposium célja az, hogy munkájába belevonja mindazokat, akik a magyar szellem jelen és jövő feladatainak megvalósításán akarnak munkálni.” Évente háromszor kívánják megjelentetni 150—150 oldal terjedelemben, kötetenkénti ára 4, előfizetési díja 10 pengő lenne. A *Symposion* a már említett okok miatt jelent meg Pécsen.

⁷ JPM 66. 1712. 6.

^{8a} A verskötetek: NAGYFALUSI Jenő: *Az Isten derengése*. Szeged 1924, Symposium k., NAGYFALUSI Jenő: *A jegenyék szava*. Szeged 1924, Symposium k. 34.

A tanulmánykötetek: VÁRKONYI Hildebrand Dezső: *Tér és térszemlélet*. Pécs 1925, Dunántúl. 54. (Symposium könyvek 1.), VÁRKONYI Hildebrand Dezső: *Az indukció filozófiája*. Pécs 1927, Karl. 83. (Symposium könyvek 2.)

A kör tagjai Várkonyi, Nagyfalusi, s a meg nem jelentek közül Illyefalvi Vitéz Árpád, Balogh Károly, Kerényi György kivételével nem Pécssett, hanem Budapesten, Szegeden, Esztergom-táborban, Berlinben és Párizsban tartózkodtak. A szerkesztő is mindössze az 1923/24-es tanévet és az 1924/25-ös tanév első szemeszterét töltötte Pécssett.⁹ Nagyfalusi a Kecskeméti-ikrekkel már gimnazista korában Szegeden, Halász Gáborral pedig a budapesti egyetemen ismerkedett meg. Itt került kapcsolatba a Barabásokkal is: Szerb Antallal, Sárközi Györggyel, Juhász Vilmossal, Aczél Tivadarral. 1923-ban, valószínűleg tanárát Thienemannt követve, Pécssett folytatta tanulmányait. Várkonyi Hildebrand 1923–1927 között Pécssett élt, először mint egyetemi magántanár, majd mint az egyetemi könyvtár igazgatója. Bemutatta Nagyfalusinak 1924 őszén ide költöző öccsét, Várkonyi Nándort, akiben barátira talált. Nagy terveiről éjszakába nyúló beszélgetéseken számolt be neki a Korzó kávéház asztalánál. Tájékoztatta arról, hogy Budapesten a nemzedéktársak szervezkednek folyóirat alapítására. Pécsi látogatásaik alkalmával személyesen megismertette a Kecskeméti-ekkel, Aczállal és Németh Antallal. Megnyerte tervének, pedig Várkonyi Nándor azzal az elhatározással jött vidékre, hogy nem keresi írók ismeretségét, nem kötelezi el magát semerre, hanem kizárólag őskori kutatásainak szenteli idejét. Várkonyi Nándor nemcsak csatlakozott a tervhez, de maga is szerzett híveket megvalósításához. Az ő barátja és egyetemi társa volt M. Pogány Béla. Féja Gézára pedig már 1925-ben felhívta Várkonyi figyelmét Gyergyai azzal, hogy kérjen tőle verset. A levelezés azonban csak 1927-ben indult meg köztük, amikor a *Symposion* már lényegében megszűnt. De a tervet melengette, sőt Féja levelei azt mutatják, mintha nem is Várkonyi, hanem ő sürgette volna inkább a folytatást. Változatos terveket szőtt feltámasztására, ill. a *Híddal* való összeolvasztására.¹⁰

Az első kötet 1925. januárban jelent meg. Nagyfalusi Jenőtől, Várkonyi Nándortól versek, Kecskeméti Györgytől versfordítás, Várkonyi Hildebrandtól, Kecskeméti Páltól és Várkonyi Nándortól tanulmányok láttak benne napvilágot. A kötet indító verse, invokáció Kölcsyhez, a szerkesztő tollából jelent meg:

„Szerelmes árnyék jöjj / Ó jöjj nékem mindennél / Valóbb. Immár / Kévékbe gyült a nyár / S elbúcsúzott / A fekete földektől. / Ki ellopta a drága / Időt most áll / Az üres éjben és állnak / Nemzetek is hangtalanul / A tél sírja előtt. / Ki mint vet úgy / Arat ó nézz / Végig az üres / Hazában s könnyedet / Ejtsd ó / Mert Istentől a lét / S a nemzetek kezétől / Az örökkévalóság. . .”

A szaggatott ritmusú, széttördelt sorok fokozzák a mondanivaló segélykérő vallomását. PREGNÁNS példája az 1921 utáni tudati-érzelmi meghasonlásnak.

⁹ 1925. januártól már Budapestről, ill. Szegedről levelez Várkonyival.

¹⁰ Féja Géza levelei Várkonyi Nándorhoz: JPM 66. 1530. 3.; 1927. júniusi levél: „... So-
kat gondolok a Symposion feltámasztására. Ilyen módon: 1. 10–15 alapító tag megin-
dítja, évente kétszer jelenik meg, ... 2. a költségek egyenletesen oszlanak meg az ala-
pító tagok között, ... 3. a meghívott tagok a munkatársak, velük szemben: szabadkéz.
4. politikamentesség, abszolút függetlenség”. — 1928. október, JPM 66. 1530. 19.:
„A Symposion ügyében még nem tudtam beszélni Nagyfalusival. Kérj kérlek ajánlatot
egy 6 éves Nyugat formátumú 300 példányos antológiára. Majd beszélék a volt Symposi-
onnal, hogy van-e kedvük. Sajnos az emberek hozzászórtak a csendes semmittevéshez.
A generációnk az előzőn akar elősködni, nem mert a saját lábára állni, pedig az lesz
ennek a hatása, hogy csúnyán félreállítják. ... Még megpróbálkozom a Symposionnal,
s ha ez sem megy, akkor ne menjen, akkor okosabbat nem mondhatok.”

A másik vers — a Monte Alvernón — érdekessége, hogy Várkonyi Nándor írta, aki a későbbiekben csak prózával jelentkezett. Erős intellektuális ihletű, új szókapcsolataival az expresszionizmus jegyeit mutató vers.

Kecskeméti György Stefan George-verseket fordított a kötet számára. George a nagy formaművészek közé tartozik, s átültetésére is csak hasonló képességűek vállalkoztak. Ezért is külön figyelemre méltó Kecskeméti ifjúkori teljesítménye.

A szám gerincét a filozófiai munkák adják: Várkonyi Hildebrand Szent Tamásról, Kecskeméti Pál Kantról írt tanulmánya. Várkonyi Hildebrand itt megjelent munkáját — ezzel a címmel és terjedelemben — máshol nem közölte. Jóval idősebb a csoport tagjainál, a tanáruk volt, így szereplése inkább gesztus, amellyel a fiatalokat kívánta támogatni és törekvésük színvonalát minősíteni. A Kant-tanulmány Kecskeméti Pál doktori disszertációja volt.

Még egy tanulmány jelent meg e számban, Várkonyi Nándor írta a francia szellemről. Fiatalos lendülettel s igazának megingathatatlan hitével bizonyította, hogy a francia szellem egyetlen mozgatórugója a ráció és termékenyítő műzsája a szisztéma. Az ész, a szabály, a dogma uralma húzódik végig irodalmán a középkortól napjainkig. „A simplex értelmi munkával nehezen fogható, a rendbe nem szabályozható, az általános törvényen kívül esőt a francia szellem úgy veti ki magából, mint a test a mérget. . . . A lényeg a forma által hat rá. A befejezett forma az ő szemében föltétlenül befejezett egésznek takar, viszont a formátlan igazságot a nemlétezők közé sorolja.” Szerinte a francia irodalom ezért világos szerkezetű, de nélküli a fantáziát, a romantikát, a misztikumot. Röviddel a megjelenés után két kritika jelent meg az első kötetről. Juhász Gyula lelkes méltatása egyaránt szól a kísérletnek és a produkciónak:

„Valóban gazdag symposion, dús és komoly lelki lakoma az, amelyet ők nyújtanak, különösen ma, amikor a szellemi és erkölcsi anarchia fájdalmas üressége és sivársága mered ránk mindenfelől. A Symposium első száma több, sokkal több, mint biztató ígért: érett gyümölcsöket bőven találunk benne, a költői és a tudományos részben egyaránt. Nagy és tiszta öröm: végre fiatalokat látni, akik áhitattal és felkészülten indulnak el a költői szent hegyre és a gondolatok dantei erdejébe. Vigasztalást és reménységet hoznak ők ebbe a vigasztalannak és reménytelennek tetsző világba, amely a kultúra romjain a civilizáció felhőkarcolóit emelgeti és a szabadság és szépség kristálypalotái helyett a vásári ügyesség és a meddő erőlködés bérkaszárnnyait . . . és kettős öröm, hogy magyar ez az új vidéki, de a mai fővárosi nivót magasan meghaladó folyóirat. . . . Pécs egyeteme, ez az erős és termő Alma Mater a ringatója az új művészi és tudományos vállalkozás bölcsőjének.”

Dicséri Nagyfalusi verseit, Kecskeméti György Stefan George fordítását, Kecskeméti Pál tanulmányáról az a véleménye:

„Az az érzésünk, hogy a korán elhunyt Zalai Béla után ez a fiatal magyar bölcselkedő lesz hivatott új utakat mutatni a magyar filozófiában, amely még mindig a jövő zenéje . . . Minden pártolást és elismerést megérdemel ez az öntudatos és céltudatos ifjú gárda.”¹¹

Gyergyai Albert a *Nyugatban* nem az egész számról, csupán Várkonyi Nándor tanulmányáról ír kritikát. Elnagyoltnak és egyoldalúnak tartja, mert figyelmen kívül hagyja a francia irodalom abszolút világirodalmi értékeit.¹²

¹¹ JUHÁSZ Gyula: *Symposion*. = Szeged 1925. 1. 18 : 5, *Összes művei*. Bp. 1969. 6. köt.

Várkonyi *Nyugat*-beli válasza után levélben folytatják a véleménycserét.

„Kissé groteszk és fényűző dolog talán Pannoniában hadakozni a francia v. a német szellem lényegéről, Pannoniában, ahol máma a magyar írók és folyóiratok, magának az irodalomnak léte forog kockán [!] — nem találja? Ami a Symposiont illeti — eddig csak két előfizetőt tudtam szervezni, a harmadikkal — az Eötvös Collegiummal — most tárgyalok. . . . Ebben a legelső számban sok szépet és értékeset találtam, így pl. Nagyfalusi Jenő verseit és az Önét is, aztán Hildebrand Szent Tamását (bár ott, az egész csak bevezetőként hatott, s az olvasó többet várt), a Stefan George-fordítások gyöngék, de értem: programnak kellettek”

— írja Gyergyai.¹³

Bár az előzetes propaganda, előfizető-gyűjtés elmaradása miatt a *Symposion* számai nehezen keltek el, ahova eljutottak kedvező fogadtatásban részesültek. Várkonyi az előbbi kritikára válaszolva kezdett levelezni Gyergyaiával és kapcsolatuk barátsággá erősödött. Gyergyai 1926 márciusában tájékoztatta a pesti irodalmi eseményekről. Levele kulcs a *Symposion* iránt mutató hirtelen érdeklődés megértéséhez:

„Itt Pesten egy koncentrációs kísérlet történt, minden Nyugat-utáni irodalmi erő egybefogására, egy évkönyv, később folyóirat keretében, de mivel mindenki csak a maga barátaival hajlandó együttműködni és az egyes kávéházak kölcsönösen lenézik egymást, amellet egyenemely alanyi költő — szelid rajongók! — diktatorikus hatalomra törekedett, holott egy új megmozdulásnak — sokunk szerint — csak úgy van értelme, ha a teljes szabadsággal és minden valamire való erő egybetelrelésével indul meg — egyelőre el kell ejteni ezt a tervet.”¹⁴

Nemsokára ezután, 1926. április közepén Nagyfalusi lelkesen írja Pestről barátjának, hogy hallatlanul nagy az érdeklődés a fiatalok körében a *Symposion* iránt:

„... meglepődsz, ha leírom, hogy ki mindenki jelentkezett munkatársnak. A! egközelebbi, ha isten segít folyóirati szám lesz. Eddig a következők jelentkeztek: Fetti Nándor: Szittyá ösművészet, Juhász Vilmos: Magyar századok, Waldapfel: Balassi, Szerb Antal: Kármán és a magyar szentimentalizmus, Németh Antal: Vörösmarty, Kecskeméti Gyuri: Arany, Juhász Gyula: Tömörkény (?), Kelemen Andor: Erdélyi kultúrkapcsolatok, Szabolcsi Bence: Régi magyar zene. Van új szépírónk: Hegyi István. Szegedi lehet. Elbeszélésének címe: Napraforgó kisasszony. Mint hallám Sárközi is óhajta symposionolni. Szóval, van valami, mint látod.”¹⁵

A második kötet több mint egyévi szünet után 1926 májusában jelent meg. Ez már sokkal jobban szerkesztett, terjedelmesebb — 12 íves —, és tartalmilag jelentősebb. Nagyfalusi versein és Kecskeméti György versfordításain kívül Kecskeméti Györgynek egy novellája jelentette a szépirodalmi részt. A tudományosat az alábbi művek képviselték: Várkonyi Nándor: Claudel, Halász Gábor: Berzsenyi lelkivilága, Szerb Antal: Stefan George, Kecskeméti Pál: A helyesről és a helytelenről, Németh Antal: A mai dráma, Juhász Vilmos: Az őskultúra szelleme és Nagyfalusi: Juhász Gyula költészete. Két szobor-reprodukció is volt benne Beöthy Istvántól, külön táblán, képzőművészeti mellékletként. Kecskeméti György Hölderlin: Menon panasza Diótima után c. versciklusát fordította le. Nagy vállalkozás egy fiatalember számára és

¹² GYERGYAI Albert: *Francia hadjárat*. = *Nyugat* 1925: 496–500.

¹³ JPM 66. 1564. 1.

¹⁴ JPM 66. 1564. 11.

¹⁵ JPM 66. 1712. 12.

felfedezés is, hiszen a 40-es évekig nem jelent meg Hölderlin-kötet magyarul. Kecske méti György az elsők között volt, akik felismerték a német költő képi, nyelvi gazdagságát és megkísérelték műveit magyarra átültetni.

Tőle jelent meg e számban az „Isten embere” c. bibliai tárgyú novella. Hatalmas műveltséget csillantja benne fel.

Várkonyi Nándor Claudele az első tanulmány a francia költőről magyarul — leszámítva Eckhardt Sándornak az *Új Nemzedék*ben 1921-ben megjelent írását —, olyan időpontban, amikor még nem nagyon ismerték nálunk.¹⁶ Természetesen csak azok értékelhették, akik franciául tudtak, mert a tanulmány az eredeti szöveget elemzi és nem ad műfordítást.

Halász Gábor: Berzsenyi lelkivilága címen a felvilágosodás hatását vizsgálja a költő munkásságában. Későbbi tanulmányainak minden erénye megtalálható benne, lényeglátás, összefogottság és jó stílus. Szerb Antal doktori disszertációja Stefan Georgéről ugyancsak itt jelent meg először.¹⁷ Kecske méti Pál a helyesről és a helytelenről értekezik filozófiai tanulmányában.

Németh Antal az európai drámának a századfordulón kezdődő hanyatlásáról és válságáról ír. Véleménye szerint a dráma emberi és társadalmi létalapja, a hit és az erkölcs összeomlott, ezért a klasszikus értelemben vett sors-konfliktus már nem lehet tárgya a drámának. A modern drámaírók műveit vizsgálva úgy látja, hogy a huszadik századi drámai műforma nem más, mint „szuggesztív közvetítési lehetőség aktuális emberi programjuk kinyilatkoztatására”. Az új dráma tehát nem lehet tragikus, csak legfeljebb drámai. Véleményét George Kaiser, Paul Ernst, Ernst Toller drámáira alapozza, de a figyelme Luigi Pirandello és Paul Claudel munkásságára is kiterjed.

Juhász Vilmos: Az őskultúra szelleme c. írásában a nyugati keresztény vallás keleti gyökerét mutatja ki. A tanulmányban megkísérelte felvázolni az őskori társadalmak mítoszainak tipológiáját. Az e tárgyról később megjelent monográfiájának alap gondolata itt olvasható először.

Nagyfalusi Jenő Juhász Gyuláról készült írása inkább tiszteletadásnak tekinthető, mintsem helytálló tanulmánynak. Nagyfalusi gimnazista korában már nyilvánosan megvédte Juhászt,¹⁸ a versein keresztül talán most is ezt akarta tenni. Csak ezzel magyarázható ugyanis az elvei miatt meghurcolt költő nagyon is világos mondanivalójának szándékos félreértése. A Tápai Krisztust annak igazolására idézi, hogy benne „megjelenik a magyar Krisztus”, a „falusi szent”, ki egy az ő szelíd földi népével, de egy és ez a lényeges vonása, a magyar földdel is, s így Juhász „magyar Krisztusában” Isten, nép és természet sajátos panteizmusban jelenik meg. E panteizmus gyökere istenes népünkben rejlik, amelynek élete a természetre fonódik és mégis Isten szerint folyik le.

A második kötetről Jemnitz Sándor írt a *Népszavában*.¹⁹ Véleménye szerint a „Symposion fiatal írógárdája egészséges irányzatú szellemi egységről, ro-

¹⁶ Paul Claudeltől magyarul 1913-ban Szép Ernő fordításában jelentek meg versek a *Nyugatban*. Ugyanott és ugyanabban az évben Lesznai Anna és Kaffka Margit fordításában a *Hetedik nap pihenője* c., majd 1925-ben Gyergyai Albert fordításában a *Violaine* c. színműve. Várkonyi a tanulmány megírása idején Nagyfalusitól is kért eredeti Claudel-műveket, aki Birkás Géza francia professzort ajánlotta Pécsre.

¹⁷ Később a *Gondolatok a könyvtárban* c. kötetben 1946-ban és 1971-ben. Stefan Georgéről ezt megelőzően csak Thuróczy-Trostler József írt a *Nyugatban* 1921-ben.

¹⁸ Délmagyarország 1919. 5. 8.

¹⁹ JEMNITZ Sándor [Cím nélkül.] = Népszava 1926. 7. 31.

kongondolkodásról tesz tanúságot. . . . A szemfényvesztő stílusgyártás hiánya, a tárgyilagosan letompított gesztus, és a felelőtlen nagyotmondás elkerülése az, ami általános elméleti kísérletezésektől hasznosabb részletkérdések felé forduló dolgozataikat rokonszenvessé teszi.” A szemfényvesztő stílusgyártás-kifejezésben nem nehéz felismerni az avantgarde törekvések elutasítását, és ezzel az elismerő kritika sokat veszít értékéből.

A második szám végén bejelentik a szerkesztők, hogy a kiadványt folyóirattá alakítják át, s továbbá, hogy kik és mit fognak a következő számokban közölni. A terv azonban nem valósult meg, mert még az első füzet nyomdai költségeit sem tudták megfizetni, aminek a fejében Várkonyi Nándor lektori díját tartotta vissza a nyomda. Sürgető leveleire inkább csak biztatás, semmint pénz érkezett a kör tagjaitól.

Ebben az időben a munkatársak közül Pécssett már csak Várkonyi Nándor maradt. Bár az idézett levelek tanúsága szerint a folyóirat tervét és pécsi megjelenését nem adták fel, a csoport összefogására nem volt már meg a reális lehetőség.

A nemzedék tagjai egy ideig tartották egymással továbbra is a kapcsolatot, de útjaik lassan szétváltak, ők maguk „felnőttek” lettek. Kezdő lépéseiket az irodalomban a *Symposion* segítségével tették meg, melynek két kötete hiteles dokumentuma a háborút közvetlenül követő években jelentkező fiatalok lelkiállapotának.

IV. A *Symposion*-gondolat és kör csaknem öt évig, 1924–28 között létezett. Ez alatt az idő alatt a társadalmi változások elmélyültek, ugyanakkor az irodalomban konszolidációs folyamat ment végbe. A húszas évek első éveinek némasága, majd néhány óvatos próbálkozás után az évtized második felében hirtelen szellemi felgyorsulás tapasztalható. Míg 1921–25 között új lapként a *Magyar Írás*, a *Minerva*, a *Független Szemle*, a *Kékmadár*, az *Auróra* és a *Symposion* első kötete jelent meg, addig csak 1926-ban, egy év alatt a *Dokumentum*, a *Pandora*, a *Széphalcm*, a *Debreceni Szemle*, a *Híd*, a *Symposion* második kötete, a *Szintézis* és a *Forrás*-antológia.

A *Symposion* nem tudott lappá válni, a fővárostól távol irodalmi csoporttá szerveződni és fennmaradni: a tehetséges fiatalokhoz kötött egyetemi lapok sorsára jutott. A háború utáni nemzedék tagjainak az útjai szétváltak és a húszas évek végére nagy vonalakban kirajzolódtak a később megerősödő népi-szociográfiai-újklasszicista-urbánus írócsoportok körvonalai.

HUBER, FRAU KÁLMÁN

Das Symposion und sein Kreis (1924–1928)

Nach dem ersten Weltkrieg gab es ein gewisses Geistesleben, neben Budapest, nur in den Universitätsstädten. Zu Pécs (Fünfkirchen) wurde die von Pressburg übersiedelte Universität 1923 eröffnet, die in kurzer Zeit das kulturelle Zentrum Transdanubiens wurde. In ihrem Kreis wurden Zeitschriften begründet und Kreise organisiert. Zu diesen gehörte auch die Zeitschrift *Symposion*, die sich das Ziel setzte, die Philosophie und die reine Poesis zu kultivieren. Sie wollten eine Zeitschrift gründen, aber zwischen 1924 und 1927 erschienen insgesamt nur zwei Verbände und zwei Studienbände. Der Redakteur war Jenő Nagyfalusi, der Herausgeber Nándor Várkonyi. Unter den Gliedern des Kreises waren solche Personalitäten, die später namhafte Schriftsteller oder Gelehrte wurden, z. B. Géza Féja, Gábor Halász, Vilmos Juhász, György Versényi, Antal Németh, Hildebrand Várkonyi, József Waldapfel. Obwohl die Aufnahme der Publikation nicht ungünstig war, gelang es ihr doch nicht eine Zeitschrift zu werden: sie musste das Schicksaal der Universitätszeitungen der begabten Jungen erleiden.

KÖZLEMÉNYEK

Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei. Jogtudó értelmiségünk kánonjogi képzettségéről és egyáltalán az egyházi jogtudomány műveléséről és színvonaláról a középkori Magyarországon biztos összképpel rendelkezünk többek közt Mester István¹ és Bónis György² jóvoltából. Ennek az általános képnek egyes részletei akkor bontakozhatnak majd ki teljes élességgel, ha átfogó, tudományos katalógus-sorozatunk lesz a hazánkban őrzött összes középkori kéziratok kódexről. Ebben az irányban jelentős előrelépés az MTA kódexkatalógusának készülő kiadása, valamint Szelestei Nagy Lászlónak egyházi könyvtáraink kódexállományáról készülő katalógusa.

A kódexek mellett — a történelem viszontagságai miatt — terjedelmüket messze meghaladó kultúrtörténeti jelentőséget kell tulajdonítanunk a töredékeknek is. A Mezey László és munkatársai által végzett módszeres fragmentumkutatás máris értékes eredményekhez vezetett. Az MTA Könyvtára kódexkatalógusának mintegy kiegészítésképpen az MTA kéziratárának 1526 előtti, egyházjogi tartalmú kéziratok kódextöredékeit szeretnénk ismertetni.

Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy az MTA jelenleg mintegy 900 tételből álló fragmentumgyűjteménye különböző forrásokból származik.³ A töredékek egy része már jelenlegi formájában került hagyatékból az MTA birtokába. Az Akadémiára szállt fragmentumgyűjtemények közül kétségtelenül a Knauz Nándor-féle a legjelentősebb.⁴ A Vigyázó Ferenc hagyatékából származó anyagban értékes kódexek találhatók, a töredékek jelenléte viszont nem jellemző.⁵ Ez a kollekció egyébként is jórészt külföldi bevásárlás útján gyűlt össze. Számos kódexen olvasható Ranschburg antikvárius neve és a könyv ára is. A Knauz-gyűjteményről ugyan tudjuk, hogy töredékei általában az esztergomi egyház könyvtárából kerültek ki, messzemenő következtetésekre azonban még ez sem jogosít. Különösen nehéz annak megállapítása, hogy egy-egy régebbi kódex megírása után mennyi idővel került Esztergomba.

A töredékállomány egy másik fontos része magának az MTA Könyvtárának birtokában levő könyvek táblájából való. Ezekre a „liber tradens”-ekre könyvtári számukkal utalunk. Közelebről csak akkor írjuk le őket, ha a kötéstáblájukból kibontott töredék

¹ MESTER, Stephanus, *De initiis canonici iuris culturae in Hungaria*, in *Studia Gratiana*, II, Bononiae, 1954, 657—676.

² BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., 1971; Uő., *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*, Bp., 1972.

³ A kéziratáráról lásd BERLÁSZ Jenő, *Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának átalakulása*, in MKSz 1967, 228—246; vö. VIZKELETY András, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, II, Bp., 1973, 11—12.

⁴ Erről lásd KÖRMENDY Kinga, *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*, Bp., 1979.

⁵ Vö. GERGELY Pál, *A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyron sorsa*, Bp., 1971 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 63).

eredetére vagy használati helyére vonatkozóan — főként ha ez Magyarország — határozott felvilágosítással szolgálnak.

A töredékek áttekintése során kialakuló összkép — az egyes fragmentumok magyarországi használatára utaló adatok gyakori hiánya ellenére is — nagy vonalakban egyezik azzal, amit jogtörténetseink a középkori hazai kánonjogtudomány jellegéről megállapítottak. A kései középkor szélesebb közönség számára írt gyakorlati segédkönyvei nem hiányoznak töredékeink közül. A jogi szótár (T 23), a gyóntatói kézikönyv (T 384, T 901/11 — 12) ide sorolhatók. De még IX. Gergely pápa dekretális gyűjteményének, a híres *Liber Extra*-nak sem csak a tudósok vették hasznát. Mint az egyházi jog kurrens gyűjteményére, szüksége volt erre a klerikusok szélesebb körének is. Nem csoda, hogy ez a mű olyan gyakran fordul elő töredékeink között (T 37, T 42 — 43, T 61, T 212, T 265, T 488, T 489b). Említésre méltó közülük az a szokatlanul kis méretű példány (T 61), mely a gyűjtemény szövegét glosszák nélkül közli. Ehhez hasonló méretben találkozunk a művel a XV. században a korai nyomtatott kiadások közt is.⁶ Tudjuk azt is, hogy hazánkban sem hiányoztak ezek a könnyen kezelhető, apró dekretális kötetek. Johannes Gerardi de Aranyas szepességi plébános saját kezűleg írt kódexében — mely a budapesti Egyetemi Könyvtárban található⁷ — ránk maradt egy papírszelet, melyen egy felvidéki plébános felsorolja azokat a könyveit, amelyeket egy szomszédos papnak adott kölcsön. A listán szerepel a dekretálisok gyűjteménye is, mégpedig ezzel a jelzővel: „in parva quantitate”. Ugyanennek a műnek egy ilyen kis méretű nyomtatott kiadása az apró méret előnyeit egy bevezető versikében és végső kolofonjában is összefoglalja. Eszerint ezt a takarékos kiadást elsősorban a diákok hordhatják könnyen magukkal az előadásokra, de a gyakorló papoknak és világiaknak is mindig kezük ügyében lehet.⁸ Tehát apró méretű dekretális gyűjtemény töredékünk bizvást sorolható a praktikus segédkönyvek csoportjába.

A külföldi, főleg itáliai egyetemeken végzett, tudományos igényű egyházjogász réteg jelenléte Magyarországon elsősorban a XIII. század végén és a XIV. század elején jellemző. Ezután — eddigi ismereteink szerint — hanyatlás következett be. Ennek a magasabb szintű közönségnek olyan egyházjogi műfajok felelnek meg, amelyek keletkezése és használata szorosan kapcsolódik a kor legkiválóbb egyetemeihez. Elsősorban a IX. Gergely dekretális gyűjteményéhez írott lecturák tartoznak ide (T 26, T 225), valamint a VIII. Bonifác pápa által kibocsátott dekretális gyűjtemény, a *Liber Sextus* részletes kommentárja a bolognai egyetem ünnepelt professzorának, a klasszikus kánonjogtudomány betetőzőjének, Johannes Andreae-nak tollából (T 487). Ez utóbbi művet szokás volt a *Liber Sextus* példányainak margóján glossa ordinaria gyanánt is közölni. Töredékünk azonban a lecturát a *Liber Sextus* nélkül, önálló műként tartalmazza. Vagyis a tudományos kommentár nem „véletlenül”, a törvénygyűjteménnyel együtt került a vásárló birtokába, hanem magasabb szakmai igényből fakadó külön beszerzésként. Az ilyen egyetemekhez kapcsolódó, tudományos kánonjogi művek mellett a dekretális gyűjtemények egyes példányai is magukon viselik az egyetemi, tudós használat jegyeit. Különösen a klasszikus kánonjogászok műveit idéző használói glosszák vagy a glossa ordinaria kívül, mintegy másodapparátusként beírt kommentárok utalnak erre (pl. T 42 — 43, T 265, T 489b).

⁶ Pl. *Gregorii IX Decretales cum glossa ordinaria*, Froben, Basel, 1494. máj. 15. Példány található belőle Esztergomban, az Érseki Papnevelő Intézet; Könyvtárában (Inc. 17).

⁷ Cod. lat. 73; vö. MEZEY, Ladislaus, *Codices latini mediæ ævi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Bp., 1961, 124 — 129; vö. CSONTOSI János, *Aranyasi Gellértfi János Codex 1462 — 1473-ból*, in MKSz 1879, 74.

⁸ Lásd a 6. jegyzetben idézett kiadás végső kolofonját és bevezető versikéjét.

Egészen különleges helyet foglal el ebben az utóbbi csoportban a *Decretum Gratiani*-nak az a — legalább a középkor végén — Magyarországon használt példánya (T 301), mely még a XIII. század első évtizedeiben készült, majd később egy használó mind a főszövegét, mind a margójára írt Johannes Theutonicus-féle glosszaapparátust kiegészítette a XIII. század második felétől általánosan elterjedt példányoknak megfelelően. Ez a *Decretum Gratiani* vonatkozásában azt jelentette, hogy pótolta a hiányzó paleákat, a glossza tekintetében pedig azt, hogy beírta az egyes Johannes Theutonicustól származó glosszák végére azt, amit a glossa ordinaria Bartholomaeus Brixiensis féle végső redakciója még többletként hozzájuk fűzött. Ha példányunk a javítások előtt került Magyarországra, akkor a klasszikus egyházjogtudomány tatárjárás előtti hazai jelenlétének ritka, becses emléke, s legrégibb kánonjogászainknak azzal a körével kapcsolatos, melyet a bolognai egyetemen olyan híres magyar professzorok képviseltek, mint Damasus Hungarus és Paulus Hungarus. Mindez azonban csupán lehetőség. A fragmentum Heltai Gáspár egy művének, a *Disputatio* 1568-as kiadása borítójából került elő. Hogy pontosan mikor érkezett a kódex Magyarországra, arról nincs adatunk.

Ugyancsak a XIII. század elejének vagy esetleg a XII. század utolsó éveinek tudós egyházjogász köreiből származik a *Compilatio Primá*nak az a példánya (T 901/5), melynek korai, főként a *Decretum Gratiani*-ra való utalásokból álló glosszaapparátusa — a „b.” szignálások alapján — minden bizonnyal magától a *Compilatio* összeállítójától, Bernardus Balbi Papiensistől ered. A két levélből álló töredék azonban nem szolgáltat semmiféle bizonyítékot arra, hogy a példányt a középkorban Magyarországon használták volna.

Az MTA egyházjogi kódextöredékei a következők:

1.) T 901/5

COMPILATIO PRIMA CUM APPARATU GLOSSARUM

Saec. XIII. in. — membr. — binae col. — ff. 2 — 270 × 210 mm

f. 1., Idem. Exone(nsi) episcopo. Significatum est nobis (1 Comp 4.6.3) ...x... ancillam carnalem (1 Comp 4.9.2)'''.

f. 2 ///,debeat propter hoc expirare (1 Comp 4.18.4) ...x... Significasti nobis quod (1 Comp 4.20.4)'''.

Editio collata: Aemilius FRIEDBERG, *Quinque Compilationes Antiquae nec non Collectio Canonum Lipsiensis*, Lipsiae, 1882 (Graz, 1956), 48–49., 51–52.

Nota quod 1 Comp 4.20.3 in hoc fragmento dividitur in 2 partes (f. 2vb), quarum prima incipit: „Porro de comite”, secunda autem: „Preterea de Ugone”. Quoad traditionem textus Compilationis cf. Gérard FRANSEN, *La tradition manuscrite de la „Compilatio Prima”*, in *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Città del Vaticano, 1965, 55–62 (Monumenta Iuris Canonici, ser. C. vol. 1).

Apparatus glossarum: una manus, brevis, maxima ex parte solummodo allegationes ex Decreto Gratiani, in fine glossarum: „b.” (Bernardus Balbi Papiensis). Cf. Stephan KUTTNER, *Repertorium der Kanonistik*, Città del Vaticano, 1937, 323–324; Charles LEFEBVRE, *Les gloses à la „Compilatio Prima” et les problèmes qu’elles soulèvent*, in *Proceedings...*, 63–70; IDEM, *Les gloses à la „Compilatio Ia” du Ms. Pal. Lat. 652 de la Bibliothèque Vaticane*, in *Studia Gratiana*, XX, Romae, 1976, 135–156.

Possessor: olim. MTAK Cod. Lat. 4^r 11/5.

2.) T 901/11–12

RAIMUNDI DE PENNAFORTE SUMMA DE PAENITENTIA

Saec. XIII. — membr. — binae col. — ff. 2 — 180 × 140 mm

f. 1 (= fr. 11/11) ///,arum non decet ...x... mouent arma contra ... propter obedienciam iusticiam'''.

f. 2 (= fr. 11/12) „Incipit liber secundus. De homicidio I. De tornaementis II. De duello III. De balistis IIII. De sagitariis V. De raptoribus et predonibus et

incendiariis VI. De furtis VII. De usuris VIII. De negociis secularibus VIII.
In prima parte ...”///.
Ed. collat.: U. B. I. Vol. I-B, Roma, 1976, 441.
Possessor: olim MTAk Cod. Lat. 4^r 11/11–12.

3.) T 23

DICTIONARIUM UTRISQUE IURIS

Saec. XIV–XV. — membr. — binae col. — f. 1 (frustum) — 245×225 mm
„*Nudus* dicitur ille ... non est uestus ...x... *Nupcie*. matrimonium coniunctio ...”///. Vix legibilis. Abbreviationes iuris romani et canonici. Adnotationes utentium.

Possessor: Ex collectione Knauz.

4.) T 26

LECTURA INNOCENTII IV IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIII–XIV — membr. — binae col. — f. 1 — 270×210 mm

Vix legibilis. Capitula commentata: X. 5.38.4–X. 5.38.13.

Abbreviationes communes iuris canonici.

Glossae utentium.

Ed. collat.: Strassburg, 1478, fol. 384vb–385 vb.

Possessor: Ex collectione Knauz (ex tegumento unius libri bibliothecae Lippay).

5.) T 37

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIV–XV — membr. — binae col. — ff. 2 — 310×215 mm

///„ualde suspectam propter exempli (X. 3.5.21) ...x... ad eorum sustentacionem concessu capelle (X. 3.5.33)”///.

Ed. collat.: Antverpia, 1573, col. 1135–1151.

Glossae utentium.

Possessor: Ex collectione Knauz.

6.) T 42–43

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIV — membr. — binae col. — ff. 4 (frusta) — cca. 160×220 mm — ex tegumento libri „*Abbat*is Siculi Nicolai de (Tudeschis) commentaria in Ius C.”

f. 1r Ira ///„ideoque mandamus quatenus si inueneris (X. 4.1.15) ...x... compelli debeat que (X. 4.1.17)”///.

f. 1rb ///„et uxorem eius matrimonii (X. 4.1.18) ...x... uiros suos causa captiuitatis (X. 4.1.19)”///.

f. 1va ///„tuncque annorum numero ita (X. 4.1.19) ...x... cohabitans consensisse (X. 4.1.21)”///.

f. 1vb ///„ad alterum maritali affectione (X. 4.1.21) ...x... desponsauerit de presenti (X. 4.1.22)”///.

f. 2 Vix legibilis.

f. 3r Legi potest tit. „De matrimonio contracto contra interdictum ecclesie” (X. 4.16).

f. 3v Legi potest cap. „De muliere et infra...” (X. 4.16.3).

f. 4 Vix legibilis.

Ed. collat.: Antverpia, 1573, col. 1559–1560. 1561–1562. 1562–1563. 1563–1564. 1661. 1664.

Glossae utentium. In fine glossarum saepe: „Jo.”, „Jo. an.” (Johannes Andreae).

Possessor: Ex collectione Knauz.

7.) T 61

DECRETALES GREGORII IX SINE APPARATU

Saec. XIII — membr. — binae col. — ff. 3 — 180×140 mm

f. 1r Vix legibilis, X. 1.9.2–5.

f. 1v „In presencia (X. 1.9.6) ...x... Nisi cum pridem etc. (X. 1.9.10)”///.

f. 2r ///„gentes eum oleo in nomine domini ...x... congrue designatur in extra ...”///.

f. 2v Vix legibilis.

f. 3 ///„dignum idem (X. 1.12.ult.) ...x... de subdiacono uero ... causa (X. 1.14.9)”///.

Ed. collat.: Lugduni, 1613, col. 224–227. 228–233. 261–270.

Glossae utentium.

Possessor: Johannes G(?)zom’nŷensis (f. 3v), collectio Knauz.

8.) T 185

COMMENTARIUM IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIII–XIV – membr. – binae col. – ff. 3 (frusta) – 190×80, 150×115, 190×35 mm

f. 1 Legibilis est titulus „De coniugio leprosororum” (X. 4.8) et commentarium eiusdem tituli: „In presenti ...x... domum leprosororum”.

f. 2–3 Vix legibilis.

Abbreviationes communes iuris canonici et civilis.

Usus: Hungaria? (ex tegumento libri MTAK RM. III. 387 = KITONICH, Joannes, *Directio methodica processus iudicarii*, Viennae, 1634).

9.) T 212

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIII – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 320×210 mm – ex tegumento libri MTAK ant. 367

„Dilecti filii abbas (X. 3.30.8) ...x... ne forte occasione illa ecclesie (X. 3.30.16)”///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 1329–1333.

10.) T 225

LECTURA IN DECRETALES GREGORII IX

Saec. XIV – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 300×210 mm – ex tegumento libri MTAK RM. IV. 109.

Finis commentarii ad cap. X. 5.28.16. Commentarium ad cap. X. 5.29.1: „*Super eo. C. inpubes qui clericum percussit ab episcopo potest absolui ...x... non excusat*”. Citantur glo. (glossa ordinaria), Go. (Goffredus de Trano), Inno. (Innocentius IV) et osti. (Hostiensis).

11.) T 265

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIII–XIV – membr. – binae col. – f. 1 – 375–250 mm

///, ...ius alio modo scripsisset dicta testium (X. 2.26.13) ...x... Si diligenti... (X. 2.26.17)”///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 939–946.

Glossae utentium. In fine glossarum saepe: „Jo. an.” (Johannes Andreae), „li. vi.” (Liber Sextus).

Possessor: Ex collectione Knauz.

12.) T 301

DECRETUM GRATIANI CUM APPARATU GLOSSARUM

Saec. XIII/1 – membr. – binae col. – f. 1 (frustum) – 300×195 mm

„Apostolus ... (D. 81 c. 1) ...x... parentibus uxore (D. 81 c. 27)”///. D. 81 c. 22 (palea) deest, sed unus utentium saec. XIII–XIV notat post c. 21: „Palea. Hic debet esse alia palea que incipit Si quispiam ...”. Cf. Jacqueline RAMBAUD-BUHOT, *Les paleae dans le Décret de Gratien*, in *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law*, Città del Vaticano, 1965, 35 (Monumenta Iuris Canonici, ser. C. vol. 1).

Ed. collat.: Lutetiae Parisiorum, 1561, col. 405–413 et Aemilius FRIEDBERG (ed.), *Corpus Iuris Canonici. I. Decretum Magistri Gratiani*, Lipsiae, 1879, 281–288.

Apparatus glossarum: Glossa ordinaria Johannis Theutonicus. In fine glossarum additiones (manus saec. XIII–XIV) ex apparatu Bartholomaei Brixienensis.

Usus: Hungaria (ex tegumento libri MTAK RM. II. 7 = HELTAI Gáspár, *Disputatio*, 1568).

13.) T 384

CAPITULATIO MANUALIS DE CONFESSIONE

Saec. XV – chart. – f. 1 (frustum, verso vacuum) – 180×150 mm – ex tegumento libri MTAK Inc. 130/2

„Ca. ii. De ordinario confessore uniuscuiusque quoad ... personas ...x... Ca. xxii. De relatione et sigillo confessionis. Quis teneatur ad sigillum et ad quem se extendit”.

Hoc cap. est ultimum.

14.) T 487

LECTURA (GLOSSA ORDINARIA) JOHANNIS ANDREAE IN LIBRUM SEXTUM DECRETALIU BONIFACII VIII SINE TEXTU LIBRI SEXTI

Saec. XIV – membr. – binae col. – ff. 2 (frusta) – 275×190 mm – ex tegumento libri MTAK Ant. 117

///, arma facit et in publicis fabricis (ad VI. 5.11.12 v. si iudex) ...x... Ista ergo

sunt paria . . . (ad VI. 5.11.20 v. sequentem)“///.

Ed. collat.: *Liber Sextus cum glossa ordinaria*, Lugduni, 1606, col. 734—736. 739—745.

15.) T 488

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIV — membr. — binae col. — f. 1 — 340×230 mm — ex tegumento libri MTAK Inc. 689

///,est pater est filius et spiritus sanctus idem omnio ut secundum orthodoxam et catholicam fidem (X. 1.1.2) . . . x . . . de non alienandis prediis rusticis uel urbanis ministeriis et (X. 1.2.10)“///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 14—28.

Glossae utentium.

16.) T 489b

DECRETALES GREGORII IX CUM GLOSSA ORDINARIA BERNARDI DE BOTTONE

Saec. XIII — membr. — binae col. — f. 1 — 325×220 mm — ex tegumento libri MTAK Ant. 906

///,et afflictuum (X. 2.13.19) . . . x . . . excusauerit moram suam et calores estiuos et (X. 2.14.6)“///.

Ed. collat.: Antverpiae, 1573, col. 703—714.

Glossae utentium in quibus citantur „host.” (Hostiensis) et „Innoc.” (Innocentius IV).

17.) T 563

STATUTUM ORDINIS RELIGIOSI

Saec. XIV — membr. — ff. 2 — 190×130 mm — ex tegumento libri MTAK 524. 898

f. 1 ///,sunt in modicis licenciam dare potest . . . quinque florenos renenses . . .“///.
Finis est vix legibilis.

f. 2 Legibilis est rubrica „De suppriore. Capitulum secundum”.

18.) T 617

DECRETUM GRATIANI

Saec. XIII — membr. — binae col. — f. 1 (frustum) — 230×155 mm

Vix legibilis, sed legi potest C. 26 q. 1 pr.

Ed. collat.: Lutetiae Parisiorum, 1561, col. 1520.

Cum glossis.

Possessor: Ex collectione Knauz.

ERDŐ PÉTER

Csanaki Máté könyvjegyzéke. 1. *A tulajdonos.* Bod Péter *Magyar Athenasa* (Nagyszében, 1766) óta minden nagyobb életrajzi kézikönyvben szerepel, életútja ennek ellenére nem ismert. Weszprémi István¹ és Herepei János² összefoglaló tanulmányain kívül csak néhány apró, bár fontos adalékot publikáltak vele kapcsolatban.

1594-ben született,³ korán árvaságra jutván Ecsedi Báthori István és felesége pártfogolta. Tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, Sárospatakon (1614—17),⁴ Ausztriában

¹ WESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Centuria prima.* Lipsiae, 1774. Magyarul. Bp. 1960. 389—393.

² HEREPEI János: *Csanaki Máté. Máté.* Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. (Szerk. KESERŰ Bálint). Bp.—Szeged, I. 1965. II. 1966. III. 1971. (A továbbiakban Adattár) I. 277—281. Lásd még Adattár II. 208., 444—453.

³ Adattár I. 279.

⁴ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp. 1977. 121. (A továbbiakban: ZOVÁNYI 1977.) — Egyetemjárására lásd: *Album studiosorum academiae Lugduno Batavae (1575—1875)*, Hága, 1875. Idézi: MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvostörténeti emlékek.* Bp. I. 1929. II. 1930. III. 1931. IV. 1940. (A továbbiakban: MAGYARY-KOSSA) IV. 239., ugyancsak a leydei egyetemre: *Sárospataki Füzetek*, 1865. 24—25. — KÖRMENDY Kinga: *Csanaki Máté orvosi diplomája.* Orvostörténeti Közlemények, 1976. 16—17. — VERESS Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai.* Bp. 1915. 116., 120. — VERZÁR Frigyes: *A baseli egyetemen tanult magyarok névsora.* Debreceni Szemle, 1931. 316.

és Morvaországban. 1618-tól I. Rákóczi György pártfogoltjaként Heidelberg (1618. aug.), Bréma, Franeker, Leiden, Bázél, Oxford, Cambridge, Strassburg, Genova, Padova egyetemeken gyarapította tudását, s orvosdoktorként 1629 őszén tért haza Sárospatakra.⁵ Itthon elsősorban tanárként dolgozott,⁶ de nem Sárospatakon, hanem Kolozsvárott, ahol Szeneci Molnár Albert kollégája,⁷ s Apáczai Csere János „tudós mintaképe”⁸ volt. 1636. december elején halt meg.⁹

Csanakinak hat művéről¹⁰ s egy hexameterekben írt epithalamiumáról¹¹ tudunk, ezek közül csak egy magyar nyelvű. Orvostörténeti vonatkozású műveit Magyarai-Kossa Gyula¹² és Nékám Lajos¹³ méltatta. Filozófiatörténeti, illetve logika- és retorikatörténeti jelentőségét Turóczi-Trostler József hangsúlyozta,¹⁴ de részletes ismertetésre vagy elemzésre nem vállalkozott ő sem. Irodalomtörténeti szempontú értékelése még nem történt meg.

Jelen dolgozat írója is csak arra vállalkozott, hogy Csanaki Máté könyvjegyzékének azonosítását elvégezze, s néhány, a könyvlistával szorosan összetartozó irat alapján kérdéseket tegyen fel Csanaki életrajzi adataival kapcsolatosan, s könyveinek későbbi sorát illetően.

2. *A könyvjegyzék.** Három fólió terjedelmű, a feljegyzés helyét és idejét nem tüntették fel. Fejléce: *Catalogus Librorum Reverendi ac Clarissimi Domini piae memoriae¹⁵ Mathei Csanaki.*¹⁶

A könyvek formátumuk szerint válogattattak szét, szakrendbeni helyük csak egyszer került leírásra. Sorrendben: In folio, In quarto, In duodecimo, In folio mixti libri Philosophici, Hystorici etc. és ismét In quarto, In folio. A lista 103 tételes, 102 sorban leírva — ezt kiemelni fontos, a jegyzés azonosításának bizonyításakor visszatérünk rá.

Csanaki könyveiről eddig annyit tudtunk, hogy azok egy részét I. Rákóczi György 1638 áprilisában megvásárolta sárospataki könyvtára, illetve a pataki kollégium részére. Ezt a tényt említi Harsányi István a Rákóczi-könyvtár katalógustöredékének publiká-

⁵ ZOVÁNYI 1977. 121. — 1629. december 5-én már Sárospatakon volt: ZOVÁNYI Jenő: *Miskolczi Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyve*. TT, 1906. 99. (A továbbiakban: ZOVÁNYI 1906.)

⁶ Nem folytatott komoly orvosi tevékenységet — a szakirodalomnak ezt a tévedését KESERŰ Bálint, egy még kéziratban levő dolgozatában helyesbíti.

⁷ *Adattár* I. 279. II. 444–453.

⁸ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 41.

⁹ *Adattár* I. 277.

¹⁰ *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae*, Leyden, 1625. (RMK III. 1387.) — *Scabiei encomium*, H. n. 1626. (RMK III. 1404.) — *Nobile Scabiei encomium*, H. n. 1627. (RMK III. 1414.) — *Logica et Metaphysica* (WESZPRÉMI i. m. I. 391., BOD Péter: *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766. 315.). — UNGARUS, h. e. *de natura verorum Ungarorum*... H. é. n. Bod i. m. 315., MAGYARI-KOSSA I. 49., SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái* II. Bp. 1893. 157–159. (Reprint: Bp. 1981.) — *Az időhalálról való rövid elmélkedés*, Kolozsvár, 1634. (RMK I. 636., RMNY 1586.)

¹¹ MAGYARI-KOSSA III. 1214. tétel.

¹² MAGYARI-KOSSA I. 39. és 49., III. 336–337. és 349., IV. 23. és 239. és MAGYARI-KOSSA Gyula: *Régi magyar encomiumok*. Orvosi Hetilap, 1937. 41. sz. — DEMKÓ Kálmán: *A magyar orvosi rend története... a XVIII. sz. végéig*. Bp. 1894. 353–374., 377., 380–381.

¹³ NÉKÁM Lajos: *A magyar bõrgyógyászat emlékeirõl*. Bp. 1908. 35–36.

¹⁴ TURÓCZI-TROSTLER József: „A kopaszagnak dicsõireti” a tizenhetedik században. ItK. 1936. 218–219.

* Teljes terjedelmében, az egyes tételek feloldásával együtt a Szegeden készülő könyvtörténeti kötetben publikáljuk. A jegyzék olvasatát közölte VERESS Endre i. m. 294–296.

¹⁵ A kéziratban 'p. m.' szerepel — a 'p' szára alul áthúzott, tehát a 'per' szokásos rövidítése. Feloldása a 'per' praepositio megtartásával nem lenne helyes.

¹⁶ Mikrofilmen MTAK 729/A. I. A mikrofilm a kolozsvári Erdélyi Múzeum Ötvös-gyűjteményében volt eredetirõl készült.

lásakor¹⁷ és Jakó Zsigmond a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtáráról írott tanulmányában.¹⁸ Mindketten idézik Tolnai Pap István¹⁹ és I. Rákóczi György levelezésének következő részeit:

1638. április 23. Sárospatakról Tolnai írja a fejedelemnek:

„Csanaki uram könyvei miatt nem leszen Pisterfeldius uramnak semmi busulása, mert én azokat Patakra hozattam harminchat tallért és tizenkét forintot polturás pénzt költöttünk Danczkátul fogva reájok, azon a héten érkeztek meg velek. Az melyen szegény Aklia uram testét Debreczenben kísértük, én pedig azon utba betegedvén meg ez ideig nem regisztráltathattam, de az jövő héten ha postája jü nagyságodnak, megküldöm nagyságodnak az laistromát. Az mint az ládákat értem mekkorák, nem sok az könyv, hanem az mely könyvet maga nyomtatott volt ki nagyon két száz exemplár, azaz dereka annak, nem sok kárát vallja nagyságod, sőt ugyan semmit sem, ha ennyi gondviselésünkre az pataki coetusnak engedi is nagyságod.”²⁰

A fejedelem Désről válaszolt; 1638. június 30-i levelében a következő olvasható:

„Az Csanaki maga opusában²¹ kegyelmed 20 exemplárt tétessen be az bibliothekánkban, az többi legyen az coetusé, annak mi az árát megadjuk, az másféle könyv ki 102, abból kegyelmed azokat küldje be az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik az mi bibliothekánkban nem volnának, tegye az mi könyveink közzé, ezeknek is megadjuk árokat, az többi ám legyen az coetusé.”²²

Feltételezésünk az, hogy a kolozsvári Erdélyi Múzeum Ötvös-gyűjteményében levő könyvjegyzék azonos azzal, amit Tolnai István íratott a könyvek Sárospatakra érkezése után. Ezt első lépésként a 102-es tétel/sorszám azonossága alapján állítjuk.

Továbbblépve feltesszük, hogy a jegyzéket Tolnai kérésére Debreczeni Tamás írta, aki 1632. augusztus 23-tól 1649-ben bekövetkezett haláláig a magyarországi Rákóczi-birtokok prefektusa volt,²³ s írásképe hasonló a jegyzék leírójához.

Bizonyítandónak tartjuk ezek után, hogy

- (1) Debreczeni a kérdéses időben Sárospatakon volt.
- (2) Mint prefektus elsősorban gazdasági ügyeket intézett — van-e példa arra, hogy más jellegű feladattal bízott meg, leveleiben van-e szó könyvekről?
- (3) Miért írta a jegyzéket saját kezűleg egy olyan városban, ahol neves kollégium működött?

Debreczeni Tamásnak az Országos Levéltárban levő 1638. évi levelei²⁴ alapján bizonyítható, hogy:

- (1) 1638. február 28-án Sárospatakról írt a fejedelemnek; a legközelebbi, ugyancsak a

¹⁷ HARSÁNYI István: *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*. Bp. 1917. 9.

¹⁸ JAKÓ Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen kollégium könyvtárának kezdetei és első korszaka (1622–1658)*. In *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. 202.

¹⁹ Tolnai Pap István (†1642) ref. lelkész, marburgi (1619) és heidelbergi (1620) egyetemi tanulmányai után pataki rector (1623), a fejedelem udvari papja (1626), Zemplén egyházmegye jegyzője (1629), pataki első pap (1632), a fejedelmi könyvtár kezelője. Életére lásd: ZOVÁNYI 1977. 646. — ill. HARSÁNYI i. m. 8.

²⁰ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. (A továbbiakban: PEIL.) 1875. 1349. A levelezés eredetije: Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi. 8/a. csomó.

²¹ CSANAKI Máté: *A dőghalálról való rövid elmélkedés*. Kolozsvár, 1634. (RMK. I. 636., RMNY 1586.) HARSÁNYI István oldja így fel e tételt (i. m. 9.), valószínűbb azonban, hogy CSANAKI valamelyik fentebb említett (l. a 10. jegyzetet) külföldön nyomtatott könyvéről van szó.

²² PEIL. 1875. 1385.

²³ Életéről tömören: MAKKAI László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. Bp. 1954. 668.

²⁴ Országos Levéltár E. 190. Archivum Familiae Rákóczi 8. csomó.

fejedelemnek írt levele május 5-én ismét Sárospatakon kelt. Feltehető tehát, hogy Sárospatakon volt, amikor a könyvek megérkeztek.

(2) A sárospataki nyomda alapítása körüli ügyek egyik intézője is volt —, mint az Takács Béla könyvéből kiderül, aki ugyanerre a levelezésre hivatkozik.²⁵

Hozzászólt vallásügyekhez is, levelei a vallástörténet kutatóinak is jó forrásul szolgálnak 1638. július 22-én, Téglaóráról — többek között — a következőket írja:

Az Sidosok dolga elseoben nekem kegielmes uram nem tétzik vala, de touab gondolko-duan ugi veom ezemben, hogij az recepta Religiokon kiweol valo secta volt, teob sok diciretes es emlekeztes dolgajj keoztot Nagisagodnak ezis megh marad io emlekezetere Nagisagodnak, nem io volt volna touabb szenvedni mert el selesedet volna, megh Nier-heti Istennek lelkeket Nagisagod kegielmes dispositioia zarent ciak had saniarodgianak, de nem lenne jo ha fejek el talalna menni, noha ven (igy !) sokan voltak már, nem tuttam vala remelleni. Az Eottveos mostan megh erdemlette az keouezest az Caromlasert, rut karomlastis hallottam hogij cieledet volt.”²⁶

Témánkhoz közelebb eső adalékot találtam a július 19-én Patakról írt levelében:

„Az portarol hizem hogij az postak mind a Tengeren inset, s mind tul valo hireket tudnak hozni. Tolnaij Uram a Keonj feleol maga ir Nagisagodnak.”²⁷

Rákóczi idézett, Tolnaihoz írt levele (amelyben a 102 könyvet említi), június 30-án Désen íródott. Ezt felidézve kérdezzük: feltehető-e, hogy Debreczeni, utóbb citált levelében is Csanaki könyveiről van szó? Biztosan nem állítjuk, mert lehet, hogy a fejedelem ez évben felújította a Corvina visszaszerzésére irányuló törekvéseit a Portán²⁸ (ezért idéztem a törökországi hírekre vonatkozó részt is), bár direkt adatot ez utóbbi állítás igazolására nem ismerek. Valószínűbbnek látszik tehát, hogy a Gdańskból érkezett könyveket említi Debreczeni.

(3) Nehezebb kérdés, hogy miért írta a jegyzéket Debreczeni saját kezűleg.

A sárospataki iskola történetírója, Szombathi János bőven idéz olyan adatokat, amelyek a híres intézményt virágzó állapotúnak mutatják,²⁹ s az 1638-as állapotokról írva is csak azt említi, hogy „a költészetet és a görög nyelvet hanyagabbul kezelték”.³⁰ Emellett tudjuk, hogy az 1621-es iskolai törvények³¹ után már Simándi S. János (rector 1626–1630) 1629-ben tantárgyi reformot tervezett³² — ezt egyébként Csanaki sem támogatta³³ — majd 1639-től Tolnai Dali János (rector 1639–1642) próbálkozott újításokkal.³⁴

A folytonos reform próbálkozások is azokat igazolják, akik nem osztják Szombathi optimizmusát, hiszen az iskola, még 1638-ban is súlyos gondokkal küszködött. Ismét Debreczeni Tamásra hivatkozhatunk, aki 1638. szeptember 18-án Patakról írja a fejedelemnek:

²⁵ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 9–15.

²⁶ Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/a. csomó, Fol. 74–75.

²⁷ Uo. Fol. 73.

²⁸ E törekvéseire vonatkozó adatokat összefoglalta HARSÁNYI i. m. 6–7., de az itt összefoglalt adatok az 1632. és az 1633. évekre vonatkoznak. Vö. JAKÓ Zsigmond: *Erdély és a Corvina*. In *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976. 178–179.

²⁹ SZOMBATHI János: *A sárospataki főiskola története*. (Ford. Gulyás József). Sárospatak, 1919. 170–174.

³⁰ Uo. 182.

³¹ Bőven idézi SZOMBATHI i. m. 178–181.

³² *A sárospataki főiskola tanárainak életrajza*. Sárospataki Füzetek, 1865. 25–26.

³³ ZOVÁNYI 1906. 99–100. A Csanakira vonatkozó részt l. még: *Sárospataki Füzetek*, 1865. 167–168.

³⁴ SZOMBATHI i. m. 183–184.

„Pataki scholamesterek mint járnak el az diákok tanításokban azt en kegyelmes Uram nem vizsgálhatom, ha hozzá érkezem, s minden Examenen ott volnekis íteletet nem tehetnek benne: az Nemes emberek gyermekeihez való idegenséget eleget zugolottam egi nehani eztendeoteolfogva, Tolnaji uramon az mi áll, latom, s ertem, s ertettem lattam eleget busult busulis rajta, mert iob volna egi praedicatornak joo patronusának lenni (azmint sokszor montam) mint joo praedicatornak Egi patronusának . . . [azt fejtegeti a továbbiakban, hogy a nemes ifjak elidegenednek a tanulástól] . . . Vagij Lelezre³⁵ vittek volna, bizoni dolog hogij igen el vonzák az sok hizelkedessel ígerettel, szep szowal is sok gazdalkodassalis eeket, mert eok io Collegiumot cinaltatnak ingien valo gazdalkodasokatis sokat cielekeznek, de mi arra sohul Nagisagodon kiweol bizoni semmit sem vigiasunk . . .”³⁶

Így talán érthető, miért írta Debreczeni Tamás a június 12-én, Szatmárról írt levelében, hogy

„Az Clastrani (igy !) Inventariumotis³⁷ im be kültem Nagisagodnak, en nem parialhattam [másolhattam] ciak ugy kültem be, ot az sok urak a Cancellarian keonniebben parialhattiak . . . [ezután más, politikai dolgokról ír, aztán] . . . Az Inuentariomok parialasa haladassal lezen (. . .), mert egi deaknal most teob van mellettem, s annakis arra valo manussa (. . . ?), Patakra penigh, igen szüük az io manusu deak, s mint azaltal ha az Ur Isten eletemet megh tartia es ez eleottem állo dolgaimnak veget engedi, nem kesem, fel sietek es mennel hamarabb lehet azokatis parialtatom.”³⁸

Mindezek ismeretében bizonyítottnak tekintjük, hogy könyvjegyzékünk azzal a listával azonos, amit Csanaki Máté könyveinek a Rákóczi-könyvtár számára való megvásárlásakor Debreczeni Tamás írt le. Ezzel tehát kiegészíthető a Sárospatakon levő, Harsányi István által közölt töredékkatalógus is.

3. *A könyvanyag.* Mielőtt jellemeznénk e könyvgyűjteményt, hangsúlyozni kell: csak a könyvtár töredékéről van szó. Jakó Zsigmond állításától eltérve³⁹ nem beszélhetünk „Gdańskban maradt” könyvekről. Erre az óvatosságra Csanaki életrajzának tisztázatlan részei készítenek bennünket.

103 tételben rendkívül sokoldalú olvasmányanyagot soroltak fel: 7 tételről nem tudtam eldönteni, hogy milyen szakrendbe tartozik, 1 lexikon, 4 Biblia, illetve konkordancia vagy bibliai rész, 5 bibliakommentár, valamennyi Nicolaus de Lyra munkája. Egy Augustana Confessio és egy szerkönyv. 20 kötet képviseli a patrisztikai szerzőket és egyházatyákat — túlsúlyban Augustinus munkái vannak, de megtalálhatók Gregorius Magnus, Basilius Magnus, Ambrosius és Clairvaux-i Szent Bernát művei is. A nem

³⁵ A leleszi premontrei prépostság 1638 körüli állapotára nem sikerült adatot találnom. FUXHOFFER Damján könyvében a következő szűkszavú megjegyzés áll: „Gabriel enim Bethlen, Transsylvaniae Princeps infestis annis invasit Hungariam eodem anno [scilicet: 1619 — M. I.] et occupata Cassovia cum suis sequacibus conventum habuit, ubi cetera inter decrevit: Curam Tabulariorum Scepuiciensis, Jaszoviensis, Lelesziensis et Agriensis hominibus profani committendam. Sub annum 1655 videtur Conventus Lelesziensis iterum e personis Ecclesiasticis conflatus fuisse” (FUXHOFFER Damján: *Monasterologiae Regni Hungariae*, Tomus II. Pestini, 1860, 38.).

Lényegében ugyanezt írja (szinte szó szerinti fordításban): RUPP Jakab: *Magyarország helyrajzi története. II.*, Pest, 1872. 300.

³⁶ Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/a. csomó, Fol. 108 — 10.

³⁷ Biztosan a Zólyomi klostromról van szó, ahova inventálás céljából Debreczeni megbízottai 1638. május 26-án érkeztek Klement István vezetésével, de csak nehezen engedték be őket. Lásd Klement levelét Debreczenihez: Országos Levéltár E 190. Archivum Familiae Rákóczi 8/d. csomó. Fol. 56 — 57. „Zolyomban tegnap ugy mint 26. Maij érkeztem. Ide Klastromban hirtelen be nem akartanak boczatani . . . Nagy kapukrul az lakatot leutven mind lovastul be mentünk.”

³⁸ Uo. 8/a. csomó. Fol. 42 — 43.

³⁹ JAKÓ i. m. 202.

katolikus teológiát egyedül Münster képviseli; ez a körülmény erősíti azt a feltevést, hogy töredékkönyvtárról van szó. Filozófiai szakrendbe 6 művet soroltunk — Cicero franciául (!), Coelius Rhodiginus és Claudius Aelianus művei. Míg a jogot csak Baldus de Perugia egy kötete, addig az egyházi és világi történelmet 13 kötet képviseli — antik auctorok (Herodotos, Livius) és későbbi szerzők (Claudius Aelianus, Aloysius Lippomanus és Rembertus Dodonaeus) művei is megtalálhatók voltak Csanaki könyvespolcán.

Christophorus Clavius két algebrakönyve és Thomas Esperus arab nyelvtana arra hívja fel figyelmünket, hogy Csanaki jól felkészült, széles körű tájékozottságú tanár és orvos volt. Retorikai stúdiumaira utal az, hogy e töredékgyűjteményben 7 kötet retorikai tárgyú munka volt: Cicero, Scaliger Cicero-kommentárja, Theodorus Canter és Petrus Ramus művei.

Tudós könyvek mellett szépirodalmat is vásárolt Csanaki — Aristophanes komédiáit, Pindarost és Ovidiust. Az egyetlen régi magyar nyomtatvány: Szegedi István *Tabula analyticá*jának valamelyik kiadása (RMK III. 827., 834., 914., 931., 1082.). A gyűjtemény legérdekesebb része a 15 kötet csillagászati és alkímiai munka — Claudius Ptolemaeus, Johannes Kepler és Johannes Stoeffler csillagászati művei mellett Martinus Rulandus 8, Johann Baptista de la Porta 2 alkímiai munkája volt meg Csanakinak.

Utoljára hagytuk Csanaki orvosi könyvei bemutatását — a 15 kötetből a legtöbb Joseph Duchesne (humanista névén: Quercetanus), Julius Caesar Claudinus, Johannes Gorraeus és Daniel Sennert munkája.

Feltűnő, hogy orvosi könyvei közt nem találhatók meg Csanaki padovai tanárainak könyvei⁴⁰ — ezt egyben újabb érvnek tartjuk abból a szempontból, hogy ez a könyvjegyzék Csanaki könyvtárának csak töredékét írja le.

4. *Nyitott kérdések.* Jakó Zsigmond, I. Rákóczi György könyvtárpártolásáról írva azt hangsúlyozta, hogy a fejedelem Sárospatakot előnyben részesítette a gyulafehérvári gyűjteménnyel szemben,⁴¹ s hogy Csanaki könyveit is a pataki bibliotéka számára vette meg. Ismét idézem Rákóczinak Tolnaihoz írt levelét: „... az másféle könyv ki 102, abból kegyelmed azokat küldje be az mint leirattuk, az többi közzül is kiválogatván, az kik a mi bibliotékánkban nem volnának...” Bár dolgozatunkban mi is a Rákóczi-könyvtár számára való megvételt emeltük ki, nem lehetetlen azonban, hogy a „küldje be”, mint rendesen a „küldje be Erdélybe” kifejezést jelöli, helyettesíti, ami azt jelenté, hogy a Csanaki-könyvek azon része „az mit leirattuk”, Gyulafehérvárra került. Ezt a feltevést támogatja a már ugyancsak idézett Tolnai levél is, amelynek első részében peregrináló alumnusoknak való pénz küldéséről van szó, s arról, hogy a fejedelem egy embert kért „Pisterfeldius uram” mellé, kinek útjáról egyébként ez áll: „Az ut is teljességgel most úgy elfogódott, hogy az nagyságod krakkai factora, ki ez napokban itt volt nálunk Patakon, sem hiszi, hogy Pisterfeldius uram csak be is mehetsen Danczkában, oly igen megzavarodtak az lengyel király miatt.”⁴² A már idézett részben pedig „Csanaki uram könyvei miatt nem leszen Pisterfeldius uramnak semmi busulása” — tehát Bisterfeld is érdeklődött Csanaki könyvei iránt, s ez a körülmény nem közömbös a még teljesen feltáratlan Bisterfeld—Csanaki-kapcsolatok szempontjából sem.

Egy másik, szorosan a levelekhez kötődő kérdés: Csanaki lengyelországi kapcsolatairól keveset tudunk — eddig csak kéziratos dolgozat született e témakörben⁴³ —, tehát fontos lenne kideríteni, hogy melyik könyve volt 200 példányban Gdanskban. Valószínűtlen Harsányi István feltevése,⁴⁴ de megcáfolására adatszzerűen még nem vállalkozhatunk.

⁴⁴ Vö. a 21. jegyzettel.

⁴⁰ Itteni tanárai névsorát lásd: KÖRMENDY i. m. 16.

⁴¹ JAKÓ i. m. 200—202.

⁴² PEIL 1875. 1348.

⁴³ KESERŰ Bálint: *Adatok Csanaki Máté életéhez és működéséhez.* (Kézirat.)

További, már a dolgozat keretein túlmutató kérdés az, hogy miért kellett ezek a könyvek Rákóczi Györgynek vagy Bisterfeldnek (?) — e kérdések tisztázását egy másik dolgozat megírásáig, tehát újabb adatok előkerüléséig fel kell függesztenünk.

MONOK ISTVÁN

Az esztergomi Hriágyel-kézirat (Curtius Rufus magyar versekben). Hriágyel Márton életművének számbavételével még adós a magyar irodalomtörténet, bár elfeledett költőnek éppenséggel nem mondható.¹ A Gyöngyösi-iskola jeles késő barokk képviselője nagy terjedelmű epikus műveket hagyott hátra, melyek már csak emiatt sem találtak kiadóra (*Telemakus*, 1756; *Argenis*, 1754–1757; Paszkvillus Luther Márton ellen (*Házasodik, Ördögöt űz, Halála*, 1758). A teljességhez hozzátartozik egy negyedik, monumentálisra sikerült verses elbeszélés is Világbíró Nagy Sándorról.

Keletkezését Szinnyei 1758-ra teszi² s az ő nyomán ugyanígy a Ványi Ferenc-féle (1926) és a Benedek Marcell-féle (1963) irodalmi lexikon is. Pintér Jenő irodalomtörténete óvatosan 1750-es éveket említ,³ Bobory Zoltán ellenben, aki a kor monografikusa ebben a műfajban, évszám nélkül (!) regisztrálja a kézirat létét.⁴ Más összefoglalások nem foglalkoznak Hriágyelnek ezzel a művével. Pedig Szinnyei adata sem pontos, ő sem ment vissza a kéziratig, csak másodforrásból — talán Némethy Lajos esztergomi érseki könyvtáros révén — tudhatott az 1758-as évszámról.⁵

Amit Szinnyei elmulasztott, mások sem igyekeztek pótolni, pedig a kézirat ma is ott van az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (Bibliotheca) kéziratárában „Collectio Batthyanyana, Categoria X. Titulus V/e” jelzet alatt. Címe: *Curtius írásából / fordítottatott, s magyar versekben / foglaltatott / Historia / Világ Bíró Nagy Sándorról*. A tíz könyvre osztott elbeszélés négyesrű felező tizenkettesekben írva 293 lap terjedelmű, autográf kézirat.⁶ Kolofonjában ez olvasható: *Sajó-Püspökini, per Martinum Hriágyel die 2do Martij 1758*. Nyilván ez vezette felre Szinnyeit vagy adatközlőjét, mert ez a leírás dátuma, nem az elkészülése. A szerzetetés pontos időpontját pár sorral följebb maga a költő közli, mely szerint:

E munkámat látta mostani esztendő, / Ezer hét száz ötven hétnek nevezendő, / Ély-lyen minden ember, aki tisztelendő, / Kivált magyarok közt legyen dicsérendő.

Tizen-egyedik nap Pünkösödnek havában / Ezen csekély munkám véget ért rongyában. / Az utolsó napján tettem uj subában / Két ezer kilencz száz ennihány strófában.

A kéziratos fogalmazvány elkészültének pontos ideje tehát 1757. május 11. A szöveg le-tisztázása pedig — a kolofon szerint — közel egy évig tartott (1758. március 2.). Ez utóbbi tisztázat azonos az esztergomi példánnyal.

Hriágyel Márton verses Curtius-fordítása — a kor divatja szerint — a latin eredetivel *tartalmilag* megegyező átdolgozás. A költői leleményt legtöbbször a rutinos verstechnika feledteti, és ez elegendő volt ahhoz, hogy Nagy Sándor fordulatokban bővelkedő regényes története a műveltebb rétegek szórakoztató olvasmányává váljék. Mivel a költő

¹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 548–550. A fejezet írója TARNAI Andor.

² *Magyar írók élete és munkái*. IV. 1371. h. (Hriágyel)

³ *Magyar irodalomtörténet*. IV. Bp., 1931. 490.

⁴ *A hanyatlás korának (1711–1772) elbeszélő költészete*. Kolozsvár, 1912. 49.

⁵ Erre vonatkozólag vö. MKsz 1973. 155. lábjegyzetét.

⁶ A kéziratot Dr. BEKE Margit mb. igazgató szíveségéből tanulmányozhattam.

eljárását erényeivel és hibáival in nucleo jól lehet tanulmányozni a gordiumi csomó híres epizódja révén, ezért ezt a részt közöljük Hríagyel kiadatlan kéziratából a párhuzamos latin szöveggel együtt.

Curtius: *Vehiculum, quo Gordium, Midae patrem, vectum esse constabat, aspexit cultu haud sane a vilioribus vulgarisque usu abhorrens. Notabile erat iugum adstrictum compluribus nodis in semetipsum implicatis et celantibus nexus.*

Gordius szekerét ottan meg-láthatta, / Semmi ékességét nem tapasztalhatta, / Midásnak attya vólt, azt nem csudálhatta, / Egy csomó fonállal az időt mulatta.

Curtius: *Incolis deinde adfirmantibus editam esse oraculo sortem, Asiae potiturum, qui inexplicabile vinculum solvisset,*

Ennek kezdő vége úgy el-titkoltatott, / Noha sok hercegtől immár próbáltatott; / Jövendölés erre sokakat bizgatott.

Mondották felőle, a ki fel-bonthatja, / Asia országát az meg-hódíthattya, / Királyi koronát fején hordozhattya, / Pálczáját kezében örökké tarthattya.

Curtius: *cupido incessit animo sortis eius explendae. Circa regem erat et Phrygum turba et Macedonum, illa expectatione suspensa, haec sollicita ex temeraria regis fiducia: quippe serie vinculorum ita adstricta, ut, unde nexus inciperet quove se conderet, nec ratione nec visu parspici posset, solvere adgressus iniecerat curam ei, ne in omen verteretur irritum inceptum.*

Ösztönre Sándornak e jövendölés vólt, / Hogy annak felellyen, végét kereste vólt, / A jelenlevőkben nagy álmélkodás vólt, / Szégyen vallásától Sándor is tartott vólt.

Curtius: *Ille nequaquam diu luctatus cum latentibus nodis: 'Nihil' inquit, 'interest, quomodo solvantur' gladioque ruptis omnibus loris oraculi sortem vel elusit vel implevit.*

Pallossal fonalat két részre osztotta / Jövendölő szavát így hamisította, / Avagy játékosan azont el-oldotta,⁷ / Keveset gondolván földre hagyította. (p. 14.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

⁷A kéziratban: „el-oltotta”.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből. Báthori István halála (1586) után az 1579-ben alapított és sikerrel működő kolozsvári jezsuita kollégium csillaga leáldozott.¹ A fejedelmi támogatás megszűntével az erdélyi rendek fokozták jezsuitellenes agitációjukat, s az 1588. október 21-i enyedi részgyűlésen a jezsuiták kiűzését követelték Báthori Zsigmondtól, egyelőre még eredménytelenül.² Az év végén tartott medgyesi országgyűlésre viszont már sikerült megnyerniük a fejedelmet. Az országgyűlés IV–X. artikulusa a jezsuiták kiűzését és általában a katolikus vallás visszaszorítását mondta ki Erdélyben.³

Az enyedi részgyűlésen és azt követően, a medgyesi országgyűlést megelőző időkben a jezsuiták mindent megtettek ügyük védelme érdekében. Az *Annuae litterae* 1588-as összefoglalásából még azt is megtudhatjuk, hogy az idololatria vádat, amellyel az erdélyi rendek őket illették, tézisekkel cáfolták meg: „Theses a nostris de vera falsaque idolatria ad excutiendum propositae.”⁴ E téziseknek az emlékéért Daróczi György is megőrizte a kolozsvári Jezsuita Akadémia történetéről frott összefoglalásában: „Praeparatae sunt de vera falsaque idololatria theses.”⁵

Ezt a vitairatot rögtön ki is nyomtatták Kolozsvárott, egy példányára a prágai Egyetemi Könyvtárban találtunk rá.⁶ Teljes címe: *Assertiones theologicę de vera falsaque idolatria contra novos nostri temporis Samosatenos, seu Servetianos Claudiopoli in Transsylvania, a Collegio et Academia Societatis Jesu ad disputandum propositę, praeside . . . Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Jesu theologo, defendente . . . Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588.*

A vitatkozás elnöke a kolozsvári Akadémia és Szeminárium akkori rektorhelyettese, Leonard Ruben volt. Essenben született, 1566-ban lépett be Kölnben a jezsuita rendbe. Kolozsvár előtt Rigában működött, s mint rigai rektort hívta és hozta őt 1587-ben Kolozsvárra Jakob Wujek viceprovincialis rektorhelyettesnek,⁷ ahol 1588-tól a rektori

¹ JAKÓ Zsigmond: *Négy évszázad a művelődés szolgálatában*. Korunk 1979/7–8, 545–555.

² *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. III. 1576–1596. Budapest 1877, 235.

³ L. az előző jegyzetben idézett művet, 236–248, és TRÓCSÁNYI Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.)* Budapest 1976, Akadémiai 188.

⁴ *Annuae litterae Societatis Jesu de rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory (1579–1613)*. Collegit et edidit dr. Andreas VERESS. Budapest–Veszprém 1921. 23.

⁵ *Ortus et progressus Collegii Academici S. J. Claudiopolitani*. Claudiopoli 1737. 74.

⁶ Jelzete: Diss. Vol. 265. N. 4. — Xeroxmásolata az OSZK-ban az RMK I. 202a jelzeten.

⁷ *Epistolae et acta Jesuitica*. Budapest 1913. II. No. 186, 188.

tisztséget viselte.⁸ A tézisek előadója a porosz származású Andreas Busau Braunsbergben lépett be 1575-ben a jezsuita rendbe, és tanulmányai elvégzése után (Braunsberg, Vilna) az ottani Szeminárium praefectusa lett. Az Erdélyben tartózkodó jezsuiták 1587-es *Catalogus*ában mint „studiosorum et templi nostri praefectus, sacrarum lectionum lector, concionator Germanicus” szerepel.⁹

Az *Assertiones* címe szerint Michael Servet erdélyi híveinek meggyőzése céljából készült, de miként a címlapot követő latin nyelvű versből és Leonard Ruben Báthori Zsigmondhoz címzett ajánlásából kitűnik, elsősorban a fejedelmet akarta a jezsuiták ügye mellé állítani. A Báthori Zsigmond címere után nyomtatott vers a Báthori-nemzetiséget dicsőíti, az előszó pedig emlékezteti a fejedelmet katolikus neveltetésére, elődeinek, Báthori Istvánnak és Báthori Kristófnak jezsuitákat támogató politikájára, és arra szólítja fel, hogy ne engedjen a protestáns „szekták” jezsuitaellenes követeléseinek. Ruben késznek mondja a jezsuitákat arra is, hogy az elkövetkezendő generális országgyűlésen nyilvánosan is bebizonyítsák, hogy a bálványimádás bűne, amely „minden rossz oka, kezdete és vége”, távol áll tőlük.

Andreas Busau hat fejezetben (caput) és összesen XXXVII tézisben fejti ki álláspontját. Mondanivalóját a következő kérdéskörök köré csoportosítja:

caput I. Quae sit ratio Idololatriae

II. Sanctam Trinitatem et Divinitatem Christi adorandum esse

III. Christum Iesum in Eucharistia sine Idololatria adorari

IV. Sanctos adorari posse sine Idololatria

V. Sanctorum reliquias sine Idololatria nos venerari posse

VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine Idololatriae scelere haberi et honorari posse.

A II. caput az *Assertiones* témáján túlmutatva Jézus és a Szentháromság istenségének bizonyításával az antitrinitárius nézetekkel is vitatkozik, név szerint is említi Dávid Ferencet és követőit: „neq[ue] sine summo sacrilegij scelere eam adorationem Christo Domino ademit Franciscus Davidis, cum novis Iudaeis, in Transylvania.” (V. tézis, B_{2a})

Busau főképpen a Bibliára támaszkodva fejti ki nézeteit. De egyszer aktuális példával is él, amikor a XII. tézisben (B_{4a}) azzal a véleménnyel vitatkozik, hogy az Oltáriszentség nem imádásra való. Szerinte ugyanis a katolikusok az Oltáriszentséget Krisztus benne való jelenléte miatt imádják, hasonlóan ahhoz, mint amikor a kolozsvári országgyűlésre érkező fejedelmet ovációval és tiszteletadással fogadták alattvalói. Pedig a fejedelem nem azért jött Kolozsvárra, hogy imádják őt, hanem a készülő országgyűlés végett.

Az előszót Ruben Szent Márton napján, azaz november 11-én, a mű főrészét pedig Busau 1588. november 17-én keltezte.

Kinyomtatására rövidesen, még a decemberi medgyesi országgyűlés előtt sor kerülhetett. Bár a műhely nincsen feltüntetve a kiadványon, a betűtípusok és a bőven előforduló iniciálék¹⁰ tanúsága szerint a kolozsvári Heltai-műhelyben készült.

Megtalálható a nyomtatványban a Heltai-nyomda nagyméretű, Jacobus Lucius metszette iniciálásorából (42×43 mm) már eddig is ismert A, I, N betű (Soltészné XIV. tábla). Sőt e sorozatot az újonnan előkerült nyomtatvány B₁ rektóján szereplő G és D₁ rektóján szereplő Q iniciáléval ki is tudjuk egészíteni. Hasonlóképpen újnak számít a harmadik iniciálékészletbe illő (19×19 mm) H-iniciálé is a B₁ verción. A címlapon lát-

⁸ *Monumenta antiquae Hungariae III. (1587–1592)*. Edidit Ladislaus Lukács. Romae 1981. 137.

⁹ L. az előző jegyzetben idézett művet, 30.

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Budapest 1961, Akadémiai Kiadó.

ASSERTIONES
Theologicę, De vera
FALSAQVE IDOLOLATRIA, CONTRA
nouos nostri temporis Samosatenos, seu Scr-
uctianos, Claudiopoli in Transylua-
nia, à Collegio & Academia
Societatis IESV, ad
disputandum
propositę.

PRAESIDE

R. P. Leonardo Rubeno Effendiensi, Societatis IESV Theologo.

DEFENDENTE

P. Andrea Buşeo, eiusdem Academiae Professore.

1 Petri 3. capite.

Domine autem CHRISTVM. sanctificate in cordibus vestris, pa-
raui semper ad satisfactionem, omni poscenti vos, ra-
tionem, de ea, quę in vobis est, spe & fide.

Impressum Claudiopoli Anno Domini 1588.

In Arma Illustris. D. Domini Sigismundi Bathori, de Somlyo, Principis Transylvaniæ, &c.

Prapes hyperboreos, pennis remorata Triones,
 Urbibus Hesperijæ, fama tridente sonat.
Quod Princeps auctum. Patria virtute TRIDENTEM
 Vibrando, ternis hostibus hostis eris.
Quæ te, qui Patriam, qui Numen læserit altum;
 Eius erit vindex, criminis iste TRIDENS.
Quæ fortuna dedit, virtus diademate complet:
 Quæ virtus peperit, dona tridente fouet.
Bathoreæ viua, durabit gloria gentis:
 Donec amor patriæ, durat, & alma Fides.

Assertiones Theolo-

GICAE DE IDOLOLATRIA, FALSO
Catholicis imposita.

³⁰
CAPVT PRIMVM.

Quæ sit ratio Idololatriæ.

I. ASSERTIO.

RAVITER D. Paulus

suos Corinthios monet, dicēs. Neq; 1. Cor. 10.
Idololatræ efficiamini, sicut qui-
dam eorum scilicet Iudæorum: A
quo scelere, etsi semper abhorru-
erit Catholica Christi Ecclesia, nō
desunt tamen, Samosatenici nostri

temporis, qui, quod Christum, vt verum & eundem cum Patre &
Spiritu Sancto Deum adoremus: quōd Christo in Eucharistia verē
præfenti diuinum cultum exhibeamus, quōd Sanctos eorumq; Sacras,
aut reliquias, aut imagines veneremur, nos eius ~~ominis~~ iniquē ar-
guant, Quibus si perspecta esset, vis nominis Idololatriæ: & cultus,
quem nos, rebus iam positis, pro cuiusque dignitate deferimus, nun-
quam nos eius sacrilegij insimularent.

II.

Idololatriæ autem ratio, tota in eo est, vt cultus propriè diuinus,
creaturæ cuiuscunq; quantumuis excelsissime vti, Deo adhibeatur.
Hoc est vt D. Paulus ad Rom. 1. asserit, vt seruiant creaturæ po-

B

tius

3. abra

XXX.

VI & Thalmud Iudæo-

rum & Alcoranum Mahometano-
rum Cap. 15. & 17. præbe perspe-
ctū habet, facile intelliget, quos ca-
lumniatores nostri, qui tantum sa-
cris imaginibus bellum indixerunt,
qui prælij vexilliferos habeant: ipsos
scilicet Iudæos & Turcas, perpe-

tuos Christi & Sanctorum imagi-
num hostes. Nobis alius Deus est, qui diuinam hanc artem, imagi-
nes ad diuinum cultum ornandum, sculpendi, Beseleli & Oolib
diuinitus indidit, quo Deo auctore, & duo Cherubini fusi sunt: &
quidem eo tempore, quo filij Israël ad Idololatriam complectendā
erant facillimi: quibus etiam Salomon sine vllō diuino præcepto ad-
didit plures, vt Regum testatur historia, omnesq; templi à Salomo-
ne excitati parietes varijs implentur imaginibus. Adde & æneum
serpentem à Moyse Deo præcipiente fustum, ad singulare præsidium,
ijs qui morsu ignitorum serpentum penè interierant inspiciendum
sine Idololatriæ crimine propositum: quam figuram Christi in crua-
cem sublatis fuisse, Seruator ipse locupletissimus interpretes est: sicut
Moyse exaltauit serpentem in deserto, ita exultari oportet filium
hominis, vt omnis qui credit in ipsum non pereat, sed habeat vitam
eternam.

Exod. 25.

Exod. 25.

Reg. 6.7.

Pat. 3.

Mum. 26.

Ioan. 2.

XXXI.

NEC prætereunda erit ipsa natura lex, vbi Deus ipse & Ange-
li in varijs formis & imaginibus apparent: vt primo parenti
in Paradyso, Abrahæ Patriarchæ & Isaac. Iacob Dominum iuni-
tentem scalæ & Angelos ascendentes & descendentes, non sine ima-
gine corporea vidit: cum alijs spiritus sit Deus. Sic Angelus Domi-
ni Agar ancille Saræ. Quid quod vbi nostra translatio habet de
Iacob vbi viderat Dominum: Erexit lapidem in titulum, fundens
oleum

Gen. 1.

Gen. 13. 19.

20.

Ioan. 4.

D

oleum

tius quam creatori. Quare necesse est, ad excreendum execrandum
Idololatriæ scelus, ut duo concurrant. Primo ut honor qui adhibe-
tur creaturæ sit diuinus: Alterum verò, ut honor is, eo affectu den-
stratur creaturæ, quo Deo tribuendus erat.

III.

TRes verò à sacris scriptoribus, notæ dari solent, ad discernen-
dum, quodnam honoris, & officij genus, sit planè diuinum:
Primò, si suapte natura, & conditione adeò præclarum sit, ut quis
ratione ipsa naturali, vel spiritu diuino dictante, iudicet, solum De-
um eo officij genere dignum esse, neq; sine peruersitate animi, illud
ad creaturam quancumq; honorandam conferri possit: ut incruen-
tum illud Christi Domini secundum ordinem Melchisedech sacrificii
Gen. 14. um, omnes denique orationes, quæ laudes continent diuinitati pro-
Psalm. 109. prias, nec ulli vnquam creaturæ attributæ. Secundò, si communis
Hebr. 7. consuetudo, & quasi ius gentium secundum rectam rationem: aut
alia lex accommodaret honoris aliquod officium, soli Deo: ut maxi-
mè sunt sacrificia. Hinc illud, qui immolauerit Dijs, occideretur, præ-
Exod. 22. terquam Domino soli. Tertiò, ob animi intentionem, si is scilicet,
qui honorem exhibet, vult de persona quam honorat, exiitare eis
usmodi existimationem, quæ soli diuinæ Maiestati conueniat.

CAPVT II.

Sanctam Trinitatem, & Diuinitatem Christi
adorandam esse.

IV.

IS itaq; præmissis, Sanctissimam &
indiuiduum Trinitatem adorare, ut summum Deum,
Deut. 6 10. Matth. 4. Luc. 4. Nulla est idololatria. Dominum enim Deum tuum
adorabis, & illi soli seruias.

V.

Christum

ható záródísz ifjabb Heltai Gáspár egyéb nyomtatványaiából már ismert volt (Soltészné: XXV. tábla). Újdonságnak számít viszont Soltész Zoltánné összeállításához képest az *Assertiones* címlapverzőjén szereplő Báthori-címer.

Gulyás Pál¹¹ és Borsa Gedeon¹² kutatásai nyomán bebizonyosodott, hogy a jezsuitáknak nem volt önálló nyomdájuk Kolozsvárott. Kiadványaikat Krakkóban, illetve a Kolozsvárott működő Heltai-nyomdában készítették. Özv. Heltai Gáspárné már 1580-ban nyomtatott a jezsuitáknak.¹³ Az *Assertiones* pedig ugyanúgy ifj. Heltai Gáspár műhelyében készült, miként Wolfgang Schreck már eddig is ismert műve 1585-ben.¹⁴ Ifj. Heltai Gáspár sem zárkózott tehát el a jezsuiták megrendeléseitől, sőt később is megbecsülte szellemi értékeiket. Nemrég publikálta Barlay Ö. Szabolcs Heltai latin–magyar összeírását, amit 1603-ban készített, amikor Székely Mózes bevonult Kolozsvárra és a felheccelt tömeg kirabolta az időközben visszatért jezsuiták épületét. Heltai részvétellel számolt be a pusztításról és mentette, ami még menthető volt.¹⁵ 1588-ban valószínűleg elsősorban üzleti érdeke vezette, amikor kinyomtatta a jezsuiták *Assertiones*-ét, de az is bizonyos, hogy a felekezeti elfogulatlanság, aminek később, 1603-ban is szép példáját adta, már akkor távol állt tőle.

Az *Assertiones* példányai a jezsuiták 1588. decemberi kiűzetése következtében szétszóródtak. A krakkói Biblioteka Jagiellonskában őrzik a krakkói jezsuiták 1594-ben készült könyvjegyzékét,¹⁶ amelynek 7. fólióján a *Controversistae* között szerepel az *Assertiones* címe is, amiből arra következtethetünk, hogy a jezsuiták menekülése során Krakkóba is eljutott a kiadvány.¹⁷

A nyomtatvány összefoglaló leírása az RMNy gyakorlata alapján:

S 614A

RUBENUS, Leonardus: *Assertiones theologicę de vera falsaque idololatria contra novos nostri temporis Samosatensis seu Seruetianos, Claudiopoli in Transsylvania a Collegio et Academia Societatis Iesv ad disputandum propositę, praeside r. p. Leonardo Rubeno Essendiensi, Societatis Iesv theologo, defendente p. Andrea Bussaeo, ejusdem Academiae professore. Claudiopoli 1588. [typ. Heltai].*

A–C D² = [14] fol. – 4° – 1 ins., orn., init.

Katolikus (jezsuita) vitairat. – A címlevél hátlapján *In Arma ... Sigismundi Bathori ...* felirat után Báthori Zsigmond sárkányfogas címere és öt disztichonból álló latin vers. Ezt követi Leonard Ruben 1588. november 11-én kelt, *principi ... Sigismundo Bathorio* címzett ajánlása. A főrészen Andreas Busau hat fejezetben és összesen XXXVII tézisben cáfolja a bálványimádás vádját, amellyel az erdélyi protestáns rendek a jezsuitákat illették. A fejezetek címe a következő: *I. Quae sit ratio Idololatriae. II. Sanctam*

¹¹ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. Budapest 1931. 103.

¹² BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett XVI. századi hazai nyomda*. Magyar Könyvszemle 1965: 348.

¹³ TITELMAN, Franciscus: *Compendium dialecticae Francis. Titelmanni ad libros logicorum Aristotelis, admodum utile ac necessarium*. Claudiopoli 1580, relictas Casparis Helti. – RMNy 466.

¹⁴ [SCHRECK, Wolfgang:] *Adversus autores Iuliani ut vocant pseudocalendarij Varadini impressi pro anno MDXXCV carmen, in quo adversariorum de Gregoriano calendario perversum iudicium, quod illi suo calendario affuerunt, confutatur. Simul etiam vera causa ac ratio datur, ob quam omnino necessarium fuit calendarium mutationem fieri*. Claudiopoli 1585 [typ. Heltai]. – RMNy 566.

¹⁵ BARLAY Ö. Szabolcs: *Vázlat a jezsuita „Missio Transylvanica” tevékenységéről és könyvtárának sorsáról (1571–1603)*. – Könyv és Könyvtár XII. Debrecen 1979. 122–125.

¹⁶ Jelzete: Bibl. Jagiell. 2626.

¹⁷ NAGY Lászlónak ezúton is köszönjük az értékes információt.

Trinitatem et divinitatem Christi adorandum esse. III. Christum Iesum in Eucharistia sine idololatria adorari. IV. Sanctos adorari posse sine idololatria. V. Sanctorum reliquias sine idololatria nos venerari posse. VI. Imagines Sanctorum a Christianis sine idololatriae scelere haberi et honorari posse. A nyomtatvány utolsó sorában az *Anno Domini 1588. 17. Novembris* keltezés olvasható.

A kiadvány az 1588. október 21-i enyedi részgyűlést követően készült, ahol az erdélyi rendek a jezsuiták kiűzetését követelték. Leonard Ruben a kolozsvári jezsuita Akadémia és Szeminárium vicerectora volt, Andreas Busau pedig ugyanott mint *praefectus studiorum et templi* működött. Az ajánlás szerint a vitairat elsősorban a fejedelmet akarta meggyőzni arról, hogy a jezsuitákat méltatlanul illették a bálványimádás vádjával.

A betűtípusok tanúsága szerint e nyomtatvány a kolozsvári Heltai-nyomda terméke.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében. Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől fogva jószágos és gonosz cselekedeteknek példáinak summái* című könyvének címlapján ez olvasható: „Nyomtatták Cassan A. D. 1623.” A nyomdász neve nincs feltüntetve a kötetben. Vásárhelyi e művét Szabó Károly is Kassához, az 1623. évhez tette, elfogadva a címlapon szereplő várost és dátumot mint a nyomtatás helyét és idejét. Mindössze a terjedelem megjelölésénél jegyzi meg, hogy „befejezetlen, több nem jelent meg”. A nyomdát illetően a mű leírásához nem fűz megjegyzést.¹

A könyvet jobban megvizsgálva feltűnik azonban, hogy a kötet nyomtatás tekintetében nem egységes: az első és utolsó négy-négy levél nyomtatása (betűi, díszei, de még a papír minősége is) eltér a könyv törzsének jellemzőitől. Mintha nem egyszerre vagy nem egy műhelyben készült volna a könyv.

Vásárhelyi Gergely jezsuita e művéhez előszót is írt: az ebbe foglaltak már korábban is feltételezésekre sarkallták a kutatókat. Itt ugyanis az alábbi utalás található a nyomdász személyére vonatkozóan: „Az nyomtatómester is háza népivel pestisben meghalt . . . nem is végezte el, egynéhány arcus héával vagyon . . .” Ezt Kemény Lajos, és az ő nyomán Gulyás Pál is úgy értelmezte, hogy az előszóban név szerint nem említett nyomdász, aki házanépével együtt pestisben meghalt, Nicolaus Müller volt.² Ennek alapján tulajdonították e mű kinyomtatását Müllernek. Kemény Lajos és Gulyás is abból indultak ugyanis ki, hogy a valószínűleg az 1622. esztendő folyamán már korábban meghalt Fest utódja Müller volt, aki azután Fest halála után felszerelését átvette és városi nyomdászként tovább működött egy ideig, majd hamarosan a pestis áldozata lett, feltételezésük szerint.

Azt a megállapítást azonban, hogy Müller nyomtatta volna Vásárhelyi e művét, már csak azért is óvatosan kellett kezelni, mert hiszen Müller csak 1621 tavaszán érkezett Kassára, a könyv előszava pedig világosan megmondja, hogy „negyedik esztendőbe fordult, hogy Cassán kezdetem vala nyomtattatni, harmadfél száz forintot is fizettem, kölcsön kérvén jó akaróimtól, kivel ez óráig is adós vagyok”. Így tehát nem Müller lehetett az a mester, aki házanépével együtt pestisben meghalt, hanem — amint azt már Ján Čaplovič is valószínűnek tartotta — sokkal inkább Joannes Fest, aki már 1614 óta a városban működött. A kérdést véglegesen eldöntötte a kötet betűanyagának és díszinek összehasonlítása. Kitéűnt, hogy Vásárhelyi Gergely könyvének kinyomtatásában

¹ RMNy 1289. — Szabó Károly RMK I 528.

² MKsz 1889: 231 és 1905: 83–84, KEMÉNY Lajos — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon II.* Bp. 1961. 154.

Müllernek semmi része nem volt.³ Fest és Müller két különböző műhelyben, párhuzamosan dolgoztak Kassán az 1621–1622. években.

Ugyanakkor, amikor tehát Müllert, Bethlen Gábor fejedelem nyomdászát a kötet betű- és díszanyagának vizsgálata alapján egyértelműen ki lehetett zárni a kötet számításba jöhető nyomdászai közül, fel kellett figyelni arra a már említett különbségre, ami a könyv nyomtatásában tapasztalható: teljesen más betűkészlettel, díszekkel és iniciálékkal készült a könyv törzse és mással az első és utolsó négy-négy levél. A könyv törzsét illetően – ugyancsak a betűtípus-vizsgálat alapján – teljes bizonyossággal megállapítható volt, hogy az Johannes Fest kassai műhelyében készült. Erre vallottak a kötetben felhasznált és Fest más nyomtatványaiából is ismert betűtípusok, iniciálék, nyomdai cifrák és díszek. Minthogy a nyomdailag ettől elütő képet mutató első és utolsó levelekre vonatkozóan a szerző előszavában semmilyen útmutatást nem adott, a legkézenfekvőbb magyarázatnak az látszott, hogy a befejezetlen könyvet a nyomdász halála után az 1623-tól kezdve Kassán működő, és a városi nyomdász hivatalában Fest utódjának tekinthető Daniel Schultz fejezte be, akinek ebből az évből más kassai nyomtatványairól is tudunk.⁴ Kemény Lajos és Gulyás Pál is ezen a nézetten voltak, vagyis Schultznak tulajdonították a mű nyomtatásának befejezését – azzal a különbséggel, hogy tévesen nem Festet, hanem Müllert tartották az időközben elhunyt nyomdásznak, aki a könyv törzsét nyomtatta volna.⁵

A fenti megállapítást azonban újabban, a Schultz-féle tipográfiai anyag rekonstrukciója óta szükségessé vált újból megvizsgálni.⁶ Az összehasonlítás azt mutatta, hogy az addig Schultznak tulajdonított lapok nem az ő műhelyében készültek. A betűtípusok között van ugyan némi felületes hasonlóság Schultz betűivel, de valójában nem azonosak; sem ilyen iniciálé, sem ezek a könyvdíszek nem találhatók meg Schultz készletében, és a nyomdai cifrák terén is csak az egyikhez akad némileg hasonló Schultznál. Tehát, annak ellenére, hogy a „Kassa 1623” impresszum miatt valóban Daniel Schultz nyomdászmeister személyében kellett volna a kötetet befejező nyomdászt keresni, most határozottan megállapítható, hogy a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének betű- és díszanyaga nemcsak Müller vagy Fest (Fest készletével mindössze egy nyomdai cifra azonos), hanem Daniel Schultz nyomdai felszerelésétől is teljesen idegen és eltérő.

Továbbra is kérdéses maradt tehát, hogy ki volt az a nyomdász, aki Vásárhelyi Gergely könyvének nyomtatását befejezte?

A készülő 17. századi magyarországi betűtípus-nyilvántartás segített végül is a kérdés eldöntésében. A 17. századi magyar nyelvű nyomtatványok szövegtípusait tartalmazó kimutatás ugyanis a szövegtípusokat a legkézzelfoghatóbb, legkönnyebben megragadható és nyilvántartható adatuk alapján sorolja be: a nemzetközi nyomdatörténetben is használatos ún. 20-sor méret alapján. Az a 96 mm-es 20-sor méretű antikva szövegtípus, amellyel Vásárhelyi könyvének elejét (éppen a már többször idézett előszót is) és végét nyomtatták, teljesen azonosnak mutatkozott a kolozsvári Heltai-nyomda ugyanebből a korból származó, leggyakrabban használt betűtípusával. Ezek után a Vásárhelyi kötetének elején és végén található többi, eddig azonosítatlan betűtípust is sorra véve és egybevetve a kolozsvári műhely megfelelő típusaival, egyértelműen megállapítható volt, hogy azok mind a Heltai-nyomda típusai. Ugyanez vonatkozik a nyomdai cifrákra, az iniciáléra és a díszekre is.

Melyek azok a tipográfiai jegyek, amelyek a kolozsvári eredetet bizonyítják? Az alábbiakban a Vásárhelyi-kötet első és utolsó négy-négy levelének – mint a kolozsvári

³ MKsz 1975: 11–14, ECSEDY Judit

⁴ SCHULTZ kassai nyomtatványai 1623-ból: RMNy 1287 és RMNy 1288.

⁵ KEMÉNY Lajos–GULYÁS Pál: i. m. uo.

⁶ A gyűjtést és összehasonlítást GALLI Katalin és PAVERCSIK Ilona végezte el.

Egyhazi rendeknek, Tisztvisel-
ároknak, köz rendekkel,

Gergely alázatos szolg. lata
tja: anyany.

ik Urunktól. Az fent Isten, min-
ziteni, es az igazsagh ismeretire i-
akarat ellenakadalt fereznek, ma-
iedelmet fereznek. Felelemmel ta-
ostoltol, hogy idvösségünket ke

1. Tessal. 6.

vers. 17.

1. Tim. 22.

vers. 4.

Phil. 2. v. 2.

1. ábra

Heltai-nyomda eddig részleteiben fel nem tárt nyomtatványának — teljes nyomdai anyagát írjuk le és mutatjuk be. Tipográfiai eszközökkel bebizonyítható, hogy az itt előforduló nyomdai felszerelés minden egyes eleme megvolt ebben az időszakban a Heltai-nyomdában.

I. Betűtípusok

- 116 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus
1551 — 1690
Kissé eltérő sormérettel és néhány idegen eredetű betű pótlásával még az 1690-es években is használatos.
- 96 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus. A Heltai-nyomda leggyakrabban használt típusa.
1616/1617 — 1647-ig kimutatható
Korábban, 1551-től kezdve a Makai Nyíró János által végzett újraöntésig sormérete 92 mm volt.
- 84 mm (20-sor méretű) kurzív szövegtípus
1551 — 1647-ig kimutatható
- 68 mm (20-sor méretű) antikva szövegtípus, főleg marginális szövegek és naptárak nyomtatására használták
1551 — 1647-ig kimutatható

II. Nyomdai címek

- 4,2 × 6,0 mm-es vonalas fonadékelem
1622 — 1631 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1503)
- 3,1 × 5,0 mm-es vonalas, növényi eredetű motívum
1622 — 1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 6,0 × 3,5 mm-es levélornamens
1622 — 1624 (pl.: RMNy 1271, RMNy 1312)
- 11,0 × 5,0 mm-es Aldus-levél
1621 — 1622 (pl.: RMNy 1251, RMNy 1271)⁷

III. Iniciálé

- 25 × 25 mm-es keretezett, figurális, fametszetes „T” iniciálé. Azt az iniciálésorozatot egészíti ki egy újabb betűvel, amelynek három másik tagját közli Soltészné a kolozsvári Heltai-nyomda 16. századi iniciálésorozatai között (Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a 16. században*, Bp. 1961. XXIV. tábla, 9 — 11.).

IV. Díszek

- 14 × 16 mm-es arabeszkos záródísz.
1620 — 1639 (pl.: RMNy 1225, RMK I 693).
Már a Heltai-nyomda 16. századi díszei közt is szerepel, közli Soltészné (XXV. tábla, 9.)
- 56 × 42 mm-es keretezett, téglalap alakú fametszetes dísz, IHS emblémával. Előfordulásai:
1599: RMNy 860 Vásárhelyi G.: Catechismus (Kolozsvár, Heltai ny.)
1622: RMNy 1271 Vásárhelyi G.: Christus Iesus követéséről (Kolozsvár, Heltai ny.)
1623: RMNy 1289 Vásárhelyi G.: Világ kezdetitől... [1a] — [4b] és [1] [a — [4] [b lapok (Kolozsvár, Heltai ny.)
1695: RMK II 1795 [Baranyi Pál:] Viaticum... (Kolozsvár, Tótfalusi)

E fametszetes dísz használata tehát közel száz évig nyomon követhető. Már első, általunk ismert előfordulásakor is bal oldalt kisebb repedések találhatók a kereten, 1695-ben, amikor Tótfalusi használta, egy további repe-

⁷ Az egyes nyomdai cífráknál sem a használat időköre sem a kiadványok felsorolása nem teljes. Az összeállítás célja csak annak érzékeltetése volt, hogy az egyes címek az adott időpontban valóban a Heltai-nyomda birtokában és használatában voltak.

dés tapasztalható a keret jobb oldalán. Erről a mai ismereteink szerint legutolsó előfordulásáról helyesen állapította meg Haiman György a Tótfalusi által használt díszekről írva, az alábbiakat: „Egyébként a záródíszek többsége igen kopott, ami arra utal, hogy az elődök kolozsvári hagyatékából származhatnak... A kereszt-nappalást szimbólumokkal övezett IHS jelszó még olyan igen kezdetleges metszésű dísz, amelynek hazai származása igen valószínű.”⁸

Megjegyzendő, hogy Jenei Ferenc: Vásárhelyi Gergely Kempis-fordításáról írt tanulmányának utolsó mondatában ezt írta: „Ez a könyv volt Vásárhelyi Gergely utolsó nyomtatásban megjelent műve. A veszendőbe indult kinyomtatott íveket még megmentette Kassán, majd Kolozsváron előszót és mutatót nyomtatott hozzájuk. És így könyvét útjára indította.” A könyv befejezését illetően tehát Jenei is ugyanerre az eredményre jutott, bár ő valószínűleg nem annyira a nyomdai jellemzők, hanem inkább a szerző életrajzának ismeretében vonta le ezt a következtetést. Megállapításához ugyanis sajnos, semmi indoklást nem fűz, de — minthogy maga a kötet tartalma a kolozsvári befejezésre semmiben sem utal — valószínű, hogy Jenei annak tudatában lokalizálta a mű befejezését Kolozsvárra, hogy a szerző 1623-ban ott halt meg; de állítását igazolva láthatta a Heltai-műhelyre utaló tipográfiai jellegzetességek alapján is.⁹ Éppen azt a nyomtatványt azonban, amely a legtöbb hasonlóságot mutatja Vásárhelyi: *Világ kezdetitől* c. művének Kolozsváron készült lapjaival, Jenei nem láthatta: ez pedig ugyancsak Vásárhelyi 1622-ben Kolozsváron a Heltai-nyomdánál megjelent Kempis-fordítása,¹⁰ amelyről Jenei megjegyzi, hogy azt példány alapján sajnos nem ismeri, csak szövegkiadását. Vásárhelyi általunk elemzett művét a szerzőnek azóta példány alapján is megvizsgálható Kempis-fordításával egybevetve, megállapítható, hogy azokban mind a négy betűtípus, mind a négy nyomdai cifra és egy dísz is közös.¹¹ A Kempis-fordítás 1622-ből, a *Világ kezdetitől* c. mű befejezése pedig 1623-ból való.

*

Vásárhelyi Gergely: *Világ kezdetitől*... c. könyvét tehát részben Kassán, részben Kolozsváron nyomtatták, méghozzá úgy, hogy a törzsét Joannes Fest műhelyében, az első és utolsó négy-négy levelét pedig a Heltai nyomdában. A könyv törzsének pontos nyomtatási idejét nem tudjuk, de az előszó szerint 1619-ben került nyomdába, és 1622-ben a nyomdász meghalt. A címlapon szereplő 1623. év tehát valójában csak a Kolozsváron készült lapok nyomtatási dátuma.

Érdeemes talán néhány szóban vázolni Joannes Fest kassai nyomdájának sorsát. A mester 1614-től 1622-ig működött Kassán. Azt a nyomdafelszerelést vette át, amelyet elődje, Joannes Fischer használt korábban, 1610-től 1614-ig, haláláig, Kassán. Fischer nyomdájának alapját viszont — lévén Klösz Jakab bártfai nyomdászmaster veje — indulásakor az apásától kapott sajtó és díszek képezték, amint azt már Gulyás Pál is megállapította. Ezt a megállapítást azonban kiterjeszthetjük a betűkészletre is, mint-hogy a Fischer majd Fest által Kassán használt antikva és kurzív betűtípus mindegyike a

⁸ HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp. Magyar Helikon 1972, 87–88, 91, [161.]

⁹ JENEI Ferenc: *Vásárhelyi Gergely Kempis-fordítása*. ItK 1961. 598.

¹⁰ RMNy 1271.

¹¹ Vásárhelyi Kempis-fordításának jelenleg két példánya ismeretes. Az azonos díszet illető fenti megállapítás csak arra a példányra vonatkozik, amelynek fotó-másolatával az OSZK rendelkezik (FM 2/4403 jelzet alatt). Az esztergomi Ferences-Könyvtár birtokában levő variánsában ugyanis más dísz található a ()(12b lapon: az „IHS” embléma helyett egy kalendáriumokban használatos hónapkép.

bártfai készletből való, bár Klösznek emellett más típusai is voltak. Ha Fest 1622-ben készült nyomtatványait nézzük, a készletet még jó állapotúnak mondhatjuk, olyannak, amellyel más nyomdák még évekig dolgoztak volna. Ennek ellenére 1622-után semmi nyomát nem találni annak, hogy e készlettel még könyvet nyomtattak volna Kassán.

A készlet eltűnésének okát vizsgálva, a választ Vásárhelyi szóban forgó művében találjuk. Egyrészt már fentebb idézett előszavában, másrészt a Keresztyén Olvasónak szóló ajánlásában a kötet végén. Az előszóból tehát megtudható, hogy ezelőtt négy évvel kezdték nyomtatni Kassán, és hogy a nyomdász időközben pestisben meghalt, így a nyomtatást nem végezte el, sőt a kézirat is elveszett. A Keresztyén Olvasónak pedig ezt írja:

„Ez könyvnek egyéb registromot nem irhatok, az levelek számlálása fogyatkozása miatt, annál, az mellyek ki jegyeztettenek, az Könyvnek részei után: mivel hogy, oly fogyatkozást tölt az nyavalyás Könyvnyomtató, ki miatt mind tisztessége, mind nyomtató eszköze elveszett volna, patientia, holta után, ugyan nagy kárvallások után is, nem kell gonosz szólni.”

A fentiek, meggyőződésünk szerint arra utalnak, hogy mivel a nyomdászmester Fest családjával az 1622-ben egész Magyarországot és Erdélyt végigpusztító pestisben halt meg, eszközeit, javait, ezzel együtt nyomdai felszerelését is korabeli szokás szerint megsemmisítették, feltehetően elégették. Ezért kellett Holl Béla szerint is a 736 lapnyi kinyomtatott mű krudáit a járvány után lopva Kolozsvárra szállítani.¹² A sajtót és az egyéb nyomdai eszközöket nyilván nem sikerült megmenteni a pusztulástól, ezért tűnt el a Fest-féle készlet nyomtalanul.¹³

Érdekes kérdés, hogy miért éppen Kassán akarta Vásárhelyi Gergely kinyomtatni művét? Vásárhelyi, miután a jezsuita rendet Erdélyből kiűldözték, egy ideig Pécsen működött, majd Bethlen Gábor hívására tért vissza Erdélybe. 1618-ban már Erdélyben tartózkodott,¹⁴ Bethlen Gábor fejedelem környezetében. Életének utolsó, nyugalmasabb éveit tehát ismét Erdélyben, szülőföldjén töltötte és Kolozsváron is halt meg 1623 októberében.

Ennek ismeretében kézenfekvő lett volna, ha elkészült műve számára Erdélyben keresett volna nyomdát 1619-ben. Ekkor azonban Gyulafehérvár mint nyomdahely még nem jöhetett számításba, hiszen itt ekkor még nem működött nyomda, majd csak az 1622. év vége felé kezdik felállítani a fejedelmi nyomdát. Kolozsváron, a Heltai-műhelyben viszont a szerzőnek már korábban is jelent meg műve, méghozzá első nyomtatásban megjelent munkája, Katekizmusa.¹⁵ Vagyis, visszatérve a *Világ kezdetitől* c. művéhez, nem is az a meglepő, hogy a könyv egy részét Kolozsváron nyomták, inkább azt tartjuk érdekesnek, hogy miért nem nyomtatta ki az egész könyvet Kolozsváron? Megválaszolásához talán érdemes felvázolni a korabeli Heltai-nyomda helyzetét.

A meglehetősen leromlott Heltai-nyomdát 1616-tól kezdve Makai Nyíró János vezette, aki miután tanulmányait külföldön elvégezte, jól képzett szakemberként tért haza. A kolozsvári unitárius egyház szorgalmazására Makai Nyíró a tipográfia mesteriségének kitanulása után a betűöntést is elsajátította. Hazatérése után az 1616–1617. esztendőnk folyamán felújította a nyomda betűkészletét. Nem öntött ugyan új betűket, amint

¹² HOLL Béla: *Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623)* ItK 1983. sajtó alatt.

¹³ További kutatások a felszerelés egy részének továbbélését bizonyítják, l. erről Pavercsik Ilona dolgozatát: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp., 1983. 377–378.

¹⁴ RMKT XVII. sz. 419.

¹⁵ RMNy 860.

azt Tóth Kálmán¹⁶ feltételezte, de kétségkívül újraöntötte például a leggyakrabban használt antikva szövegtípust, ezt a kissé megváltozott sorméret is bizonyítja. Hiszen ha új típusokat is öntött volna, akkor nyilván készített volna méretben megfelelő kurzívot az említett, gyakran használt 96 mm-es antikva típushoz. A Heltai-féle készlet egyik fogyatéka ugyanis az volt, hogy leggyakrabban használt antikva típusának (sőt, egyetlen antikva típusának sem) volt méretben megfelelő kurzív párja, emiatt, ha szövegbeli kiemelésként mégis kurzívot kellett használni, akkor vagy a jóval nagyobb, vagy a jóval kisebb kurzívhoz folyamodtak, ami elkerülhetetlenül rendtelenné, ugrálássá tette a nyomtatás képét. E tekintetben azonban a helyzet nem változott a Makai Nyíró-féle újraöntés után sem. Makai Nyíró érdeme azonban, hogy a Heltai-műhely korábbi ismert típusait most részben újraöntés, részben a hiányos sorozatok pótlása révén újra használhatóvá tette. Ahhoz már elég volt az ily módon felújított készlet, hogy azonnal nekilásson Enyedi György Ó és Új Testamentum-fordításának kinyomtatásához. A mű 1619-ben készült el (címlapvariánsa 1620-ból való),¹⁷ a nyomtatási munkák tehát 1618–1619-ben teljes mértékben igénybe vehették a — még a felújítás után is — meglehetősen kis kapacitású nyomdát. Hogy mennyire lekötötte a nyomda erejét ennek a több, mint 700 lapos kötetnek kinyomtatása, azt az is bizonyítja, hogy ezenkívül az 1618–1619. évekből mai ismereteink szerint mindössze öt kiadvány megjelenéséről tudunk, ezek közül is kettő naptár, egy pedig országgyűlési artikulusz, tehát kis terjedelmű munkák.¹⁸ Ezekben az években tehát a Heltai-nyomda nem is vállalkozhatott volna egy az Enyediéhez hasonlóan nagy terjedelmű mű kinyomtatására, amely befejezetlenül is 736 lapot tesz ki.

A fentiekkel talán sikerült érzékeltetni, hogy amikor Vásárhelyi nyomdát keresett elkészült munkája számára, nem számolhatott a kolozsvári Heltai-nyomdával. Ennek oka pedig a nyomda kis kapacitása volt, nem pedig felekezeti különbség. Hiszen már a 16. század folyamán is kerültek ki katolikus kiadványok a Heltai-műhelyből. Bár Ferenczi Zoltán¹⁹ feltételezte Kolozsváron egy, a Heltai-nyomdától független jezsuita nyomda létezését, ezt az újabb kutatások megcáfolták. Bebizonyosodott, hogy a szóban forgó kiadványok részben Krakkóban, részben a Heltai-műhelyben készültek.²⁰ A legújabbban Vásárhelyi Judit által közölt jezsuita vitairat ugyancsak kétségkívül Heltai-nyomtatvány.²¹

De Vásárhelyi Gergelynek is, korábbi erdélyi tartózkodása idején a Heltai-műhelyben jelent meg Katekizmusának első kiadása 1599-ben, majd 1622-ben Kempis-fordítása,²² és hozzátehetjük, hogy végül is itt fejeződött be utolsó művének kinyomtatása is. Terve amelyet utolsó nyomtatásban megjelent munkájának előszavában mond el — „Ha az jó Istennek sz. akarattjából, annyi időm engedtetnék, csendes állapotban, és jobb bötüket találhatnék, magam jelenlétében azon igyekezném, hogy ujonnan, fogyatkozás nélkül kinyomtatattatnám” — nem válhatott valóra.²³

V. ECESEDY JUDIT

¹⁶ TÓTH Kálmán: *Könyvnyomató Makai Nyíró János déák*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 595.

¹⁷ RMNy 1187 (1619-es impresszummal) és RMNy 1222 (1620-as impresszummal)

¹⁸ RMNy 1162, RMNy 1163, RMNy 1185, RMNy 1186 és RMNy 1188.

¹⁹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászati története*. Kolozsvár 1896. 21.

²⁰ BORSA Gedeon: *Három tévesen feltételezett 16. századi hazai nyomda* (Eperjes, a kolozsvári jezsuiták műhelye és Nagybánya) MKsz 1965: 348.

²¹ VÁSÁRHELYI Judit: *Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből* MKsz 1983. a jelen, 3. számban.

²² RMNy 860 és RMNy 1271.

²³ RMNy 1289

Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről. Újkori helyesírásunk alapjai a XVI–XVII. század folyamán alakultak ki, nem utolsósorban a magyar nyelvű könyvnyomtatás hatása alatt. E hőkorszak első szakaszának, a XVI. századnak eredményeit igen alaposan elemezte és összefoglalta Molnár József kitűnő munkájában.¹ A sokszorosan nagyobb nyomtatott anyagot produkáló XVII. századra nézve pedig Szathmári István rögzítette helyesírásunk fejlődésének főbb állomásait, elemezte elveinek fejlődését, történetét az egységesülő nemzeti nyelv egészének vizsgálata során.² Szathmári István munkája, mely e kérdésben is alapvető, módszerében pedig útmutató, nagyszerű lehetőséget teremt a részletek további aprólékos kutatására, feltárására. Különösen érdekesek lehetnek ezek a részletek egy olyan alkotó esetében, mint Szenci Molnár Albert, aki, mint az idézett mű is megállapítja, helyesírásunk fejlődésében is meghatározó szerepet játszott.³

Foglaljuk össze röviden — Szathmári István munkája alapján — Szenci helyesírásának jellegzetességeit Szenci külföldi működésének idején. Szenci ebben az időben némi módosítással az előző században a Heltai-féle nyomda gyakorlatában kialakult úgynevezett protestáns helyesírást követte. Ezt a gyakorlatot képviselte a vizsolyi Biblia is, melynek kinyomtatása idején Szenci Molnár, mint ifjú diák Károlyi Gáspár mellett segédkezett, s amely Szenci külföldön megjelent műveinek (mint gyakorlatilag egyetlen rendelkezésére álló magyar nyelvű nyomtatott könyv) kiadása idején mintája volt. Nyelvtana, szótára, zsoltár- és bibliakiadásai csekély eltérésekkel, amelyek az egységesebb hangjelölést szolgálják, ezt a helyesírást követik. E rendszer végső legtisztább formájában Kálvin *Institutio*jának magyarrá fordításában⁴ jelenik meg.⁵ Szathmári a következőképpen vázolja ezt:

Hangok:	Jelek:	Hangok:	Jelek:
á	á, a (ritk.)	ó	ó, o
c	tz	ö, ő	ö
cs	cz, ts (ritk.)	s	f -s, -fs
e, é	e	sz	f ₃
é	é, e (ritk.)	ty	ty
gy	gy	u	u
i	i	ú	ú, u
í	i	ü, ű	ü
j	j, y	v	v
k	k, -c; ck	z	z
ly	ly	zs	f ^e
ny	ny		

Annál érdekesebb, hogy e letisztult és az életmű eddigi szakaszában csaknem teljes következetességgel alkalmazott rendszerben már első itthon megjelent művében a *Consecratio templi novib*an zavar mutatkozik.⁷ Eltekintve a magánhangzók hosszúságá-

¹ MOLNÁR JÓZSEF: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására* Bp. 1863.

² SZATHMÁRI ISTVÁN: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968.

³ SZATHMÁRI ISTVÁN: i. m. 204.

⁴ *A keresztyéni religióra és az igaz hitre való tanítás, mellyet irt... Calvinus Janos... magyar nyelvre fordított Molnar Albert...* Hanau 1624 RMNy 1308 A továbbiakban: *Institutio*

⁵ SZATHMÁRI: i. m. 179–184. és 203–209.

⁶ SZATHMÁRI: i. m. 207.

⁷ *Consecratio templi novi*. Kassa 1625 RMNy 1334. A továbbiakban: *Consecratio*. E kiadvány a Monaki család építtette bekecsi református templom 1625. január 1-i felszentelésére készült. Elsősorban az ünnepség alkalmával elmondott különböző prédikációkat

nak rövidségének, megítélésünk szerint elsősorban a különböző nyomdák betűkészleteinek különbözőségéből adódó eltérésektől, négy hang jelölésében fogható meg ez a zavar, illetve az 1630-ban nyomtatott *Discursus de summo bono* tekintetében már pregnáns változás.⁸ E hangok a következők: a „c”, „cs”, „k” és a „kk”. A *Consecratio* helyesírása a mű törzsét tekintve megegyezik az *Institutio*-éval. Az előszóban és a mutatóban azonban meglepő jelenségeknek vagyunk tanúi. Először is a szó belsejében előforduló „kk” hangokat ellentétben Szenci korábbi gyakorlatával, s e mű törzs-részeivel is „ck” jelek helyett „kk”-val szedte a nyomdász. A szóvégi „-k” hangok eleinte a Szencinél szokásos módon, a protestáns helyesíráásra jellemző gyakorlat szerint „c” betűvel vannak szedve, de az előszó közepétől keveredni kezdenek a szóvégi „k” jellel, még végül a mutató, eltekintve néhány tévesztéstől következetesen „k” betűvel jelöli a szóvégi „k” hangot is.

Mi lehet e jelenség oka? Nyilvánvaló előttünk, hogy a mű törzsét, amelyet a kor gyakorlatának megfelelően ezúttal is a bevezető részek előtt nyomtattak ki, Szenci ellenőrizte és korrigálta, az utóbbi nyomtatott előszó alapos korrigálására azonban, úgy látszik, nem maradt ideje. Továbbá feltételezzük, hogy a valószínűleg legutoljára elkészült mutató már nem is az ő munkája, hanem a nyomdában készülhetett jelenléte nélkül rohammunkában.⁹

Úgy tűnik tehát, hogy Szenci hazatérése után a körülmények adta lehetőségekhez képest ragaszkodott korábban kialakult helyesírási gyakorlatához. Am utolsó nyomtatott művének az 1630-ban Lőcsén megjelent *Discursus de summo bono*-nak a helyesírása újabb, de most már következetesen alkalmazott változásokat tükröz. A „c” hang jelölésére az eddigi „tz” helyett a „cz” betű-kombinációt alkalmazza, ami Szencinél korábban a „cs” hang jele volt. A „tz” csak ritkán szó elején tűnik még fel (tzil, de czél is). A „cs” hangnál a korábbi „cz” jelölést a mai „cs” váltja fel, csak ritkán szó elején marad meg a „cz” (Czehország, czintalan). A szóvégi „k” hangot itt már következetesen „k” betű jelöli. A szóközi hosszú „kk”-t viszont, eltérően a *Consecratio* előszavában található „kk” jelöléstől ismét a Szenci korábbi gyakorlatának megfelelő „ck” írásmóddal látjuk viszont.

Nézzük meg táblázatban is egymás mellé állítva a *Discursus* és a *Consecratio* hangjelölési rendszerét:

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
a	a	a, á
á	á, a	á, á
c	tz	cz, tz (ritk.)
cs	cz	cs, cz (ritk.)
e, ő	e	e, ő
é	e, ę, é	é, e
gy	gy	gy, ę, gj (utóbbiak ritk.)

tartalmazza. Molnár részben szerző, részben szerkesztő és sajtó alá rendező volt. A kiadvány részletes elemzését lásd: VÁSÁRHELYI Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Kandidátusi értekezés, kézirat.

⁸ *Discursus de summo bono*. Lőcse 1630 RMNy 1483 E mű kritikai kiadását a Régi Magyar Próza Emlékek 4. darabjaként VÁSÁRHELYI Judit rendezte sajtó alá. Bp. 1975, Akadémiai Kiadó.

⁹ Úgy véljük e feltételezések Szenci Molnár részletes biográfiájához is adalékokat szolgáltathatnak. E szerint a *Consecratio* ajánlásának keltekor 1625. aug. 20-án Szenci Kassán volt, de onnét még aznap vagy egy-két napon belül minden bizonnyal sietséggel távozott, hiszen az előszó korrigálását félbehagyta.

Hangok:	Jelek Consecratio	Jelek Discursus
i	i	i, j (akárkijs)
f	i	f, i, y
j	j, y (ritk.)	j, y, lj, i
k	k, -c, -k	k
kk	ck, kk (az előszóban)	ck
ly	ly	ly, lj (ritk.)
ny	ny	ny, nj (ritk.)
ó	o, ó, ô	ó, ô, o
ö, ő	ô, ô	ô, ô
s	f	s f
sz	fz, ß (ritk.)	sz, fz, ß, z (ritka)
ty	ty	ty
u	u	u, V
ú	—	ú, u
ü	û	û
ű	—	—
v	v, W (ritk.)	v
z	z	z
zs	—	s, f

Nincs rá adatunk, hogy Szenci a mű nyomtatásának felügyeletére, Lőcsére utazott volna, nehéz e fáradságos utat feltételeznünk a kor fogalmai szerint akkor már igen idős szerzőről,¹⁰ ezért az első kézenfekvő feltételezés az, hogy a kiadvány nem Szenci, hanem a nyomda helyesírását tükrözi. Erre vall a hangjelölésben látható, Szencinél teljességgel szokatlan mértékű ingadozás is. Mégis e feltételezést a körülmények alaposabb mérlegelése után el kell vetnünk. Először is, mint Szenci maga írja az előszóban, a fordítást közvetlenül Brewer Lőrinc könyvnyomtató kérésére készítette el, s nyilván neki magának küldte el a kéziratot is,¹¹ s a *Discursus* helyesírása az ingadozások mellett is, a feljebb tárgyalt esetek kivételével, teljes mértékben megegyezik Szenci gyakorlatával. Másodszor pedig a nyomdának egyáltalában nem is volt kialakult helyesírási gyakorlata.¹² A *Discursushoz* időben legközelebb eső két lőcsei nyomtatvány helyesírása is részben egymástól, részben a *Discursustól* többek között éppen a szempontunkból döntő „c”, „cs”, „k”, „kk” hangok jelölésében tér el.¹³ E hangok jelölése a következőképpen alakul az említett nyomtatványokban:

Hangok	Discursus:	Madarász:	Árgirus
c	cz, tz (szó elején ritk.)	cz	tz
cs	cs, cz (szó elején ritk.)	cz; ch, tz (ritk.)	cs
k	k	k	k
kk	ck	kk	kk

Ezek után el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a *Discursus* a lőcsei nyomda helyesírását tükröznél, viszont a már említett apróbb ingadozások alapján kizárhatjuk azt a feltételezést is, hogy Szenci Molnár jelen volt a nyomtatásnál, hiszen ő egyéb műveiben

¹⁰ Szenci 1574-ben született, tehát ekkor már 56 éves.

¹¹ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono*. Bp. 1975. 90

¹² PAVERCSIK Ilona szóbeli közlése.

¹³ E két kiadvány: MADARÁSZ Márton: *Eperjesi magyar ecclesia mindenmapi felfegyverkedése*. Lőcse 1629 RMNy 1439. A továbbiakban MADARÁSZ: és *História egy Árgirus nevű királyfiról* [Lőcse 1628–32 között] RMNy 1480 A továbbiakban: *Árgirus*

(még a *Consecratio* esetében is) az egész könyvben sokkal következetesebben alkalmazta helyesírási elveit. A *Discursus*ban megfigyelhető helyesírási változások magyarázatára így csak feltételezésekkel szolgálhatunk. E változások, változtatások arra utalnak, hogy Szenci a hosszabb hazai tartózkodás után meglátta és magáévá tette a külföldre való távozása óta itthon kialakult helyesírási változások előremutató tendenciáit. Ezek éppen a „c”, „cs”, „k” hangok jelölésében főleg a Pázmány és Káldi műveiben is alkalmazott úgynevezett katolikus helyesírási gyakorlat hatására alakultak ki.¹⁴ Szenci valamennyi változtatása a mai (tehát az egyértelműbb, jobb) formák felé mutat. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a változások egy része az esetleg eltérő helyesírású nyomdai kézirat mechanikus vagy éppen figyelmetlen másolásából ered, hiszen egyébként van rá példa, hogy a nyomdai kézirat szóvégi „k”-ja helyén a nyomtatott szövegben „o” jelet találunk. Sajnos azonban Szenci nyomdába adott kéziratainak egyikét sem ismerjük.

A számos bizonytalanság, feltételezés ellenére, úgy gondoljuk, hogy a Szenci Molnár Albert helyesírásában megfigyelhető változások jól tükrözik a kor helyesírásában megfigyelhető tendenciák keveredését, küzdelmét, az egyes nyomdák gyakorlatában megfigyelhető ingadozásokat, s a mai formák felé mutató változatok fokozatos előrenyomulását, győzelmét.

HELTAI JÁNOS

Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. 17. századi észak-kelet-magyarországi nyomdáinkról feltételezzük, hogy kapcsolatban álltak dél-lengyelországi, ill. sziléziai műhelyekkel. E feltevés megokolására általában krakkói, boroszlói kalendáriumok magyarországi kiadásait soroljuk fel, vagy e magyarországi nyomdák és a krakkói tipográfiaiak betű- és diszanyagának bizonyos hasonlóságára utalunk, az általánosságokon túl azonban igen kevés tényanyaggal rendelkezünk e kapcsolatokra vonatkozóan. E közleményben ehhez a kérdéskörhöz két új adalékot szeretnénk hozzátenni: az egyik közvetve, a másik közvetlenül bizonyítja lengyelországi (krakkói) és felső-magyarországi nyomdák kapcsolatát az 1620-as és 1630-as években.

1. Fráter Lajos, a Czesztochowa közelében levő Jasna Góra-i pálos kolostorban élő magyar származású szerzetes nemzetközi vigasztalására magyarra fordította Zymicyusz: *Skarbnica kościola Jasnęj Góry* című, Krakóban, 1618-ban megjelent művét a kolostorban őrzött Mária-képről; a fordításhoz néhány szent életének leírását, valamint Radziwill szentföldi levelét is csatolta.¹ Művét, amely *Kincstartocska az világos czestehoy egyházának* ... címmel 1627-ben, hely- és nyomdamegjelölés nélkül látott napvilágot, Pálffy Katának, Forgách Zsigmond nádor özvegyének ajánlotta, remélve, hogy éppúgy kiterjeszti reá pártfogását, mint az elhalálozott nádor tette. Az eredeti mű approbatiója 1618-ban, Krakóban kelt (Martin Siskowski krakkói püspök nevében Sebastian Nucerin krakkói teológus), a lengyelországi és sziléziai pálos rend provinciálisának, Mikolaj Króliknak az engedélye pedig Czesztochovában, 1626-ban, ekkorra készült el tehát a fordítás, amelyet az ajánlás kelte (1626. március 20.) is bizonyít. A magyar katolikus hívők számára készült mű magyarországi sorsa igen érdekes: valószínűleg kis példányszáma miatt kevés olvasóhoz jutott el, mert már a 17. században is az igen ritka nyomtatványok között tartották számon.² Szabó Károly magát a művet még nem látta, mivel az csak a

¹⁴ Lásd erről: SZATHMÁRI: i. m. 324–325.

¹ ESTREICHER, K.: *Bibliografia Polska*. Tom. VIII. Kraków 1882. 168. p., továbbá *Régi Magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. 1391.

² PÓSAHÁZI János *Igazság istájpja* című, 1669-ben megjelent művében írta ezt a *Kincstartócskáról*. L. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. 565.

20. században bukkant fel újra.³ Ma négy könyvtárban összesen öt példányát ismerjük.⁴ A továbbiakban az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, egymástól némileg eltérő 1. és 2. példányról lesz szó: a többi ismert példány vagy csonka, vagy a 2. példánnyal azonos.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* az approbatio alapján valószínűnek tartja, hogy Fráter Lajos fordítása valamelyik krakkói nyomdában jelent meg, a műnek az Országos Széchényi Könyvtárban levő 1. példányához hozzákötött két levele pedig, amelynek nyomdai kiállítása a kötet többi részétől eltér, szintén feltehetőleg Krakkóban, de egy másik nyomdában. Az említett példánynak valóban két, eltérő szedésű címlapja van: sem a cifrakeret, sem egyetlen betűtípus nem egyezik a két címlapon. A műhöz hozzákötött első két levél az egyik címlapot és a fordító mentegetőzését tartalmazza:

„... ha az olvasásában valami vétkek találkoznának, meg ne botránkoznék benne, mert nem egyéb az oka, hanem mivelhogy távol voltam akkor tőle, mikor az typographus hozzá kezdett a nyomtatáshoz, és éppen ki is nyomtatta, nem lévén ki meg is igazgatni, mert az könyvnyomtató német volt, és az betűszedő lengyel, aki egy szót sem tudott magyarul ...”

A két levél utáni, valóban más nyomdától származó rész önmagában teljes: címlapot (Al levélre nyomtatva, ugyanúgy impresszum nélkül, 1627-es évszámmal), approbatiót, a fordító ajánlását Pálffy Katához, előljáró beszédet, a könyv summáját, majd a mű szövegét tartalmazza.

A *Kincstartócska* krakkói nyomtatásával kapcsolatban több, még eddig nem tisztázott kérdés vetődik fel: miért jelent meg volna Krakkóban impresszum nélkül egy szabályszerűen engedélyezett kiadás? S két nyomdában nyomatták? Lehetséges, hogy a két különböző nyomású rész két különböző kiadás része? A két említett címlap szövege ugyanis egy lényeges ponton eltér egymástól: „Kincstartócska az világos czestehoy egyhaznak. Mely magában foglal Historiáját csudalatos Boldog Aszony képéről régi Historiákából *szorgalmatosan összevettem és égjí (!) eleöször most ugyanann kibocztatotta.* ... Nyomtatattot 1627 Esztendőben. (1. címlap) A 2. címlapon a kiemelt rész helyett a következő mondat található: „*szorgalmatosan kiszették, hogy sem mint az első nyomtatásban attanak vala ki.*” Mint már említettük, ez a címlap is az 1627-es évszámot viseli. A megváltoztatott rész alapján az a következtetés adódhat, hogy az első két levél az első, a 2. címlap és az utána következő részek pedig a 2. kiadásból valók!

Ha az első két levelet önálló kiadás részének tekintjük, elképzelhető, hogy egy ennyire hibásan nyomott művet forgalomba hoztak? Már a címlap is tartalmaz sajtóhibát, de még inkább az a rész, ahol a szerző a sok hiba miatt mentegetőzik (magyartalan szóelválasztásokat, értelemzavaró félreolvasásokat stb.), csak néhány példa az említett szövegből:

„... hanem ha valami vetekre akad az kerestő olvaso, nem iras fogyát **Kozasanak**, hanem az beötü szedeőnek es Kunynyomtató tudatlansaginak talaidoniczen minden vet kehet ...” „... és naponkent lattjuk sokan sok küliőmb küliőmfele kaőnyuecekéket nyomtatnak kilmatsagos ki mas readbeli keőnyueket ...”

Valamennyi felvetett kérdésre megnyugtató választ nem tudunk adni, de egy bizonyítható megállapítás alapján megkíséreljük néhány probléma tisztázását. A *Kincstartócska* nyomdai kiállítása ugyanis (az első két levél kivételével), egyértelműen a bártfai Klöss-nyomdára vall. A háromféle antikva betűtípus, egy kurzív, a kétféle cifra, a két-

³ HORVÁTH Ignác közölte a MKsz hasábjain: 1911, 156.

⁴ RMNy 1391. Az OSZK 1. és 2. példányának jelzete egyaránt RMK I. 565.

féle iniciálé és az arabeszk záródísz, amely a nyomtatványon látható, mind szerepel a bártfai készletben ebben az időben.⁵ Ha feltételezzük, hogy a bártfai tipográfia felszerelése krakkói eredetű, akkor is elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a számos krakkói műhely egyikében pontosan olyan nyomdai anyagok forduljanak elő a készletben, mint Bártfán, csak olyan és semmi más. S a bártfai nyomtatás megmagyarázza a helyes magyarsággal nyomtatott szöveget (szinte alig van a szövegben sajtóhiba), s megmagyarázza az impresszum hiányát is: az evangélikus vallású város tanácsa nyilván megbüntette volna a tipográfust egy olyan katolikus vallásos műnek a kiadásáért, amely a szentek tiszteletével kapcsolatban protestáns állításokat, „eretnek” tanokat cáfol!

A műnek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött második példánya csak a feltevezésünk szerint Bártfán nyomtatott részt tartalmazza. Az impresszum nélküli bártfai kiadáshoz hozzákötött két levélről pedig a következőket állapíthatjuk meg:

nem Magyarországon nyomtatták (túl sok benne a sajtóhiba, s ezek a betűk és cifrák nem fordulnak elő akkori magyarországi nyomda készletében); valószínűleg Krakkóban nyomtatták, bár Jan Pirożynski véleménye szerint⁶ Czestochowa is szóba jöhet, ahol már 1628-ban működött tipográfia, nemcsak a 17. század végétől: azt azonban nem tartjuk hihetőnek, hogy 1627-ben csak ezt a két levelet nyomtatták volna ott, s nem az egész művet, ha a pálos kolostor már akkor is rendelkezik nyomdával;

túlságosan hibásnak érezzük az első két levél szövegét ahhoz, hogy önálló kiadás része lehetett volna;

az említett levél, noha hozzá van kötve a bártfai nyomtatású műhöz, nem tartozhat szorosan hozzá, nem vonatkozhat arra, mert a bártfai kiadásban nincs sok sajtóhiba; az első két levél más célból került a mű többi része elé; a bártfai kiadás végén amúgy is szerepelt a szokásos kérés, hogy az olvasó a nyomtatásban esett hibákat maga korrigálja, s jóra magyarázza — a szerző a kötet elején található mentegetőzésben azt is leírja, hogy a hibák olyan nagyok, hogy jobbnak látta két helyen is megmagyarázni azokat, tehát utal a mű végén olvasható megjegyzésre;

a két különböző rész egy kötetbe kötésének célja inkább annak hangsúlyozása lehetett, hogy a mű külföldön készült!

Klöss tarthatott a lelepleződéstől, hiszen ha a könyv nyomtatóját keresik, akkor sok tipográfia nem jöhet számításba Felső-Magyarországon. S ha esetleg a könyv terjesztésében is részt vett, még fokozottabban volt szüksége arra, hogy magáról elterelje a gyanút: ezért köttette a teljes példány elé a megtevesztő két levelet. Ennek kinyomtatását valószínűleg Klöss saját maga intézte egy olyan krakkói nyomdánál, ahol már korábban ismerős volt, s elkészítették számára ezt a szabálytalan, impresszum nélküli kis nyomtatványt a kívánt példányszámban. Ezt még a bártfai nyomtatás befejezése előtt elintézhette; valószínű, hogy ezért változtatta meg a Bártfán nyomtatott címlapot (szorgalmatosban kiszedték, hogy sem mint az első nyomtatásban . . .), hogy a nyomtatvány eladható legyen. Azt természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a szerző először Krakkóban kísérelte meg kinyomtatni művét, s amikor ez rosszul sikerült, fordult a bártfai nyomdához. (Talán innen ered a kétféle címlap és a hibákért való mentegetőzés ötlete.) Véleményünk szerint azonban a *Kincstartócskának* csak egy teljes, forgalomba hozható kiadása létezett, a bártfai kiadás. S hogy végül is ez a mű kevés olvasóhoz jutott el, annak oka nyilván az alacsony példányszám, s talán a nem megfelelő terjesztés lehetett.

⁵ A bártfai Klöss-nyomda felszerelésének repertóriumát 1635-ig FARKAS Ágnes állította össze: ezúton mondok neki köszönetet, hogy lehetővé tette számomra a repertórium használatát.

⁶ JAN PIROŻYNSKI levélbeli közlése, SIENNICKI: „*Dawna drukarnia Jasnej Góry Czestochowskiej*” (Warszawa 1887. s. 6.) műve alapján.

2. A következő ügy, amelyről a lőcsei városi levéltárban fennmaradt iratok⁷ tudósítanak bennünket, több mint egy évtizeddel később történt, 1639-ben és 1640-ben, s főszereplői Konrad Krämer krakkói betűöntő, Johann Brexel lőcsei származású nyomdászlegény és a fentebb említett Jakob Klöss bártfai nyomdász volt. Konrad Krämer betűöntő és nyomdász augsburgi származású volt, de Németországban nem vált ismertté a neve: vándor betűöntő lehetett, aki munkája során egyik várost a másik után kereste fel, majd Krakóban telepedett le. Önálló nyomdája a városban nem volt, s nem is töltötte ott hosszú időt, mert még a polgárjogot sem szerezte meg. A források közlik róla, hogy az 1630-as években ő végezte Lőcsén a Brewer-nyomda felújítását, továbbá, hogy Erdélyben is tevékenykedett.⁸ Erdélyi működése idején halt meg fia és egyetlen örököse, Krämer, visszatérve Krakóba, beteges lett, majd 1639 szeptembere táján meghalt. Halála előtt végrendeletet írt, melyben Johann Brexelre hagyta mindazt, amit munkájával keresett, s azt is, ami követelése még volt. Brexel betegsége idején gondoskodott Krämeréről, de korábban, tanítványaként is nagy hűséget mutatott iránta, s gyermektelenségében vigasztalására szolgált. Brexel ekkortájt huszonöt éves lehetett,⁹ feltehetően lőcsei inakodását követően, vándorútja során került Krakóba; Krämer súlyos betegsége és halála idején is ebben a városban tartózkodott.

Konrad Krämer örökösödési ügyével kapcsolatban forrásainkból a következőket tudjuk meg: Gregor Schmieger és Hans Wildner lőcsei polgárok megjelentek a lőcsei tanács előtt, s beszámoltak a krakkói betűöntő haláláról, valamint a Brexel javára tett végrendekezéséről. Ők maguk látták a végrendeletet, s Brexel, aki éppen egy Krakó városáról szóló mű kinyomtatásával volt elfoglalva,¹⁰ kérte őket, hogy hazaérkezéséig tudósítsák a lőcsei tanácsot a történetekről, s kérjék annak közbenjárását Bártfán is. Az örökség részét képezte ugyanis egy kötelezvény, Krämernek egyik követelése, amelyet Bártfán, jó barátjánál, Jakob Klössnél helyezett letétbe. (Valószínű, hogy az egyik városból a másikba utazó, munkát kereső Krämer azért helyezte el a bártfai nyomdásznál az iratot, hogy az biztonságban legyen, vagy esetleg egy kisebb adósság fedezetül szolgált a legközelebbi elszámolásig.)¹¹ Brexel arra kérte a bártfai tanácsot, hogy az iratot foglalják le, s megérkezéséig másnak ne adják ki. A lőcsei tanács, amelynek bírāja ekkor Lorenz Brewer nyomdász volt, támogatva kérését, már csak viselt „hivatalt” miatt is.

Az 1640. év elején hazatérő Brexel a lőcsei tanács előtt az örökösödési ügy számára sérelmes elintézéséről számolt be: a lengyel király azon a címen, hogy Krämer idegen származású volt, s nem volt rokona, javait a végrendelet figyelmen kívül hagyásával lefoglalta, s örökösnek Andreas Bujalsky királyi titkárt jelölte ki. A lengyel fél nevében

⁷ Okresný Archiv Levoca XXI, 75. A lőcsei tanács által írt levelek fogalmazványai. 1639. október 12., 1640. február 2. és február 27-i levelek fogalmazványai Bártfa városához, uo. a nádorhoz írt levél fogalmazványa 1640. február 2., továbbá XIII. 27. Bártfa város levelei Lőcséhez, 1640. február 8-i kelettel.

⁸ A nádorhoz küldendő levélben van megemlítve.

⁹ 1642-ben, amikor Brexel Kassán egy rágalmozási perben tanúskodott, 28 évesnek becsülték. L. KEMÉNY Lajos: *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói* = MKSz 1889. 232. Brexel személyéről, további lőcsei működéséről l. PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda története a XVII–XVIII. században* = OSZK Évkönyv 1979. 373–374.

¹⁰ 1639-es krakkói nyomtatványok között csak egyet találtunk, amely valamiképpen a városról szól: Starowolski „Laudatio Almae Academiae Cracoviensis” c. művét (ESTREICHER VIII. 229. p.), amely Christoph Schedel tipográfiájában készült, esetleg ott dolgozott Brexel?

¹¹ Itt említjük meg, hogy Klöss mástól is elfogadott letéteket, például Raszlavicz Mihálytól 1000 forintot; erről a város bűnügyeit leíró könyvből tudunk, mert ezt a letétbe helyezett összeget Klöss inasa, Krakofszky János, Várady István betűszedő társával szövetkezve ellopta, majd megszökött: Krakofszkyt nem sokkal ezután elfogták és lefejezték. L. RHÓDY Alajos: *Érdekes adatok Bártfa szab. kir. város múltjából*. Bártfa é. n. 16. p.

már jelentkeztek az örökségre vonatkozó igénnyel Bártfán is. A bártfai tanács a döntés halogatása után végül is a következő álláspontra helyezkedett: ha Brexel késedelem nélkül jelentkezett volna náluk, bemutatva a végrendelet másolatát, úgy természetesen kiadták volna a kötelezvényt, de így a másik fél miatt ezt nem tehetik. A lengyeleknek azt válaszolták, hogy miután Krämer vagyona németországi eredetű, s a Magyar Királyságban gyarapodott jelentős mértékben, királyuk parancsa nélkül az említett iratot kiadni nem tudják, a lőcsei tanácsnak pedig megírták, hogy a zárolást elfogadják, s készek „a maga idején” kiadni az iratot.

A lőcsei tanács Brexel érdekében közbenjárt az ország legfőbb bírójánál, a nádornál is. Az elintézés módjáról azonban sajnos, nincs tudomásunk, erre vonatkozó iratot sem a lőcsei városi levéltárban, sem az Országos Levéltárban nem találtunk. Valószínű, hogy Brexel nem jutott hozzá az őt törvényesen megillető örökséghez, hanem az a birtokon belül lévő lengyel félnek jutott.

A fentieknél fontosabb számunkra az, amit ezek a levelek Krämer magyarországi kapcsolatairól elárulnak: mivel jó barátságban volt Jakob Klöss-szel, valószínű, hogy dolgozott neki is, nemcsak a Brewer-nyomdának. Krämer személye világossá teszi azt a nemrégén felfedezett összefüggést is, hogy miért találhatók azonosságok az 1630-as évek közepén felújított lőcsei és gyulafehérvári nyomdakészletben:¹² Krämer hozta a matricákat, s miután Lőcsén 1632–1633 körül elvégezte a felújítást, továbbment Erdélybe; a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában 1634-ben találkozunk munkájának első nyomaival. A krakkói betűöntő személye egyébként kapcsolódik Sárospatakhoz is, nemcsak azért, mert a sárospataki típusok egy része azonos a gyulafehérváriakkal, (a gyulafehérvári matricákat Patakon is felhasználták), hanem azért is, mert valószínűleg ő lehetett az a Conrardus, akivel együtt lett volna csak hajlandó egy ismeretlen nevű lőcsei nyomdászlegény (feltehetően Johann Brexel) a sárospataki tipográfiában dolgozni, mikor őt akit Debreceni Tamás deák 1634-ben Lőcséről Patakra hívta.¹³ Krämer tehát, akinek személynéről ugyan sajnálatosan keveset tudunk, az 1630-as években feltételezhetően több magyarországi tipográfia felszerelésének felújításában is közreműködött, s ezzel elősegítette a korabeli magyar nyomdászat fejlődését, színvonalának emelkedését.

PAVERCSIK ILONA

A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. A könyvnyomtatás elterjedése már a XV. század második felében jelentősen megkönnyítette és segítette az iskolák munkáját. Ezt bizonyítják a kezdettől fogva kiadott és egyre szaporodó tankönyvek. Igen korán feltűntek azonban az iskolák működéséhez tartozó egyéb kiadványok, tanrendek, a tanárok és tanulók névsorai, és főként a nyilvános vitákra, vizsgákra, az egyetemi fokozatok elnyerésére kiadott tézis-füzetek, könyvek. Ezek a tudomány számára sok vonatkozásban igen fontos dokumentumok csak hiányosan maradtak az utókorra, és a kiadásukra vonatkozó egykorú feljegyzések is ritkák; hézagosságok a reájuk vonatkozó bibliográfiai, nyomdatörténeti adatok is, iskolatörténeti összefüggésben pedig hiányzik az áttekintő feldolgozásuk.¹

¹² ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = OSZK Évkönyv 1976–77. 362, 413, 414.

¹³ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 10.

¹ A XVI–X II. századi egyetemi vizsgákról lásd: ITTERUS, Johannes Christianus: *De honoribus sive gradibus academicis liber*. Francofurti ad Moenum 1698. — HORN, Ewald: *Die Disputationen und Promotionen an den deutschen Universitäten vornehmlich seit dem 16. Jahrhundert*. (Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen. Vierter Band.

A tézis-kiadványok szerepe a XVI. század közepétől lett általánossá. Példaként a század közepének jezsuita iskolaalapításait idézhetjük. Az első jezsuita kollégium, a szicíliai Messina 1548-ban alapított gimnáziuma számára már a kezdő tanévben Petrus Spira műhelyében egyleveles plakáton kinyomatták az iskola programját, tanrendjét. Az európai jezsuita alapítások számára mintául szolgáló római kollégiumban pedig 1552-től már a teológiai vizsgák téziseit is kiadták. A legkorábbiak elvesztek ugyan, de az előjárók levelezésében ismételtelen szó esik róluk, és 1553-ban mintát is küldenek belőle a németalföldi Leuwenbe.²

Ugyancsak ritkák az iskolai nyomtatványokra vonatkozó tételes rendelkezések, előírások. A XVI–XVII. századi rendtartásokban, egyetemi statútumokban ezekről nem sok szó esett, és ha a nyilvános vitákkal, vizsgákra vonatkozó előírásokkal kapcsolatban meg is említették a kinyomtatott tételeket, inkább csak azok tartalmára, tanításbeli helyességére, tisztaságára utaltak. Korai példaként ismerjük 1540-ből az Odera menti Frankfurt magyarok által is sűrűn látogatott egyetemének előírását, amely szerint a három felső fakultáson (artes, philosophia, theologia) az évenként szokásos, legalább egy alkalommal megtartott nyilvános vitának, továbbá az egyetemi fokozatok (magister, baccalaureus, doctor) elnyerésére kitűzött disputának tételeit (theses) kinyomatták. Ez a rendelkezés belekerült az egyetem 1610-i statútumaiba is. Eszerint a rektor és a fakultások dékánjai feleltek a kinyomtatott tételek helyességéért, nehogy azok az igaz tanítással ellenkezőt (impium, absurdum, suspectum et puriori receptaeque ecclesiarum et scholarum doctrinae adversum) tartalmazzanak. A kinyomtatott tézisek tiszteletpéldányait pedig a questor adta át a professzoroknak, a diákok pedig pénzért vásárolták (studiosi... nummo uno atque altero redimant).³ A jezsuiták ingolstadt-i és dilingeni kollégiumának 1566-ból való *Instructio*ja szerint a német tartományfőnököknek volt a feladata, hogy a teológiai vizsgák téziseit felülvizsgáltsa, azok tudományos színvonalára és tanításbeli tisztaságára ügyeljen. Csak a legjobb eredményt elért hallgatókét volt szabad kinyomtatni. A nyomtatás költségeit jötevők vállalták (externi solvunt expensas preli), vagy a provinciális döntése alapján megjelenhetett a kollégium költségén (impensis collegii) is.⁴

Hazai vonatkozásban az első téziskiadványok a XVI. század utolsó két évtizedében a külföldi egyetemeken járt magyar diákok nyilvános vitáihoz, vizsgáihoz kapcsolódtak,⁵ a magyarországi nyomdákban pedig a XVII. század derekán tűntek fel először.⁶

Heft 11.) Leipzig 1893. — Magyar vonatkozásban: ZOVÁNYI Jenő: *A főiskolai disputációk és szerzőik*. Protestáns Szemle 45 (1936) 12–16. — KELECSÉNYI Ákos: *Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635–1665)*. Tézis-könyvek, promociós kiadványok. Különlenyomat a „Regnum” egyháztörténeti évkönyv 1944–46. évfolyamából. Bp. 1947.

² *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. I. vol. 1540–1556*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1965. 383–386., 440., 538.

³ *Die allgemeine Statuten der Universität Frankfurt a. O. 1510–1610*. Hgb. Paul REH. Breslau 1898. 53., 79. S.

⁴ *Monumenta Paedagogica Societatis Jesu. III. vol. 1557–1572*. Ed. Ladislaus LUKÁCS. Romae 1974. 103., 114.

⁵ A Régi Magyar Könyvtár III. részének adatai szerint e kezdeteket jelzik: Heidelberg 1585 (RMK III 741), Basel 1586 (RMK III 746), Strassbourg 1589 (RMK III 788), Frankfurt/O. 1592 (RMK III 822), Wittemberg 1594 (RMK III 844) vagy 1595 (RMK III 864), Padova 1595 (RMK III 860), Grác 1598 (Pázmány Péter tanársága alatt, vö. Magyar Könyvszemle 1978. 187–192, BORSA Gedeon).

⁶ SZABÓ Károly Régi Magyar Könyvtárában található adatok szerint a XVII. század középső harmadában, huszonnyolc esztendő alatt tizenöt magyarországi nyomdában kezdtek vizsgatételeket kiadni: Pozsony 1638 (RMK II 530), Trencsén 1639 (RMK II 545–546), Gyulafehérvár 1641 (RMK II 570–571), Lőcse 1642 (RMK II 594–595),

E ritka és hiányosan ismert kiadványtípus nyomtatására vonatkozó előírást a XVII. század folyamán nem ismerünk, az iskolai szabályzatok sem közöltek erre vonatkozó rendelkezést. Különösen jelentősnek látszik ezért az az írat, amelyben a jezsuiták ausztriai provinciájának főnöke, Franciscus Voglmayr 1703-ban, Thyrsus Gonzalez jezsuita egyetemes rendfőnök (generális) utasítására részletesen szabályozta a joghatósága alá tartozó egyetemek és akadémiák (Bécs, Grác, Nagyszombat, Kassa) vizsgáira, nyilvános disputáira készített téziskiadványok nyomtatásának rendjét. A levél, amely a nagyszombati egyetem és kollégium rektorának, Joannes Zungernek szólt, az Országos Levéltárban, az egykori Kamarai Levéltár jezsuita anyagában, a nagyszombati kollégium iratai között maradt meg.⁷ Szövege a következő:

[Külsőjén:] Reverendo P[at]ri in Chr[ist]o P[at]ri Joanni Zunger Soc[ieta]tis Jesu Collegii Rectori Tyrnaviae.

[Más kézzel:] A[dm]odum R[everendi] P[atris] N[ostri] Generalis negotia Universit[at]is de Thesibus etc.

Reverende in Christo Pater
P[ax] C[hristi]

Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 24. Martii 1703 datis desideravit statui tandem modum tot sumptuosus thesium emblematicis, libellis, et quae in grandes et summi pretii imagines, ac libros, per Provinciam istam excresecunt: mandavitque idecirco mihi ut maturam cum consultoribus meis consultationem instituerem, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes diligenter discuterem, quid pensatis utrinque rationibus, conditionibus personar[um] etc. fieri posse, ac debere existimarem, et de omnibus accuratè ipsum edocerem, itaque facta matura deliberatione cum P[atribus] consultoribus meis de communi sensu nostro Sequentia Patri n[ost]ro proposui.

1mo Nulli Philosopho aut Theologo concedetur defensio in Emblemate, aut imagine cupro expressa, nisi ad minimum sit Equestris ordinis, vel Religiosus: et tunc non concedetur Cuprum quatuor regalia folia excedens: Comitibus autem et Baronibus, ac Ephebis Suar[um] Maiestatu[m] magnitudo cupri praescribi non potest: curent tamen Professores, ut modus servetur, et ad magnitudinem ante triginta aliquot annos consuetam reducatur.

2do Liceat Theologis et Philosophis absolutis defendere in libello continente unum tractatum Theologicum aut Philosophicum compendiatum sui Professoris adiunctis ordinariis Thesibus universae Theologiae aut Philosophiae, hic tamen libellus sit sine cupro nec excedat novem aut decem arcus cartae com[m]unis, nec formatum in octavo, revidendus à Praefecto studiorum aliisque à P[at]re Provinciali designandis. Theses in honorariis aut aliis disputationibus publicis in serico non distribuuntur nostris nisi P[at]ri Rectori, Praefecto Studiorum, et Praesidi.

3^{io} Libelli, quos Rhetores et Poëtae, aut condiscipuli offerre solent promotis in gradibus Theologicis et Philosophicis sint in octavo, nec duos arcus cartae communis excedant, sine frontispicio in cupro aut aliis imaginibus compactum non sit in Holoserico aut Athalico [!], sed vulgari Serico, et sic compacti non excedant numerum 24. Viennae et Graecii: Tyrnaviae et Cassoviae sufficiunt 12, reliqui compingantur in Carta Turcica aut colorata, numerus offerentium, quorum nomina imprimuntur, Viennae et Graecii non excedant 15. Tarnaviae et Cassoviae 12.

4. Ut numerus promovendorum ad gradus Philosophicos potissimum, ac etiam Theologicos, qui non sine ludibrio excrevit per admissionem plurium etiam non dignorum honore gradus, restringatur ad congruam moderationem, non admittantur ad gradum Baccalaureatus et Magisterium Philosophiae plures quàm 50 Viennae et Gracii Baccalaurei, et 30 Magistri: Tyrnaviae verò et Cassoviae Baccalaurei [!] 30, Magistri 24.

Várad 1647 (RMK II 680), Bártfa 1650 (RMK II 720), Brassó 1655 (RMK II 820–822), Eperjes 1656 (RMK II 848), Nagyszombat 1659 (RMK II 935), Sárospatak 1659 (RMK II 939), Debrecen 1662 (RMK II 982), Szeben 1663 (RMK II 1023–1026), Kassa 1664 (RMK II 1033), Zsolna 1665 (RMK II 1075). E kezdeteket a legtöbb nyomdában a század folyamán a vizsgakiadványok hosszú sora követte.

⁷ Jelzete: E 152. (Acta Jesuitica) Irreg. Coll. Tyrn. 10. t., 84. nr.

5. Catalogi in Theologicis et Philosophicis gradibus sint sine ulla imagine, aut alio quopiam cupro, sed sola nomina promovendorum typo impressa cum praemisso consueto titulo contineant more veteri.

6. Cum etiam per abusum ad defensiones publicas nimis multi, etiam minus proficientes admissi fuerint, non sine dedecore, non admittantur deinceps ad propugnandum totam Theologiam ultra sex, ad paruum actum 10 Viennae et Graecii, ad Philosophiam verò universam ut sum[m]u[m] 12 unà cum honorariis Viennae et Graecii, Tyrnaviae ad parvum actum 6., magnum 4.

7. Cum immoderatus excreverint sumptus, qui fiunt in promotionibus Baccalaureorum, et Magistrorum Philosophiae, pro suis debitum moderamen restringendis statuitur 1mo ut in Baccalaureatu Viennae non excedant expensae 70 florenos, in Magisterio verò 80 florenos, licet duplicia iura danda sint facultati et Cancellario Taxa et insuper binæ collationes Academicæ apud Cancellarium et in domo Universitatis in gradu Magisterii. 2do in binis praesentationibus non expendantur ultra 100 fl[oreno]s. 3. in Chiriotheas [!] ut summum 200 fl[oreno]s, qui abundò sufficiunt, sed non pretiosè et non plures emantur, quam quae necessariae sunt ad distributionem in Auditorio praesentibus Academicis et honoratis spectatoribus: post actum autem nulli seu ex Academicis seu è nostris dentur, aut aliò mittantur. 4. Collationes tempore examinum omittantur paenitus, quod ne grave audiat duobus doctoribus saecularibus, his supra ordinarios seu florenos à Promotore dare solitos supradantur 6 vel 9 floreni: nostris autem à Promotore die examinis dentur in prandio duo fercula, uti dari solet, nostris examinatribus iuratis in examine pro gradu ex septem verbis, in has tractationes non expendantur ultra 20 florenos. In Graecensi, Tyrnaviensi et Cassoviensi Academia servantur ea quae alias praescripta sunt circa collationes et tractationes. Ut haec moderatio accuratè observetur, superiores omni studio invigilent rationes à P[atribus] Promotoribus exigant, et severè examinent: moneantque eos de laesione Paupertatis, si contra praescriptum moderamen et expressam Superiorum voluntatem pro arbitrio suo sumptus faciant.

De moderamine hoc superioribus punctis statuto sic decrevit Admodum R[everendus] P[ater] Noster litteris 16 Junii anno 1703 ad me datis: ea, quae cum consultoribus suis R[everenti]a V[est]ra statuit observanda deinceps in Thesium Emblematicis, libellis, gradibus Academicis etc. Sic, ut ipse constituit, fieri omninò placet, proboque et rata habeo: planè omnia et singula: neque porrò desidero, quàm ut pari animo et conatu respondeant illi, quibus incumbet exsecutio, quae fortiter unà et efficaciter urgenda erit. Haec totidem verbis Pater noster: ad cuius mandatum adimplendum non dubito R[everenti]am V[est]ram omne studium impensuram, praemonendo de eodem P[atres] Professores suos Academicos, eosque efficaciter adstringendo ad executionem. Haec ordinatio inscribenda et libro ordinationum perpetuorum P[atrum] Generalium. Me S[acris] R[everenti]ae V[est]rae Sacrificiis demisse commendo. Viennae 24 Octobris 1703.

R[everenti]ae V[est]rae
Servus in Christo
Franciscus Voglmayr
m[anu] p[ro]prio]

Az itt közölt levél bevezetőből, a rendelkezéseket taglaló hét pontból és záradékból áll. A bevezetőben és a záradékban Franciscus Voglmayr provinciális hivatkozik az egyetemes rendfőnöknék Rómából 1703. március 24-én kelt utasítására és az 1703. június 16-án kelt jóváhagyására. Thyrus Gonzalez generális válaszáinak fogalmazványát az egyetemes rendfőnökök levelezési könyveiből ismerjük. A március 24-én kelt levélben különféle ügyekben kérte a tartományfőnök intézkedését. Ezeket az ügyeket a rendi szokásoknak megfelelően a rendtagok által meghatározott időközökben Rómába küldött kötelező információs leveleiből gyűjtötték össze. A rendtagok közléseinek hiányossága, bizonytalansága és túlzásai miatt a generális a legtöbb kérdésben a döntést a tartományfőnökre bízta. A pontokba foglalt ügyek között a hatodik helyen olvasható a margón „de emblematicibus” címmel jelölt tárgy. A generális véleménye szerint igazat kell azok megjegyzéseinek adni, akik a provincia szegénységében nemcsak lelki gyarapodást, de hátrányt is látnak. Ezért szükséges, hogy a nagyon drága, költséges téziskiadványok (emblémák, képek, könyvek) divatjának gátat vessenek. A provinciális a tanácsosaival

egyetértésben tegyen javaslatot ezeknek szabályozására, és tegyen erről részletes jelentést a generálisnak, aki ennek nyomán fog az ügyről dönten⁸.

R[everenti]ae V[est]rae etiam deinceps singularibus commendo, rationem haberi, ut iis idiomaticis satisfactos habeamus, qui causas vastissimae istius Provinciae regionibus necessaria sunt incredibili animarum incremento, satis et detrimento, ubi de eiusmodi operariorum idonea strenuaque manu provisum non erit. Denique meriti desideratur statuendus tandem modus tot sumptuosius thesiorum Emblematicis libellis, quae grande et summi pretii imagines ac libros per Provinciam istam excrescunt. Quare sequi naturam a P[at]ernitat[e] Vestra cum suis consultoribus institui, ac iuxta alias ea in re factas ordinationes, diligenter discuti, quid perfatis utrinque rationibus, conditionibus personarum fieri posse ac debere existiment, me autem R[everenti]a V[est]ra de omnibus accurate edoceat, ut meam quoque sententiam eo super negotio aperiam.

A bevezető után a provinciális levele hét pontban sorolja fel a vizsgákra vonatkozó rendelkezéseket. Ezeknek egy része vonatkozik csak a nyomtatott kiadványokra, mások a vizsgák egyéb körülményeit, az oda bocsáthatók létszámát, a díjakat, az ünnepi lakomák költségeit, mértékét szabályozzák. A nyomtatványoknak az 1–3. és az 5. pontban többféle típusát sorolja fel. Az első és a legköltségesebb a filozófiai vagy teológiai kurzusok vitáira készített nagy alakú embléma, rézmetszésű képpel kinyomtatott tézislap (defensio in emblemata, aut imagine cupro expressa). Ez a rendelkezés szerint negyegymáshoz illesztett regálívnél nagyobb nem lehet. Ilyent csak a nemesi vagy annál nagyobb rangú családból származó hallgatók és a szerzetes növendékek számára lehet készíttetni. Az utóbbiaknak nyilván azért, mivel a költségeket a szerzet könnyebben vállalhatta. A grófok, bárók vagy a királyi családból származó ifjak számára a rézmetszet nagyságát nem lehetett ugyan megszabni, a tanároknak mégis ügyelniük kellett arra, hogy a szokásoknak megfelelően a három évtizeddel korábban előírt mértéket megtartsák.

Az irat a 2–3. pontban a libellusnak, a könyv formában kiadott téziseknek két fajtáját említi. Az első önálló kiadvány, amelyben a teológiai vagy filozófiai kurzus befejező vizsgájára a professzor a tananyag egy részét összefoglalja (unum tractatum theologicum aut philosophicum compendiatum sui professoris adiunctis ordinariis thesibus) hozzá csatolva a tananyag egész területét áttekintő vizsgatételeket. Ebben nem lehet rézmetszetű kép, terjedelme és nagysága pedig nem lehet nagyobb nyolcadrénél és kilenc–tíz közönséges ívnél. Tartalmát a tanulmányi felügyelőnek vagy a tartományfőnöktől kijelölt más valakinek kell felülvizsgálnia. Selyembe kötött tiszteletpéldányt a jezsuita professzorok közül csak a rektor, a tanulmányi felügyelő és a vita elnöke (praeses) kaphat.

A libellus másik fajtáját a gimnázium évfolyamait hallgató rhétorok és poéták, vagy pedig az akadémiai évfolyamtársak bocsáthatnak ki a teológiai és filozófiai kurzus vizsgázói tiszteletére. Az ezekben levő szövegeknek, verseknek vagy dolgozatoknak szerzői tehát a kibocsátók. A könyvecske a nyolcadrét nagyságot és a két ív terjedelmet nem haladhatja meg, és nem díszítheti rézmetszetű kép. A kötése nem lehet brokát vagy atlasz, csupán közönséges selyem; és az így bekötött példányok száma Bécsben és Grácban 24, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet. A többi példányt török mintás vagy színes

⁸Thyrus GONZALEZ 1687–1705 között állott a jezsuita rend élén. Franciscus VOGLMAYR (VOGLMEYER) 1702–1705 között másodszor viselte az ausztriai provincia tartományfőnöki tisztét. Vö. PRACHTLER, G. M. *Ratio studiorum et institutiones scholasticae S. J. Rom. I. (1541–1599)*. Berlin 1887. (Monumenta Germaniae Paedagogica II.) XII., XVII. S. — Gonzalez generális 1703. március 24-én kelt utasításának fogalmazványa a római levéltárban (Archivum Romanum Societatis Jesu) található; jelzete: Austr. 10. Epistolae Generalium 1695–1705. 650. A vonatkozó rész a következő: Valde laudo et

papírba kell kötni, de ezeknek száma is Bécsben és Grácban 15, Nagyszombatban és Kassán 12 lehet.

A vizsgai nyomtatványok negyedik fajtája a *Catalogus*; ez feltehetően azt a néhány lapos nyomtatványt jelentette, amelyet egy már korábban kinyomtatott könyv elé ragasztottak. Ez a vizsgatételeken kívül a vizsgázók nevét (*sola nomina promovendorum*) és a könyvnek a címét (*cum praemisso consueto titulo*) tartalmazhatta. Ilyen a filozófiai vagy teológiai fokozatra pályázók vizsgájára készülhetett, és nem lehetett benne rézmetszetű kép. Nyilván, a vizsgakiadványok közül ez volt a legegyszerűbb, és ilyen nyomtatványt azok számára készítettek, akiknek a költségesebb saját kiadványra nem tellett.

A rendelkezések 4. és 6. pontja a filozófiai és teológiai vizsgákra és az ünnepélyes nyilvános vitákra bocsáthatók számát (*numerus promovendorum*) írja elő. Ezzel, a létszámot korlátozó szabállyal meg akarták akadályozni, hogy a készületlen jelöltek visszaélése miatt a vizsgázók és a nyilvános disputák nevétségessé váljanak. Eszerint a borostyánkoszorús fokozatot Bécsben és Grácban egy-egy alkalommal legfeljebb 50, Nagyszombatban és Kassán 30, a filozófia magisztere fokozatot Bécsben és Grácban 30, Nagyszombatban és Kassán 24 hallgató pályázhatta meg. Ünnepélyes, az egész tanulmányát áttekintő nyilvános vitára teológiából (*ad propugnandum totam theologiam*) Bécsben és Grácban egyszerre 6, filozófiából (*ad philosophiam universam*) 12, Nagyszombatban mindkettőből 4–4 hallgatót lehetett bocsátani. A teológiai vagy filozófiai tanulmány egy-egy részletét felölölő kisebb vitára (*actus parvus*) pedig Bécsben és Grácban 10, Nagyszombatban 6 hallgató volt bocsátható.

A 7. pont a vizsgákért fizetendő, a kancellárnak vagy a tanári karnak járó taksát, továbbá a vizsgákkal kapcsolatos, szokásos lakomák (*collationes, tractationes*) költségeit, módját szabályozza. Erre itt részletesen nem térhetünk ki. Szempontunkból érdekes a *chiroteca*-ra való utalás, amely a vizsgai nyomtatványok kötését jelentheti. Ennek ára nem haladhatja meg a 200 forintot, ami bőségesen elegendő (*qui abundò sufficiunt*), valóban nagy összeg és feltételezésünk szerint az összes egyszerre kinyomtatott különféle tézis-kiadvány kötésére szolgálhatott. A bekötött nyomtatványokból nem volt szabad többet vagy drágábbat készíttetni, mint amit a díszteremben (*auditorium*) a jelenlévő hallgatóknak és a meghívott vendégeknek kiosztottak; a vizsga után pedig már senki sem kaphatott belőle (*nulli ex Academicis seu e nostris dentur*) és máshová sem lehetett belőlük küldeni.⁹

Végül a levél befejezésében Voglmayr provinciális idézi a generális 1703. március 24-én kelt jóváhagyását, majd felszólítja a nagyszombati rektort a rendelet végrehajtására.¹⁰

Az itt bemutatott irat tanúsága szerint a XVII. század végére Nagyszombatban és Kassán az egyetemi, akadémiai vizsgákkal, nyilvános vitákkal kapcsolatos kiadványok rendszeressé váltak. A tézisnyomtatványok azonban viszonylag kis példányszámban jelenhettek meg, és ezért feltehetően jelentős részük elveszett. Általában elmondhatjuk, hogy ennek a kiadványtípusnak felkutatása során nem felejtkezhetünk meg a levéltári forrásokról, egykorú iskolai iratokról, naplókról, számadásokról sem; ezekben nyomtatásra, elveszett kiadványokra vonatkozó megjegyzések, adatok rejtőznek. Bizonyítéku csupán a nagyszombati egyetem egykorú naplójának első, Dobronoki György rektor által vezetett részére utalhatunk, ahol az 1636. február 1. és 1639. május 30. közötti időszakból, vagyis a nagyszombati egyetem első tanéveiből más egyéb nyomtatványok

⁹ A *chiroteca* eredeti jelentése: kesztyű; másodlagosan: tok, borító, kötés.

¹⁰ Gonzalez generális 1703. június 16-án kelt jóváhagyásának szövege: Germ. 10, 670. p. A szöveget a provinciális teljes egészében idézte levelének záradékában.

adatai mellett nyolc tézisfüzetről, a borostyánkoszorúsok egy Catalogusáról és egy tanrendről találhatunk feljegyzést. Valamennyi pozsonyi nyomtatvány volt és példányát ma egyiknek sem ismerjük.¹¹

HOLL BÉLA

Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon (Magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek). Kovachich Márton György 1808-ban írt nyomdászattörténeti művében a hazai nyomtatványaink címlapjain szereplő impresszumok óvatos kezelését ajánlja. Szerinte különösen a 18. századból származók okozhatnak zavart bibliográfiákban és nyomdászattörténetekben. A nyomdászok ugyanis tudatos csalásból, tartalmi okok miatt, a hatóságok megtévesztésére gyakran tüntettek fel a valóságnak meg nem felelő adatokat. A nyomdahely és a megjelenési év elhagyása mellett gyakori a hamis és koholt városnév, vagy az eladás, és nem a nyomtatás helyét megnevező. Az évszám is lehet megtévesztő: sokszor egy új címlap későbbi dátumával tették kelendőbbé a raktáron álló készletet.

Hamis egy könyv nyomdahelye, ha nem azt a várost jelöli meg impresszumában, ahol az valóban készült. Koholt, ha nem létező várost, vagy olyant jelöl meg, amelyben a könyv nem készülhetett.¹

* * *

A 16–17. századi magyarországi nyomtatványok alapos bibliográfiai feltárása során a *Régi Magyarországi Nyomtatványok*-kötetek munkatársai az impresszumadatok hiányainak pótlását és a hamis vagy koholt adatok helyesbítését elsősorban az egyes nyomdák betűtípusainak és nyomdai díszinek a repertóriumával történő összevetés segítségével végzik. Némely esetben e munkálatok már a 18. századba is belenyúlhatnak. Így pl. Pavercsik Ilona megállapította, hogy néhány lőcsei impresszummal megjelent nyomtatvány nem a lőcsei műhely terméke.²

18. századi kutatásaim során először a cenzúráiratok közt találkoztam e problémával. A szakirodalom csak keveset, és elszórtan foglalkozott eddig e kérdéssel. Hol is nyomtathatták valójában a cenzúra által nem engedélyezett, sőt gyakran egyenesen tiltott protestáns könyveket? Ezek egy csoportja többnyire külföldi városneveket (Frankfurt, Jéna, Augsburg, Nürnberg, Lipcse stb.) nevez meg impresszumában, vagy egyszerűen elhagyja a nyomdahely megnevezését, esetleg — nagyon ritkán — Lőcse kerül a címlapra. A kritikus, s általunk vizsgált időszak az 1720-as évek végétől II. József türelmi rendeletéig tartott.

Túl valószínűtlen az, hogy a néha meglehetősen terjedelmes köteteket oly gyakran nyomtatták ki messze városokban. És eddig e kiadások külföldön történtéről egyáltalán nincs adatunk. A szállítási költségek mellett az országba való behozatalnál az elkobzás veszélye is nagy lett volna. Gyanúnkat fokozta, hogy a szóban forgó nyomtatványokon csak a legritkább esetben van feltüntetve a nyomdász.

¹¹ HOLL Béla: *Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (Szeged) 1983. (Megjelenés alatt.)

¹ KOVACHICH Márton György: *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium*. 1808. Kézirat. OSZK Kézirattára, Fol. Lat. 91., 106 és 107. Az idézett helyek: Fol. Lat. 106. f. 31. és Fol. Lat. 107. A *De fontibus errorum in historia typographiarum* c. fejezet. Vö. *A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei*. MKSz 1982, 36–39.

² PAVERCSEK Ilona: *A lőcsei Brewer-nyomda a 17–18. században I.* Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1979. Bp. 1981. 353–408. Az idézett hely: 405.

Jelen vizsgálódásaink során a nyomdászt fel nem tüntető, külföldi impresszumot viselő 18. századi magyarországi nyomtatványok adatait hamisaknak feltételezzük. E feltételezés — és a munka közben szerzett tapasztalatok — miatt a betűtípus-kutatás, a betűk és a díszek összevetése csak segédeszköz lehetett munkánkban: természetesen végül a döntő szót kimondó eszköz.

Először levéltári iratok, magánlevelek adataira támaszkodva összeállítottuk a nyomtatványoknak azt a körét, amelyet bevontunk kutatásunkba. Néhány evangélikus könyvkiadó szinte erre a területre specializálta magát. Nemcsak magyar nyelvű kötetekről van szó, hanem ugyanolyan mértékben szlovákokról is. Sőt arra is van adat, hogy Magyarországon nyomtatott német nyelvű kötet címlapján németországi (!) városnév szerepel. A kiadványok többsége a pietista kegyességi irodalom terméke.

Kutatásainkat a továbbiakban a magyar nyelvű kiadványokra korlátoztuk. A levéltári iratokat, egykorú feljegyzéseket, valamint kikövetkeztetett adatainkat ezek után szembeesítettük a fennmaradt és általunk hozzáférhető nyomtatványokkal. Munkánk során sokszor tapasztaltuk, hogy a nyomdász azt a betűtípus-készletét, amellyel e többnyire tiltott könyveket nyomtatta, az általa készített, más egykorú nyomtatványokban nem nagyon használta. Nemcsak azért nem találtuk meg a keresett készletet, mert a titokban nyomtatott könyv évszáma is hamis. Tudatosan tehette ezt a nyomdász, még az is elképzelhető, hogy „kölesónadta” vagy csak egyszerűen elkülönítette azt.

A gyanúsított kötetek különböző rendezések, pl. a feltüntetett kiadó személye, műfaj, a hamisnak feltételezett nyomdahelyek, vagy az ajánlásban szereplő személyek szerinti, továbbá a könyvdíszek és betűtípusok összehasonlításakor, a kötetekben szereplő, névvel is ellátott, itthon készült metszetek, valamint a papírok vízjegyeinek segítségével külön kis csoportok alakultak ki, s e kis csoportok tényleges megjelenési helyét és idejét függetlenítettük a köteteken található adatoktól. Próbálkoztunk helyesírási és szedési sajátosságok bevonásával is, eredménytelenül. A nyomtatási idő terminus ante quem-jének megállapításánál datált tulajdonosbejegyzés vagy kötés segített gyakran bennünket.

Ezen a ponton néha segítség, máskor hátrány volt, hogy egy-egy mű nem azonos készlettel, sőt esetleg nem is azonos műhelyben készült. Gyakori jelenség, hogy az előjáró beszéd vagy a toldalék láthatóan más nyomda terméke. E nyomtatványok közül csak nagyon kevés maradt fenn. Így reálisnak látszott annak eldöntése, hogy minden fennmaradt példány esetében azonos-e a helyzet. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy az azonos impresszumú nyomtatványok sem mindig egyazon bibliográfiai egység példányai, esetleg variánsai, hanem teljes egészükben új szedések. Némely lapon az újraszedés ténye csak nehezen dönthető el: azonos nyomda, azonos készlettel, esetleg egymáshoz közeli időben bocsátotta ki kétszer a szóban forgó művet.

Vajon csak a kelendőség a magyarázata az újranomásznak, vagy egyéb okok is húzódnak mögötte? Pl. az alább tárgyalandó *Új zengedező mennyei kar* c. énekeskönyv a hozzátartozó Zsoltárokkal és egyéb toldalékokkal együtt 1656 tizenkettedrét lapot tesz ki. Ha az egészet egy helyen és egyszerre nyomtatták, nagy mennyiségű drága papírra volt szükség viszonylag kis példányszám előállításához is. Ugyanakkor maga a kiadás és főleg a terjesztés néhol az elkobzás veszélyével járt. Tehát az új kiadást, mely többletköltséggént „csak” az újraszedés munkadíját jelentette, a kelendőség mellett a nagy terjedelmű kötet papír- és költségigényessége, valamint az elkobzástól való félelem is indokolta.

Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy ezen vallási, kegyességi kötetek megjelenetései mögött nemcsak a nyomdász vállalkozó kedve, üzleti érdeke húzódik. A sanyargatott evangélikus egyház létérdeke azt követelte, hogy a nyugat- és észak-magyarországi egyházközségek hívei kezébe elegendő mennyiségű Bibliát, katekizmust, ima- és énekes-

könyvet tudjon adni. A vallásügyet szabályozó Carolina resolutio értelmében ugyanis az ország nyugati és északi peremvidékének tizenegy vármegyéjében a nagyobb városokon kívül a protestánsok csak két-két ún. artikuláris helyen tarthattak lelkészt, sőt nyilvános vallásgyakorlatot is csak ezeken a helyeken engedélyeztek. A rendelet szövegében szerepel, hogy családi körben, magángyakorlatként, vallásos szövegeket másutt is olvashatnak (3. §). Kelet és dél felé haladva a megszorítások nem voltak ilyen szigorúak. Mindezt azért kellett hangsúlyoznunk, mert a vallásgyakorlathoz szükséges könyveket nem általában tiltották a hatóságok, hanem csak itt-ott, egy-egy túlbuzgó cenzor, revizor és püspök a saját területén. Felterjesztéseikre az országos hatóságok nem az általuk kívánt hangnemben és intézkedésekkel válaszoltak. Szakirodalmunk erre nem figyelt eddig kellően, csak a kivételes, kirívó esetekből általánosított.

Ezek után felmerül a kérdés: ha a helyzet ténylegesen így áll, miért nem nevezték meg nyomdászaink magukat e kiadványaikon. Van rá példa, hogy megtették ezt is. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy nyomdászaink fő megrendelője ebben az időben az érintett területen a katolikus egyház volt. Győrött Streibig pl. nyomtatványain sokáig püspöki könyvnyomtatónak nevezte magát. A püspököktől és a katolikus hatóságoktól függő nyomdász-vállalkozókat — megítélésünk szerint — a ténylegesen, de legalább a megrendeléseken keresztül függőség kényszerítette elsősorban arra, hogy csak titokban nyomtassanak protestánsok számára. Nem katolikus szolgálatban álló nyomda létesítéséhez a hatóságok természetesen nem adtak volna engedélyt. Így alakulhatott ki az a helyzet, amivel találkozunk. A nyomdászok hamis impresszumokkal adtak ki protestáns könyveket: s bár egy-egy cenzor feltételezi a valós nyomdahelyet, sőt néha alsóbb szinten bizonyítékokat is gyűjtöttek, a felsőbb hatóságok az ügyek alapos kivizsgálásában — mai ismereteink szerint — egyszer sem jutottak el odáig, hogy a nyomdász megbüntetésére sor került volna.

Az alábbiakban csak a magyar nyelvű evangélikus énekeskönyvek történetében új korszakot nyitó *Zengedező mennyei kar* című énekeskönyvvel,³ annak bővült változataival, továbbá az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyv kiadásával foglalkozunk.⁴ A vizsgálatunkba bevont példányok lelőhelyét leírásunkban mindig feltüntetjük.⁵ Ugyanígy megemlítjük a szokásosan az énekeskönyvhöz kötött, és a leírt példányban is szereplő kolligátum-tagokat. Ezek gyakran segítenek bennünket a valós nyomdahely meghatározásában.

* * *

*A vizsgálatba bevont kiadások leírása*⁶

³ Vö. SÓLYOM Jenő: *A két Ács Mihály életrajzához*. ItK 1963, 55.

⁴ Mellőzzük az alábbi evangélikus énekeskönyvek vizsgálatát: SARTORIUS János: *Magyar lelki óra*. Wittenberg, 1730, J. Hake. Ez esetben az impresszum adatai a valóságnak megfelelőek. — *Halott temetésekorra való énekek* . . . Norimbergában, 1734. Valójában Győrött látott napvilágot. A szakirodalom (néhol ingadozó) álláspontja szerint a *Zengedező mennyei kar* összeállítója id. Ács Mihály, bővítői: PERLAKY József és/vagy SARTORIUS János. Az *Új zengedező mennyei kar* összeállítója TORKOS József.

⁵ Az OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Csoportja által végzett és végzetett adatgyűjtés alapján a felsorolt kiadások az alábbi, csak részben ellenőrzött példányszámban maradtak fenn: 1:1 — 2:1 — 3:5 — 2 vagy 3:(8) — 4:1(+8) — 5:1(+1) — 6:1 — 7:1 — 8:1(+1) — 10:1(+2) — 11:2(+1) — 12:1 — 13:0 — 14a:2 — 14b:2 — 15:2 — 16:1 — 15 vagy 16:(1) — 18:1(+1) — 19:1 — 20:3(+4) — 21:1 — 22:2 — 21 vagy 22:(3) — 23:2(+7) — 24:2(+2) — 25:1(+10) — 26:1 — 27:1 — 28:1 — 31:1. A 9., 29. és 30. tételekre az OSZK adatgyűjtése nem terjed ki. (Elöl leírásuk sorszáma, a kettőspont után a kézbe vett, zárójelben az általunk még nem látott példányok száma áll.)

⁶ Csak a példányból ismert adatokat írjuk le. Kivételt a 17. számon leírt tétel esetében tettünk.

A leírás a nyomtatványokon található impresszumadatokat tünteti fel. Mindegyik kiadás tizenkettédtrét.

A Zengedező mennyei kar ismert kiadásai

1. Zöngedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított szép isteni ditsireteket és háláadó énekeket, más magyarul szerzettetett kegyes énekekkel edgyütt magában foglaló könyvetske.
(2), 191, (9) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1589a. A címlevél csonka. Lehetséges, hogy a teljes címlap tartalmazta a megjelenési évet. A jelzett évszám a kötet végén található. Lőcsén, (1692. márc. 28. után.)
2. Ua.
(2), 206, (8) 1. Lőtsén, 1696.
Lelőhely: Budapest, MTA Könyvtára, RM. 8r. 73 (2). Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1696. (RMK I 1489.) c. művéhez kötve. A példány legyeződíszes kötésén: R. F. 1700.
3. Ua.
264, (10) 1. Lőtsén, 1696.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1490. 3 példányban. Egyik példány Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1716. című művéhez kötve.
4. Ua. (A cím kezdő szava itt és a továbbiakban: Zengedező alakban szerepel.) Lőtsén, 1703.
(2), 206, (8) 1.
Lelőhely: OSZK, RMK I 1673.
5. Ua. Lőtsén, 1706.
(2), 153 (helyesen: 154), (8) 1
Lelőhely: OSZK, RMK I 1714a. Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1706. (RMK I 1714.) című műve elé kötve.
6. Ua. Lőtsén, 1726.
262, (12) 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 573.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1726. című művéhez kötve.
7. Ua. Lőtsén, 1748.
+ Függelék: A mi Urunk Jésus Kristusnak ki-szenvedésének históriája Jeremias prófétának siralmival és imádságával és Jerusalemben veszedelmének históriájával
240, (10), 48 1.
Lelőhely: OSZK, 323. 575.
Ács Mihály: Arany lánc ... Lőcse, 1748. című művéhez kötve. A példány címlapjára egykorú kéz a cím utánra írta: Áts Mihály által.
8. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban, 1781, Landerer.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, 290. 231.
Ács Mihály: Arany lánc c. műve után, folytatólagos ívjelzettel.
Lapszámozás önállóan.
Hozzákötve A mi Urunk Jésus Krisztus ki-szenvedésének históriája ...
9. Ua. Külön címlap nélkül. Pozsonyban és Pesten, 1812, Landerer örökösei.
261, (7) 1.
Lelőhely: OSZK, Mor. 1462 h.
Előtte és utána, mint a fentebbi tételnél.

Lényegesen bővített változatok:

10. Zengedező mennyei kar, az az németből magyarra fordított és más magyarul szerzettetett isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló könyv, mely több mint száz énekekkel meg-bővítetvén, a Kristus szenvedésének históriájával, Jeremias siralmival és Jerusálem veszedelmének le irattatásával együtt ki bocsátatott.
(26), 432, (18), 58 l.
Lelőhely: Budapest, Egyetemi Könyvtár, Ad 3145(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1734. című művéhez kötve. Az énekek mutatója után egy háromleveses füzetten: „Az halálnak egy testi bátorságban élő emberrel szent írás szerént való beszélgetése”.
11. Ua.
(2), 360, (10), 47 l.
Lelőhely: OSZK, 318. 296.
Ács Mihály: Arany lánc ... Jéna 1747. című művéhez kötve. A fentebbi kiadásban külön ívjelzettel szereplő beszélgetés itt a kötet végén, tehát Jerusálem veszedelmének leírása után szerepel.
12. Ua.
(2), 354, (8) l.
Lelőhely: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 10. 629(2). Ács Mihály: Arany lánc ... Augsburg 1760. című művéhez kötve.
13. Ua.
(2), 352, (12) l.
Lelőhely: Schulek Tibor gyűjteményében. Ács Mihály: Arany lánc ... Wittenberg 1780. c. művéhez kötve.
- „Augustában nyom-tattatott 1735. Eszt. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1747. Eszten-dőbe. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Augustában nyom-tattatott 1760. Eszten-dőben. Találtatik Kőszegen Ludvig Jánosnál.”
- „Wittebergában 1780. Eszt. Találtatik Sopronban Schrabz G. Mihály Compact.”
- Az Űj zengedező mennyei kar ismert kiadásai
- 14a. a. Uj zengedező mennyei kar, az-az régi és ujonnan szerzettetett, válogatott, isteni ditséreteket és lelki énekeket magában foglaló, szép rendbe vétetett Graduál, mely az Istennek ditséretire, az hiveknek serkentésekre és vigasztalásokra, egynéhány imádságokkal együtt kibocsátatott. (12), 994, (24) l.
b. Hozzákötvén külön, de eltérő ívjelzettel: Ahítatos imádságok. 28. l.
c. Hozzákötvén külön címlappal és ívjelzettel: Szent Dávid királynak és prófétának százötven 'soltári ... magyar versekre fordítottak 's rendeltettek Szentzi Molnár Albert által. Frankofurtumban 1743. (4), 420, (8) l.
d. Hozzákötvén külön ívjelzettel:
A mi Urunk Jéhus Kristus' kén-szenvedésének históriája, Jeremiás prófétának siralmival és imádságával, és Jerusálem' veszedelmének históriájával. 48 l.
Lelőhely: Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtára, NN 150. A példányból hiányzik a címlap utáni levél. Valószínű ajánlást tartalmazott. Díszcímlappal.
- 14b. Ua. Eltérő címlapszedéssel és impresszummal.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, R 1026.
A példány díszcímlapja azonos a fentebbiével.
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Győrött Müller Jakab-nál.”
- „Frankofurtumban, M. DCC. XLIII. Találtatik Kőszegen Ludvig János-nál.”

15. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 321.419.⁷
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, Ludwig János költségével, 1750. Esztendőben.”
A példány színes pergamenkötésén: 1751. Diszcímlapja azonos a fentebbivel.
16. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.579.
A Zsoltárok impresszuma: Frankofurtumban, 1743. Az Új zengedező ... címlapjára a nyomtatással egykorúnak látszó kéz írásával: Jos. Torkos.
17. Ua.
Az adatot Schulek Tibor nyilvántartásából vettük át. A ma általunk meg nem talált példány egykori lelőhelye: Sopron, Theológiai Ifjúsági Kör Könyvtára, F 314.
18. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.582.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1760.”
19. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
Lelőhely: Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, K 8901.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1765.”
20. Ua, de a kolligátum-tagok sorrendje más.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.852.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtomban, 1772.” A kolligátum-tagok sorrendje a 14. számnál felvett tétel jelölése szerint: a-b-d-c. Az OSZK másodpéldánya esetében: a (előljáró beszéde) - b-a-d-c. Az utóbbi példány jelzete: 323.585.
21. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje ismét a 14. tétel alattival egyezik.
Lelőhely: OSZK, 323.588.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtában, 1772.”
12, 1014, (24), 28, (4), 420, (8), 48 l.
22. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
A fentebbitől eltérő szedéssel.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.591.
A Zsoltárok impresszuma: „Frankofurtumban, 1772.”
23. Ua.
12, 1014, (24), 28, (4), 407, (7), 48 l.
Lelőhely: OSZK, 323.596.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban, Landerer Mihály költségével.”
24. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 311.109.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1783.”
Az OSZK másodpéldánya: Lit. 788ul. Itt a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Kőszeghi Compactornál. 1750.”
- „Frankofurtumban, 1758. Találtatik Kelemen Márton Pápai Compactornál.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1760.”
- „Frankofurtumban, Találtatik Ludwig János Maradékinál Kőszegen 1767.”
- „Frankofurtumban, 1768. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770. Esztendőben.”
- „Frankofurtumban, 1770 Esztendőben.”
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által 1783.”

⁷ A példány a része után kötve külön ívjellel: Égi háborukor mondandó énekek.

25. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-d-c.
12, 1014, (24), 28, 48, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.766.
A Zsoltárok impresszuma: „Sopronban, 1784.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
26. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-b-d.
12, 1014, (24), 48, 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 319.787.
A Zsoltárok impresszuma: „Debreczenben, 1784.”
27. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-d-c.
12, 1014, (24), 72, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: Martin, Matica Slovenská, MHC 1121.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Kassán, Landerer ... 1791.”
28. Ua, csak címlapxeroxot láttam.
Lelőhely: Szentcs, Horváth Mihály Gimnázium, 3752. I. 195.
29. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-b-c.
12, 1014, (24), 28, (4), 409, (7) l.
Lelőhely: OSZK, 323.599.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, ... Landerer ... 1804.” A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
Az Áhitatos imádságoknak nincs önálló ív-jelzete.
30. Ua, a kolligátum-tagok sorrendje: a-c-d.
12, 1014, (24), (4), 409, (7), 72 l.
Lelőhely: Budapest, Evangélikus Országos Könyvtár, 3086. Az előzőkhöz képest új tördelés: a régi néhány lapalji sora mindig a következő lapra került át.
A Zsoltárok impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel, 1815.”
A Zsoltárok végén Buz- őrszó áll.
A d-vel jelzett kolligátum-tag önálló címlappal szerepel. Impresszuma: „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
31. Az Ur Jézus Nevébe. Régi és új zengedező mennyei kar veleje. Ki botsáttatott a megbővített Győri L. M. kis Katechismusa mellé ...
Lelőhely: OSZK, Mor. 1233d (2).
Ács Mihály: Arany lántz veleje ... (H. n. 1752.) című művéhez kötve.
- „Sopronban nyomtatt. Sziesz József János által, 1784.”
- „Frankofurtumban, 1784. Esztendőben.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1792.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1800.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűivel, 1805.”
- „Pozsonyban és Pesten, Fűskuti Landerer Mihály örököseinek betűivel és költségével.”
- „Jénában, M.DCC.LI.”

Adatok a fenti kötetek kiadásairól

A zengedező mennyei kar korai kiadásai Lőcsén készültek. De már itt nehézséget okoz, hogy az énekek bővülési folyamata néhol ellentmond az impresszumokban szereplő évrrendnek. Az ABC-be rendezett tartalomjegyzék alapján a bővülési folyamat⁸:

⁸ A tartalomjegyzékek alapján dolgoztunk. Az alapkiadáshoz (I. sz.) képest új énekeket kezdőszavakkal jelöljük. A zárójelbe tett énekek a sorrendben következő kiadásban nem szerepelnek.

1692. után (1. sz.)

1696. (2. sz.) = 1703. (4. sz.) 1706. (5. sz.)

A : 8 A : 9 A próféták
 B : 4 B : 5 Bűnös ember
 C : 2 C : 2
 D : 5 D : 5
 E : 7 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1 G : 1
 H : 5 H : 6 Hogy Ádám kiüzeték
 J : 12 J : 13 Igen megvigasztalál
 K : 3 K : 3
 L : 1 L : 1
 M : 18 M : 18
 N : 3 N : 3
 O : 10 O : 12 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 R : 1 R : 1
 S : 16 S : 16
 T : 3 T : 3
 U : 5 U : 5
 V : 1 V : 1

1696. (3. sz.)

A : 10 A próféták
 Amaz kedves idő
 B : 6 Bűnös ember
 Bibliában mondja
 C : 2
 D : 5
 E : 8 Ez a szomorúságnak
 G : 1
 H : 6
 J : 10 Igen megvigasztalál
 Jer haljunk meg
 Jézust magamnak
 Immár Ádám hogy
 Isten áldásának háza
 Istenem neked meg.
 Isten megmutatá
 Istennek szent Fia
 K : 4 Ki csak Istenre dologát
 L : 4 Látod miképp jára
 Lölköm kit elvesztettél
 M : 20 Mi Atyánk ki vagy
 Minden órát gondold
 N : 3
 O : 14 Oh mérhetetlen
 Oh ki kiált
 Örülj szívem
 Oh te mindenható
 R : 1
 S : 17 Szívemet hozzád
 T : 4 Téged igazán s valóban
 U : 5
 V : 1

A : 9 (+ 1 A Krisztusnak)
 B : 5 A K betű alatt
 D : 5
 E : 8
 G : 1
 H : 6
 J : 13 (+ 1 Jézus hogy ki)
 K : 5 (2 a C alól)
 L : 1
 M : 18 (+ 1 Minden mi szenvedés)
 N : 3
 O : 12
 R : 1
 S : 16
 T : 3
 U : 5
 V : 1

A 2. számon leírt kiadás ismerete nélkül feltételeztük már, hogy az 1703-ban kiadott énekeskönyv korábbi, mint a 3. számon leírt 1696. évet viselő. Ugyanis a bővítési folyamat alapján lehetetlennek tartottuk, hogy az 1703. évi kiadás toldaléka (187–203. l.) ugyanúgy a toldalékban és azonos tartalommal szerepeljen egy korábbi kiadásban (3. számon leírt 1696. évi kiadás: 243–260. l.), miközben az utóbbi, tehát a korábbi kiadás

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Melby

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

ÚJ ZENGEDEZŐ MENNYEI KAR,

Az-az

Régi és újonnan fereztetett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétetett

GRADUÁL,

Me Ny Jós. Jorkos.

Az Istennek ditséretire, az Hivék-
nek ferkenítésére, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-botsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

Találtatik Ludwig János Köfzégghi
Compactornál. 1750.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerezett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek ditséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

UT ZENGEDEZŐ MENNYESI KAR,

Az az:

Régi és újonnan szerezett,
válogatott, Isteni Ditséreteket, és
lelki Énekeket magában foglaló, szép
rendbe vétett

GRÁDUÁL

Melly

Az Istennek ditséretire, az Hívek-
nek ferkentésekre, és vigasztalásokra,
egynéhány Imádságokkal együtt
ki-borsáttatott.

FRANKOFURTUMBAN,

1770. Efstendőben.

egyéb új énekei (28–35., 51–54. és a 75–113. l.) kivétel nélkül elmaradnak. A toldalékok nem kerülhettek egymástól függetlenül a kötetekbe, vagyis: a 3. számon leírt 1696. évet viselő kiadásnak az 1703-at viselő után kellett keletkeznie. Ezt külső érvek is támogatták. Így pl. az a tény, hogy az 1696. évszámú kiadás néhol az Arany lánc ... Lőcse, 1716. impresszumú kötethez kötve maradt fenn.

Tehát Lőcse, 1696. impresszummal a 18. században újranyomták a kötetet, bővített formában.⁹ Ez a kiadás már valószínű nem Lőcsén készült, feltételezésünk szerint 1716–1734 között.

A Lőcse, 1726. impresszumú kiadás betűtípusai igazolták a Fábri Gergely által feljegyzett adatokat, melyek szerint ez a kiadás sem a köteten megjelölt helyen és időben jelent meg, hanem Győrött, 1734-ben,¹⁰ Streibig betűivel.

Az 1748-as évszámot viselő kiadás sem az impresszumban feltüntetett Lőcsén jelent meg, hanem Sopronban, Siess betűivel.¹¹

Az 1735. évi, Augsburgi jelzésű kiadás¹² a hozzákötött, Jéna, 1734. impresszumú Arany lánc című művel azonos műhelyben készült. Az általunk hozzáférhető, valós impresszumú nyomtatványok között nem találtunk eddig olyat, amelyben az e nyomtatványokban szereplő betűkészletek szerepelnek. Egyéb hamis impresszumú kötetek bőven akadnak azonos betűkészlettel. Adataink nagyobb része Győr és Sopron felé irányítják tekintetünket. Gyanúba hozható még Pozsony is. A megjelenési évet hitelesnek fogadhatjuk el.

Az 1747. évi, Augsburg jelzésű mű általunk vizsgált példányának papírja, annak vízjele azonos a hozzá kötött *Arany lánc* (Jéna, 1747.) című kiadványával, melynek típusa minden kétséget kizáróan a pozsonyi Royer-nyomdáé. A *Zengedező* ... végén azonban szerepel egy faducról készült virágkosár, amely soproni nyomtatványokon fordul elő. Az egyértelmű állásfoglaláshoz ismernünk kellene a Royer-, ill. a Siess-nyomda teljes nyomdai készletét. Eddigi ismereteink alapján lehetségesnek tartjuk, hogy a két nyomda készlete az 1740-es években (esetleg családi kapcsolatok révén) keveredett. Az azonos évszámú *Arany lánc* és a *Zengedező* ... című kiadványok nem azonos betűtípussal készültek. Ennek ellenére – a pozsonyi nyomda egyéb termékeit is figyelembe véve – mégis lehetségesnek tartjuk, hogy a nyomtatvány részben Royer betűivel készült.

Az Augsburg, 1760-as impresszummal megjelent kiadás Sopronban, Siess betűivel készült. Ugyancsak ott nyomtatták a *Régi és új zengedező mennyei kar veleje* (Jéna, 1751.) című művet (31. sz.).¹³ A Wittenberg, 1780-as jelzésű kötet betűtípusait nem vizsgáltuk

⁹ SCHULEK Tibor: *Kurzer Abriss der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuch und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn* (= Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, Kassel, 1968, 130–140.) c. cikkében az énekek bővülése, továbbá a Rákóczi-szabadságharc vallási toleranciáját figyelembe véve a kötet megjelenését 1711–1726 közé helyezte.

¹⁰ Fábri Gergely naplójáról és az abból idézett adatról l. PAYR Sándor: *Fábri Gergely naplója* (= Theológiai Szaklap, 2, 1904, 124–132.) című cikkét. A kiadás korrektora Fábri, a kiadó Müller János győri könyvárus.

¹¹ A lőcsei nyomtatás tényét PAVERCSIK Ilona fentebb idézett cikkében (2. sz. jegyzet) kizárta. A nyomtatvány betűtípusa teljes egyezést mutat a Füssi Pius: *Ferrarius Szent Vintze élete és a Rövid oktatás* című, 1749-ben Sopronban nyomtatott művekéével.

¹² A bővülési folyamatot számokkal itt csak nehezen tudjuk érzékeltetni, mert gyakran korábban már szerepelt énekek elmaradnak. Az 5. számon leírt kiadás 109 éneke szerepel a 10. számon leírtban (1735. éviben), ahol összesen 222 az énekek száma. A 11. számon leírtba újabb 19 ének került be, de az énekek száma így is csak 224. A 14. számon először leírt, és később változatlan tartalommal sok kiadást megért Új zengedező mennyei kar című kötetben a tartalomjegyzék szerint 636 ének található.

¹³ Már PAYR Sándor megállapította a *Magyar pietisták a 18. században* c. művében (Bp. 1898. 155.), hogy a Luther-féle katechizmust Jéna, 1751. impresszummal Sopron-

meg, feltételezésünk szerint azonban a soproni könyvkötő ezt a kiadást is Siessnél készíttette.

Torkos József 1743. október 1-én Győrből azt írta Prónay Gábornak, hogy a bővített és átalakított énekeskönyv példányát küldi annak feleségének. A kiadvány „minap hagyta el sajtónkat” — jegyezte meg Torkos.¹⁴

A szóban forgó kötet címlapján megjelenési helyként Frankfurt van feltüntetve. Torkos József, a kötet összeállítója, közvetve azt állította levelében, hogy Győrött látott a mű napvilágot, 1743-ban. A kötet főszövegének típusát Streibig csak ritkán használta ebben az időben. Pl. A' 'sidó Raby Samuelnek ... (Győr, 1745.) című nyomtatvány címlapjának egyes soraiban, vagy a B₂ levélen. Ugyanígy A' purgatóriumbeli ... (Győr, 1742.) című kiadvány impresszumában is. Az előljáró beszéd típusa megtalálható pl. az *Útitárs* (Győr, 1745.) című kiadványban.¹⁵

Tehát az *Új zengedező mennyei kar* első kiadása Győrött jelent meg, 1743-ban. A kiadás kétféle címlappal készült: a példányok egy része Ludvig János kőszegi, más része pedig Müller Jakab győri könyvkötőt nevezi meg kiadóként.

A további kiadások, miként a példányok leírásaiból láthatjuk, azonos terjedelemben és azonos tördeléssel láttak napvilágot. Érdekes, hogy valamennyiben két 983—984. lap található.¹⁶ Egy-egy esetben, a kötet vége felé, néhány sort csúszik a tördelés. A mutatóban azonban ekkor sincs feltüntetve, hogy néhány ének kezdete eggyel nagyobb lap-számon található.¹⁷

A 15—22. és 24—26. számon leírt kiadások Sopronban jelentek meg Siess betűível. Az 1750-es évszámot viselő két kiadás főszövege A Jézus Társaságból való Pinamonti János Péter ... (Sopron, 1755.) kezdetű mű szövegtípusával, az előljáró beszédé pedig annak hibajegyzékével és A kereszten függő ... (Sopron, 1755.) című könyv 88—96. lapjainak típusával egyezik.

A Sopronban nyomtatott *Új zengedező* ... című kiadványok címlapdíszei kétfélék. Az egyik közülük a 15—16. és a 18. számon leírt példányokat díszíti. Ugyanez a dísz szerepel A jó erkölcsre oktató Kátónak versei c. kiadvány (Sopron, 1757.) címlapján.¹⁸ E mű előljáró beszéde előtt is ugyanazok a nyomdai díszek találhatók, mint a 16. számon leírt tételünk hasonló helyén.

A másik féle címlapdísz az 1768 és 1784 közti kiadásokon (19—22. és 24—26. tételek) találhatóak. II. József türelmi rendeletének megjelenése után egyes kiadásokon valós impresszum szerepel: Sopron. Ekkor is akadnak azonban Frankfurt jelzésű hamis imp-

ban jelentették meg. Ezzel együtt nyomtatták ki, azonos betűkkel a 31. számon leírt tételünket.

¹⁴ TORKOS József levelének kiadását l. *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek I. Kiad.* PRÓRAY Dezső. Bp. 1905, 394—395. — A sárospataki példány (NN 150.) dísz-címlapjának verzójára is feljegyezte ezt az adatot HARSÁNYI István 1921-ben, PAYR értesítése alapján.

¹⁵ PAYR azon adata, hogy STREIBIG az 1733-ban titokban kinyomtatott *Útitárs* c. kötetet adta ki 1745-ben (majd ugyanezt 1769-ben a nagyszombati jezsuita nyomda) tévedés. Csak címegezésről van szó. PAYR adata a 10. számú jegyzetben idézett cikkben található.

¹⁶ A számozás ismétlődése az Ss ív utolsó és a Tt ív első levelén található, a szöveg azonban folytatódag, nem ismétlődik.

¹⁷ A 23. számon leírt kiadásról van szó.

¹⁸ Ugyanígy, esetleg ugyanez a címlapdísz szerepel a pozsonyi Royer készletében is. Vö. COMENIUS: *Januae linguarum* ... (Pozsony, 1747.), szintén a címlapon. A nyomdai díszek közül ebben az időben már csak a nagyon különlegesek és másutt elő nem forduló jelentenek biztos támpontot a nyomdahely meghatározásában. Ennek ellenére fontos fogódzók a kutatásban.

resszumok, valószínű a jobb értékesíthetőség reményében kerültek a címlapra. De az is lehet, hogy későbbi kiadások, visszadatált évszámmal.

A valós nyomdahely számunkra először a cenzúráiratokban tűnt fel.¹⁹ Kelemen Márton pápai könyvkereskedő ezek szerint 1758 őszén közvetlenül a helytartótanácsához fordult, azt panaszolván, hogy a pozsonyi Alexander Kempff-nél vásárolt könyveit elkobozták. Kempff bizonylatot írt alá, mely szerint a szóban forgó könyvek terjesztését a bécsi cenzúrahivatal engedélyezte. A helytartótanács tájékozódó kérdésére Gróf Zichy Ferenc győri püspök egyebek között szólt egy Graduálról is (= az *Új zengedező* . . . című kiadvánnyal), melyet Ludvig János kőszegi könyvkötő és könyvkereskedő a kelendőség biztosítása érdekében Frankfurt jelzéssel, valójában azonban Sopronban adatott ki. Lehetetlen, hogy e köteteket külföldről hozzák be nagy mennyiségben, s mégsem akadnak fel behozatalkor a vámon.

A helytartótanács ismételten tájékoztatást kért a püspöktől: mire alapozza azon vádját, hogy a külföldi nyomdahelyet megjelölő kötetek között olyanok is vannak, amelyek titokban Magyarországon készültek. Zichy 1759. február 28-án kelt levelében megismétli és kiegészíti adatait. Kelemen Márton fia, Sámuel, azt is elmesélte a győri könyvkötőnek, hogy a Graduált már korábban is újramomták atyja kérésére Sopronban. Most pedig ismét kinyomtatták.

Az ügyvel a cenzúráiratok közt a továbbiakban nem találkoztunk. Schulek Tibor adatgyűjtéséből azonban megtudhattuk, hogy a Kelemen Márton által, Frankfurt jelzéssel kiadott Graduálból a 20. század közepe előtt Sopronban őriztek egy példányt.

Az *Új zengedező mennyei kar* kiadási éveinek hamis voltára nem találtunk konkrét adatot. Lehetséges, hogy az azonos impresszumú, de mégsem azonos kiadások (l. a képmelléleteket) egyike azonban visszadatált évszámot ad.

A fennmaradt kiadások közt gyakori az unikum, így teljesen jogosan feltételezhetjük, hogy az általunk leírtaknál jóval többször megjelentek ezen énekeskönyvek. A folytonos használat során azonban a példányok a szó szoros értelmében elvástak, s a kiadások is megritkultak. Schulek Tibor gyűjteményében például az *Új zengedező mennyei kar* című énekeskönyvből hat olyan csonka példány is található, amelyeknek szedése sem egy mással, sem az általunk felsorolt kiadások valamelyikével nem azonos.²⁰

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

¹⁹ Országos Levéltár, C-31, Acta revisionis librorum, I. csomó: 1758. és II. csomó: 1759.

²⁰ SCHULEK Tibornak ezúton is köszönetet mondunk segítségért és gyűjteményének rendelkezésünkre bocsátásáért.

FIGYELŐ

Klaniczay Tibor 60. születésnapjára. A régi magyar irodalom neves kutatóját, a reneszánsz- és barokk-kutatás nemzetközileg elismert szaktekintélyét, irodalomtudományunk kiváló szervezőjét köszöntjük 60. születésnapja alkalmából. Pályáját, melynek már kezdetét is Kossuth-díj fémjelezte, a jelentős, egyéni kutatási eredmények mellett, már szinte indulásától kezdve jellemezte az egész szaktudomány fejlődésére kiható, tudmányszervező és irányító tevékenység is. Egészen fiatalon, korábbi korok mulasztásait is pótlandó, alapvető irodalomtudományi vállalkozásokat: szövegkiadásokat, sorozatokat hozott létre, kézikönyveket, folyóiratokat szerkesztett, s mindehhez elengedhetetlen követelményként, az irodalomtudományi kutatás számára önálló tudományos műhelyt szervezett. Mindezzel — és természetesen személyének közvetlenségével és hatóerejével — egy egész korszak szaktudományának és szaktudósainak fejlődésére volt jelentős hatással; kezdeményezései nagymértékben szolgálták az irodalomtörténet tudományos rangjának emelését és elismerését. És amikor, szerencsére csak átmenetileg, vulgáris, illetve divatos és ál-modern nézetek kezdtek eluralkodni történeti múltunkkal kapcsolatban, higgadt, de határozott érvekkel mutatott rá a hagyományok feltárásának és megismertetésének fontosságára, s a nemzeti tudat rövidre zárásának káros jelenségeire, nemkülönben a magatartás kirívó voltára, szocialista és nem szocialista országok gyakorlatában egyaránt. „A múlt hosszú időtartamának, a nemzeti múlt mélységének különleges ereje van a nemzeti kohézió szempontjából. Nem véletlen, hogy a magyarságnál a nemzeti fejlődés tekintetében fiatalabb népek olyan szívós erőfeszítésekkel igyekeznek szocialista viszonyok között is, múltjuk, kultúrájuk hosszú időtartamát kimutatni és dokumentálni. Még fiatalabb nemzetek — Kanada például — igyekeznek minden olyan helyet, követ számon tartani, megjelölni, megőrizni, ahol két- vagy háromszáz évvel ezelőtt történt valami. Mit nem adnának azért, ha lenne egy olyan helyük, ahol kilencszáz évvel ezelőtt már könyveket is írtak! Mi viszont gyakran könnyelműen megnyugsunk abban, ha vissza tudunk pillantani a XVIII. századig. Mintha székelyünk kellene — amolyan feudális-klerikális rekvizitumként — régmúlt századainkat, elfelejtkeznénk arról, hogy népünk történetének nagyobb részéről mondunk le így.” Megnyilatkozásainak, egyszerre józan és szenvedélyes érveinek is volt szerepe abban, hogy történelmünk korábbi századainak kulturális hagyományai iránti közöny ma már oszladozni kezd. A *Magyar Könyvszemle* szerkesztősége Klaniczay Tibor akadémikusnak további eredményes és sikeres munkásságot kíván.

¹ K. T.: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1976. 21.

Scheiber Sándor köszöntése. Tudományos közéletünk ismert személyisége, állami kitüntetett, a tudományok doktora, hazai és külföldi egyetemek, akadémiák professzora, folyóiratunk fáradszaktalan munkatársa hetven éves. A tollából megjelent tanulmányok, közlések, elemző könyvismertetések kutatógenerációkat igazítanak útba. Az általa felfedezett és mintaszerű filológiai pontossággal tárgyalt dokumentumok új utakat nyitottak meg a keleti és magyar könyvkultúra vizsgálatának történetében. Több évtizedes tudományos munkásságának ebben a szeptében is a források mértéktartó kezelését a párhuzamok kimutatását, a szakirodalom kritikáját tartja feladatának. A tudós szerényen meghúzódik az általa feltárt adatok, szövegek, összefüggések mögé, másra hagyva a látványosabb részt, az elemzést. Cikkeiben, dolgozataiban műremekké formált téglákat szállít a nemzetközi orientálistika és a magyar nemzeti tudományok épületéhez. Szorgalmával és gazdag adattudásával párosuló tudományihető tevékenysége nemcsak ismereteinket gazdagítja, újabb alkotásokra is ösztönöz. Egykori és mai tanítványai, munkatársai és kollégái merítenek tudásának kiapadhatatlan forrásából. A mindig tanuló és tanító Scheiber Sándort ezért is köszöntik a magyar és külföldi tudósok tiszteletére összeállított tanulmánykötet kiadásával. Az értékes kötet, mint Scheiber Sándor egész életműve és jövőbeli tudományos munkája, nem csupán az ünnepezt dicsősége, de a magyar tudomány nemzetközi elismerése is.

DÁN RÓBERT

Gergely Pál (1902–1982). 1982. október 27-én elhunyt dr. Gergely Pál, az Akadémiai Könyvtár nyugalmazott osztályvezető-helyettese.

1902-ben született Kolozsvárott, középiskoláit szülővárosa unitárius kollégiumában végezte. Érettségi után másfél éven át a kolozsvári *Az Ujság* című lapnál újságíróskodott, majd 1922-ben beiratkozott a budapesti egyetem jogtudományi karára. 1928-ban a Magyar Tudományos Akadémia főttkári hivatalában helyezkedett el mint gyorsíró, majd gyakornok, s élete ettől kezdve mindvégig szorosan összeforrt az Akadémiával. Az Akadémia átszervezése után, 1949 őszén a főttkári hivatalból áthelyezték a könyvtárba, ahol a kéziratárba kapott beosztást. Innen ment nyugdíjba 1967-ben.

A kéziratárban az akadémia régi, 1949 előtti levéltárának rendezése és feldolgozása lett a feladata, így munkaköre mintegy folytatása volt korábbi hivatali tevékenységének, de különös érdeklődéssel és szeretettel gondozta, gyarapította a kéziratár népköltési anyagát is. Gyorsírástudását, amelyet korábban hivatali munkájában hasznosított, később a néprajz és az irodalomtörténet szolgálatába állította, amikor Vikár Béla feljegyzéseinek, Szabó Lőrinc jegyzeteinek és versfogalmazványainak áttételére vállalkozott.

Az írás sohasem volt idegen terület számára, de míg korábban főleg népszerűsítő kötetei, publicisztikai művei láttak napvilágot hazai és romániai magyar lapokban, az ötvenes évektől kezdve egyre inkább a kéziratár állományából és az akadémiai levéltár anyagából adta közre Vörösmarty-, Frankenburg- és Bartók-íráskor szövegeit, feltárta a Pápai Párizs-album tudománytörténeti jelentőségű bejegyzéseit, s több cikkben foglalkozott az Akadémia múltjának számos részletével: a Nemzeti Színház létrehozásában vállalt szerepével, Arany főttkári működésével, Bartók és Kodály akadémiai tevékenységével és még igen sok más témával.

Szorosan összefügg ezekkel az Arany János művei kritikai kiadásában megjelent, Arany hivatali működésének iratait tartalmazó, Gergely Pál által közreadott két kötet, valamint a Kriza János székely népköltési gyűjteményének számos korábban kiadatlan darabját is magában foglaló gyűjtemény, amelynek a verses részét ő gondozta.

Derűs egyénisége, anekdotizáló kedve sok barátot szerzett neki mindenütt. Nyugdíjba menetele után is megtartotta kapcsolatát régi munkahelyével és munkatársaival, sőt

amikor elköltözött évtizedeken át volt otthonából, az Akadémiával összeépült bérházból, a város pereméről is vissza-visszajárt oda, ahol szinte az egész életét töltötte. Amíg erejéből futotta, a munkát sem hagyta abba: utolsó, nemrégiben megjelent publikációja az általa annyira szeretett Arany János egy eddig ismeretlen szövegű bírálatának közreadása volt Szász Károly *Macbeth*-fordításáról.

F. CSANAK DÓRA

Művészet I. Lajos korában, 1342–1382 (Az István király Múzeum kiállítása, Székesfehérvár, 1982. IX. – 1983. III.). Negyven éve már annak, hogy a tudományos élet utóljára próbálta felmérni Nagy Lajos korának szellemi értékeit: akkor trónraléptének, most halálának hatszázadik évfordulója alkalmából. Így az Anjou-kori udvari művészet emlékeanyagából válogató kiállítás a magyar középkorkutatás ünnepi eseményévé vált.

Dercsényi Dezső külhoni katedrálisok kincstárainak inventáriumai alapján már egyik, 1941-es tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy az Anjou-udvar emlékei nagyrészt elkerültek Magyarországról. Ez fokozottan érvényes a kódexekre, amelyek Washingtontól Leningrádig szóródtak szét a világban. Így érthető, hogy az ötvösség, pecsétek, pénzverés, szobrászat és faliképfestészet mellett a könyvfestészet emlékei csak fotókon vagy fakszimile kiadásokban tekinthetők meg, de sajnálható, hogy a hazai gyűjtemények kódexei hiányoznak. Még ez az exposition imaginaire is az elmúlt évtizedek mennyiségben és minőségben gyarapodó művészettörténeti kutatásait tanúsítja, s kijelöli a könyvtörténet feladatait.

Wehli Tünde a kiállítás katalóguskötetében áttekinti és újraértékeli a kor könyvfestészetét, aminek jelentőségét az is mutatja, hogy a többi műfajt megelőzve, az itáliai kapcsolatok legjelentősebb megnyilvánulási formájává vált. Eszerint az Anjou-udvarral összefüggő kódexekhez tartozik a Magyar Anjou Legendárium, amely bolognai iskolázottságú mester, valószínűleg itáliai munkája. A possessor bejegyzés alapján sorolható még ide Nicolaus praepositus Strigoniensis két egyházi jogi kódexe, amelyeket Erzsébet anyakirálynővel tett itáliai látogatása idején rendelhetett meg, s jelenleg Padovában őriznek.

Az 1350-es évektől új korszak kezdődött, amikor Bologna közvetlen befolyása, a kéziratok importja csökkent, s udvari festőműhely alakult ki. A Képes Krónika miniatúráinak stílusjegyei közép-európai hatásokat mutatnak, elsősorban cseh táblaképekkel tartanak rokonságot, amit a prágai IV. Károly-kiállítás már korábban sejtetett. Az Oxfordban őrzött Pseudo-Aristotelesi Secretum Secretorum is az udvarban, feltehetően a Képes Krónikával egy műhelyben készült. A washingtoni Neksei Demeter-biblia bolognai, toscanai hagyományt követő hazai műhely terméke.

Az Anjou-kori könyvkultúra, ismerve az udvar dinasztikus összeköttetéseit, reprezentációját, szerzetesrendi alapításait, széles alapokon nyugodott. Ennek megismeréséhez a kódexfestészeti kutatás eredményeit követnie kell a possessor, kodikológiai, levéltári, a kódexek tartalmára is vonatkozó vizsgálódásoknak. Így azonosíthatta – hogy csak két ismertebb példát említsünk – Fraknoi Johannis de Bredebscheid de Tremonia Klosterneuburgban őrzött Nagy Szent Gergely kódexét, vagy Melich János és Radó Polikárp az OSZK egy I. Lajos idejében, Spalatóban használt kódexét (Cod. Lat. 334).

Az Anjou-kor művészeti életének újonnan felvázolt képeiben az íráskultúra megőrizte méltó helyét, sőt új kapcsolódási pontokkal is gazdagodott. A reprezentatív válogatást nyújtó kiállítás azonban remélhetőleg nemcsak a művészettörténészek számára jelenti majd új kutatások kiindulópontját. A Magyar Anjou Legendárium szétszóródott lapjainak újratálalkozása talán a korszak könyvkultúrájáról formálódó képünket is jelképezi.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban. A zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) kiállítást rendezett kincseiből 1982. október 18. és 31. között. Az alkalmat ehhez a könyv hónapja szolgáltatta, amelyet Jugoszláviában minden októberben megrendeznek. Ebben az esztendőben Horvátországon volt a sor. Az ország legnagyobb könyvtára ennek jegyében tette ki közszemlére legértékesebb dokumentumait az erre a célra átalakított központi olvasótermében.

Miután a horvátok 1983-ban ünneplik könyvnyomtatásuk 500. évfordulóját, a kiállítás jellege kifejezetten könyvtörténeti volt: az 595 dokumentum mind a 10. századtól a múlt század derekáig terjedő korszakból származik. Ezen belül is a korábbi évszázadok kaptak viszonylag nagyobb hangsúlyt, míg kb. 1700-tól inkább csak ízelítőt kaphatott a látogató a zágrábi könyvtár tudománytörténetileg számottevő könyveiről. Ez a rész is kitűnően sikerült, mert a nemzetközi tudományosság kimagasló alakjai általában fontos műveikkel voltak képviselve, ami mintegy dióhéjban áttekintést nyújtott az egyes tudományágak fejlődéséről.

A több mint száz kézirát Zágrábban a legnagyobb élményt nyújtotta e téren 1964 tavasza óta, amikor is a jugoszláviai miniaturaművészetet mutatták be az ottani Iparművészeti Múzeumban. A mostani alkalommal a 26 középkori latin kódexet külön csoportban 12 glagolica kézirat követte. Ez a jellegzetes, középkori írás, amelyet egykor a dalmát tengerpart számos vidékén alkalmaztak, már évszázadok óta használaton kívül áll. Mint ilyen, egyedülálló specialitásnak minősül. E részleg fényét az a körülmény is jelentősen emelte, hogy közvetlenül a kiállítás megnyitása előtt sikerült egy olaszországi magángyűjteményből megvenni azt az 1464-ben igen gondos vonalvezetésű, glagolica betűkkel hátrýára írt breviáriumot, amely így egyszeriben a zágrábi könyvtörténeti bemutató fő attrakciójává lépett elő. (Itt jegyzendő meg, hogy a 300 000 dolláros vételár éppen a hatszorosa volt a löveni Mária Siralmat is tartalmazó kódex becsértékének, amelyet az előbbi akcióval lényegében párhuzamosan lebonyolított magyar–belga csere során állapítottak meg.) A 38 kiállított ősnymtatvány mellett még 11 glagolica betűkkel készült nyomtatványt is láthatott a látogató, amelyek az 1507–1741. közötti időszakból származtak.

A magyar–horvát történelmi együttélés természetes velejárója, hogy a kiállításra került horvát vonatkozású dokumentumoknak többsége magyar szempontból is igen figyelemreméltó. A könyvtörténeti bemutatóhoz nyomtatott katalógus is készült *Blago Nacionalne i Sveučilišne Biblioteke* címmel, amelyet mintegy másfél tucat – részben színes – tábla illusztrál. Kiemelendő ennek kapcsán, ami természetesen az egész kiállítás megrendezésének nehézségeit is jelentősen fokozta, hogy az egész vállalkozás előkészítéséhez szinte valószínűtlenül rövid idő, mindössze hetven napnyi idő állt csupán rendelkezésre. Ennek fényében különösen gratulálni kell a zágrábi könyvtárosoknak – élükön Dražen Budišával és Kornelija Pejčinovićsal – kincseik színvonalas bemutatásához.

BORSA GEDEON

Köpeczi Béla: Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja). Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 228 l. 82 t.

Nemcsak politika- és eszmetörténeti, de könyv- és könyvtártörténeti szempontból is tanulságos, értékes eredményeket közreadó kötet Köpeczi Béla új Rákóczi-könyve. A szerző abból a közismert tételből indul ki, amely szerint a könyvek, főként az ifjúkori olvasmányok vizsgálata révén az olvasó személyiség gondolkodó-eszmei fejlődése, ideológiai arculatának kialakulása megragadható, s ezt alkalmazza Rákóczi egyes életszakaszainak bemutatásakor. Az erre vállalkozó kutató abban a szerencsés helyzetben van, hogy az olvasmányok hatását bizonyos mértékig ellenőrizheti is, a könyvjegyzéken szereplő tételek ismertségét kontrollálhatja, mégpedig kétféle módon is. Egyfelől a fejedelem két önéletrajzi művének (*Confessiones*, *Memoires*) idevágó megjegyzései, másfelől a történeti események, az életrajzi mozzanatok révén, s így válhat teljessé a kép. Az olvasottság, a könyvekben rejlő műveltséganyag világnézetté szilárdulásának menetét vázolja fel tehát a szerző, láthatóvá téve ezáltal a politikai tettekig vezető út állomásait, annak buktatóit és nyílt szakaszait, emelkedőt és lejtőt egyaránt.

Régebbi századok könyv kultúráját illetően messzemenően igazat adhatunk a megállapításnak, amely szerint „nem valamiféle esetlegesség jellemezte a könyvek gyűjtését” (12. l.). A tudatosságra, a gondos válogatásra nem jellemzőbb, mint az, hogy egyes főúri—főpapi könyvtárak külön listákat állítottak össze megbízottjaik számára a beszerzendő könyvekről. Már csak a kötetek igen magas ára sem sok véletlenszerűséget engedhetett meg, így a könyvtári listák híven tükrözik a tulajdonos szellemi orientációját, műveltségét.

Rákóczi gyermek- és ifjúkori olvasmányai a jellegzetesen 17. századi barokk vallásos szellemet árasztják. Az ifjú feje-

delem *Libellus alphabeticusa* (Kassa 1674), imádságoskönyvei, tankönyvei, a *Cantus catholici* egyaránt azt a világszemléletet közvetítették számára, amely végső soron Pázmány Péter munkásságára vezethető vissza (30. l.). A Biblia Káldi-féle fordítása, valamint Petrus Canisius németalföldi (s nem pedig olasz, 33. l.) származású jezsuita *Parvus catechismus* Rákóczi „alapkönyvei” közé tartoztak. Nehéz kérdés, hogy vajon anyja mellett, a munkácsi várban ismerhette-e Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmét*. A feltételezés, amely szerint ismernie kellett, logikus, noha adatszerűen nem igazolható. Feltűnő azonban, hogy későbbi írásaiban nem emlegeti, nem utal rá, pedig e nagyszabású remekműnek nagy hatást kellett volna rá tennie, az ugyanis nehezen hihető, hogy teljességgel érzéketlenül ment volna el az eposz eszmei, erkölcsi és esztétikai értékei mellett. E ponton csak a Zrínyi-életmű utóéletére vonatkozó kutatások adhatnak majd választ.

Bécsben, majd itáliai peregrinációja során rendkívüli mértékben kitágult az ifjú főúr eszmei horizontja. A kegyességi és hitvitázó irodalom oly nagy mennyiségben megismert alapművei mellé most már földrajzi, történelmi, jogi, erkölcsi és elmélkedő olvasmányok egész sora társult, amely a bécsűhelyi börtönben eltöltött időszakig azután állandóan bővült. A könyvek elolvasásának pontos kronológiáját ugyan nem ismerjük, így is kirajzolódik azonban az egyre öntudatosabbá váló ifjú eszmélkedésének íve, szellemi gyarapodásának irányvonala.

Latin és francia nyelvismerete szinte korlátlan lehetőségeket nyitott előtte ahhoz, hogy a korszerű európai kultúrában tájékozódhasson, s ezt a nyitott szellemű, érzékeny, lojalitás és alkalmazkodás ellenpólusai között töprengő Rákóczi meg is tette. Végül is reális képet alkothatott arról, milyen helyet foglal el Magyarországon az európai politikai konstellációban, ugyanis hazája történelmét is túlnyomórészt külföldi forrásokból tanulmányozta (160—

180. l.). Ez a tájékozottság a szabadságharc későbbi vezérének politikai elgondolásaiban fontos szerepet játszott, ez segítette őt mozgalmá nemzeti közti összefüggéseinek felismerésében és alakításában. Más kérdés, hogy külügyi kapcsolatai mégsem lehettek majd sikeresek, mert az erőviszonyok kedvezőtlenül alakultak. Az olvasmányanyag elemzése végeredményben meggyőzően bizonyítja, hogy Rákóczi személyiségének legfontosabb összetevői között hivatástudatát, a családi-nemzeti hagyományt, a devotio moderna és a sztoicizmus által meghatározott etikát, valamint a történelmi helyzetből fakadó feszültséget említhetjük.

Csupán néhány gondolatot emelhetünk ki ehelyütt Köpeczi Béla tanulmányából; úgy hisszük, módszerét haszonnal lehetne alkalmazni a magyar politikai és szellemi élet más vezéregyéniségeinek vizsgálatakor is. A könyv valamennyi fejezetében szembetűnő a szerző elemzéseinek alaposága, a vizsgált jelenség minden részletére kiterjedő figyelme. De ez a figyelem minden adatot, minden árnyalatot a lényeg szempontjából mérleget, történeti, társadalmi és művészi jelenséget szerves egységben szemlél, hogy ezáltal minden köztételtől mentesen, tárgyilagosan ítélessen a nemegyszer meglehetősen bonyolult kérdésekben. Ez az ellentétes véleményeket is szembesítő, minden állásponttal gondosan számoló, a szilárdnak hitt megállapításokat is ellenőrző gondosság Köpeczi Béla kötetét izgalmas olvasmánnyá teszi, olyan könyvvé, amelyet mind a szakemberek, mind pedig a politikai gondolkodásunk múltja iránt érdeklődő olvasók az új eredményeknek kijáró érdeklődéssel tanulmányozhatnak.

BITSKEY ISTVÁN

Kiss István: Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban
Bp. 1981. Akadémiai Kiadó

Egy könyvkiadó működésében ott tükröződik az adott ország, kor és társadalom politikai, szellemi képe. Egy-egy ilyen cég kiszolgálója és egyúttal alakítója is kora igényeinek. Így nyújt a könyvkiadás-történet egy sajátos új rálátást egy adott kor történelmi megközelítéséhez.

Kiss István érdeme, hogy felismerte a könyvkiadás-történet sajátos szerepét a politikai, szellemi élet tárgyalásában. Módszertanilag az egyes kiadók működésének vizsgálatánál természetesen a nyomdász- és könyvkereskedelmi-történetírás kimunkált ösvényein haladhatott, mind a forráskutatást illetően, mind a cégtörténet

fő tartópilléreinek lerakásakor. Azonban egy ilyen könyvkiadóüzem tevékenysége sokkal szerteágazóbb, bonyolultabb mechanizmus, mint az egykori kis üzemeké volt. Így az elemzés részterületei, az ipar- és gazdaságtörténet, valamint a tudomány- és irodalomtörténet körén túl vezetnek. A termelés mennyiségi mutatói, mind a címek, mind a példányszámok vonatkozásában, lehetőséget teremtenek arra, hogy a kiadó tevékenységének hatását egyes társadalmi struktúrák szellemi, politikai arculatának alakulásában betöltött szerepe szerint is értékeljük. Így válik a kiadás-történet egyetemesebb érvényűvé és nyújthat segítséget egy tágabb értelemben vett társadalomtörténeti kép megrajzolásához.

E koncepció jegyében tekinthetjük Kiss István monográfiája kiinduló pontja egy háttérének egyaránt a kor politikai, ideológiai viszonyainak, a könyv és olvasói, az írók és az irodalom helyzetének ismertetését. Mintegy nemcsak bemutatva azokat a körülményeket, feltételeket, amelyek között a kiadó tevékenykedett — de részint az olvasóra is bízva a köztől gazdag tényanyag mozaikdarabkáinak felrakását.

A kiadó sok évtizedes működésének teljes történeti feltárására azonban Kiss István nem vállalkozhatott. Az „Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt” nyomdai és terjesztési dolgairól csak érintőlegesebben esik szó. Reflektorfénybe a kiadói tevékenység és — ezen belül is — az Athenaeum kétségtelenül legeredményesebb és csillogóbb korszaka — a két világháború közötti periódus került.

Kiss István munkáját megnehezítette az a tény, hogy könyve e műfajban, az első kiadótörténet volt, és így nem állt a rendelkezésére még megfelelő mennyiségű történeti tényanyag az összehasonlításához, néhány jelenség okainak felfejtéséhez. Így például a fiatal nemzedék tagjainak a harmincas évek derekán, negyvenes évek fordulóján a Franklin Társulathoz, majd a Révai Testvérekhez való szorosabb kötődésének az a nagyon egyszerű oka, hogy e két kiadónál töltött be ekkortájt vezető funkciót e nemzedék két jelentős szervező egyénisége, a Révainál majd Illés Endre, a Franklin Társulatnál Péter András. Önmagában, egyedül Sárközi kevés volt az irodalomszervezés egész feladatának betöltésére, pontosabban e hiányok jelzik Sárközi valódi helyét és erejét a kiadói vállalatnál.

E nemzedék jelenléte és túlsúlya látszik szerepet játszani például a Franklin Társulat külföldi modern irodalmi tájékozódásának az Athenaeumhoz viszonyítható jóval nagyobb arányában. Hiszen éppen majd közülük az esszéírók legjobbjai vál-

laják ezeket a fordítói feladatokat, és maga Bálint György is — az Athenaeum és a *Pesti Napló* egyik fő erőssége — szívesen dolgozik más kiadóknak. Sajátos és a fentiekből következő tény, hogy 1941 után — és ugyancsak Teleki láthatatlan támogatása nélkül — a szellemi ellenállás fordítói programja majd e nemzedék kezében terebélyesedik ki. De nem az Athenaeum, hanem részben a Franklin Társulat és más kisebb jelentőségű cégeknél, mint az Officina, Cserépfalvi, Faust stb.

Kiss István Athenaeum monográfiája elsősorban az irodalomtörténetírás számára ad reveláció értékű adatokat. Számos más vonatkozásban továbbgondolkodásra invitál. Ha az 1933 előtti és utáni Athenaeum kiadáspolitikáját áttekintjük, különös hangsúllyal az 1938 utáni állami ellenőrzés alatti periódust és benne csak olyan prominens alkotók, mint Móricz és Babits könyveinek sorsát, a kiadóhoz ez idő tájt fűződő viszonyukat — valószínű finomítanunk kell az eddig egyértelműen és elenségesre rajzolt Miklós Andor portrén. Hasonlóképp elkerülhetetlennek látszik a harmincas évek derekától a *Magyarország*-ot, majd később a *Híd*-at szerkesztő Zilahy Lajos irodalomszervező szerepének alaposabb elemzése.

Kiss István Athenaeum monográfiája egy új szakterület kimunkálásának első, iskolát teremtő produktuma. Most már a szakkutatáson a sor, hogy ezen az úton tovább lépjen.

VOIT KRISZTINA

Dán, R.: Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Budapest, Akadémiai Kiadó—Leiden, Brill, 1982. 403 l.

Az erdélyi szombatosság tudományos irodalmának feltételezése szerint ez a vallási mozgalom kizárólagos magyar jelenség volt. Eösi András környezetéből terjedt el az 1588-as esztendő követően. Varjas Béla 1970-ben (RMKT 17. század/5, p. 6.) annak a sejtésének adott kifejezést, hogy ez a radikális antitrinitárius eszmearamlat Nyugat-Európából került Erdélybe. Közvetítője egy általa kiadott korabeli, magyar nyelvű, szombatosszövegben szereplő Matthias Glirius lehetett. A XVI. század végi vitáiratban Gliriusról csak törmelék adatok maradtak ránk. Még kevesebbet tudott a szakirodalom a kortársak által elmarasztalóan idézett és eretnekségeit tartalmazó *Mattanjah* című könyvről.

Dán Róbert a kevéske adat alapján kezdte meg kutatásait Matthias Vehe-Glirius életművének feltárására. A pfalzi

származású szerző a heidelbergi egyetemen ismerkedett meg a XVI. század második felének szabadgondolkodó áramlataival és Tremellius tanítványaként a héber nyelvvel. Johannes Sylvanus és Adam Neuser társaként erdélyi könyvek hatására lett antitrinitárius. A Dávid Ferenc által ki-munkált eszmerendszertől továbblépve el-jutott az újszövetség radikális kritiká-jához. Fejlődésének jelentős állomása volt a Köln környéki zsidók között megismert középkori zsidó filozófus, Joseph Albo hé-ber nyelvű *Ikkarim* c. munkája. Dán fel-derítette, hogy a Kölnben és környékén az 1570-es évek közepéig tevékenykedő pfalzi tudósjelölt latin fordítást készített e műből *Liber fundamentorum* címmel. Kí-vüle héberből németre fordította a közép-kori zsidó exegézis nagy alakjának, Dávid Kimchinek kommentárját Amosz könyvé-hez, valamint Selómó Jiccháki, Ábrahám Ibn Ezra és mások magyarázataival a Zsoltárok könyvét. E művekből nem ma-radt meg semmi. Csupán az alapos és rész-letes filológiai munka tárta fel egykori létezésüket. Dán kutatásai előtt hasonló sorsa volt Glirius főművének, a *Mattan-jahnak* is. XVIII. századi néhány utalás alapján sikerült Utrechtben felfedeznie a Kölnben 1578-ban nyomott könyvet. A *Mattanjah* szerzőjének célja annak bizo-nyítása volt, hogy az újszövetség nem isteni kinyilatkoztatás. Az Apokalipszis könyve tekinthető csupán annak. Más-részt — középkori héber források alapján és az exegézis módszereinek felhasználá-sával — azt kívánta igazolni a kor tuda-mányos színvonalán, hogy az evangélisták és az apostolok iratai az ókori zsidó exe-gézis módszereivel készített ószövetség-kommentár. Céljuk annak igazolása, hogy Jézus volt a Messiás, de a szabad akarat-tal rendelkező kortársak ellenállásán meg-híusult isteni küldetése. Az ószövetségben kinyilatkoztatott törvényt nem váltotta föl a hit. Jézus kortársai üdvözülhettek csupán a Messiásban való hit által. Halá-lával az ószövetségi törvény változatlanul érvényben maradt és követendő a rabbi-nikus tanításokkal egyetemben. Ez utó-biak az ószövetség szövegéből — ennek szellemét követve — vonták le teológiai következtetéseiket. Vehe-Glirius azzal ha-tározta el magát a zsidóktól, hogy hitte a Jézus—Messiás azonosságot. A keresztén-y-ség összes irányzatától pedig azzal, hogy Jézus halála után továbbra is érvényesnek tekintette az ószövetség törvényeit és a rabbinikus tanításokat. Eszkatológiai ér-veit azzal vezeti be, hogy Jézus — halálát követően — semmit sem tehetett az em-beriségért. Az Apokalipszisben jelzett újabb eljövetele pedig csak akkor lesz időszerű, ha

a földi emberek önként csatlakoznak az isten és ember között létrejövő új szövetséghez.

Vehe a mai újszövetségi kritika előtt mintegy négyszáz évvel kimutatta, hogy az evangélisták és apostolok iratai szerkezeti két nagy csoportra oszthatók. Az egyik a psát, azaz a sensus litteralis, mely — Vehe szerint is — hitelesnek tekinthető, s az ószövetség szövegének betű szerinti értelmezését adja a Jézus—Messiás koncepcióban. A másik nem teológiai érvényű, csak irodalmi jellegű díszítés. Ez az ún. drás, az allegorikus magyarázat. Az újszövetség szerzői ezeket mint mindenki által érthető normákat szőtték irataikba, mivel maguk is és feltételezett olvasóik is — származásuknál fogva — jól ismerték ezeket a héber irodalomban köztudott módszereket. A *Mattanjah* szövegében Vehe a kereszténységnek az ószövetségtől eltérő nézeteit abból vezeti le, hogy a korábbi korok a drástípusú hivatkozásokat is isteni kinyilatkoztatásoknak tekintették.

E hatalmas munkához Vehe felhasználta az ókortól a középkorig terjedő zsidó bibliai, bizonyos esetekben talmudi szakirodalmat is. Koncepciójának felépítéséhez különös hatással volt rá az 1413/14-ben lezajlott tortosai hitvita egyik szereplőjének, Joseph Albonak említett munkája. Vehe a fent már említett források alapján idézte a *Mattanjah*-ban és más írásaiban azt a gondolatot, amely koncepciójának további kiindulópontja lett: „Minden isten kezében van, kivéve az istenfelelmet.” Ennek hangoztatásával szembefordult a kálvinista predestináció tanításaival, és hosszan fejtegette ki, hogy az emberi szabad akarat független az istentől, sőt azzal szembe is kerülhet, amint az Jézus esetében történt. Amikor Vehe — Glirius álneven — 1578 őszén a kolozsvári unitárius kollégium rektoraként elmondotta bemutatkozó beszédét, Erdélyben fellángoltak a viták Dávid Ferenc feltételezett „judaizáló” nézetei körül. Dán részletes történeti és filológiai elemzésében megállapította, hogy a Dávid Ferencnek tulajdonított zsidó nézetek, melyeket ellenfelei politikai okból kapcsoltak nevéhez, tulajdonképpen Vehe-Glirius *Mattanjah*-jának tanításai. A püspök 1579-ben történt elítéltetése már Lengyelországban találta az időközben Erdélyből kiutasított német gondolkodót.

Dán nyomozásaiból tudhatjuk meg, hogy hitterjesztő munkáját Litvániában, majd Krakkó környékén folytatta. Itt használta harmadik álnevét, a Teodosius Schimberget. Schimberg azonos az Erdélyben működött Matthias Gliriussal, Mat-

thias Glirius pedig nem más, mint Matthias Vehe. Schimberg radikális antitrinitárius könyvsorozatot indított Krakkóban, amelynek két darabja maradt reánk. Az első Johannes Sommernek 1574-ben befejezett s 1582-ig kéziratban maradt munkája: a *Refutatio scripti Petri Caroli*. Ehhez Schimberg terjedelmes episztolát csatolt, amelyben ismét Joseph Alborna támaszkodva körvonalazta teológiai nézeteit. A sorozat második darabja *Tractatus aliquot* címmel 1583-ban jelent meg. Ez a tanulmánygyűjtemény egykori társai, Johannes Sommer, Adam Neuser és saját írásait tartalmazza.

Dán különös érdeklődéssel fordult az erdélyi szombatosság keletkezésében döntő szerepet játszó *Mattanjah* és Vehe-Glirius más írásai felé. Elemzése során szöveg-bizonyítékokkal igazolja, hogy Varjas sejtése helyes volt: a szombatosság ránk maradt, első szöveges emlékei a *Mattanjah* és más Glirius-iratok magyar interpretációi. Amikor Lengyelországban Glirius körül az erdélyi szombatosokhoz hasonló csoport szerveződött, a pfalzi etretneknek távoznia kellett az országból. Előbb Németországban bukkant fel, ahol a *Liber fundamentorum*-ot propagálta. Majd Hollandiában a remonstransok előfutárai között fordult meg. Végül — 1590 tavaszán vagy nyarán — Emdenből menekülve a gretzyli vár foglya lett. A bírósági jegyzőkönyvek fennmaradt töredékeiből tudjuk, hogy Matthias Glirius-Vehe a börtönben is ragaszkodott merész, radikális, antitrinitárius, judaizáló nézeteihez. Az is kiderült, hogy Németország, Erdély, Lengyelország és Hollandia egyes területein számos követője akadt. 1590 utolsó napjaiban börtönében halt meg.

Dán könyve az európai eszmétörténet e sajátos gondolkodójának teljes életpályáját mutatja be. Németül és latinul írt műveinek forrásait vizsgálva jut el a középkori zsidó filozófiához, bizonyítva ezzel is, hogy a radikális, antitrinitárius gondolat XVI. század végi fejlődésében döntő szerepet játszottak a héber források. A magyar művelődéstörténet kutatói számára feltárt és bemutatott európai összefüggések elsősorban az erdélyi szombatosság eszmerendszeréhez kínálnak új szempontú forrásanyagot. Az európai tudomány is nívumként köszönheti a szerző munkáját.

A kiadvány értékét emeli, hogy az olvasó facsimilében kézbe veheti a *Mattanjaht*. Aki hasonló természetű kutatásokkal foglalkozott, hatványozottan tudja értékelni azt a szinte detektív munkát, amellyel a szerző követte a halovány nyomokat. Ezek vezették el Utrechtbe, hogy

ott az aprónyomatványok között rábukkanjon a *Mattanjah* egyetlen megmaradt példányára. Ez igazolta mindazt, amelyet korábban erről megállapított. Nincs véletlen a felfedezésben. Az találja meg a keresett művet, aki a felfedezésre felkészült. Hiszen az évszázadok során számos kutató, olvasó, könyvtáros kezében volt a gyűjtőkötet, de senki sem tudta, mit forgat. Dán kezében kelt életre a holt betű. Neki köszöni a mű, a szerző és az eszmei rendszer a feltámasztását. Auctori salutem!

SCHNEIDER SÁNDOR

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978. (Szerk. NÉMETH S. Katalin. Bp. 1982. Országos Széchényi Könyvtár, 478 p.)

A különböző szakterületek nemzetközi irodalmát feltáró egyetemes bibliográfiák mellett elsősorban a nemzeti tárgyú diszciplínák területén szükség van nemzeti szakbibliográfiákra is, hiszen a hazai eredmények, az adott tudomány helyzetének, fejlődési irányainak áttekintéséhez ezek a legfontosabb eszközök, a terület kutatói számára pedig nélkülözhetetlen forrásul szolgálnak. Mindez különösen áll az irodalomra és irodalomtudományra.

Ennek szükségességét kiváló hazai bibliográfusaink európai viszonylatban is korán felismerték, s így már a múlt század 70-es éveitől folyamatosan jelentek meg a magyar irodalom és irodalomtudomány alkotásait regisztráló bibliográfiái összeállítások. Ezek használatában a visszakeresés nehézségein túl a legtöbb problémát ma is az okozza, hogy gyűjtőkör, szerkesztési elv, megjelenési forma tekintetében nem alkotnak egységes sort. Ráadásul az utóbbi időben a kurrens tájékoztatás célját szolgáló regisztrációk egyre nagyobb késéssel jelentek meg, így alapvető rendeltetésüknek eleve nem tudtak megfelelni. A helyzetet még súlyosbította, hogy a legutóbbi időig nem rendelkeztiünk retrospektív irodalomtörténeti bibliográfiával sem.

Az elmúlt 10–15 évben a magyar irodalom és irodalomtörténet bibliográfiái műhelyeiben jelentős feltáró munkák kezdődtek. Az eddig megjelent művek azt bizonyítják, hogy ezek a munkálatok összehangoltan, egymással egyeztetve folynak. Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert az 1945 utáni időszak hazai szakbibliográfiái munkálatait mindeddig az ötletserűség, a koordináció teljes hiánya jellemezte.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1976-os tárgyévvel 1979-ben indította el éves

kurrens bibliográfiái sorozatát, melynek immár 3., az 1978. év termését feltáró kötete jelent meg. Ennek ismertetése során, a bevezetőben mondtak miatt is elsősorban az egész vállalkozás jelentőségéről, az irodalmi bibliográfiák rendszerében betöltött szerepéről szeretnénk szólni. Indokolja ezt az a körülmény is, hogy az elmúlt három év során véglegesen kialakult e bibliográfia arekulata, s bizonyos távlatok jobban lehetővé teszik a valós értékelést.

A bibliográfiai sorozat egyik legfőbb érdemének tartjuk, hogy alapvetően támaszkodik a már korábban elindult vállalkozásokra, így elsősorban a *magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című összeállításra. Mint ismeretes, e bibliográfia az 1970-ig megjelent irodalomtudományi, irodalomtörténeti anyagot összegzi, s ugyancsak 1970-nel kívánja zárni az önállóan, kötetformában publikált, irodalmi szövegeket is magában foglaló sorozatát Kozsca Sándor is. Az OSZK tervezi, hogy az 1971-től 1976-ig, tehát a kurrens kötetek indulásáig terjedő időszak termését visszamenőleg feldolgozza. Ha ezek a tervek realizálódnak, a folyamatban levő munkák befejeződnek, akkor hazánkban az irodalomtudomány területén épül ki elsőként az időben és gyűjtőkörben egyaránt egymáshoz igazodó szakbibliográfiai rendszer.

Az OSZK kurrens bibliográfiája az időhatárok figyelembevételén túl szakrendjében is igazodott a retrospektív bibliográfia gyakorlatához: az irodalom elvi és elméleti kérdéseit magában foglaló fejezet után az irodalom történetével foglalkozó részt találjuk, melyet a „Magyar irodalom külföldön” és „A magyar irodalom és története: Szerzők” című fejezetek követnek. A kötet utolsó része „Az egyetemes irodalomtudomány magyar bibliográfiája” címet viseli. Ez az analóg felépítés a használó munkáját könnyíti meg.

A bibliográfia szerkesztői bevezetőjükben nagyon precízen és egyértelműen írták le a gyűjtés körét, a regisztrált dokumentumok kategóriáit, nem adva lehetőséget a szerkesztői szubjektivitásnak, annak esetenkénti kényszerű mérlegelésére, hogy mit ítéljen fontosnak, felvételre érdemesnek. Ez az összeállítás jelentős érdeme, a használt nem hagyja bizonytalanságban, pontosan tudja, mit várhat a bibliográfától.

A kurrens bibliográfia gyűjtőkörével lényegében egyet lehet érteni. Talán egy terület van, melynek hiánya komoly aggályokat ébreszt: a szerkesztők eleve lemondtak az időszaki kiadványokban megjelent szépirodalmi alkotások bibliográfiai re-

gisztrálásáról. Tudjuk, hogy a folyóiratokban és hírlapokban megjelent verseknek, elbeszéléseknek a feldolgozása jelentős többletmunkát jelentene, ennek komoly anyagi kihatásai volnának, lényegesen megnövelné a bibliográfia terjedelmét, azonban pontosan ez az a kategória, melyet a *Magyar Nemzeti Bibliográfia Időszaki Kiadványok Repertórium*a is kirekeszt gyűjtéséből. Mivel ezen irodalmi művek jelentős hányada nem kerül be önállóan megjelent kötetekbe, antológiákba sem, féltő, hogy elkallódnak, nem maradnak fenn az irodalomtörténet számára.

A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája című összeállítás forrásértékű alkotás, melyben az irodalom és irodalomtudományi írások mellett megtaláljuk a rokon- és társtudományok, így többek között a könyv- és sajtótörténet, nyomdászattörténet, könyvtártörténet anyagát is. Az eligazodást részletes tartalomjegyzék, névmutató, továbbá rövidítésjegyzék és a feldolgozott kiadványok jegyzéke segíti. Remélhetőleg sikerül majd megoldani az átfutási idő további csökkentését, mely nagyban növelné a bibliográfia használati értékét, s valóban a kurrens tájékozódás eszközévé válhatna.

E sorozat a munka volume és minősége révén egyaránt jelentős reprezentánssá az utóbbi évek bibliográfiai termésének és komoly nyeresége a hazai irodalomtudományi kutatásnak.

SZABÓ SÁNDOR

Kazinczy Ferenc bibliográfia. Összeállította V. Busa Margit. Miskolc, 1981. 331 l. (Documentatio Borsodiensis II.)

Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából készült el a mind ez ideig leteljesebb Kazinczy életmű bibliográfia, melyet a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár és a miskolci Herman Ottó Múzeum közösen adott ki. A bibliográfiai adatok felosztása időrendi. 1775 az első dátum: Kazinczy első nyomtatásban közölt műve, egy iskolai dolgozat jelzi az indulást. Az anyaggyűjtés záró évszáma pedig 1980. Az eddig megjelent Kazinczy-szövegek teljességre törekvő gyűjtését adja, valamint az íróra vonatkozó irodalmat. Az évszámokon belül öt csoportba osztotta az adatokat az összeállító. Az I. kötetben megjelent műveinek szövegközlése és ismertetése; II. a periodikumokban megjelent műveinek szövegközlése és ismertetése, sajtó alá rendezések, az általa írt bevezetések és ismertetése; III. kötetben és periodikumokban megjelent fordításainak közlése; IV. saját mű-

veiről, fordításairól és személyéről megjelent irodalom; V. társszerzős művei, műveiről készült fordítások, átdolgozások; a Kazinczy-családra vonatkozó adatok közlése. Ez a feldolgozási módszer hűen követi időrendben a Kazinczy-életművet, de kissé nehézkessé teszi az adatkeresést, pontosabban: egy szempontú visszakeresést tesz lehetővé, az évszám szerintit. Nagyon hasznos a kötetben többször kiadott versek és művek tartalomjegyzékének a közlése. A bevezetésben olvashatjuk, hogy a tanulmánykötetek közül azok kerültek be az összeállításba, amelyeknek külön Kazinczyval foglalkozó fejezetük van; Kazinczy széles körű levelezéséből pedig azok a levélközlések kapnak helyet, melyek nem szerepelnek a Kazinczy-levelezés kötetében, vagyis csak az 1960 után előkerült és publikált levelek. A bevezető felhívja a figyelmünket azokra a folyóiratokban megjelent tanulmányokra és cikkekre, melyeknek címéből nem derül ki, hogy tartalmuk Kazinczyról és műveiről szól.

A szerkesztő tehát igyekezett elkerülni az anyag túlzott felduzzasztását olyan adatokkal, melyek az alapvető Kazinczy-szakirodalomban megtalálhatók. Ezért maradtak ki a tankönyvek, az irodalomtörténeti kézikönyvek Kazinczyval foglalkozó fejezetei.

A megjelenés dátumát közlő adatok nem mindig precízek, de ilyen nagy mennyiségű adathalmaz esetében ezt nehéz is megvalósítani. A kötetet kiegészítik még a kézirat lezárása után megtalált adatok, valamint a névmutató. A szerény külső gazdag tartalmat takar: a kötet nagyon alapos, Kazinczy műveit és a műveiről szóló irodalmat mélyen feltáró filológusoknak szánt bibliográfia.

CSÓRA KAROLA

A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertórium (1907–1918). Összeáll. M. KATONA JULIANNA Bp. Művelődéskutató Intézet, 1982. 155 p.

A Művelődési Minisztérium „Közművelődés helyzete és fejlődésének távlatai” kutatási főirányának keretében új sorozatot indított útjára a Művelődéskutató Intézet. Célja egyrészt a művelődés-, könyvtár- és múzeumpolitikával foglalkozó történeti jellegű tanulmányok, valamint forráskiadványok megjelentetése, másrészt az egyes korszakok szakfolyóiratainak analitikus feldolgozása, illetve azok közreadása. E program megvalósításának első produktuma M. Katona Julianna nemrégiben kiadott munkája.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* — a Múzeumok és Könyvtárak Országos Fő-

felügyelőségének és Országos Tanácsának szaklapja — századunk első két évtizedének jelentős dokumentumforrása, mely nélkülözhetetlen a kor művelődésügyével foglalkozók számára.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1907 és 1918 között rendszeresen, évi négy számmal jelentkezett. Főszerkesztője Mihalik József művészettörténész volt. A lap legfontosabb feladatának tekintette, hogy összehangolja a magyarországi közgyűjtemények irányítását, kapcsolatot létesítsen közöttük, s elvi és módszertani kérdések tisztázásával segítse munkájukat.

A repertórium időrendben dolgozza fel a megjelent írásokat. A tizenkét évfolyam anyaga ezen belül a folyóirat rovatainak sorrendjét követi (Önálló cikkek, Kisebb közlemények, Hivatalos közlemények, Irodalom, Külföldi Szemle). Kár, hogy az összeállító csupán a szerző, a cím, esetleg az alcím, néha a műfaj jelölésére szorítkozik. Az 1—801-ig számozott tételeket az 1901—1960. sorszámmal ellátott „Illusztrációk jegyzéke” követi. Ez utóbbi az ábrázolt tárgy megnevezését és lelőhelyét, valamint a hozzá tartozó cikk tételezsmát tartalmazza. Az időrendbe állított tartalomjegyzék jellegű cikkbibliográfiát a mutatórendszer teszi teljessé, használhatóvá. Itt az összeállító a tanulmányok, cikkek és illusztrációk adatait egyaránt feldolgozta. A névmutatóból kiderül, hogy a folyóiratban rendszeresen publikáltak: Fraknói Vilmos, Mihalik József, Gulyás Pál, Harsányi István, Tömörkény István stb. E néhány név is fémjelzi a lap színvonalát. Igen értékes a kötet tárgymutatója, mely közel hatvan jól megválasztott tárgyszóval igyekszik feltárni a cikkek tartalmát, illetve az illusztrációk tárgyát. A földrajzi mutató jelzi, hogy a részletes hazai — kisebb településekre is kiterjedő — beszámolók mellett a külföldi nagyvárosok művelődésügyével is foglalkoztak a folyóirat szerzői. Az intézménymutató a századelő — hazai és külföldi — múzeumait, könyvtárait, közgyűjteményeit és egyéb művelődési irányító szerveit vonultatja fel.

A *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* Repertóriumja jól használható segédeszköz tudományos kutatók, művelődésügyi szakemberek, egyetemi hallgatók, illetve a korszak iránt érdeklődők számára. Remélhető, hogy a sorozat bejelentett további darabjai, mint pl. a *Könyvtári Szemle*, a *Néptanítói Lapja*, a *Diárium* hasonló feldolgozásra és hamarosan kiadásra kerülnek.

LANZERITSCH MÁRIA

Útmutató a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya Irataihoz. Összeáll.: Bőőr László. Bp. 1981, Pest Megyei Levéltár, 244 l., ill. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 3. sz.)

Levéltári útmutatóról szóló ismertetést könyvtárügyi folyóirat hasábjaira bocsátani szokatlan dolog. Ezúttal úgy véljük, mégis indokolt a kivétel, mert olyan kötetről van szó, amely nemcsak tartalma, hanem főként módszere miatt megérdemli a könyvtárüggyel foglalkozók figyelmét is.

A Pest megyei Levéltári Füzetek szerkesztősége, s elsősorban maga a szerkesztő, Lakatos Ernő, e kötettel olyan útmutatót kívánt a kutatók számára közreadni, mely részletesen elirányít nemcsak abban a kérdésben, hogy a nagykőrösi levéltári osztály állományában milyen iratok találhatók, nemcsak abban, hogy egy-egy város vagy község történetének forrásanyaga az élet mely területéről, milyen évkörből és milyen mennyiségben áll rendelkezésre, hanem tájékoztat arra vonatkozólag is, hogy milyen az állomány eddigi kézíratos és részben nyomtatott formában elkészült feldolgozása is.

Mint minden levéltári anyagnál, fontos volt egy-egy terület gyors megtalálhatósága a kutató számára. Mivel a helytörténet alapegysége a település, a község, a feldolgozók az irattermelő szervek, illetve személyek működése során készült irat-együtteseket, fondokat, a területi-igazgatási egységek rendjében mutatják be.

Megtudjuk az Útmutatóból, hogy az abonyi járás iratai a 19. század végétől 1950-ig sajnos csak igen szerény mennyiségben maradtak meg; az 1950 óta fennálló ceglédi járás iratai viszont jóval nagyobb mennyiségűek. A levéltári osztály illetékességi területén levő községek levéltárainak esetében mindössze három olyant találunk, amelynek anyaga a 19. századig visszanyúlik: ezek Albertirsa (1814-től), Törtel (1852-től) és Jászkarajenő (1877-től). Igaz, a járás területét jobbra újabb szervezésű községek jellemzik, melyek a nagy kiterjedésű városi határokon jöttek létre; de azért az adatok mutatják az írásbeliség megbecsültetésének alacsony fokát és az iratvesztések nagy mértékét is. Ugyanakkor viszont a két megyei város, Cegléd és Nagykőrös levéltárai a 17. századig visszamenően gazdag, sokrétű és jól megőrzött anyagot tartalmaznak. Összefoglalóan azt is megállapíthatjuk, hogy a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztályán a megőrzött fondok tekintetében szembetűnő az utolsó három évtized anyagának predominanciája, és ez az anyag elsősorban gazdasági vonatkozású.

Módszertanilag az Útmutatónál a proveniencia elvének a territorialitás elvével való, a lehetőségig következetes összeegyeztetéséről van szó, ami nemcsak a levéltárosok, hanem a kéziratos anyaggal foglalkozó könyvtárosok számára is figyelemreméltó lehet. A proveniencia elvének merev és mechanikus alkalmazásával szemben elasztikusabb alapelvtárkészítés és a tematikus összevonás módszerét ismerhetjük fel ebben, ami a kézirattári gyakorlatban már régebben is felmerült, de most, láthatóan, levéltári síkon is utat tör — az adott esetben a territorialitás szempontja szerint. Ennek tanulságát a könyvtárosnak is érdemes megismernie.

Az Útmutató — és a hozzá hasonló jövődöbéli kiadványok — hasznát mindenképpen a történetírás látja majd. Nemcsak az eseménytörténet, a művelődéstörténet, a helytörténet, hanem a családtörténet is. Sajnálatos, hogy a polgári — értelmiségi és kézműves —, valamint a paraszti és munkás családtörténet visszhangot keltett, de alapjában mégis izoláltan maradt kezdetek után, nálunk ma is még a történettudomány perifériáján foglal helyet. Az Útmutató az adott vidék kutatói számára ebben is hatékony segítséget nyújthat, éppen a tematikus csoportosítás következtében is.

Figyelmet érdemel, hogy a szerkesztők az egyes területi egységek fondjainak bemutatása után „Krónikák, helytörténeti feldolgozások” gyűjtőcímmel bemutatják az őrizetükben levő — bár bizonyosan különböző színvonalú — feldolgozásokat is, ami azért is rendkívül hasznos a kutatás számára, mert a párhuzamos kutatás így módon elkerülhetővé válik.

Az Útmutatót a levéltár helyiségeit és egyes kiemelkedő darabjait ábrázoló fényképek teszik változatossá és szemléletessé.

F. Z.

Lohrmann, K.: 1000 Jahre Österreichisches Judentum. Ausstellungskatalog. Eisenstadt, 1982. 462, [2] l.

Eisenstadtban egykor híres zsidó múzeum volt: a Wolf-gyűjtemény. Ami megmaradt belőle, Amerikába került.

A burgenlandi kormányzat Österreichisches Jüdisches Museum néven újat nyitott a címben jelzett kiállítással. Erről pompás, illusztrált katalógust adott ki. A jól válogatott, színes anyag dokumentálásához az alábbi megjegyzéseket fűzzük.

283. l. A bemutatott Haggáda nem 1770-ből, hanem 1748-ból való. A 100. és 102. képek is Chajjim b. Asér Ansel Haggájának lapjai.

285. l. Az 1720-ban Bécsben másolt imádságos könyvet (ma a British Library-ban) nem a Trebitschből való Árje Jehúda Léb Kahana másolta és rajzolta, hanem Sámuel Dreznitz. Elég, ha rátekintünk egyéb műveire. Lásd utoljára A. Scheiber: *SBB*. IX. 1969. 33—40.

293. l. No. 13. IV. Béla Zsidó privilégiumát kritikai kiadásban Büchler Sándor közölte: *Heller-Emlékkönyv*. Bp., 1941. 139—146.

299. l. No. 24. Az Admonti Bibliáról további adat került elő: *MZsO*. XVIII. Bp., 1980. 457. No. 803. A Bibliáról részletes tanulmányt írt T. Wehli: *Die Admonter Bibel*. Acta Historiae Artium. XXIII. 1977. 173—285.

310—311. l. No. 39. A Judensau ábrázolásához vö. A. Scheiber: *Orientalia Suecana*. XVI. 1967. 96—98.

344. l. No. 130. Mesullám Zimmerről további adatokat hoz A. Scheiber: *Biblos*. XVIII. 1969. 180—181.

344. l. Nos. 130—131. Áron Wolf Herrlingen munkásságához lásd még A. Scheiber: *Isr. Wochenblatt*. LXVII. 1967. No. 16. Aukciókon külföldön számos ismeretlen műve bukkant fel az utóbbi években. Érdemes lenne ezeknek bibliográfiáját összeállítani.

385. l. No. 222. A rohonci Chevra-könyv ábrája nálam is közölve van: *SBB*. III. 1957. 5.

A katalógus alapján képet nyerhet az olvasó az osztrák zsidóság ezeréves múltjáról.

SCHIEBER SÁNDOR

Кузмин, А. Г.: Начальные этапы древнерусского летописания. Москва, 1977. Мгв 405 p.

A régi orosz írásbeliségnek, elsősorban a 12. század második feléig írt oroszországi krónikáknak a történetéről és a velük kapcsolatos kutatások problémáiról fontos könyv jelent meg a közelmúltban. A. G. Kuzmin műve összefoglaló jellegű: az eddigi krónikakutatások szintézise, de új eredményeket és érdekes következtetéseket is tartalmaz. A szerző így jelölte meg munkája célját: „Könyvem feladata a régi orosz krónikaírás jellegének meghatározása, tanulmányozása és útkeresés az objektív valóság visszatükröződési törvényszerűségeinek e területen történő feltárásában.”

A könyvben kiemelkedő helyet kap az egyik legjelentősebb középkori orosz kútfe, az ún. Óskrónika, vagy más néven Első Krónika. Kuzmin behatóan foglalkozik az Óskrónika keletkezésével kapcsolatos prob-

lémákkal. A krónikakutatás legfontosabb feladatának a forrásművek pontos kronológiai összeállítását tartja. Műve legérdekesebb fejezetében az orosz évkönyvek legősibb nyelvemlékeinek kölcsönhatásait elemzi. Részletesen tárgyalja az első novgoradi krónika, valamint a híres 11. század végi és a 12. század eleji krónikaírás történetét, s ennek során Nesztor munkásságának fontosabb állomásait. A magyar szakirodalom már foglalkozott a Nesztor-krónika magyar történeti vonat-

kozású részleteivel, sőt ezek megjelentek magyar fordításban is. (Hodinka Antal: *A magyar honfoglalás kútfeje*. Bp. 1900.) Az orosz krónikák e magyar vonatkozásai mellett még azért is különösen érdekes számunkra Kuzmin könyve, mert kitér a régi orosz évkönyvek szövegelemzési problémáira és általában a krónikakutatás módszertani kérdéseire is.

MAGYAR MARIANNA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1983. III. 7. — Terjedelem: 8,4 (A/5) ív
83.11839 Akadémiai nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Pajkossy Györgyné</i> : Ellobodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban	225
<i>Huber Kálmánné</i> : A Symposion és köre (1924–1928).....	243

KÖZLEMÉNYEK

<i>Erdő Péter</i> : Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei	251
<i>Monok István</i> : Csanaki Máté könyvjegyzéke	256
<i>V. Kovács Sándor</i> : Az esztergomi Hríágyel-kézirat (Curtius Rufus magyar versekben)	262

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Vásárhelyi Judit</i> : Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből	264
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében	272
<i>Heltai János</i> : Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről	273
<i>Pavercsik Ilona</i> : Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz	282
<i>Holl Béla</i> : A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet...	286
<i>Szelestei N. László</i> : Hamis impresszumú könyvek a XVIII. századi Magyarországon	292

FIGYELŐ

<i>Klanciczay Tibor</i> 60. születésnapjára	305
<i>Dán Róbert</i> : Scheiber Sándor köszöntése	306
<i>F. Csanak Dóra</i> : Gergely Pál (1902–1982).....	306
<i>Veszprémy László</i> : Művészet I. Lajos korában (A székesfehérvári István király Múzeum kiállítása)	307
<i>Borsa Gedeon</i> : Könyvtörténeti kiállítás Zágrábban	308

SZEMLE

<i>Köpeczi Béla</i> : Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja) Bp. 1982. (<i>Büsköny István</i>)	309
<i>Kiss István</i> : Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1981. (<i>Voit Krisztina</i>)	310
<i>Dán, R.</i> : Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Bp.–Leiden, 1982. (<i>Scheiber Sándor</i>)	311
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1978. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1982. (<i>Szabó Sándor</i>)	313
<i>Kazinczy Ferenc</i> -bibliográfia. Összeáll. V. Busa Margit. Miskolc. 1981. (<i>Csóra Karola</i>)	314
A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907–1981). Összeáll. M. Katona Júlia (<i>Lanzeritsch Mária</i>)	314
Útmutató a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya irataihoz. Bp. 1981. (<i>Fallenbüchl Zoltán</i>)	315
<i>Lohrmann, K.</i> : 1000 Jahre Österreichische Judentum. Ausstellungskatalog Eisenstadt, 1982. (<i>Scheiber Sándor</i>)	316
<i>Kuzmin, A. G.</i> : Nacsalnütje etapü drevnerusszkogo letopiszania.: Moszkva, 1977. (<i>Magyar Marianna</i>)	316

SOMMAIRE

<i>Pajkossy, Mme György</i> : Les livres d'Ellebodius et de son cercle amical à la Bibliothèque de l'Université	225
<i>Hubay, Mme Kálmán</i> : Le Symposium et son cercle (1924—1928)	243

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Erdő, Péter</i> : Les fragments de codex médiévaux se rapportant au droit ecclésiastique de la collection de manuscrit de la Bibliothèque de l'Académie	251
<i>Monok, István</i> : Le catalogue des livres de Máté Csanaki	256
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Le manuscrit Hriagyel d'Esztergom (Curtius Rufus en vers hongrois)	262

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Un imprimé jésuite inconnu du XVI ^e siècle, provenant de l'atelier de Heltai	264
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : Des curiosités d'histoire de presse, dans le dernier ouvrage de Gergely Vásárhelyi	272
<i>Heltai, János</i> : Sur la notation phonétique dans les ouvrages d'Albert Szenci Molnár, imprimés en Hongrie	279
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Contributions aux relations polonaises des imprimeries de Bártfa et de Lőcse	282
<i>Holl, Béla</i> : Le décrit réglant les publications des examens universitaires de Nagyszombat de 1703	286
<i>Szelestei N., László</i> : Des livres ayant un faux impressum en Hongrie au XVIII ^e siècle	292

CHRONIQUE

Pour le 60 ^e anniversaire de Tibor Klaniczay	305
<i>Dán, Róbert</i> : Hommage à Sándor Scheiber	305
<i>F. Csanak, Dóra</i> : Pál Gergely (1902—1982)	306
<i>Veszprémy, László</i> : L'art à l'époque de Louis I, 1342—1382. (L'exposition du Musée Roi Étienne de Székesfehérvár)	307
<i>Borsa, Gedeon</i> : Une exposition d'histoire de livre à Zagreb	308

REVUE

<i>Köpeczi, Béla</i> : Döntés előtt. (Az ifjú Rákóczi eszmei útja.) (Avant la décision. Le chemin idéologique du jeune Rákóczi.) — Bp. 1982. (<i>Bitskey, István</i>)	309
<i>Kiss, István</i> : Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. (L'histoire de la maison d'édition Athenaeum et son rôle dans la littérature hongroise.) — Bp. 1981. (<i>Voit, Krisztina</i>)	310
<i>Dán, R.</i> : Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. — Bp. — Leiden, 1982. (<i>Schreiber, Sándor</i>)	311
Bibliographie de la littérature et des sciences littéraires hongroises de 1978. — Bp. 1982. (<i>Szabó, Sándor</i>)	313
La bibliographie des œuvres de Kazinczy. Rédigée par Margit V. Busa. — Miskolc, 1981. (<i>Csóra, Karola</i>)	314
Répertoire du Bulletin des Musées et des Bibliothèques (1907—1981) (<i>Lanzerits, Mária</i>)	314
Guide aux écrits de la Section de Nagykőrös des Archives du Comitat Pest. — Bp. 1981. (<i>Fallenbüchl, Zoltán</i>)	315
<i>Lehrmann, K.</i> : 1000 Jahre österreichisches Judentum. Ausstellungskatalog. — Eisenstadt, 1982. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	316
<i>Kuzmin, A. G.</i> : Načalnije etapü drevnerusszkogo letopiszania. — Moszkva, 1977. (<i>Magyar, Marianna</i>)	316

HA 1755

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. évfolyam

1983

4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/4. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

„Megegyeztetvén a három kollégiumokat...”

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról

II.

Tanulmányunk első részében szoltunk Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári tevékenységének előkészületi szakaszáról (1689–1693), amelynek középpontjában közművelődési programjának kidolgozása és nyomdájának megnyitása volt.¹ Ezt követte kiadói-könyvnyomtatói működésének 1694–1696. évi termékeny szakasza. Bemutattuk, hogy ebben az időszakban sokoldalú tartalmi és filológiai kezdeményezéssel és munkával járult hozzá a kiadványok színvonalának emeléséhez, messze túlhaladva azt, ami a kiadó vagy a nyomdász szokásos kötelezettségéből reá hárult volna.

Közművelődési törekvéseinek sorába tartozott az az akció, amelyet írásunk címe is jelez: a három kollégium (a kolozsvári, az enyedi és a gyulafehérvári) egyezségének tető alá hozása a klasszikus auktorok és a Molnár Gergely-féle latin grammatika, valamint egyéb művek korrigálása és új kiadások sajtó alá rendezése érdekében.

Tanulmányunk első részében a *Dictionarium Latinó–Hungaricum vulgò Centuria Vocabulorum* c. elveszettnek hitt Tótfalusi kiadvánnyal foglalkoztunk, mint a három kollégium megegyezése révén, Tótfalusi keze alatt 1694-ben létrejött, általa gondozott, javított művel. Ezzel nemcsak Tótfalusi szerkesztői tevékenységének találtuk újabb bizonyítékát, de az ún. marosvásárhelyi töredéknek az 1694. évi, eddig nem ismert kolozsvári Tótfalusi-kiadvánnyal való azonosságára is sikerült fényt deríteni.

*

Ezúttal a három kollégium megegyezésével kapcsolatban említett másik műre, a Molnár Gergely-féle *Elementa Grammaticae Latinae* kolozsvári, Tótfalusi-féle kiadására vonatkozó megállapításainkról kívánunk számot adni.

A három kollégium megegyezésére vonatkozó adatokat írásunk első részében idéztük a *Mentségből*. Emlékeztetjük az olvasót, hogy Tótfalusi már ott különös hangsúllyal sürgette a *Grammatica* korrigálását. A *Mentség* 31. szakaszát Tótfalusi feleletnek szánta azoknak, akik a nyomtatott szöveg „megjobbítására” irányuló tevékenységét kárhóztatták és illetékességét kétségbe vonták. A *Grammatica* vonatkozásában erre így válaszol:

„... A szemébe mernék nézni, a’ ki a’ Miéink közzül most jobb *Classistának* mondaná magát; ha már ezt ki kell mondanom. Mert nem tsak az, hogy kétszer *absolváltam* a’ *Classisokat*, NBányán elsöben, és onnét Enyedre menvén, megint az *Etymologián* kez-

¹ MKsz 1983. 21–31.

dettem ... hanem abban a' *Collegiumban* egynehány *Proceptor*ákat viselvén, végre Schola Mesterséget három esztendeig Fogarásban, mind az ideig az Abetől fogva az *Oratori*áig mindennapi bébelődésem az volt. Akkor annyira megrágván, kivált a' *Syntaxis*-ban sok *speculatio*im voltak énnékem, mellyeket most már egybe-szedvén és bővitvén, ugy botosítottam olyan formában-ki a' *Grammaticát*, mellynél (merem mondani) soha *accurátább* a' Ref. Magyarok kezekben nem volt ..."²

Tótfalusi első kiadványai közé tartozott a sok kiadást megért, eredetileg a XVI. században keletkezett Molnár Gergely-féle *Grammatica* új, kolozsvári kiadása. Előszava 1694. szeptember 8-án kelt. Szabó Károly még ismerte és leírta a brassói evangélikus gimnázium példányát RMK II. 1775 alatt.³ Sajnos, ez a példány a második világháború után már nem volt megtalálható. Tótfalusi azonban 1698-ban újra kiadta, ezzel a címmel:

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praecipuis Grammaticorum praeceptis à Gregorio Molnar contracta. Pòst Multijuga accessione per varios locupletata; praesertim Regulis de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis, nec-non Quantitate Syllabarum metrò comprehensis aucta. Nunc verò vitis innumeris sublati, superfluis resectis, meliori & Methodò & Compendiò donata. Editio secunda. Claudiopoli, Ex Officina Nicolai Kis de M. Tótfalu. Annò M.DC.XCVIII.

Az 1698. évi kiadás — melynek unikum példányát a göttingeni Universitätsbibliothek őrzi — éppen úgy (4) + 204 lap terjedelmű, mint amit Szabó Károly közöl az 1694. évi kiadás leírásában.⁴ A második kolozsvári, Tótfalusi-féle kiadás tehát változatlan utánnyomásnak látszik. Az előszót is azonos keltezéssel adja meg: Claudiopoli, VI Idus Septembris M.DC.XCIV. Minden okunk megvan rá, hogy az 1698. évi kiadást az elveszett 1694. évi hiteles másának tekintsük abból a célból, hogy segítségével Tótfalusi szerkesztői, átdolgozói tevékenységét körülhatároljuk.

A nyelvtan szerzője, Molnár Gergely 1558-tól a kolozsvári iskola rektora, meghalt 1564-ben. Latin nyelvtanának első kiadását az 1661. évi pataki kiadás előszava is említi: Kolozsvár 1556, Heltai [Hoffgreff] nyomda. Pédányát nem ismerjük.

A több évszázadon át használt és többször átdolgozott *Grammatica* hosszú utat tett meg Tótfalusi kolozsvári kiadásáig. Az RMNy első kötete — példányból nem ismert — három kiadásról tudósít, 1635-ig további két kiadás címleírása és egy töredéké áll rendelkezésre.⁵ Az 1636 és 1700 közötti időből eddig tizenhét kiadás vált ismertté, amelyből kettő elveszett és mindössze három található magyarországi könyvtárakban. (Az adatokat Borsa Gedeon szívességből közölhetem.)⁶ Feltételezhető, hogy a rendkívüli népszerűséget

² M. Tótfalusi K. Miklósnak ... *Mentsége* ... Kolozsvár 1698; kiad. Tolnai Gábor, Gyoma 1940. 73–74. — Idézeteinkben — mind a magyar, mind a latin szövegekben — a hosszú f-ek helyett technikai okokból rendes s-et alkalmaztunk.

³ Szabó Károly szerint a brassói példánynak nem volt címlapja, de közli az előszó keltét, ami azonos az 1698. évi kiadás előszavának dátumával.

⁴ Az 1698. évi kiadás: Sztripszky II. 2684/232. Mikrofilm OSZK., RMK II. 1921a.

⁵ RMK II. 72 = RMNy I. 136, Kolozsvár 1556, példány nem ismert; — RMNy I. 621, Szeben 1575–1601 között; feltételezett kiadás; — RMNy I. 628, Kolozsvár 1577–1602 között, Heltai, 4 lev. töredék, MTA könyvtára. — Az RMNy II. kötetében: RMNy II. 887, Alvinci P. Péter kiadása, Debrecen 1602, OSZK, RMK II. 318a; — RMNy II. 1049, Debrecen 1613, Martin, OSZK fotokópia; — RMNy II. 1387, Gyulafehérvár 1624–1630 között, 4 lev. töredék, OSZK.

⁶ Magyarországon található: RMK II. 1336, Kassa 1674, MTA Ráth 783; — RMK II. 1466, Kolozsvár 1680, Sárospatak; — RMK II. 1836, Lőcse 1696, OSZK.

élvező nyelvtannak még ennél is több kiadása volt, de az effajta könyvek módjára, nyomtalanul pusztult el. Így például az 1674. évi kassai kiadás címlapján utal a (feltehetően előző) kassai kiadásra, amit Szabó Károly RMK II. 1336 alatt, nem alaptalanul, így vesz számba: „Az ezen címben említett kassai régibb kiadás ismeretlen.”

A nyelvtan fontosabb átdolgozásai: az Alvinci P. Péteré, Debrecen 1602 (RMNy II. 887, teljes példány az OSZK-ban), ez az első, meglevő példányból ismert kiadás; továbbá a tárgyunk nézőpontjából fontos 1661. évi *Pataki Grammatika* (RMK II. 976, nincs ismert példánya) és az 1664. évi, *Enyedi Grammatika* néven emlegetett szebeni kiadás (RMK II. 1041, példánya a brassói Honterus Gemeinde birtokában).

Tótfalusi saját leírása szerint a *Pataki*, illetve az *Enyedi Grammatikához* képest dolgozta át a nyelvtant, és az 1694. évi előszóban megnevezte szerkesztői munkájának e forrásait.

Az előszó megállapításai egybevágnek mindazzal, amit Tótfalusinak a nyelvtanítás egységesítését szolgáló törekvéseivel kapcsolatban a *Mentségből* tanulmányunk első részében idéztünk. Álljon itt a „Typographus ad Candidum Lectorem” című előszó, melynek fordításáért Kulcsár Péternek tartozunk köszönettel.

A nyomdász a jámbor olvasóhoz.

E kiadással nem kis idő és fáradság árán — úgy hisszük — némileg csiszolva nyújtjuk át a Grammatikát. Hogy e teher vállunkra vételét ne tekintsd vakmerőségnek vagy nagyravágyásnak, mindazoknak a véleményéhez és óhajához utasítunk, akik elég tisztán látták és fájlalták, hogy hazánkban a különböző kezek újra meg újra mennyire fokozták a zavart és nehézséget e tudományszakban, és a különböző kiadványok ellentmondó volta mennyi alkalmatlanságot okozott, az orvosságot azonban (ez a mi időnk siralmas végzete) hasztalanul keresték; és mert ezenközben a könyvek hiánya erősen sújtotta az iskolákat, a panasz általános volt, és ez ösztönzött minket a nyomtatás siettetésére. A grammatikai összefoglalást egykor az előttünk híres-neves férfi, *Molnár Gergely úr* készítette el, s néhányan még mindig szeretnének ezzel megelégedni; többen azonban az ő összeállítását a tudomány fontosságához és teljességéhez képest nagyon szűkösnak ítélték, és ezért vagy maguk bővítették ki, vagy szívesen látták és használták volna kibővítve. Az idők folyamán különböző művelt emberek megtették ezt, mindegyikük különféle észrevételekkel, kiegészítésekkel, jegyzetekkel igyekezett gazdagítani és bővíteni a Grammatikát. Mindez eléggé rendszertelen lévén, szinte céltalanul állt össze, végre a híres *sárospataki iskolában* az akkor érvényes kívánalmak szerint mind a módszer, mind a szerkezet tekintetében tökéletesebben szerkesztették meg annyira, hogy aztán azon időkhöz képest eléggé megfelelő Grammatika készült. Mégsem szűnt a tudósok érdeklődése. Megalapítván Erdélyben a híres *nagyenyedi kollégium*, az az időbeli professzorok egyike némi saját kezű változtatással és bővítéssel ott is kiadta ezt, amit aztán Enyedi Grammatikának neveztek. Aztán ugyanezt mások is (alkalmasint azért, mert még mindig voltak hiányosságai) fényre bocsátották, nem kis mértékben, elsősorban a mondatokban bővítve, és terjesztették Erdélyünkben is, de az iskolákhoz alig jutott el. Bár néhány figyelemre méltó részlet akadt benne, mégis, nagyobb részében (távol legyen a becsmérlés!) bármely figyelmes olvasó fölösleges, *tautológia* következtében ismétlődő, a módszerhez nem illő dolgokat találhatott; sőt az effélékből nemcsak jóllakásig, de csömörig elegendő tömeget; végül is, mivel kétségtelen lett, hogy a különböző kiadványok nagyfokú eltérése az iskolákban nem csekély zavart okoz, sokan pedig panaszkodtak és tanakodtak azon, milyen szükséges volna az iskolák általános hasznára összehangolni ezeket a klaszikus auktorokkal, nevezetesen pedig mindezeknek a már elég jól álló kiadásaiából lepárolva összeszedettebben és pontosabban megszerkeszteni a nyelvtant. Midőn ehhez azok közül, akikről természetesen először elvárható lett volna, senki sem fogott hozzá, minket viszont mindenfelől ösztökéltek e kiadás siettetésére, kénytelenek voltunk arra merészkedni, hogy mindazt, ami e munkához szükséges, saját szerény tehetségünk és a grammatikában szerzett jártasságunk csekély mértéke szerint magunk fordítsuk a közhasznóra. Meg kell mondanunk, hogy amikor mindent tüzetesen megvizsgáltunk, bevonva másokat

is, akik ebben (a legnagyobb munkát igénylő mondatban) a többieknél gyakorlottab-
bak voltak, hogy az elmék összefogása az igazságot fényesebben hozza elő, nemcsak a
legutolsó kiadásban, hanem az összes előzőben is bőségesen találtunk javítani valót. Amit
pedig most nyújtunk, azt készséggel bocsátjuk az őszinte és éles elméjű bíráló ítélte alá
mind a módszert, mind a mások által bőven tárgyalt témák kifejtésének egybehangzó
voltát tekintve, és bízunk abban, hogy Grammatikánkban minden figyelemre méltót
felhasználtunk abból, amit mások másutt a magukéhoz hozzatettek. Az igényes tanítók
meg fogják ítélni, hogy azok közül, amiket nagyobb vagy kisebb betűkkel megkülönböz-
tettünk, miket kell a tanulóknak megtanulásra ajánlani, mik a csak olvasni valók, amik-
kel főlöské az emlékezetet terhelni. Nem tukmáljuk rá ezt az összes hazai iskolára, de
a minden tekintetben kíváncsú egység legalább e részbeni megtartása érdekében ajánl-
juk; hiszen a mi nyomdánk is jobban virágoznék és gyümölcsözőn az iskolák és a haza
közös javára. Üdv, Jámor Olvasó, és ne gáncsold tisztos törekvéseinket!

Kolozsvárott, 1694. szeptember 8.

Ahhoz, hogy Tótfalusi szerkesztői és emendáló munkájának mibenlétét tisztázhassuk, vissza kell tekintenünk a korábbi kiadásokra és azok átdolgozására, hangsúlyozva, hogy a nyelvtan kiadástörténetének a Tótfalusi-féle kolozsvári megjelenéséig eltelt másfél évszázados fejezetével még kivonatossan sem kívánunk foglalkozni.

Az első, fennmaradt példányból ismert kiadást is éppen csak érintjük: ez az 1602. évi debreceni kiadás, amelynek szerkesztője Alvinci P. Péter (1570 – 1634), azidőben debreceni rektor volt. Átdolgozásáról Debreceni Campensis János, az egyik későbbi kiadás szerkesztője, elismeréssel emlékezik meg: „... pleniori Vir magni nominis D. Petrus Alvinci diligentia, in ipsius auctione, emendatione, correctione, Scholis vel saltem Hungariae non defuit...”

Részletesebben szólunk a *Pataki* és az *Enyedí grammatiká*nak nevezett kiadásokról, mivel Tótfalusi ezeket nevezi meg a maga kiadása előzményének, 1694. évi előszavában.

A *Pataki grammatika* 1661-ben jelent meg. Ennek bizonyossága azonban csupán a későbbi kiadásokban — feltehetően változatlanul — közölt előszó „Sárospatachini 1661. Mense primo” keltezése, valamint a pataki kiadásnak a címlapokon való említése. Szabó Károly is ennek alapján vette fel az RMK II. kötetébe 976. sz. alatt. Lehet, hogy Szombathi János professzornak, pataki könyvtárosnak (1749 – 1823) más adat is rendelkezésére állott, amikor a kolégiumi könyvtárban Lampe [Ember Pál] *Historia Ecclesiae Reformatae* ... Utrecht, 1728 c. könyvében feljegyezte: „Johannes C. Debreceni Pastor Ecclesiae Mandok et Senior Szaboles pag. 625 ... qui anno 1661 Grammat. Molnari praefatione ornavit.” A prefáció szerzőjének J. C. D. monogramját pedig teljesen feloldja a grammatika 1680. évi kolozsvári kiadásának sárospataki példányában, a monogram mellett ez a bejegyzés: „Ez a három betű jelenti Johannes Campensis Debreczeni, kit meg kell különböztetni Debreczeni K. (Kaloosa) Jánostól. Sárospatak, jan. 12. 1893. Szinyei Gerzson.” A *Pataki grammatika* megjelenési éve újabb bizonyítékának és a szerkesztő személyének felderítésében Czeglé Imre könyvtárigazgató szíves segítségéért itt mondok köszönetet.

Az 1661-es pataki kiadás hiányában az azt követő legkorábbi, ma is fellelhető utánnomását kellett használnunk, ez pedig az 1674. évi kassai kiadás volt, amely J. C. D.-nek feltehetően változatlan előszavával jelent meg (RMK II. 1336). A könyv címe:

Az 1661-ben Sárospatakon kelt előszóban, fordítását l. lentebb.

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praeceptis Grammaticorum praeceptis à Gregorio Molnar contracta: Nunc Noviter Methodo meliori emissa: Regularum de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitate Syllabarum, Metris comprehensarum. Notis utilissimis illustrata; & rursus hæc vice à Mendis Typographici imprimis (quibus haec Editio Cassoviensis scatebat) repurgata; tandem ex priori Editione S. Patakiensi denuò recognita; & necessariis quibusdam Adjectionibus ac Notis adaucta; usuique; ciscientium plenè accomodata. Cassoviae, Typis & Sumptibus Eriici Erich, Anno M.DC.LXXIV.

Előszava Ritoók Zsigmondné fordításában a következő:

Üdv a nyájas olvasónak!

Legkevésbé sem gondolom, hogy tollammal — Priscianus, Diomedesz és Quintillianus neve mély hallgatásba borítottván — akárcsak egész Németország nagy Phoenixének, a tudományok terén különleges érdemeket szerzett kiváló Melanchthon Fülöp úrnak, bizonyára örök babérja méltó dicsőségére pályázzam, hiszen, hogy ez a köz javára született férfiú az iskolai ifjúság javát, dicsőségét tudományával mennyire előmozdította, azt írásai méltányos elbírálóknak most is készek tanúsítani. Molnár Gergely úr helyénvalónak látta, hogy az ő nyelvtani vizsgálatai alapján a nyelvtannak egy rövid áttekintését szerkessze meg, és hogy Heltai Gáspár úrnak betűivel, aki a tiszta latinságnak is őszinte híve, Kolozsvárott 1556-ban kiadja. Azonban mivel ez többhelyütt rövidségénél fogva a nyelvtan sok nehézségét érintetlenül hagyta, a nagynevű Alvenci Péter úr fokozott buzgalommal annak bővítésében, javításában és kiigazításában legalább Magyarország iskoláinak segítségére volt. E művelt férfiúnak eme buzgalmát is föltülmúlták bizonyos idő elteltével sok tudósnak kiegészítései, észrevételei, megjegyzései, melyekkel a latin nyelvtant sokkal tetszetősebbé tették, mint azelőtt volt. Mindamellett, mivel ezek a kiegészítések megfelelő rend nélkül, elszórtan, leginkább a könyv végén voltak megtalálhatók, úgy gondoltuk, hogy a tanulni vágyó ifjúság hasznára lesz, ha a régi kiadás egyes kevésbé megfelelő részeit ezekkel cseréljük ki, új és kétség kívül jobb módszerrel ékesítjük és a régi tankönyv hiányosságát a szükséges bővítésekkel, megjegyzésekkel, észrevételekkel egészítjük ki. Isten veled olvasóm, és a jószándékú igyekezetet ne nézd görbe szemmel!

Sárcpatak, 1661 első havában.

J. C. D.

Tótfalusi másik forrása, az *Enyedi grammatika* onnan kapta nevét, hogy átdolgozója, az előszó aláírása szerint P. K. V. azaz Kézdivásárhelyi Péter (1625 k. — 1666), a kiadás idejében Enyeden volt tanár. 1664-ben Szebenben Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában adta ki a grammatika újabb változatát, Zoványi szerint a pataki kiadás alapján. Miután az 1664. évi *Grammatika* brassói példányához nem tudunk hozzáférni, későbbi, 1671. évi kolozsvári kiadását tanulmányoztuk.⁸ Szabó Károly szerint ez a kiadás „lapról-lapra meg-egyezik” az 1664. évi szebeni kiadással.

Az 1671. évi kiadás címe:

Elementa Grammaticae Latinae, Pro recta Scholasticae Juventutis Institutione, ex praeceptis Grammaticorum praeceptis, à Gregorio Molnar contracta: Nunc Noviter methodo meliore emissa: Regularum de Nominum Generibus, Verborum Praeteritis & Supinis; Quantitatis Syllabarum metris comprehensarum, notis utilissimis illustrata. Claudiopoli. Apud Michaellem Szentysel. [Évszám a kötet végén: 1671.]

A kötet J. C. D. pataki előszavát, valamint az új kiadás szerkesztőjének előszavát tartalmazza. Az utóbbi, melynek fordítását ugyancsak Ritoók Zsigmondné szívességből közöljük, így hangzik:

A méltányos és értelmes olvasónak!

A tanítás rendje többnyire módszert igényel, ebben mi a nyelvtant illetően, amely a nagy Goelenius véleménye szerint a legöntörvényűbb tudomány, nem akarunk és nem is

⁸ RMK II. 1275, Kolozsvár (1671). Halle, UB; Cluj, Univ.; OSZK: utóbbinak fotokópiája.

tudunk újat behozni, sem pedig a magyar iskolákban elfogadott gyakorlattól eltérni. Mégis a műnek jelen kiadásával úgy áll a helyzet, hogy a nyájas olvasó fogja majd megítélni, hogy így a tanításban vagy tanulásban a különböző nyelvtanárokat követő szándékok eltéréseit összehasonlítani, a túlzásokat visszanyesni, a hiányokat kiegészíteni és a módszertől való eltéréseket mennyire képes rendbeszedni. Ezt tenni pedig, mintegy az arisztarchoszi döntéshez hasonlóan, kinek-kinek jogában áll, akár a szabályokat újszerűen közvetítőt, akár a régit megtartót illetően. Nem volt szándékunk elirigyelni azt a szabadságot, amelyet mások az ő Spártájuk, ahol születtek, boldogításában és ékesítésében élveznek, — nekünk a mi serdületlen ifjúságunk képzésében kell előhaladnunk — ha csak a gonosz enyészet nem parancsolta volna, különösen mivel a másutt nyomott és újra-nyomott nyelvtanok példányai részint az elnyűvődés, részint a helyek távolsága, meg az idő viszontagságai miatt nem hiányoznának teljességgel. És a közjót, amely együtt jár a megbecsüléssel előmozdítani inkább volt szándékunk, mint kedvezni bárki magánvéleményének, ezzel kockára téve a közjót. Barátunk Plato, Szókratész, Molnár, Alstedius stb. de még inkább a megbecsülés és a közösség szabad java. Ég áldjon.

Enyeden, Erdélyben. 1664. június végén.

P. K. V.

A négy kiadás, illetve a három előzmény és Tótfalusi kiadásának összehasonlítása, a címlapok és előszavak kézenfekvő egybevetése máris néhány tanulsággal szolgál.

Az 1602. évi Alvinci-féle kiadás, noha J. C. D. szerint azt a szerkesztője a korábbihoz képest bővítette, a későbbiekhez képest szerény terjedelmű, fejezeteinek terjedelme 136 lap (címlap és egyéb járulékok nélkül).

Ugyancsak J. C. D.-től tudjuk, hogy Alvinci utódai az újabb kiadásokhoz kiegészítéseket tettek, melyeket főként a könyv végén helyeztek el, ezeket ő most besorolta a fejezetek rendjébe. Mi csak J. C. D. pataki kiadását ismerjük, annak is az 1674. évi kassai változatát, amelynek — az Alvinciéhez hasonló tipográfiai rendben, tehát összehasonlíthatóan — több mint kétszerese, 276 lapra nőtt a szövegterjedelme. Ezen belül a *De nomine* és a *De syntaxi* fejezet több mint kétszeresére, a *De verbo* fejezet közel kétszeresére bővült. Lehet azonban, hogy a bővítés egy része (lásd címlap) az ismeretlen kassai szerkesztőtől ered. Az *Enyedi grammatikában* Kézdivásárhelyi Péter előszava kevés információt ad. Szerzője valamilyen mesterként semlegességbe burkolózik, senkit sem akar megbántani, de azt sem árulja el, hogy milyen elvek szerint dolgozta át a grammatikát, noha eltérése, legalábbis a *Pataki grammatikától* (annak ellenére, hogy J. C. D. előszavát újra közli), jelentős. Az *Enyedi grammatika* összerjedelme 196 lapra csökkent. A *De nomine* és a *De syntaxi* fejezetek terjedelme mintegy kétharmadára, a *De verbo* közel a felére redukálódik a pataki kiadáshoz képest.

Tótfalusi kiadásának terjedelme az enyedinél nagyobb, főleg a *De Syntaxi* bővebb, a *Pataki grammatika* terjedelmét azonban nem éri el.

Ahhoz, hogy a Tótfalusi által használt forrást feltárjuk, valamint szerkesztői munkáját értékeljük, szükség volt a négy kiadás sajátosságainak tartalmi összevetésére is. A vizsgálat a már ismertetett, fellelhető példányok alapján történt, ezekre a továbbiakban csak a megjelenés évének feltüntetésével hivatkozunk:

1602 = Alvinci P. Péter-féle debreceni kiadás;

1674 = Pataki grammatika, J. C. D. 1661-es pataki kiadása nyomán;

1671 = Enyedi grammatika, P. K. V. 1664-es szombati kiadása nyomán;

1698 = Tótfalusi kolozsvári kiadása, az 1694. évi első Tótfalusi-kiadás nyomán.

Az összehasonlításra nézve a következőkben Ballér Piroska megállapításait közöljük.

Tótfalusi Kis Miklós 1698-ban kiadott grammatikája az általam vizsgált három másik kiadás közül kétségtelenül az 1674-es, ún. *Pataki grammatikához* hasonlít leginkább. E hasonlóság határain belül azonban számos figyelemre méltó különbség akad. A grammatikákat tanulmányozva két kérdésre kellett válaszolnom:

1. Milyen a négy kiadás alapvető viszonya egymáshoz, illetve: melyikük tekinthető a legnagyobb valószínűséggel a Tótfalusi-változat forrásának? (Az előszavak, a szerkezet és a példaanyag igazolják azt, hogy a négy különböző kiadás ugyanazon műre vezethető vissza. Ezt a tényt megemlítem, de az érveket mellőzöm.)

2. Melyek az 1674-es és az 1698-as kiadás közti legfontosabb különbségek?

Az 1674-es és 1698-as grammatikák teljes anyagát átnéztem, az 1602-es és 1671-es kiadásoknak pedig a latin nyelvtan szempontjából lényeges részeit vizsgáltam meg.

1. Az 1602-es a legtömörebb változat a négy közül. A példák, példamondatok száma igen kevés, a meghatározások szűkszavúak, a kivételes vagy rendhagyó jelenségek felsorolása hiányzik vagy igen rövid. Minden fontos, a többi kiadásban feltett kérdés már itt is szerepel, a válaszok azonban nem teljeseznek ki tételekké: feleletek maradnak. A felelet egyetlen bővítése az ún. Analysis, amely rövid magyarázatot fűz az egyes jelenségekhez. (Pl.: „Vir gloria clarus. Analysis: Hic ablativus gloria subiecitur certo adjectiva, clarus.” — Ablativus cum Nomine.)

A következőkben a négy kiadás közti jellegzetes különbségeket mutatom be néhány példával.

De Interjectione:

„Est sonus inconditus, animi affectum significans.” (1602.)

„Est vox, quae animi affectum sono convenienti exprimit. Vulgò vocant, sonum inconditum vocem illiteratam, quod pronuntiando magis quàm scribendo innotescat.” (1671.)

„Est vox Invariabilis, quae animi affectum aliquo sonò convenienti exprimit. Vulgò vocatur Sonus inconditus vox illiterata, quod pronuntiando magis quàm scribendo innotescat.” (1674 és 1698.)

Az 1602-es kiadásban 5, az 1671-esben 8, az 1674-esben és 1698-asban pedig 12 fajtája szerepel az indulatszavaknak.

De Conjunctione:

„Est quae subinde superioribus sententiis alias annectit.” (1602 példamondat nélkül.)

„Est vox quae annectit ordinat sententiam. Tempora labuntur, & tacitis annis senescimus.” (1671.)

„Est Pars Orationis Invariabilis, quae praedecedentibus sententiis, aut vocibus, sequentes sententias aut voces addit. Seu; Est vox, quae annectit & ordinat sententiam, ut: Tempora labuntur & tacitis annis senescimus.” (1674.)

„Est pars Orationis Invariabilis, quae connectit & ordinat voces vel sententias, ut: Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis.” (1698. 93. lap.)

De Praepositione:

„Est propemodum articulus Nomen Verbo adjungens, quod aliquam facti circumstantiam significat, ut: ad patrem eo.” (1602.)

„Est Pars Orationis Invariabilis, quae veluti quidem articulus, anteponitur aliis Partibus Orationis & partim Accusativum, partim Ablativum, partim utrumque regit. Seu: Est vox aliis Partibus praeponi solita ad significandum motum vel quietem, ut; Ad Virtutes. Pro Virtutibus . . .” (1674.)

Tótfalusi az 1674-es változat Seu utáni meghatározását veszi át (96. lap.)

Ugyanebben a fejezetben az 1671-es, 1674-es és 1698-as kiadás — lényegében azonos módon — csoportosítja a praeposíciókat jelentéseik és esetvonzataik szerint; az 1602-es grammatika nem ad ilyen felosztást.

A *De Comparatione* című fejezetben mindhárom változat említi példaként a carus mellékevet (így: charus, tehát etimologikus helyesírással) a Superlativusszal kapcsolatban; az 1602-es grammatika viszont a doctust használja föl.

Az igét tárgyaló részben (*De verbo*) viszont csak Tótfalusi nem ad összefoglaló coniugatiós táblázatot; az 1602-es és az 1674-es kiadás táblázata igen hasonló egymáshoz (a példaszavak — amo, doceo, lego, audio — és a felépítés azonosak), az 1602-es változat azonban a Subiunctivi Praeteritum Imperfectum mellé felveszi az Opativi Praesentis is, mindkét igealak: amarem stb. Az 1671-es kiadásban pedig nincsenek példaszavak, csak az időjelek és a személyragok szerepelnek.

Az 1602-es grammatikától a másik három kiadás sok tekintetben eltér. Leginkább az 1698-as; az 1671-es mintegy összekötőként szerepel közöttük. Az 1698-as Tótfalusi-féle kiadás pedig lényegében — felépítésében, meghatározásaiban, példaanyagában — legközelebb áll az 1674-es, „pataki” grammatikához.

2.1. E két utóbbi változat alaki és helyesírási sajátosságai a következők (lapszámok csak Tótfalusinál szerepelnek, ezeket adom meg):

2.1.1. A kis- és nagy kezdőbetűk használatában Tótfalusi következetesebben jár el a pataki grammatika kiadójánál. Tótfalusi a közneveket szinte kivétel nélkül kisbetűvel kezdi; a nyelvtani szakkifejezéseket mindkét kiadó nagy kezdőbetűvel írja.

2.1.2.1. Az *a* praepositíót mindketten ékezzel (*ä*) jelölik meg.

2.1.2.2. Az *ut* írása következetesen eltérő 1674: *ut*; 1698: *üt*.

2.1.3. A központozás, a vesszők használata Tótfalusinál árnyaltabb, módszeresebb. Pl. 1674: „Misereor tibi puella.” 1698: „Misereor tibi, puella.” (125. lap.) (L. még a 2.1.1.1. hexameterait és a 2.2.3.1. példát.)

2.1.4. Az *id est* írásmódja is eltérő. 1674: *id est*, 1698: *id-est* (pl. 158. lap, de a 115. lapon egybefrva szerepel. Tótfalusi tehát már szóösszetételként fogja fel ezt a szerkezetet.)

2.1.5. A szövegben igen kevés magyar szó szerepel, s e kevés szó többsége is a coniugatiós táblázatokban, amely Tótfalusi kiadásából hiányzik. Két olyan szó van, amely az 1674-es és az 1698-as változatban is előfordul: 1674: „Meg-rögzöm” és „Ur”. 1698: „Megrögzöm” és „Ur” (53. lap).

2.1.6. Az első és a második declinációba mindkét kiadás beolvasztja a névmási ragozástípust is (133. lap).

2.1.7. Az esetek sorrendje mindkét grammatikában: Nom., Gen., Dat., Acc., Voc., Abl. (Tótfalusi a Nom. helyett a Recti Casust is használja: 33–34. lap).

2.1.8. A Praesens Perfectum jelentésében mindkét változatban a Praeteritum Perfectum elnevezés áll; Praeteritum Perfectumként pedig Praeteritum Plusquamperfectum szerepel.

2.1.9. A főnév nemének meghatározására a mutatónévmás közelre mutató alakjait (*hic*, *haec*, *hoc*) használja mindkét kiadó mintegy névelőként (16. lap).

2.1.10. Az Ablativus ill. Genitivus Qualitatis között egyik kiadás sem tesz különbséget (belső-, illetve külső tulajdonság jelölése alapján)⁸ variánsoknak tartják őket.

2.1.11.1. Néhány Regulát hexameterekbe foglal mindkét kiadó. (Az 1671-es változatban szintén szerepel hexameter, az 1602-esben viszont még nem.) Tótfalusi néha változtat, javít a sorokon. Pl. 1674: „Censeo fert censum. Mistum aut dat misceo mixtum.” 1698: „Censeo fert censum; mistum tibi, misceo, donat.”

2.1.11.2. Tótfalusi hexameterbe szedi azt is, ami az 1674-es kiadásban nem fért a metrumba. Pl. 1674: „Lo, luit atque litem: colo cultum; consulo gignit consultum. Occulit, occultum. Ast alo, poscit & altü.” 1698: „Lo luit atque litum; sed alo dabit insuper altum. Consulit atque colit poscit simul occultit ultum . . .” (L. még 44. lap).

2.1.12. Tótfalusi általában didaktikusabban, a betűtípusok változatosságát is kihasználva vetíti ki a szabályokat; a példákat a megfelelő szakkifejezés vagy nyelvtani jelenség mellett említi: nem különíti el egymástól a meghatározást és a példaanyagot; az 1674-es kiadásra ez a törekvés nem jellemző. Pl. 114. lap: *De Syntaxi — Genitivus cum Nomine, Regula III — V.* vagy 129. lap. (A különböző betűtípusok szerepéről l. Tótfalusi előszavának utolsó bekezdését.)

2.1.13. Tótfalusi másképpen értelmezi az Appendix és a Nota kategóriáit (az 1674-es grammatikában a kettő egyenértékű): ő a Notát a Regula kiegészítéseként, az Appendixet kiegészítő Regulaként használja fel; az Exceptiot is szervesen illeszti a Regulákhoz (az 1674-es kiadásban ez mintegy külön Regulaként szerepel az egyes fejezetek végén).

2.2. Az 1698-as Grammatika elhagyja az 1674-es néhány szavát, mondatát vagy megjegyzését:

2.2.1. olyan szó marad el, amelyet Tótfalusi valamilyen meggondolásból feleslegesnek ítelt, pl.: 1674: „Figura Verbi Similiter duplex”. 1698: „Figura similiter duplex” (63. lap); vagy: fokozhatatlan melléknévek (16. lap); szígetnevek Locativusa (116. lap). Poeta — Poetrix főnévpáros (18. lap), coëo ige (58. lap).

2.2.2. Példamondatot hagy ki Tótfalusi például a *Genitivus cum Nomine* (111. lap) fejezetében az Ellipsisről szólva. 1674: „Non est sapientis dicere: Non putaram i.e. Vox”. A kiegészítés valóban nem állja meg a helyét, nem egyenértékű a „Hectoris Andromache i.e. uxor” példával.

2.2.3.1. Nyilván a rosszul tagolt példamondat is oka annak, hogy Tótfalusi elhagyta az *Interjectionum Regula V.* (143. lap) megjegyzését. 1674: „Interjectiones, quæ a Nominibus veniunt, absolute ponuntur, ut: Infandum! Regina jubes renovare dolorem.”

2.2.3.2. Tótfalusi arra is ügyel, hogy ne ismételjen: a graecismusról csak egyszer (17. lap) ír; az 1674-es kiadás egyéb erre való utalásait mellőzi (pl. 125. lap). Ugyanezen okból mellőzi a *Quid significant Praepositiones?* kérdést is: a választ a definíció magában hordja (96. lap).

2.2.3.3. Alesoportokat hagy el Tótfalusi például a *Pronomen Relativum*-ról (50. lap), vagy a *Syllepsis* fajtáiról szólva (152. lap), vagy l. még: 8., 121., 133. lapokat.

2.2.3.4. Az *Evocatio* meghatározása az 1698-as kiadásban nem szerepel; hiányzik az Archaismus és a Hyperbaton definíciója is; elmarad a *De vitiiis Orationis* tárgyalása. A definíció rövidítéséről l. az 1. pontban: *De Praepositione*, 1698.

2.3. Másutt viszont Tótfalusi kiegészítette az 1674-es kiadás példaanyagát vagy meghatározásait.

2.3.1.1. Hasonlóakkal bővíti az 1674-es változat példáit: például a *cognomen*-ről szóló részt kiegészíti a Bathorius, Bethlenius, Rakocius, Apafius nevekkel (8. lap); a *Recti Casus cum Verbo* fejezetében a Verba Substantivaként az 1674-esben megadott „Sum, forem, fio, existo”-sort megtoldva az evado, maneo igékkel, és hozzáteszi: „item Nuncupandi Verba & quæ similem vim habent” (105. lap).

2.3.1.2. Másfajta vagy javított példákat említ, például melléknévi értelemben fokozható főnevek: „Nerone neronior idest crudelior Nerone” (105. lap); 1674: „Historia lux veritatis . . . nuncia vetustatis.” Vagy: Ablativust vonzó melléknévek felsorolása (118. lap); rendhagyó Imperativusok tárgyalása (61. lap).

2.3.2.1. Kiegészíti, pontosítja Tótfalusi az 1674-es kiadás meghatározását. 1674: „Substantivum cum Substantivo rei diversae Genitivo Casu jungitur . . .” 1698: „Substantivum cum Substantivo rei diversae Genitivo Casu jungitur, ad exprimendam possessionem, ut: Consuetudo sine veritate est vetustas erroris.” (110. lap.) Vagy ugyanezen pont *Observatio*-jában 1674: „Etiam Adjectiva Substantive posita, imitantur hanc constructionem, ut: Voluptas esca malorum.” 1698: Alterutrius Substantivi loco potest esse Adjectivum: 1. Posterioris, scilicet Genitivi loco . . . ut: Voluptas esca malorū. scilicet hominum. 2. Prioris scil. regentis Substantivi loco Atticorum more . . . ut: Dimidium facti, qui bene cepit, habet.” (*Genitivus cum Nomine* 110. lap.)

2.3.2.2. Meghatároz egy, az 1674-es grammatika által nem magyarázott fogalmat: „Appositio dicitur, cum duo vel plura Substantiva, explicationis gratiā, absque conjunctione copulantur inter quae Convenientia Casus strictē requiritur; non ita Generis aut Numeri . . .” (*Adjectivum cum nomine* 102. lap).

2.4. Néhány helyen Tótfalusi olyan változtatásokat is szükségesnek talált a példaanyagban vagy a szerkezetben, amelyek jelentősebbek az eddigieknél: nem kihagyások, betoldások, pontosítások, hanem átalakítások. Didaktikus szemléletre, pontosságra, lényegre és világosságra való törekvést jeleznek.

2.4.1. Megfigyelhető példák átalakítása. 1674: „Tempus est obliviscendi injuriam.” 1698: „Obliviscendum est injuriarum, vel injurias.” (137. lap.)

Vagy 1674: „Aptus pugnabilis, Diū.” 1698: „Aptus, pugnabilis, dies.” 1674: „Ineptus, inexpugnabilis, merides” (19. lap).

Vagy 1674: „Dormit securus. Arbitrium victoris taciturnus opperior.” 1698: „Pauper dormit securus, dives inquietus ego arbitrium victoris taciturnus opperior.” (106. lap).

2.4.2. Másutt definíciók változnak meg. Pl. 1674: „Quando voces partium Declinabilium regunt obliquos casus, puta Genitivum, Dativum, Accusativum, Ablativum.” 1698: „Est, ubi vox una regit aliam. Unde, altera vox Regens, altera verò Recta dicitur.” (110. lap.)

Vagy: 1674: „. . . quod sine Obliquis Casibus perfectē intelligi non potest, sed requirit post se aliquem Casum . . .” 1698: „. . . quod regit post se aliquem Casum, adeoque actionem suam determinat in aliquod objectū . . .” (51. lap).

2.4.3. A szerkezetbeli változások is külön csoportot alkotnak. Pl.: „*Quotuplex est Legitima Syntaxis?* (100. lap). 1674: „Triplex: Concoctantiae & Regiminis & partium Indeclinatarum.” 1698: „Duplex: Concordantiae & Regiminis...”

Figyelemre méltó, hogy Tótfalusi áttekinthetőbb, jobb rendszerű táblázatban foglalja össze a melléknév fokozásáról írottakat (14. lap):

	MASCULIN				FOEMIN.				NEUTR.		
	Posit.	Comp.	Sup.		Posit.	Com.	Sup.		Posit.	Comp.	Sup.
1698:											
	POSITIVO				COMPAR.				SUPERL.		
	Masc.	Foem.	N.		Masc.	Foem.	N.		Masc.	Foem.	N.

Hasonló átgondoltság figyelhető meg a Forma Defectivae Conjugationis igének csoportosításánál is (81. lap).

Igen valószínű tehát, hogy Tótfalusi Kis Miklós Molnár Gergely *Elementa Grammaticae Latinae* néven ismert nyelvtanának kiadásához a *Pataki Grammatikát* vette alapul. Az ő műhelyében készült *Elementa Grammaticae* azonban áttekinthetőbbnek, következetesebbnek, pontosabbnak tartom.

*

Megállapíthatjuk, hogy a Molnár Gergely-féle grammatika 1694. évi kolozsvári kiadásának „*Typographus ad Candidum Lectorem*” című előszava, noha nincs aláírva, Tótfalusi Kis Miklóstól származik, amit a grammatika e kiadására vonatkozó megjegyzéseknek és a *Mentség* azonos tárgyú adatainak tartalmi egyezése támaszt alá. De a „*Typographus*”, aki 1694-ben az olvasóhoz szól és aki, úgy mond, „*nostra Typographia florere magis & fructificare ad publica Scholarum commoda Patriaeque possit*”, (ha elnyeri az olvasó támogatását,) nem is lehet más, mint Kolozsvár akkori egyetlen nyomdása.

Vállalkozásáról Tótfalusi többek között ezt írja előszavában: „... coacti sumus audere ipsi, quicquid hoc operis est, pro nostri ingenioli & experientiae in Grammaticis obtentae modulo, publicae utilitati consecrare...”, tehát egyértelműen saját magát jelöli meg az átdolgozás szerzőjeként. Az előszó figyelmes olvasásából arra is következtethetünk, hogy Tótfalusi, a korábbi számos átdolgozás közül Debreceni Campensis János *Pataki grammatikáját* tartotta leg többre. Ballér Piroska vizsgálata szerint is ez lehetett Tótfalusi elsődrendű forrása, noha nem egyszerű átvételről van szó. A vizsgálat tudatos, a nyelvtan kérdéseiben önálló állásponttal rendelkező, a latin filológiában járatos szerkesztő munkájának képét vetíti elénk. Nem lehet kétséges, hogy ez a szerkesztő Tótfalusi Kis Miklós, akit eddig inkább a magyar helyesírást megalapozó és nyelvművelő tevékenységének oldaláról ismertünk. Tevékenységének elsősorban ezt az oldalát világították meg érdekes módon azok az adatok is, amelyeket jelen tanulmányunk I. részében a *Dictionariolum Latinó-Hungaricum* általa átdolgozott szószeredete magyar szókészletének elemzésével szolgáltatottunk.

Bár Tótfalusinak a latin, a görög és a héber nyelvben való jártassága eddig is ismert volt, hiszen ennek alapján végezte el a magyar bibliafordítás szövegének kritikai felülvizsgálatát, s az *Apologia Bibliorum*ot is latin nyelven írta meg, úgy véljük, tanulmányunk II. része, a Molnár Gergely-féle grammatika átdolgozásának bemutatása, néhány további adalékkal gazdagítja a Tótfalusi képességeiről és műveltségéről alkotott képünket.

GYÖRGY HAIMAN-PIROSKA BALLÉR

"Making an Agreement Amongst the Three Colleges . . ." On an Action for Popular
Education of Nicholas Kis, I and II.

Nicholas Kis, the excellent Hungarian printer and letter engraver, the publisher of the Hungarian Bible in Amsterdam, one of the pioneering figures of Hungarian orthography, returned home to Transsylvania in 1689 and intended to print in his Kolozsvár press publications serving popular education. About 1694 he wished to win the teachers of the three Transylvanian reformed colleges over the project of publication of a Latin grammar and dictionary and of classic authors. In his autobiographical *Apology (Mentség)* of 1698 he alludes to this enterprise. The anonymous preface of the word-book entitled *Dictionariolum Latinó-Hungaricum, Vulgò Centuria Vocabulorum* informs that the book came into being following this agreement of the three Transylvanian colleges. However, only a later publication of a word-book has been known though it was attributed to Nicholas Kis by Péter Bod as early as in 1767. To the solution of the problem the author was led by Marosvásárhely Fragment (Teleki-Bolyai Library, Tîrgu-Mureş), and he proved, using evidences of a typographical comparison as well, that the fragment without frontispiece is a unique copy of the first impression of the above mentioned *Dictionariolum* . . . , edited and printed by Nicholas Kis in 1694.

The activity of Nicholas Kis as a word-book editor is analysed by Piroška Ballér from a grammatical and orthographical point of view, comparing *Dictionariolum* . . . with its source, the work of János Erdőbényei Deák, entitled *Janua Linguarum* . . . , originally published in Gyulafehérvár in 1635. She demonstrates by a detailed analysis that Nicholas Kis used a more etymological way of spelling and a more consequent technique of translation than Deák did and, furthermore, that the principles of Hungarian grammar and orthography employed in Kis's revision agrees with those set forth in his other writings on similar topics.

It was following this initiative that in 1694 Nicholas Kis published an emended and revised edition of Gergely Molnár's *Elementa Grammaticae Latinae* . . . According to the preface of the book Kis himself re-edited the grammar book, first published in 1556 and frequently revised since then. Unfortunately, the unique copy of the 1694 publication, once possessed by Evangelist Secondary School of Brassó (Kronstadt, Braşov), has not been to be found after World War II. Happily, however, its second, unaltered, edition of 1698 by Kis could be consulted, it is in Göttingen Universitätsbibliothek. On the basis of this publication the definition and evaluation of Nicholas Kis's editorial, orthographical, grammatical and philological work was regarded as the authors' task. Piroška Ballér, comparing Nicholas Kis's publication with three previous ones, two of which is mentioned as his source by Kis himself, gives a detailed analysis of the structure of the four publications and the different realizations of the four compilers. As a result of this comparison she points out that Nicholas Kis created a grammar book which is, as regards its structure, more lucidly arranged and clear-cut, and, as regards its details, more consequent and exact than any of his predecessors. While Hungarian linguistics have respected Nicholas Kis as one of the founders of the Hungarian orthography, the present study demonstrates another aspect of his activity, his talents as a linguist and editor showing expertise in Latin philology as well.

Mikszáth Kálmán és a »Magyar Hírlap«

A Mikszáth-szakirodalom többé-kevésbé megkísérelte nyomon követni azoknak a sajtóorgánumoknak sorát, amelyek hasábjain az író pályája során szerepelt. A Mikszáth kritikai kiadás sajátos feladatának tartja e fórumok további gondos számbavételét, hogy ezzel nemcsak teljessé tegye az író megnyilatkozási helyeinek számát, hanem feltárja azokat a Mikszáth-írásokat is, amelyek az évtizedek folyamán a feledés homályába merültek. Így Bisztray Gyula az *Elbeszélések* ciklus harmadik kötetében *Az elbeszélő Mikszáth fórumai 1870–1877* címmel összegezte a pályakezdő közlési helyeit.¹ Külön szolt első tárcáit, karcolatait közlő orgánumok soráról *A publicista Mikszáth fórumai* című összeállításában,² illetőleg első szerkesztői próbálkozásairól, a *Magyar Néplap* és a *Mulattató* irányításáról.³ E sort folytatta a *Mikszáth a Budapesti Napilapnál* c. összegzés.⁴ A szegedi évek termését összeállítva Nacsády József és Bisztray Gyula két ízben szolt Mikszáth és a *Szegedi Napló* kapcsolatáról,⁵ majd ezt követően a Budapestre való visszatérése után a *Pesti Hírlaphoz* való kerülésének körülményeit foglalta össze Bisztray Gyula,⁶ de szolt a másik fővárosi orgánumról, az *Ország-Világról* is.⁷

A jelen tanulmány szerzője *Mikszáth a Magyarország és a Nagyvilág társ-szerkesztője* címmel összegezte írónk következő lapszerkesztési kísérletét.⁸ Az 1880-as évek közepén Mikszáth Kálmán egy újabb lapalapítási kísérletet tett: Bartók Lajossal közösen megindította az *Úram-bátyám* című élelapt, amelyet ugyan nagy kedvvel és lelkesedéssel bocsátott útjára, de hamarosan kedveszegetten felhagyott további szerkesztésével.⁹

A pályakezdés kísérletei és az 1880-as évek kudarcai után Mikszáth nem tett további lépéseket, hogy önálló sajtóorgánumhoz jusson. Az 1890-es évek elején, Tisza Kálmán tizenöt éves kormányzásának bukással végződő korszaka után egy évvel, 1891-ben Mikszáth egy időre elhagyta a biztos publikálási fórumot és az országos hírnevet biztosító napilapot, a Légrády Károly tulajdonában levő *Pesti Hírlapot*. A Mikszáth szakirodalom még csak futó említést sem tett e lépésről, és nem fordított nagyobb figyelmet erre a mozzanatra.

¹ Mikszáth Kálmán Összes Művei (továbbiakban: MKÖM) 29. köt. 229–241.

² MKÖM 51. köt. 206–211.

³ MKÖM 59. köt. 211–217.

⁴ MKÖM 53. köt. 257–267.

⁵ MKÖM 55. köt. 171–179.; MKÖM 60. köt. 253–257.

⁶ MKÖM 61. köt. 137–144.

⁷ MKÖM 61. köt. 224–228.

⁸ MKÖM 67. köt. 365–369.

⁹ L. erről szóló összegzésünket a MKÖM 37. köt. 150–156.

Életművének első számba vevője, Rubinyi Mózes sem szól arról, hogy egy fél évig a *Magyar Hírlap* főmunkatársa volt, csupán az ott megjelent írásai egy részét sorolta be a Hátrahagyott Iratok megfelelő köteteibe. Úgy vélte: ez a félév csupán a *Pesti Hírlap* mellett újabb közlési lehetőségül szolgált az írónak. Nem szól e szerkesztőség változtatásáról Várdai Béla sem az 1910-es jubileumra megjelent életrajzában.¹⁰ De Mikszáth Kálmánné sem említi e tényt *Visszaemlékezései*-ben, csak a *Pesti Hírlap*ról és a későbbi, 1897-es *Országos Hírlap* szerkesztésének történetéről beszélt.¹¹ Schöpflin Aladár az író pályáját bemutató könyvében nem sokat foglalkozott írónk redakcióival, a *Pesti Hírlapot*, az *Országos Hírlapot* és az *Újságot* éppen csak megemlíti.¹² Hasonlóan tett Király István is monográfiájában.¹³ A kritikai kiadásban, a *Galamb a kalitkában* c. regényhez fűzött jegyzetapparátusban Bisztray Gyula a *Magyar Hírlap*ról csak az első közlési forrásnak kijáró információt közli.¹⁴

A legfrissebb textológiai kutatások arra mutatnak, hogy Mikszáth kiválása a *Pesti Hírlap*ból, és csatlakozása a *Magyar Hírlaphoz* nem véletlen műve volt, hanem politikai és társadalmi eredőkre mutat. Pontosabban a szálak a Tiszarezsím bukásához vezethetők vissza.

Tisza Kálmán 1890. márc. 13-i lemondása után az eddig egységesnek tűnő szabadelvű párt csoportokra bomlott, előbb a pártvezérség és a miniszterelnöki poszt betöltésének aspirációi osztották meg a kormányzó pártot, majd a miniszterelnökké kinevezett Szapáry Gyula gróf és a szabadelvű párt csoportjai között támadtak konfliktusok. Ezek hol halványabban, hol erősebben tükröződtek Mikszáth publicisztikai írásaiban, a parlament eseményeinek kommentálásában.¹⁵ Mikszáth — mint ezekből az írásokból kitűnt — érzelmeiben és politikai felfogásában a Tisza Kálmán köré tömörült szabadelvű párti képviselők köréhez tartozott. A személyes kötődés nem szűnt meg, hanem még felerősödött az 1891-es évben, ez leginkább érződik a *Tisza-klíkk, keddi vacsorák* c. karcolatában, amelyben a látszólagos szenvtelenség mögött megnyilvánul a „generális” iránti vonzalma, de ezek a motívumok színezik az *Egy újságíró, egy mésszáros és egy miniszterelnök* című, a még miniszterelnök Tisza Kálmán habitusát felidéző cikkét is, továbbá Tisza Kálmánnénak a nagyváradi „Erzsébet” nőegylet vezetésével folytatott hadakozásáról számot adó cikke is.¹⁶

A szabadelvű párton belüli csoportosulásnak lehetett a következménye az is, hogy az 1891-es év első hónapjaiban a Szapáry Gyulával erdélyi politikájával szembe kerülő Horváth Gyula egy új napilap megindítására szánta magát. A politikai erők, az azokkal párosult pénzügyi megfontolások részletes feltárása még további politikatörténeti és sajtótörténeti kutatásokat kíván, és ennek elvégzése nem e tanulmány feladata. De az valószínű, hogy Horváth Gyula Szapáry-ellenes indíttatása és Mikszáth Kálmán Tisza Kálmán iránt érzett vonzalma szerepet játszhatott abban, hogy írónk csatlakozott Horváth Gyulához, akit még szegedi újságíró korából ismert, és politikai pálya-

¹⁰ »Mikszáth Kálmán«. Bp., 1910.

¹¹ Bp., 1922. 152—156., 179—185.

¹² Bp., 1940.

¹³ Bp., 1952.

¹⁴ MKÖM 4. köt. 171—172.]

¹⁵ L. erről a MKÖM 79. kötetének több megnyilatkozását.

¹⁶ L. ezeket az írásokat a MKÖM sajtó alatt levő 80. kötetében.

futását figyelemmel kísérte, parlamenti szerepléseit *A t. Házból* c. karcolataiban rokonszenvvel regisztrálta.¹⁷

Horváth Gyula és Mikszáth Kálmán tervezett együttműködéséről a sajtó elég korán tudomást szerzett. Az első ilyen híradás a függetlenségi mandátummal rendelkező Benedek Elek pártpolitikai színezetű kommentárjában látott napvilágot, az általa szerkesztett *Ország-Világ* hasábjain, a heti eseményeket kommentáló »A hétről« c. rovatban, a szokásos Székely Huszár névjelzéssel közölt cikkben. A vonatkozó részek a következők:

„... Mióta Tisza Kálmán megbukott, a veréb is azt csiripeli, hogy: megbukott Tisza, de él a Tisza-klikk. Jobb oldalról ezt váltig tagadják, Tiszáék és Szapáryék egyaránt, hanem azért önkéntelenül újra meg újra elárulják, hogy a régi rend és régi békeségnek vége. Szapáry nem érzi magát biztonságban, s Tisza embereit vagy lenyaktilózza, vagy szép szerével a maga pártjára csalogatja. Ma már a verebek is azt csiripelik, hogy Horváth Gyula többé nem a Tisza embere, de még Mikszáth Kálmán se, a ravasz palóc. Március idusán ez a két lófő újságot indít, kormánypártit természetesen. Van is rá pénzük, száz-ezer forint, s abból húszezret Szapáry jegyzett volna alá. Legyen így vagy úgy; emberemlékezet óta mindig elég volt, sőt nagyonis sok egy kormánypárti lap is, ha tehát Horváth Gyuláék lapot indítanak, ez csak a félhivatalos »Nemzet« életére törhet, mely még mindig nem tudja felejtetni — Tisza generálist és kisebb-nagyobb dolgokban egyre jelét adja Tisza iránt való nagyon erős szimpátiájának, ellenben Szapáry iránt sehogy sem tud fölmelegedni. Ez az állapot szüli meg a Horváth Gyula újságját, s ezt az állapottól átkozhatja elsősorban Légrády úr, ha Mikszáthot elveszíti. Mert erősebben, mint valaha, tartja magát a hír, hogy a jó palóc nemcsak Tiszának fordít hátát, de Légrádynak is, ami különben még némi vigaszul szolgálhat a köztisztületben és spárgatényésztésben megőszült főrendiházi tag-jelöltnek, ha Tiszával egyszerre fordít neki hátát az összes jó palócok legravaszabb palóca. — Csakugyan elhagyja Mikszáth a Pesti Hírlapot? — kérdém egy bennfentes úrtól. — Úgy látszik — volt a felelet. — De még valószínűbb, hogy csak föllebb licitáltatja magát. Majd szállít 6 mind a két újságnak puskaport, csak az a kérdés, hogy melyiknek szállítja a szárazat, s melyiknek a vizet...»¹⁸

A kommentárba a személyes élen kívül egy információs tévedés is bele került: a szükséges tőke biztosításához természetesen Szapáry Gyula nem járult hozzá, ezt különben az *Ország-Világ* egyik későbbi írásában maga Benedek Elek is elismerte.¹⁹

A tervezett lapalapításról rövidebb-hosszabb hírekben a fővárosi lapok beszámoltak, a *Nemzet* lakonikusan közölte olvasóival: „Magyar Hírlap címmel március 21-től kezdve Horváth Gyula országgyűlési képviselő új napilapot indít. A lap főmunkatársául Mikszáth Kálmán... van megnevezve.”²⁰

A *Pesti Hírlap* pedig hallgatásba burkolódzott. Nem írt sem a hírlapindításról, sem Mikszáth vállalt főmunkatársi szerepéről. Minden valószínűség szerint még meg akarták várni a végső fejleményeket.

Nem így tett Benedek Elek: hetilapjában az *Ország-Világ*ban eléggé vitriolos tollal ad számot a *Magyar Hírlap* körüli propagandakampányról és Mikszáth személyével kapcsolatos hírekről. A következőket írta »A hétről« c. rovatban:

„az Andrássy úton, ahol... nini, hát mi lánggal égő csoda az a gomolygó tömeg feje fölött? Hosszú póznának egy kis ketrec-féle s a négy oldala csak úgy ragyog, tündöklék a belső fényességtől. Egy, kettő, három négy — tíz pózna mozog, halad tovább, tovább ki

¹⁷ L. a MKÖM 62. kötetétől a 79. kötetekben olvasható, Horváth Gyulával foglalkozó megjegyzéseket, elemzéseket és méltatásokat.

¹⁸ *Ország-Világ*, 1891. febr. 14., 7. sz. 113.

¹⁹ 1891. máj. 16., 20. sz. 318.

²⁰ 1891. márc. 14. 72. sz. 2.

a városerdő felé, mind a tíz úgy ragyog veszedelmes konkurenciát okozván a légszeszvilágításnak, melynek már úgyis annyi főfájást okoz a villamos világítás. Ha légszesztársulati ember volnék, egy mázsás teher esnék le a szívemről, mert amint közelebb jutok a fura menethez, ökölnyi betűvel ordít rám:

MAGYAR HIRLAP

főszerkesztő: Horváth Gyula

főmunkatárs: Mikszáth Kálmán

A konkurrencia tehát nem a légszesztársulatnak szól, hanem Légrády Károlynak. Amint a lampionos menet után haladok, s nézem, nézem, egyre nézem a ragyogó plakátbetűket, egy pillanatra azt hiszem, hogy körmenetbe kerültem s bár senki más nem énekel, a járó-kelők zsongásába önkéntelenül dudolom bele halk, méla hangon:

Aléluja! aléluja!

Főszerkesztő Horváth Gyula

Főmunkatárs Mikszáth Kálmán

Pesti Hírlaptól megválván...

Aléluja, aléluja!

...egy lóvonati kocsi állotta utamat. Szent Habakuk! Ezen is: Főszerkesztő Horváth Gyula, főmunkatárs Mikszáth Kálmán. Jött egymásután tíz húsz vonat (ilyenkor sűrűn jönnek) s mindegyiken ugyanazok a nevek...

...Tehát a *Magyar Hírlap* megindul. Visszavonhatatlanul, kétségtelenül. S olyan hangos reklámmal, akárcsak egy amerikai újság. A közönség tényleg kezd érdeklődni az új vállalkozás iránt, habár sok a gyerekes a reklámjában. (Pl. a lampionokat is gyerekek viszik.) Egy pompás bonmot is jár szájról szájra. Azt beszélnek, hogy a *Magyar Hírlap* rengeteg summát fizet Mikszáthnak, csak ne írjon a Pesti Hírlapba, viszont a Pesti Hírlap is, csak ne írjon a *Magyar Hírlap*ba. Így aztán a jó palóc fejedelmi fizetést húz s nem dolgozik sem ide, sem oda..."²¹

A lapindítással kapcsolatban további érdekes elgondolásról számolt be *A Hét* következő nap megjelent kommunikéje: kedvezményt kap az, aki a napilapra és a heti lapra egyszerre előfizet. E híren kívül érdekes az a mód is, ahogyan Kiss József lapja a *Magyar Hírlap* célkitűzését kommentálja:

„Magyar Hírlap lesz a címe annak a nagy napilapnak, mely e hó 21-dikén indul meg a fővárosban és amely iránt az egész országban nagy az érdeklődés. A *Magyar Hírlap* szerkesztője Horváth Gyula, főmunkatársa Mikszáth lesz, segédszerkesztője pedig Fenyő Sándor. Az új lap, amelynek alaptőkéje majdnem eléri a 200,000 forintot, szabad-elvű programot tűzött ki, de azért teljesen független lesz úgy a kormánytól, mint a párttól. Mutatványszámait e hó 21-től a végeig jelennek meg, s előfizetni rá áprilistól lehet, illetőleg az előfizetés ideje ettől a naptól kezdődik. Részünkről igen melegen ajánljuk a lapot..."²²

A szándékos és szándéktalan hírverés után a *Magyar Hírlap* első mutatvány-száma 1891. márc. 21-én, szombaton került ki az utcára. Az első számban látott napvilágot Mikszáth Kálmán írása, tüntetőleg a *Pesti Hírlap*nál kialakított Scarron szignóval, *Apróságok* címmel beszámolva a közigazgatási törvényjavaslat bizottsági tárgyalásáról. Az első számban a 4. lapon hangulatos cikkben adnak hírt az új lap műhelyéről, az Újvilág utcában kialakított szerkesztőségi szobák atmoszférájáról, több írásban szólnak a lap célkitűzésé-

²¹ *Ország-Világ*, 1891. márc. 14. 11. sz. 178.

²² *A Hét*, 1891. márc. 15. 11. sz. 176.

ról. Ezek közül — valószínűleg Horváth Gyula megfogalmazásában — a legmarkánsabb a *Szerkesztői üzenetek* élén álló program-megfogalmazás. Elsőnek ezt idézzük:

„Számos levélre, mely e lapok szerkesztőjéhez érkezett, itt válaszolok:

Mindenek előtt köszönöm azt a meleg érdeklődést, melyet e lap iránt tanúsítanak, igyekezni fogok azt föllállított programom beváltásával meghálálni. Ama több felől hozzám intézett kérdésre, hogy vajon lapom nem fog-e a szabadelvű párt megbontására eszközül szolgálni? válaszom ez: »sem én, sem lapom nem áll párt, hanem az eszmék szolgálatában«, a pártbani inkompatibilitás esete beállhat a képviselőre, de a szerkesztőre nem, ez pedig maradok még az esetben is. Különben meg vagyok győződve, hogy az elvek hí szolgálatára nem a pártok fölbontására, hanem annak megerősítésére vezet. A független gondolkodás, az őszinte szó kimondása, a tárgyilagos kritika a szabadelvű eszmék a demokratikus irány nem ellenkezhetik a szabadelvű párt nyílt programjával. Emberekkel jöhetnek kollízióba, de a párt országszerte hirdetett programjával nem; ha pedig e nem várt eset beállana, akkor az igazunk fölött ítélni fog az ország közvéleménye, én ebbe eleve megnyugszom.”

A lap elgondolásait és munkatársi gárdája bemutatását a hagyományos előfizetési felhívás tartalmazza a lap első számának 17. lapján. Ez a következőképpen fogalmaz:

„Előfizetési felhívás

a

»Magyar Hírlap«-ra

Felelős szerkesztő: Horváth Gyula országgyűlési képviselő, főmunkatárs: Mikszáth Kálmán országgyűlési képviselő, helyettes szerkesztő: Fenyő Sándor.

A »Magyar Hírlap«-pal teljesen független, csak a közvéleményre és saját meggyőződésére támaszkodó lapot adunk a magyar olvasóközönség kezébe. Nem leszünk csatlósai sem a politikai, sem a pénzügyi világ hatalmasainak, de igaz és mindenkor szókimondó bajnokai a liberalizmusnak és demokráciának. Csak a nemzet és állam érdekei fognak szemeink előtt lebegni. Ezeket fogja szolgálni lapunk minden rovata, minden sora.

A »Magyar Hírlap« politikai cikkeit a parlamentnek, a publicisztikának kiváló férfiai fogják írni.

A »Magyar Hírlap« célja, a közönséget lelkiismeretesen, tárgyilagosan tájékoztatni a nap eseményei felől. Lapunk gondot fog fordítani arra, hogy az országgyűlés minden mozzanatát objektív módon és behatóan ismertesse. E tekintetben semmiféle párttaktikának szolgálatában állni nem fog. Ugyanez a szellem fog vezérelni bennünket a főváros közügyeinek megbeszélésénél. Közgazdaságunkat szellemben és érdekei érvényesítésében magyarrá tenni, lapunk egyik főfeladatát fogja képezni. Méltó pártolásra fog nálunk találni minden jogos gazdasági érdek, de a legerélyesebb visszautasításra minden elhatalmasodni akaró és jogtalan gazdasági törekvés. Kulturális intézményeinket, melyek a magyarságot szolgálják, kiváló figyelemben akarjuk részesíteni. Színházainkkal szemben mindig tárgyilagos kritikát fogunk gyakorolni és különös gondoskodásunk tárgya lesz, hogy regény- és tárcarovataink tartalmas és szelleműs olvasmányokat nyújtsanak, melyek éppúgy, mint a lapnak többi rovata, a komoly irodalmi igényeknek is meg fognak felelni.”

Ezután a hazai és külföldi tudósítói hálózatot emelik ki, majd felsorolják az állandó belső munkatársakat: Abonyi Árpád, Ambrus Zoltán, Báttaszéky Lajos, Füredi Mór, György Endre, Imrey Ferenc, Janovics Pál, Kürthy Emil, Kohn Dávid, Kálnoki Izidor, Szomaházy István, Szemere Attila, Szeredai-Sváb Leó, Szabó Endre, Szemere Huba, Zilahi Kiss Béla. A külső munkatársak sorában Ágai Adolf, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Kabos Ede, Kiss József, Porzsolt Kálmán, Pósa Lajos, Szana Tanás, Törs Kálmán, Vajda János neve mellett több szabadelvű párti és függetlenségi párti képviselő nevét is beillesztették a listába.

A *Magyar Hírlap* következő napi számai kibontakoztatták a szerkesztőség elképzeléseit, sőt kifejezetten ilyen céllal több írást meg is jelentettek.²³

A „Szerkesztőségi üzenetek”-ben fel-felbukkannak Mikszáthra vonatkozó megjegyzések. Így a lap 3. számában „őszinte ember Budapesten” jelzésű levélre a következőt válaszolták:

„Őn azt írja, hogy lapunkra szükség nem volt, politikai nézeteinknek hívei nincsenek, Mikszáth Kálmánt pedig elnevezi paraszt-novellistának. Őn úgy látszik konfundálja az együgyűséget az őszinteséggel, mert különben nem szerezte volna nekünk azt az örömet, hogy levelezőlapjának olvasása által hangos derűtségben tartja tíz percen keresztül szerkesztőségünk összes tagjait. Scarronunk nevetett legjobb ízűen a nyájás kritikán, mellyel őn az ő irodalmi működését méltatta.”²⁴

A lap márc. 29-i számában „P. P. P. Budapest” jelígés levélre pedig a következőt válaszolták:

„Ami pedig az országgyűlést illeti, mi is sejdítjük, hogy ez igen sokakat érdekel, s meg lehet győződve, hogy ezzel a rovattal nem fogunk röviden elbánni. Sőt kiváló súlyt helyezünk arra, hogy az országgyűlési rovatunk kitűnő legyen, úgy a kommentálás, mint az események előadása tekintetében. Scarron itt fogja folytatni országgyűlési karcolatait, s ez talán szolgálhat némi garanciául. Szíves jóakarátát szívünkől köszönjük.”²⁵

A *Magyar Hírlap* 1891. márc. 30-i számában, az első két lapon sorozatosan összegzik az egyes rovatokkal kapcsolatos elképzeléseket, szólnak a vezércikkek, a tárcák, az apró cikkek szerkesztési elveiről és külön hangsúllyal, mindezeket megelőzve a következőket írták a parlamenti tudósításokról:

„A t. Házból Mikszáth Kálmán ez országszerte népszerű rovatot e helyen fogja folytatni, egy-egy teljes képet hozva a képviselőház érdekesebb üléseiről a humor szemüvegén át; tolla megcsipkedi a ferdeségeket, kiemeli a komikumot akár a baloldalon akár a jobboldalon, ott ahol meglátja. A karcolatok, melyek őt a ház karzatáról a ház földszintjére vitték, függetlenek lesznek minden irányban még akkor is, ha őt a földszintről ismét visszavinnék a karzatra.”

A *Magyar Hírlap* mutatóványaszámairól a többi sajtóorgánium is hírt adott. A *Fővárosi Lapok* rövid hírben számolt be az első szám megjelenéséről,²⁶ a *Vasárnapi Újság* »Új napilapok« c. hírében egyszerre adott számot a *Magyar Hírlap* és a Verhovay Gyula szerkesztette *Független Újság* megjelenéséről.²⁷ A *Hét* — a két szerkesztőség között kialakult társulásra való tekintettel — melegen ünnepelte a szerkesztőt és új lapját: Horváth Gyuláról személyes hangú portrét közölt, amelyet a következő sorokkal fejezett be: Horváth Gyulának „... emberekről vagy a viszonyokról mondott ítéletei mindig találóak, néha néha pompásak, leszámítva azt, hogy ő is, mint minden szellemes ember vagy nagyító, vagy kicsinyítő üveget használ. E sorok írója nem nyúlt az üvegek egyikéhez sem, hanem objektív szemmel mérte meg Horváth Gyulát, ki most megalapítván Mikszáthtal a Magyar Hírlapot, új működési körben lép az olvasóközönség elé.”²⁸ A *Hét* következő számában br. Kemény Endre verssel köszöntötte az új napilapot.²⁹

²³ Pl. *A Magyar Hírlap és a közönség*, 1891. márc. 24., 5.

²⁴ 1891. márc. 23. 11.

²⁵ I. h. 7.

²⁶ *Fővárosi Lapok*, 1891. márc. 22. 80. sz. 584.

²⁷ *Vasárnapi Újság*, 1891. márc. 29. 13. sz. 209.

²⁸ C. M.: »Horváth Gyula«, *A Hét*, 1891. márc. 22. 12. sz. 179—180.

²⁹ *A Hét*, 1891. márc. 29., 13. sz. 209—210.

A tárgyszerű beszámoló sorokon, a baráti elismerés szavain kívül a bírálat a kétkedés is kicsendült a fogadtatás visszhangjából. Benedek Elek a következőket írta a lapról, szerkesztőjéről és főmunkatársáról:

»... A Magyar Hírlapot épp olyan kaliberű újságírók írják és ollózzák össze, mint a többi. Ezek az emberek egyáltalán nem friss erők, de épp úgy el vannak csigázva, épp úgy meg vannak kopva, mint a többi kollegájuk, akikkel eddig egy büróban dolgoztak; a különbség csak az, hogy most más födél alá kerültek. Új lapot csinálnak, de nem új s még nem is pihent erővel. Mikszáth az ő karcolatját oly unottan, kedv nélkül írta meg, mint aki már írt egypár száz karcolatot, amint hogy írt is, jót, rosszat vegyest. Egyszerű malőr, hogy éppen az új lapba írt első karcolat gyöngé...

... olykor-olykor Horváth Gyula megmondhatja az igazat fölfelé is, de szinte abszurdum, hogy pártember létére a keze meg ne legyen kötve a legtöbb esetben. A Pesti Hírlapnak okvetlenül sokat fog ártani az új lap (a Budapesti Hírlap tisztára ellenzéki, ennek ugyan nem árthat), de kétségtelen, hogy Horváth Gyula nem azért csapott föl szerkesztőnek, de Mikszáth nem azért hagyta ott Légrádyt, aki szegény a spárgáit most a Mikszáth után hullatott könnyeivel öntözi...³⁰

A *Magyar Hírlap* 1891. ápr. 1-től már nem mutatványszámként jelent meg, hanem előfizethető és nem csak példányonként vásárolható napilapként. A húsvéti szünet előtt és után a Ház kisebb-nagyobb törvényjavaslatokat tárgyalta, míg a közigazgatási bizottság feszült vitát folytatott a parlamenti tárgyalásra kerülő közigazgatási törvényjavaslatról. A hónap folyamán néhány tárcsa, egy elbeszélés jelent meg Mikszáthtól és ápr. 19-én jelent meg az indulás óta ígért folytatásos regény, a *Galamb a kalitkában* c. első közleménye. A tizenhatodik folytatásnál, máj. 7-én a regény közlése megszakadt. Mikszáth megbetegedett.³¹

Mikszáth főmunkatársi tevékenysége a *Magyar Hírlap*nál szemmel láthatólag csekély volt. Ezt az olvasók is észrevették és leveleket intéztek a szerkesztőséghez. 1891. ápr. 17-én „Sz. M. Szentés” kérdésére a következő „határozott” választ kapta: „... Mikszáth Kálmán, hála istennek, olyan egészséges, mint a makk és mindennap ír cikket, tréfát, csevegést, újdonságot vagy apró hírt vagy valamennyit; saját neve, álnév alatt vagy névtelenül”.³² Ez a szerkesztőségi válasz nem felelt meg a valóságnak, mint jeleztük, Mikszáth alig szerepelt a lapban. — „L. F. Albertirsa” jellegű levélre 1891. máj. 1-én a következő választ adták: „Mikszáth Kálmán a *T. Ház* írását akkor fogja megkezdeni, amikor a közigazgatási törvényjavaslat a Ház elé kerül.”³³ Mint fent említettük máj. 7-én a *Galamb a kalitkában* c. regény közlése megszakadt, öt nap telt el, míg a szerkesztőségi üzenetek között az „Első előfizető”-nek szóló válaszban az újság egykori olvasói értesülhettek a folytatások elmaradásának okáról: „A »Galamb a kalitkában« folytatása azért maradt ki a lapunkból, mert az elbeszélés írója, Mikszáth Kálmán főmunkatársunk — sajnos — ágyban fekvő beteg volt. Most már lábadozóban van így néhány nap kérdése csak, hogy novellájának hátralévő részét megírja...”³⁴

Teltek múltak a napok, a regény folytatás csak nem látott napvilágot. Május közepén viszont az a hír jelent meg az újságokban, hogy Horváth Gyula és Mikszáth Kálmán kilép a szabadelvű pártból és lemond a képviselői

³⁰ *Ország-Világ*, 1891. ápr. 28., 13. sz. 211.

³¹ A regényközlésről l. részletesebben MKÖM 4. köt. 171–172.

³² *Magyar Hírlap*, i. h. 7.

³³ *Magyar Hírlap*, i. h. 14.

³⁴ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 12. 13.

mandátumról. Ezt a hírt a *Pesti Hírlap* is közölte és Mikszáthról — kinek nevét márc. 21. óta sehol nem említette — a következőket írta: „... Mint halljuk, Mikszáth Kálmán orsz. képviselő még a közigazgatási vita megkezdése előtt szintén le fog mondani [Horváth Gyulával együtt] képviselői állásáról.”³⁵ A Mikszáthról szállongó hírekkel kapcsolatban a *Magyar Hírlap* következő napi számában cáfolat jelent meg:

„Több lap ma azt a hírt közli, hogy Mikszáth Kálmán képviselő úr mandátumát letenni szándékozik. Nem tudjuk, hogy betegen fekvő munkatársunk szándékairól, minő forrásból értesülnek a lapok (talán nem egészen tiszta az a forrás), annyit azonban tudunk, hogy Mikszáth képviselő úr fölöslegesnek tartja, hogy saját ügyeivel beteg állapotában foglalkozzék, annál is inkább, mert látja, hallja és tudja, hogy minden jóakarója kizárólag az ő ügyeivel babrál.”³⁶

Két nap múlva a *Magyar Hírlap* hírrovatában újabb cáfolat jelent meg:

„Mikszáth Kálmán orsz. képviselő, főmunkatársunk tudvalevőleg betegen fekszik. Ezt lapunk és Mikszáth jóakarói két hírrel hozzák kombinációba. Az egyik az: hogy Mikszáth orsz. képviselői mandátumáról lemond; a másik az: hogy a »Magyar Hírlap«-tól lép vissza. Mind a két hír egyformán hazugság.”³⁷

Újabb két nap múlva a lap arról adott hírt, hogy

„Mikszáth Kálmán orsz. képviselő, lapunk főmunkatársa, mint számos barátja és tisztelője örömeire jelenthetjük, betegségéből már annyira fölépült, hogy ma elhagyta ágyát. Néhány napig még kénytelen lesz a szobában maradni, de a hét végén ismét közöltünk lesz, s megkezdheti munkásságát. A nyáron Mikszáth Kálmán Karlsbadba utazik, hogy egészségét teljesen helyreállítsa.”³⁸

Mikszáth betegségével és képviselői mandátumáról való lemondásával foglalkozik az *Ország-Világban* Benedek Elek is. Az utóbbi kérdést ironikusan kezelte:

„... Mikszáth, a jó palóc, már nem vette a dolgot ilyen szigorúan [mint Horváth Gyula]. Ha kilép is a klubból, de mandátumát megtartja. Kár is volna eldobni azt a drága jószágot. Mert ha neki nem is, a kormánypárt kasszájának sok szép pénzébe kerülhetett. Hiába, az írókat szeretik olvasni ingyen, de képviselővé már őket sem választják ingyen. Minden »beszélő köntösnél« szebben beszél egy ropogós ezres. Szegény Mikszáthnak különben a mandátumnál nagyobb gondot okoz a gyomra meg a torka. A betegség kiverte kezéből a tollat, még pedig oly kegyetlenül, hogy legutolsó novelláját, mely a »Magyar Hírlap«-ban indult meg, egy kettőspontnál kellett félbeszakítania. »Ő pedig (már nem emlékszem a hős nevére) így szólt:« Hogy mit szólt, hogyan szólt, azt már nem lehetett megtudni a másnapi számból, képzelhető nagy bosszúságára a publikumnak és — Légrádynak...”³⁹

Míg a *Magyar Hírlap* többszörösen cáfolta Mikszáthnak a mandátumáról való lemondását, addig Horváth Gyula lemondása tény volt és a szerkesztő a *Magyar Hírlap* hasábjait használta fel arra, hogy a balavásári szabadelvű párti választóihoz intézett *Nyílt levelét* közlétegye. E hosszú nyilatkozatban végigtekintette tizenkilenc éves politikai múltját, az 1875-től a szabadelvű

³⁵ *Pesti Hírlap*, 1891. máj. 16. 2.

³⁶ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 17. 57. sz. 3.

³⁷ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 19. 58. sz. 2.

³⁸ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 21. 60. sz. 3.

³⁹ *Ország-Világ*, 1891. máj. 23. 21. sz. 357.

párt soraiban töltött másfél évtizedet. Részletesen szólt Tisza Kálmánhoz fűződő kapcsolatáról, szólt egymás közötti vitáikról is. A szabadelvű pártból való kilépésének és mandátumától való megválásának okát abban jelölte meg, hogy nem ért egyet a közigazgatási törvényjavaslattal, mert annak „törvénné válása esetében egy bizonyos, ez pedig az, hogy Magyarországon a közigazgatási tisztviselők kinevezése öt éven át a belügyminiszter kezébe van letéve, s ezen hatalom bőven elegendő arra, hogy a törvényhozás jövő összealkotása fölött feltétlenül rendelkezék és az általa a reform többi része az ő egyedüli akaratától és elhatározásától függjön.” Álláspontja alátámasztására név és cím említése nélkül hivatkozott Mikszáthnak *A kodifikátor és a javaslat* c. cikkére. Ez az utalás a következőképpen hangzott a *Nyílt levélben*: a közigazgatási javaslattal kapcsolatos bírálatnak

„adott kifejezést a »Magyar Hírlap«, melyet szerkeszteni szerencsém van és hogy minő vélemény-szabadságot tart megengedhetőnek a szabadelvű párt vezére, Szapáry Gyula gróf, az iránt tájékoztatást nyújthat önöknek az, hogy nemcsak én, hanem a lapnak egy másik munkatársa is figyelmeztetve lettünk általa, hogy a még csak bizottságban tárgyalta javaslat bírálatát inkompatibilis pártállásunkkal.⁴⁰ A pártkérdés fölvetését teljesen jogosultnak tartom, amidőn egy javaslat a pártban, vagy a képviselőházban tárgyalatik, de arra még esetet alkotmányos államban nem tudok, hogy e tárgyalásokat megelőzőleg, tehát minden előzetes kritika teljes kizárásával, a pártkérdés valaha valakivel szemben fölvetetett volna...⁴¹

Horváth Gyulának mandátumáról való lemondását a képviselőház 1891. máj. 20-i ülésén tudomásul vette.⁴²

Mikszáth Kálmán szabadelvű párti mandátumáról való lemondásának híre tehát szoros összefüggésben állt a közigazgatási törvényjavaslatot benyújtó Szapáry Gyulával szemben való fenntartásokkal, amelyet a *Magyar Hírlap* és szerkesztője, Horváth Gyula a lap megindulása óta hangoztatott, és amelyek az 1891. márc. 22-én a lap hasábjain megjelentetett *A kodifikátor és a javaslat* című cikkében — ugyanakkor név nélkül közölt, de a politikai berkekben mindenkitől tudottan — Mikszáth is vallott és magáévá tett. Mikszáth lemondási vagy lemondatási híre nem bizonyult valóznak, Mikszáth nem a mandátumról mondott le, hanem a betegség címén fokozatosan lazította kapcsolatát a *Magyar Hírlappal*. Az újság 1891. máj. 21-i — fentiekben idézett —

⁴⁰ Négy és fél hónap múlva, 1891. aug. 5-én a *Magyar Hírlap* hasábjain Horváth Gyulától egy cikk látott napvilágot »Finita la commedia« címmel. Ez az írás belevilágít abba a politikai szituációba, amelyben Mikszáth *A kodifikátor és a javaslat* c. kareolatot megírta: Horváth Gyula szabadelvű párti mandátummal helyet foglalva a Házban, oppozícióba vonult a Szapáry-kormányval szemben; az ellenzék vérmes reményeivel azonosította magát és a vita előtt álló közigazgatási törvényjavaslat eredeti formájában való elvetését jósolta meg és egy áthidaló, csak az általános elveket leszögező törvényjavaslat elfogadtatására látott lehetőséget. E politikai »jósolat« közlésére a legalkalmasabb egyént, Mikszáth Kálmánt használta fel. »Igaz — vallja meg későbbi cikkében Horváth Gyula —, az indoklást nem én, hanem Mikszáth írta meg és az ő ellenállhatatlan szarkazmusa, meg humora a miniszterelnöknek és javaslatának kigúnyolására fordította azt. Szenvedtük is együtt e tréfiért a szemrehányást, meg is osztottuk becsületesen — a nagyobbik részt nekem adta — a korholásokból...« Arra eddig sem közvetlen, sem közvetett adatunk sincs, hogy miként fogadta Mikszáth e politikai leleplezést. Ismerve a szabadelvű pártához fűződő személyes és érzelmi kapcsolatait, feltételezhető, hogy kellemetlenül érinthette annak utólagos írásbeli bizonyítása, hogy egy manipuláció eszközeként felhasználták, kihasználva azt a személyes szimpátiáját, amellyel még március derekán Horváth Gyulához kötődött.

⁴¹ *Magyar Hírlap*, 1891. máj. 16., 56. sz. 17—18.

híret követően hosszú hetekig nem jelent meg írás Mikszáthtól és nem jelent meg híradás egészségi állapotáról. A lap jún. 21-i 91. számában, a 9. lapon előfizetési felhívás jelent meg a második félévre. Ebben nem ígérték ugyan a scarroni parlamenti karcolatokat, de bejelentették, hogy „A Magyar Hírlap minden előfizetője — legyen az bár régi vagy olyan, aki most lép be az előfizetők sorába — ingyen és egész terjedelmében megkapja főmunkatársunk, Mikszáth Kálmán *Galam b a kalitkában* című hosszabb elbeszélését.” A *Magyar Hírlap* jún. 28-i számában a 15—16. lapon végre megjelent a félbemaradt regény befejezése és a lap ugyanabban a számában a hírrovat élén, a regény könyv alakban való szétküldésének bejelentésén kívül a következőket közölték:

„Egyben jelentjük, hogy Mikszáth Kálmán egészsége az utolsó napokban olyan öröndetes módon javult, hogy nemcsak befejezhette súlyos betegsége miatt félbeszakított elbeszélését, hanem eleget tehet olvasóink sűrűn hangoztatott óhajának: és újra kezébe veheti azt a tollat, melynél kedvesebb — em ismer manapság a magyar olvasó.”

Újabb két hét telt el és sem Mikszáthtól nem jelent meg írás, sem róla nem közöltek semmiféle hírt. A frissebb információt újból a szerkesztőségi üzenetekben lelhetjük meg: K. I.-nek Miklóstelepre a következőt üzenték:

„Mikszáth Kálmánt, fájdalom, egy igen hatalmas úr gátolja meg már hónapok óta, s ennek az úrnak a neve: epekő. Kínzó zsarnok, aki sok álmatlan éjszakát hozott Scarro-nunknak, aggodással terhes napokat nekünk, s minden jóbarátjának. Most az üdülés útján van s a karlsbadi »Schlossbrunn«-ból issza az egészséget és teljes munkaképesség biztató reményét. Addig, míg ez bekövetkezik, már csak türelmeskedjünk. Megnyugtatóan írhatjuk, hogy Mikszáth Kálmán lapunk megalapítása, március 21-ike óta egy sort sem írt az őn által idézett lapba.”⁴²

Az utóbbi rejtélyes mondat jelentős filológiai problémát vet fel: melyik lehet az a lap, amely után a miklóstelepi olvasó érdeklődhetett. Minden valószínűség szerint az elhagyott redakció, a *Pesti Hírlap* szerkesztősége. Mint az előzőekben Benedek Elek csipkelődéseiből láthattuk, egy ideig azzal vádolták Mikszáthot, hogy mind a két lapnak fog írni. De a *Magyar Hírlap* megindulása után nem jelent meg nevével vagy álnevével írás a *Pesti Hírlapban*. A parlamenti karcolatok a *Pesti Hírlapban* 1891. márc. 21. után is megjelennek előbb „A mai ülés” címmel, majd ápr. 16-án „A t. Házból” címmel is. Valószínűleg erre a cikkekre vonatkozik az újság 1891. ápr. 23-i számában az Sch. I. Budapest-re szóló üzenet: „1. Sebők Zsigmond munkatársunk írja.” — Ehhez hasonló üzenetek a közigazgatási vita során szaporodnak: »Z. M. A kérdések szerint, 1. felelős szerkesztőnk írta. 2. Sebők Zsigmond. 3. Murai Károly.,⁴⁴” H. K. Azokat a karcolatokat Sebők Zsigmond írja.,⁴⁵” M. S. Baj. Az elsőt Murai Károly, a 2-at és 3-at Sebők Zsigmond írta.”⁴⁶

Magától Mikszáthtól tudjuk a legautentikusabban, hogy 1890-ben és az 1891-es év elején a *Pesti Hírlapban* már többször Sebők Zsigmond írta meg a parlamenti karcolatot,⁴⁷ teljesen bizonyosra vehető, hogy a laptól való eltá-

⁴² Képviselőházi Napló, 1887—92. 23. köt. 160.

⁴³ Magyar Hírlap, 1891. júl. 12., 111. sz. 14. l.

⁴⁴ Pesti Hírlap, 1891. jún. 21., 169. sz. 16.

⁴⁵ Pesti Hírlap, 1891. jún. 27., 175. sz. 12.

⁴⁶ Pesti Hírlap, 1891. jún. 28., 176. sz. 16.

⁴⁷ »Mikszáth Kálmán Országgyűlési Karcolatai« Bp., 1892. A karcolatok története újraközölve: Mikszáth Kálmán munkái 33. köt. »A saját ábrázatomról« 162.

vozása után Légrády Károly Sebőköt bízta meg a rovat további vitelével és erre vonatkoznak a fentebb idézett szerkesztőségi üzenetek.

Ebből az is következik, hogy 1891. márc. 21-től 1891. aug. 15-ig — amíg Mikszáth a *Magyar Hírlap* főmunkatársa volt — nem jelent meg írása a *Pesti Hírlapban*. (Így kétségesnek kell tartani a Bisztray Gyula gondozta Krk 40. kötetben található *Szomorú szép asszony* M. K. jelzéssel közölt írásának Mikszáthhoz fűzhető voltát; írhatta Murai Károly is, vagy Munkácsy Kálmán is. Mindkettőjüktől ezekben a hónapokban jelentek meg névvel jelzett írások is a *Pesti Hírlap* hasábjain.)

E kitérő után visszatérve Mikszáth és a *Magyar Hírlap* kapcsolatára, le kell szögeznünk, hogy a *Galamb a kalitkában* 1891. jún. 28-án közölt befejező közleménye után több nevével jelzett írás nem látott nyomdafestéket a lap hasábjain. Júliusban és augusztus elején Karlsbadban gyógykezelte magát.

1891. aug. 14-én a *Magyar Hírlap* fejlécéről a szerkesztő neve mellől lekerült az öt hónapig ott szereplő szöveg: „Főmunkatárs: Mikszáth Kálmán”. Ugyanabban a számban a 4. lapon a hírek élén a következő kommuniké olvasható:

„Mikszáth Kálmán úr, lapunk eddigi főmunkatársa, mint egy hozzánk intézett levelében és a »Nemzet« mai esti lapjában olvassuk, kilép szerkesztőségünk kötelékéből. Midőn ezt olvasóinkkal tudatjuk, nem mulaszthatjuk el, hogy lapunk ama t. előfizetőit, kik Mikszáth Kálmán úr közremunkálkodására való tekintettel fizettek elő lapunkra, arra figyelmeztessük, hogy kitűnő íróársunk, a »Nemzet« esti lapja szerint a »Pesti Hírlap«-ban folytatja majd írói tevékenységét. Tisztelt laptársainkat pedig kérjük, szíveskedjenek a fentebbi sorokat reprodukálni”.

Ezt a hírt ugyancsak aug. 14-én a *Fővárosi Lapok* is közölte,⁴⁸ a *Pesti Hírlap* csak hat napnyi várakozás után, aug. 20-án tette közzé a hírt a következőképpen: „Mikszáth Kálmán úr, ki pár hónapon át a Horváth Gyula szerkesztésében megjelenő Magyar Hírlap főmunkatársa volt, e napokban megvált a nevezett laptól, mit a Magyar Hírlap következő sorokban adott tudomásul közönségének . . .”⁴⁹ Ezután teljes egészében közölték a *Magyar Hírlap* feljebb olvasható közleményét.

Az eltökélt szándék, a többszörösen beharangozott hír ellenére Mikszáth csak 1891. szept. 1-től lépett vissza a *Pesti Hírlap* kötelékébe. Az intervallumot magyarázhatja az, hogy minden valószínűség szerint meg kellett várnia, amíg a kiadótulajdonos, Légrády Károly nyaralásából visszaérkezik a fővárosba és átveszi a lap dolgait.⁵⁰ Légrády visszatéréséről a *Pesti Hírlap* 1891. aug. 28-i száma adott tudósítást,⁵¹ ezt követően az újság szept. 1-i számában, a „Napi hírek” rovat élén adták közre Mikszáth visszafogadást kérő írását, amelyet Légrády Károlyhoz intézett levél formájában fogalmazott meg.

„Kedves Barátom! Azt kívánjátok tőlem [ti. a redakció] — kezdte levelét Mikszáth —, hogy most, midőn holnaptól kezdve újra a »Pesti Hírlap« kötelékébe lépek, ezt egy episztolával tudassam a lap olvasóival . . . mi legyen e levélben? Talán eltávozásom és

⁴⁸ *Fővárosi Lapok*, 1891. aug. 14., 222. sz. 1649.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1891. aug. 20. 5.

⁵⁰ Itt jegyezzük meg, hogy Méreiné Juhász Margit feltehetően a sajtóban megjelent közleményekre alapozva véleményét azt állította, hogy Mikszáthtól »aug. 15-én ismét megjelennek a *Karcolatok a t. Házból* a lap [a *Pesti Hírlap*] hasábjain . . .« Krk 25. köt. 203. — A tények arra mutatnak, hogy ez a megállapítás téves következtetéseken alapult.

⁵¹ *Pesti Hírlap*, 1891. aug. 28., 236. sz. 5.

visszaérkezésem történetét szeretnétek leírva látni? Nem érdekes az! S te különben is tudod, mi volt a távozási indok. Nem pénz (mert hiszen pénzben te nekem többet akartál adni, mint amennyiről egy magyar újságíró álmodozhat), nem is politikai differenciák, mindig helyeseltem azt a szabadelvű irányt, melyben a Pesti Hírlap mozgott, s nem volt szándékom ellenséges táborba menni, hanem csak más ezredbe; nem is személyes összeférhetlenség vitt el, mert az köztünk hosszú évtized alatt nem volt egyszer sem . . . visszahozott egyedül azon mérsékelt szabadelvű irány, melyet a lap vall. Kérlek is rá, hogy ezt az irányt tartsátok meg ezentúl is.”⁵²

A helyzet iróniájából vagy a nehezen megszületett bebocsátást kérő levél körülmekintő megfogalmazásából fakadt, hogy a *Pesti Hírlap* következő napi számában⁵³ a „Szerkesztői üzenetek” élén újra foglalkoztak Mikszáth visszatérésével, pontosabban a Légrády Károlyhoz intézett levél egy „sajtóhibáját” korrigálták, azt a passzust — amelyet mi is idézünk —, amelyben a *Pesti Hírlap*ot jellemezve Mikszáth a következőket írta: „... visszahozott egyedül azon mérsékelt szabadelvű irány, melyet a lap vall”. A szerkesztőségi üzenet szerint a mondatban a mérsékelt és a szabadelvű szó között a kéziratban még meglevő vessző elsikkadt és ez a tény hamis képet adhat a lap irányvonaláról. Légrády tehát nehezményezhette a jelzős szerkezetet és a »mérsékelt« szó után követelt vesszővel a szót a lap általános irányvonalának jellemzésére óhajtott alkalmazni, a megszorító jelző nélküli szabadelvűség hangoztatásával pedig a kormányzó párt és a lap közötti felhőtlen viszonyt kívánhatta érzékelteni. A szerkesztői üzenet szövegét a textus vizsgálata szerint is minden bizonnyal Mikszáth Kálmánnak kellett megírnia.

*

A következő hetek eseményei arra mutatnak, hogy a bebocsátást kérő levél, az interpretációs félreértést tisztázandó „vessző-nyilatkozat” után Mikszáth Kálmán és Légrády Károly kapcsolata rendeződött: szept. 13-tól közölni kezdte a *Pesti Hírlap* *A Plútó* c. elbeszélését,⁵⁴ majd ezt követően — publicisztikai cikkei mellett — szept. 23-tól tíz folytatásban következett *A király reggelije* című, az 1891 decemberében a karácsonyi könyvpiacon kötetben *A kis prímás* címen napvilágot látott Mikszáth kisregény.⁵⁵ És végül — ez is Mikszáth és Légrády kapcsolatának elrendeződését jelentette — 1891 szeptemberében alakulhatott ki a korábbi évtized parlamenti karcolataiból válogatott *Mikszáth Kálmán Országgyűlési Karcolatai* című gyűjteményes kötet gondolata is. Ez a kötet Légrády kiadásában, a kiadó meleg hangú, az 1891 márciusa és augusztusa közötti személyes feszültségeket feledtető, 1891. okt. 31-i dátummal ellátott Előszavával és Mikszáth Kálmánnak *A karcolatok története* c. bevezetőjével a korábbi tíz év terméséből kilencven karcolatot tartalmazott. A több mint 22 íves kötet már 1891 novemberének végén, a karácsonyi könyvpiacon könyveivel együtt, elhagyhatta a nyomdát.

⁵² *Pesti Hírlap*, 1891. szept. 1. 239. sz. 6.

⁵³ *Pesti Hírlap*, 1891. szept. 2., 240. sz. 13.

⁵⁴ Krk 41. köt. 7—32.

⁵⁵ Krk 4. köt. 69—120.

ISTVÁN REJTŐ

Kálmán Mikszáth und das Magyar Hírlap («Ungarische Nachrichtenblatt»)

Der Verfasser der Abhandlung wurde während der textologischen Arbeiten der textkritischen Ausgabe *Mikszáth Kálmán Összes Művei* (Kálmán Mikszáths Gesamte Werke) aufmerksam darauf, daß Kálmán Mikszáth, der berühmte Prosaist und anerkannte Publist der Zeit, aus dem Band der, dem regierenden liberalen Partei beistehenden Tageszeitung *Pesti Hírlap* (Pester Nachrichtenblatt) in 1891 ausscheiden war. Diese Scheidung aus der Redaktion war umso mehr beachtungswert als Mikszáth sich zehn Jahren lang mit seinen, in der Spalten dieser Zeitung entfalteten Tätigkeit, einen landgültigen Name verschaffte.

In der Abhandlung macht der Verfasser, mit der Hilfe aus der ehemaligen Presse ausgenommenen Angaben vor, daß das Motiv der Scheidung aus Mikszáths persönlichen politischen Bindung kommt. Der Grund dieser Bindung war die Freundschaft, die Mikszáth an den, in den vorigen Jahr zum Rücktritt gezwungenen, gleichfalls zum liberalparteiangehörigen Ministerpräsident, Kálmán Tisza, knüpfte.

Die neue Zeitung, deren Hauptmitarbeiter Mikszáth wurde, war das *Magyar Hírlap* (Ungarische Nachrichtenblatt). Die Redaktion des Blattes stand in dieser Zeit gegenüber der, aus der neuen Liberalen Partei entstandenen Regierung, aber sie stand nicht dem ehemaligen Ministerpräsident bei, sondern sie zog sich zur Parlamentopposition der regierenden Partei. Mikszáth wurde sich der Tatsache nur nach der politischen Ereignissen von mehreren Monaten bewußt, daß die Opposition seines Hauptredakteurs und seine eigene gegen den amtlichen Ministerpräsident aus gegensätzlichen Quellen entspringen.

Mikszáth zog die Konsequenz. Er lockerte seine Beziehungen mit dem *Magyar Hírlap* auf und nach fünf Monaten kehrte er in die verlassene Redaktion zurück. Er wurde nochmals der Mitglied der Redaktion von *Pesti Hírlap*.

Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén

I. A Cornides-kódex modern kiadása. Meghökkenítő dolog egy könyvről — megjelenése után — másfél évtized elteltével írni hosszas tanulmányt. A vállalkozás minden bizonnyal indoklást kíván.

Kódexkiadásunk, amely mindeddig egyéni kezdeményezések sora volt, most — úgy tűnik fel — gazdára talált; a kiadások szabályzatának elkészítésére bizottság is alakult. Az előmunkálatok elvégzéséhez feltétlenül szükséges az eddigi kiadások erényeinek, hibáinak vizsgálata.

Indoklást kíván az is, hogy miért esett választásom a *Codices Hungarici* sorozatból éppen a *Cornides-kódexre*. Indoklást kíván, már csak azért is, mert természetes, hogy *egyetlen* kritikai kiadás tanulmányozásával nem lehet az egész sorozatra érvényes tanulságokat levonni. Éppígy természetes az is, hogy a sorozat *eltérő* célkitűzésű köteteinek egységes szempontú vizsgálatát nem tekinthetem feladatomnak. Marad tehát — a sorozat többi darabjának szem előtt tartásával — egy kötetnek, a lehetőség szerint, igen részletes vizsgálata; azé a köteté, amely a sorozat különféle sajátosságait — faksimile és kritikai szövegkiadás — együttesen is tartalmazza. Érdeklődésemnek megfelelően a *Cornides-kódexet* választottam, amely az általam igen nagyra tartott (művészettörténészként is ismert) Levárdy Ferenc, valamint Bognár András második kísérlete volt. Sajnálom, hogy a háború után elakadt sorozatnak éppen felélesztőit kell bírálnom, ám ez a kezdeményezők sorsa.

A dolgozat első része tehát megkísérli egyetlen kódexkiadásnak a hibáit bemutatni, a második pedig a kódexkiadások hibáiból származó irodalomtörténeti, ideológiai félreértéseket akar tisztázni, ily módon hívja fel a figyelmet a faksimile s a pontos (kritikai) szövegközlés fontosságára. Nem szabad megelégednünk a pusztá transzliterálással, hiszen ez — ha pontatlanul is — már a Volf-kiadásban rendelkezésünkre áll, el kell végeznünk a kritikai kiadás feladatait is, legalább, ami a magyar szövegeket illeti.

A *Codices Hungarici* sorozata még a második világháború alatt indult. Szabó Dénes kiváló kiadásai kalandos körülmények között készültek, a céljuk „csak” egy volt: menteni a menthetőt a bármikor becsapódható bombák elől. A vállalkozás lelke, Szabó Dénes igen alapos, máig példamutató munkát végzett; a technikai munkatársak: a nemzedékek sorát felnevelő fényképésztanár, Horvai József és a nyomdák is megérdemlik a dicséretet, a háborús viszonyok ellenére is szép munkát végeztek. Mivel az elsődleges cél a „leletmentés” volt, érthető, hogy a sorozat első három kötete csupán szűkszavú kodikológiai és történeti leírást fűzött faksimiléjéhez.¹ A *Müncheni-kódex* e sorozaton kívül

¹ *Jókai-kódex*. *Codices Hungarici* I. SZABÓ Dénes gondozásában. Bp. 1942.

megjelent hasonmás kiadását ezeknél jóval részletesebb, igen alapos kodikológiai tanulmánnyal látták el.² E hagyományok jegyében készült el Pusztai István bevezetője a *Birk-kódex*hez.³

A fenti kiadások megszokott módszerétől térnek aztán részben el Bognár Andrásnak és Levárdy Ferencnek elsősorban irodalmi szempontú kódexkiadásai,⁴ valamint a *Müncheni-kódex* újabb, mindenekelőtt a nyelvészeti igényeket figyelembe vevő kritikai szövegkiadása.⁵ A legutóbb megjelent kötet a *Jókai-kódex*. E kiadás Szabó Dénes hagyományait követve igen rövid bevezetőt közöl, bár feladata azénál bővebb lenne.⁶

A sorozat hatodik darabjaként a *Cornides-kódex* látott napvilágot. A hasonmás és kritikai szövegkiadás méltatását már elvégezték⁷ helyettem, így itt csupán kritikai megjegyzéseimnek engedek teret.

A *Cornides-kódex* kodikológiai leírását a *Bevezető* tartalmazza, sajnos, igen röviden, sok terminológiai, filológiai pontatlansággal és hiányossággal. A kiadók példásan közlik a kéziratra vonatkozó alapvető tudnivalókat: a kódex elnevezését, jelzetét, jelenlegi lelőhelyét, a papíryanag részbeni leírását, az egyes ívek felépítését. Figyelemmel kísérik és — ha nem is a legszakszerűbben, de igen megbízhatóan — leírják a másoló kezének írásváltozásait, sőt a tinta színének változásait is nyomon követik. Kísérletet tesznek Ráskay Lea származásának pontos megállapítására azon túl is, amit eddig tudtunk róla.⁸

Mindezek mellett azonban néhány fontos közölnivalóról elfeledkeznek. Nem adják meg a kódex, a levelek, az írástükör méretét.⁹ Nem tájékoztatnak külön a papíryanagnak az íráshoz való előkészítésének módjáról, s nem szólnak a kézirat minialásáról sem. Igen bántó hiány, hogy nem sorolják fel a csekély számú tollpróbát, hogy nem regisztrálják — akárcsak a *Példák könyvének* leírásánál — a későbbi kéztől származó betoldásokat, s meg sem kísérik ezeknek korát meghatározni. A bevezetésben helyes lett volna a kódex provenienciájának, sorsának könnyebb felderítése érdekében — netán a máshonnan amúgy is ismert Humbertus de Romanis mester könyvtári szabályzatának leírása helyett,¹⁰ — Illés László másolatát közölni a XVII. századi tartalomjegyzék-

Apor-kódex. Codices Hungarici II. SZABÓ Dénes gondozásában. Kolozsvár 1942.

Guary-kódex. Codices Hungarici III. SZABÓ Dénes gondozásában. Bp. 1944.

² *Der Münchener Kodes*. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Ed. Julius von FARKAS. Wiesbaden 1958.

³ *Birk-kódex 1474*. Codices Hungarici V. Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel ellátva közlést Pusztai István. Bp. 1960.

⁴ *A Példák Könyve 1510*. Codices Hungarici IV. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közlést BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960., valamint a *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közlést BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1967. A továbbiakban *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI.

⁵ *A Müncheni-kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelőjével együtt. Szerkesztette NYIRI Antal. Bp. 1971. Ísm.: STOLL Béla ItK 1972. 543—546.

⁶ *Jókai-kódex*. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közlést P. BALÁZS János. Bp. 1981.

⁷ V. Kovács Sándor: *Cornides-kódex*. (Ísmertetés.) ItK 1969. 747—751.

⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 13—19.

⁹ A tükörméret ingadozik, circa 96 × 157 mm.

¹⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 19.

ről,¹¹ még akkor is, ha Volf nyomán¹² a kiadók ezt az átiratot megbízhatatlannak tartották.

Sok fáradságot okozó terminológiai következetlensége a szerzőknek az is, hogy mind a bevezető, mind a zárótanulmányban főlíószám helyett igen sokszor, a kodikológiai gyakorlatban ma már szokatlan módon, paginát adnak meg. Az egy kiadványon belüli kétféle számozás megzavarja és megnehezíti a gyakran szükséges visszakeresést.¹³

A hasonmás és a kritikai szövegkiadáshoz csatolt tanulmányban igen sok az elírás, a sajtóhiba. Mindjárt az első lapon sok pontatlanság található. Szent Péter mártír napja nem április 19-én, hanem 29-én van.¹⁴ Ezt azonban még a nyomda hanyagságának számlájára írhatnók akkor, ha az adat másutt helyesen szerepelne.¹⁵ Sokkal súlyosabb tévedés az, hogy a kódexek szétkötését „a múlt század harmincas” éveire helyezik.¹⁶ Ez saját kutatásaiknak is ellentmond,¹⁷ s éppen így az *Illés-másolat* tanúságának is, amely szerint a kódexek 1841-ben, ha talán nem is egy corpust képeztek, de bizonyosan egy kötegben voltak.

A tanulmány következő lapján újabb elírás van. A bonalazatlan ív, amelynek erősen kifakult írása is szemet szúr, nem a 15., hanem a 16. fasciculus.¹⁸ Sajnos, ez magából a kiadásból nem deríthető ki. A fakszimilén a vonalazás — később elemzendő okok miatt — nem látszik. A szóban forgó fasciculuson így legfeljebb az írás ductusának változása és a betűk világosabb volta a feltűnő, ám ez utóbbit a kiadás olvasója betudhatja a nyomdai eljárás tökéletlen voltának is. Az olvasat lapalji jegyzetében a kódex kibocsátói — ígéretükkel ellentétben¹⁹ — nem közlik minden esetben a fontosabb paleográfiai tudnivalókat, így ez esetben sem, csupán egy lényegtelen megjegyzést tesznek: „1. sor rubrum”.²⁰ Ám ez az olvasó számára a kurzivált szedésből amúgy is nyilvánvaló volt.

A két táblázatban²¹ is találhatók még apróbb hibák, ám ezek kijavítása magából a kiadásból is lehetséges, így felsorolásuk e helyütt fölösleges.²²

¹¹ A *Cornides-kolligátumról* 1841 áprilisában ILLÉS László másolatot készített; ez tartalmazza az említett tartalomjegyzéket. A kolligátum eredeti fedőtábláját, amelyen a tartalomjegyzék van, azóta megtaláltam a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában. Kiadva ItK 1982. 675. A másolat az MTA Könyvtárának Kézirattárában van, jelzete: Ms. 864. A hivatkozások a továbbiakban — minden említendő kódexre érvényesen — a következőképpen történnek: Ms. és főlíószám magára a kéziratra, az Nytár I. II. . . . és a Codices Hungarici I. II. . . . a megfelelő kiadásra vonatkoznak. A lapszámokat, amennyiben az idézett műben a paginálás részben római számokkal történt, hogy a kötetszámozás ne zavarja a francia írásmódú római számokkal adom meg.

¹² Vö. Nytár VIII. xxxij—xxxij.

¹³ Az I. tábla főlíószámot, a tanulmányok viszont igen gyakran lapszámot adnak meg; így többek között például az ívek rendjének leírásánál is. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 10.

¹⁴ I. m. 9.

¹⁵ I. m. I. tábla.

¹⁶ I. m. 9.

¹⁷ *Példák könyve*. Codices Hungarici IV. 9—10., különösen a 3. jegyzet. Vö. erre jelen dolgozat 13. jegyzetét.

¹⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 10—11.

¹⁹ I. m. 21.

²⁰ *Cornides-kódex*. Ms. 199.r; Codices Hungarici VI. 758.

²¹ I. m. 794.

²² Igen zavaró, hogy a *Praxedis-legenda* utáni dátum az I. táblázatban hibásan, a 794. lapon pedig — érthetetlen módon — megkérdőjelezve szerepel. A legenda kezdetét és bevezetését néhol rossz levélre helyezik a táblázatban.

A kódexhez függesztett tanulmányok filológiai felszerelése alapos. Egy furcsaságot azonban nem hallgathatok el. A szerzők itt²³ Vargha Damján²⁴ idézve a citált szöveg lelőhelyeként *Codexreink legendái és a Catalogus Sanctorum*²⁴ jelölik meg, ám lapszámot nem közölnek. Magam hiába néztem utána, e tanulmányban nem akadtam rá az idézett szövegrészre. De hagyjuk a filológus minuciózus kifogásait, vizsgáljuk inkább magát a kódexkiadást: a hasonmás és a kritikai szövegközlést.

Minden faksimile-kiadás annyit ér, amennyire hű az originálishoz, s minden kritikai szövegkiadás annyit, amennyire pontosan közli az eredeti szöveget, annak variánsait. Nos, ha kezünkbe vesszünk egy modern eljárással készült faksimilét, akkor azt hihetnők, hogy az semmiben sem tér el az eredetitől, hiszen mi sem könnyebb, mint lefényképezni a kéziratot, s aztán azt a fényképnek megfelelően hűen kinyomtatni. A dolog mégsem ilyen egyszerű. V. Kovács Sándor a *Cornides-kódex* kiadásáról szóló, már említett ismertetésében a következőket írja: „A faksimile olvasása rendkívül könnyűvé válik azáltal, hogy az alap fehér és a szöveg fekete, mint a valóságban, bár ennél az eljárásnál fennáll az a veszély, hogy korrektúrázásnál műszaki hibának minősítve esetleg olyan pontok és vonalak is eltűnnek, amelyek rajta vannak az eredeti kódexlapon és értelmezési funkciójuk lehet. Ennek a valószínűsége azonban oly csekély, hogy elhanyagolható.”²⁵ V. Kovács ezek után összehasonlítja a valóban igen gondosan elkészített betűhív átirást Volf György kiadásával és a faksimilével. A Dorottya-legendá szövegében váratlan és furcsa problémára bukkan. „A faksimile szerint a megvizsgált mondat így hangzik: »až rofanak virága [sic!] illatožyk až martýrokban. mert až ev vereknek chodalato illatyaual [sic!] fenelnek. Annak okaert až rofanak piroffagan ieg(?)eztetýk až martýromlag. es až rofanak viragžo žepfegeen až týžta žvžefeg.« (120 r.) Volf a két dőlt betűvel szedett szót így adja: »chodalatos« és »iegyeztetýk« (193. l.) s ami meglepő: Bognár és Levárdy *szintén* így írja át: »chodalatos« és »iegyeztetýk« [sic!] 642. l.), vagyis *egyikük sem* jelzi azt, hogy az első esetben *hiányzik* a szóvégi »s«, a második esetben pedig, hogy *törlés van* a szó közepén.”²⁶ A vitatott hely helyes transzliterálása magából a kiadásból nem dönthető el, felvilágosításért — mint eddig már többször is — az eredetihez kellett fordulni. Az első kérdéses szó mind a *Nyelvemléktár*, mind a *Codices Hungarici* megfelelő kötetének olvasatában helyesen szerepel. A faksimile hibájának forrása valószínűleg az, hogy mivel az s vonalai szinte egybeérnek, a retusőr vagy a fénymásoló — aki elsősorban nem a szövegre figyel — film-, illetőleg lemezhibának véelve a pacának látszó betűt kifedte a szövegből. A második esetben igazat kell adnunk V. Kovácsnak, a szót Ráskay Lea javította, s ezt az olvasatban Bognár és Levárdy nem közli.

A fekete-fehér hasonmás közrebocsátását nem tudom olyan osztatlan lelkesedéssel üdvözölni, mint V. Kovács Sándor. Ennek a nyomdatechnikai eljárásnak talán a kisebb veszélye az, amit V. Kovács említ, hogy a korrektor

²³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 14. 29. jegyzet. Vö. 13. 20. i.

²⁴ VARGHA Damján i.m. Bp. 1923.

²⁵ V. KOVÁCS Sándor i.m. 750.

²⁶ Uo. A kiemelések V. KOVÁCS Sándortól, a [sic!] jelzések tőlem. A figyelmeztetések olvasati hibákra, illetőleg téves idézésre utalnak. Ezek helyesen: virága, illatyaual és iegeztetýk. V. Kovács figyelmét elkerüli, hogy a *Cornides-kódex* olvasatában a 'piroffaga' egy f-sel van írva.

műszaki hibának minősít egyes, az értelmezés szempontjából lényeges elemeket, hiszen mint láttuk, ez már a film retusálásakor, illetőleg az ofszetlemez elkészítésénél is bekövetkezhet. Az effajta — nem tudom másképpen nevezni — szemi-, még inkább pszeudofakszimile kiadásnál²⁷ a rajzvesztesség²⁸ veszélye már az első munkafázisnál, a fényképezésnél fellép, s ezt az ofszettechnika²⁹ felhasználása csak tovább fokozza.

A fényképezésnél, hogy az egy színnel nyomott szöveg olvasását a kódex vonalazása ne zavarja, színszűrőt kell alkalmazni, amely a kiadás szempontjából fölöslegesnek ítélt világosabb, sárgásbarna tintával készült lineációt kiszűri a felvételtől. A színszűrő természetesen nem tehet különbséget a lineáció és a világosabb tintával írott vagy halványabb szöveg és a jelek között: egyik sem kerül a filmre. A továbbiakban aztán a retusőr sem hibáztatható túlzottan, ha véletlenül filmhibának néz valamely számára szokatlan írásjelet, s kifedi azt. A fénymásolóra meg végképpen nem vethet senki követ, hiszen az ő kezébe már ritkán jut el a kódexről készült fénykép: lemezhibának véelve ő is ki-kitörölhet egy-egy jelet. Hogy mennyi minden veszett el az originálisból, amíg végre könyv alakban megjelent, azt mind a kiadás szövegével, mind az eredeti kézirattal való összevetés ékesen példázza. Természetesen nem áll módomban felsorolni az összes hibát, tévedést, csupán a lényegesebbeket és az érdekesebbeket ragadtam ki.

Mindjárt az első levélen több problémával kerülünk szembe. Köztudomásu, hogy mindig a kódexek, könyvek élén álló részek vannak legjobban kitéve rongálódásnak, kopásnak, koszolódásnak, s az, hogy ezeken a leggyakoribbak a tollpróbák s az utólagos bejegyzések. Itt is a fólió alján, feltehetőleg későbbi kéztől eredő nagybetűs szöveggel találkozunk, Bognár és Levárdy közlése szerint a következővel: <EISEUPAAkkkk>.³⁰ Amint összevetjük a hasonmással, rögtön feltűnik, hogy a betűk nem alkotnak összefüggő szót, valamint az, hogy a *k* betűket hiába keressük, ezek lemaradtak a hasonmásról, bár az eredetiben — jóllehet szétszórva a levél jobb alsó sarkában — valóban szerepelnek. Ezt a szövegkiadás megfelelő helyén mindenképpen lábjegyzetben közölni kellett volna. A dolognak tulajdonképpen nincs túl nagy jelentősége, ám ha megvizsgáljuk a már említett íráspróbát, most már elválasztva EISEUP és AA, akkor mindenképpen el kell gondolkodnunk azon, mikor és miért került e szövegrész a levélre. Az olvasat is módosulhat: ELSEU P[*redicacio]. Annak, hogy Aiszóposz nevét rejtene a sor, igen csekély a valószínűsége, bár e lehetőséget sem lehet teljességgel kizárni. Bognár és Levárdy szövegközlésében még egy későbbi kéz betoldását is fölfedezhetjük e levélen.³¹ A szövegközlők — akárcsak a marginálisok és interlineálisok esetében — kísérletet sem tesznek arra, hogy megállapítsák, mely korból származik e beszúrás: „Elseu predicacyo”. Nos, amíg az előző esetben magunk is hajlottunk arra, hogy bár nem egyértelműen bizonyos, ám lehetséges, hogy a lapalji bejegyzés későbbi kézé, itt ezt már nem fogadhatjuk el. E betoldást Ráskay Lea későbbi írásával

²⁷ Ilyen kiadás még a *Festetics-kódex*. Eötvös Loránt [sic!] Tudomány Egyetem [sic!] Magyar Kódexek I. Bp. 1977. [1979.] is. Ism.: ItK 1980. 541–544.

²⁸ Értsd: szövegvesztesség.

²⁹ A *Cornides-kódex* modern kiadásának kolofonjában nem szerepel ugyan, hogy milyen eljárással készült a hasonmás, ám egyes jelekből — például a betűtestek üres foltjaiból, törlésekből — arra következtetnek, hogy ofszettechnikával.

³⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 428.

³¹ Uo.

összehasonlítva,³² az eredeti kéz későbbi beszúrásának kell tekintenünk: e sort tehát hegyes zárójel helyett szögletesbe kellett volna tenni.³³ Az eredeti kéz-irattal összevetve a lapot az is kitűnik, hogy a fakszimile eme sorából lemaradt még két *i* betű, valamint az, hogy a lap aljáról még egy *probatio calami* is hiányzik. A szövegközlésből az sem derül ki, hogy a 6. sor első betűje, a *F* rubrummal van írva; egyébként ez az egyetlen rubrummal frott iniciálászerű nagybetű a mai *Cornides-kódex*-ben.

Természetesen ennél súlyosabb hibák is jócskán előfordulnak a kiadásban. Nézzük csak sorban a jelentősebbeket!

Az eredetiben a 30. recto levél felső szélén legyalult sor látható, ám erről sem a hasonmás, sem az olvasat nem tudósít. Az írás egyébként — a tinta színe és a megmaradt vonások alapján — feltehetőleg Ráskay Lea kezétől származik. A levél hasonmásán a 12. és 13. sor között fekete folt éktelenkedik, mintha az eredetire a másoló tintapacát ejtett volna. E folt azonban csupán sajtóhiba; paca valójában a levél jobb margóján, s a 18. sor *felsege* szaván van, azonban ezt a nyomdai retusőr megkísérelte — a jelek szerint nem teljes eredménnyel — eltüntetni. E levél olvasatában a nagybetűk általában kurzívval vannak szedve: jól jelölik, hogy rubrummal húzták át őket.

A 49. rectón szintén hasonló problémába botlunk. A levél felső részén az eredeti kéz betoldásának nyomai látszanak, ám ez a fakszimiléről szintén lemaradt. Az írást a könyvkötő gyaluja kegyetlenül megcsontkította. Bognár és Levárdy *holtokat ·es·* közöl, azonban a megmaradt vonások alapján a helyes olvasat inkább: *holtakat ·es·*;³⁴ az eltérés grammatikai szempontból nem teljesen közömbös. Hasonló hiányossággal kerülünk szembe az 54. rektón. Itt a gerinc felőli margón, az 5. sor mellett egy szó betoldás (*vala*) található az eredeti kéztől. A betoldás a hasonmásban nem szerepel, a szövegkiadás viszont hegyes zárójelben, azaz későbbi kéz írásaként közli. A 82. levél verzójának fakszimiléjén szintén hiába keressük a negyedik sor betoldásjeléhez tartozó szöveget, illetőleg azt az originálison ma is jól látható maradékot, ami az eredeti kéz írásából a könyvkötő gyalujától megmenekült. A szövegkiadás valószínűleg az *Illés-másolat*-ból közli az elveszett szavakat: *nem nemz*. Zavaró, hogy az előbbi esettel szemben³⁵ itt csupán kurzívval jelöli a kipótolt helyet — úgy vélhetnénk, rubrummal van írva —, s a lábjegyzetben nem közli, mikorról s honnan származnak a szövegkritika szempontjából is fontos szavak. A mondat ugyanis, ahová a betoldás tartozik, így szól: „Áz kevuer has nem tezen *nem nemz* gyors elmeet.”³⁶ A szöveg elemzése azonban itt megint csak nem feladatunk.

Az eddigiekkel rokon hiba van a 92. levél verzóján is. Az olvasat lábjegyzetében megtalálható ugyan a későbbi, a XVII. századi kéznek e prédikáció olvasására vonatkozó bejegyzése,³⁷ azonban a részben legyalult sor maradványát a fakszimiléről kitörölték, csupán a z alsó zászlója látszik a *B*-vel szinte egybeolvadva. A 113. verzón levő bejegyzés viszont valószínűleg magától Ráskay

³² *Cornides-kódex*. Ms. 80.^r 21.

³³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 21. írja le a kiadás jelölési rendszerét.

³⁴ *Cornides-kódex*. Ms. 49.^r A kérdéses hely *ILLÉS* Lászlónak a *Cornides-kolligátumról* készített másolatában is az én olvasatom szerint áll. Idézett kézirat 97.

³⁵ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 576.

³⁶ Az idézett hely latinul a következőképpen hangzik: *Pinguis venter tenuem sensum non gignit*. I. m. 577.

³⁷ E kéz írása feltűnik még a 211. rectón is.

Leától származik. Ő írja le: *Nota bene*. A fakszimilén a 18. és 19. sor között jól látható és olvasható a *Nota* szó, a *bene* azonban már lemaradt a 20. sor előtt a margóról, sőt ezt még az olvasat sem közli. A *nota* [sic!] bekerült ugyan az olvasatba, de a szövegközlők nem utalnak rá lábjegyzetben, hogy a szó két sor között helyezkedik el. Maga a mondat, amelyre Ráskay Lea felhívja a figyelmet, szövegkritikai szempontból megint csak nem közömbös, hiszen magától a másolótól tartalmaz érdemi javítást.

A következő feltűnőbb hiba, hogy a 175. rektó rubrumozását az olvasatban csak részben jelölik, a míniummal átírt betűket nem szedték kurzívval 6. sor: *E*, 9.: *D*, 14.: *E*, 19.: *M*, 21.: *A*.

198. verző íráspróbájának hiányzását — mind a fakszimiléből, mind az olvasatból — már fentebb említettem. Éppen így arra is felhívtam a figyelmet, hogy a 199–211. levelek (16. fasciculus) nincsenek megvonalaazva. A címközlés az ezen az íven levő két legenda esetében — ellentétben a szövegközlők állításával — nem készült rubrummal.³⁸ Az *Agnes-legenda* első soraiból az olvasatban lemaradt az iniciálét utánzó *K*. Éppen így hiányzik a 209. verzőn látható tollpróba mind a hasonmásból, mind az olvasat lábjegyzeteiből.

A 211. rektón levő későbbi kiegészítést közlik ugyan a szöveggondozók, ám arra, hogy megállapítsák, mikori, illetőleg hány kéz munkája ez a három sor, még kísérletet sem tesznek. Így történik ez a kódex utolsó levelén is,³⁹ ahol az egyik XVII. századi kéz bejegyzését úgy regisztrálják, mintha Ráskay Lea előbb rubrummal leírta, s aztán kitörölte volna, tehát kerek zárójelben és kurzivált szedéssel. Egyébiránt több helyen úgy tűnik fel, mintha a szövegkiadók nem tudtak volna megegyezni abban, hogy elég-e kurzívval jelölni a rubrumozott sorokat, vagy lábjegyzetben is meg kell-e azt említeni, ami a dőlt betűs szedésből nyilvánvaló.⁴⁰ Másrészt helyes lett volna, ha a rubrumozás jelölésére lefoglalt kurzívot nem használják fel másra, így például az *Illés-má-solatból* származó pótlások közlésére. Ezeket a helyeket betoldásjellel lehetett volna ellátni, s a szövegeket lábjegyzetbe utalni.⁴¹

Magának a szövegkiadásnak a jegyzetanyaga igen hiányos. Nem tartalmazza a papír anyaghibáinak leírását, nem jelöli a sérült, a beragasztott, a gerincnél megragasztott leveleket, valamint a papírnak az íráshoz való előkészítésének módját, annak változásait.⁴² A tinta színének változását sem követik *itt* figyelemmel, pedig a bevezetőben erre ígéretet tettek.⁴³ Nem jelölik a tollpróbákat, sőt sok esetben azt sem, hogy a papír szélén levágott sor nyoma

³⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 758. és 768. Az olvasatban a két címközlés kurzivált, a 758. lapon a lábjegyzet tévesen még külön is felhívja a figyelmet: „1. sor rubrum.”

³⁹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 784. és Ms. 215.

⁴⁰ Egyes helyeken lábjegyzetben is említik a sor rubrumozását a kurziválás mellett — 582., 640., 670., 730. etc. — másutt csak a kurzív jelöli a minialást.

⁴¹ Hasonló még a *Cornides-kódex*. Ms. 204.^v utolsó legyalult sora (id. kiad. 768.), amelyet a kurzivált szedés miatt rubrummal írottak vélhetnének. Máshol a betoldásokat is kurzívval jelölik; így a 17.^v és 18.^v levélen.

⁴² Arra, hogy az íróanyag előkészítése mennyire jellemző egy-egy scriptoriumra, már máshol utaltam. Így itt csupán B. BISCHOFF egy helyét adom meg: *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit*². Teil 1. Wiesbaden 1960.

⁴³ A tinta színének változása természetesen csupán akkor bír jelentőséggel, ha vele együtt az írás ductusa is megváltozik, vagy új kéz lát munkához. Ezt az olvasat apparátusában regisztrálni kell.

látható. A későbbi kezek betoldásaira sem hívják fel megfelelő formában a figyelmet.

Az olvasat szövegében néhol — anélkül, hogy erről említést tennének — feloldják a rövidítéseket,⁴⁴ máshol meg a nehezebben érthető abbreviaturákat is figyelmen kívül hagyják, nem közlik azok magyarázatát, feloldását a láb-jegyzetben.⁴⁵

Bognár András és Levárdy Ferenc legfőbb érdeme abban rejlik, hogy a már részben ismert, ám néhol pontatlanul kimutatott forrásokat felkutatták és a magyar szöveggel párhuzamosan közrebocsátották.⁴⁶ A latin szövegben — s ez különösen a kiadás első, a *Cornides-kódex* prédikációs részére áll — csupán néhány helyen van sajtóhiba. Ezek is könnyen kiigazíthatók, nem gátolják az értelmezést. Néhol azonban — főképpen a kódex második részére vonatkozik ez — még mindig nem zavaró, ám durvább hibákba ütközünk. Ezek kijavítása elengedhetetlen. Az egyszerű betűhibák mellett gyakorta tűnnek fel véletlen szóismétlések,⁴⁷ másutt pedig szavak, hosszabb-rövidebb szövegrészek hiányoznak.⁴⁸ Helyenként, az egyébként példásan tördelt latin szöveg elcsúszik a magyar mellől, így az *Ilona-legenda* kezdeténél is.⁴⁹

A kódex legendáinak latin szövegét olvasván általában az a benyomásunk támad, mintha erősen romlott középkori textussal lenne dolgunk. A közrebocsátók a „rövidítésekkel megtűzdelt középkori textust ún. humanista átírással” hozták: a rövidítéseket feloldották és modern interpunkciót alkalmaztak.⁵⁰ Eljárásuk részben indokolt; helyes, hogy feloldották a rövidítéseket, az sem baj, hogy humanista helyesírást alkalmaztak, hiszen ez nagyban megkönnyíti az olvasást. Véleményem szerint a változtatások ellenére is meg lehetett volna őrizni az eredeti interpunkciót, még akkor is, ha az előttünk fekvő latin szöveg nem az, amelyről a kódex fordítása közvetlenül készült. Azokon a helyeken, ahol csak romlott szövegeket tudtak közölni,⁵¹ ott mindenképpen fel kellett volna erre hívni a figyelmet, és más kiadásokból, kéziratokból⁵² szövegvariánsokat kellett volna hozni, hiszen egy igényes kritikai kiadás sem támaszkodhat csupán egyetlen — többé-kevésbé jól meghatározott — forrás-szövegre.⁵³ Ez egyedül abban az esetben lenne megengedhető, ha pontosan tudnánk, mely kézirat, illetőleg kiadás állt a kódex fordítójának rendelkezésére. Esetünkben sajnos nem így van.

⁴⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 478. Ms. 30.^r 23.

⁴⁵ A *Cornides-kódex*. Ms. 177.^{r-v} Vö. id. kiad. 769. 452. j. és 812.

⁴⁶ A forrásokkal foglalkozó szakirodalom felsorolása: *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 12—13.

⁴⁷ ... et suo sancto et suo sancto et illustrissimo exemplo ... *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 635. majd 673.: *Sicque per totum forum ipsum ipsum traxit* ...

⁴⁸ ... ut pars corruens duos consiliarios Quintiani opprimeret, et omnis populus ad eum concurreret clamans ... A hiányzó szöveget a *Legenda Aurea* (ed. GRAESSE. Vratislaviae 1890. 172.) szövegéből pótoltam. Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 669.

⁴⁹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 681., ilyen hely még: 703., 707., 737. etc.

⁵⁰ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 20.

⁵¹ Különösen az *Ágnes*-, *Jusztina*- és *Luca-legenda* esetében. Vö. e dolgozat 47. és 48. j. Kifogástalannak mondható az első két szöveg egység kritikai apparátusa, bár a késői (1586-os) kiadás textusa mellett itt sem közöltek szövegvariánsokat.

⁵² Nincs tudomásom arról, hogy a *Cornides-kódex* kiadásához kéziratok latin anyagot is felhasználtak volna a szerzők.

⁵³ Bognárnék — amint ez a zárótanulmányukból kiderült — jól tudják, kódexeink forrásait legtöbb esetben kéziratokban kell keresnünk. Így az *Ilona-legenda* forrása szintén valamely kéziratban lelhető fel. Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 816.

Bognár András és Levárdy Ferenc a Temesvári Pelbárttól idézett egyik szöveg kiadását pontosan megjelöli,⁵⁴ ám a Herolttól, Paratustól és a *Legenda Aurea*ból vett szövegek kiadási helyét és évét, netán a kéziratok őrzési helyét és jelzetét elhallgatják.⁵⁵ Ez a felületesség különösen a *Legenda Aurea*ból átemelt szövegek esetében válik igen bántóvá.

Ha összevetjük a magyar fordítást az eredetivel, rögtön szembeötlik, hogy a magyarító szerzetes — a középkori fordítási technikáról közszájon forgó felfogással ellentétben — mennyire ragaszkodik az előtte levő latin szöveghez.⁵⁶ Így aztán igazán feltűnő, hogy némely legenda egyes helyein a magyar erősen eltér a latintól; különösen érvényes ez az *Ágota*-, a *Jusztina*- és a *Luca*-legendára. Azonban nem a legendák fordítója a vétkes, ő híven tolmácsolta a latin életrajzokat. A kiadás latin szövegét kell a magyarhoz hozzáigazítani. Bizonyára van olyan kézírata, kiadása a *Legenda Aurea*nak, amely a *Cornides-kódex* szövegéhez jobban hozzáisimul.⁵⁷ Nem is kell messze keresnünk, elég Graesse kiadását⁵⁸ felütnünk, máris rendelkezésünkre áll a — részben eltérő —, ám többnyire megfelelő szöveg.

Az *Ágota*-legenda esetében nehéz eldönteni, csupán sajtóhibákkal kerültünk-e szembe, vagy valóban romlott latin szöveggel van-e dolgunk. A *mezeytelen testel* latinja így hangzik: *mundo corpore*, ami nyilvánvaló sajtóhiba a *nudo* helyett.⁵⁹ Érthetlenebb azonban, hogy a magyar *Es mynd az neep quincianus*-hoz *futa kyaltnan*... latinja csak ennyi: ... *clamans*...⁶⁰ A hiány Graesse kiadásából pótolva: *et omnis populus ad eum concurreret clamans*...⁶¹ A 135. rektó levélen levő *[keet] gaz evtuen három* a latin szövegben bizonyára a sajtó áldozataként lett CCLII-vé.⁶² Egyébiránt ez esetben a Levárdyék által közölt textus jobban illeszkedik — a felsorolt eltérésektől eltekintve — a kódex magyar szövegéhez, mint Graesse idézett kiadása.

A *Jusztina*-legenda magyar és latin szövegének azonosságát látszólag *Prelus diaconus* nevének egyezése már önmagában is biztosítja, hiszen a *Legenda Aurea* általam használt kiadásában *Proclus* szerepel.⁶³ A magyar és a latin textus egybevetése azonban váratlanul számos apróbb eltérést hoz felszínre. *A caymmal ev atyafyat abelt meg evlettem*. mondatnak a latinban nincs meg a

⁵⁴ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 429. Más, szintén Pelbárttól való prédikáció esetében azonban, így a *Dorottya*-legendánál, forrásuk lelőhelyét nem adják meg pontosan. I.m. 641.

⁵⁵ LUDOLPHUS DE SAXONIA és MOMBRIUS szövegeinek forrását a zárótanulmány jegyzetei tartalmazzák. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 798. 31. j. és 802. 36. j.

⁵⁶ STOLL Béla a középkori fordítások pontosságáról *A Müncheneri kódex 1466-ból*. ItK 1972. 544–547.

⁵⁷ Maguk a szerzők hivatkoznak olyan kézíratra, amelyben — a *Cornides-kódex*hez hasonlóan — hiányoznak a bevezető névmagyarázatok (*Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 812. 45. j.), bár ez a példa — a nyelvi nehézségek miatt — nem a legmegfelelőbb, jellehet az említett etimologizáló részek megléte vagy elhagyása a fordító retorikai iskolázottságára is fényt vet. HEROLT [dictus Discipulus], Johannes beszédeinek néhány kézírata Wien ÖNB: Cod. 3631., 4264.

⁵⁸ *Legenda Aurea*. (ed. GRAESSE.) Vratislaviae 1890. A továbbiakban: GRAESSE. Szövege nem minden legenda esetében tér el a Bognárék által közöltől.

⁵⁹ *Cornides-kódex*. Ms. 134.^r; id. kiad. 669.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ GRAESSE 172.

⁶² *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 669.; vö. Ms. 135.^r és GRAESSE 173.

⁶³ *Cornides-kódex*. Ms. 179.^r és id. kiad. 739. A név eltéréseinek okára vö. a *Proelus*-variáns lehetőségét.

megfelelője;⁶⁴ Graesse kiadásából pótolva így hangzik: ... *Cayn fratrem suum occidere procuravi*.⁶⁵ Alább az *jme az zvjhez megyek. es az ev zyveet meg sebhitem fertegetes zeretetre*⁶⁶ mondat latinját a következő formában olvashatjuk: *Aggrediari eam et corpus eius vulnerabo in amorem libidinis*, ahol a *corpus* helyett nyilvánvalóan *cor*-nak kellene állnia, mint ahogy ez Graessénél is van.⁶⁷ A 182. rektó latin megfelelőjében a *famam* szó helyére a *formam* keveredik: *Videns diabolus, quod nihil proficeret, in formam Justiniae se transmutavit, ut formam Justiniae pollueret*...⁶⁸ A mondat így is értelmes, azonban a fordításban a második fele így olvasható: ... *hog zent iustina azzonnak io hyreet meg fertegetetneye.*, tehát a második *formam* helyére *famam*-nak kell kerülnie úgy, ahogy azt a *Legenda Aurea* már többször idézett kiadásában találjuk.⁶⁹ Még ezen a főlíon újabb hiátust fedezhetünk fel, ez is pótolható Graessétől: *es futamek ciprianoshoz.*, azaz *ad ipsum cucurrit*. A 183. verző *es mynket es mendeneket* latin megfelelőjében *et nos et omnes*⁷⁰ helyett *et vos omnes*⁷¹ áll.

Az *Ágnes-legenda* szövegében megint hasonló hibákba botlunk. A legenda elejének latinja jól egyezik a magyar forrással, Graesse kiadásától is csupán néhány lényegtelen apróságban — főként ortográfiájában — tér el. Az első hiányosság a 207. verzőn bukkan fel. A *meg ijeduen. keserevfeeggel meg terenek.* latin megfelelőjéből kimaradt a *compuncti* szó. A következő főlíon⁷² már több szó maradt le a latin szövegből: *et eam minime contingebat*.⁷³

Szent Ágnes passiójának dátuma a kiadás latinjában⁷⁴ újra eltér a fordítás adta évszámtól; megint csak Graessére kell hivatkoznunk, aki CCCIX-et közöl;⁷⁵ egyezve a magyarban található *haromzaz es kylenec eztendebe*-nel.⁷⁶ A 209. rektón olvasható *Ez zora fel ferkenuen constancia. lele magat tevkelletes egeffegben* latinjából⁷⁷ a kiadásban lemaradt a *perfecte*, ami Graesse kiadásában megtalálható lett volna. Ugyanez a helyzet a ... *kynek meeg nem hynnenek emberrel*⁷⁸ tagmondatnál, amelynek latinját megint csak pótolni kellett volna: *cui de homine adhuc non crederetur*.⁷⁹

Mindezeket a tulajdonképpen csupán apróbb javításokat és kiegészítéseket csak azért soroltam fel, hogy bizonyítsuk, a magyar fordítás mennyire híven követi latin forrását. A többi, itt fel nem sorolt, nem csekély számú eltérés a két latin textus között jobbára grammatikai és lexikai természetű, némely esetben azonban a rövidítések helytelen fololdására is gyanakodhatunk.

⁶⁴ *Cornides-kódex*. Ms. 179.; id. kiad. 739.

⁶⁵ GRAESSE 633.

⁶⁶ *Cornides-kódex*. Ms. 179.^v

⁶⁷ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 739. Vö. Graesse 633.

⁶⁸ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 743. A hiba a Levárdyék használta forrásban van; valószínűleg a gótikus antikva írott betűi adnak magyarázatot a szövegromlásra.

⁶⁹ GRAESSE 634.

⁷⁰ GRAESSE 635. Vö. *Cornides-kódex*. Ms. 183. Az eltérés, illetőleg a latin szövegromlásának oka itt az *n* és a *v* (vö. Ráskay Lea írásával!) írásában keresendő. Az *et* valószínűleg csak kimaradt Bognárék forrásából.

⁷¹ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 745.

⁷² *Cornides-kódex*. Ms. 208.^r

⁷³ GRAESSE 115. Vö. Graesse lapalji jegyzetével.

⁷⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 773. CCCVI-ot ad meg.

⁷⁵ GRAESSE 115.

⁷⁶ *Cornides-kódex*. Ms. 208.^v

⁷⁷ *Cornides-kódex*. Ms. 209.^r Latinja: *Ad hanc vocem evigilans se sanatum invenit*. Id. kiad. 775. Vö. GRAESSE 116.

⁷⁸ *Cornides-kódex*. Ms. 210.^r

⁷⁹ GRAESSE 116.

A felismerés, hogy a latin és a magyar szöveg egymást tökéletesen fedi, első sorban a *Luca-legenda* esetében siet segítségünkre. „A Luca-legenda magyar szövegének — írja Bognár és Levárdy —, nem ismeretes az egységes és pontos latin megfelelője. Eddig úgy vélték, hogy a kizárólagos forrás a *Legenda Aurea*, de ez csak részben igaz. Jelen kiadásban — több forrásból — azt a latin szöveget közöljük, amely ismereteink szerint legközelebb áll a magyarhoz.”⁸⁰ Graesse többször emlegetett kiadásának szövege többé-kevésbé egyezik a *Cornides-kódex* közrebocsátói által közölttel. A 201. rektó 19. sorától azonban nem tudják eldönteni, „hogy Mombritius, vagy a *Legenda Aurea* volt-e a forrás”,⁸¹ s azt sem közlik, honnan származik a szöveg, amelyet ezután közreadnak, s amely igen eltér a magyar fordítástól. A forrás azonban minden kétséget kizáróan az a szövegváltozat, amelyet Graesse közöl.⁸²

Ezek után persze nehéz belenyugodni abba, hogy a legenda utolsó részének 204. rektó 16. sorától forrása Temesvári Pelbárt beszéde lenne,⁸³ amely csupán halványan emlékeztet a magyar szövegre. E rész vagy valamely kéziratos formára megy vissza, amelynek felkutatása egyelőre még várat magára, vagy magának a fordítónak a saját betoldása. Magam a kutatás jelen pillanatában az utóbbi elfogadására hajlok. A dramatikus mondatkezdő felkiáltás élesen elüt a legenda stílusától, s előbeszédre utal éppen úgy, mint a záróformula megléte.⁸⁴ A szakasz végéig a lángoló, édességes stílus fordulataival van megtűzdelve, erősen emlékeztet egyik legszebb nyelvű kódexünknek, a *Könyvecse*-nek mondataira.

A latin forrásokkal kapcsolatban összességül elmondhatjuk, hogy Bognárék jelentős munkát végeztek el a szövegek közlésével. Az, hogy nem minden esetben találták meg a pontos latin megfelelőt, nem róható fel hibának, hiszen a dolog természeténél fogva eleve reménytelen minden forrás maradéktalan felkutatása. Nem szabad azonban elhallgatnom azt a véleményemet, hogy helyesebb lett volna, ha a magyar szöveggel közel egykorú kéziratokat használtak volna fel forráskutatásaikhoz.⁸⁵ Ezeknek tükrében kellett volna vizsgálni a magyar fordítást, ezeknek segítségével kellett volna elemezni — ami végül is elmaradt —, az íráshibákat is.

II. Nyelvemlékeink új kiadásáról. A *Nyelvemléktár* megbízhatatlanságáról sokan szóltak már. Vargha Damján 1919-ben a következőket írja: „Hovatovább annyi adat áll rendelkezésünkre az egyes codex-kiadások pontatlanságára és hiányosságaira nézve, hogy bizony meg-megrendül a bizalmunk és alig merünk építeni a régi kiadás szövegközlésére. Még a helyes adatokban is kételkedni kezdünk és a nyelvi és irodalmi elméleteink alapjait sem merjük teljesen megbízhatónak tekinteni mindaddig, a míg az eredeti szöveg hitelességén

⁸⁰ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 759. 445. j.

⁸¹ I. m. 763. 448. j.

⁸² GRAESSE 31.

⁸³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 767. 451. j.

⁸⁴ Erre vö. jelen dolgozat 45. j.

⁸⁵ Vö. *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 816.

meg nem bizonyosodunk.”¹ Ezek után rendre elősorolja az általa átvizsgált *Döbrentei-kódex* kiadásának² hibáit. Ezek mindenekelőtt téves olvasatokból, illetőleg a törlések, javítások helytelen vagy éppenséggel elmaradt jelöléséből származnak.

Sokszor hibáztatták a *Nyelvemléktár* kiadóját a diakritikus jelekkel ellátott betűk egyszerűsített, egységes átírása miatt: a sorozat ebben a formában alkalmatlan komolyabb helyesírás- és nyelvtörténeti kutatásokra.³ Volf György keserűen és kétségbeesetten védekezett.⁴ A felhozott vádak — igaz voltak mellett is — igazságtalanok voltak, hiszen Volf György a szerkesztő bizottság utasítása szerint járt el, s a szövegkiadás e módja nem tért el a kor magyar tudományosságának színvonalától; csupán példaképpen említem: Nádasdy Tamás mellékjeles helyesírású levelezése hitvesével szintén módosított, egyszerűsített ortográfiával jelent meg.⁵ Mindamellett azonban, hogy Volf érdemeit elismerjük, mint már másutt is kifejtettem, nyilvánvaló, hogy a *Nyelvemléktár* nem felel meg a tudományos kutatás követelményeinek. Alkalmatlanná teszik erre a már említett hibák, de ehhez hozzájárul még az is, hogy Volf némely kódexet az utazáshoz szükséges anyagi fedezet híján, vagy az eredeti lappangása miatt csupán másolatból tudott közrebocsátani.⁶

Ez azonban elméletileg elsősorban csak a nyelvészeti kutatásokat gátolná, ám Vargha Damjának igaza van abban is, hogy a Volf-féle kiadás az irodalomtörténeti vizsgálódások szempontjait figyelembe véve sem állja meg a helyét.

Volf a szerkesztő bizottsággal egyetértve — amint azt a sorozat címe is mutatja —, mindenekelőtt nyelvemlékeket bocsátott a közönség elé.⁷ Így adódott, hogy több kódex hosszabb-rövidebb latin szövegeit — mint a magyar nyelvemlékek tárgykörén kívül esőket — nem közölte. A kézirat *corpusa* megbontva — még akkor is, ha Horváth Jánossal szólva vegyes tartalmú kódexekről van szó, tehát a szövegek nincsenek szervesen egymáshoz rendelve⁸ — természetesen már nem tükrözi azt az irodalmi és spirituális környezetet, amelyben a kódexet fordították, másolták.⁹ Volf gondos munkájának ellenére is előfordult, hogy alapos paleográfiai és kodikológiai vizsgálatot nem végezve el, későbbi kezek írását, betoldásait nem regisztrálta, s a főszöveggel egyko-

¹ VARGHA Damján: *Van-e szükség a Nyelvemléktár új kiadására?* MNy 1919. 184. Vö. *A Müncheni-kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII. Bp. 1971. 9.

² Nytár XII. 1—274.

³ Vö. ZOLNAI Gyula: *A nyelvemlékek közlési módjáról*. MNy 1906. 62.

⁴ VOLF György: *Válasz a Nyelvemléktár ügyében*. BpSz 1879. 411—425., valamint *Mégis a Nyelvemléktár*. BpSz 1880. 399—404. Újra: *Volf György összegyűjtött munkái*. Bp. 1914. 351—371.

⁵ KÁROLYI—SZALAY: *Nádasdy Tamás családi levelezése*. Bp. 1882.

⁶ A *Bécsi*-, a *Müncheni*- és az akkoriban lappangó *Pozsonyi-kódex*ről van szó. Vö. erre nézvést a *Nyelvemléktár* vonatkozó köteteinek előszavait.

⁷ A bizottság tagjai BUDENZ J., SZARVAS G. és SZILÁDY Á. Vö. MEZEY László: *Befejezetlen sorozatok*. MTA I. OK 1981. 35—44.

⁸ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1931. 128. sk. A továbbiakban: *Kezdetek*.

⁹ Így például a *Linyi-kódex* latin szövegét GÁBRIEL Asztrik tette közzé s állapította meg a korszak spiritualitásában annak helyét: *Breviárium-típusú kódexek*. in: *Szent Norbert Emlékkönyv*. Gödöllő 1934. Ugyanő foglalkozott a *Pozsonyi-kódex* kiadatlan latin szövegeivel és spiritualitástörténeti jelentőségükkel (*A Pozsonyi-kódex eredeti kézirata*. MKSz 1940. 333—344.). Azonban több kódexünk — így például a *Gyöngyösi-kódex* — latin szövege mindmáig kiadatlan.

rúnak ítélve közölte őket.¹⁰ Más esetben a még a kódexhez szorosan hozzátartozó egykorú szövegeket, bejegyzéseket is kirekeszt a kiadásból, s csupán előjáró-tanulmányában nyomtatja le őket.¹¹ Részben hasonló módon jár el a kodikológiai kutatásokhoz elengedhetetlenül fontos XVII. századi, a kötet-táblákra, előzéklevelekre írott tartalomjegyzékekkel is.¹² A későbbi kezek pontatlan regisztrálásából apróbb elméleti bonyodalmak származhatnak. Horváth Jánosnak — a szerzetesi hagyományok szívós továbbélése okán — lényegében igaza van, amikor *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című könyvének egyik fejezetében a capitulum- és refectoriumbeli felolvasásokról ezt írja: „Bizonyára ily természetű felolvasást kell értenünk ebben a Weszprémi-kódex hátyafedélén, belül, olvasható (nem a kódex másolójától származó) figyelmeztetésben is: »ebből virágvasárnap este s nagycsütörtök este olvasnak!«”¹³ A tévedés — amellyről Horváth János az eredetit át nem olvasva nem tehet — csupán annyi, hogy a bejegyzést a kódex másolása, tehát a tárgyalt korszak után közel száz évvel később tették.¹⁴ Az, hogy a megjegyzés olvasata nem pontos, nem róható fel hibául, hiszen ez a könyv esszé jellegéből következik.

Mint köztudomású, kódexeink legtöbbje másolat valamely korábbi mintapéldányról. S ebben az esetben már nem csupán a nyelvész, hanem a kodikológus, a történész és az irodalmár számára is elengedhetetlenül fontos az íráshibák alapos elemzése. Olykor részben elegendőnek bizonyul a szöveg vizsgálata is, mint például a *Festetics-kódex* esetében, annak megállapítására, hogy megközelítőleg mely korból származik a mintapéldány. Ez esetben az akkor már elavult liturgiájú *Breviarium Albensis* szövegének mint mintapéldánynak meghatározása is segítséget nyújtott a datáláshoz.¹⁵ Azonban a szöveg-hibák paleográfiai vizsgálata még ekkor sem mulasztható el; megerősítheti, illetve megingathatja a mintául szolgáló exemplár koráról alkotott véleményünket. Másor a kódex keletkezési körülményeit illetően — másolt, diktált, emlékeztetből írt kódexek — megint csak a szövegben felbukkanó íráshibák szigorú filológiai-paleográfiai vizsgálatára kényszerülünk,¹⁶ legyen elég itt csupán a *Carmina Burana*¹⁷ és a *Codex Albensis*¹⁸ kéziratain végzett mintaszerű kutatásokra utalnom.

Magyar nyelvű kódex íráshibáinak alapos, a latin forrásszöveget is figyelembe vevő elemzését — tudomásom szerint — csupán egy esetben, a *Margit-*

¹⁰ Így járt el a *Festetics-kódex* esetében is (Nytár XIII. 1–101.); a kódex legutóbbi kiadásában az újabb kéz emendálása, ha nehezen is, de látható. *Festetics-kódex*. id. kiad.

¹¹ A *Winkler-kódex* kalendáriumát szintén csak az előszóban közli. Vö. még a *Müncheni-kódex* modern kiadásának előszavát, ahol Décsy Gyula edíciójának (*Der Münchener Kodex*. II. Das ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert. Wiesbaden 1966.) hibáit sorolják fel: *A Müncheni-kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII., valamint HOLL Béla ItK 1972. 544.

¹² Így a *Horváth*-, a *Kazinczy*-, a *Winkler*- és a *Virginia-kódex* esetében.

¹³ *Kezdetek* 154.

¹⁴ A bejegyzés attól a pozsonyi apácától származik, aki a 12. jegyzetben említett kódexek és a *Cornides-kódex* tartalomjegyzékét készítette.

¹⁵ LÁZS Sándor: *Festetics-kódex*. ItK 1980. 543.

¹⁶ B. BERGH: *Paleography and textual criticism*. Lund 1978.

¹⁷ *Carmina Burana*. Mit Benutzung der Vorarbeiten MEYERS kritisch herausgeben von A. HILKA und O. SCHUMANN. Band II. Kommentar. I. Einleitung. (Die Handschrift der *Carmina Burana*.) Heidelberg 1930.

¹⁸ *Codex Albensis*. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Monumenta Hungariae Musica I. Ed. Z. FALVY—L. MEZEY. Budapest—Graz 1963.

legenda esetében végezték el.¹⁹ Mezey László vizsgálódásait összefoglalva elmondja: „Szerte Európában a XII. és XIII. század az anyanyelvűség nagyobb arányú jelentkezésének ideje . . . a vulgaritas két forrásból fakad fel. Az egyik: az *udvari kultúra* lényege szerint világi irodalmisága, a másik a . . . *laikus mozgalmak* szükségképpen anyanyelvű literatúrája. . . . Ezeknek, mozgalmuknak, az „ordo poenitentiae”-nak kolostoron belül és kívül, az Árpád-kor laikus világában is, félreismerhetetlen jelentkezése, mutatja konkrét valóságában, az anyanyelvűség társadalmi feltételeinek meglétét — nem a XV. —, hanem a *XIII. század Magyarországon*.”²⁰ Mindezeket azért citáltam ilyen hosszan, mert Mezey alapvető, és méltatlanul figyelembe nem vett tanulmánya igen lényeges tényekre hívja fel a figyelmet. Felismerései fényében elengedhetetlen feladata irodalomtörténetírásunknak, hogy Horváth János már idézett könyvének — amely szakmai közvéleményünket mindmáig meghatározza — egyes kitételeit, részeit újból megvizsgálja.

Horváth János a magyar nyelvű irodalom fellendülésének, pontosabban kialakulásának okát a XVI. század elején a kolostorok rendi reformtörekvéseivel magyarázza.²¹ Az általa anyanyelvű irodalmunk „kezdeteiről” kialakított megnyugtató kép kereteiből azonban bántóan kilóg egyik nyelvelmünk, a *Jókai-kódex*, amelynek „meglepő magányos koraiságát . . . nem tudjuk — írja —, kielégítőleg magyarázni.”²² Ám, ha szemügyre vesszük magát a szót, amellyel Horváth az anyanyelvű irodalmiság születésének okát megjelöli, rögtön fel-ütjük fejünket. Rendi reformokról beszél, s ez bizony nem jelenthet mást, mint visszatérést az obszervanciához: a meglazult fegyelem megerősítését, a szentek életformájának maradéktalan utánzását, a regula megtartását. S ez nem történhetett meg másképp, mint a szent életű elődök tanításainak, életrajzainak tanulmányozása révén. Így érthető igazán, miért maradtak ránk első soron viták, legendák, a szentek és Krisztus passiójával foglalkozó prédikációk. A rendi reformok irodalmába viszont semmiképpen sem illik bele a *Jókai-kódex* nem éppen obszerváns szelleme. A könyv még a reformot megelőző korból származik.²³ A szerzetesi élet megújulásához szükséges iratok jó részének mintapéldányát a korábbi századok — részben — laikus mozgalma termésének kell tartanunk, hiszen ezek ismerete az ő devotiójuk számára is nélkülözhetetlen volt, s mi több — s ez a dolog természetéből következik —: anyanyelven. Ám mindez így csupán következtetés, s egyesek azt mondhatják, amiről nem tudunk, amiről nincs adatunk, az nem létezett, nem foglalkozunk vele. Mégis, maga az a tény, hogy kódexeink jó része másolat, nagy tömegű mintapéldány létre enged következtetni. Az egyes karakterisztikus íráshibák, amelyek a régi szöveg félreolvasásából, a már nem használatos abbreviaturák hibás feloldásából keletkeztek, arról is bizonyossá tesznek bennünket, hogy a mintapéldány sok esetben semmiképpen sem lehetett közel egykorú azzal a másolattal, amelyet ma ismerünk, hanem korábbi, néha századokkal korábbi. S így a kép vulgaritásunk kialakulásáról már nem oly egyértelmű, mint ahogy azt mindannyiunk mestere, Horváth János megrajzolta. Igaza van Mezey

¹⁹ MEZEY László: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. A középkori laikus nőmozgalom. Az Ó-magyar Mária siralom és a Margit legenda eredetkérdése. Bp. 1955. 53–69. A továbbiakban: *Anyanyelvűségünk kezdetei*.

²⁰ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

²¹ *Kezdetek* 111–126.

²² *Kezdetek* 106.

²³ ACÉL Zsuzsanna doktori disszertációja az EK Kézirattárában.

Lászlónak, „az anyanyelvűség bizonyos történelmi helyzetben *társadalmi szükségletté lesz és létre kell jönnie*, ha az ahhoz szükséges — nem szellemi — hanem *társadalmi feltételek megvannak*”,²⁴ tehát a XIII. századtól szükségszerűen léteznie kellett magyar nyelvű — nemcsak orális hagyományozásban élő, hanem felolvasásra, mi több magányos olvasásra szánt lejegyzett — irodalomnak.²⁵ Az irodalomtörténész, a paleográfus következtetéseit a nyelvészet eredményei is támogatják: elég itt Benkő Loránd könyvére utalni.²⁶

Minderről kódexeink vizsgálata könnyen meggyőzhet bennünket, — azonban ehhez pontos szövegkiadásokra van szükség. Természetesen ezekből a modern tudományos követelményeknek megfelelő kiadásokból nem csupán középkori irodalmunkról alkothatnánk az eddigieknél húbb képet, hanem fontos adatokat is találnánk bennük a XVII–XVIII. század könyv-, irodalom- és esztétorténetéhez. A későbbi bejegyzések kezeinek csoportosítása segítséget jelentett a középkor egyes kolostori könyvesházainak vándorútjukon való nyomon követésében, újbóli összeállításukban, hiszen kalandos sorsú kódexeinket, amelyek a török elől megmenekülten a XVIII. századig új őrzés-helyükön valószínűleg még együtt voltak, a jozefinus abolíció szétszórta.²⁷

Talán meglepő, de a középkori magyar kódexek igen sokáig, még a könyvnyomtatás kiteljesedésének korában is használatban voltak.²⁸ Az olvasási szokásokra vonatkozó bejegyzések — az általam vizsgált kódexekben²⁹ — többnyire a XVII. század elejéről származnak. Ennél is érdekesebb azonban a *Lányi-kódex* tábláján levő bejegyzés: „Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophetsioia Napian Ezta könyuet Soror Catharina Franciska Vlaisichnak Emlekezettel, hofi Sorgalmatosan tanullia Oluasný Sor Maria Victoria Balafsa Ordinis S: Clarae”.³⁰ Az 1519-ben készült, tehát akkor már 170 éves premontrai ordináriumot a klarisszák még felhasználták az írás és olvasás tanulására.³¹ Azt viszont, hogy a XVI. század elején, korábbi mintapéldányok alapján készült³² *Cornides-kódex* és a *Példák könyve* bejegyzései,³³ amelyek egyes példák lemásolására adnak utasítást, az írástanulásnak a tanúi-e, vagy annak, hogy ezen exemplumokat a XVII. századi klarissza közösség épülésére sokszorosították, nehéz eldönteni. Az, hogy a *Cornides-kódex*beli szöveg kez-

²⁴ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

²⁵ PAIS Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MNyTK (Tom. 84.) 1954. 134.

²⁶ BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980.

²⁷ A pozsonyi klarisszakonvent kézirateit ma részben a Bp-i Egyetemi Könyvtár, az OSZK és az MTA Könyvtára őrzi. Bizonyára jó néhány — elsősorban nem anyanyelvű kódex — lappanghat külföldön is. Vö. még MEZEY László: *Fragmenta Codicum*. Egy új forrásterület felhasználása. MTA I. OK 1978. 75. skk.

²⁸ Johannes Trithemius apát (1462–1516.) a könyvnyomtatás kiteljesedésének korában a könyvmásolást, mint a szerzetesi munkák legfontosabbikát dicsérte. *Clavis Mediaevalis*. Wiesbaden 1962. 222.

²⁹ *Cornides-*, *Horváth-*, *Kazinczy-*, *Weszprémi-*, *Winkler-*, *Virginia-kódex* és a *Példák könyve*.

³⁰ *Lányi-kódex*. Ms. Az első táblán. (Az MTA Könyvtára Kézirattárában. Jelzete: K 43.) A bejegyzést idézi CSAPODI Csaba: *A „Magyar kódexek” elnevezésű gyűjtemény*. Catalogi collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 5. Bp. 1973. 22–23.

³¹ A középkori olvasástanulásra vonatkozólag MEZEY László: *Deákság és Európa*. Bp. 1979. 78., valamint B. BISCHOFF: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*. (Grundlagen der Germanistik. 24.) Berlin 1979. 174.

³² A jellegzetes másolási hibák engednek erre következtetni. Vö. Nytár VII. xxxix–xl.

³³ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 211. recto és *Példák Könyve*. Codices Hungarici IV. 13. recto.

detéről hiányzó két sor pótlását igen kezdetleges írású kéz róttta a levélre — tekintve, hogy mind az írás, mind elhelyezkedése révén korábbinak tűnik fel az utasítást adó soror bejegyzésénél —, nem mond ellent annak, hogy egyéni vagy közösségi olvasás szándékával másoltatták le a szóban forgó részleteket. Sőt, az a körülmény, hogy a kiegészítéshez tartozó latin szöveg jól megfelel a magyarnak³⁴ azt gyaníttatja, hogy a pozsonyi apácáknak rendelkezésükre állt egy másik magyar *textus* is, amelyből a hiányt pótolták. Ám akárhogy áll is ez a kérdés, egy bizonyos, a XVI. századi kódexeket az 1600-as évek elején és derekán még használták és olvasták, s a közösség előtt is felolvasták.³⁵

Az előbb elmondottakból ennél is több következik. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a ma még kellően fel nem dolgozott XVII. századi kéziratos prózaszövegek³⁶ között több középkori kézirat másolatának kell lappangania,³⁷ különösen a törököktől megkímélt vidékek — Erdély, Felvidék — könyvesházainak Bécsbe és Budára menekített, valamint Erdélyben maradt kéziratos anyagában.

Természetesen egy konvent — jelesen a pozsonyi klarisszák konventjének — szokásaiból nem lehet általánosítani arra nézvést, hogy kódexeink milyen szerepet vittek e korszak irodalmi és szellemi életében. Kövessük nyomon — megint csak igen vázlatosan —, egy másik, tágabb horizontú szöveghagyományozási példát: a *Szentírását*.

Kniezsa István 1952-ben megjelent nyelvészeti tanulmányában kimutatta, hogy az ún. *Huszita-biblia* fordítója nem a korabeli kancellária helyesírását vette rendszerének alapjául. Ortográfiajára jelentősen hatott a XIV. századi kisebb nyelvemlékek helyesírása, amely viszont a XII. századi kancelláriai helyesírást őrizte meg.³⁸ E helyesírásnak szívós továbbélése még a *Huszita-bibliában* is, egy elveszett, népes és sokáig használt nyelvemlékcsoport egykori létét engedi feltételezni.³⁹ Irodalmi vulgaritásunk folyamatosságát — a helyesírás tanúságát figyelembe véve — tehát a XII. századtól a XV. század elejéig bizonyosra kell vennünk, hiszen enélkül érthetetlen lenne, hogy a XV. századi nyelvemlékek a XII. század kancelláriájának helyesírását alkalmazták volna. De térjünk vissza a *Huszita-biblia* szövegéhez. A fordítás utóéletéről eddig nem sok tudomásunk volt.

Farkas Gyula a *Müncheni-kódex* kiadásához írott tanulmányában megkísérelte nyomon követni a kézirat vándorlásának útvonatát. Az egyik állomás valószínűleg Nádasdy Tamás sárvári udvara volt.⁴⁰ Nádasdy családi levelezése

³⁴ *Cornides-kódex*. Codices Hungarici VI. 778—779.

³⁵ Ezt bizonyítják a *Cornides-kódex* Ms. 92. verzó levelén és a *Weszprémi-kódex* kötet-tábláján levő bejegyzések. A késői tartalomjegyzékek is a kódexek használhatóságát biztosították. (A *Cornides-kódex* idézett kiadásának faksimiléjéről hiányzik az említett 92. verzóbeli bejegyzés.)

³⁶ A prózai szövegek olyan feldolgozása, mint amelyet STOLL Béla a versszövegekről készített (A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Bp. 1963.), sürgető feladata irodalomtörténetírásunknak.

³⁷ Ilyen például az a *Margit-legendaváltozat* is, amelyet PRAY György adott közre: Vita S. Elisabethae Viduae . . . necnon Beatae Margaritae Virginis. Tyrnaviae 1770. Vö. MEZEY László véleményét e változatról: Anyanyelvűségünk kezdetei 57. Kérdéses, hogy a MELICH által felfedezett lappangó *Vásárhelyi-másolat* (NyK 1900. 350—352.) valóban a *Festetics-kódex*ről készült-e. Magam a gyér adatok alapján úgy vélem, nem.

³⁸ KNIEZSA István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952. 85—88.

³⁹ *Anyanyelvűségünk kezdetei* 94.

⁴⁰ *Der Münchener Kódex*. Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1466. Herausgeben von J. von FARKAS. Band I. Wiesbaden 1958. 6—9.

— amely magyar nyelven folyt — helyesírás révén nem lehetett független a *Huszita-bibliától*, vagy netán egy azzal rokon nyelvemlékcsoport szövegeitől.⁴¹ Ám, ha az ortográfiai megfontolások nem győznének meg bennünket teljes mértékben,⁴² akkor a más irányú kutatások — az előzőktől független — eredményei kényszerítenek arra, hogy elismerjük, a *Huszita-biblia* — ha nem is feltétlen maga a *Müncheni-kódex* —, ám valamely kézírata Sárvárott közkezen forgott. Büky Béla többek között Sylvester János *Új Testamentomát*⁴³ vizsgálta meg frazeológiai szempontból.⁴⁴ Jóllehet, az erasmista Sylvester János fordítását a görög szövegből készítette, ám kétségtelen, hogy munkájához ha csak csekély mértékben is, de felhasználta Tamás és Bálint pap fordítását⁴⁵

Büky úgy véli, a Sylvester utáni magyar fordítások — bár időben távolibbak — sok tekintetben közelebb állnak az ún. huszita szöveghez, mert mind grammatikailag, mind lexikailag több ponton mutatható ki azonosság közöttük, mint az előbb tárgyalt 1541-es újszigeti nyomtatvány között.⁴⁶ Vizsgálódásainak legmeggyőzőbb része a *Müncheni-kódex*beli, valamint a Károlyi- és a Káldi-féle bibliafordítás összevetése. A párhuzamos helyek egy szakaszra vonatkozó felsorolásából⁴⁷ világosan kitűnik a *Huszita-biblia* és a *Káldi-biblia*⁴⁸ közötti szoros összefüggés. A középkori szöveget aztán ez a bibliakiadás közvetíti — több-kevesebb sikerrel — a későbbi századok magyarságának.⁴⁹

De nemcsak a szókins és a szövegek élnek tovább. A középkori „édességes stílus” is hat; még a magyar nyelvű barokk széppróza olyan mesterének nyelvében is, mint Pázmány, felfedezhetjük nyomait. A középkori magyar nyelvű prédikációk és imádságok ismerete nélkül gyökértelen, társtalan az érsek nyelvművészete. Imakönyvének⁵⁰ lapjain számtalan, a középkori óraskönyvekből ismert epitheton ornans, fordulat tűnik fel; az imák egy része is azokból származik.⁵¹

A példákat persze még tovább is lehetne szaporítani,⁵² ám itt most fölösleges. Ennyiből is látható, hogy a XV–XVI. század fordulójáról származó anyanyelvű kódexeink fontos csomópontot képeznek irodalmunkban, hogy nem magányos, elszigetelt jelenségek. Úszó jéghegyekhez hasonlíthatnánk őket, amelyeknek csupán csúcsait látjuk. Az a feladat, hogy az elsüllyedt része-

⁴¹ A levelezés betűhű közlése MÁLYUSZ Elemér: *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei*. LK 1923–1928.

⁴² Vö. SYLVESTER János: *Új testamentum*. Újsziget 1541. a hasonmás kiadásához VARJAS Béla által írt tanulmány: BHA I. 1960. 19.

⁴³ RMK I. 15. RMNY 49.

⁴⁴ BÜKY Béla: A pszichikumra és elemeire vonatkozó szókészlet kritikai vizsgálata a ránk maradt első magyar bibliafordítás adatai alapján. Bp. 1976. Kandidátusi értekezés. Kézirat. (Az MTA Könyvtárának Kézirattárában. Jelzete: D/7294.) [A tézisek megjelentek: BP. 1977.] A továbbiakban: BÜKY.

⁴⁵ BÜKY 250. és a BHA I. idézett tanulmánya 9. valamint KÁROLY Sándor: *A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz*. NyK 1955/56. 260–268.

⁴⁶ BÜKY 252.

⁴⁷ BÜKY 253.; Mt X. 11.–XVI. 20.

⁴⁸ RMK I. 551.

⁴⁹ FARKAS Gyula kimutatta, hogy más kódex is hatott a magyar nyelvű bibliakiadásokra: *A Döbrentei Codex és Komjáthy Benedek*. MNy 1914. 226.

⁵⁰ *Keresztyeni Imádságos Keönyv*. Graz 1606.; RMK I. 403.

⁵¹ Vö. HOLL Béla: *Anyanyelvünk, imádságunk*. Vig 1957. 23–28.; BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép* (Bp. 1979.) című művében e kérdéskörrel nem foglalkozott.

⁵² ALEXA Károly igen jó anyagot szolgáltat: *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*. ItK 1970. 285–304.

ket is felfedezzük.⁵³ E szövegek segítségével következtethetünk elveszett középkori irodalmunkra, részben megismerhetjük a kor spiritualitástörténetét, nyomon követhetjük a magyar irodalom szövegahagyományozásának mindeddig megíratlan útját.⁵⁴

De ehhez filológiai alaposan előkészített *pontos szövegkiadások* kellene. S ez bizony nem olcsó mulatság. Ám ne feledjük: a történelem, a történetírás hasznosságának problémája, a szó pragmatikus értelmében, nem azonos jogosultságának problémájával. A jogosultság kérdése s a gazdasági megfontolások egyébként is csak második helyen következhetnek, mert hiszen ahhoz, hogy értelmesen cselekedhessünk, előbb meg kell ismernünk magát a dolgot.⁵⁵

Durván számolva *negyven* magyar nyelvű kódex maradt ránk. Nem mindegyik bibliofília, ám történelmi értéküknél, unikum voltuknál fogva megérdemlik azt az anyagi áldozatot, amit kiadattatásuk jelent. A kéziratárak állományvédelmi szempontjai is támogatják törekvésünket.⁵⁶ Az e kódexekről készült mikrofilmek technikai színvonaluk miatt ma már elavultak. Értékük természetesen vitathatatlan: egyesek olyan részeket őriztek meg számunkra kézíratainkból, amelyek a restaurálás során megsemmisültek.⁵⁷ A kiadáshoz szükséges színes diapozitíveket a nyomdai felhasználás után a könyvtárak, a kutatás rendelkezésére lehet bocsátani.⁵⁸

⁵³ Vö. MEZEY László számításával, aki a valóban bizonyosan meglevő állományt vette figyelembe. A dolgok természeténél fogva elsősorban a latin nyelvű műveket számolta össze, s még így is mintegy negyvenötezerre kellett becsülnie középkori kódexállományunkat. *Fragmenta Codicum*. MTA I. OK 1978. 68–71.

⁵⁴ Tudomásom szerint magyar nyelvű mű szövegahagyományozását — a bibliafordításokon kívül (Mészöly Gedeon: *Legrégibb bibliafordítóinkról*. MNy 1917. 35–44., 71–83.) — még nem követték nyomon. Érdekes adalékot szolgáltat azonban V. Kovács Sándor egyik közleménye: *Egy „Virágének” történetéhez*. ItK 1964. 208. A magyar szakirodalomban a *szövegahagyomány-kutatás* kifejezéssel — amely nem egyszerűen egy kritikai kiadás elkészítési fázisainak összefoglaló neve — eddig nem is találkoztam. A *szövegahagyomány-kutatás* valamely kézíratos forrás történetére keresi a választ; tehát megkísérel rekonstruálni egy eredeti kéziratot, vagy oklevelet, továbbá megállapítani az ezekről készült későbbi másolatok számát, keletkezési helyét és idejét. Csupán ezeknek az adatoknak segítségével lehet valamely irodalmi mű vagy történelmi forrás utóéletét felderíteni. Igen tanulságos megfigyelni, mikor bukkan fel egy-egy irodalmi mű a feledésből, s mikor hanyatlik népszerűsége, valamint azt, hogy a kérdéses mű mely részletét aktualizálják, használják fel új alkotások létrehozásakor. Ilyen figyelemmel kell kísérni a szövegváltoztatás mértékét, s felderíteni a módosítások okát. Röviden: a szövegahagyományozás kutatása nemcsak azt keresi, hogy *mit*, hanem azt is, hogy *hogyan* emeltek át egy-egy szöveget a korábbi századok irodalmából. Külföldi példák: *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. I–II. Zürich 1961.; L. TRAUBE: *Zur Textgeschichte der Regula S. Benedicti*.² München 1910. és O. MEYER: *Überlieferung und Verbreitung des Dekrets des Bischofs Burchard von Worms*. in: *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*. Kan. Abt. 24. 1935. 141. skk.

⁵⁵ Marc BLOCH: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Cahier des Annales 3. Paris 1949., 1964.⁵ LXIV. Magyarul: *A történelem védelmében*. Bp. 1974. 51.

⁵⁶ Az állományvédelmi szempontok taglalása: *Conservation et reproduction des manuscrits et imprimés anciens*. Colloque international organisé par la Bibliothèque Vaticane à l'occasion de son V^e centenaire 21–24 octobre 1975. Studi e testi 276. Città del Vaticano 1976. A továbbiakban: *Conservation*.

⁵⁷ Így például a *Horváth-kódex* az OSZK-ban. Jelzete: MNy 7.; a filmé: Fm. I. 443. (193. tekerés). A kódexből a restaurálás során elveszett a XVII. századi tartalomjegyzék.

⁵⁸ K. DACHS: *Die Schutzverfilmung*., valamint O. MAZAL: *Normen für die Herstellung und Lieferung von Photoreproduktionen für Zwecke der Veröffentlichung*. in: *Conservation* 128–145. és 185–223. Megjegyzendő, hogy a diapozitíveket színeik megóvása érdekében időről időre újra át kell másolni.

A hosszúra nyúlt bevezetés után nem marad más hátra, mint az, hogy megtegyem javaslataimat kódexeink újbóli megjelentetésével kapcsolatban, mégpedig mindenekelőtt a technikai vonatkozásokat illetően.⁵⁹ A kódexek egyediségéből fakadóan mindannyiunk számára világos, hogy lehetetlen minden kéziratra érvényes szabályzatot kidolgozni. Így csupán az eddigi kiadások tanulságait felhasználva néhány általános elvet vetek papírra.

A *Codices Hungarici* háború előtti kötetei csupán faksimilét közöltek,⁶⁰ a későbbiek — egy kivétellel⁶¹ — hasonmást és az olvasatot egy kötetben adják közre.⁶² Ez igen körülményessé teszi a kiadások használatát; az olvasat szövegének ellenőrzésekor nehézkes a folytonos előre-hátra lapozgatás. Ezért kívánatos lenne a faksimilét és az olvasatot külön kötetben kinyomtatni. Ez egyébként az utóbbi időben a Magyar Helikon Könyvkiadó gondozásában megjelent XVII. századi énekeskönyvek esetében már gyakorlattá vált.⁶³

Újabban igen gyakran felvetődik az a kérdés, érdemes-e hasonmáskötetet is megjelentetni, avagy elegendő magának a szövegnek a kiadása, s ha faksimilét is közreadunk, akkor milyen legyen az. Magam egyértelműen a faksimile-kiadások mellett, mégpedig az eredetihez minden tekintetben hű, színes hasonmás kiadása mellett foglalkoznék állást.

Kódexeink egységes paleográfiai feldolgozása — részben az összehasonlításul szolgáló anyag alacsony száma miatt — még nem történt meg. A feldolgozáshoz fel kell majd használni a már kiadott okleveles anyagot is. E munkához azonban megint csak jól használható faksimilére van szükség.⁶⁴

Nagyon fontos kötelességünk nemzeti múltunk tanúinak, a nyelvemlékeknek megőrzése. Ez nem lehetséges másképpen, mint nagy tömegű hasonmás készítésével; ennek módja pedig a nyomdai sokszorosítás. A kéziratok esetleges pusztulásakor még így is fájdalmas lenne a veszteség, hiszen rengeteg — mai ismereteinkkel sokszor fel nem fedhető — információ menne veszendőbe. Ám az állományvédelmi szempontok mellé más, a faksimile-kiadások mellett szóló érvek is előszámlálhatók. A kódex írásképe sok dolgot árul el mintapéldányáról, másolójának műveltségéről, sőt ideológiai beállítottságáról is. Közismert például, hogy a XV. század végén a bécsi egyetem rektorainak kézírása alapján, attól függően, hogy gótikus vagy humanista írást használtak, megállapítható, hogy a régi skolasztika hívei, tehát Ebendorfer-tanítványok, vagy az itáliai új tanok követőiként Enea Silvio köréhez tartoznak.⁶⁵ Az írás jellege — notularis, kurzív, könyvírás — a kódex felhasználási körét jelzi, sőt utal a szöveg kialakultságának fokára is.

⁵⁹ A kódexkiadások szövegközlésével s kritikai apparátusával és monografikus feldolgozásának kérdéseivel máshol foglalkozom. MNY 1982. 47—52.

⁶⁰ SZABÓ Dénes: szerkesztésében a *Codices Hungarici* első három kötete: I.: *Jókai-kódex*. Bp. 1942., II.: *Apor-kódex*. Kolozsvár 1942., III.: *Guany-kódex*. Bp. 1944.

⁶¹ A *Müncheni-kódex* másik már többször említett edíciója a faksimilét és az olvasatot külön kötetben közli.

⁶² A *Codices Hungarici* sorozatának következő három kötete: IV.: *Példák Könyve. 1510*. Bp. 1960., V.: *Birk-kódex. 1474*. Bp. 1960., VI.: *Cornides-kódex*. Bp. 1967. Ettől a gyakorlattól csak a *Festetics-kódex* új kiadása tér el (Magyar Kódexek I. Bp. 1977. [1979.]).

⁶³ *Wathay Ferenc énekes könyve*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: NAGY Lajos, A szöveget BELIA György gondozta. I-II. Bp. 1976.; *Szentsei György daloskönyve*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: VARGA Imre. Bp. 1977.

⁶⁴ Vö. A magyar történetírás új útjai.² (Szerkeszti HÓMAN Bálint.) Bp. 1932. 339.

⁶⁵ HEILIG Konrád: *A középleatin filológia feladatai Magyarországon*. Száz 1934. 132.

Itt kell szólnunk először a színes nyomatok jelentőségéről. Ludwig Traube már a századfordulón arról beszél, hogy a paleográfia számára elengedhetetlenül szükséges a színes kópiák használata.⁶⁶ Traube és Lehmann tekintélye mellé — általuk ki nem fejtett — gyakorlati érvek is felsorakoztathatók. A szakember, aki sem a fekete-fehér mikrofilm, sem az ugyanilyen nyomat alapján nem követheti a kéz tollkezelését és vonalvezetését, a színes, árnyaltabb fakszimiléből ezekre vonatkozólag több felvilágosítást kap, bár alapos, újabb szempontokat figyelembe vevő kodikológiai kutatások esetén még ilyen kiadások mellett sem kerülhető el az eredeti tanulmányozása. Mindenesetre ezek a kiadások elősegítik a tinta színváltozásainak nyomon követését,⁶⁷ a későbbi vagy azonnali javítások az egykorú vagy alig későbbi kezek könnyebb elkülönítését,⁶⁸ és nem utolsósorban a kódex állapotát is tükrözik. Elengedhetetlen, hogy e kiadások reprodukálják a pergamen vagy papír állapotát: a fóliók szennyeződése, a lapokon levő foltok szintén kodikológiai jelentőséggel bírnak; a használaton kívül a kódex- és fasciculoskezdetekre, az ívek együtt- vagy különélésére mutatnak.⁶⁹ Másrészt, s ez megint csak ideológiai vonatkozású tudnivaló, a pergamenre írott könyvek leveleinek különböző összerendezési módjai ugyancsak középkori vagy humanista gyakorlatra mutatnak.⁶⁹ A szőrfél és a húsfél jellegzetességei a jól elkészített fakszimilén pontosan kivehetők,⁷⁰ így magából a kiadásból elvégezhető a kézirat kodikológiai leírásának ellenőrzése.⁷¹

Gyakorta az ideológiai vonatkozású tudnivalókhoz társul a kódexek díszítése is. Humanista divat volt például a miniummal való írás, színezés helyett a piros tinta használata,⁷² s ez, a rubrumozás módja újból csak a színes fakszimilén figyelhető meg.

Illuminált, miniatúrákkal, iniciálékkal gazdagon díszített kódexek esetében kézenfekvő a többszínnyomatú kiadás. De mi történjék az olyan kéziratokkal — amilyen a kolostori használatra készült Mohács előtti kódexeink legtöbbje —, amelyekben az elvétve előforduló rubrumozáson kívül díszítő szándéknak nyomait sem látjuk. Ezen kódexek esetében — amennyiben a kódex pergamenje vagy papírja nem szennyezett, nem romlott, valamint vonalazva sincs, s így jellegzetességeit követni nem kell — valószínűleg elegendő a tinta színének megfelelő színű, s annak világosabb, illetőleg sötétebb árnyalatait követő egyszínnyomás.⁷³ Ekkor azonban különösen ügyelni kell arra, hogy a filmet ne hívják túl keményre vagy lágyra, hiszen ez azt eredményezi, hogy a szöveg rajza egytónusú, megszakadó vékony vagy elmázolóldó vastag vona-

⁶⁶ „Erforderlich für die Paläographie wäre die farbige Photographie.” Ludwig TRAUBE: *Vorlesungen und Abhandlungen zur Paläographie und Handschriftenkunde*. I. Ed. Paul LEHMANN. München 1909. 60.

⁶⁷ A tinta színének változása nem minden esetben jelent nagyobb írásszünetet, s nem is utal feltétlen új kéz munkájára: az előzővel azonos színű tintát ritkán sikerült készíteni. Az új kéz vagy nagyobb írásszünet megállapításához elsősorban az írás duktusának változásait kell figyelembe venni.

⁶⁸ P. BALÁZS János: *A Jókai-kódex egy ki szavához*. MNy 1964. 471.

⁶⁹ A papíron levő foltok sokszor segítenek annak megállapításában is, hogy két kézirat egykor kolligátumot alkotott-e.

⁷⁰ K. LÖFFLER: *Einführung in die Handschriftenkunde*. Leipzig 1929. 47–49.

⁷¹ Ilyen a *Guary-kódex* kiadása is. Codices Hungarici III.

⁷² A *Cornides-kódex* modern kiadása (Codices Hungarici VI.) nem alkalmas erre.

⁷³ W. WATTENBACH: *Das Schriftwesen im Mittelalter*.³ Leipzig 1896. 247–248.

lakká válik. A kiadás így elvesztené értelmét és értékét: a betűkön nem lát-szana a toll vezetésének iránya, eltűnnének az írás egyes karakterisztikus vonásai. A paleográfia és a kodikológia számára kiadandó fakszimilek elő-állítására technikailag Magyarországon jelenleg a raszterfelvétellel készülő mélynyomás látszik legalkalmasabbnak. A takarékos ofszeteljárás szép példája a — már említett — kétszínnyomással kiadott *Codex Albensis*.⁷⁴

Nem hallgathatók el azonban a színes eljárások veszélyei sem. A kiadás ki van téve annak, hogy a fényképész ízlése szerint — színszűrő alkalmazásával — változtat az eredeti színein,⁷⁵ s hogy a nyomdai munkálatok során túlzottan hangsúlyos lesz valamelyik szín. A buktatók elkerülésére a technikai szerkesztőnek különösen ügyelnie kell.

A nehézségek ellenére is ragaszkodnunk kell az eredetiekhez hű fakszimile-kiadásokhoz, hiszen ezek nélkül a kiadás használója nem tudja ellenőrizni sem a kodikológiai leírás hitelességét, sem az olvasat pontosságát; pedig a gépe-lés s a szedés hibáiból néhány még a leggondosabb korrektúrázás után is ma-radhat a szövegben, nem is szólva az olvasati bizonytalanságokról, kisebb-nagyobb figyelmetlenségekről. A kodikológus természetesen leginkább annak örülne, ha a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* köteteihez hasonlóan jó kiadványt és szépen — vagy a XVI. század elejének megfelelően, vagy a kódex eredetijé-nek módjára — bekötött hasonmást vehetne kézbe. E bibliofiliáknak okos kiadói politika esetén bizonyára lenne keletjük.

LÁZS, SÁNDOR

Les problèmes séculaires de notre publication de codex, sous le prétexte [de l'édition moderne du Codex Cornides

Pour établir les règles de la publication des codex, il est nécessaire d'examiner les éditions précédentes. Si nous avons choisi à ce propos, de la série Codices Hungarici, l'exa-men détaillé du Codex Cornides, c'est que ce volume représente à lui seul les diverses parti-cularités de la série. La première partie de l'étude présente les fautes de cette édition de codex, la deuxième partie prétend d'élucider les mésentendues de l'histoire littéraire et idéologiques provenant des fautes de l'édition de codex en général, en attirant ainsi l'attention sur l'importance de la publication des fac-similés et des textes critiques. Malgré les difficultés techniques, l'auteur souligne l'importance des éditions fidèles aux originaux, c'est-à-dire des fac-similés en couleur.

⁷⁴ Ilyen kódex a *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* és a *Pozsonyi-kódex* is.

⁷⁵ *Codex Albensis*. id. kiad. (Jelen dolgozat 18. j.) Azonban ennek a kiadásnak is az a hátránya, hogy nem követi kellően a levelek szennyezettségét.

⁷⁶ K. DAHMS: Die Schutzverfilmung. in: Conservation 129. 302. j.

KÖZLEMÉNYEK

Adalékok kódexeink címereihez. A középkori (XIV–XV. sz.) kódexekbe festett tulajdonosi címerek könyv- és könyvtártörténeti jelentősége eszmetörténeti szempontból sem hanyagolható el. Az alábbiakban ezúttal három általunk meghatározott, korábban ismeretlen címről lesz szó, melyek némi fényt vetnek a magyarországi humanizmus történetére is. Ezek közül kettő a budapesti Egyetemi Könyvtár egy-egy valószínűleg Budát is megjárt kéziratában található, a harmadik pedig egy hiteles korvinában, melyet a Vatikáni Könyvtárban őriznek.

Az Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű, vegyes tartalmú kódexe¹ címlapjának alján egy fekete alapon balharánt pólyával átszelt címerpajzs látható, melyet egyik kezével egy glóriás angyal tart, míg másik kezével egy előtte térdelő papi ruhás ember homlokát érinti (1. kép.). Megállapítottuk, hogy ez a velencei Condulmer (másképpen Condolmieri, Condulmaro) család címere.² Ebből a családból származott IV. Jenő, aki 1383-ban született és 1431-től kezdve volt pápa. Pápasága nem volt zavartalan, 1434–1443-ig kerülnie kellett a forradalmi Rómát és közben Ferrarában, valamint Firenzében tartózkodott. Időközben helyette V. Félixet tették meg ellenpápának és őt ismét csak halála előtt (1447) ismerték el. Minthogy a szóban forgó kódexben egy 1449-es és egy 1451-es évszám látható, aligha lehetett a pápa tulajdona. Néhány évvel túlélte őt a család egy másik tagja, Francesco Condulmer, a pápa unokaöccse, aki mint bíboros és helyettes kancellár mindenhová — még a Rómában elszenvedett börtönbe is — elkísérte IV. Jenőt. Vespasiano da Bisticci, a híres firenzei könyvkereskedő is dicséri bölcsességét és „humanitását”-át, és úgy emlékezik meg róla, mint aki több itáliai tudóssal állt kapcsolatban.³ Valószínűnek tartjuk, hogy ő lehetett az a tulajdonos, akinek a címere a Cod. lat. 17. címlapján látható. Minthogy pedig ezt a kéziratot a törökök 1877-ben mint a budai könyvtárból elvitt kódexet küldték vissza, fel kell tételeznünk, hogy Mátyás király könyvszerzői hozták magukkal Itáliából.

A budapesti Egyetemi Könyvtár egy másik kézírata, a jelenleg Cod. Ital. 1. jelzetű olasz nyelvű Dante-kódex, melynek címeréről Berkovits Ilona hitelt érdemlően bebizonyította, hogy az első lapján látható címer a velencei Emo-családé.⁴ Nemrég azonban a könyvtár kézírattárának munkatársa, Fodor Adrienne felhívta figyelmemet, hogy a Dante-

¹ MEZEY László: *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Budapest 1961. 35–37.

² A címertulajdonos család nevét már előbb is közzöltük: CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Az egyetemi könyvtár korvinái*. Magyar Könyvszemle 1981. 221–225.

³ VESPASIANO DA BISTICCI: *Vite di uomini illustri del secolo XV*. Edizione critica con introduzione e commento di Aulo Greco. Firenze 1970. I. k. 8., 520–521, 580–581. l.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi könyvtár Dante-kódexe*. Budapest 1928. — Ez a kódex is a törököktől került vissza hazánkba 1877-ben.

1. kép. A budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 17. jelzetű kódexének címere (kivágat)

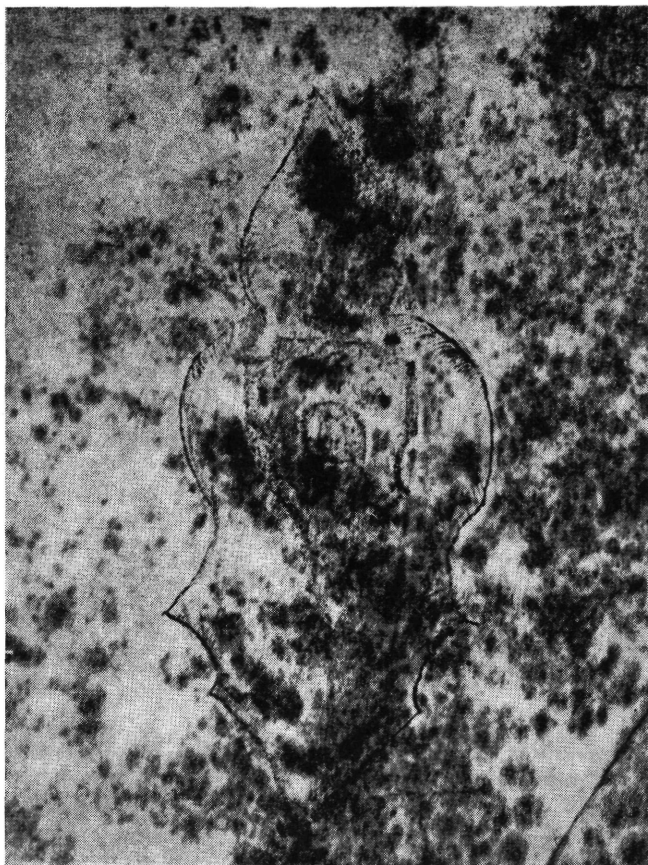
kódex utolsó, üres lapjára egy másik címer körvonalait rajzolták be, egy megkezdett kéziratot bejegyzéssel: „Iste liber est m...”. A pontatlan kézrajz jellege egy lengyel címertani munka⁵ alapján azonosítható volt Mikolaj Lassocki krakkói dékán pecsétjének címerével (2. és 3. kép). Lassocki korábban I. Ulászló nevelőjeként került kapcsolatba Hunyadi Jánossal és Vitéz Jánossal, sőt egy időben ő volt Magyarország szentszéki követe. A Vitéz által Hunyadi János nevében írt leveleket maga Lassocki vitte Rómába, de nyilvánvaló, hogy szóbeli üzeneteket is közvetített és tárgyalásokat is folytatott. Vitéz János leveleskönyvében nem egy levél tanúskodik erről.⁶ Lassocki személyét illetően talán legérdekesebb az 1448. szept. 12-én kelt levél, melyet Hunyadi János nevében Vitéz a velencei dozsához, Francesco Foscarihoz intézett, mivel ebből kitűnik, hogy Lassocki Velencében hosszabb ideig tartózkodott. Közelfekvő a feltételezés, hogy az Emo-címeres Dante-kódexet ő hozhatta magával, talán saját részére, de az aztán Vitéz Jánoshoz, illetőleg tőle a budai könyvtárba került. Vitéz rendkívül nagyrabecsülte Lassockit és meg akarta szerezni neki a kalocsai és bácsi érsekséget, amit azonban Lassocki nem fogadott el. Élete alkonyán visszatért hazájába és Boroszló püspökeként halt meg 1450 körül.

Harmadikként a Vatikáni Könyvtárban őrzött Andreas Pannonius kódexről szólunk,⁷ melynek címlapján szabad szemmel is kivehető a jelenlegi címer alatt Mátyás címere

⁵ GUMOWSKI Marian: *Handbuch der polnischen Heraldik*. Graz 1969.

⁶ *Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század*. Közreadja V. Kovács Sándor. Budapest 1971. Lassocki életrajza a 92. lapon.

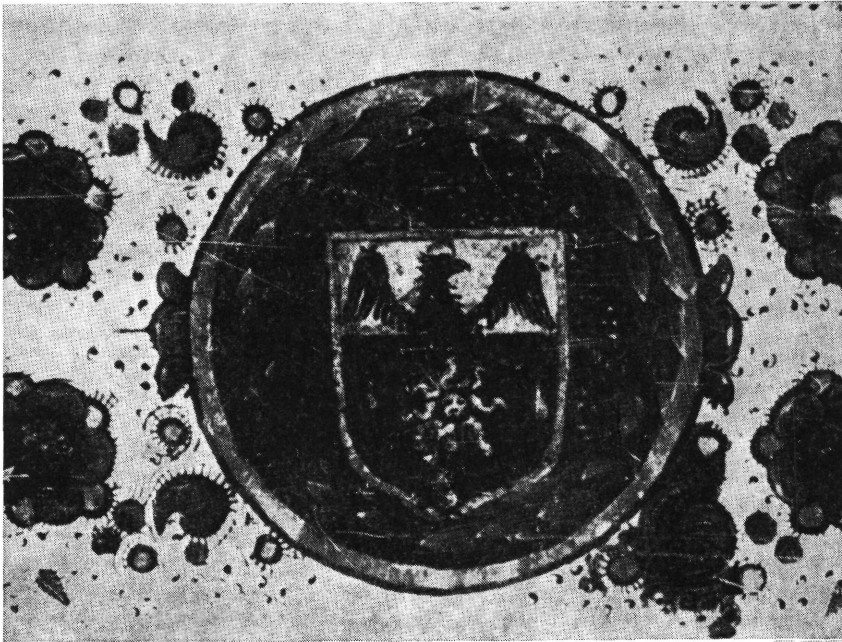
⁷ Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. lat. 3186.

2. kép. Uo. a Cod. ital. 1. jelzetű kódex utolsó (számozatlan) lapjára kézzel berajzolt címer

2. kép. Mikolaj Lassocki címeres pecsétje, reprodukció után, Gumowski i. m. Taf. XXXIV. g.

4. kép. A Zucchelli-család címere, a Cod. Vat. lat. 3186 Andreas Pannonius kódex címlapjáról

(4. kép.). A korábbi kutatók által nem azonosított címer a cremonai Zucchi (Zucchelli, Zucchetti) család címere (mely egyesek szerint a Mazzuchelli családéval is azonos). Nemcsak a címet azonosítottuk, hanem a családnak azt a tagját is sikerült megtalálnunk, akinek a címere később a korvinába került.⁸ Ez nem más mint Zucchetti Sebastianus, aki 1656-ban Faesulae-ban (Fiesole) született, 1684-ben doctor utriusque iuris, 1715-től apostoli protonotárius volt, Rómában halt meg 1726-ban.⁹ A kódexbeli címer fölött bíborosinak látszó kalap van, ami félrevezető, mivel Zucchetti nem volt bíboros. Azonban az apostoli protonotáriusokat lila kalap illette meg, kétoldalt 6–6 bojttal. Az Andreas Pannonius-kódexben látható kalap lila és nem piros, vagy egész pontosan: liláspiros, a reprodukción. Így tehát teljes hitelességgel elfogadhatjuk, hogy az Andreas Pannonius korvina egy időben Sebastianus Zucchetti tulajdonában volt.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

⁸ Először a *Bibliotheca, Corviniana* c. kötetünk harmadik magyar kiadásában közzéltük (1982) a család nevének megállapítását; utána az ezt a kiadást követő lengyel, francia, angol² és német³ nyelvű kiadásokban is. A címer tulajdonosát a köv. munkában találtuk meg: TETTONI L.—SALADINI F.: *Teatro Araldico delle armi e delle insegne gentilizie delle più illustri e nobili casate che esisterono in tutta l'Italia. Vol. II.* Lodi 1843. (A nevek ABC rendben, lapszám nélkül találhatóak meg.)

⁹ RITZLER—SEFRIN: *Hierarchia Catholica Medii et recentioris aevi.* Vol. V. 1667—1730.

¹⁰ STRÖHL H. G.: *Heraldischer Atlas.* Stuttgart 1899. Taf. II. 13.

A vizsolyi biblia — nyomdai kéziratföredékei tükrében. A Széchényi Könyvtárból Szabó András keresett 1982. február 19-én. A hír lázbahozott: Két nyomdai kéziratlapot találtak a Vizsolyi Bibliából! (Az ItK-ban sajtó alatt van irodalomtörténeti aspektusú tanulmányom.) A kézirat rossz állapotban van, restaurátorok vették kézbe. Március 4-én sikerült kópiát kapnom a négy oldalról. (Jó nyolc évvel ezelőtt hosszasan foglalkoztam a XVI. század legterjedelmesebb magyar nyomdai alkotásával, a Vizsolyi Bibliával. A Helikon kiadásában megjelent fotoreprint 1981 elején újra elővetette velem a témát, egyéb elfoglaltságaim miatt azonban lassan haladtam.)

Ez a négy oldal terjedelmű két kéziratlap, mely a Vizsolyi Nyomda kéziratául szolgált, fontos támpontot ad az egyébként jóformán csak termékeiről ismert XVI. sz. végi nyomda körülményeinek kutatásában.

Megtudjuk ezekből, hogy a nyomda szedői igen jól olvasható kéziratot kaptak (csak Károlyi Gáspár kusza kézírása jelenthetett gondot). A kéziratlapok — amint a nyomtatásban is látható — élőfejjel, őrszóval (versszám), a textusnál lényegesen kisebb betűkkel írt marginális-jegyzetekkel, a versek világosan új bekezdésben kezdve, a versszámok a bekezdésbe süllyesztve, segítik a szedőt.

Bár a kézirat bibliai szövege egyhasábos (nyomtatásban kéthasábba tördelten jelent meg), mégis egy kéziratoldalt szövege szinte egy nyomtatott VB (Vizsolyi Biblia) oldalnak felel meg. A 49. számú kéziratlap rektó oldala a VB II. kötet 62_b oldalának, verző oldala a 63_a oldalának, a 71. számú kéziratlap rektója a VB II. 82_b, verzője a 83_a oldalnak felel meg nagyjából. (A 49. kéziratlap kalligrafálója 35 sort írt a verzőra, a 71. kéziratlap másolója csak 34 sort írt. Talán emiatt is kevésbé tölti meg az erről készült szedés a nyomtatott oldalt.)

Nagy valószínűséggel tehát egy-egy szedő a rá kiosztott kéziratlapokról maga szedte meg a textus nagybetűs szövegét, a marginális-jegyzetek kisbetűs részét, valamint a fejezeteket bevezető szöveg részeit (természetesen az oldal élőfejével és őrszavával együtt).¹

Már magából a VB-ből is sejteni lehetett ezt, ugyanis eltérő szedői sajátosságok tapasztalhatók az élőfejben is (ritkítás mértéke, ritmikusan fellépő hibák), a marginálisban is (bekezdés nélküli „tompán” szedve, illetve „behúzással” kezdve).²

¹ A textus (bibliai szöveg) kb. a mai 16 pontos, tercia fokozatnak felel meg, a kurzív marginális jegyzetek pedig a mai 10 pontos, garmondnak (11 pontos „testen”). Olykor díszesebb marginális kurzívot is használnak. Pl. III. kötet (egy kötetben a II.-kal) 136_b, 146_b, 148_a, 150_a, 152_{a-b}, 153_b, 154_a, 155_a—156_b, 166_a, 167_a (II. hasábtól)—169_a, 171_b—173_a, 174_a, 175_a, 176_b. Nyilván betűhiány miatt vették igénybe. — A marginálisban a kiemeléseket álló betűkből szedték.

A fejezetek bevezető szövegeit a Bornemissza könyveiben is használt kopottabb, a textusnál régiesebbnek ható betűkkel szedték (Galgócról hozhatta magával Mantskovit), kb. a mai 10 pontos, garmond megfelelője, 11 pontos „testen”. — Elvértve használtak helyette egy sokkal elegánsabb típust. Pl. Dániel 11, Róm 16, 1 Kor.

A Bibliában használt 3-féle címbetű-fokozat, 3-féle kurzív, a textus és a 2-féle fejezetösszefoglalón kívül, a nagykurzív bevezető utáni „Az olvasónac” kezdetű szintén régebbi eredetű, „táncoló” betűkkel szedett típust, és a textusban kapitálként is bőven találunk, sőt a marginálisban is lelhető kapitálként. Így 12-féle betűt használtak. Mivel a feltételezett négy szedőnek legalább a textusból és a marginális kurzívából a folyamatos munkához saját betűszekrényrel kellett rendelkeznie, a szedési helyiség méretét (17—20 „szekrény”) kb. 30 m²-re becsülhetjük.

² Élőfejben pl. I. kötet 3. p. K Ö N Y V E (erősen ritkítva), I. 4., 5., 6. p-on pedig ugyanez a szöveg lényegesen kisebb ritkítással. Marginálisnál pl. II. kötet 1—3. p. (sőt 4_a bal hasábnál is) tompán kezd a marginálisokat, majd 4—6. p. bekezdéssel, 7—10. ismét tompán stb.

hőre az is az abzált és grízelt. f

vedet es gaz daszogat az predam uotem. pénz nélkül az te
te határoddan.

tegedet az te ellengyámból az földre melljed nem láttál: mert
ak győ tize tj elönetek felgeriedetl.

és iram, enlékezél meg rólam, és látogatsz meg engemet, és mentsz meg
ellen-éjimtől, az te megpodnász bálázásábam ne ugri; engemet; /
napi te evőted / Zenedem az gyalázatot.

kor az te befeded ielen uőle, sőt et nekem amuk, es az te befeded ené
uőle, es az en kezem nek uiga agám: most az te nevedről neveőtetem
Te
Ra szene.

m. az csúfok nálak jó kezesek len, es nem önmendestem, az te kése
dül üttem: mert buzgóval fogottál engemet.

Mert hiszen az én aida mam drókké való, és az én ueremzetem göggyüshatar.

— emel emékem mint az albatracus hattyúdataknak foliája. m

Az az. Ha engemet el bágynál, holott övölke fel fogam az a bázadnak gondjait,
bazonbó lennél az palatkoz vagy forrázhoz, melből kifogj hamar az víz.

10. Amak o kaeré azé mondja az Úr: Ha megfigyelek, és megfigyelek te
edet, és én ottom állni, és ha elalálok az idő az ébrenléted, és mint az es
zám: Terjenek meg ák te hozzád, de te ne törő a hozzád.

20. Es annak tegedek és néped: évos bátyáid; és mi szüretnek meg: Mori én te ueléd ugyok hogy meg tárgyal és meg szabadul szünet tegedek, azé mondgi azé te.

21. Is meg szabadítalak téged az hitetlenek kezeiből, és ki nézek az erősekből.

XVI. RESZ

A2 Iska na Pophitsinal naq' atin hagi
na2 Isokas na Reparison' minel hagi
h2 Isok' nek, naq' atin atin hagi se givamas hachio se omma
A2 Iska na Pophitsinal naq' atin hagi
na2 Isokas na Reparison' minel hagi
h2 Isok' nek, naq' atin atin hagi se givamas hachio se omma

1. Szóla az 9. émelem, mondván:

2. Ne uigi magadnak feleleget, es ^{ne legiernek.} ~~sem legyenek~~ tenéked fiaid ~~sem leányaid~~ ^{sem leányaid} ~~itt az életben.~~

3. Mert azt mondja az ¹⁸ az fiúk és az leányok felől, kik és holien születettek, és az anyik felől kik szülte azokat, és az anyik felől az kik neveltek azokat

III 22-6045

1838

1. ábra. 49. sz. kéziratoldal rektója (60 %-ra kicsinyítve)

A két kéziratlapból megtudjuk, hogy *minimum három kéz írását olvasták* — és olykor félreolvasták a szedők (a két kalligrafáló-kéziratmásoló, valamint Károlyi Gáspár summázó, olykor új jegyzetet beszűrő, a másolók kézírását javító írását).

Mivel a kézirat írásmódja *elvben* következetesen eltér a kinyomott szövegtől, bizonyosnak vehető, hogy szóbeli utasítást kaptak a szedők a kézirattól eltérő szedésre. Természetesen az ilyen általános utasítások összes hibakövetkezménye is tapasztalható a VB-ben. — Az utasítás alkalmazása nem mindig valósul meg, mert vagy elfelejtkezik róla a szedő, és a kéziratot hűen másolja (pl. hogy helyett *hogi*, vagy helyett *vagi* . . .), vagy pedig ott is alkalmazza az utasítást (félreértve azt), ahol nem lenne kívánatos (pl. köniörögjön helyett könyörögjön).

Mindkét kéziratmásoló szimpla v-vel írta az *Isten nevét helyettesítő* „ur” szót. A 49. lapon VR (mindkét betű verzális!), a 71. lapon vr (kurrent, következetesen „kis” betűkkel).

Nyilván a szedők utasításra elvben mindkét betűt verzálissal szedték, WR (duplavé!), de Wr, WR (az r kisebb fokozatú verzállal, vagyis kapitálchennel) is gyakran előfordul, sőt ritkán WR (mindkét betű kapitálchen).³ Ezenkívül VR (verzál, szimpla V és kapitálchen R),⁴ sőt VVR is előfordul, de VVR-re is van példa.⁵ Ez a hétféle megoldás különböző okokkal magyarázható. Egyrészt az utolsó két változat bizonyosan betűhiány okozta kényszerűségből ered (nagyon ritkán fordul elő, de akkor halmozottan, másrészt ugyanazon az oldalon a WR vagy Wr-es megoldás is előfordul többször), a másik megoldás-csoport oka pedig valószínűleg a szedő sajátága, illetve szedőszekrényében, esetleg a nyomdában a verzális R-ből kevesebb állt rendelkezésre. — Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy VB-ben rengetegszer szerepel az WR szó (pl. I. kötet 253_b-ben 19-szer, 550_b-ben 23-szor, 588_b-ben 20-szor, II. kötet 71_a-ban 17-szer).

Az első lap kéziratmásolójánál a kurrent („kis” betű) u és v között nem látható különbség — sem szó elején, sem szó közben. A második lap kéziratmásolójánál a kurrent u, illetve v megkülönböztethető (u-val: ualának Jer 36,32-ben, v-vel vala Jer 37,1-ben) szó közben v helyett u-t használ. A szedésben, úgy tűnik, következetesen szókezdéskor megkülönböztetik az u ill. v-t. Szó közben egységesen mindkét hangot u-val jelölik (olykor azonban szókezdő v helyett is előfordul u!).

Úgy tűnik, hogy Mantskovit állítása (lásd „Typographus lectori”): „az Exemplárban az accentusoc nem voltac megiegyeztetven” nem felel meg egészen a valóságnak. Illetve: valószínűleg az általunk most megismert két kalligrafáló-kéziratmásolón kívül több is lehetett. Esetleg a többi nem volt ennyire gondos másoló, és azok kéziratára Károlyi (valami oknál fogva) kevesebb gondot fordított. Bár az sem kizárt, hogy pl. a Biblia szedésének első részében közvetlenül a fordítók vegyes kézírású kéziratanyagát kellett a nyomdának használnia, és csak később tértek át, sok nyomdai korrekcióra és félreolvasás után, másolók alkalmazására. Nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy amikor a Biblia végének nyomdai kéziratát készítették, már folyt a szedés — nyomás, így egyidejűleg kellett Károlyiéknek kéziratkészítéssel és korrektúrázással foglalkozniuk (egyéb elfoglaltságuk mellett). Mantskovit pedig, amikor a nyomdász előszavát írta (a nagy munka vége felé) ezen utolsó időszak zavaraira gondolt.

A 49. lap kalligrafálója használt ékezetést. Csupán az „és” é-jére nem tett soha ékezetet

³ Pl. I. kötet 649_b, II. 2_b, 3_a (ezen az oldalon ötször!), 3_b, 73_b.

⁴ Pl. I. kötet 13_a.

⁵ VVR: pl. II. kötet 62_b, 63_a (ezen az oldalon kétszer), 74_a (4-szer), 74_b, 75_a (3-szor), VVR pedig ugyanezen a tájon, pl. II. kötet 68_b, 69_b (10-szer), 79_a (8-szor), 79_b (2-szer), 80_b.

(meg Jer 16,15-ben „Észak” É-jére). Ugyanezt mondhatjuk a 71. lap kéziratmásolójára, sőt Károlyira is.

A 71. lap kalligrafálójának jellegzetes hibája lehet, hogy a „könyvben” helyett eredetileg legtöbbször „kőniben”-t írt, majd vagy ő vagy más fölötte javít (Jer 36,28; 36,29; 36,32). Feltehető, kéziratlapjain sokszor elfeledték javítani, így gyakran a szedő is hünen követte. Ez támpont lehet, mint a kéziratmásoló sajátsága, a teljes Bibliában e másoló által leírt részek azonosítására.

A fellelt két kéziratlapon a szedés megkezdése előtti, de már a nyomdászoktól származó *kéziratkiszámítás nyomai* láthatók (a Biblia általában 41 textus-szövegsort tartalmaz), erre utaló számok láthatók a 71. kéziratlapon, a sorvégek táján.⁶ Lehetséges, hogy az I. kötet 649_a (Jézus Sirák I. rész címsor melletti „3” a szedő tévedéséből került szedésre, pedig ez csupán a kézirat-előkészítő sorszámmjelzése !?).

A kéziratlapokon sok helyen találhatunk rövid szótag- illetve betű-aláhúzásokat is, nyilván a sorok számolásának, tervezésének kézirat-előkészítői jelei ezek.

Mint minden kézirat-számítás (ma is) nem pontos, a valóságban pl. Jer 36,29 vége a tervezett 39. helyett csupán a 29. sor vége lett. — Károlyi kusza, tömör, 6 sornyi írását plusz a fejezetcímet 9 textussornyinak becsüli a kézirat-előkészítő, a valóságban (Jer 37 cím és összefoglaló) 7 textussornyit ad csupán. Jer 36,32 a becsült 10 textussorral a szedett sorok száma megegyezik, de az előtte levő 31. vers a számított 10 sor helyett csak 7 sor lett, fölötte a 30. vers (kézírásban 3 sora) a számított 3 sor helyett 6 szedett sort adott.⁷

Mindebből arra lehet következtetnünk, hogy a VB hatalmas szedési munkájának⁸ ésszerű megszervezéséhez, a szedők között a kéziratoknak olyan arányos felosztásához,

⁶ Jer 36,28 első sora végén „26”, második sora végén „31”, a 29. vers végén „39”, a 30. vers végén „1”, a 32. vers kezdősora fölött, a sor végefelé „11”, a Jer 37 fejezetszám fölött, ill. a Jer 36,32 utolsó sor végén „21”, a Jer 37,1 kezdősora fölött „30”, a vers végén „37”, 5. vers végén „17”, 8. vers fölött „23”, 9. vers végén „32”, 10. vers végén „38”, 11. vers végén „41”, 14. vers fölött „12”, 16. vers fölött „22”, a vers végén „26”, a 18. vers 2. sora alatt „38”.

⁷

	Kéziratban	Számított	Valóságban
	a sorok száma		
Jer 36, 28	2	5	5
29	4	8	8
30	3	3	6
31	3	10	7
32	5	10	10
Jer 37 cím és summa	7	9	7 (textusnyi)
1	3	7	6
összesen	27	52	49

⁸ 2418 oldal \times 2 hasáb \times átlag 30 betűhely/sor \times 41 = 5 948 280, kerekítve 6 millió „n”, ehhez hozzászámolva a marginális jegyzeteket (kb. 71 ezer keskeny, kb. 12 „n”-es és kb. 2 ezer átlag 60 „n”-es, széles jegyzetsort, 852 000 + 120 000 = kerekítve 1 millió „n”-jét, durván 7 millió „n”-ről kell beszélnünk.

27. Szola pedig az ur Jeremia'nak mind utánna az király meg égette nála az könyvet, es az hefeceket mellettek Baruch az Jeremia'nak szájából vett nála, monda:

28. Terj ujságra es ujsá más könyvet es id belé mind az előbbi szöveget ujsá, mellettek ualának az előbbi könyben, mellette Joacim az Juida királia meg égetett.

29. Es az Joacimnak az Juida királia'nak mondmeg: azt mondia az ur: Te égetted meg ez könyvet, monduán: Miért irtal ilion dolgot az könyben: kessegnek: el m az Babylomai király, es el ujszi ez föletet, es el ujszi belöle az embert es minden állatot.

30. Azért azt mondia az ur Joacim felől az Juida királia felől: Nem en neki hefece nála az ki az Dáuid király szelibe mion, es az m holt el ujszik nappal az heve, es az dege ezsaka.

31. Es meg büntetöm tötet es az m maguá: es az m szöveget az m sagokért: es reárol hozom es az Jerusálemeli poladokra, es az Juida fofiaira mind az gonofet mellől szöletia m tötet, es ne fogadák.

32. Azért akkoron Jeremiás más könyvet uón: seben es ada Baruch: nak az irás tudó Nerias'nak fiának, es na abbai az Jeremiás szájából mind a szöket, mellettek ualának az könyben, mellette Joacim az Juida királia meg égetett nála az törben: Es annak felötte többet irának belé kik ifonlek ualának az előbbi ezhöz.

XXXVII. Kész

Nikkor az Nabucodonozor király el Kallor uolna Jerusálem aól, kild Sedechias Jeremiás'hoz hági ismerek könydröpn, meg mondmeg az Prophecia hagi ujsza ny az Nabu Király hada es meg ujszi ualának. Meg fogják Jeremiás, az tölötöke mellet, a li uo mion ok, es o föte minnek ualának tudatolott volna.

Es az tölötöke, hanem annak felö ujsza az fohu'ha. Es

alkodott pedig az Sedechias király az Josias'nak fia Jechomias Joachimnak fia nála, kit az Nabucodonozor az Babylomai Juidának földében királia tett nála.

nem halatá sem m sem az m szöveget, sem az földnek nepe az at mellette szölet nála az Jeremiás Prophecia által.

1. Kild Sedechias király Juchalt az Selomának fiát, es Masias kapnak fiát Jeremiás Propheciához, monduán: gy mi eöitünk az mi urunknak fohu'knak.

hogy az átlag 4 szedő⁹ párhuzamosan dolgozva (egy szedő egy napon kb. 6 oldal, vagyis fél füzet¹⁰ szedését végezhetné el az e korban szokásos 15–16 órás munkanap alatt) 4×16 ezer = 64 ezer „n”-t (betűt), tehát 2 füzetet szedhessen meg egy nap alatt, és a nyomópreseket folyamatosan elláthassák nyomóformával — ehhez szükséges is volt a „kézirat-előkészítő” munkája. A terjedelemszámítás óhatatlan pontatlansága miatt a szedők gyakran a másik szedőre eső oldalból is szedtek részeket, a kezükben levő kézirat alapján. Valószínűleg ilyen esetben a nagyobb oldalrész szedő alakította ki (tördelte) az ilyen, két szedőtől származó oldalakat.

A két nyomdai kéziratlapon még további jelzéseket találunk.

⊗ Jer 15,15 vers végén és Jer 16,9 vers elejénél. A szedésben a II. 62_b oldal bal hasáb alsó harmada fölötti rész ez. Így vagy a kézirat-előkészítő jele, vagy a szedő „megállás” jele (itt kell majd folytatnia), ugyanez a helyzet a II. 63_a bal hasáb alsó harmadát határoló jelnél. Valószínűbb a „kézirat-előkészítő” oldalterjedelem-határ jelzése.

⁹ A négy szedőre vonatkozó hipotézis bizonyítására helykímélés végett az alábbi füzetbeosztást mutatom be, a legjellegzetesebb részből, a II. kötetből

1. szedő	2. szedő	3. szedő	4. szedő	ívfjel
1a— 3b	4a— 6b	7a— 9b	10a— 12b	A—B
13a— 15b	16a— 18b	19a— 21b	22a— 24b	C—D
25a— 27b	28a— 30b	31a— 33b	34a— 36b	E—F
37a— 39b	40a— 42b	43a— 45b	46a— 48b	G—H
49a— 51b	52a— 54b	55a— 57b	58a— 60b	I—K
61a— 63b	64a— 66b	67a— 69b	70a— 72b	L—M
73a— 75b	76a— 78b	79a— 81b	82a— 84b	N—O
85a— 87b	88a— 90b	91a— 93b	94a— 96b	P—Q
97a— 99b	100a— 102b	103a— 105b	106a— 108b	R—S
109a— 111b	112a— 114b	115a— 117b	118a— 120b	T—V
121a— 123b	124a— 126b	127a— 129b	130a— 132b	X—Y
133a— 135b	136a— 138b	139a— 141b	142a— 144b	Z—a
145a— 147b	148a— 150b	151a— 153b	154a— 156b	b—c
157a— 159b	160a— 162b	163a— 165b	166a— 168b	d—e
169a— 171b	172a— 174b	175a— 177b	178a— 180b	f—g
181a— 183b	184a— 186b	187a— 189b	190a— 192b	h—i
193a— 195b	196a— 198b	199a— 201b	202a— 204b	k—l
205a— 207b	208a— 210b	211a— 213b	214a— 216b	m—n
217a— 219b	220a— 222b	223a— 225b	226a— 228b	o—p
229a— 231b	232a— 234b	235a— 237b	238a— 240b	q—r
241a— 243b	244a— 246b	247a— 249b	250a— 252b	s—t
253a— 255b	256a— 258b	259a— 261b	262a— 264b	u—x
265a— 267b	268a— 270b	271a— 273b	274a— 275b	y—z
			(276ab várakát !)	

Az első szedőre még nem sikerült sajátosságot találnom. (Hacsak az 1a–3b, illetve 13a–15b-ben szereplő élőfej-hibát [KÖNYVE, KÖNIVE – utóbbi kétszer is] sajátoságnak nem tekintjük.) A második szedő sajátossága a marginálisok behúzással kezdése. A harmadik szedő a fejezetkezdő címsorokban álló verzál R használatát (az egyébként kurzív sorban). A negyedik szedő jellemzője, hogy a fejezetkezdő címsorban a római számokat mindig álló betűkből szedi (a többi három szedőtől eltérően). – Természetesen nem állítható, hogy végig négy szedővel dolgoztak Vizsolyban, de a fenti részben biztonsággal állítható.

¹⁰ E korban nem 16 oldalas ívekről, hanem pl. a VB-nél 12 oldalas, 3 egymásbadugott, félbehajtott ívnyi füzetekről lehet beszélni. (A VB-ben csupán a legelső füzet, majd az első kötetet záró füzet, végül a VB utolsó füzeté 4 íves, 16 oldalas; a II. kötet legelső füzeté pedig egyetlen ív.) Tehát a nyomás is csupán kétoldalvnyi, oldalpárnyi lehetett egyszerre.

I E R E M I Á S

2. 2. b. d. n.
v. a. n.

4. Jeremias pengig be és ki megjött uala az kötség között, mert meg az tonlórtól
de nem kötötték uala vitéi.

5. Az Tharad serege pengig ki iött uala hegyprömből: És az Chaldeusok meg
nauottak uala kik meg szatottak uala fenn, aemet ez hirt a felőltek és az onnal
el hagiak fenn aemet.

6. És szóla akkor az ur Jeremias az prophetának, mondván.

7. Azt mondja az Izraelnek ura Istene, Eze mondatok az Juda királjának
nak, az ki el elvált titeket én hozzám, hogy meg kiderítetek engemet: Ime az
Tharadnak serege az ki ki iött az ti segélyre, misza megjött hegyprömből földébe.

8. És misza tönk az Chaldeusok és ostromollak ez uasot, és meg u
ötet és meg egek tüzével.

9. Azt mondja az ur, ne szálljatok meg az ti lelketek, mondván
fogva elmennek mi volunk az Chaldeusok: mert nem memlek el.

10. Mert ha az egysz Chaldeusoknak seregét meg uotitek, kik ostrom
titket, és maradnak közöttök, csak az meg sebetitek, megis minden te
az órártól, és meg egek tüzével az uasot.

11. És lön min. Kutanna az Chaldeusoknak serege fel méné fonsálatól
az Tharadnak serege miatt.

12. Ki méné Jeremias fonsálatól, hogy memle az Beniaminnak föld
hogy el vonna magát az köslegtől: mert az kösseg között uala.

13. Mikor peng az Beniaminnak kapuában volna, és ott volna a
nagy, kinek neve uala fons az Selomának fia, mely Selomias Hanamajnak
uala, meg fogá Jeremias prophetát, és monda az Chaldeusokhoz szók.

14. És monda Jeremias: Hamisat szólasz, mert ne próbom az
és nem halla meg az elbeszédet, és meg fogá Jeremias Jeremiást és uia.

15. És meg háraguának az vink Jeremiás, és meg uoték
az seg háragu az irás tudó Jonathamnak háragu, mert azt az háragu.

16. És mikor Jeremias be ment ual na a tönkötbe, és az helye az
holott az fogiok ualának, és Jeremias ott ok napig ual ual na.

17. Végre elhoztá Secheias király és elhoztá vitéi: És me
az király az a háragu titkon, és monda az vinnac zauság ez.
Jeremias, az e: Annak fátte monda neki, az Babilonai királyok.

18. És monda Jeremias az Secheias királynak: Mit uet
az te földaid ellen és az kösseg ellen, hogy be uetted engem.

¶ Jer 36,30 jobb szélén, Jer 37,11 bal szélén. A jel jelentése és a szedett részhez viszonyított helyzete azonos (II. 82_b bal hasáb alsó harmadának kezdete, illetve II. 83_a bal hasáb alsó harmadának kezdeténél). Egy másik kézirat-előkészítő lenne? Esetleg mindegyik szedő a megkapott kéziratrészt a szedés megkezdése előtt maga számolta ki pontosabban?

^{63/5} L Jer 16,4 bal szélén és 6 L Jer 16,15 előtt. A Jer 37,3 jobb szélén pedig 9/0/83. Jelentése: következik 63. levélszámú, L ívjelű füzet 5. oldala, illetve 6. oldala; 83. levélszámú, 0 ívjelű füzet 9. oldala. Talán a másik szedőre tartozó szedésrész következik.

A kéziratlapok rektó oldalainak jobb felső sarkában 49, illetve 71 — a kézirat-lapszám (természetesen nem került szedésre). A 49. kéziratlap mindkét oldalán alul őrszóként a következő kéziratoldal veresszáma látható: 4 illetve 17.

A lapszámozásból talán nem alaptalan arra következtetnünk, hogy ha 62_b–63_b nyomott oldal a 49. kéziratoldal szövegét tartalmazza, és ha 82_b–83_a nyomott oldal pedig a 71. kéziratoldal szövegét, akkor 71–49 = 22 kéziratlap felel meg 83–62 = 21 nyomott oldalnak. Vagyis 44 kéziratlap 42 nyomott oldalnak. Tehát a 49. kéziratlapból 44 kéziratlapot levonva, az 5. kéziratlapnak megfelelő nyomott oldal 42–42 = 20. nyomott oldalnak felelhetett meg (vagy kb. azon a tájékon van). Nagyjából a VB II. kötetét kezdő Esaiás könyvének (D ívjelű füzet) „R” jellegzetességu szedőjének kezébe kerülhetett a másolók kéziratadagjának 1. számú kéziratlapja. (Az „R” jellegzetességűnek nevezett szedő minden fejezeteimben a *Rész* szót, a kurzív sorban következetesen *álló* verzális R-rel kezdi.) Így talán a megtalált két kéziratlapból a VB II. kötet 19–20. paginájú levelétől minimum a 83. pagináig (120 mai oldal!), de mindenképpen valamivel tovább is alapos következtetéseket vonhatunk le. — Nem lehet ugyan kizárni további kéziratmásolók létét. Azonban a 49. és 71. kéziratlap közé nem kell feltételeznünk harmadik kéziratmásolót (miért éppen a 49. lap lenne az első másoló utolsó lapja, és a 71. lap az általunk megismert második másoló első lapja? !). Nem alaptalanul vélekedhetünk úgy, hogy egy-egy másoló nagyobb adagot kapott összefüggően másolásra (pl. 2–3–4 füzetnyit vagyis 24–36–48 oldalnyit). Ha 4 füzetnyit kaptak egyenként, akkor az első kéziratmásolónk 1-től 48-ig kaphatta, a második pedig 49-től 96-ig. Így következtetéseinket 96–71 = 25 kéziratoddallal, tehát nagyjából Jeremiás Siralmáig (98_a nyomott oldal) bátran kiterjeszthetjük. Ha további kutatók, nyelvészek az óriási terjedelmű, és így elriasztó teljes VB helyett csupán Izajás és Jeremiás könyvére koncentrálnak, a meglelt kéziratlapok alapján komoly eredményt remélhetnek. Azt követően már könnyebb lesz a teljes VB-re vonatkozó kutatásokat tovább folytatni.

A kéziratlapokon is láthatunk rövidítéseket (szólottá, nő – 71. lap rektón), melyeket a szedésben feloldottak, és a szedés is rövidített — hogy a sorba beférjen — ahol pedig a kézirat nem rövidített (à = az, utáña = utánna, voná = vonná ...)

Valószínűleg érdemes a kutatóknak figyelmet fordítani arra, hogy a VB-ben bőven találhatók bizonyítékok: Károlyi a szedés után, szerzői korrektúrában is jelentősen bővítette a jegyzeteket. Összesen 179 ilyen lehetséges helyet találtam.¹¹ A VB-ben a marginális

¹¹ Naptárjeleket csak a Biblia legelején használtak ilyen beszúrási célból: ¶ 13_a, 27_a, 32_b. † 15_b, 26_b, 27_a, 32_b. ♀ 26_b, 32_b. * 27_a, II. 6_b, 32_b.

Az összes többi helyen // jelet (jobbra emelkedő egyenlőségjel) használtak: I. 32_b, 50_b, 63_b, 72_b, 81_a, 88_b, 102_b, 122_a, 122_b, 126_b, 136_b, 150_a, 162_b, 163_a, 178_b, 186_a, 190_a, 190_b (2-szer), 195_a, 195_b, 199_b, 200_b, 205_a, 208_a, 210_a, 210_b, 213_a, 214_a (bal hasáb aljához tartozik, mégis jobb hasáb tetejénél), 216_a, 216_b, 217_b, 218_a, 218_b, 220_a, 220_b, 223_b, 224_a (2-szer), 230_b, 232_a, 233_a, 234_b, 235_b, 236_a, 250_b, 282_a, 328_b, 332_a, 234_a (valóságban, helyes pagina: 342 !), 345_a, 346_b, 348_b (2-szer), 351_a (2-szer), 351_b, 352_b, 354_b, 355_b, 356_b (2-szer), 357_a, 358_b, 359_a, 353_a (helyesen: 363), 356_a (366 !), 356_b (366 !), 360_a (370 !), 361_a (371 !), 364_b (374 !), 373_b (383 !), 392_a (402 !), 394_b (404 !), 399_b, (409 !), 403_a (413 !), 427_a, 516_a, 609_b, 624_a, 626_a, 626_b (2-szer), 632_b, 644_a, II. kötet 6a,

jegyzeteket rendszerint a textusban és a marginális elején az abc betűivel (utána kettősponttal) jelölték. Minden ettől eltérő jelzés beszúrásgyanús. Különösen akkor, ha az abc-jelűek elé vagy közé került elhelyezésre.

Találhatók nyomai annak is, hogy szedés után, korrektúrában törölthetett Károlyi a marginálisokból.¹²

A kéziratól eltérően szedték a marginálisokat, nyilván helykímélés céljából. A kéziratban a betűjelet mindenütt a marginális első sora fölé, sor közepére írták (a szedésben — szinte zavaróan — beleolvad a jegyzetbe), a textusban pedig a kézirat sorából kissé kiemelték, míg a szedésben gyakran beleolvad a szövegbe. — Nem töltötték a szedők az időt a felsőindex-szerű megoldással. Talán mert nem volt a textus fokozat méretére öntött ilyen felsőindexes abc-betűanyaguk, anélkül pedig a sor fölé emeléshez két darabból tudták volna csak szedni (nem látható alsó „vak anyag” fölé helyezett betűtest).

A kéziratlapon található — frissen festékezett szedésről, a Biblia textusából és marginális kurzívájából — néhány átnyomódott, azonosíthatatlan bibliai helyből származó betű.

Lehetséges okai: 1) kinyomott, elosztásra (szedőszekrényekbe visszaosztásra) váró szedésre helyezte a szedő a kéziratlapot; vagy azért, mert nem használtak tenákulumot (kézirattartót), vagy pedig ideiglenesen szokásos szedési helyétől eltávozva szedett pár szót másutt a szedő, és ott nem volt nála a tenákulum. 2) Nyomás közbeni korrektúrázashoz magával vitte a kéziratot, és a présben a festékes szedésre helyezte — ez esetben a kézirat szövege szerinti szedés nyomási oldalpárján keresendő az azonosítandó átnyomódott rész.

A Vízolyi Biblia kiszedett—kinyomott korábbi változata — mint nyomdai kézirat? Az RMNy 635 számon regisztrálta a VB-nek egy befejezetlenül maradt, nagyobb alakú (szedéstükrű és papírméretű), de a VB betűivel szedett változatát, melyből töredékek maradtak ránk. Ezek egy részét Havrán Dániel ismertette a MKSz 1901. évi 69. oldalon, másik részét Krompecher Bertalan, ugyancsak a MKSz-ben, 1927. évi 160—161. oldalon.¹³ Végül további részéről Szabó András jóvoltából 1982. október elején sikerült tudomást szereznem (fiókjából 12 db halvány xeroxmásolatot emelt ki, és adott át — amikor e tanulmány készítése kapcsán a töredékekről készült vázlatomat mutattam). — Mivel évekkkel ezelőtt az addig ismert töredékekkel is foglalkoztam, hamar kiderült, hogy ezek a töredékek újabb (az RMNY-ben nem regisztrált) részek.

Borsa Gedeon volt szíves, és informált eredetéről. Az OSZK-ban külön kötetbe kötve xeroxmásolatát tartják, azzal a bejegyzéssel, hogy a Kecskeméti Ref. Kollégium könyvtárában őrzik e töredékeket. RMK I. 372 (Soós, 1601, Bártfa) kötetstáblájából áztatták ki, amelyek a VBT újabb töredékei. 42 db töredékről van szó, melyek könyvtáblákból kerültek

6b, 7a, 8a, 19b (2-szer), 21a (2-szer), 22a, 33a, 37a, 43b, 63b, 67b, 74b, 97b, 101b, 110a (2-szer), 110b, 114a, 122b, 135b, 140b, 164a, 166a, 167b (2-szer), 169b, 170a, 170b, 174a, 182a, 185a, 187b (2-szer), 189b, 190a, 190b (2-szer), 129a, (192 !), 193b, 195a, 196a, 197a, 197b, 200a, 200b, 216b (2-szer !, ráadásul e két beszúrást fölött sorszám is van: 1. ill. 2.), 217a (218 !), 230a, III. kötet (a II. kötet Újszövetségi része) 4a (2-szer), 5a, 14b, 17a, 21a, 38b, 40b, 56a, 56b, 68a, 71a, 73a, 104b, 105a, 108b, 110b, 113b, 123a, 128b, 143a, 143b, 173b, 183a, 189a, 190b, 195a, 196b, 215a, 230a, 230b, 233a, 235a.

¹² 1Móz 7-ben a) nincs, 19. fej.-ben c) nincs, de a textusban, 19,8-ban bent hagyták a c) jelet. 1Sam 31,4 (274a, b) a) jegyzet hiányzik, de a textusban bentmaradt a jele. 639b Bölcs 8. fej. a) nincs (talán a 7. fejezet a)-ját vélték e kaput a) jegyzetének?). II. 70b Jer 25. fej. c) nincs. II. 79b Jer. 33. fej. c) nincs. II. 113a Ezechiel 6. fej. d) nincs. Jn 19. fej. a) és b) hiányzik (talán tévesen a 18. fej. a) és b)-jét folytatták?).

¹³ HARSÁNYI István ír erről: *A magyar biblia*. Bp. 1927, 54—55. valamint GULYÁS Pál a Prot. Szle 1929, 461.

nec, az városnac férfiai, tudni illic az So-
dománac férfiai környül vőüec az házat,
kifühtől fogua nagyiglan, mind az égési
kösség az városnac minden réséből.

Es szólítac Lotot, monduán néki: Hól
vadnac amaz férfiac kic te hozzád iöné-
nec ez éjje! Hozd ki azokat mi hozzánk,
hogy²² csmertjüc öket.

Akky ki miné ö hozzáioc Lot az aytó
elel²³, és vtanna bę zárlá az aytót.

Es Monda nékiec: Kérlec attyámfiat,
Ne czelekedgyetec ilyen gonosságot.

Imé vadnac én nékem két leánim, kic
meg férfiat nem csmertenéc, ki hozóm
azokat ti hozzátóc, és czelekedgyetec
azockal a mint néktec tettizic, czachogy
ez emberec ellen ne vétkezzetec, miuel
hogy czeclöttetec az én házarnac arnyé-
ka alá.

Kic felelénec: Eregyel innet. Esmét

leányinackez²⁴
keduezne ö néki, az iönéc
gyác ötet az városan kiüöl.

17 Es mikor ki vittéc volna öket, mo-
(az egyici) saladgyel tarcz meg a te-
tedet, hátra ne tekints, és főből ez c-
mezön meg ne ák, amaz begyfe sal-
hogy el ne vessi.

18 Es monda Lot nékiec: Ne ádes wra-
19 Imé mostan az te szolgálkeduetra

te előtted, és nagyvá törted a te igrat:
sagodat, mellyet felekedtel az én életem-
nec meg tartásában. En pedig nem sa-
ládhatoc amaz hegyre, négalim el gr en-
gemet az velsedelem és meghaloc.

20 Imé hól közel vagyok egy város, add
fussac oda, ki azin város az; hadd salad-
gyac oda, nám ki²⁵ in város z, hogy el-
lyen az én lélkem.

21 Monda azért nékiec: Imé meg tes-
lec ez a loo²⁶ nnis, hogy el me vesie²⁷

azt²⁸ mellyet²⁹ állótál

KÖNYVE.

12

mezeinéc sílében vagyon, igaz árrán
adgya nékem azt, ti köztetec temetése
való öröklégül.

10. Az pedig az Ephron lakic vala az Heth
fiak között. Felele azért az Ephron Heth
theus az Abrahamnac, az Heth fiainac
hallásokra, mind azoknac tudni illic, az
kic bemenne vala az ő városának kapu-
ián, ezt monduan.

11. Nem úgy sérető wram, hald meg az ő ^{véleménese}
én síomat, az mezőt néked adom, és az ^{háza} ^{vagy io-}
melly köből vágod temető hely abban ^{száma} ^{igazan}
vagyon, aztis néked adom, az én nemzet-
ségemből való nép előtt néked adom
azt, hogy elremesled a te halottad.

12. Ackor meg haytá magát az Abraham,
annac az tartománnac népe előtt.

13. Es síoltá az Ephron annac az tarto-
mánnac népének hallására, ezt mond-
ua. Ha te nékem adod az mezőt, kér-
meg béséd Gnet, meg adom a

20. sön mind ez kucválna meg mon-
Abrahamnac, Am (vgy mond) az
l-hais síult síalt az Náchornac az te
atyá.

1. Az Vzt, első síulttét, és az Búzt annac
at yafát, és az Kemuelt az Aramnac Ag-
tyac.

22. Az Chiesedet, Hízot, Pildast, Lidláphot,
és Bethuelt.

3. Az Bethuel pedig nemizé az Rebecát,
ez nyóltz síkat síulé Milchah az Nach-
ornac, az Abraham atyafianac.

4. Az ő ágyafais kúnc neuc Reumavala,
síulé nékie az Tebat, Gahamot, Tha-
hast, és az Mahhrac.

XXVII. Rész.

Meg hal az Abraham síléc az Sára, síratya őtet az
haza, veson temetése való helyet az Chanaan föld en bi-
os aron és elremesled az halottat.

Almédia... síléc, síáz h...

elő. 8-féle méretben maradtak ránk.¹⁴ Mózes első négy könyvéből összesen 27 levél részletei.¹⁵

A töredékek alapján rekonstruálható ennek a változatnak szedéstükre és papírmérete. A szedéstükör 51×74 ciceró¹⁶ (az élőfejet, őrszót valamint a marginálisokat is beleértve). A VB $40 \times 56,5$ ciceró. A VBT (Vizsolyi Biblia Töredék) papírmérete hajtogatás előtt kb. 42×56 cm volt (majdnem a mai A/2-es méretnek felel meg), vagyis ha elkészül, kb. 28×42 cm méretű, nehezen kezelhető könyv lett volna. De a teljes Biblia egyetlen kötetbe (kb. 837 lap) kötve is mutatósabb, arányosabb lett volna.

A VBT sokkal esztétikusabb tipográfiai elrendezésű, mint a VB. A textus 18,5 ciceró széles hasábú (VB-nél 15 ciceró), a marginális 5 ciceró széles (VB-nél 4 ciceró), a fejezet-összefoglaló 20 ciceró széles (VB-nél 15 ciceró). A VB-nél a versszámokat az új bekezdésbe besülyesztették, a VBT-nél marginális-szerűen a hasáb jobb szélén „kilógnak” a sorból (ha ugyanott marginális-jegyzet is van, akkor előnytelenül a textus és marginális közötti szűk helyre kerül a versszám).

A VBT minden bizonnyal a VB előtt készült (és nyilván befejezetlenül maradt). A VBT betűi sokkal épebbek, élesebbek, mint a VB-é. A jegyzetelés is következetesen bővült a VB-nél, a VBT-hez viszonyítva¹⁷, bár jegyzet elhagyás is tapasztalható (VBT-ben volt, VB-ben elmaradt: 1 Móz 19,8 VB-ben nincs jegyzet, de a textusban bentmaradt a c) jegyzetjel; VBT-ben itt 3 soros jegyzet nyoma látható).

Feltételezhető, hogy a valamilyen oknál fogva befejezetlenül maradt, nagyobb alakú Biblia kinyomott íveiből egy-egy példányt (esetleg Károlyi újabb javításaival — mert pl. a VBT rövid ékezteit a megfelelő VB-részekben hosszú ékezettel nyomták már) nyomdai kéziratként használták a VB-hez. Így a fennmaradt és az OSZK-ban levő töredékek ezen példányai a nyomott kéziratok tanúi.

KÜKEDI JÓZSEF

Bessenyei utolsó kéziratának sorsa. Bessenyei utolsó alkotó korszakában, belső emigrációjában írt műveit — ellentétben az irodalomtörténeti közfelfogás egy részével — nem asztalfiókjá számára készítette, hanem kiadásra szánta.¹ Az író alkotókedve különösen a 18–19. század fordulóján éledt újjá, amikor *A természet világa* című munkája első

¹⁴ 1 db 7×6 cm, 3 db $7,7 \times 30$ cm, 6 db $8 \times 12,7$ cm, 12 db $10,5 \times 18$ cm, 1 db 15×18 cm, 4 db $15,5 \times 20,5$ cm, 3 db $12,6 \times 31$ cm, 9 db 20×31 cm. Végül egy kb. 2×2 cm-es meghatározhatatlan részhez tartozó darabka. — Jó lenne, ha üres részekkel kiegészítve eredeti méretre restaurálnák; és esetleg a Helikon Kiadó reprintben, legalább kisebb példányszámban kiadná.

¹⁵ A nagy alakú Biblia 7, 8 (vagy 9), 10–11–12–13–14–15–16. levele (B₁, 2v. 37, 4–6; C₁₄ ívjelű); 37–38–39–40–41–42.(G_{1–6})44. (H₂); 46–47–48.(I_{2–3–4});64–65. (L_{4–5}) és végül a 80–81–82. levél (O_{2–4} ívjelű).

¹⁶ Egy ciceró = 4,512 mm.

¹⁷ A jegyzetek bővítésének példái: 1Móz 23. feje. VBT-ben b) jegyzet VB-ben c); 2Móz 12. feje. VBT-ben e) jegyzet a VB-ben f) — és innen kezdve végig egymáshoz viszonyítva a jegyzetszám elcsúszás megmaradt (tehát nem korrektúrahiba). 2Móz 13,12-nél VBT-ben nincs jegyzet, VB-ben itt 24 soros b)-jelű jegyzet van. — 2Móz 16,25 VBT-nél nincs jegyzetnek nyoma (ez az oldal három töredékben, majdnem teljesen fennmaradt), a VB-ben pedig // (a jellegzetes beszúrási, pótlólagos jegyzetelési) jellel 27 szavas jegyzet található, g) és h) jegyzetek között. — 2Móz 18,11-nél VBT-ben nincs jegyzet, a 16. versnél található e fejezet VBT-ben c) jegyzete, a VB-ben pedig a 11. versnél, a vers végéhez c) jellel 16 szavas jegyzet került (a töredék korábbi, számomra ismeretlen tanulmányozója is jelezte ezt magán a töredéken!), — a 2Móz 34. feje.-nek, a VB-ben utolsó jegyzete (33. versben // jelű) érdekes módon már a VBT-ben is szerepelt, a megfelelő töredék verzóján, a jobb felső szélén, egymás alatti háromszor két betű ezt látszik bizonyítani (vét, ha, he). A beszúrási jelre vonatkozó feltételezést ez gyengíti.

¹L. *Literatura* 1983. 4. sz.

részének engedélyezése alkalmából az a remény tölthette el, hogy a cenzúra most már talán nem fogja megakadályozni művei megjelentetését. Az az igény is ösztönözte, hogy ismét egyszerre több munkával is jelentkezzen a nyilvánosság előtt. Erre vall az a válaszlevele is, melyet 1802 augusztus 15-én Kazinczynak írt. Ebben Kazinczynak azt a biztatását, hogy adja ki javított változatban korábbi munkáit, azzal hátrítja el magától, hogy őt jelenleg a készülő új művei foglalkoztatják. Azt írta Kazinczynak, hogy bár az ő vére már hidegszik, „mégis sokat fogsz töllem látni célodra”.²

Bessenyei munkakedvét tehát jórészt a publikálás lehetőségének a reménye adta. Miután azonban 1804 novemberében e remény — Madarassi Ferenc cenzornak *A természet világról* írt elmarasztaló jelentése miatt — elsikkadt, kedvét veszve, végleg abbahagyta az írást. Joggal gondolhatta, hogy a cenzúra az ezekben az években írt műveit sem engedélyezi, s ezért írta keserűen egyik utolsó munkája jegyzetében: azért hagy fel az írással, hogy hadd legyen „írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság”.

Az író azonban így is hitt abban, hogy gondolatai valamikor eljutnak az olvasóhoz, és hogy egyszer sor kerül művei kiadására. Tisztában volt azzal, hogy ennek legelső feltétele a kéziratok gondos megőrzése. Otthonában nem találta biztonságosnak létüket, bizonyára a hatósági felügyelet miatt sem, de azért sem, mert nem bízott abban, hogy írói örökségét a család és a környezete méltányolni tudja.

Kétfajta megoldást látott. Kéziratai közül többet közvetlenül elkészülésük nyomán megküldött egykori iskolája, a sárospataki kollégium könyvtára részére. Arra kérte a tanárokat, helyezték el műveit a könyvesházba, „hadd lássák az utánunk következők maradékok, hogy volt a’ kegyelmek Tudós társaságának oly nevelt fia, ki iránta elkövetett atyai gondoskodásokat haláláig hálálni tudta.” Egyszersmind ígéretet tett, hogy felküldi „munkáinak minden részét”.³ Így került sor valószínűleg már 1802-ben a *Tarimenes* 3. kötetének elküldésére, majd egy évvel később, 1803. augusztus 14-én *A társaság-nak eredete és országlása* című munkájának eljuttatására. Az ehhez írt kísérőlevél egyszersmind a régi iskola iránti háláját is kifejezte, s felelevenítette a pataki évek kedves emlékeit. Elküldött munkájáról azt írta: bírálat céljából is küldi.

„... Ide zárt munkámat küldöm kegyelmeitekhez, mint együgyűségemnek próba tételét; kik fontolhatnák igazab mérő serpenyőben mint az Urak, kiket mély tudomány oktat és böltesség táplál? Kiknek érdemekre különböztető bélyegét a közönséges voks helyhezettette. Ismérjék meg az Urak szavaimban okaimban tanítványokat, és nálla, azon értelmet, mely emberi Nemzetünk halhatatlan lelkének szentségében és igasságában lakozik. Ha tévedek, nem el szánt akaratbul esik, következés képpen, botsánatot érdemel. De az ítélő lélek, szintűgy tévelygésekre van átkozva é’ földön mint az író. Ki legyen hát közöttünk lelkeknek tsalhatatlan bírāja?”⁴

Az 1806. január 19-én kelt, Szombathy János sárospataki tanárhoz írt leveléből, amelyhez *A bihari remete* című művének kéziratát mellékelte, szintén a kritikai visszhang iránti igény érződik ki legerősebben:

„... Tiszteletes Professor Uram, úgy néztem ki, hogy falusi Nemes Uraink és rokonink között az én írásomnak kevés bírái találhatóak, melyek okait egész életemnek szorgalmatosságával idegen nyelveken tanultam. Az Urat személyében esmérni szerentsém nints, de tudományának és Böltességének Neve által lett ki terjedése mely ezen Országra ki hatott, nállam is ismértetik. Vigasztalásomra fog szolgálalni, ha az Ur értelme róllam azt a meg határozást teszi hogy gondolkozni úgy mint ember, meg tanúltam a

² KazLev I. 487–488.

³ Abafi Lajos: *Bessenyei György levele a sárospataki Collegium tanáraihoz*. Figyelő 1876. I. 109–110.

⁴ Abafi: I.h.

tudomány és böltsesség útján. Egy olly birónak helybe hagyása mint az Ur, több nekem mint olly ezer embernek tapsolással való ditsérete, kik által nem láthatják egészben, hogy értelmemet mi okon hadják helybe; Engedje meg T. Professor Uram nékem ezt a kis hivalkodásomat és emberi gyengeségemet hogy approbatiójára . . . , artzal se kívánván fordulni a' községre mellynek okaimat meg érteni tudom tehetsége nints. Tudja az Ur hogy a' böltsesség's igasság mindég bujdosóba laktak e' Világon és mindég kevés halandóktól ismértettek ollyan formáktól mint az Ur kinek vagyok elkötelezett szolgálja Bessenyei György." ⁵

Figyelemre méltó, hogy a sárospataki kollégium könyvtárának megküldött kéziratok többnyire másolatok voltak, de olyan másolatok, amelyeket Bessenyei maga átnézett, javított és hitelesített. Ilyen másolatokat juttatott el még bizonyára azokhoz is, akiktől munkája kiadatásának támogatását remélte.

Maguk az eredeti kéziratok az író birtokában maradtak, feltehetően egy esetleges kiadási alkalom számára. És amikor ilyen élete végéig sem adódott, 1811-ben, halála előtt néhány nappal rendelkezett sorsukról. Sági Sámuel református lelkésznek adta át őket azzal a kéréssel, hogy küldje el a Nemzeti Múzeum részére, egykori kedves barátjának, Miller Jakab Ferdinándnak, aki a Nemzeti Múzeum könyvtárának akkori őre volt. ⁶ Így tehát Bessenyei arra a gyűjteményre bízta életműve jelentős részének megőrzését, amelynek 1802-ben történt megalapításáról bizonyára — a könyvtárossá lett barátjától függetlenül is — volt tudomása. Amikor ugyanis Széchényi Ferenc könyvtárát felajánlotta a nemzetnek, e tettének országos visszhangja támadt és a nemzeti könyvtár megalapítása némi kárpótlást jelentett a többi, 18. század végén felmerült nemzeti intézmény létrejöttének elsikkadásáért. *A Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. jún. 8-i számában, Bessenyei halálára közölt nekrológ írója a hagyaték sorsának ismertetése után felsóhajtott: „Bár azoknak kinyomtatására mentül hamarabb Pártfogója találhatnék.”

Bár a kéziratokat a Széchényi Könyvtár gondosan őrizte, kiadásukra — a *Beszéd az országnak tárgyául* című röpirat kivételével — csaknem egy évszázadig nem került sor. Az akadémiai témájú kézirat is csak töredékesen és csak folyóiratban és névtelenül látott napvilágot, igaz, hogy már hat évvel Bessenyei halála után. A többi, nagy összefoglaló mű egy része csak a következő századforduló táján jelent meg, de *Az értelem keresése* c. munka nyomtatásban való megjelenésére már másfél évszázadot kellett várni: csak 1956-ban juthatott el az olvasókhöz. Méltó formában pedig a most készülő kritikai kiadás keretében látnak ezek az írárok napvilágot.

KÓKAY GYÖRGY

A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből. Itália megpróbáltatásoktól terhes történelmének fényes korszaka a 19. század első fele, melyet „risorgimento”-nak, „új életre ébredés”-nek szoktak nevezni. Az idegen hatalmak szorításában élő, gazdaságilag és politikailag széttagolt Itália e korszak végére, 1861-re rázza le majd a rabigát: a hosszú harc után ekkor alakulhat meg végre Olaszország.

E mozgalmas korszakot a karbonárik mozgalma vezeti be, majd Mazzini fogja kezébe a haladó irányzatok vezetését az 1831-ben alapított „Giovane Italia” („Ifjú Italia”) elnevezésű társaság keretein belül.

Mazzini nagyvonalú koncepciójában nemcsak az olasz függetlenség kivívása szerepelt:

„Nekünk is van egy nagy és szent küldetésünk: meg kell sebezünk Ausztriát, és el kell vennünk legszebb birtokait. . . . Itáliában van az európai kérdés csomópontja.

⁵ SZINYEI Gerzson: *Bessenyei Györgyről*. Figyelő 1877. II. 385—388.

⁶ *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1811. I. 46. sz. 336.

Itáliára vár a nagyszerű feladat, hogy tudtára hozza a világnak az ünnepélyes felszabadulást... Itália teljesíti a civilizáció rábízta kötelességét.”¹

E küldetés-tudat alapjait Mazzini számára Itália két korábbi fénykora: az antik Róma és a reneszánsz jelentette.²

Mazzini köréhez később más csoportok is csatlakoztak, s olyan történelmi személyiségeknek sikerült — legalább átmenetileg — egységre jutniuk, mint Cavour és Garibaldi. A széles körű nemzeti összefogás végül döntő tényezőjévé vált a harc sikerének.

A „Giovane Italia” részben idézett programja természetesen nemcsak a politikai mozgalmakra volt pezsdítő hatással. A szellemi élet területén fokozatosan aktivizálódtak mindazok az erők, amelyek korábban nem sok lehetőséget láttak a kezdeményezésére, a megújulásra. A „risorgimento” azonban — szemben a Mazzini idézte reneszánsz első-sorban képzőművészeti, építészeti aranykorával — inkább az irodalom és a zeneművészet terén csiholt rendkívüli teljesítményeket.

Természetesen mindkét művészeti ág szoros összefüggésben volt a kor haladó Itáliájának nemzeti, társadalmi törekvéseivel. Különösen a zeneművészet bizonyult alkalmasnak az egyre inkább kialakuló tömegmozgalom serkentésére — ezen belül is főleg az operaművészet, mely közösségteremtő erejével nagyban hozzájárult a tömegek összefogásához, lelkesítéséhez.

Mind az irodalom, mind a zeneművészet szoros kapcsolatban volt a nyomdászattal, a könyv- és zeneműkiadással. A nagy múltú itáliai könyvművészet újbóli felvirágzása részben éppen a „risorgimento”, szorosabban az írott szó és hang művészetei fellendülésének következménye. Mindennek feltétele volt a „másik oldalról” az alkotásokat befogadók körének gyors túlgulása.

Az operaművészet egyre fokozódó népszerűsége teremtette meg a modern kottakiadásra a tömegigényt Itália-szerte. E szükségletet felismerve alapította meg cégét 175 éve, 1808-ban Giovanni Ricordi.

Ricordiék tevékenysége — különösen amíg a kiadó családi vezetés alatt állott — nem merült ki csupán a szűkebb értelemben vett kiadói munkában: fontos tényezőjévé vált mind az olasz zenepedagógiának, mind a zenetörténetnek — különösen Verdi és Puccini életműve kapcsolódik számos ponton a Casa Ricordihoz —, s jelentős szerepet játszott a kiadó a nemzetközi zenei kapcsolatok kiépítésében, ápolásában is. (A kiadó és a magyar zeneművészet eddig még nem vizsgált kapcsolatairól a későbbiekben szólok.)

E gazdag múlt tanulsággossá teszi, hogy áttekintsük a 175 év történetét, rámutatva azokra a pontokra, melyeken a kiadó magyar zeneszerzőkkel került kapcsolatba. Az utóbbi terület szinte teljes mértékben felderítetlen még, ezért e témában most csak néhány fontosabb kutatópont kijelölésére vállalkozhatunk; az alapos filológiai kutatás még hátra van.

A kiadó megalapítása. Az első korszak: 1808–1825. A spanyol eredetű Ricordi- (eredetileg Recuerdos-) család a 18. század első felében telepedett le Milánóban. Az 1875-ben született Giovanni Ricordi fiatalemberként szakítani látszott családjá kereskedői hagyományaival: korán megmutatkozó zenei tehetségét szorgalmasan kibontakoztatván, már 18 éves korában a milánói Teatro Fiando zenekarának koncertmestere és karnagya lett.³

Ricordi színházi működése során tapasztalta, hogy az opera műfajának fokozódó népszerűsége olyan igényeket támaszt a kotta-sokszorosítással szemben, amelyeket a

¹ CANDELORO, G.: *Storia d'Italia moderna. I-II.* Milano, 1960. 220–221.

² Itália küldetés-tudatának megfogalmazásában elődje Mazzininak Dante is, aki ugyan csak az antik Rómára hivatkozva jelöli meg az általa javasolt „világmonarchia” központjának Rómát. (DANTE Alighieri: *De Monarchia. II.* könyv.)

³ Ekkor még nem alakult ki a ma ismert formájában a karmesteri tevékenység: vagy a csembalista vagy a koncertmester irányította többnyire a színházi zenekarokat is.

hagyományos gyakorlattal már nem lehet kielégíteni. A színházaknak egyre égetőbb problémájává vált a kottaanyag gyors, pontos másolása. Igaz: a hagyományos kézi eljárás előnyei kétségtelenek voltak: olcsó volt, és módot adott arra, hogy az előadók írásban is rögzíthetessék azokat az önkényes változtatásokat, melyekkel adottságaikhoz és ambíciójukhoz szabták szólamaikat. (E „variációk” kézíratos megőrkítése tanulságos a korszak előadói stílusának megismeréséhez, megnehezíti azonban az eredeti szerzői szándékok rekonstruálását.)⁴

A módszer hátrányai közül technikai szempontból elsősorban a másolási hibák kumulálódását, a nagybani sokszorosítás lehetetlenségét kell kiemelnünk. Különösen a népszerű, gyakran előadott művek partitúrái, szólamanyaga sínylették meg a kézíratos másolásból adódó következményeket.⁵

Giovanni Ricordi felismerte a fokozódó igények és a gyakorlat között feszülő ellentétet, s épp ezek megszüntetésére nyitotta meg kottamásoló irodáját. Elképzelése helyesnek bizonyult: a sikeresen működő másolóműhely nem jelentette ugyan a problémák radikális, hosszú távú megoldását, de rövid idő alatt annyi hasznot hozott a vállalkozónak, amennyi elegendő volt számára, hogy most már valóban új utakra léphessen.

Felhagyván a hivatásszerű muzsikálással, Ricordi 1807-ben Lipcsébe utazott, hogy a tekintélyes Breitkopf und Härtel zeneműkiadó és nyomda⁶ működésével ismerkedjen, és tanulmányozza azokat a nyomdai technikákat, melyek különösen alkalmasak kottasokszorosításra. A tanulmányút sikeresnek bizonyult: Ricordi a terveihez szükséges ismeretanyagot elsajátította, s egy korszerű rézkarc-sokszorosító sajtót vásárolt az alapítandó zeneműkiadó részére.

Hazatérése után nem sokkal, 1808. január 16-án alapította meg Giovanni Ricordi a „Stamperia di Musica”-t (Zenei Nyomdát) Felice Testa társaságában, aki azonban már 1808 júniusában kilépett a vállalkozásból.

Az új kiadó első jelentős vállalkozása az 1808 és 1811 között megjelentetett *Giornale di Musica vocale Italiana* (Az olasz énekes zene újságja) volt. Ez a periodikum, amely három éven keresztül általában havonta jelent meg, az Itáliában bemutatott legnépszerűbb operák részleteinek ének-zongorakivonatát, valamint a jelentősebb új művekről és premierekről írott ismertetéseket, kritikákat tartalmazta.

A kiadó korai publikációi között — az operai kiadványok mellett — fontos helyet foglalnak el az énekes és hangszeres kamarazenei, valamint a zenepedagógiai célzatú kiadványok. Az utóbbiak közül való a Kismartonban született Weigl József öt átíratá Beethoven: *Die Geschöpfe des Prometheus* (Prométheusz teremtményei, Op. 43. 1801) c. balettjének egy-egy részletére.⁷

⁴ A kor színházi gyakorlatát kellő kritikai felhanggal ismerteti Benedetto MARCELLO: *A divatos színház*. — Örök muzsika. Bp. 1977. 149.

⁵ A kézíratos másolás korából származó hibatípusok legsúlyosabbika, a szerzői autográf szabad, gyakran önkényes kezelése a kottanyomtatás kezdeti időszakában sem szűnt meg — ahogy ezt ROSSINI *Il barbiere di Siviglia* c. operájának sorsa is bizonyítja. A kézirat alapján rekonstruált, 1816-ban bemutatott „hiteles” ósváltozatot csak 1974-ben adhatták ki Ricordiék Alberto Zedda többéves kutatómunkája alapján; addig csak az eredetitől eltérő variánsok voltak ismertek.

⁶ A lipcsei Breitkopf & Härtel cég története 1542-re nyúlik vissza. Zeneműkiadással 1615 óta foglalkozik a kiadó. Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf (1719–1794) 1745-ben lett a cég munkatársa; az ő nevéhez fűződik a kottanyomtatás reformja. A vállalat mai elnevezését 1798-ban kapta, amikor G. Chr. Härtel társult Johann Breitkopf fiához. Az általa megindított újabb fellendülés eredményeképpen a kiadó a tudományos zeneműkiadás egyik jelentős bázisává fejlődött.

⁷ Weigl apja Haydn kismartoni zenekarának tagja volt, Joseph Weigl keresztapja maga Joseph Haydn. Magyarországi születése és egyéb magyar kapcsolatai ellenére SZABOLCSI Bence például nem említi őt a *Magyar Zenetörténet Kézikönyvében* (Bp. 1947,

Ricordi 1814-ben kiadott első katalógusában — *Catalogo della Musica stampata nella nuova Caligrafia di Giovanni Ricordi* (A Giovanni Ricordi új rézmetszésében nyomtatott zeneművek katalógusa) — többek közt Nicolini (Nicolino Grimaldi), Ferdinando Paer, Giovanni Paisiello, Simone Mayr, Gioacchino Rossini műveit találjuk. Az e katalógusban szereplő mintegy 800 (!) opera közül ma már jobbra csak Paisiello: *La Molinaria* (A molnárlány) és *Il barbiere di Seviglia* című operái kerülnek színpadra olykor — bár az utóbbit meglehetősen háttérbe szorította Rossini 1816-ban írt hasonló című, azonos témára írt remeke.⁸

Ricordi kiadói vállalkozásának gyors elismerését jelzi, hogy már 1811-ben a milánói Királyi Konzervatórium kiadójává, és a királyi oktatási intézmények kottamásolójává nevezik ki, 1814-ben pedig a Teatro alla Scalának, Itália első operaházának hivatalos másolója és egyben művészeti tanácsadója lett.

A kiadó időközben egyre szélesítette működési területét: kotta- és zeneműboltot is nyitott, a korszerű metszőműhelyben pedig biztosította fiatal kottametszők szakmai kiképzését. Ez utóbbi tevékenysége olyan sikeres volt, hogy e műhelyből került ki az itáliai zeneműkiadás nem egy jónévű intézményének megalapítója — többek között Francesco Lucca, Piero Clausetti, Achille Strada és mások.

A cég történetében fontos határkö volt, amikor 1825-ben Giovanni Ricordinak sikerült megvásárolnia a Teatro alla Scala részvényeinek nagy részét. Ricordi ezzel olyan hatalom birtokába jutott, amely egyrészt az operai világ szinte korlátlan urává tette, másrészt arra készítette, hogy kiadói tevékenységében még az eddiginél is jobban elkötelezze magát az opera műfaja mellett.

Az így előállt különleges helyzet és a szakosodás előnyeit Ricordiék nemcsak a saját hasznukra, hanem szerzőik támogatására és védelmére is felhasználták. Ennek a már-már mecénási magatartásnak, mely gyökeresen eltér a kor kapitalista kiadói gyakorlatától, nagy szerepe van abban, hogy az olasz kortárs zeneszerzők javát sikerült megnyerniük a Kiadó számára.

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása évében, 1825-ben jelent meg a *Gran Catalogo della Musica di Fondo e degli Spartiti* (Szólamanyagok és partitúrák nagy katalógusa). Ez a 128 oldalas kiadvány — amely mintegy lezárja a kiadó történetének első korszakát — a publikációk ismertetése mellett felsorolja a cég különféle tevékenységi területeit; rézmetszés, litográfia, kiskereskedelmi forgalmazás, másolóiroda, és tudósít két fiókiintézmény megnyitásáról: Firenzében, illetve Londonban (!).

A katalógusban szereplő kiadványok között különös figyelemre tarthat számot a *Biblioteca di musica moderna* (A modern zene könyvtára) sorozat, amely a megszünt *Giornale di Musica vocale Italiana* utóda, Rossini 1825-ig alkotott műveinek teljes kiadása (ének-zongorakivonatok formájában is), Cherubini: *d-moll requiem*-je, valamint a pedagógiai művek sora. (A katalógus tanúsága szerint Ricordi ekkor már több mint ezer opera kiadói jogait tudhatta magáénak.)

A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása a Casa Ricordi előtt mennyiségileg és minőségileg is új távlatokat nyitott — indokolt ezért, hogy 1825-öt korszakhatárnak tekintsük a kiadó történetében.

1979¹¹¹) Életének, működésének elemzése a magyar zenetudománynak is feladata lenne, hiszen korában népszerű művei a dunántúli zenei élet kedvelt repertoárdarabjai voltak. (L. BÁRDOS Kornél: *Győr zenéje a 17–18. században* Bp. 1980. — Uő.: *Sopron zenéjének története a 16–18. században*. Bp. 1983.)

⁸ Ugyancsak 1814-ben jelent meg a második Ricordi-katalógus, ez azonban inkább csak az első kiegészítése, említésre érdemes újdonsággal nem szolgált.

A kiadó felvirágzása. Tito Ricordi munkássága 1853–1888. A Teatro alla Scala részvényeinek megvásárlása után Ricordiék aktív színházi tevékenysége nem korlátozódott pusztán e színházra, és a Scala nagy hatalmú impresszáriójával, Bartolomeo Merellivel folytatott együttműködésre.⁹ 1833-ban megállapodást kötött az ügyes Alessandro Lanarival, aki a velencei és firenzei színházak impresszáliásával foglalkozott. Ricordi és Lanari megszerezték az akkortájt népszerűsége tetőpontjára érkezett Vincenzo Bellini: *Beatrice di Tenda* című operájának kiadási jogát,¹⁰ és szerződést kötöttek a cataniai mesterrel már bemutatott és a jövőben írandó operáinak kiadására is. Rossini, Donizetti és Mercadante mellett Bellini volt e korban az itáliai színpadok legkedveltebb zeneszerzője: Ricordiék mindójuk műveinek kiadási jogát megszerezték ekkorra.

1834 és 1848 között Giovanni Ricordi egyezséget kötött Girardoni és Fabbricatore nápolyi kiadókkal, valamint Eduardo Guillaume impresszárióval, s ezzel megszerezte a Nápolyban bemutatott operák kiadásának jogát is.

A Casa Ricordi ezekben a sikeres években nemcsak művészi területeket hódított, hanem részvénytőkéjét is alaposan megnövelte — elsősorban az Artaria és a Gaetano Longo kereskedőházak beolvásztásával (1837, illetőleg 1840).

A fejlődés bizonyítékai a kiadó ekkortájt megjelentetett katalógusai: 1838-ban több mint 10 ezer, 1844-ben pedig már 16 ezer kiadványt sorolnak fel.

Az utóbbi katalógusban szerepel először Giuseppe Verdi neve. Giovanni Ricordi érdeme, hogy az ifjú bussetói mestert már első művének, az *Obertónak* kiadásával a Casa Ricordi-hoz kötötte; az idézett katalógusban *Nabucodnosor* és *I Lombardi alla prima Crociata* című művei is szerepelnek már.¹¹

A Ricordi család és Verdi között kialakuló kapcsolattal új fejezet kezdődött a kiadó életében: ettől kezdődően Ricordiék gyakran mecénásként, barátként támogatják a zeneszerzők munkáját, s harcolnak az ekkor még nem kellőképpen tisztázott szerzői jogi kérdések megoldásáért.

A kiadót megalapító és felvirágoztató Giovanni Ricordi 1853. március 18-án halt meg, kilenc nappal a *Traviata* zajos velencei bukása és egy hónappal a *Rigoletto* első milánói diadala után.¹² A *Rigoletto* milánói bemutatóját még ő készítette elő nagy gonddal: ez volt utolsó munkája, melyet befejezhetett. Jelképesnek is tekinthető, hogy gazdag életművét éppen Verdi sikereinek gondozásával fejezte be: a Casa Ricordi történetének további fejezeteiben éppúgy főszerepet kap majd a mester, ahogy a 19. század operaművészetének egyik meghatározója is épp Giuseppe Verdi életműve.

A Casa Ricordi vezetését apja halála után Tito Ricordi vette át. Az ekkor 42 éves Tito már régóta dolgozott a kiadóban. Először rézmetszőként, majd a kiadói katalógusok összeállítójaként nagy szakmai gyakorlatra tett szert. Emellett zenei tudását is magas szintre fejlesztette. A korabeli híradások szerint kiváló pianista volt, aki nagy barátaitól:

⁹ Bartolomeo Merelli a fellendülő operakultúra jelentős és érdekes alakja. 1836-ban lett a Teatro alla Scala impresszáriója Carlo Visconti di Modrone utóda. Később a bécsi, párizsi, pétervári, berlini és londoni operaházak igazgatója is volt. Emlékiratai — *Egy nyolcvanaszandós zenekedvelő emlékiratai* — nélkülözhetetlen források a kor színházi életének tanulmányozásához. Életről l. még: MONALDI Gino: Bartolomeo Merelli. — Musica d'Oggi. VI. (1924) 8. sz.

¹⁰ A *Beatrice di Tenda* (szövegét Felice Romani írta) bemutatója 1833-ban volt a velencei Teatro la Fenicében. Bellini utolsó előtti befejezett operája: röviddel az *I Puritani* párizsi bemutatója után (1835) meghalt — 34 esztendőskorában.

¹¹ A Casa Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatainak elemzése túlnő e dolgozat keretein, ezért — hangsúlyozva annak kivételes jellegét és nagy jelentőségét — be kell érünk néhány utalással.

¹² A siker már az 1851. március 11-i velencei bemutaton a darab mellé szegődött — a közönség részéről: a kritika mind Velencében, mind Milánóban hűvösen fogadta az operát.

Schumanntól, Meyerbeertől, s főleg Liszttől és Thalbergtől is sokat tanult a zongorajáték művészetében.¹³

Liszt Ferenc és Tito Ricordi baráti kapcsolatának eredménye, hogy az 1842-ben megindított *Gazzetta Musicale di Milano* külső munkatársai között ott találjuk Liszt Ferencet, s — részben épp az ő közvetítő segítségével — eredményeképpen Hector Berliozt, Richard Wagnert és a kor más jelentős zenei szaktekinélyeit. (Talan nem tévedünk, ha e baráti kapcsolat hatásait véljük felfedezni Tito Ricordi fiának, Giulionak, a kiadó későbbi vezetőjének zeneszerzői munkásságában: *Fantasie Hongroise* [Magyar fantázia] című műve jelzi ezt).¹⁴

A *Gazzetta Musicale* megindítása mellett Ricordi más módokat is keresett a zenei élet változatosabbá tételén: részt vett a Società del Quartetto di Milano megalapításában (1863). E Vonósnégyes-társaság célja az olasz kamara- és szimfonikus zene támogatása, új művek születésének és bemutatásának segítése volt.¹⁵

Tito Ricordi nem csupán művészi, kulturális elképzeléseit valósította meg nagy energiával, de gondja volt a kiadóhoz tartozó nyomdaüzem korszerűsítésére is. 1853 után bevezette a színes nyomtatást, a kromolitográfíát, a cinkográfíát és a mélynyomtatást. E technikai újítások jelentős javulást hoztak a kiadványok kiállításában. Hogy az új eljárások adta lehetőségeket teljes mértékben ki tudja használni, a termelés mennyiségi növelése érdekében felépítette a Nuovo Opificio Ricordit (Új Ricordi Nyomda), amelyet 1884. április 3-án nyitottak meg.

A kiadó anyagi helyzetének további javulása lehetővé tette, hogy Tito Ricordi megvásárolhassa a nápolyi Fratelli Clausetti (1864), a firenzei Guidi és a nápolyi Del Monaco (1884) kiadókat. Ricordi-fiókok nyíltak Nápolyban (1864), Firenzében (a második; 1865), Rómában (1871), Palermóban (1888), valamint Londonban (a második; 1878) és Párizsban (1888).

A Tito Ricordi nevével fémjelzett korszak utolsó esztendejének két jelentős eseménye volt a kiadó történetében: 1888-ban sikerült megszerezni Richard Wagner operáinak itáliai kiadási jogát, s ugyanez év május 20-án sikerült Tito Ricordinak megvásárolnia a rivális Lucca zeneműkiadót.¹⁶ Úgy tűnt, hogy Ricordiék ezzel megszabadultak az olasz kiadók konkurenciájától. A siker fő részese, Tito Ricordi sem sejtette, hogy röviddel halála után egy, még a 18. században alapított, az ideig jelentéktelen kiadó ifjú vezetője, Eduardo Sonzogno pályázatot ír ki egyfelvonásos operák alkotására, melyet majd Mascagni nyer meg *Cavalleria rusticana* című verista operájával. A verizmus két népszerű mesterét, Mascagnit és Leoneavallót végül e cég hódította el Ricordiéktól.

¹³ A Casa Ricordiban rendezett hangversenyeken, melyeken a kor legnevesebb előadó-művészei léptek fel, Tito Ricordi kísérte Giuditta Pasta, Maria Malibran, Luigi Lablache, Giovanni Rubini énekét. Fellépett e koncerteken többek közt Liszt Ferenc is.

¹⁴ A Ricordi család Liszt Ferenchez fűződő kapcsolatának kutatása érdekes, a magyar zenetörténet számára új adatokat hozó feladat lehet.

¹⁵ Tito Ricordi természetesen Verdit is felkérte, hogy vegyen részt a Társaság munkájában, ő azonban elhárította Ricordi kérését: „Ami a Vonósnégyes-társaságot illeti, engem hagyj ki belőle. Te tudod, hogy én számár vagyok a zenében, és hogy egyáltalán nem értek ahhoz, amit a tudósok klasszikusnak neveznek.” (Verdi levele Tito Ricordihoz, 1863. október 3. — közli: *I copialettere di Verdi*. Milánó, 1929. 135.)

¹⁶ Francesco LUCCA, aki korábban épp a Ricordi-műhelyben ismerkedett meg a zeneműkiadói szakmával, később önálló céget alapított, és gyakran okozott gondot Ricordiék-nak: még a Verdivel kialakított jó viszonyt is igyekezett megbontani, hogy a már sikeres mestert kiadójához csábíthassa — e törekvései természetesen megghiúsultak. Halála után özvegyétől sikerült megszerezniük Ricordiék-nak a kiadót. — Luccaék tekintélyét bizonyítja, hogy haláláig e kiadó zenei szerkesztője volt a népszerű *Gioconda* alkotója, a milánói konzervatórium professzora, Amilcare Ponchielli (1834—1886), aki az ifjú Puccini mestere is volt.

Nem így történt Giacomo Puccinival, a Verdit követő idők legjelentősebb operaszerzőjével: az ő első színpadi művét, a *Le Villit* még bemutatása évében kiadta Tito Ricordi. Ekkor kezdődött az a Puccini haláláig tartó szoros, különösen Giulio Ricordi igazgatósága alatt gyümölcsöző kapcsolat, melyet a Casa Ricordi „Puccini-korszakának” nevezhetünk.¹⁷

A Tito Ricordi vezetése alatt kiadott utolsó katalógus, az *Il Catalogo dei pubblicazioni* (1875) 45 ezer művet sorol fel. A részletes tartalmi ismertetés helyett — melyre itt nincs módunk — be kell érünk annak megállapításával, hogy nem kizárólag mennyiségi gyarapodásról van szó: a kiadványok változatossága jelzi: a Tito Ricordi irányítása alatt nagyvállalattá nőtt kiadó elismerésre méltó feladatot vállalt az olasz zenekultúra fejlesztésében, népszerűsítésében is.

Az „aranykor”. *Giulio Ricordi működése 1863–1912.* A Lucca céggel történt egyesítése után a Ricordi-kiadó részvénytársasággá alakult, melynek új neve G. Ricordi e Compagnia Editori lett. Az újjáalakított kiadó igazgatását Tito Ricordi azonnal átadta fiának, Giulio-nak, aki haláláig vezette azt. (Maga Tito Ricordi még 1888-ban elhunyt.)

Az 1840-ben született Giulio Ricordi volt a család legszélesebb érdeklődési körrel rendelkező tagja. Írói, újságírói és -szerkesztői tevékenysége mellett zeneszerzéssel is foglalkozott, érthető tehát, hogy kiadói munkájában is, melyet már 1863-tól kezdve folytatott, különleges igényesség vezette.

1863-ban újraindította a *Gazzetta Musicale* (1862-ben ugyanis a politikai események rövid időre megakadályozták a lap megjelenését). Szerkesztőként igyekezett helyet biztosítani a lapban a társművészetek egy-egy kiemelkedő alkotásáról, fontos eseményéről szóló írásnak is. E törekvésének eredményeképpen a *Gazzetta Musicale* az olasz művészeti élet egyik legfontosabb orgánumává vált. A folyóirat 1902-től *Musica e Musicisti*, 1906-tól pedig *Ars et Labor* címmel jelent meg.

Giulio Ricordi zeneműkiadói tevékenységét két alapvető tendencia határozta meg: egyrészt az idős Verdi iránti nagy tisztelete, másrészt az ifjú „modernek” hathatós támogatásának szándéka. A türelmes Ricordi érdeme, hogy Verdit és az ifjú „titánokat” közelebb hozta egymáshoz. E törekvésének legnagyobb eredménye Verdi és Boito együttműködése és a két remekmű: az *Otello* és a *Falstaff* megszületése.¹⁸

Giacomo Puccini mellett Ricordiék köréhez tartoztak még Arrigo Boito, Franco Faccio, Umberto Giordano, valamint azok az ifjú költők, akiket Giulio Ricordi — nagy irodalmi jártassága révén — biztos szemmel választott ki a körülötte forgolódkodó kezdők hadából: elsősorban Luigi Illica és Giuseppe Giacosa nevét említhetjük itt, akik később — épp Ricordi ajánlására — Puccini sikeres librettistái lettek.

Giulio Ricordi — apja példáját követve — folytatta a kiadó növelését: megvásárolta az Eredi Escudier (1889), az Alessandro Pigna (1902), a Carlo Schmiedl (1902) és a Beniamino Carelli (1905) kiadók összes részvényeit; 1901-ben Lipcsében, 1911-ben New Yorkban nyitott meg újabb fiókokat.

A kiadványtípusok változatossága és a példányszámok gyors növekedése szükségessé tették a legkorszerűbb nyomdai eljárások bevezetését, az üzem korszerűsítését. Giulio Ricordi offset-gépeket vásárolt, és bevezette a fotolitografikus sokszorosítás technológiáját.

¹⁷ A „Puccini-korszak” elnevezést tulajdonképpen inkább csak 1893 (a *Falstaff* premierje) és 1912, Giulio Ricordi halála közötti időszakra alkalmazhatjuk. Korábban Verdi kötötte le elsősorban Ricordiék figyelmét, Tito Ricordi igazgatósága idején viszont megromlott a luccai mester és kiadója közötti korábban felhőtlen viszony — bár Puccini (egyetlen jelentéktelen mű kivételével) továbbra is Ricordiéknak adta át művei kiadói jogait.

¹⁸ Giulio Ricordi Verdihez fűződő kapcsolatát jól dokumentálja levelezésük — 1. Giuseppe VERDI—Giulio RICORDI. *Corrispondenza e immagini 1831/1890.* A cura di Franca Cella e Pierluigi Petrobelli. Milánó, 1981. 75

A megnövekedett termelés okozta tárolási nehézségeket 1902-ben két új raktárépület építésével oldották meg. 1910-ben készült el az új nyomdatüzem-épület, melyet már a korszerű gépek számára terveztek.

A Giulio Ricordi igazgatása idején a zeneműkiadásban bekövetkezett gazdagodásról az 1902-ben megjelent *Nuovo Gran Catalogo*ból nyerhetünk képet. E katalógus hét csoportba sorolva ismerteti a kiadványokat:

Népszerű kiadványok

- ének-zongorakivonatok, kivonatok szólószongorára
(Verdi, Wagner ismert operáiból stb.)

Opera-összkiadások

(Bellini, Donizetti, Cimarosa, Mozart, Rossini, Puccini, Verdi, Wagner stb. művei)

Olcsó kiadványok — sorozatok:

- Biblioteca musicale sacra* (Egyházzenei könyvtár)
- Biblioteca del pianista* (A zongorista könyvtára)
- Biblioteca di musica popolare* (A népszerű zene könyvtára)
- Biblioteca di rarità musicali* (Zenei ritkaságok könyvtára)
- Musica universale* (Egyetemes zene)
- Arte antica e moderna* (Antik és modern művészet)
- L'Arte musicale in Italia* (A zeneművészet Itáliában)

Román- és dalgyűjtemények

(Az *Arie antiche* — sorozat A. Parisotti szerkesztésében)

Itália dalai

Oratóriumok, egyházzenei alkotások

(J. S. Bach, Cherubini, Händel, Rossini, Verdi művei stb.)

Életrajzi kiadások

A nagyszabásúra tervezett sorozat első vállalkozása zenetörténeti jelentőségű: Claudio Monteverdi sokáig elfeledett életművét Ricordi a zeneszerző szülővárosának, Cremonának a támogatásával kezdte megjelentetni. Bár a Ricordi-féle összkiadás zenei-filológiai szempontból nem tekinthető optimálisnak (a mester partitúrái többnyire csonkán maradtak fenn, gyakran teljes — főleg continuo — szólamok hiányoznak, így a kéziratok rekonstruálása rendkívüli nehézségekkel jár, s alternatív megoldások tömegének lehetőségét teszi lehetővé), Monteverdi műveire mégis e kiadói vállalkozás irányította rá a szakmabeliek, a zenetörténészek figyelmét is.¹⁹

A Ricordi-kiadó 1908-ban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Egyetlen adat a centenárius évből: ekkor 112 446 mű kiadásának jogával rendelkezett a száz esztendő alatt világhírűvé vált Ricordi-kiadó.

Giulio Ricordi 35 éves működése, ezen belül 24 évig tartó igazgatása alatt a kiadó modern kapitalista nagyvállalattá fejlődött, amely — egymás után olvasztva magába a

¹⁹ A feladat rendkívüli nehézségét jelzi, hogy a kiadó 1926 és 1942 között ismét közreadta Monteverdi műveit (*Tutte le opere*) Gian Francesco Malipiero gondozásában. Ezenkívül számosan (többek közt Eitner, D'Indy, Respighi, Hindemith, Orff Krenek, Dalla-piccola) vállalkoztak művei kiadására.

kisebb versenytársakat — egész Olaszországra kiterjesztette érdekeltségét, és New York-i, párizsi, londoni, lipcei fiókok létesítésével hozzájárult az olasz zene népszerűsítéséhez világszerte. Ugyanakkor fontos szerepet vállalt a külföldi zene itáliai megismertetésében.

Giulio Ricordi jelentősége nem értékelhető anélkül, hogy rámutatnánk arra a rendkívüli szerepre, melyet barátként, kiadóként, impresszárióként Giuseppe Verdi életművének utolsó, művészi eredményeiben minden addigig meghaladó gazdag korszakában betöltött. Verdi és Boito munkatársi kapcsolata aligha jött volna létre szívós, türelmes diplomáciai hadműveletei nélkül — ennek az együttműködésnek gyümölcse a két utolsó Verdi-remek: az *Otello* és a *Falstaff*.

Hasonlóan fontos Giulio Ricordi sokirányú segítsége, melyet a pályakezdő Puccininak adott: itt csak arra utalunk, hogy a zeneszerző neki köszönheti megismerkedését későbbi sikeres librettistáival, Giuseppe Giacosa-val és Luigi Illica-val. (Inkább csak érdekesség, Ricordi sokoldalúságára mégis jól rávilágít az a tény, hogy maga is részt vett költőként a *Manon Lescaut* kalandos sorsú szövegkönyvének végső formába öntésében.)

Giulio Ricordiban kivételesen szerencsésen, egyszeri módon találkozott a 19. század polihisztor művészegyénisége a 20. század hajnalának nagytőkésével: az utóbbi megteremtette az anyagi feltételeket ahhoz, hogy az előbbi, a művész érvényesíthesse koncepcióját a kiadó irányításában, az arra érdemes alkotók támogatásában.

A családi vezetés vége: Tito Ricordi igazgatósága 1912–1919. A kiadó vezetésében Giulio Ricordi halálával (1912) támadt ürt a család nem tudta többé pótolni. Apja tisztségét Tito Ricordi (1865–1933) örökölte, aki csak művészi ambícióit örökölte elődeitől, a zeneműkiadás és az üzleti kérdések iránti érdeklődés teljesen hiányzott belőle. Ez a körülmény a következő években meghatározta a kiadó helyzetének alakulását. A kiadványok száma csökkent, megszorodtak nyomdahibák, s ez erősen rontotta a kották értékét.

Tito Ricordi nem folytatta apja jelentős folyóiratkiadói munkásságát sem: az *Ars et Labor* Giulio Ricordi halála után nem jelent meg többé.

E kedvezőtlen tendenciák következtében romlott a kiadó anyagi helyzete, hanyatlott korábban kivívott szakmai tekintélye. A mindezek következtében az igazgató és a részvényesek között kiéleződött ellentétek 1919-ben Tito Ricordi lemondásához vezettek: ő a továbbiakban igazi szenvedélyének, az operarendezésnek élt.²⁰

Bár Tito Ricordi két testvére továbbra is a kiadóban dolgozott — Emmanuele haláláig, 1940-ig vezette a nyomdaüzemet, Luigi pedig a gazdag archívum vezetője volt —, az ő visszavonulásával befejeződött a kiadó Ricordi család irányította korszaka, mely alatt az egykori kis nyomdamásoló műhely a világ egyik vezető zeneműkiadójává fejlődött.

Ezután Renzo Valsecchi és Carlo Clausetti vették át a G. Ricordi C. Editori vezetését. Munkásságuk nyomán a kiadó ismét virágzásnak indult. Az 1919 után bekövetkezett szervezeti változások áttekintése, a kiadói munkában bekövetkezett változások értékelése azonban már kívül esik jelen dolgozat témáján.

A Ricordi-kiadó fennállásának 175. évfordulóján is időszertei Vittorio Viviani 1958-ban leírt sorai: „A Casa Ricordi olyan, mint az emberi kultúra: mindig változik, mégis állandó; őrzí a múltat, mégis időről időre megújul.”²¹

KÜRTHY ANDRÁS

²⁰ Ezen a területen számos sikeres produkció fűződik nevéhez. (L. ASHBROOK, William: Puccini operái. Bp. 1974. 129–135.) — Költőként librettistája volt többek között ZANDONAI: *Francesca da Rimini* és MONTEMEZZI: *Nave* című operáinak.

²¹ VIVIANI, Vittorio: *La Casa Ricordi 1808–1958*. — Musica d'oggi. (1958) 6. sz.

Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakinnal. Rubakin Nyikolaj, a kiváló orosz bibliográfus, író és forradalmár levélhagyatékában található öt Jászi-levél, valamint Rubakin két válaszlevele, érdekes fényt vetnek kettejük kapcsolatára.

Rubakin Nyikolaj Alekszejevics (1862–1946) számos bibliográfiai, az orosz könyv történetével foglalkozó mű, népszerű tudományterjesztő, földrajzi és természettudományi tanulmány szerzője. Ezek igen olvasottak voltak a forradalom előtti Oroszországban, de még a 20-as években is. Rubakin még 1907-ben kényszerült elhagyni Oroszországot, de könyvei ezután is megjelentek hazájában. Fő bibliográfiai műve a két vaskos kötetben kiadott *Könyvek között* c. munkájának második része 1913-ban látott napvilágot¹, Lenin írt róla elismerő ismertetést. Ebben hangsúlyozta, hogy Rubakin „óriási munkát végzett, és olyan értékes vállalkozásba kezdett, amelynek szívből kívánjuk továbbépítését, kiadását, elmélyítését”. Lenin mégis úgy vélte: „Különösen becsülendő, hogy a szerző nem reszketi ki sem a külföldi, sem az üldözött kiadványokat”, és azt a konklúziót vonja le, hogy „egyetlen valamire való könyvtár sem nélkülözheti Rubakin úr művét”.²

Az emigrációban Rubakin találkozott is Leninnel és 1917-ben üdvözölte a hazájában győzedelmes forradalmat, azonban különböző okok miatt Svájcban maradt. 1930 óta viszont a szovjet kormány nyugdíjat folyósít számára azon a címen, hogy a szovjet művelődés lelkes propagálójaként szolgálta hazáját. A 20-as években Rubakint az olvasás lélektani kérdései, az olvasó és a könyv közötti kapcsolat problémái foglalkoztatják, és kidolgozza az eredeti, az ún. „bibliopszichológia” alapjait. Erről szóló alapvető munkája 1929-ben látott napvilágot, Moszkvában *Az olvasó lélektana és a könyvek. Bevezetés a bibliológiai lélektamba* címmel. (Második kiadása: Moszkva, 1977.)³

Romain Rolland, aki az 1914-es világháború éveiben Svájcban élt és gyakran találkozott az orosz tudóssal, *Háborús naplójában* igen érdekesen jellemezte és nagyra értékelte Rubakint. A naplónak van egy igen fontos, témánkat szorosan érintő bejegyzése, miszerint Jászi Oszkár találkozása a neves francia íróval, amelyről az utóbbi részletesen beszámol, Rubakin közvetítésével jött létre. Az egyik naplójegyzet Rubakinról: „eredeti tudós, fáradhatatlan kutató”; egy másik helyen a jeles francia író Rubakin műveinek oroszországi népszerűségéről ír. „Millió olvasója van, több, mint Gorkijnak és a népszerű regényíróknak. Ő nyilván egy jelentős enciklopédista, vagyis jobban mondva, ő maga a korabeli Oroszország élő enciklopédiája.”⁴

Rubakin kívánságára hamvait Moszkvában helyezték örök nyugalomra. Hazatért fia, Alekszej Nyikolajevics Rubakin 1967-ben adta ki apja életrajzát.⁵ Ezt követte 1972-ben egy újabb könyv a kiváló író, tudós és forradalmár életéről.⁶ Válogatott műveit a „Könyv” (Kniha) kiadóvállalat adta ki két terjedelmes kötetben.⁷ Rubakin 80 000 kötetes könyvtárát (az orosz forradalmi mozgalomra vonatkozó számos ritka kiadvánnyal) a Lenin-könyvtár őrzi. A könyvtár és munkatársai nagy becsben tartják a Nb. jelzéssel ellátott és külön részlegként kezelt gyűjtemény könyveit, s minden darabját féltett kincsként őrzik. Szintén itt található az ugyancsak a szovjet államnak ajándékozott Rubakin kéziratok hagyaték, közte a levelezés, amelyben nemcsak a hozzá intézett levelek, de a válaszköté másolatai is fennmaradtak. Itt található Jászi Oszkár öt franciául írt levele, illetve Rubakin két válaszlevelének másolata.

¹ Рубакин Н. А. Среди книг. т. II. Москва, 1913.

² LENIN V. I. *Összes művei*. 25 kötet 114–115.

³ Рубакин Н. А. Психология читателя и книги. Краткое в ведение в библиологическую психологию. М. 1929. U. az. Москва, 1977.

⁴ ROMAIN ROLLAND: *Napló a háborús évekből*. Válogatta, fordította és az összekötő részeket írta: BENEDEK Marcell. Budapest, 1960. 230.

⁵ Рубакин А. Н. Рубакин. (Лощман книжного моря). Москва, 1967. с. 108.

⁶ Мавручева К. Г. Н. А. Рубакин. Москва, 1972.

⁷ Рубакин Н. А. Избранное I–II. Москва, 1975.

Jászi Oszkár 1917 novemberében—decemberében találkozott Rubakinnal, amikor Károlyi Mihállyal és több magyar ellenzéki politikussal együtt részt vett a Tartós Béke Hágai Ligájának Bernben rendezett háborúellenes kongresszusán. A találkozásnak és levelezésnek egyik nyilvánvaló következménye, hogy a Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszdik Században* 1918 második felében megjelent egy ismertetés Rubakin *A cárizmus összeomlása és a néplélek* című tanulmányáról. Ez a terjedelmes cikk (több mint két íves) a Lausanne-ban megjelenő *La Revue Politique Internationale* 1918. évi május—júniusi számában látott napvilágot *L'effondrement du Tsarisme dans la mentalité russe* címen.

„Rubakin Miklós az orosz forradalmárok azon csoportjába tartozik — olvassuk az ismertető bevezető soraiiban —, mely a kulturális, társadalmi és revolúciós tevékenységet elválaszthatatlanul összenőttnek és egymás nélkül el nem képzelhetőnek tartja.” Ez a recenzió a folyóirat lapjain gyakran szereplő Fábíán Ferenc aláírásával jelent meg, akinek a személyéről a kézikönyvek nem tartalmaznak adatot. Az írást nyilván Jászi inspirálta és az idézett Rubakin-jellemzést is ő sugalmazhatta. A továbbiakban az ismertetés szerzője hangsúlyozza: bár Rubakin „fejtegetéseiből kiérzik olykor a harcos elfogult szenvedélye, a kép, melyet megrajzol, oly érdekes, hogy gondolatmenetének bővebb ismertetése hozzájárulhat az orosz szfinx megértéséhez”. Ezután a recenzens nyomon követi az orosz tudós és forradalmár gondolatmenetét és azzal fejezi be, hogy az „adatgazdag tanulmány” érvül szolgálhat „az eszmék és a propaganda nagyobb megbecsülésére a gazdasági adottságokkal szemben”.⁸

Jászi Oszkár kapcsolata Rubakinnal, beszélgetésük és levelezésük nyilván befolyásolták Jászinak az 1917-es forradalmi eseményekről alkotott nézeteit. Ezeket egy jeles tanú, Romain Rolland rögzítette említett naplójában. Mindjárt a Rubakin közbenjárására létrejött találkozásuk után, 1917. december 7-én kelt naplójegyzetében olvashatjuk:

„Jászi osztja elragadtatásomat az új Oroszország iránt . . . Úgy látja, hogy az új élet lehetőségei, a jövő új, szociális életformái csak ott valósulhatnak meg. Nagyon sajnálja, hogy nem tud oroszul, mert aki az eszmék fejlődését követni akarja, nem nélkülözheti az orosz tudást. Mindkettőnk személyében főbenjáró fontosságú az orosz forradalom győzelme, Európa győzelme szempontjából. Ösztönző hatással lesz rá. Enélkül a végtelenségig tapogathatna egy helyben kínos vitákba és meddő ismétlésekbe merülve.”⁹

Az alább közölt levelezés hozzájárulás Jászi Oszkár külföldi kapcsolatainak történetéhez, szerteágazó és sokrétű tevékenységének ismertetéséhez és jobb megértéséhez. Ugyanakkor adalék Nyikolaj Rubakin életrajzához, magyar kapcsolataihoz, tisztelgés a 120. éve született kiváló forradalmár, író és bibliográfus emléke előtt.

1.

Zürich, 1917. december 9.

Kedves Rubakin Úr!

Mielőtt elhagynám Svájcot, engedje meg, hogy figyelmébe ajánljam egyik barátomat Andrást Hevesyt,¹⁰ aki a háború kitörése óta Genfben él. A közeli napokban meg fogja Önt látogatni, hogy tájékoztatást kérjen Öntől az oroszországi nemzetiségi kérdésekben.

Uram, kérem Önt, fogadja őt barátsággal és támogassa kutatásaiban széles körű ismereteivel.

⁸ FÁBÍÁN Ferenc: *A cárizmus összeomlása és az orosz néplélek*. Huszdik Század, 1918. (július—december) 185—190.

⁹ ROMAIN ROLLAND: i. m. 230., 233.

¹⁰ Feltehetően HEVESI Andrásról (1902—1940), Hevesi András rendező és színgazgató fogadott fiáról van szó, aki Franciaországban született és ugyanitt halt hősi halált a francia hadsereg önkénteseként.

Kedves Rubakin Úr, fogadja legmélyebb tiszteletemet és hálámat.

Jászi Oszkár

Kérem, ne feledkezzék meg Alexandre Chariton és Seidler Ernő ügyében elküldeni a levelet Stockholmba.¹¹

2.

Budapest, 1917. dec. 28.

II. Pasaréti u. 79.

Huszadik Század
Das Zwanzigste Jahrhundert
Le vingtième siècle

Kedves Uram!

Bocsánatát kérem, hogy ismét zavarom Önt kéréssel, nem kaptam meg az orosz *forradalom ideológiai alapjairól* szóló cikkének kefélynyomatát. Nagyon lekötelezne, ha eljuttatná hozzám tanulmányát. Gyakran gondolok az Önnél, Clarensben eltöltött kellemes órákra és boldog lennék, ha a sors jóvoltából hamarosan viszontlátnám Önt. A mellékelt cikket írtam az Ön művéről, hogy bemutassam az eszmék erejét, amelyek táplálták az orosz forradalmat.¹²

Kérem Önt, hogy adja át tiszteletteljes üdvözetemet Rubakinné asszonynak, és Önnek boldog új esztendőt kívánva, fogadja Uram legmélyebb tiszteletemet.

Jászi Oszkár

Nagyon örülnék, ha megküldené időnként a svájci folyóiratokban megjelent cikkeit. Talán lehetséges volna azokat magyarul is közölni, ha másképp nem, legalábbis kivonatosan.

3.

Clarens, 1918. február 14.

Kedves Uram!

Ne gondolja egy percig sem, hogy válaszom feledékenység miatt késett. Az utóbbi időben nagyon elfoglalt voltam, de a lényeg az, hogy mielőtt válaszoltam volna, szerettem volna megismerni az Ön által magyarul írt cikket. Nemrég fordították le nekem, és nagyon köszönöm Önnek.

Nem küldtem el Önnek cikkem, melynek a „Demosratie”-ben kellett volna megjelennie, kefelevonatatát, mivel magam sem kaptam meg időben. Most külön postacsomagban elküldöm. Mivel a „Demosratie” nem jelent meg, így a cikk sehol sem látott napvilágot.

Ami a svájci sajtóban megjelent cikkeimet illeti, azokat elolvashatja a zürichi Rundschau-ban és a lausanne-i „Revue Politique Internationale”-ban. Gondolom, ezekhez a folyóiratokhoz otthon is könnyen hozzájut.

Kedvesen gondolok vissza az együtt eltöltött rövid időre. Remélem, hogy a körülmények majd lehetővé teszik, hogy eljöjjön hajlékunkba, számítok az Ön hosszabb látogatására. Sötét, egyszersmind szenvedélyekkel terhes időket élünk. Mi sühet még ki ebből a borzalmas zűrzavarból.

Remélem, jó híreket hallok Öntől. Részemről feltétlenül írok Önnek, ha irodalmi munkásságom során valami Önt is érdeklő kerül elő.

Fogadja kedves Uram, legszívélyesebb üdvözetemet.

4.

Huszadik Század

Budapest, 1918. március 23.

II. Pasaréti u. 79.

¹¹ SEIDLER Ernő (1886—1940) a magyarországi Szociáldemokrata majd Kommunista Párt tevékeny tagja; HARITON Alexandr egyike azon orosz hadifogoly tisztnek, akiket SZABÓ Ervin a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár igazgatójaként alkalmazott az orosz nyelvű könyvtárak feldolgozására. Ugyanakkor orosz nyelvtanfolyamot vezettek a könyvtár munkatársai számára. (Lásd: REMETE László: *A Nagy Október hatása a Fővárosi Könyvtárra*. Magyar Könyvszemle, 1967. 4. sz. 323.)

¹² Feltételezhető, hogy a levélben említett tanulmányt JÁSZI kéziratban juttatta el Svájcba, mert Magyarországon nyomtatásban megjelent cikkei közt nem találjuk a Rubakin művével foglalkozó írást.

Kedves Uram, a megígért és várt cikk mind a mai napig nem érkezett meg. Nagyon ajánlom a dolgot. Nem ajánlottan adta fel a küldeményt?

Szeretnék jó híreket hallani Öntől. Ami engem illet, állandó depresszióban élek. Sötét idők járnak.

Fogadja Uram szívélyes és baráti üdvözetemet.

Jászi O.

5.

Clarens, 1918. május 3.

Kedves Uram!

Eppen most juttattam el egy kérést Önhöz: Nem tudna-e segíteni fiam felkutatásában, aki a román front lövészárkaiban tűnt el. Küldöm fiam személyi adatait: Mihail Nyikolajevics Rubakin, Scserbacsev tábornok Romániában harcoló orosz hadserege, 7. lovashadosztály, műszaki alakulat, fél-század (utászok). Fiam rendfokozata: praporscsik ez a német Fehndrich (zászlós) megfelelője.

Szeretném megtudni, fogsgába esett-e, avagy már nem él. Talán Ön tudna lépéseket tenni az osztrák hatóságok révén. Végtelenül hálás lennék Önnek.¹³

Válaszát várva, fogadja, kedves Uram, igaz baráti üdvözetemet.

6.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 14.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Rubakin Úr!

Minden tőlem telhetőt megteszek az Ön által kért információk megszerzésére. Végtelenül örülnék annak, ha jó hírekkel szolgálhatnék Önnek. Ezekben a tragikus időkben sokat gondolok Önre.

Baráti és szívélyes üdvözzel.

Az ön odaadó híve: Jászi O.

7.

Husadik Század

Budapest, 1918. május 21.

II. Pasaréti u. 79.

Kedves Uram, az illetékes hatóság megígérte nekem, hogy minden tőle telhetőt megtesz az Ön fia felkutatására. Remélve, hogy minél hamarabb pontos és jó híreket is továbbbíthatok Önhöz, fogadja legszívélyesebb üdvözetemet.

Jászi O.

VÁRADY STERNBERG JÁNOS

¹³ RUBAKIN Mihail sorsa ismeretlen.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban. A genfi Bibliothèque publique et universitaire gyűjteményében a magyar könyvészet két értékes könyvritkaságát őrzik: egy kéziratot és egy nyomtatványt, egybekötve a 210 × 150 mm nagyságú, jó állapotban levő, barna bőrkötésű kötetben. A kézirat címe: „Olympias carceraria Joannis Bocati”; a nyomtatványé: „Mercurius vel Prodrömus aut Praecursor Historicus Auspiciis et iussu Sereniss. et Potentiss. Hung. ac Transylv. Principiis Gabrielis ad Hung. et Transylv. Dominos Magnates, Nobiles et Cives, nec non Ecclesiarum et Scholarum Rectores, ad singulos item litteratos, Historiarum amantes, missus per Joan Bocatium Consularem R. P. Cass. et Sereniss. Princip. Historicum ordinarium. — Leutschovuae. Typis Danielis Schultz, anno 1620.” — A sima kötéstábla belső oldalán egy családi címer lenyomata látható Théodore Tronchin nevével, alatta ex libris ezzel a felirattal: „Propriété de la Société du Musée historique de la Reformation”, mellette a könyvtári jelzet: C. 12. — A szemben levő előzéklapon pedig ezek a kézzel írt bejegyzések olvashatók: „Dissertation theologique en latin — Société du Musée de la Reformation — Archives Tronchin Vol. 122 (ancienne série C, no 12) — Ms C. 12. Class. A.” — A bejegyzéseket három különböző kézírással, minden bizonnyal az egymást követő tulajdonosok írták.

Ezek a bejegyzések röviden arról tájékoztatnak, hogy a kötet első tulajdonosa Théodore Tronchin volt, és az ő gyűjteményéből került a genfi egyetemi könyvtárba, illetve jelenleg a könyvtár gondozása alatt álló reformációtörténeti múzeum tulajdonába. Részletesebb vizsgálat után megtudjuk, hogy Théodore Tronchin (1582–1657) egyik első tagja volt a Genf történetében jól ismert családnak, mely már a 17. századtól kezdve jelentős szerepet játszik az egyház életében és az akadémián, de a köztársaság kormányzásában is éppen úgy megtaláljuk őket, mint a művészet és a tudomány területén. Atyja, Rémi Tronchin alig egy évtizeddel az ő születése előtt telepedik le a városban és 1579-ben nyer polgárjogot. Théodore Tronchin 1608-ban lesz genfi lelkész és 1649-től haláláig a lelkészi kar dékánja. Részt vett egyháza delegátusaként az 1618–19. évi dordrecht zsinaton és később is több konferencián. A tudós lelkész előbb az akadémián, majd a teológián a héber nyelv professzora, miközben öt esztendeig az akadémia rektora is volt. Bátran állíthatjuk, hogy közéleti és tudományos munkásságával indult el családjának imént említett szerepe a város életében. A híres Archives Tronchin alapjainak a lerakásával pedig bibliofil személyisége a tudománynak tett elévülhetetlen jelentőségű szolgálatot. Nagy szorgalommal és odaadással gyűjtötte korának jelentős műveit és kéziratait, sőt egyéb más emlékeket is. Ezen értékes munkájának megbecsüléseként lett az örököse Béza és d'Aubigne hagyatékainak, melyek gyűjteményének igen értékes részét képezik. Halála után családjának többi tagjai századokon keresztül hasonló odaadással gyarapítják tovább és gondosan őrzik a gyűjteményt, mely a 18. század végéig mind az állományát, mind az értékét tekintve igen jelentős.

Ezt a jelentősebb részét a gyűjteménynek, a 16–18. századi részt, a család 1937-ben

teljes egészében — körülbelül 400 kötetet — átadja a genfi Bibliothèque publique et universitaire-nek, illetve, ebből 135 kötetet, az 1897-ben alakult Société du Musée historique de la Réformation et Bibliothèque calvinienne kapott. Főként a 16–17. századból származó azon dokumentumokat tartalmazó köteteket, melyek a genfi reformáció és egyház, valamint az egyetemes protestantizmus történetével kapcsolatosak. Ugyanis a társaság meghatározta alapszabályában gyűjtőkörét (Art. III.), mely szerint a múzeum-könyvtár kizárólag ezekre vonatkozó dokumentumokat gyűjt: arcképeket: nyomtatványokat és metszeteket; kéziratokat, könyveket és érméket; általában minden e korból származó emléket. Aki részletesebben kívánja megismerni, mi került a múzeum-könyvtárba a Tronchin-gyűjteményből kitűnő tájékoztatást kap Frédéric Gardy *Catalogue de la partie des Archives Tronchin acquise par la Société du Musée historique de la Réformation*. — (Genève 1946) című könyvből. Ezzel a megosztással az értékes gyűjtemény két részre szakadt. Igaz ugyan, hogy egy épületen belül megtaláljuk mind a két részét és használatuk nem ütközik különösebb nehézségbe.

Kötetünk korábbi sorsát kutatva még csak a kérdés felvetésénél tartok; hogyan került a kézirat Théodore Tronchin birtokába? Erről valójában semmit sem tudunk. A kor peregrinus diákjain keresztül valószínű voltak magyar kapcsolatai, de, hogy hol, mikor és kinek a révén találkozott Bocatius börtönnaplójával; ő másoltatta-e le, vagy a kész másolatot vásárolta meg könyvtára számára, nem tudjuk. — Ugyanis — mint később látni fogjuk — ez nem Bocatius kézírása. A nyomtatvány beszerzésének módja is éppen így ismeretlen, de ez könnyebben hozzáférhető volt számára az említett peregrinus diákok révén, a nyomtatvány több példányban forgott kézben. Több irányban kell még kutatást végezni, de úgy sejttem, hogy 1610 és 1657 közötti időszakban Genfben járt peregrinus diákok útjainak, kapcsolatainak vizsgálata közelebb vihet célunkhoz. Hátha találunk köztük, aki Bocatius-sal kapcsolatban volt, és az ő révén került ez a másolat Genfbe. Egyelőre csak annyi látszik valószínűnek, hogy Tronchin költette egy kötetbe ezt a két Bocatius-művet.

Még egy kézzel írt bejegyzésről kell szólnunk: a „Dissertation theologique en latin”-ról, mely biztosan témaköri besorolást jelent, nyilvánvalóan tévesen. Ez a tévedés véleményem szerint abból adódik, hogy aki ezt a könyvbe írta, nem olvasta el az egész kéziratot, csak annak néhány oldalnyi bevezetőjét. Ebben Bocatius a Jób könyvének 30–31. része és a Zsoltárok könyvének 37. része alapján hosszas fejtegetésben az istentelenek szerencsés állapota miatt kesergők vigasztalására Jób példáján magyarázza elvetett és nyomorult állapotát, ártatlanul szenvedő életét. Kijelenti, hogy mindezekért, amik vele történtek, csak az Igaz Bíró, a Justus Iudex ítélkezhet felette. E fejtegetések miatt történhetett meg, hogy egy olyan írást minősített teológiai értekezésnek, amely kimondottan történelmi eseményt mond el és jelentős történelmi dokumentumokat tartalmaz, s ezért a „Dissertation historique en latin” megjegyzés lett volna a helyes. A tévedés viszont azt a gondolatot ébreszti a kutatóban, hogy az eredeti kéziratot keresve ne mulassza el a könyvtárak katalógusaiban keresni a teológiai disszertációkat, dolgozatokat.

A kötetben szereplő művek szerzője ismerős a történészek és az irodalomtörténészek előtt. A nevét latinosan Bocatiusnak író, német származású Bock János, kiváló iskolaszervező, humanista pedagógus, akit kortársai a „Felsőmagyarország nevelője” címmel tiszteltek meg. Valóban forradalmian új, modern szemlélettel szervezte meg iskoláit a 16. században. Iskolaszervezeti és tanítási terveiből kiderül, hogy a szó ma érvényes értelmében, a mindennapi életre készítette fel diákjait. Kár, hogy iskolatörténészeink eddig nem foglalkoztak vele behatóbban, hiszen, véleményem szerint, méltán emelhetjük őt nagynevű utóda, a sárospataki iskola híres professzora, Comenius mellé. Ha irodalomtörténészeink szerint nem is volt jelentősebb költő, de iskolaszervező tehetsége és pedagógusi képességei igazán kibontakoztak, és Kassán, ahová 1599-ben hívták meg, az ő idejében

érte el az iskola virágzásának tetőpontját. A polgárok körében élő népszerűsége következtében előbb a város tanácsosává, majd főbírájává választják. Ettől kezdve újabb emberi értéke mutatkozik meg: teljes egzisztenciájával a Habsburg uralkodók és az ellenreformáció elnyomtatása alatt élő néppel vállal sorsközösséget. 1604. január 7-én az evangélikusok birtokában levő Szent Erzsébet templom elvételét erőszaknak minősíti, és két társával Prágába indul Rudolffhoz segítséget kérni, de mindhiába kilincsel több hónapon keresztül. Majd hazafelé jövet, egész útján mindenütt tapasztalja az ország elkeseredését az elnyomás miatt. Ezek után érthető, hogy Bocskay első sikeres ütközetei után Kassa város polgársága Bocskay fennhatósága alá adja a várost, és Bocatius a fejedelem diadalmas bevonulása után nagy lelkesedéssel lesz Bocskay követője. Jelen van 1605. november 12-én a Rákosmezei-találkozón és 24 fejezetben megírja a történeteket. Innen Bocskayval a Korponai országgyűlésre megy, melynek végeztével Bocatiust követként a német birodalomba küldik, hogy szövetséget hozzon létre Bocskay és a német protestáns fejedelmek között. Ütközben a császár ügynöke bevádolja Henrik braunschweigi herceg előtt, s e hamis vádak alapján a herceg, császári parancsra, elfogatja, majd hosszú huzavona után kiadja Rudolf császár embereinek. Emiatt nem csak fontos küldetést nem sikerül befejeznie, de még perbe is fogják kémkedés vádjával és életfogytiglani börtönre ítélik. Prágában a vár Fehér tornyába zárják, ahol öt évig raboskodott. Erről az öt esztendőről írja könyvét, az *Olympias carcerariát*, melynek létezéséről eddig is tudtunk, de soha nem került elő egyetlen példánya sem.

Most itt van az Archives Tronchin egyik kötetében kéziratos másolata. Ez a kötet nagyobb része, ez elé kötötték be a kisebb formátumú és mindössze négy lapnyi nyomtatványt. Így — az előzéklap számozásával együtt — a kézirat a kötet 10. lapján kezdődik és a 79. lapon ér véget. Sajnos, inkább úgy kellene írni, hogy megszakad, mert látható a kötet megmaradt lapesonkjain, hogy három, de inkább négy lapot kitéptek belőle. A 10. lap tetején végig verzális betűkkel a cím: OLYMPIAS CARCERARIA; alatta a szerző: Joannis Bocati; ezalatt pedig Regiae Hung. Mtti. Gabrieli ad Historiis . . . A címről tehát világosan tájékoztat arról, hogy ez a kézirat annak a műnek a másolata, melyről Bocatius beszámol Szenczi Molnár Albertnek 1611. november 12-én Kassáról írt levelében. Ebben arról beszél, hogy két könyvet szándékozik megjelentetni, egyiket *Olympias carceraria*, a másikat Bocatius redivivus címmel. Ez utóbbiról magától Bocatiustól tudjuk, hogy megjelent Kassán és Debrecenben, s valószínű, hogy ennek egy címlap nélküli példánya található az MTA könyvtárában. Az *Olympias carceraria* minden valószínűség szerint nem jelent meg nyomtatásban és jelenleg ez a kézirat-másolat ad egyedül tájékoztatást róla. Amint előbb már említettem, ez nem Bocatius kézírása, sőt az is lehetséges, hogy nem is az eredetiről, hanem egy másik másolatról készült másolat. Amint a kézitról látható, nem is egy személy, hanem többen is másolták; ugyanis három írásformát lehet felfedezni benne. Egyiket a 10. laptól a 41. lapig, a másikat a 41. lap versójától az 54. lapig, a harmadikat az 54. lap versójától a 76. lap versójáig. A 77. lapon visszatér az első kéz írásra, sőt a kéziratban tett javítások, mintha egy negyedik írást is sejtetnének. Állításomat nemcsak az írásmódok különbözősége, hanem a latin nyelv különböző szintű ismeretéből eredő és a fenti csoportok szerint változó értelmi és írásbeli hibák is indokolják. A szövegben található ilyen hibák, javítások és áthúzások miatt — az egyébként jó állapotban levő és viszonylag könnyen olvasható kéziratot mégis — több helyen csak nehezen lehet megfejteni. Elég gyakran fordulnak elő olyan kisebb-nagyobb üres helyek, ahonnan néha csak egy szó, máskor egymást követő szavak hiányoznak, valószínűen azért, mert a másoló, miután nem tudta elolvasni, egyszerűen kihagyta. Ezzel szemben a szövegben előforduló terjedelmesebb kihagyásoknál viszont egy-egy szóval jelzi, hogy mit kell oda beilleszteni, mivel a jelölt szöveg más forrásból már ismert volt. Ilyen például a 20. lapon az „Articuli XII.” és a 36. lapon a „Testamentum” jelölések. Mindezeket túl a legsúlyo-

sabb és az eredeti kézirat nélkül semmiféle szövegkritikai gondozással nem pótolható hiánya a kéziratnak az a része, mely az imént említett kitépt lapokon volt. Mennyi az a szövegrész, mely ezáltal hiányzik, most nem lehet megállapítani, de bármennyi is legyen, miatta a napló befejezetlenül maradt. Minden más szöveg-problémát jó latin tudással, a kor történeti és politikai viszonyainak ismeretével, és — mivel a szövegben sok, legtöbb-ször pontatlan idézet fordul elő —, a klasszikus irodalomban és a Bibliában való jártassággal meg lehet oldani.

Ezáltal ismerjük meg Bocatius börtönéveinek nyomorúságát, a kor bírósági eljárását, a perek lefolyását, ezenfelül a Bocskay-szabadságharc történetéhez is értékes információkat kapunk. Az elmékedések, a vallomások a kézirat irodalmilag is értékes, nagyon szép részei.

A *Bevezetőben* röviden megindokolja Bocatius, hogy miért írja meg öt évig tartó „tragikomédiájának” történetét. Legfőbb indoka, hogy szökése és hazatérése után meggyőződött arról, mily kevesen ismerik börtönbüntetésére valódi hátterét. Szól hát azoknak, akik rosszindulattal nézik személyét.

Ezután hosszas fejtegetésbe kezd, melyben bibliai példákkal bizonyítja ártatlan szenvedését és felette csak a Szabadító, az Igaz Bíró (Justus Judex) ítélkezhet. Művét a keresztényen testvéreinek ajánlja.

Ezután — börtönbüntetésének éveit szerint — öt fejezet következik.

CLASSIS PRIMA. 1606. esztendő — A fejezet élén börtönbüntetésének idejét és éveit egy táblázatban bemutatja s azzal fejezi be: *HoDie MiHi, Cras tibi*. Ezután röviden összefoglalja az 1604. és az 1605. esztendők eseményeit. Bocskay győzelmesen bevonul Kassára, miután Basta és Barbiano seregeit szétzilálta. Így hát 1605-ben új ephorust, fejedelmet választottak. Majd az országgyűlésen nyilvánosan megszavazzák, hogy az ország új viszonyairól értesíteni kell a protestáns német fejedelmeket. A nekik szóló levelek megfogalmazásával többek között őt is megbízzák. De indítanak békeköveteket más országokba is: Kátay Mihály kancellár Krakóba megy a lengyel királyhoz, Illésházy István Bécsbe és Czobor Mihály Konstantinápolyba indul. Bocatiusnak a német választófejedelmekhez szóló megbízatását nem proklamálják, mivel emlékeznek János királynak a választókhoz küldött követére, akit Ausztriában elfogtak.

Elmondja, hogy erre a megbízatásra őt azért tartják a legalkalmasabbnak, mert jártasnak bizonyult a politikában, a német és latin nyelvekben, és ezen felül leginkább azért, mert személyesen is megtapasztalta a nép elnyomatását, az idegen iga alatt elszenvedett igazságtalanságokat. Bocatius azonban még nem biztos abban, hogy elvállalja-e ezt a küldetést. Keserű hangon ír az egyes külföldiek rosszindulatáról és arról, hogy mi mindent terjesztettek a magyar felkelésről. Itt utal Vergilius híres »Fama« leírására. De fél a hosszú úttól is, mivel egészségi állapota nem mindig kielégítő. Viszont felháboríttják az elnyomók, a törökök és a császáriak uralkodói módszerei, mint pl. a töröké: a »hoc volo, sic iubeo« — ezt akarom, így parancsolom. Szükségszerűnek látja hát, hogy vállalja a követi megbízást, és minderről értesítse a német fejedelmeket. Nagy pátozzsal idézi a halál megvetésének antik példáit, Vergiliusnál Nisust és Eurialust, Horatius híressé vált mondását: »dulce ac decorum pro patria mori« — ékes és szép dolog meghalni a hazáért; Iphigenia és Regulus övéért vállalt nemes áldozatát; Jónás prófétát vagy a legnagyobb áldozatot, a Megváltót, aki egymaga áldozott mindenkiért.

Ezt a személyes, meditáló részt újra a konkrét események előadása követi. Részletesen felsorolja, hogy kik vettek részt a prágai udvar békeajánlataira megkezdődött békétárgyalások előkészítésében, — Illésházy István, Hoffmann György, Rimay János — majd arról, hogy milyen körülmények között zajlottak le ezek a tárgyalások. Ismerteti azoknak a leveleknek a tartalmát is, melyeket küldetése során el kell juttatnia a címzetteknek. Ezekben a levelekben igen merészen leírták a minden szabadságától megfosztott orszá-

nyomorúságát, különösképpen a császáriaktól elszenvedett méltánytalanságokat, és azt, hogy Ausztria bármelyik pillanatban készen áll a megtorlásra. A levelek stílusát Bocatius egy kissé nyersnek, erősnek érzi. Meg is jegyezte később a belga követ (Petrus Brederodius): Ne csodálkozzanak a keresztény fejedelmek, hogy a magyarok, amikor az égieket nem tudták megnyerni, az alvilágot hívták segítségül. Az alvilágon a török szövetséget értette. A személyével kapcsolatos félreértések — amit részletesen ecsetel —, már indulása előtt igen kellemetlen helyzetbe hozták. Közben a Germániából érkező levél tartalmából kitér, hogy mennyire nem látják helyesen Bocskay felkelésének okait, amit ők rebellióknak neveznek. Ez a körülmény meggyorsítja az eseményeket, félretéve a vádaskodásokat, siettetik az indulást. Bocatius megkapja az útipapírokat, az utolsó utasításokat és elindul.

Itt következik az utazás körülményeiről szóló rész, melyben még a kisebb kalandokról és az időjárásról is tájékoztat. Útja Szilézián vezetett keresztül, s már itt találkozott plagiáriusával, árulójával, akit Anthonius Schlieffnek hívtak, és aki útja során végig a nyomában volt. Eredeti útitervét is kénytelen miatta megváltoztatni, Brandenburg helyett Heidelbergbe megy a fejedelem udvarába. Megérkezvén megismertet az Aula Palatinaliában lezajlott eseményekkel. A fejedelem consiliáriusa, Colbinger fogadja, de a kihallgatás másik két consiliárius és egy írnok jelenlétében zajlott le. A kihallgatáson a magyarok kiszolgáltatottságáról Ráchelként olyan hatásos szónoklatban beszél, hogy hallgatóit is megrikatta. Ezután bemutatott Bocatiusnak egy, szintén a választófejedelmekhez küldött, császári levelet. Ismerteti is e levél tartalmát, mely tele van hazugságokkal (mendacia spirant). Többek között azt állítják a levélben, hogy a magyarországi mozgólódásoknak vallási okai vannak, mindaz Bocskay arianizmusának a következménye, melyben Bocskay és Bethlen hatalmi vágyai mutatkoznak meg stb. Ezután Bocatiust fogadják a fejedelmi palotában. Elámul a fényűző élet és a hatalmas könyvtár láttán. Egy közös vacsorán kapja meg a fejedelemtől küldetésére a választ. Azt mondta a fejedelem, minden igyekezetével azon lesz, hogy a béke helyreállításában segítséget nyújtson a magyar népnek. Heidelberget elhagyva a brandenburgi herceghez indult, de amikor Northeim városába ért, a nyomában levő ügynök (A. Schlieff) lefogatta. Jogellenes dolog történt, s hiába protestált a külföldi követek nemzetközi jogaira hivatkozva.

Ezután egy igen szép és irodalmilag is értékes rész következik. A kihallgatások és a peres eljárás tortúrája után most már a fogság magányában *nyugodtan* elmélkedhet az elkövetkezendőkről. Megindokolja, hogy miért nem lett esküszegő, hazaáruló. Továbbra is lelkesíti őt a nagy férfiak halálmegvető bátorsága, mint Catóé, Raziásé. Rendkívül sokat idéz — a későbbiekben is — Dávid panaszos zsoltáiraiból, de tudja, hogy a keserű pohár el nem múlhat tőle. Elítéli, sem a fejedelem, sem a választó nem tudott érdemlegesen közbe lépni, így Prágába hurcolják majd, és a Fehér toronyba zárják. Az első — egyben a leg-hosszabb fejezet — a börtönélet első napjainak az elbeszélésével zárul. Vége az 1606-os esztendőnek.

CLASSIS SECUNDA. 1607. esztendő — Januárban újabb kihallgatások kezdődnek. A fogoly Bocatiust Barbianus és társai — Picus és Pisticus — felkeresik és előadják szabadulásának igen szigorú feltételeit. Megfenyegetik, hogy ha azoknak nem tenne eleget, akkor — Barbianus és társai a császártól oly parancsot kaptak —, a legszörnyűbb kínzások segítségével kell őt jobb útra téríteni. S mivel úgy látják, hogy jó szóval nem érnek célhoz, elkezdődik a tortúra: haj- és szakálltépés, gúzsbakötés, különféle kínzóeszközök használata.

Ebben a fejezetben a legrészletesebben és legmegrázóbban ír Bocatius testi szenvedéseiről. Miközben újabb vallomást vet papírra: említést tesz a kassai templomban történekekről, a vallásszabadság és egyéb jogok megtiprásáról. Ennek elolvasása után Barbianusék féktelen haragra lobbannak, mindent Bocatius fejére olvasnak; már nemcsak a császár, hanem

az egész keresztyén világ ellensége ő: bocskayánus, haidonicus, turcus, aki magát a császár szánt csapta be. Közben Bocatius is folytatja vádjait, kínzatóit az igaz hit ellenségeinek nevezi, őket okolja a magyar nép forrongásáért. Hamis tanút is állítanak vele szemben. A legiszonyosabb testi-lelki szenvedések ezek az életében, de vallását nem hajlandó megtagadni s ennek okait hosszan és szenvedélyesen felsorolja. Hajlíthatatlansága miatt még orvost sem adnak mellé. Végül mégis akad valaki, aki gyógyíttatásával megszünteti a fájdalmakat. Így, miután testileg kissé megerősödött, a lélek is kezdett bele visszatérni. De kétség és remény között hanyódik s érzéseit leghívebben kedves Horatiusának gondolatai fejezik ki: a jól felvértezett kebel a szükségben is bátorságot tanúsít. — »Rebus angustis animosus atque fortis appare.« — A Biblián kívül az antik poezis nyújt csak számára vigasztalást.

Közben szárnyra kap a hír, hogy a szász választófejedelem Prágába készül. A császáriak azonban mindent megtesznek, hogy ne tudjon Bocatius érdekében közbenjárni, mialatt szüntelen próbálkoznak meggyőzésével, de ő vallási kérdésekben is hajthatatlan. Itt egy rövid részben megismerkedhetünk még a börtönélet hétköznapijaival, apró csalásokkal, könnyebbségekkel. Végül ez a második fejezet is meditációval zárul: a saját hitéből fakadó állhatatosságot és hűséget dicséri. Vallja, hogy egyedüli segítség csak Istentől várható, ő csak egyet tehet, — amit Horatius tanácsol — hű marad szándékához — »propositi sum tenax.« Közben hírt kap feleségéről és egyik gyermekük haláláról.

CLASSIS TERTIA. 1608. esztendő — A legrövidebb fejezet. Középpontjában Mátyás főherceg és a személye körüli események állnak. Bocatius számára is öröndetes fordulatnak számít Mátyás magyar királlyá választása, mert ez kedvezően befolyásolhatja Barbianusék viselkedését, hiszen ők is félnek tőle. Mátyás közeledik Prága felé. A cseh főurak sem egységesek politikailag, közülük sokan átpártolnának titokban az ő pártjára. Bocatius először kezd komolyabban reménykedni a szabadulásában. Mátyáson kívül a magyarok közül legtöbb bizalma Illésházyban van. Azon panaszkodik, hogy honfitársai még eddig nem sokat tettek érdekében, más nemzetek, más korok jobban megbecsülték követeiket. A börtönbeli kínzások ugyanis tovább folytatódznak, sőt újabban még éheztetik is. De kisebb mesterkedésekkel próbálja ezt az időszakot elviselhetőbbé tenni. Titokban többfelől kap támogatást, börtöntársai, sőt jó fizetség ellenében még a börtönőr is, hajlandóan mutatkoznak az együttműködésre. Keresi a kapcsolatot a külvilággal, leveleket frogat, egy szabadulás előtt álló társára üzenetet bíz, aki kész eljuttatni azt Thurzó Györgynek és Bocatius feleségének, Belsius Erzsébet asszonynak. Úgy tűnik azonban, hogy ez a börtön valóságos labirintus és olyan keserveket tartogat számára, mint Pontus Ovidiusnak, amit a költő gyakran emleget.

CLASSIS QUARTA. 1609. esztendő — Végre megkezdődik kiszabadulása érdekében a közbenjárások sorozata. A Prágába küldött magyar követek, kiknek Lépes Bálint volt a vezetőjük, bár útjuk elsődleges célja nem ez volt, de szót emelnek szabadulása érdekében. Sikerül a már Prágában tartózkodó feleségével is összeköttetésbe kerülni. Az aszszony — többek tanácsát megfogadva — magával Anthonius Schlieffel, a férjét eláruló plagiariussal tárgyal, s arra kéri urának Júdását, hogy adja vissza neki, akit ő vett el a családjától. Ez a vállalkozás is, mint a másik, sikertelenül végződik. A plagiarius Bocatium azok közé sorolja, akik sok ezer keresztyént adtak el a töröknek. Ezután, mintegy a vádat ellensúlyozva, Bocatius saját tetteiről beszél és hosszan hangsúlyozza, hogy ő milyen önzetlen, nagylelkű viselkedést tanúsított fogolytársai iránt. »Adjatok és adatik néktek« — idézi a Biblia ismert mondását, majd a Zsoltárok Könyvéből hoz fel bizonyítékokat arra, hogy Isten az ő egyedüli oltalma és erőssége. Megemlékezik a prágai evangélikusok gyűjtéséről, de ezt a pénzt a felesége nem fogadja el, megelégszik azzal, ha időnként imádkoznak érte. És ebben az évben zajlik le perének újratárgyalása is, először halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélik.

CLASSIS QUINTA. 1610. esztendő. Felesége fáradhatatlanul folytatja kiszabadulása érdekében a közbenjárást és a szüntelen panaszkodása nem bizonyul egészen hiábavalónak, bár Bocatius sorsán mégsem sikerül változtatnia. Többen, jelentős személyek, 1610 szeptemberében magához a császárhoz címezték levelüket, és éppen az őt letartóztató braunschweigi herceg vitte be a könyörgő levelet az uralkodóhoz. *Erzsébet asszony véget nem érő könyörgései — írták — indították meg őket, bár nem tudják, hogy miért is bűnhődik férje, kéri a császárt, hogy legyen tekintettel piciny gyermekeire és feleségére, engedje szabadon Bocatiust.* A császár azonban hallani sem akar erről az ügyről. Bocatiusnak arra is egyre kevesebb reménye van, hogy magyar részről kieszközlik szabadon bocsátását.

Istenbe vetett hite azonban ezúttal sem hagyja el, mivel késni látszik minden emberi segítség, újra Ő az egyetlen bizodalma. Stralendorf vice cancellarius megadja a végső választ a közbenjárásokra s egyben közli a feltételeket is: legyen igaz katolikus; adjon pénzbeli elégtételt; soha többé nem térhet vissza Magyarországra, hanem egy kijelölt helyen kell letelepednie; semmiféle kapcsolatot nem kereshet a magyarokkal, se a németekkel; fogságba vetésének okait senkinek sem tárhatja fel. Bocatius újabb meditációba kezd, melynek eredménye: ezeknek a feltételeknek képtelen eleget tenni.

Ekkor kezd egészen komolyan foglalkozni a szökés gondolatával. Felméri a torony és a környező épületek magasságát, helyzetét stb. Ilyen kérdések foglalkoztatják, hogy miként juthat le épségben, aztán miként hagyhatja el a felismerés veszélye nélkül Prágát stb. Feleleveníti magában a régmúlt idők eseményeit, melyek azt bizonyítják számára, hogy a hívó embernek is jogában áll megszökni a gonosz elől. Hiszen erre tanítanak az egyházatyák, erre tanít Luther példája. Dávid is menekül Saul elől, sőt maga Jézus is arra figyelmeztet: ha üldöznek titeket valahol, menjetek más helységbe. El is készíti haditervét: úgy színlelik, mintha felesége elutazott volna Prágából, börtönőrrel vásároltat fazekat, vaját, sőt és egyéb szükséges dolgokat. Közben titokzatos módon a záruk is megrongálódnak. Majd elérkezik a legalkalmasabb időpont: András napja. Ezen a napon az őr is, a felesége is lerészegedik, mire ő megszökik. Misnia felé indul s útközben segítőkéssz emberekkel találkozok. A cseh határ mellett elterülő városkában együtt örül a már korábban szabadult rabtársaival. A következő állomás Krakkó, ahol viatorok vállalják el hazaszállítását, szerencsésen haza is érkezik. Sokan felismerik és örülnek neki. Thurzó György gratuláló levelet küld, melyben megígér minden tőle telhető segítséget.

Ez a kézirat rövid tartalma. A napló kellő szövegelőkészítése után magyarra fordítva, a kihallgatási jegyzőkönyvekkel és periratokkal rövidesen megjelenik az Európa Könyvkiadónál. Ezzel nemcsak a szerző három és fél évszázados kívánsága teljesül, de történelmi dokumentárunk is gazdagodik.

Még ha röviden is, de meg kell emlékeznünk a kolligátum kisebbik részéről is, a Lőcsén 1620-ban kiadott *Mercurius Historicus*ról. Ennek az igénytelen könyvecskének a fele részét Bethlen Gábor felhívása (parancsa) tölti ki. Bocatius ekkor már a fejedelem „ordinarius historicus”-a volt, és feladatul kapta, hogy írja meg az utolsó évtizedek történelmét. Ehhez a munkához természetesen dokumentumokra volt szüksége. Ezért adta ki Bethlen a parancsát: világiak és egyháziak, mindazok, akik ilyen dokumentumokkal rendelkeznek, felhasználás céljából küldjék el az iratokat Bocatiusnak, aki később majd visszaszolgáltatja őket tulajdonosaiknak.

A könyv másik részében kisebb-nagyobb versek olvashatók. A megénekelte személyek között találjuk Kraus Jánost, a fejedelmi titkárt, a tragikus sorsú cseh követet, Jeszenszki Jánost, akit egy évvel később, 1621-ben Prágában kivégeztek, s ott találjuk a fejedelem feleségét: Zsuzsánna asszonyt is.

A *Zwingliana* 1965. évi 1. számában (Band XII. Heft 3.) Dr. Nagy Barna teológiai tanár tanulmányát olvashatjuk a magyar református irodalom forráskutatásáról — *Quellenforschungen zur ungarischen Reformationsliteratur, unter besonderer Berücksichtigung*

der *Beziehungen zu Bullinger* cím alatt. Ennek utolsó bekezdésében említi (205–206 p.), hogy amikor Kálvin Ezékiel-prédikációinak feldolgozása ügyében 1964 decemberében Genfben járt, itt a Société du Musée historique de la Reformation könyvtárában rátalált a régi magyar irodalom három ismeretlen darabjára. Nevezetesen: Méliusz Juhász Péter *Institution vera de praecipuis fidei articulis* (Debrecen 1571) című művére, majd a korábban kassai rektor és főbíró, Bocatius János ötesztendei bebörtönzéséről szóló kéziratos emlékiratára, az *Olympias carceraria* 1605–1610, és egy általa írt nyomtatványra, a *Mercurius vel prodromus aut praecursor historicus* (Leutschau 1620) című műveire. „Mind a három – írja tanulmánya utolsó sorában – nagyon értékes történeti forrás, és lehetőleg mihamarabb fel kell dolgozni.” Ennek teszünk most eleget, amikor a Bocatius műveket bemutatjuk. Nagy kár, hogy ő már nem tehetette meg hirtelen bekövetkezett halála miatt és sajnálatosan hűzódott közel húsz évig e művek újralfedezése és értékes forrásainak felhasználása. Most örömmel bocsátom közre, tisztelve ezzel Dr. Nagy Barna tudós munkája előtt is.

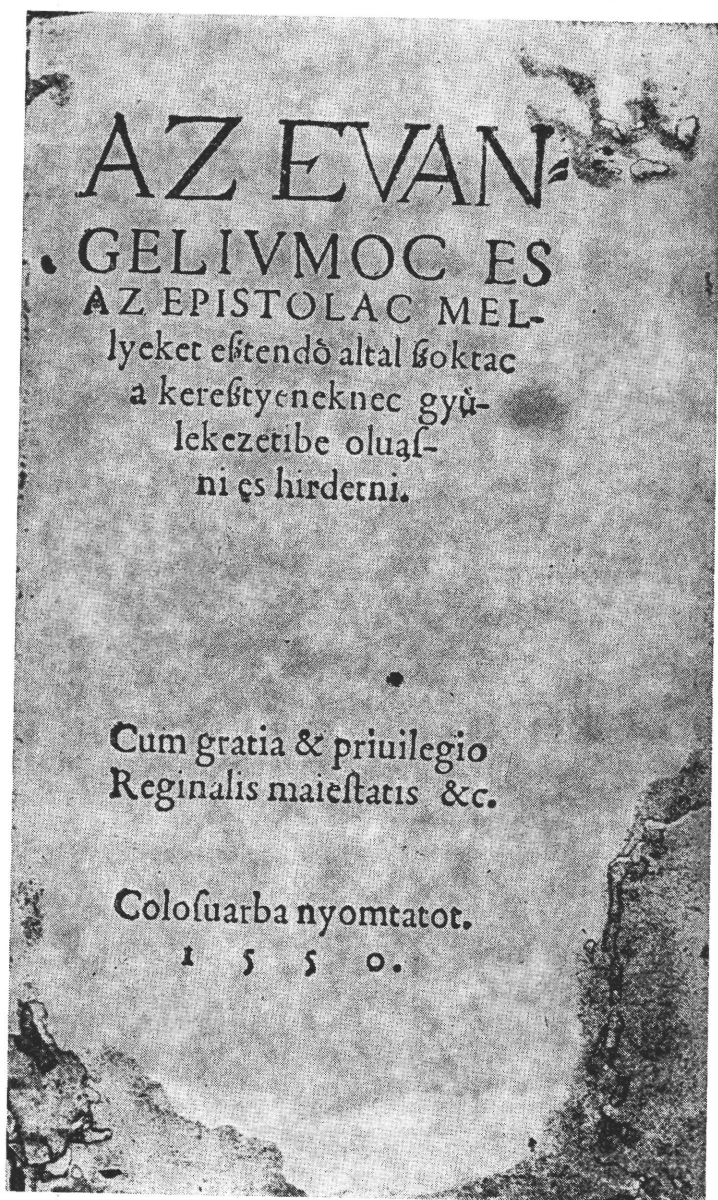
KIRÁLY LÁSZLÓ

Bibliográfiai adalékok a korai magyar nyelvű perikopáskönyvekhez. A perikopáskönyv a vasárnapokra és a jelesebb ünnepekre a bibliából rendelt evangéliumokat és epistolákat tartalmazza. Magyar nyelven a 16. század derekától számos alkalommal kinyomtatták, amelynek oka egyrészt, hogy szinte minden keresztény vallás alkalmazta, másrészt, hogy szokatlanul sokoldalúan (templomban, iskolában, otthon stb.) volt felhasználható (vö. Zsigmondy Árpádné MKsz 1982. 355.). Éppen ez a rendkívül széles körű keresettség következtében, jóllehet viszonylag sűrűn jelentették meg, a példányok túlnyomó többsége elhasználódott, majd ennek következményeként általában teljesen elpusztult. A számos kiadás miatt előfordul, hogy problematikus a hiányos példányok bibliográfiai azonosítása (vö. MKsz 1982. 356.).

Ugyanez a jelenség figyelhető meg az első, nyomtatott, magyar nyelvű, egyházi énekeskönyvek esetében is: a sokat használt kiadványok példányai Magyarországon vagy teljesen elpusztultak, vagy csak csonka példányokban maradtak fenn (vö. MKsz 1976. 58–59. 1.). De érvényes a perikopáskönyvekre az énekeskönyvekkel kapcsolatos másik tapasztalat is: külföldi gyűjteményekben remény van arra, hogy a megjelenését követően a magyar nyelvterületen kívülre került kötetek – éppen a nyelvi hozzáférhetetlenség következtében – épségben átvészelhették az évszázadokat. Mindezt alátámasztják 1981. és 1982. folyamán végzett kutatásaim, amelynek során felkerestem a Majnától délre fekvő, jelentős régi állománnyal rendelkező németországi könyvtárakat. Sikerült e gyűjteményekben két teljességgel ismeretlen és egy korábbról csak csonkán ismert magyar perikopáskönyvre bukkannom és mindhárom esetben teljesen ép példányban.

I. Az első, magyar nyelvű perikopáskönyvet a kolozsvári műhelyben nyomtatták. A Kolozsvárott őrzött példány eleje hiányzik, így Szabó Károly (RMK I 345) évszám nélkül írta le. A kolofonban Heltai és Hoffgreff neve együtt szerepel, ez a körülmény az 1550 és 1552 közötti évekre utal (RMNy 91). A 16. századi erdélyi papírok szakértője, Gebhard Blücher szóbeli közlése szerint a vízjel alapján a papír 1550-ben készült.

Most azután teljesen ép példányra sikerült találnom a Bodeni-tó mellett fekvő Lindau levéltárban őrzött egykori Reichsstadtbibliothekben (jelzete G. III. 56). Ennek címlapján (1. ábra) olvasható: „Colosuarba nyomtatot. 1550.” Blücher következtetése tehát helyes volt. Megállapíthatóvá vált továbbá, hogy a kiadvány az „A”-jelű ívvel kezdődött, így összterjedelme 223 számozatlan levél. A címlével hátlapján „Istenhez való könyörges a szent leleknek megnyereseert” található. A második levél rektóján – nagyméretű, fametszetes „E” iniciáléval kezdődik maga a perikopáskönyv. A címlapon a „Cum gratia &

1. ábra

privilegio Reginalis maiestatis &c.” szöveg olvasható. A nyomdai privilegiumnak e formulája eddig legkorábbi az 1551. évi bibliakiadás címlapjáról volt olvasható (RMNy 90).

Rendkívül érdekes a könyv származására vonatkozó két, korabeli kézírásos bejegyzés. A hátsó szennylevélen áll: „Behört mir Hann Conradt vogler kaufft zur klaussenpurg Im Sibenbürgen umb 50 d.” Ennek az adatnak értékét csak fokozza, hogy az első szennylevélen ennek kibővített, ha nyelvtanilag nem is tökéletes, magyar nyelvű változata található: „Ez könweth tartozek Janos korlath madarasze linduan lakozyk wöth Colosswaran & 50 d.” Tehát nem egészen egy forintba, 50 dénárba került akkoriban Kolozsvárott a kötet. Vogler, amint ez akkoriban általános szokás volt, nevét a magyar bejegyzésben Madarászra fordította. Megtudható még az is, hogy ő „Linduan” lakott. Az ember az első pillanatban a Zala megyei Lindvára (Lendva) gondolhatna, ha nem Lindau-ban őriznék e kötetet. Így abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a legrégebb magyar nyelvű perikopáskönyv egyetlen ép példányának útja „János Korlát Madarász” azaz Hans Konrad Vogler egykori bejegyzése alapján pontosan nyomon követhető a kolozsvári vásárlástól a mai őrzőhelyéig.

Sajnos, a korabeli, két kapoccsal ellátott, fatáblás kötés bőrbevonata teljesen megkopott: a gótikus stílusban készült görgetők nyoma, amellyel azt díszítették, ma már alig ismerhető fel.

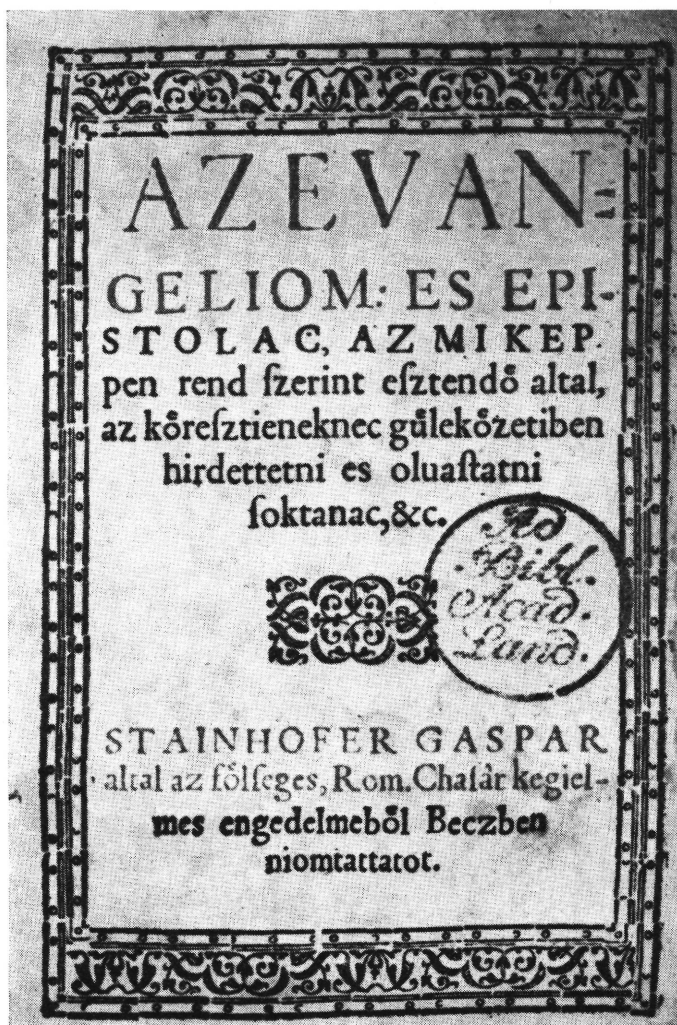
Miután eddig a nyomtatás éve bizonytalan volt, a bibliográfiai regisztrálása az időrendben most megigazítást igényel. Így az RMNy 91. tételt az alábbi pontosítással a továbbiakban S84A alatt az 1550. évnél kell nyilvántartani:

S84A AZ EVANGELIVMOC es az epistolac, mellyeket esztendő altal szoktac a keresztieneknek gyülekezetibe oluasan es hirdetni. Colosuarba 1550 Heltaj es Hofgref. A—Z, a—d e⁷⁺¹ = 223 fol. — 8° — Orn., init.
Budapest Nat phot. — Cluj-Napoca Acad I ② — Lindau Arch ①

Az RMNy 91 még egy további, címlap nélküli, erősen hiányos példányról is tudósított Pannonhalmáról. A lindau és a kolozsvári példány azonosítása nyomán helyesnek látszott ezt a feladatot a pannonhalmival is elvégezni. A 10b.B.26* jelzetű kötet múlt századi kézírással viseli az RMK I 345 alatti leírással történt összevetést. Az ellenőrzés során azonban kiderült, hogy ez tévedés volt. A pannonhalmi kötet nem perikopáskönyv, hanem az ugyancsak a kolozsvári nyomdából származó magyar nyelvű Újszövetség igen hiányos példánya: kb. csak egy harmada maradt meg eleje és vége nélkül. Így nehezen állapítható meg, hogy ez vajon az 1562. évi (RMNy 186), vagy az 1561. évi kiadásból (RMNy 172) származik. A D₂ levélen található változat (vö MKsz 1917. 205.) alapján arra lehet gondolni, hogy talán a korábbi, rendkívül ritka nyomtatvány részéről van szó.

II. Münchenben a régi könyvtári dokumentumokkal foglalkozók általában a Bayerische Staatsbibliothek-et keresik fel, hiszen a 19. század első éveiben ide gyűjtötték össze a nagy szekularizáció során feloszlott és rendkívül gazdag bajorországi könyvtárak anyagát. A számos forrásból eredő könyvanyagban természetesen igen jelentős számú átfedés akadt. E duplumok első számú átvévője az akkor Landshutból Münchenbe telepített egyetem könyvtára volt. Így az ember arra gondolhatna, ha a korábbi királyi könyvtár dolgozói jól végezték a dolgukat, úgy az Egyetemi Könyvtárban csak olyan régi könyvek találhatók, amelyből a Staatsbibliothekben is akad példány. Azonban a gondosabb vizsgálódás során kiderült, hogy a Landshutból átköltözött egyetem régi könyvtára teljes egészében került Münchenbe, vagyis a mai Staatsbibliothek közbejötté nélkül. És éppen ebben az egykori landshuti gyűjteményben akadt — többek között — egy eddig ismeretlen, 16. századi, magyar nyelvű perikopáskönyv.

A ma 8° Bibl. 304 jelzet alatt őrzött kis kötet a címlap (2. ábra), amelyen látható az egykori landshuti bélyegző is, tanúsága szerint „Stainhoffer Gaspar által az fölséges,

2. ábra

Rom. Chásár kegielmes engedelmeből Beczben niomtattatot.” A kolofonban áll a nyomtatás éve: „Anno M. D. LXXIII.” Az evangéliumok és epistolák szövege megegyezik a későbbi, 1590–1593 táján készült vizsolyi kiadásával (RMNy 676). De amíg Vizsolyban ezek mellett még magyarázat és imádság is található, a bécsi kiadásban csak a biblia szöveg áll. A szentek ünnepei a korai kolozsvári perikopáskönyvekben (RMNy 91 = a fentiek alapján RMNy 84A, RMNy 218) szereplőkkel pontosan megegyezik, vagyis a későbbiekhez (pl. 1593 = RMNy 721 – vö. MKsz 1979. 83. lap) viszonyítva még igen gazdag.

A címlapot követően az A₂–A₃ leveleken, élén a kötet egyetlen fametszetes iniciáléjával, „Az nagysagos urnac, Revai Mihalnac, Turocz warmegiei főispannianac, Zemptzij Eegied Istenben valo bekeseket kiuan es hiu zolgalattiat aianlia” című ajánlás áll. Ebben

a vége felé a magyar perikopáskönyvekről az alábbiak olvashatók: „Jo lehet az evangelistaknac es apostalaknac irasait mind deac es mind gereg nieluen nagi ekessen es bõusegel talalhatni mindenõt, de mind az által, hasznosnac teczek leni, hagi legelõszer az Istennecc dichiretire at tanulo germekeknecc es egieb eggügõ embereknecc hasznalatiara az mi eleinknecc szokasok szerint magiar nieluen vijanon ismet rendelnem es meg niomtatnam. Azert az hatalmas romai chaszarnac az mi kegelmes vrunknac engedelmébõl es akarattiból elrendeluen, azert te nagsagodnac mostan seminemõ nagioab aiandekat nem kuldhetec ennel.” Az írás keltezése a végén található: „Bechben kisasznan hoianac 6. napan 1568.”

A fentiekbõl kiderül tehát, hogy a közelebbirõl nem ismert Szenci Egyed jelentette meg a könyvet, és azt Révay Mihály tûróci fõispánnak ajánlotta. Mihály a Habsburgokhoz igen közel álló Révay Ferencnek és Gyulai Borának elsõszülött fia volt, aki 1556-ban báróságot kapott (NAGY IVÁN: *Magyarország családai*. IX. Pest 1862, 696. l.). Jelen volt 1563-ban Miksa pozsonyi koronázásán, és 1583 táján bekövetkezett haláláig mind az országgyûlésen, mind a pozsonyi és eperjesi hatóságoknál jelentõs pozíciókat töltött be (Nagy Iván i.m. IX. 712. l.). A hitbéli hovátartozását fel nem tüntetõ ajánlás írója, Szenci Egyed kifejtett szándéka az alapfokú oktatás és a hitbuzgalom támogatása volt. Könnyen lehet, hogy e mögött nem is annyira vallási meggyõzõdés, hanem inkább a könyvek eladásából remélt haszon állott.

Feltûnõ, hogy az ajánlás 1568. évi keltezése hét esztendővel megelőzi a kolofon évszámát. Joggal feltételezhetõ, hogy a magyar perikopáskönyv Szenci Egyed megrendelésére elsõ ízben 1568-ban hagyta el a bécsi sajtót. Pontosan ekkor nyomtatta ki Kaspar Stainhofer a Pesti-féle „Nomenclatura” utolsó ismert kiadását (RMNy 241). Valószínû, hogy õ készíthette a magyar perikopáskönyvet is, amelybõl azután a mai napig példány még nem került elõ.

Stainhofer 1571-re és 1572-re nyomtatott magyar nyelvû kalendáriumot (RMNy 273 és RMNy 294), majd 1572-ben John Fisher imádságoskönyvét (RMNy 308A), valamint a perikopáskönyvek elterjedtségét megközelítõ, ugyancsak kizárólag bibliai szövegekbõl álló magyar nyelvû „Fons vitae”-t (RMNy 308B). Legterjedelmesebb nyomdaterméke azután az 1574. esztendőben látott napvilágot: a neves Sylvester-féle „Új Testamentum” második kiadása (RMNy 335). A most elõkerült perikopáskönyv tehát jól beleillik a bécsi Stainhofer-nyomda magyar nyelvû termékei közé.

A magyarul nem tudó szedõknek nyilván nem kis gondot okozott ez a számukra teljesen idegen nyelv. Különösen jól érzékelhetõ a nagyfokú bizonytalanság az elválasztásoknál, hiszen itt a döntésben a kézirat nem nyújtott támaszt. Így a két betûvel jelölt hangok (gy, ny stb.) nemegyszer szétválasztásra kerültek, ill. önálló szótagnak minõsültek. Más-kor az elválasztást követõen a magyartól merõben idegen mássalhangzótörldással kezdõdnek a sorok.

A bécsi perikopáskönyvek bibliográfiai regisztrálása, ill. besorolása a RMNy-be a következõ:

- S 240B** <Az evangéliumok és epistolák. Bécs 1568 Stainhofer?>
XVI. század iadat alapján feltételezhetõ. — Perikopáskönyv.
- S 321A** AZ EVANGELIOM. es epistolac, az mikeppen rend szerint esztendõ által az köresztieneknek güeközetiben hirdettetni és oluastatni soktanac & c. Beczben (MDLXXIII) Stainhofer.
A^s—P^sQ⁴ = [124] fol. — 8° — Init.
Budapest Nat. phot. — München Univ ①

III. A nyomtatott magyar perikopáskönyvek elsõ századából a legrégibb lőcsei kiadású 1634-ben készült (RMNy 1591 = RMK I 639). Idõrendben a következõre az 1642. esztendõbõl Augsburgban az ottani Staats- und Stadtbibliotheken (Th. B. VIII. 36,1 jelzet alatt) sikerült bukkannom. Ez utóbbi bibliográfiailag eddig regisztrálatlan volt.

Részletesebb ismertetés helyett inkább e kiadás egyik sajátosságát kívánom kiemelni, ez pedig az illusztráció. A nyomtatványban ugyanazok a kisméretű (25—29 × 28—33 mm) fametszetek találhatók, mint az 1634. éviben. Sőt annál eggyel több (a P₆b lapon), vagyis összesen 49 darab.

A korai magyar nyelvű perikopáskönyvek egyik sajátossága, hogy közülük viszonylag sok tartalmaz újszövetségi jeleneteket ábrázoló kis metszeteket. Ezek rendszerint majdnem mind egy-egy sorozathoz tartoznak. Többségükben Hans Sebald Beham 1526-ban publikált 233 tagból álló sorozatának utánmetszései (vö. MKsz 1979. 84.), amelyek Európa-szerte több mint egy évszázadon át igen széles körben elterjedtek. Egyedül a magyar nyelvű perikopáskönyvekben 1550 és 1650 között vagy féltucatnyi egymástól eltérő változata ismerhető fel Heltai (vö. Gutenberg Jahrbuch 1979. 283—290.), Hoffhalter (vö. Gutenberg Jahrbuch 1980. 246—257.), Manlius (vö. Gutenberg Jahrbuch 1981. 229—233.), Klöss (vö. Gutenberg Jahrbuch 1982. 236—240.) és Brewer (vö. Gutenberg Jahrbuch 1983. 186—194. l.) nyomtatványaiban.

BORSA GEDEON

Albert Grawer munkája két kiadásának problémája. Az RMNy 790. szám alatt írta le Albert Grawer „Bellum Calvinii et Jesu Christi” c. teológiai vitairatának 1597-ben a bártfai Klöss-nyomdában készült kiadását. Mint minden tételnek, úgy ennek címlapjáról is reprodukció készült, mégpedig az Országos Széchényi Könyvtár példánya¹ alapján. Az említett műhely felszerelésének rekonstruálása során Farkas Ágnes kolléganóm kézbe vette az MTA könyvtára két, egymással azonos példányát is ebből a műből.² Összevetve ezeket az említett reprodukcióval megállapította, hogy jóllehet a címlap szövege — beleértve az impresszumot is — megegyezik, azonban az OSZK példányának szedése eltér az akadémiaiakétól. Miután ő volt szíves velem ezt a megállapítását közölni, szükségesnek tűnt számomra a probléma tisztázása.

Szembeesítve az említett két kiadást, azonnal megállapítható, hogy nem csupán a címlap, de a nyomtatvány egész terjedelmében egymástól eltérő szedéssel készült. Farkas Ágnes megvizsgálta mindkettőt, és megállapította, hogy az akadémiaiak valóban a bártfai Klöss-nyomda felszerelésével készültek, míg az OSZK-é nem. Arról van tehát szó, hogy az eredeti, 1597-ben nyomtatott bártfai kiadást valahol utánnyomták. Hol, mikor és ki? E kérdések megválaszolására történik kísérlet az alábbiakban.

Ki is volt ez a Grawer és milyen körülmények között jött létre említett írása? A brandenburgi örgrófságban 1575-ben született, majd tanulmányait Rostockban, az Odera-menti Frankfurtban, Jénában és Wittenbergben végezte. Ez utóbbi egyetemén szerezte magisteri címét, majd 1594 őszétől filozófiát kezdett ott oktatni.³ Aegidius Hunnius, az ortodox lutheri teológia akkori legtekintélyesebb képviselője ajánlásra került a Szepességbe, Horváth Gergely nagyőri iskolájába 1595 nyarán. Ebben a gimnáziumban ekkor már több külföldi, ill. hazai származású, jeles férfiú (pl. Nikolaus Erhard, ill. Eliaš Láni) tanított. Grawer hamarosan bekapcsolódott a hitvitákba, amely egyfelől patrónusa, Horváth Gergely, másfelől Sebastian Ambrosius (Lam) között már évek óta folyt.⁴ Már 1595 végén, majd a következő esztendő elején a késmárki vitában Grawer nem csupán beavatkozott Horváth Gergely mellett az orthodox lutheri tanok érdekében, de rögtön magához is ragadta a vezető szerepet. A kálvinizmus elleni érveit mind latinul, mind németül nyom-

¹ RMK. II. 268.

² RMIr. II. 280. és Ráth II. 567.

³ *Allgemeine Deutsche Biographie*. IX. Leipzig 1879, 617.

⁴ Kimerítően ismertette ezt RÁTH György: ItK 1894. 150—167, 299—319, 412—427.

B E L L V M
 IOANNIS CALVINI
 ET IESV CHRISTI NAZARENI
 DEI ET HOMINIS:

Hoc est:

ANTITHESIS DO-
 CTRINAE CALVINIANORVM ET
 CHRISTI, in qua horrendissimæ BLASPHEMIAE
 Caluinianorum, in quatuor præcipuè articulis, de
 PERSONA CHRISTI, COENA DOMINI, BA-
 PTISMO. & PRAEDESTINATIONE, ab oculo ad
 oculum ex propriis illorum libris monsttran-
 tur, & ex verbo Dei solidissimè
 diluuntur.

Autore

M. ALBERTO GRAWERO
 Scholæ Cassouienfis Rectore.

1. Ioan: 5.

Qui non credit Deo, mendacem fecit eum, quia non credidit
 in testimonium, quod testificatus est Deus de filio suo.

BARTHPHAE,

Imprimebat Iacobus Klös.

ANNO M. D. XCVII.

*Reuerendo a.
 Dns. Viro Dn.
 Wagnero, Ecclesi-
 astico, Pastori
 mo Domino & am-
 ato*

tatásban is megjelentette, nyilván Horváth Gergely támogatásával pártfogójának, Aegidius Hunniusnak ajánlva.⁵

Patrónusa, Horváth Gergely 1597. január 4-én elhunyt. Grawer már márciusban eleget tett a kassaiak hívásának, és az ottani iskola rektorságát vette át.⁶ Innen folytatta Ambrosius (Lam) elleni támadásait, amelynek hangneme nyersség tekintetében még a többi, ugyancsak nem éppen finom stílusú kortársain is túltett. Kassán írta 1597. július 20-i kelettel a vizsgálódásunk tárgyát képező *Bellum* c. művét, amelyet a helyi tanácsnak ajánlott,⁷ és amelyet a bártfai Klöss-műhely nyomtatta ki ugyanabban az esztendőben.⁸ Miután a törököknek sikerült elfoglalniuk Eger várát, Grawer bizonytalannak ítélte Kassa helyzetét is,⁹ ezért 1599 elején elhagyta Magyarországot és visszatért szülőhazájába. Utódát, a koszorús költő Joannes Bocatius-t a kassai rektor tisztébe 1599. május 11-én hívták meg.¹⁰

Hazatérve Grawer először Wittenberget kereste fel, ahonnan négy évvel korábban Magyarországra indult. Hamarosan azonban Eislebenben tűnt fel, mint a Mansfeld grófok ottani iskolájának rektora.¹¹ Németországba történt visszatérése semmit sem változtatott Grawer elszánt vitakészségén a kálvinizmus ellen. 1605-től kezdve sűrűn követték egymást az ilyen jellegű nyomtatásban megjelent írásai. Vitát folytatott — többek között — Wolfgang Amling-gal szemben 1604-ben,¹² aki annak a Zerbst városának volt református szuperintendense, ahol a késmárki Sebastian Ambrosius (Lam) írásait kinyomtatták a 16. század kilencvenes éveiben előbb Horváth Gergely, majd pedig éppen Grawer ellen.¹³

Ugyancsak az 1605. esztendőben Johann Francke, magdeburgi kiadó megjelentette az általunk vizsgált „Bellum” szövegét „editio 3^a”-ként.¹⁴ 1606. évszámmal is napvilágot látott 52 levél terjedelemben ugyanez. Az ajánlást ehhez Grawer 1605. május 11-én keltezte Eislebenből, amelynek végén — a B₁a lapon — a következő mondat olvasható: „Cujus libelli exemplaria editionis primae & secundae cum omnia distracta esse bibliopola significaret, a multis tamen expeteretur, denuo eundem multis tamen in locis auctum praelo subicere volui.”¹⁵ Ezek szerint a könyvkereskedő kiadó jelezte a szerzőnek, hogy a mű első és második kiadásából már nem áll több példány az érdeklődő vevők rendelkezésére. Ez indokolta tehát ennek az újabb, immár bővített, harmadik kiadásnak megjelenését.

Az első nyilván a bártfai volt, míg a második — alig kétes — annak ugyancsak 1597. évi bártfai impresszummal ellátott utánnomása, amelyből ma az OSZK is őriz példányt. Ezek szerint a problematikus, második kiadás szükségszerűen az 1597. évi eredeti bártfai

⁵ RMNy 770 és RMNy 771.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977, 244.

⁷ BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*. I. Bp. 1922, 147.

⁸ RMNy 790.

⁹ ZEDLER, Johann Heinrich: *Grosses Universal-Lexicon*. XI. Halle & Leipzig 1735, 644—645. has.

¹⁰ HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. collegium története*. Kassa 1896, 45.

¹¹ Az ebben a minőségben 1603. november 10-én mondott beszédét 1605-ben és 1606-ban Magdeburgban adták ki nyomtatásban. — *British Museum. General Catalogue of Printed Books*. 90. London 1961, 820. has. — *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. 157. (London) 1971, 375.

¹² *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1073. has.

¹³ RMK. III. 820, 828, 928, 929.

¹⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 1400/1.

¹⁵ *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*. Auteurs. 63. Paris 1929, 1072—1073. has.

és az 1605-ben nyomott harmadik kiadás között kellett, hogy elkészüljön. Miután nyomdai kiállítása alapján egyetlen hazai műhelyhez sem köthető, jogosnak tűnik annak feltételezése, hogy Grawer Németországba történt 1599. évi visszaköltözése után látott napvilágot ez az általa igen fontosnak ítélt vitairata.

Az idézett mondatban szereplő „bibliopola” aligha lehet más, mint az említett magdeburgi Johann Francke. Ő jelentette meg Grawer valamennyi írását az 1605. és 1606. években. Széles körű tevékenységének egyik jellegzetessége volt az idegen műhelyekben előállított munkáknak sokszor későbbi viták forrásául szolgáló utánnyomása.¹⁶ Így joggal feltételezhető, hogy Grawer „Bellum” c. munkájának második kiadása körül is ő bábáskodott. Francke főleg Lipcsében, Hallében és Wittenbergben készítette kiadványait. Ezek között akadt is egy az OSZK-ban, amelynek nyomdai jellemzői (betűtípusai, iniciálék stb.) sorra megegyeznek a „Bellum” utánnyomásával. A könyvet¹⁷ Francke költségén Hallében Paul Gräber nyomtatta 1597-ben. Így valószínű tehát, hogy Grawer művét Németországba történt visszatérését követően ebben a műhelyben állították elő, de az eredeti bártfai impresszummal.

A datálásra vonatkozólag a következők állapíthatók meg. Grawer 1599 első felében tért vissza szülőhazájába, míg a „Bellum” harmadik kiadása az 1605. évszámot viseli, amikor is már elfogytak az előző kiadás példányai. Ez az utóbbi körülmény valószínűvé teszi, hogy a fenti szűk időhatáron belül az első évek kerüljenek számításba. Megerősíteni látszik ezt a feltevést több, németországi gyűjtemény kolligátumában fennmaradt példány környezete. Így Stuttgartban¹⁸ a többi négy nyomtatvány közül egy 1595-ből, egy 1596-ból, kettő pedig 1599-ből származik. Az ambergi kötet¹⁹ többi 13 tagja közül egy 1586-ban, egy 1590-ben, három 1593-ban, egy 1594-ben, míg 1598-ban a többi hét. Ezekből megállapítható, hogy mindkét példányt egytől-egyig a „Bellum” második kiadásánál fiatalabb kiadvánnyal kötötték össze egykor.

Az 1597. évi bártfainak feltüntetett nyomtatvány valódi impresszumadatainak megállapításakor helyesnek tűnik még figyelembe venni Theophil Spitzel adatát is,²⁰ aki Grawer munkái között, amelyek között egyetlen magyarországi kiadvány sem szerepel, a német nyelvű(?) művek sorában a következő latin címet közölte: *Adversus Sebastianum Lamium Calviniani de S. Coena dogmatis defensorem Scriptum editum est Lipsiae 1600, in 4.*

Érdemes összevetni a *Bellum* első két kiadását, hogy ezek miben térnek el egymástól? Már a címlap szövegének tördelésében könnyen fel lehet fedezni a különbséget: a legnagyobb fokozatú betűvel szedett második sor az eredeti bártfai kiadásban „Ioannis Calvinii”, míg az utánnyomatban csak „Ioannis Cal.” áll. Ez utóbbiban a lap alján látható impresszum, pontosabban annak „Bartphae” szava felett, öntött cifrákból összeállított záródísz található, míg az eredetiben ilyen nincs. Az utánnyomat íveit nagybetűkkel, az igazi bártfait kicsikkel jelölték.²¹ A szövegben a kötőjel Bártfán két párhuzamos, míg a németországiban egyetlen vonalból áll. A számjegyek mindig álló (antikva) alakúak az előbbi, míg dőltek (kurzív) vegyesek az utóbbiban. Az eredeti kiadásban a szerző nevében „W” látható, míg az utánnyomásban ezt a betűt a két „V”-ből állították össze. Ilyen és ezekhez hasonló ismertetőjel alapján a két kiadvány egyértelműen és biztonságosan megkülönböztethető egymástól.

¹⁶ *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Bd. XVIII (1977), 1135. has.

¹⁷ REYGER, Arnoldus de: *Processus judicarius* ... — Ant. 4128 (1).

¹⁸ Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a.

¹⁹ Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁰ SPIZELIUS, Theophilus: *Templum honoris reseratum* ... Augustae Vindelicorum 1673, 45.

²¹ Általában ez utóbbi a valamivel ritkább megoldás, de Klössnél azért többször is előfordul: pl. RMNy 816, 824.

A két nyomtatvány szövege azonban szóról szóra, sőt túlnyomó részben sorról sorra is megegyezik egymással. Szemmel láthatólag tudatosan törekedtek tehát arra, hogy az eredetihez minden szempontból hasonló utánnyomást állítsanak elő. Még a betűtípusok formájában és méretében is ez az igyekezet ismerhető fel. Kivételnek számítanak a szórványosan előforduló görög szavak, amelyek betűi Bártfán jóval nagyobbak, mint a németországi kiadványban. Mindössze ilyen és ehhez hasonló, általában nem túlságosan feltűnő és jelentős eltérések figyelhetők csak meg a két nyomtatvány között.²² Érdekes módon a bártfai szedés valamivel gondosabb munkát tükröz, mint a külföldi.

A hazai gyűjteményekben ma őrzött példányok közül egyedül az OSZK-ban levő származik a második kiadásból, míg a többi négy²³ eredeti bártfai. A németországi gyűjteményekben őrzött összes példány ezzel szemben természetesen kivétel nélkül mind utánnyomat.²⁴

Ha már ilyen részletes vizsgálat alá került Grawer „Bellum” c. műve, ill. annak első két kiadása, érdemes a vitairat utóéletét is — legalábbis egy darabig — nyomon követni. A fentiekben már szó esett róla, hogy Magdeburgban 1605. és 1606. évszámmal és bővített formában is megjelent ez az írás. Grawer 1606-ban több, a kálvinistákkal hadakozó írását ugyancsak a magdeburgi Francke kiadásában „Absurda absurdorum absurdissima Calvinistica absurda” címmel gyűjteményes formában is megjelentette.²⁵ Az első helyen ebben az „Invicta demonstratio logica & theologica” áll, amely viszontválaszul szolgált a magyarországi reformátusok nevében Gönci István által Grawer ellen az időközben elhunyt Sebastian Ambrosius (Lam) helyett írt „Panharmonia” c. írásra.²⁶

Ezt az *Absurda* c. gyűjteményt 1612-ben Jénában újra kinyomatta Grawer.²⁷ 1609-ben ugyanis ezen az egyetemen nyerte el a doktori kalapot, majd 1611-től ugyanott a teológia professzora lett. A kötet ez alkalommal is a „Panharmonia” ellen írt „Invicta demonstratio”-val kezdődik, de azt most már — a 377–460. lapon — a „Bellum” is követi, amely 1606-ban az *Absurda* első kiadásával egy évben még külön látott napvilágot. Az eredeti kiadással összevetve a szöveget megállapítható, hogy annak elejét (A_{2a} – C_{3a}) Grawer később elhagyta. Erre a sorsra jutott nem csupán az ő és Severinus Sculteti előszava, továbbá Veres (Melchior) Menyhért „carmen gratulatorium”-a Grawer-hez, de a korábban hat részre osztott tulajdonképpeni „Bellum” első két „congressus”-a is. Ezzel szemben jelentősen bővültek a vitairatnak eredetileg harmadiktól hatodikig számozott fejezetei, amelyek ezzel párhuzamosan az egytől négyik terjedő új sorszámot kapták. A betoldások az egyes szereplők szájába adott szöveg végére kerültek, így azok — különösen a jegyzetek jelöléséből — viszonylag könnyen felismerhetők.²⁸ Míg 1612-ben Jénában az eredeti kiadás elejéről minden kísérő szöveg elmaradt, Joannes Bocatius epigrammája a bártfai nyomtat-

²² Ennek ellenére szinte érthetetlen, hogy a Széchényi Könyvtárból származó eredeti kiadásnak a szerző által dedikált példányát, mint „másodlatot” átengedték Ráth Györgynek. Feltehető, hogy ez a nagy gyűjtő, aki a fentebb idézett írásában igen behatóan foglalkozott a múlt század végén azzal a szepesi körrel, amelyhez néhány éves magyarországi tartózkodása során Grawer is tartozott, nagy súlyt helyezett a példány megszerzésére.

²³ MTA Könyvtára RMiR. II. 280. és Ráth II. 567. — Debrecen, Egyetemi Könyvtár 702.061 = a kollégiumi könyvtár átengedett dupluma — Debrecen, Református egyházkerületi Könyvtár RMK 382.

²⁴ München, Bayerische Staatsbibliothek 4^oPolem. 3347/14. — Stuttgart, Landesbibliothek Theol. 4° 5435a(3) — Amberg, Provinzialbibliothek Theol. gen. 1261(7).

²⁵ OSZK H. eccl. 1435. — Református Egyház 1978, 154.

²⁶ Vizsoly 1599 — RMNy 863.

²⁷ OSZK Plem. 1080.

²⁸ E bővítés nyilván már az 1605. évi átdolgozásból származik.

vány végéről most ismét napvilágot látott. Az *Absurda* c. gyűjteményt 1656-ban — ugyancsak Jénában — újra kiadták, amelyben a „Bellum,” szövege ismét megtalálható.²⁹ Bocatius verse azonban ez alkalommal már nem került átvételre.

Visszakanyarodva a kiindulásra, az RMNy 790. tétele az OSZK példánya alapján került bibliográfiai leírásra, ill. a címlapja reprodukcióra. A fentiek alapján javítani kell az ívjelek sorát, amely ezek szerint nem „A-K L²”, hanem helyesen „a-k l²”. Az eredeti bártfai kiadás címlapjának most közölt reprodukciója kell egyidejűleg, hogy kerüljön a 790. számú kép helyére. A lelőhelyek közül az OSZK törlendő, hiszen ott csak a németországi, második kiadást őrzik.

BORSA GEDEON

²⁹ OSZK Polem. 1081, 267—374.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben

Rövidítések

Acta hist. litt.	— Acta Historiae Litterarum Hungaricarum
BÉ	— Békési Élet
GK	— Geodézia és Kartográfia
HK	— Hadtörténeti Közlemények
It	— Irodalomtörténet
ItK	— Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros	— A Könyvtáros
Kvt. Figy.	— Könyvtári Figyelő
MG	— Magyar Grafika
MKsz	— Magyar Könyvszemle
MS	— Magyar Sajtó
A Sárospataki	— A Sárospataki Református Kollégium. Budapest 1981, A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya
Sárospataki Évk.	— A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. (Szerkesztette Dobay Béla.) Sárospatak 1981, (Rákóczi Gimnázium)
Száz.	— Századok
Typ.	— Typográfia

Bibliográfiák, bibliográfiák története és elvi szempontjai, katalógusok

- Bessenyei György Tanárképző Főiskola Központi Könyvtára Hírlapok és folyóiratok katalógusa. Összeállította CSUTKAI Tamásné. Nyíregyháza 1979 [1981], Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 174 l.
- BORSA Gedeon: Számítógépek alkalmazása a régi nyomtatványok feltárására. = Ktáros 1982. 4. sz. 227—230.
- A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978. Szerkesztette LICHTMANN Tamás. Budapest 1982, Országos Széchényi Könyvtár 478 l.
- A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. Összeállította HELTAI János. = MKsz 1982. 385—392.
- Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Szerkesztette KOMJÁTHY Miklósné. Budapest 1980, Országos Széchényi Könyvtár. 647 l.
- SÁRDI Margit, S.: Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban. = MKsz 1982. 356—361.
- A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Kiegészítés. (1973—1979.) Összeállította RÉKÁSY Ildikó. (Szerk. SZURMAY Ernő.) (Kiad. a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.) Szolnok 1981. 137 l.
- A Tevan Nyomda és Kiadványallat kiadványainak bibliográfiája. Összeállította RÉDEI Ildikó. [Budapest] [19]81, [Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése] 68 l.
- Tolna megye sajtóbibliográfiája, 1873—1980. [Összeállította] FÜLÖP Attila. Szekszárd 1980, Tolna Megyei Könyvtár. 148 l.

Papírtörténet

- BOGDÁN István: Papírkészítőink mesterségszavai 16—19. század. Budapest 1979, (Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület). 38 lev.

- KALMÁR Péter: A kétezer éves papír. Budapest 1980, Gondolat. 128 l.
- KALMÁR Péter: Stein Aurél kara-khotoi papírleletei. Budapest 1980, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 25 lev.
- 200 éves a Diósgyőri Papírgyár. = Papír-
ipar 1982. 3. sz. 82—83.
- Papíripari emlékeink. Szabadtéri gépkiállítás Dunaújvárosban [Szerk. KARCZAG Gábor, az anyagot V. GÉNUS Katalin állította össze.] Dunaújváros 1981, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. [8] l., [30] t.
- SCHLIEDER, Wolfgang: Papírtörténeti kutatások a lipcei Német Országos Könyvtár Könyv- és Iratmúzeumában. Budapest é.n., Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 14 l.
- SCHLIEDER, Wolfgang: Régi papírmalmok rizsmányomatai. Budapest 1980, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 18 lev.

Cenzúratörténet

- KÓKAY György: Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését? = MKsz 1982. 67—69.
- TÓTH Ede: Mocsáry Lajos elveszettnek tartott röpirata „A kiegyenlítés”. = Száz. 1982. 760—792.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átjegő művek

- IGLÓI János: A betű dicsérete. = Természet Világa 1982. 194—196.
- KUNTÁR Lajos: A nyomdászat és sajtó Kőszegen. = Vasi Szemle 1982. 279—290.
- LÖBLIN Judit: A hangjegyírás a kezdetektől a tipográfiáig. I-II. = MG 1982. 1. sz. 37—57., 2. sz. 65—76.
- TAKÁCS Béla: Nyomtatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. = MKsz 1982. 69—72.
- TAKÁCS Béla: A sárospataki nyomda. = A Sárospataki 300—319.
- VÁMOS Éva: Lássák, ismerjék a világnak minden népei... Magyarországi és magyar vonatkozású röpiratok, újságlapok 1485—1849. Budapest 1981, Magyar Helikon. 141 l.

15—16—17. század

- BORSA Gedeon: Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa. = MKsz 1982. 81—85.

- CSAPODI Csaba: Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról. = MKsz 1982. 248—249.
- HAIMAN György: Vita Tótfalusi grúz betűiről. = Valóság 1982. 6. sz. 102.
- NÉMETH S. Katalin: Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány. = Acta hist. litt. Tomus XVIII. Szeged 1981. 11—20.
- HORVÁTH Iván: Padovában poétikát tanulni. = Acta Hist. litt. Tomus XVIII. Szeged 1981. 43—53.
- Sambucus, Joannes: Emblemata. Antverpiae 1564, Plantin, Christophor. 240. l. Editio facsimile. (Gondozta VARJAS Béla.) A kísérő tanulmányt írta (Einleitung von) August BUCK. Budapest 1982, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. 240+43 l.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Johannes Oporinus bázei nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai. = MKsz 1982. 314—328.
- VARGHA Balázs: The first complete Bible in Hungarian reprinted. = New Hungarian Quarterly 1982. 85. 134—144.
- VARGHA Balázs: Vizsolyban született. = Kortárs 1982. 1605—1620.
- VARJAS Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Budapest 1982, Akadémiai Kiadó. 375 l.
- ZSIGMONDY Árpádné: Egy korai magyar perikopáskönyv datálása. = MKsz 1982. 352—356.

18. század

- SZELESTEI N. László: A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei. = MKsz 1982. 19—39.

19.—20. század

- BORSÁNYI Éva: Élet- és munkakörülmények a századfordulón. = Typ. 1982. 6. sz. 14.
- BORSÁNYI Éva: A magyar munkásmozgalom és a szakmai szervezkedés úttörői. = Typ. 1982. 2. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: Nyomdászaink az első világháború alatt. = Typ. 1982. 15. 1.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok árszabálymozgalmi. = Typ. 1982. 5. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok munkaideje a dualizmus éveiben. = Typ. 1982. 11. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: Nyomdászunk kezdete. = Typ. 1982. 1. sz. 15.
- BORSÁNYI Éva: A nyomdászok művelődési törekvései a századfordulón. = Typ. 1982. 8. sz. 14.
- BORSÁNYI Éva: A pécsi és debreceni nyomdászszervezetek alakulása. = Typ. 1982. 3. sz. 15.

BORSÁNYI Éva: Politikai megmozdulások és árszabálymozgalmak a századfordulón. = Typ. 1982. 10. sz. 15.

BORSÁNYI Éva: A tanoncok a századforduló éveiben. = Typ. 1982. 9. sz. 15.

BORSÁNYI Éva: Törekvések a fővárosi és a vidéki mozgalom egységesítésére. = Typ. 1982. 4. sz. 15.

D. F.: Nyomdászok a századelő munkásmozgalmában. = Typ. 1982. 7. sz. 15.

D. F.: A százéves Kner nyomda. = Typ. 1982. 9. sz. 11—13.

GAÁL Endre: A Tevan-nyomda betűminta-könyve (1—3.) = BÉ 1982. 95—106., 240—252., 355—367.

HAIMAN György: Korstílus és a könyvművészet társadalmi felelőssége + Kner Imre 1927. évi röpirata. = BÉ 1982. 161—173.

NAGY Zoltán: A magyar betűöntés a 20. században. Budapest 1981, Miniatűr-könyv-gyűjtők klubja. 181 l.

NYAKAS Miklós: A debreceni nyomdászat küzdelme a századelőn. — Debreceni Szemle 1981. 2. sz. 30—44.

PETŐCZ Károly: Műhelykultúra és stílus. A szesztenődös gyomai Kner nyomda könyvgyártásának történetéből. = Új Auróra 1982. 2. sz. 97—115.

SZAKÁCS Rudolfné: A Dürer nyomda kialakulása. = Könyvtári Jegyzések 1982/3. 12—18 l.

100 éves a gyomai Kner Nyomda. = Papíripár 1982. 4. sz. 119.

TANDI Lajos: Nyomdászdzinasztia. = Typ. 1982. 10. sz. 9.

ÚJLAKY Zoltán: A Hajdú vármegyei nyomdák történetének néhány kérdése 1920—1944. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VII. [Debrecen] 1980. 47—58.

VÉGH Oszkár: Terézvárosi nyomdák. = Budapest 1982. 9. sz. 39—41.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfordó művek

PAPP János: A Kner-könyvkiadás történetéből. Az alapítástól a beérkezésig. (1882—1907) = BÉ 1982. 2. sz. 174—179.

TISZA István: Magyar nyelvű szakkönyvek a repülésről 1920-ig. = A Közlekedési Múzeum Évkönyve V. 1979—1980. Budapest 1981, Közlekedési Dokumentációs Vállalat. 379—395.

16—17. század

HELTAI János: Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején. = MKsz 1982. 113—126.

HÚBERT Gabriella, H.: A bártfai énekes-könyv kapcsolata Beythe és Bornemisza énekeskönyveivel. = ItK 1982. 186—187.

KÖPECZI Béla: Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya. = MKsz 1982. 1—8.

PAVERCSIK Ilona: Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához. = MKsz 1982. 254—266.

18. század

FÜVES Ödön: Dimitriosz Govdelasz Magyarországon. MKsz 1982. 266—268.

KOVÁCS Sándor Iván: Forgách Simon „Afium” kiadása. = MKsz 1982. 9—18.

TÓTH BÉLA: A Debreceni Kollégium Tankönyvei a 18. században. = Studia Litteraria Tomus XX. Debrecen 1982. 59—81.

19. század

KERÉNYI Ferenc: Kazinczy Ferenc és Bajza József. (Az Emília Galotti kiadástörténetéről.) = It 1981. 787—792.

KÓKAY György: Bessenyei második akadémiai tárgyu röpirata. (Beszéd az országnak tárgyáról, 1802.) = MKsz 1982. 127—134.

LENGYEL András: Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó. (1866—1904.) = MKsz 1982. 40—50.

SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: Sárospataki tanárok magyar nyelvű tankönyvei a kollégium alsó és középső szintje számára (1793—1848) = Sárospataki Évk. 176—178.

SZILÁGYI Ferenc: Csokonai nyomában. Budapest 1981, Akadémiai Kiadó. 743 l.

20. század

BUDAI BALOGH Sándor: Szabó Dezső Ludas Mátyás-füzetei (1934—1942) = ItK 1982. 209—228.

CSAPLÁR Ferenc: A Karavántól az Új művészek könyvéig. = MKsz 1982. 379—382.

CSOBAI Lászlóné: Román nyelvű planéta-cédulák. = BÉ 1982. 378—387.

FÓNOD Zoltán: Madách Kiadó. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 28—32.

GALÁNTAI József: Az első világháború alatti országgyűlési nyomtatványok forrásértékéről. = Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára: 1980. augusztus 19. Szerkesztette Bertényi Iván. Budapest 1980, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 89—97.

GUSZEV, Jurij: A magyar irodalom a Szovjetunióban a hetvenes években. Ford. GRÁNICZ István. = Nagyvilág 1982. 112—113.

MEZEY László Miklós: A szlovákiai magyar irodalom első jelentkezése a budapesti könyvnapon, 1934. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 109—113.

MOLNÁR Magda—SZÁNTÓ Tibor: A Helikon Kiadó műhelyében. = Kortárs 1982. 967—971.

NÉMETH S. Katalin: Szántó Tibor hetvenéves. = Kortárs 1982. 619.

SZANKI T. Csaba: A magyar szépirodalom a szovjet könyvkiadásban. = Társadalmi Szemle 1982. 4. sz. 87—96.

VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” Faust Imre (1897—1963) = It 1982. 596—629.

VOIT Krisztina: Molnár Ferenc és a Franklin Társulat. = MKsz 1982. 220—229.

Sajtótörténet

Általános és elvi kérdések

FRIED István—POÓR János: Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodikakutatók néhány időszzerű kérdése. = MKsz 1982. 278—282.

MÁTÉ Károly: „Nálunk is szükség van a sajtó tudományos vizsgálatára.” [Riporter] MÓRA László. = Ktáros 1982. 459—463.

Mérlegen a tudományos folyóiratkiadás = Magyar Tudomány 1982. 889—893.

TÓTH Jánosné: Egy megyei napilap feltárásának tapasztalatai. A Veszprémi Napló mutatója. 1945—1979. = Kvt. Figy. 1981. 6. sz. 439—445.

Több évszázadot átfogó művek

Debreceni főiskolai lapok: 1896—1914. Repertórium. [Összeáll. BERÉNYINÉ VARGA Ibolya.] Debrecen 1981, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 138 l.

JÁRAI Rudolf: A riportfoto kialakulása. I—III. = Foto 1982. 420—423, 462—465, 512—515.

Magyar irodalmi folyóiratok. Napló — Panoráma. Összeáll. LAKATOS Éva. = A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek 17—19. kötet. Budapest 1981. 1471—1796. l.

Az Orvosi Hetilap 125. évfordulójára. = Orvosi Hetilap 1982. 1. sz. 3—4.

RITTER P. Tibor: A németnyelvű sajtó 250 éve Magyarországon. = MS 1982. 28—29.

SZILÁGYI Gábor: Százéves a rendszeresen megjelenő magyar fényképeszeti szak-sajtó. I—IV. = Foto 1982. 28—29., 74—75., 126—127., 174—175.

18. század

FRIED István: Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegvalogatás megjelenésére. = MKsz 1982. 77—81.

19. század

BATÁRI Gyula: Egy ipari jellegű folyóirat a XIX. század negyvenes éveiben. = Technikatörténeti Szemle 1980—81. 231—235.

BATÁRI Gyula: Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műpar. = MKsz 1982. 160—163.

BATÁRI Gyula: Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon. I. = MKsz 1982. 72—75.

BUZINKAY Géza: A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai”, 1867—1890. Rovatelemzési kísérlet. = MKsz 1982. 198—219.

FRIED István: Szerb népdalfeldolgozások az Aurórában. = Ethnographia 1982. 1. sz. 83—88.

GERGELY András—VELIKY János: Der Weg der ungarischen Presse in der Politik nach 1867. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1981. 1—2. sz. 163—187.

JUSZKA Emese: A „Magyar Gazda”, a Magyar Gazdasági Egyesület lapja a reformkorban (1841—1848). = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1981. 4. sz. 16—26.

KÓKAY György: A fővárosi újságírás kibontakozása. = MS 1982. 2. sz. 21—23.

KÓKAY György: Kossuth és a Pesti Hírlap. = MS 1982. 12. sz. 25—27.

KÓKAY György: Politikai sajtónk kibontakozása a reformkorban. = MS 1982. 5. sz. 19—22.

MADÁCSY Piroska: Lamartine a XIX. századi magyar folyóiratokban. = Filológiai Közöny 1982. 1. sz. 132—139.

Levelek Kiss József temesvári korszakához. [Közread. és bev.] SCHEIBER Sándor. = ItK 1981. 333—334.

SZECSKÓ Károly: A „Gutenberg” az első munkás szakszervezet Magyarországon. (1865—1867). = MKsz 1982. 163—169.

VÉGH Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. = Szakszervezeti Szemle 1982. 6. sz. 70—77.

20. század

ANDRÁSI Gábor: „Magasan repülő földhözköltött szegények.” Egy ismeretlen Ma-szám 1925-ből. = It 1982. 394—403.

ARATÓ Antal: Faluszája. Revolver-újság Jászapátn a századforduló idejéből. = Jászkunság 1981. 1. sz. 43—44.

- BÁLINT György: A toronyőr visszapillant. Cikkek, tanulmányok, kritikák. I–II. Budapest 1981, Magvető.
- BATÁRY Gyula: A romániai magyar orvosi és egészségügyi szakajtó 1944-től napjainkig. = Az Orvosi Könyvtáros 1982. 2. sz. 112–117.
- BECK Zoltán: Egy betiltott folyóirat Békés megyei vonatkozásai. = Új Auróra 1982. 2. sz. 35–39.
- BERTHA Zoltán: Az első Forrás nemzedék prózája. = Alföld 1982. 7. sz. 53–62.
- BOLDIZSÁR Iván: Illyés Gyula Magyar Csillaga. = Kortárs 1982. 1721–1723.
- CSÁK Zsófia: A szombathelyi „Testvériség” című lap történetéből. 1–2. = Vasi Szemle 1982. 57–68., 401–411.
- DÁVID Gyula: „... a magyarság bennünk nem jó és balsors függvénye. Egyetlen állapot.” Jegyzetek Tamási Aron két világháború közötti publicisztikájához. = Tiszatáj 1982. 3. sz. 30–37.
- DOBAY Béla: A Sárospataki Krónika margójára. = Sárospataki Évk. 116–118.
- Dutka Ákos és a holnaposok levelezéséből. [Közread. és bev.] MARTH Hildegard. = It 1982. 386–393.
- ERÉNYI Tibor: Politika — hírközlés — agitáció. Magyarországi munkássajtó a 20. sz. első éveiben. (1900–1905) = Száz. 1982. 2. sz. 199–246.
- FÁBIÁN Tibor: 75 éves a Fogorvosi Szemle. = Fogorvosi Szemle 1982. 1. sz. 1–3.
- FÜZI László: A minőség jegyében. A Tanú kialakulása és programja. = Forrás 1982. 9. sz. 50–58.
- GREZSA Ferenc: A Tanútól az „Új Tanú”-ig. = Forrás 1982. 9. sz. 77–79.
- A Huszadik Század körének történetfelfogása. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Pók Attila. [Budapest] 1982, Gondolat. 433 l.
- KIRÁLYFÖLDI Erika: Az Urania Magyar Tudományos Egyesület és az Urania című (1900–1925) ismeretterjesztő folyóirat működésének és történetének ismertetése. = Technikatörténeti Szemle 1980–81. 237–243.
- A Kiskunság és a Forrás repertóriuma 1955–1978. [Összeáll. LISZTES László HELTAINÉ HEGEDÜS Júlia anyaggyűjtésének felhasználásával] [Közl. a Katona József Megyei Könyvtár.] Kecskemét 1980. 626 l.
- KODÁLY Zoltán és művei a Vigiliában. (Bibliográfia 1935–1981.) Összeállította DÉKÁNY Endre. = Vigilia 1982. 701–706.
- KONTRA Miklós: Amerikai magyar újságok nyelve a sztenderd magyarral összevetve. = Magyar Nyelv 1982. 1. sz. 76.
- KÖMÜVES Imre: A magyar sajtó mártírjai. Budapest 1981. 111 l.
- LÉVAI Béla: A Magyar Újság és az Új Szó krónikája. = MS 1982. 7. sz. 20–21.
- LIPKOVICS Károly: A Béke és Szocializmus. (A folyóirat munkájának tapasztalatairól.) = Pártélet 1982. 6. sz. 39–43.
- MAGYARI BECK Anna: „Gyermeknevelés”. Egy reformpedagógiai lap — szülőknek. = Óvodai Nevelés 1982. 6. sz. 205–207.
- MARKOVITS Györgyi: A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában. (1919–1945) = MKsz 1982. 51–59.
- MÁTÉ György: Írott és íratlan életmű. Rózsa Ferenc és az antifasiszta sajtómunka. = MS 1981. 11. sz. 3–8.
- MONOSTORI Imre: „Nem volt, aki helyettem megcsinálja.” A Tanú születése és első visszhangja. = Forrás 1982. 9. sz. 64–76.
- NAGY Sz. Péter: A Nyugat „második nemzedéke”? = It 1982. 108–122.
- ODORICS Ferenc: Erkölcs és utópia. A Tanú ötvenedik évfordulójára. = Napjaink 1982. 8. sz. 34–35.
- PAPNÉ BELÁNYI Zsuzsanna: A „Szocializmus” c. szociáldemokrata elméleti folyóirat megjelenése, programja. = Acta Marxistica Leninistica. Tudományos Szocializmus Tanulmányok 1980. 117–140.
- PÁSZTOR József, M.: Egy József Attila-bírálat utóélete. A Társadalmi Szemle 1933-as József Attila-kritikájának visszhangja. = It 1981. 1033–1038.
- SIROS Lajos: Illyés és a Nyugat. = Napjaink 1982. 10. sz. 9–10.
- SZALAI Pál: A Századunk és a Szép Szó szerepe a magyar társadalomtudomány fejlődésében. = Valóság 1982. 12. sz. 34–60.
- SZÁLLÁSI Árpád: A Nyugat „gyógyszereszei”. = Orvosi Hetilap 1982. 4. sz. 229–232.
- SZÁLLÁSI Árpád: Rekviem a „Gyógyászat”-ért, Schachter Miksa szerkesztése ürügyén. = Orvosi Hetilap 1980. 50. sz. 3073–3076.
- Szocializmus. Szociáldemokrata folyóirat. 1906–1918. Repertórium. [Összeállította PÁLMAI Magda.] Kiadja az MSZMP Párttörténeti Intézete és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Budapest 1981. 152 l.
- TASI József: Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez. = MKsz 1982. 230–247.
- TIMÁR Ede: Az illegális Szabad Nép. = MS 1982. 2. sz. 1–4.
- TIMÁR Ede: Sallai és Fürst. = MS 1982. 8. sz. 12–15.
- TÓTH Béla: Ady és Debrecen. (1896–1899) A Debreceni Akadémiai Bizottság kiadása. [Debrecen] 1979. 91 l., 8 t.

Új Hang repertórium (1952—1956) [Összeállította és szerkesztette ULVECZKY Józsefné és LASKAI Irén, a bevezető tanulmányt írta TAMÁS Attila]. Debrecen 1980 [1981], Megyei Könyvtár. 170 l.

VARGA József: A Nyugat első Ady-száma. = ItK 1981. 581—594.

VÁSÁRHELYI Miklós: Az Est-lapok. = Jelkép 1982. 4. sz. 95—109.

VEKERDI László: Tanú, nemzedék, szerep és ember. = Forrás 1982. 9. sz. 58—63.

Veres Péter és olvasótársai — levél a Nyugathoz. = Kritika 1982. 5. sz. 5. l.

Bibliofília, könyvművészet

BORS Jenő: id. Wesselényi Miklós imádságos könyvecskéje 1759-ből. = Mikrobibliofilok 1982. 48. sz. 1—3.

BORS Jenő: A lőcsei Bréver Nyomda kis-könyvének ismertetése. = Mikrobibliofilok 1982. 46. sz. 1—2.

FEKETE Csaba: Melyik Tolnai könyve? (Herepei egyik következtetésének helyesbítése és Tolnai Dáli nevének írása.) = MKsz 1982. 151—157.

HAIMAN György: Kazinczy és a könyvművészet. = ItK 1982. 56—59.

JANKA Gyula: Medalionok. = Mikrobibliofilok 1982. 47. sz. 4—6.

Koós Judit: A bibliofil Rádayak. = Confectio 1982. 2. sz. 56—68.

PAVERCSIK Ilona: A XVII—XVIII. századi könyvművészet műhelyéből. A lőcsei Brewer-nyomda (1625—1739) = MG 1982. 3. sz. 59—67.

SZÁNTÓ Tibor: Graves, Devecseri és a nyomtatott könyv. = Nagyvilág 1982. 1224—1226.

Szépséghez vezérő kalauz. Vallomások a könyvről és a művészetekről. (Szerkesztette FÜLEKI Mihály.) Budapest 1982, Zrínyi. 117 l.

SZILÁGYI Ferenc: Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhez. = MKsz 1982. 158—160.

Könyvillusztráció, könyvkötészet

HAIMAN György: Kazinczy és a könyvművészet. Kazinczy Poétai berke szövegének, valamint Kazinczy kezdeményezésére készült rézmetszetek hasonmásával. Budapest (Zrínyi Nyomda), 1981. 207 l., 25 t.

SZELESTEI N. László: Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötetéből. = MKsz 1982. 93—99.

LENGYEL András: Buday György és Kós Károly. Az Erdélyi Szépművészeti Céh történetéhez. = Tiszatáj 1982. 4. sz. 105—116., 1 t.

VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. = Ars Hungarica 1981. 225—231.

Térképészet

ifj. BARTHA Lajos: Egy régi nagyszombati térképről. = Geodézia és Kartográfia 1982. 202—206.

BOD Emil: A magyar asztrogeodézia rövid története 1730-tól napjainkig. I—II. = Geodézia és Kartográfia 1982. 283—289., 368—375.

CSENDES László: 1782-ben vette kezdetét Magyarország részletes katonai felmérése. = HK 1982. 93—123.

CSENDES László: Felsőszopori Tóth Ágoston Rafael honvédezzredes, térképírási útöröje. = HK 1982. 597—611.

CSENDES László: Lipszky János huszártiszt életútja és térképei. = HK 1982. 464—481.

STEGENA Lajos: Térképtörténet. [Egyetemi tankönyv.] 2. kiad. Budapest 1981, Tankönyvkiadó. 199 l. [7] t.

VAJDA Pál: Térképtörténeti tanácskozás az Országos Hadtörténeti Múzeumban, 1979. november 8—9. = Technikatörténeti Szemle 1980—81. 313—319.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

DÓKA Klára: A könyvtörténet levéltári forrásaiból. Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában. = MKsz 1982. 141—150.

HÉBERGER Károly: A könyvtár a 200 éves Múzeum szolgálatában. = Természet Világa 1982. 4. sz. 182—184.

HORVÁTH József: A Gothard Jenő alapította herényi asztrofizikai obszervatórium könyvtárának története. = Vasi Szemle 1981. 604—612.

LÁSZLÓFFY Waldemár: A vízügyi könyvtár egykor és ma. = Hidrológiai és Vízügyi Tájékoztató 1982. ápr. 6—7.

Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. (Összeállította a József Attila Tudományegyetem ... diák-munkaközössége. Szerkesztette MONOK István.) Szeged 1982. XVIII, 161 l. (Könyvtártörténeti füzetek II)

Magángyűjtemények Magyarországon 1551—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. (Összeállította a József Attila Tudományegyetem ... diák-munkaközössége. Szerkesztette MONOK István.) Szeged 1981. XXIX, 219 l. (Könyvtártörténeti füzetek I)

MEZEY László Miklós: A főváros helytörténeti könyvtára. = Honismeret 1982. 1. sz. 20—21.

OTJOZI Eszter: A Máriapócsi Baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen 1982, Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára. 137 l., 44 t.

SZENTIMREI Mihály: A kollégium tudományos gyűjteményei. = A Sárospataki 275—299.

TAKÁCS Béla: A Debreceni Kollégium történeti arcképcsarnoka. = Confessio 1982. 1. sz. 74—79.

15. század

Bibliotheca Corviniana. (A kötetet összeállította, a tanulmányt és a jegyzeteket írta CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára.) 3. bőv. kiad. Budapest 1981, Magyar Helikon. 328 l., CXIV t.

Bibliotheca Corviniana. Biblioteka króla Macieja Korwina. (Text i przypisy Csaba CSAPODI, Klára CSAPODI-GÁRDONYI.) (Wrocław) Ossolineum. Budapest 1981, Magyar Helikon. 328 l. CXIV. t.

CSAPODI Csaba—CSAPODI-GÁRDONYI Klára: Bibliotheca Corviniana. The Library of King Matthias Corvinus of Hungary. (Budapest 1981), Corvina Kiadó—Magyar Helikon. 334 l., CXIV t.

KOROMPAY János: Bibliotheca Corviniana. = Muzsák 1981. 2. sz. 42—43.

17—18. század

BITSKEY István: Janzenizmus és ortodoxia. (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában.) = MKsz 1982. 60—67.

HORVÁTH Mária: Egy növényjegyzék hátteréből. Adalékok a németújvári (güssing-i) könyvtár alapításának körülményeihez. Magyar Nyelv 1982. 2. sz. 191—203.

TÓTH András: Első állami könyvtári szabályzatunk (1779). = Ktáros 1982. 2. sz. 104—106.

19. század

BUGYI Balázs: Stessel Lajos (1794—1888) és a magyar orvosi könyvtárügy a reformkorban. = MKsz 1982. 371—373.

HARASZTI Erika Ágnes: Széchenyi István könyvei. (Kiállítási katalógus a Széchenyi emléknapi alkalmából Nagycenken bemutatott könyvekről.) (Győr 1980, Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár.) 73 l.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár költözése az Országházba. = Ktáros 1982. 618—619.

JÓNÁS Károly: Az Országgyűlési Könyvtár megalapítása és első könyvtárnoka. = Ktáros 1982. 39—41.

RÉTFALVI Gábor: Egy megye népiskolai könyvtárainak állománya a dualizmus első korszakában. = Ktáros 1982. 423—427.

20. század

BEÖTHYNE KOZOCSA Ildikó: Egyházi könyvtárak állományvédelme Magyarországon. = MKsz 1982. 135—140. + 10 t.

BICSKEI Gáborné: Nagy egyéniségek a társadalomtudományok területén: Szabó Ervin a művelődéspolitikus. = Magyar-tanítás 1982. 1. sz. 6—10.

A British Library tíz évéről. (Irodalmi szemle.) (Összeáll.) Zircz Péter. = Kvt. Figy. 1982. 282—285.

EGYHÁZY Tiborné—KOVÁTS Zoltán—DÖMÖTÖR Lajosné: A Veszprémi Vegyipari Egyetem Központi Könyvtára szolgáltatásainak tízéves fejlődése. = Kvt. Figy. 1981. 432—438.

FEJES Erzsébet: Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat. = MKsz 1982. 343—351.

FELKAI László: Vita a könyvtárügyről egy század eleji kongresszuson. = Ktáros 1982. 748—750.

HARASZTHY Gyula: Az Ómagyar Mária-siralom hazatérése. = Ktáros 1982. 546—547.

HAVASI Zoltán: A Könyv Világkongresszusa — 1982. = MKsz 1982. 76—77.

KAPOSVÁRI Gyula: „Térképet kerestem, könyvtárat találtam.” Emlékek a „hőskorból”. = Ktáros 1982. 392—398.

KILIAN István: Adatok Berettyóújfalu közoktatási-, könyvtár- és sajtótörténetéhez. = Berettyóújfalu története. (Szerk. Varga Gyula.) Berettyóújfalu 1981, Berettyóújfalu Városi Tanács. 339—378.

KLINDA Mária: Gróf Károlyi István főtí könyvtárának kéziratos katalógusa. = Könyvtári Híradó 1982. 4. sz. 3—4.

Könyvtári jubileum Hódmezővásárhelyen. = Honismeret 1982. 5. sz. 13.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Hódmezővásárhely közkönyvtárának története 1880—1944. = Ktáros 1982. 291—296.

Külföldön élő magyar származású könyvtárosok és hazai könyvtárosok találkozója Budapest 1980. VIII. 11—15. = Ktári Figy. 1981. Különszám. 1—123

MAKAI TÓTH Mária: Bemutatjuk a miskolci Lévay József Könyvtárat. = Ktáros 1982. 419—422.

MOHOR Jenő: Bemutatjuk a Magyar Képzőművészeti Főiskola könyvtárát. = Ktáros 1982. 282—285.

- MÓRA László: Az első országos könyvtáros tanfolyamok. = Ktáros 1982. 679—683.
- RETTICH Béla: Egy nagyvállalati könyvtárhálózat munkaerőhelyzetének tíz éve. = Ktáros 1982. 594—595.
- SIMAY Norbert: Bemutatjuk a Közlekedési Múzeum könyvtárát. = Ktáros 1982. 606—610.
- SIPOS Csaba: „Kultúrpalotát Kaposvárnak.” Egy meg nem valósult terv a somogyi megyeszékhely múltjából. = Ktáros 1982. 161—163.
- SOMLYÓI TÓTH Tibor: Kossuth könyvtárának sorsa. = MKsz 1982. 373—379.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Értékeink. A Megyei Könyvtár muzeális gyűjteményéről. = Komárom Megyei Könyvtáros 1981. 2. sz. 30—35.
- VITA Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárosa (Riporter:) KÉKI Béla. = Ktáros 1982. 328—332.

Könyvtárosok, bibliográfusok

- JÓNÁS Károly: Paeka Károly 1882—1970. = Ktáros 1982. 677—678.
- KÓKAY György: Dezsényi Béla emlékezete. = MKsz 1982. 277. 1.

- MÓRA László: Ladányi Antal 1901—1978. = Ktáros 1982. 236—239.
- VÉRTESY Miklós: Szily Kálmán 1838—1924. = Ktáros 1982. 164—166.

Olvasástörténet

- FÜLÖP Géza: A köznemesség műveltségének olvasmányhátttere a felvilágosodás idején és a reformkorban. = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján 1981. 103—111.
- GELLÉR Ferencné: Hajdú megyei könyvtárak és olvasókörök a két világháború között. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VII, [Debrecen] 1980. 59—71.
- KAMARÁS István: Fél évtized félszáz regény olvasástörténetéből. = Kvt. Figy. 1982. 270—274.
- KATONA Sándor: A bogárzói olvasókör elnökének választottak. = Olvasó Nép 1982. 3. sz. 39—44.
- LAURITZ Miklósné: A Verseggy Könyvtár gyermekkönyvtárának hatóköre. A gyermekolvasók könyvtárhasználati szokásai 1967—1976. Szolnok 1981, Verseggy Megyei Könyvtár. 52 l., 1 t.

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1983. IV. 20. — Terjedelem: 9.10 (A/5) iv
83 11999 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Haiman György—Ballér Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat...”</i>	
<i>Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról II.</i>	321
<i>Rejtő István: Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap.</i>	332
<i>Lázs Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürtügén</i>	345

KÖZLEMÉNYEK

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára: Adalékok kódexeink címereihez.</i>	366
<i>Kükedi József: A Vizsolyi Biblia — nyomdai kéziratffredékei tükrében.</i>	370
<i>Kókay György: Bessenyei utolsó kéziratának sorsa</i>	382
<i>Kürthy András: A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből.</i>	384
<i>Váradi Sternberg János: Jászi Oszkár levelezése Rubakin Nyikolajjal</i>	393

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Király László: Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban.</i>	397
<i>Borsa Gedeon: Bibliográfiái adatok a korai magyar nyelvű perikópás-könyvekhez</i>	404
<i>Borsa Gedeon: Albert Grawer munkája két kiadásának története.</i>	409

BIBLIOGRÁFIA

<i>A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben Összeáll. Heltai János</i>	415
--	-----

Ára: 25 Ft

Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25 543

ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Haiman, György—Ballér, Piroška</i> : „En unifiant les trois collèges...” Sur une action d'instruction publique de Tótfalusi. II.	321
<i>Rejtő, István</i> : Kálmán Mikszáth et le revue Magyar Hírlap.	332
<i>Lázs, Sándor</i> : Les problèmes séculaires de notre publication de codex, sous le pré-texte de l'édition moderne du Codex Cornides.	345

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára</i> : Contributions aux armoiries de nos codex.	366
<i>Kükedi, József</i> : La Bible de Vizsoly — reflétée par les fragments de manuscrits de l'imprimerie	370
<i>Kókay, György</i> : Le sort des derniers manuscrits de Bessenyei.	382
<i>Kürthy, András</i> : De l'histoire de la maison d'édition musicale Ricordi, à l'occasion de son 175 ^e anniversaire	384
<i>Váradi Sternberg, János</i> : La correspondance d'Oszkár Jászi avec Nikolai Roubakine	393

ANCIENS LIVRES HONGROIS

<i>Király, László</i> : Deux ouvrages de Bocatius dans la bibliothèque de l'Université de Genève	387
<i>Borsa, Gedeon</i> : Des données bibliographiques aux livres de péricopes précoces en langue hongroise.	404
<i>Borsa, Gedeon</i> : L'histoire des deux éditions de l'ouvrage d'Albert Grawer.	409

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale hongroise de l'histoire du livre, de l'imprimerie et de la presse en 1982. Rédigée par <i>János Heltai</i>	415
---	-----